

Fuğuş ve Zührevi Hastalıkların (Frengi) TBMM'de Tartışılması ve Resmî Raporlara Yansımaları (1920-1932)
Discussion of Prostitute and Venomous Diseases (Syphilis) in the TBMM and Their Reflections to the Official Reports (1920-1932)
Mehmet PINAR

Cizreli Bir Orta Çağ Tarihçisi: İbnü'l-Esir'in Kaleminden Ortadoğu'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar (10-13. yy)
Natural Disasters and Disease Outbreaks in Middle East From the Pen of a Medieval Historian Ibn al-Athir (10-13th centuries)
Emin KIRKIL

Gaziantep'te Salgın Hastalıklar ve Alınan Tedbirler (1923-1933)
Epidemic Diseases and Measures Taken in Gaziantep (1923-1933)
Ferit YÜCEBAŞ

II. Abdülhamid Döneminde İstanbul'da Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler: Mektep Tatilleri
Measures Taken Against Infectious and Epidemic Diseases in Istanbul during the Reign of Abdulhamid II: School Holidays
Şeyhmus BİNGÜL

XIX. Yüzyılda Rusya'dan Osmanlı Topraklarına Göç Edenlerde Görülen Salgın Hastalıklar (Kolera) ve Alınan Önlemler
Epidemics (Cholera) and the Measures Taken in the Migrants of the Ottoman lands from Russia in XIX. Century
Uğur BOZKURT

Divan Şiirinde Veba
Plague in Divan Poetry
Murat ÖZTÜRK

Yusuf Kıssalarına Göre Mısır'da Yaşanan Salgın
The Epidemic in Egypt Based on the Stories of Yusuf
Recep DEMİR

Kerkük Türkmen Ağzında Hastalık Adları
Disease Names in Kerkuk Turkmen's Dialect
Sevda ÖZEN ERATALAY

Yakut ve Yukagirlerin Geleneksel Dünya Görüşünde Salgın Hastalıklarla İlgili Anlatı, İnanış ve Uygulamalar
Narratives, Beliefs and Practices on Epidemics in Traditional Worldview of Yakuts and Yukaghirs
İrfan POLAT

Pandemi Dönemlerinde İnsan ve Hastalık İlişkesine Dair İki Roman: *Hakka Sığındık ve Veba*
Two Novels the Relationship Between Human and Disease in the Period of the Pandemia: Hakka Sığındık and Veba
Yakup GELİR

Covid-19 Pandemisi ve Turizm Üzerindeki Etkileri
Covid-19 Pandemic and Its Effects on Tourism
Faruk ALAEDDİNOĞLU
Serkan ROL

Kentsel Sürdürülebilirlik ve Kentsel Dirençlilik Perspektifinden Tarihteki Pandemiler ve Covid-19 Pandemisi
The Historical Pandemics and the Covid-19 Pandemic from the Perspective of Urban Sustainability and Urban Resilience
Çiğdem TUĞAÇ

Covid-19 Krizinin Türkiye'deki Sektörler Üzerinde Etkileri: Borsa İstanbul Sektör Endeksleri Araştırması
The Effects of Covid-19 Crisis on Industries in Turkey: The Study of Borsa Istanbul Industrial Indices
Tunahan TAYAR
Ezgi GÜMÜŞTEKİN
Kaan DAYAN
Emad MANDİ

Akıllı Kentlerin Gelişiminde Covid-19 Etkisi
Covid-19 Effect on the Cities Becoming Smart
Rukiye Gizem ÖZTAŞ KARLI
Selma ÇELİKAY

Salgın Sürecinin Hukuki Sözleşmeler Üzerinde Etkisinin TBK m. 138 Bağlamında Değerlendirilmesi
Evaluation of the Impact of Covid-19 Epidemic Process on Legal Agreements in the Context of TBK Article 138
Ulaş Koray MİLANLIOĞLU

Koronavirüsün Finansal Piyasalara Etkisinin Bölgesel Yakınlık Açısından İncelenmesi: Ampirik Bir Uygulama
Investigation of the Effect of Coronavirus on Financial Markets in Terms of Regional Proximity: an Ampiric Application
Samet GÜRSOY

Geleceği Öne Almak ve Pandemi Gelecek
Bringing Forward the Future and the Pandemic Future
Hasan ÇİÇEK

Covid-19'un Toplumsal Kurumlara Etkisi
The Effect of Covid-19 on Social Institutions
Fatma GÜNGÖRER

Covid-19 Salgınında Markaların Twitter Kullanımları Üzerine Bir İnceleme
An Analysis on Twitter Usage of Brands in Covid-19 Pandemics
Beris ARTAN ÖZORAN

Covid-19 (Koronavirüs) Üzerine Öğretmen Adaylarının Görüşleri
Prospective Teacher' Views on Covid-19 (Coronavirus)
Aslı GÖRGÜLÜ ARI
Meryem HAYIR KANAT

Sanatçının Esin Kaynağı Olarak Salgın Hastalık ve Hastalığın Resim Sanatına Yansımaları
The Epidemic Disease and the Reflection of the Illness to the Art of Painting as the Artist's Inspiration
Halit YABALAK

التوظيف الأدبي للأوبئة
Salgınlar ve Edebi Yansımaları
Epidemic and Literary Reflections
Murad KAFI
Mehmet Şirin ÇIKAR

İnsan Sağlığı: Kur'ânî Bir Perspektif
Human Health: A Qur'anic Perspective
Mehmet Zeki DOĞAN

صورة الوباء في المتخيل الروائي العربي
دراسة فنية في روايتي "ايوبلا 76، والوباء الجهنمي"
Arap Kurgusal Romanlarında Salgın Hastalık -Ebola-76 ve el-Vebâü'l-Cehennemi adlı Romanları Bağlamında-
Epidemic Disease in Arab Fiction Novels -in the Context of Novels named Ebola-76 and al-Vebâü'l-Cehennemi-
Majed Haj MOHAMMAD

Küresel Salgın Zamanında Din Görevlileri Gözüyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Hizmeti ve Eğitimi
Non-Formal Religious Service and Education of the Presidency of Religious Affairs from the View of Religious Personnel at the Time of the Global Outbreak
Amine Nuriye ÇITIRIK
Zeki Salih ZENGİN

Hz. Peygamber'in Hastalıklara Karşı Tutumu
Prophet's Attitude to Diseases
Arif GEZER

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute

Özel Sayı
Special Issue

ISSN: 1302-6879

2020

Uluslararası
Hakemli Dergi
International
Refereed journal

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ
1982

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Van Yüzüncü Yıl University

SBED

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute

SALGIN HASTALIKLAR
ÖZEL SAYISI

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
the Journal of Social Sciences Institute

KUP 3524/8: 9;

Yıl/Year: 2020 Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı / Issue: Outbreak Diseases Special Issue

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
uluslararası hakemli bir dergidir.

Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute
is an international refereed journal.

Kapsam / Scope: Sosyal Bilimler / Social Sciences

Periyot / Period: Yılda dört kez (Mart, Haziran, Eylül, Aralık) yayımlanır. / The journal publishes four issues in a year (March, June, September, December).

Yayın Dili / Publication Language: Türkçe, İngilizce, Arapça, Farsça, Almanca, Fransızca ve Rusça / Turkish, English, Arabic, Persian, German, French and Russian.

Hakem Kurulu | Referee Board

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır.

Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute
It uses a double-sided blind referee system in which at least two referees serve.

İndeksler / Indexes

ULAKBİM TR Dizin, MLA (Modern Language Association), SIS (Scientific Indexing Services), MIAR (Information Matrix for the Analysis of Journals), DRJI (Directory of Research Journals Indexing), ROOTINDEXING (Journal Abstracting and Indexing Service), JOURNAL FACTOR, BASE (Bielefeld Academic Search Engine), TEİ (Türk Eğitim İndeksi), İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi), SOBİAD (Sosyal Bilimler Atf Dizini)

Bu dergideki makaleler iThenticate programıyla taranmıştır.
The articles in the journal were scanned with iThenticate program.

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ
1982

T.C.

**VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

Yayıncı | Publisher

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Van Yüzüncü Yıl University Institute of Social Sciences

Sahibi | Owner

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına |
On Behalf of Van Yüzüncü Yıl University Institute of Social Sciences
Doç. Dr./Assoc. Prof. Bekir KOÇLAR

Editörler | Editors

Doç. Dr./ Assoc. Prof. Bekir KOÇLAR (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University)
Doç. Dr./Assoc. Prof. Ömer OBUZ (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University)
Arş. Gör./Res. Assist. Yunus ÖZDURĞUN (Siirt Üniversitesi/University)

Tercüme ve Dil Editörleri | Translation and Language Editors

İngilizce Dil Editörleri | English Language Editors

Doç. Dr./Assoc. Prof. Aydın GÖRMEZ (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University)
Dr. Öğr. Üyesi/Asst. Prof. Zeki EDİS (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University)

Fransızca Dil Editörü | French Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi/Asst. Prof. Mustafa SOLMAZ (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University)

Almanca Dil Editörü | German Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi/Asst. Prof. Süleyman ERATALAY (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University)

Rusça Dil Editörü | Russian Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi/Asst. Prof. Nükhet ELTUT KALENDER (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University)

Arapça Dil Editörü | Arabic Language Editor

Doç. Dr./Assoc. Prof. Üyesi Ramazan ÖZMEN (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University)

Farsça Dil Editörü | Persian Language Editor

Doç. Dr./Assoc. Prof. Soner İŞİMTEKİN (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University)

Yayın Kurulu | Editorial Board

Prof. Dr./Prof. Abed Elrahim Azzam Mohammad MARASHDEH	Jadara Üniversitesi/Jadara University, Ürdün/Jordan
Prof. Dr./Prof. Alfina SİBGATULLİNA	Rusya Bilimler Akademisi/Russian Academy of Sciences, Rusya/Russia
Prof. Dr./Prof. Ali J. Al-ALLAQ	Al-Ain Üniversitesi/University Birleşik Arap Emirlikleri/United Arab Emirates
Prof. Dr./Prof. Faruq MAWAŞİ	Al Qasimi Akademisi/Academy, Filistin/Palestine
Prof. Dr./Prof. Ivan BALTA	Osijek Üniversitesi/ University of Osijek, Hırvatistan/Croatia
Prof. Dr./Prof. Hasan ÇİÇEK	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University Türkiye/Turkey
Prof. Dr./Prof. Medhat Saad Mohamed ELGAYAAR	Zagazig Üniversitesi/University, Mısır/Egypt
Prof. Dr./Prof. Kemal YAKUT	Anadolu Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Prof. Dr./Prof. Mehmet Şirin ÇIKAR	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Prof. Dr./Prof. Munjid Mustafa BAHJAT	Uluslararası İslam Üniversitesi/International Islamic University, Malezya/Malaysia
Prof. Dr./Prof. Nimetullah HAFİZ	Balkan Tarihi Araştırmaları Merkezi/Center of Balkan History Research, Kosova/Kosovo
Prof. Dr./Prof. Öztürk EMİROĞLU	Varşova Yunus Emre Enstitüsü/Warsaw Yunus Emre Institute, Polonya/Poland
Prof. Dr./Prof. Recai KARAHAN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Prof. Dr./Prof. Salim CÖHCE	İnönü Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Prof. Dr./Prof. Sami Ali JABBAR	Basra Üniversitesi/University, Irak/Iraq
Prof. Dr./Prof. Serbo RASTODER	Karadağ Üniversitesi/University of Montenegro, Karadağ/Montenegro
Prof. Dr./Prof. Süleyman Turduyevič KAYİPOV	Sincan Pedagoji Üniversitesi/Xinjiang Pedagogical University, Çin/China
Prof. Dr./Prof. M. Salih ARI	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Prof. Dr./Prof. Yakup CİVELEK	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Doç. Dr./Assoc. Prof. Abdullah DUMAN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Doç. Dr./Assoc. Prof. Bekir KOÇLAR	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Doç. Dr./Assoc. Prof. Ömer OBUZ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Doç. Dr./Assoc. Prof. Recep DEMİR	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Doç. Dr./Assoc. Prof. Tahir ZORKUL	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Doç. Dr./Assoc. Prof. Tamer BALCI	Texas Üniversitesi/The University of Texas, ABD/USA
Doç. Dr./Assoc. Prof. Vitaliy POZNAHİREV	Rusya Bilimler Akademisi/Russian Academy of Sciences, Rusya/Russia
Doç. Dr./Assoc. Prof. Veysi SEVİNÇLİ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Dr. Öğr. Üyesi/Asst. Prof. Abdurrahman ÇALIK	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Dr. Salih Ahmad ABDULVEHAB	Ezher Üniversitesi/University, Mısır/Egypt

Danışma Kurulu | Advisory Board

Prof. Dr./Prof. Abdulmenaf TURAN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Prof. Dr./Prof. Alfina SİBGATULLİNA	Rusya Bilimler Akademisi/Russian Academy of Sciences, Rusya/Russia
Prof. Dr./Prof. Ali Fuat DOĞU	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Prof. Dr./Prof. Azmi SÜSLÜ	Emekli Öğretim Üyesi/Emeritus Academician, Türkiye/Turkey
Prof. Dr./Prof. Bayram KODAMAN	Emekli Öğretim Üyesi/Emeritus Academician, Türkiye/Turkey
Prof. Dr./Prof. Cesur PEHLEVAN	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Prof. Dr./Prof. Hasan BABACAN	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Prof. Dr./Prof. Ivan BALTA	Osijek Üniversitesi/University of Osijek, Hırvatistan/Croatia
Prof. Dr./Prof. Mehmet AYĞÜN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Prof. Dr./Prof. Metin AYIŞIĞI	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Prof. Dr./Prof. Necdet HAYTA	Gazi Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Prof. Dr./Prof. Nimetullah HAFİZ	Emekli Öğretim Üyesi/Emeritus Academician, Türkiye/Turkey
Prof. Dr./Prof. Rafet ÇAVUŞOĞLU	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Prof. Dr./Prof. Reha SAYDAN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Prof. Dr./Prof. Salim CÖHCE	İnönü Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Prof. Dr./Prof. Serbo RASTODER	Karadağ Üniversitesi/University of Montenegro, Karadağ/Montenegro
Prof. Dr./Prof. Süleyman Turduyevič KAYİPOV	Sincan Pedagoji Üniversitesi/Xinjiang Pedagogical University, Çin/China
Prof. Dr./Prof. Tuncay ÖĞÜN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/University, Türkiye/ Turkey
Prof. Dr./Prof. Zeki TAŞTAN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Doç. Dr./Assoc. Prof. Bülent Cercis TANRITANIR	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Doç. Dr./Assoc. Prof. M. Akif ARVAS	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Doç. Dr./Assoc. Prof. Rahmi TEKİN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Doç. Dr./Assoc. Prof. Soner İŞİMTEKİN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Doç. Dr./Assoc. Prof. Suvat PARİN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey
Doç. Dr./Assoc. Prof. Tamer BALCI	Texas Üniversitesi/The University of Texas, ABD/USA
Doç. Dr./Assoc. Prof. Zafer KANBEROĞLU	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye/Turkey

Sekreteryaya I Secretary

Ahmet KÖKLÜ
Murat ÇABAZ

Dizgi ve Tasarım I Design

Baranoğlu Ofset Matbaacılık / VAN
0432 215 94 06 - 0505 438 11 03
baranogluofset@hotmail.com

Baskı I Print

Baranoğlu Ofset Matbaacılık / VAN
0432 215 94 06 - 0505 438 11 03
baranogluofset@hotmail.com

İletişim Bilgileri I Contact Details

e-posta/e-Mail: sbedergisi@yyu.edu.tr / yyu.sbe@yyu.edu.tr

e-Ağ/Web: <http://www.yyusbedergisi.com> / <http://dergipark.org.tr/pub/yyusbed>

Tel /Phone: 0432 225 11 17- 0432 225 10 24

Faks / Fax: 0432 225 10 52

Adres / Address: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, 65080, Zeve Kampüsü, Tuşba/Van

Yayın Tarihi I Publication Date

15 Temmuz / July 2020

Dergide yayımlanan makalelerin tüm sorumluluğu yazarlarına; yayın hakları ise Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne aittir. Yayıncının izni olmadan kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Dergi Yayın Kurulu gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamama konusunda serbesttir. Dergiye gönderilen makaleler iade edilmez. Yayın Kurulu ve editöryal ekip makalelerle ilgili herhangi bir yasal yükümlülük kabul etmez.

All responsibility of the articles published in the journal belongs to the authors and the publication rights belong to the Van Yüzüncü Yıl University Social Sciences Institute. It may not be reproduced or reproduced in any form, in whole or in part, without the permission of the publisher. Editorial board of the Journal is free to publish and publish the articles. Articles submitted to the journal are not returned. Editorial board does not accept any legal liability for articles.

İçindekiler / Contents

J co f wncj " GXN Dc rctngp" "While starting 34

Bekir' MQY NCT Sunuş / Presentation 36

■ Araştırma Makaleleri / Research Articles

O gj o gvRKPCT Fuhuş ve Zührevi Hastalıkların (Frengi)
VDO O f g' Vartışılması ve Resmi Raporlara
[cpu, o cmt, *3; 42/3; 54+
Discussion of Prostitute and Vgqo qwu'F ugcugu'
(Syphilis) in the TBMM and Their Reflections to
the Official Reports (1920-1932) 37

Emin KIRKIL Cizreli Bir Orta Çağ Varihçisi: İbnü'l-Esîr'in
Kaleminden Ortadoğu'da Doğal Chvgvt "xg"
Ucni ,p"J cucnçmct *32/350{ { +
Natural Disasters and Disease Outbrçmçp"
Middle East Frqo 'yj g'Rgp'qlhc 'O gf xgcn'
Historian Ibn al-Athir (10-13th centuries) 65

Ferit [©EGDC Gaziantep'te Salgın Hastalıklar ve
Cnçpcp" Vedbirler (1923-1933)
Epidemic Diseases and Measurgu'Vcngp'p"
Gaziantep (1923-1933) 79

g{ j o wu' D PI ©N II. Abdülhamid Döneminde İstanbul'da Bulaşıcı
ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler:
Mektep Tatilleri
Measures Taken Against Infectious and Epidemic
Diseases in Istanbul during the Reign of
Abdulhamid II: School Holidays 99

W wt 'DQ\ MWTV ZKZ0[ã { ,rf c' Twu{ c} f cp' Quo cpn "Vqr tcmct, pc"
I ¾±' Gf gprgtf g' I ¾±' Argp "Ucni ,p" J cucnçmct"
*Mqngtc-"xg' Cnçpcp" " prgo rgt
*Gr kf go keu' *Ej qrgt c +c pf "yj g' O gcumt gu' Vcngp' kp*
yj g' O ki t cpw' qh' yj g' Qwqo cp' rcpf u' lt qo "
Twukc' kp' ZKZ0Egpwt { 327

O wt cv* \ V©TM Divan Şiirinde Xgdc
Plague in Divan Poetry 347

Tgegr 'FGO T [wwh' M, uucrt, pc' I ¾±' g' O , u, t) f c' [c cpcp' Ucni ,p
The Epidemic in Egypt Based on the
Stories of Ywwh' 377

Ugxf c" \ GP" GTCVCNCİ	MgtmñVñno gp'C ,pf c'J cucn,mCf rct, <i>Disease Names in Kerkuk Turkmen's Dialect</i>	393
thcp'RQNCV	[cmw'xg'] ukagirlerin Geleneksel Dünya Görüşünde Salgın Hastalıklarla İlgili Cprcv., pcp, 'xg'W{i wco cıct <i>Narratives, Beliefs and Practices on Epidemics in Traditional Wqtıf xgy 'ql'</i> [cmwu'c'pf]ukaghirs	3; ;
[cmw'I GN T	Pandemi Dönemlerinde İnsan ve Hastalık İlişkinine Dair İki Roman: J cmme'U, ,pf ,m'xg" <i>Xgdc</i> <i>Two Novels the Relationship Between Human and Disease in the Period of the Pandemia:</i> J cmme'U, ,pf ,m'c'pf 'Xgdc	42;
Hct wnl' CNCGFF PQ NW Ugtncp'TQN	Covid-19 Pandemisi ve Vurizm Üzerindeki Etkileri <i>Covid-19 Pandemic and Its Effects on Vourism</i>	455
Çiğdem VW C¥	Kentsel Sürdürülebilirlik ve Kentsel Dirençlilik Perspektifinden Varlıhteki Pandemiler ve Covid-19 Pandemisi <i>The Historical Pandemics and the Covid-19 Pandemic frqo 'yj g'Rgt ur gev'xg'ql'Wtdcp'</i> <i>Sustainability and Urban Resilience</i>	47;
Vwpcj cp'VCİ CT Ezgi GÜMÜŞTEKİN M'c'p'FCİ CP Go cf 'O CPF	Covid-19 Krizinin Türkiye'deki Sektörler Üzerinde Etkileri: Borsa İstanbul Sektör Endeksleri Cte vto cu, <i>The Effects of Covid-19 Crisis on Industries in Vwtngf <Vj g'Uwf f "ql'Dqt uc 'Kwcpdwn'</i> <i>Industrial Indices</i>	4; 5
Rukiye Gizem " \ VC MCTNK Ugn c ¥ GN Mİ Cİ	Akıllı Kentlerin Gelişiminde Covid-19 Etkisi <i>Eqxf/3; 'G gev'qp'yj g'</i> <i>Cities Becoming Smart</i>	543
Wic 'Mıtc{ " O NCPNİQ NW	Salgın Sürecinin Hukuki Sözleşmeler Üzerinde Etkisinin VDM'o 035: 'Dc rco ,pf c" Değerlendirilmesi <i>Evaluation of the Impact of Covid-19 Epidemic Rtqegui'qp'Ngi cn'Ci tggö gpw'p'yj g'Eqpvz'v'</i> <i>ql'VDM'Article 138</i>	55;

Uco gvI ©TUQ[Koronavirüsün Finansal Piyasalara Etkisinin D ³ /4i gugn[cnpnml Açısından İncelenmesi: Ampirik Bir Uygulama <i>Investigation of the Effect of Corqpqxtwu'qp" Financial Markets in Tgt o u'qhTgi qpcn' Rtoximity: an Ampiric Application</i>	57;
J cuq'Y ¥ GM	Geleceği Öne Almak ve Pandemi Gelecek <i>Bringing Forward 'yj g'Hwwt g'cpf "yj g" Pandemic Futurg</i>	59;
Hwo c'I ©PI " TGT	Covid-19'un Voplumsal Kurumlara Etkisi <i>The Effect of Covid-19 on Social Institutions</i>	5; 5
Beris CTVCP " \ QTCP	Covid-19 Salgınında Markaların Vwitter Kullanımları Üzerine Bir İnceleme <i>Cp"Analysis on Twitter Usage of Brands in Covid-19 Pandemics</i>	64;
Cun'I " TI ©N©'CTK O gt{go 'J Cı K' MCP CV	Covid-19 (Koronavirüs) Üzerine Öğretmen Adaylarının Görüşleri <i>Rtospective Tgcej gt)'Xiews on Covid-19 *Eqtonavirus)</i>	67;
Halit [CDCNCM	Sanatçının Esin Kaynağı Olarak Salgın Hastalık ve Hastalığın Resim Sanatına [cpu,o cu, <i>The Epidemic Disease and the Reflection of the Kıpgu'v'j g"Art of Painting as the Artist's Inspiration</i>	6; 5
Murad KAFİ Mehmet Şirin ÇIKAR	التوظيف الأدبي للأوبئة Salgınlar ve Edebi [cpu,o crct, <i>Epidemic and Literary Reflections</i>	75;
Mehmet Zeki DOĞAN	İnsan Sağlığı: Kur'ânî Bir Perspektif <i>J wo cp"J gcnj <C Qur'anic Perspective</i>	779
O clgf 'J cl" O QJ CO O CF	صورة الوباء في المتخيل الروائي العربي دراسة فنية في روايتي "ابوبلا 76، والوباء الجهني" Cter "Mwti wcn'Tqo cprct ,pf c"Ucn ,p"J cuvcnml/ Gdqrc/98"xg"gnXgd-ÅnEgj gppgo ,cf n" Tqo cprct, " Dc rwo ,pf c/ <i>Epidemic Disease in Arab Fiction Novels -in the Eqpvz v'qh'Pqxgn'pco gf "Gdqrc/98"cpf "</i> <i>cnXgd-ÅnEgj gppgo ,/</i>	79;

Amine Nuriye ÇITIRIK Küresel Salgın Zamanında Din Görevlileri
Zeki Salih ZENGİN Gözüyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın [c{i ,p"
Din Hizmeti ve Eğitimi
Non-Formal Religious Service and Education
ql'j g'Rtesidency of Religious Affairs frqo "j g"
Xiew of Religious Personnel at the
Vime of the Global Outbrgcm 7;;

Arif GEZER Hz. Peygamber'in Hastalıklara Karşı Vwwow
Rtqrj gyu'Attitude to Diseases 847

[ayın İlkeleri ve
[c|,o 'Mwt cmt,
Publishing Principles and
Yriting Rules 863

Alan Editörleri / Area Editors

Arap Dili ve Edebiyatı Alan Editörü / Ctea Editor'qhArabic Language and Literaturg''
F q±0F t0Ccuqe0Rtqh0Abdulhadi V O WTV C 'T'Xcp' [Ā ĀpeĀYıl Üniversitesi/University

Arkeoloji Alan Editörü / Ctea Editor'qhCtej gqmi {
Rtqh0F t0Rtqh0Tclgv¥ CXW Q NW/'Xcp' [Ā ĀpeĀYıl Üniversitesi/University

Eğitim Bilimleri Alan Editörü / Ctea Editor of Education Sciences
F q±0F t./Assoc. Prof. Hüseyin CTVWP '/'Xcp' [Ā ĀpeĀYıl Üniversitesi/University

Hnglg'Alan Editörü / Ctea Editor of Philosophy
F q±0F t0Ccuqe0Rtqh0Gtgp'TK XCP Q NW/'Xcp' [Ā ĀpeĀYıl Üniversitesi/University

Fransız Dili ve Edebiyatı Alan Editörü / Ctea Editor'qhHtrench Language and Literaturg''
F t0' t. Üyesi/ Cua0Rtqh0I Ān gp'VQTWUF C '/'Xcp' [Ā ĀpeĀYıl Üniversitesi/University

I Ā gñUcpevwt'Alan Editörü / Ctea Editor of Fine Ct v u
F t0' t. Üyesi/Asst. Prof. Mehmet GÖKTEPE - Xcp' [Ā ĀpeĀYıl Üniversitesi/University

İktisat Alan Editörü / Ctea Editor of Economics
Rtqh0F t0Rtqh0O vj co o g f " ĀmĀO QNNCXGN Q NW/'Xcp' [Ā ĀpeĀYıl ,n'
Üniversitesi/University

İngiliz Dili ve Edebiyatı Alan Editörü / Ctea Editor of English Language and Literaturg''
F t0' t. Üyesi/Asst. Prof. Sezen CTUNCP '/'Xcp' [Ā ĀpeĀYıl Üniversitesi/University

ıngo g'Alan Editörü / Ctea Editor'qhO cpci go gpv
Rtqh0F t0Rtqh0O gj o gvC [I ©P '/'Xcp' [Ā ĀpeĀYıl Üniversitesi/University

Mco wYönetimi ve Siyaset Bilimi Alan Editörü /
Ctea Editor of Public Administration and Political Science
F t0' t. Üyesi/Asst. Prof. Sait EBİNÇ '/'Xcp' [Ā ĀpeĀYıl Üniversitesi/University

UcpevVarih Alan Editörü / Ctea Editor'qhArt History
F t0' t. Üyesi/Asst. Prof. Osman C [VGMP '/'Xcp' [Ā ĀpeĀYıl Üniversitesi/University

Sosyoloji Alan Editörü / Ctea Editor of Sociology
F q±0F t./Assoc. Prof. Emin [c ct'F GO TE '/'Xcp' [Ā ĀpeĀYıl Üniversitesi/University

Vurizm Alan Editörü / Ctea Editor'qhVourism
F t0' t. Üyesi/Asst. Prof. Nurcan CX P '/'Xcp' [Ā ĀpeĀYıl Üniversitesi/University

Varih Alan Editörü / Ctea Editor of History
Rtqh0F t0Rtqh0Mgo cñ [AKUT - Anadolu Üniversitesi/University

Türk Dili ve Edebiyatı Alan Editörü / Ctea Editor'qhVurkish Language and Literaturg''
F q±0F t0Ccuqe0Rtqh0Vahir ZORKUL – Xcp' [Ā ĀpeĀYıl Üniversitesi/University

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of The This Issue

Prof. Dr./ Prof. Abdulmenaf TURAN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University
Prof. Dr./ Prof. Ali YILDIRIM	Fırat Üniversitesi/University
Prof. Dr./ Prof. Ali HEPŞEN	İstanbul Üniversitesi/University
Prof. Dr. / Prof. Ahmet BURAN	Fırat Üniversitesi/University
Prof. Dr. / Prof. Bilal KEMİKLİ	Bursa Uludağ Üniversitesi/University
Prof. Dr. / Prof. Emin Yaşar DEMİRCİ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University
Prof. Dr. / Prof. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül Üniversitesi/University
Prof. Dr. / Prof. Ercan ALKAYA	Fırat Üniversitesi/University
Prof. Dr. / Prof. Gassan MORTADA	Siirt Üniversitesi/University
Prof. Dr. / Prof. Kenan ERDOĞAN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi/University
Prof. Dr. / Prof. Metin AYIŞIĞI	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University
Prof. Dr. / Prof. Mehmet Hasan EKEN	Kırklareli Üniversitesi/University
Prof. Dr. / Prof. Mehmet ÜNAL	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi/University
Prof. Dr. / Prof. Muhammet Hanifi MACİT	Atatürk Üniversitesi/University
Prof. Dr. / Prof. Hakkı UYAR	Dokuz Eylül Üniversitesi/University
Prof. Dr. / Prof. Muhsin MACİT	Anadolu Üniversitesi/University
Prof. Dr. / Prof. Ozan BAHAR	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/University
Prof. Dr. / Prof. Suvat PARİN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University
Prof. Dr. / Prof. Tuncay ÖĞÜN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/University
Prof. Dr. / Prof. Vefa TAŞDELEN	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi/University
Prof. Dr. / Prof. Veli AKEL	Erciyes Üniversitesi/University
Prof. Dr. Yakup ÇİVELEK	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi/University
Prof. Dr. / Prof. Yavuz BAYRAM	Ondokuz Mayıs Üniversitesi/University
Prof. Dr. / Prof. Zafer KOYLU	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi/University
Doç. Dr./Assoc.Prof. Abdullah DUMAN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University
Doç. Dr. /Assoc.Prof. Adnan ARSLAN	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi/University
Doç. Dr. /Assoc.Prof. Abdulhadi TİMURTAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University
Doç. Dr. /Assoc.Prof. Abdurrahman DAŞ	Fırat Üniversitesi/University
Doç. Dr. /Assoc.Prof. Ayşe Zişan FURAT	İstanbul Üniversitesi/University
Doç. Dr. /Assoc.Prof. Esra ÇİZMECİ ÜMİT	Yalova Üniversitesi/University
Doç. Dr. /Assoc.Prof. Feyza KURNAZ ŞAHİN	Afyon Kocatepe Üniversitesi/University
Doç. Dr. /Assoc.Prof. Funda ÖZŞENER	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University
Doç. Dr. /Assoc.Prof. Hüseyin ARTUN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University
Doç. Dr. /Assoc.Prof. Meryem SAMIRKAŞ KOMŞU	Mersin Üniversitesi/University
Doç. Dr. /Assoc.Prof. Merve GÜVEN ÖZKERİM	Giresun Üniversitesi/University
Doç. Dr. /Assoc.Prof. Mustafa KOCAOĞLU	Necmettin Erbakan Üniversitesi/University
Doç. Dr. /Assoc.Prof. Metin EREN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University
Doç. Dr. /Assoc.Prof. Nuray TÜRKER	Karabük Üniversitesi/University
Doç. Dr. /Assoc.Prof. Nurullah ULUTAŞ	Bitlis Eren Üniversitesi/University
Doç. Dr. /Assoc.Prof. İlyas CANIKLI	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi/University
Doç. Dr. /Assoc.Prof. Pelin Pınar GİRİTLİOĞLU	İstanbul Üniversitesi/University
Doç. Dr. /Assoc.Prof. Serkan İLDEN	Kastamonu Üniversitesi/University
Doç. Dr. /Assoc.Prof. Seyhan KALAYCI	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University
Doç. Dr. /Assoc.Prof. Sibel OĞUZ HAÇAT	Kastamonu Üniversitesi/University
Doç. Dr./Assoc.Prof. Ramazan ÖZMEN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University
Dr. Öğr. Üyesi/ Asst. Prof. Anıl DAL	Mersin Üniversitesi/University
Dr. Öğr. Üyesi/ Asst. Prof. Burak KOCAOĞLU	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi/University
Dr. Öğr. Üyesi/ Asst. Prof. Beral ALACI	İzmir Demokrasi Üniversitesi/University
Dr. Öğr. Üyesi Bora YILMAZ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University
Dr. Öğr. Üyesi Cem TUTAR	Üsküdar Üniversitesi/University
Dr. Öğr. Üyesi Behçet GÜLERYÜZ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University
Dr. Öğr. Üyesi/ Asst. Prof. Ercüment TOPUZ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University
Dr. Öğr. Üyesi Hasan CUŞA	Munzur Üniversitesi/University

Dr. Öğr. Üyesi/ Asst. Prof. Halit BAŞ Iğdır Üniversitesi/University
Dr. Öğr. Üyesi/ Asst. Prof. Hüsamettin AKAR Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi/University
Dr. Öğr. Üyesi/ Asst. Prof. Hülya DÜNDAR ŞAHİN Acıbadem Üniversitesi/University
Dr. Öğr. Üyesi/ Asst. Prof. Mehmet Selim AYDAY Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University
Dr. Öğr. Üyesi/ Asst. Prof. Nihal Arda AKYILDIZ Fırat Üniversitesi/University
Dr. Öğr. Üyesi/ Asst. Prof. Savaş KARAGÖZLÜ Bartın Üniversitesi/University
Dr. Öğr. Üyesi/ Asst. Prof. Selin SERT SÜTÇÜ Akdeniz Üniversitesi/University
Dr. Öğr. Üyesi/ Asst. Prof. Said OLGUN Siirt Üniversitesi/University
Dr. Öğr. Üyesi/ Asst. Prof. Rüya ARDIÇOĞLU Fırat Üniversitesi/University
Dr. Öğr. Üyesi/ Asst. Prof. Seyfi KILIÇ Süleyman Demirel Üniversitesi/University
Dr. Öğr. Üyesi/ Asst. Prof. Yunus KILIÇ Akdeniz Üniversitesi/University
Dr. Adem ÇALIŞKAN Gaziantep Üniversitesi/University
Dr. Erkan IŞIKTAŞ Siirt Üniversitesi/University

Başlarken...

2019'un son gününde Çin'de olağan dışı zatürre vakaları görüldüğünün Dünya Sağlık Örgütü'ne bildirmesinin üzerinden bir hafta geçtikten sonra Korona ailesine mensup yeni bir virüsün ölümcül hastalıklara yol açtığı bütün dünya tarafından öğrenilmiş bulunuyordu. Kovit 19 olarak anılan yeni tip virüs, Çin'den Avrupa'ya yayıldıktan kısa zaman içinde ise bütün dünyayı paniğe sürüklemeye yetti. Dünya Sağlık Örgütü, Korona virüsü pandemi kategorisine aldığı 11 Mart'ta ise Türkiye'de de ilk vakalar görülmeye ve alınan sıkı tedbirler daha da genişletilmeye başlandı.

Kısa sürede tüm dünyaya yayılan bu virüs, bugün maalesef yarım milyondan fazla kişinin ölümüne sebep olmuş ve milyonlarca kişiye bulaşmış bulunmaktadır. Alınan tüm tedbirlere rağmen virüsün yayılması ve ölümcül sonuçların önlenmesi maalesef mümkün olamamıştır. Ancak tarihe baktığımızda insanoğlunun bu tür trajedilerle çokça karşılaştığı, yaşanan tüm olumsuzluk ve acılara rağmen her türlü salgından başarıyla çıktığı ortadadır. Bu başarıda özellikle üniversitelerin ve bilimsel çalışmaların katkısı küçümsenmeyecek derecede önemlidir. Bugün de dünyanın dört bir tarafında Kovit 19 virüsüne çareler aramak için yüzlerce bilim insanı canla başla çalışmaktadır. Özellikle sağlık alanında yapılan uygulamalar ve araştırmalar takdire şayandır. Türkiye de bu hususta Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın öncülüğünde erken tedbirler almış, Sağlık Bakanlığı ve özellikle Bilim Kurulu'nun çalışmaları ve tavsiyeleriyle başarılı bir sonuca ulaşmıştır. Ancak virüsün bulaşıcı özelliğini önlemeye ve hastaların iyileştirilmesine dair yapılan tüm çabalar yanında göz ardı edilmeyecek diğer bir husus da sosyal bilimler alanında yapılması gereken araştırmalardır. Zira bu virüs, insan hayatında yaptığı tahribat dışında ekonomi, eğitim, sosyoloji, psikoloji, kültür ve daha pek çok konuda da birçok değişimlere neden olmuş ve tarihe not düşülmesi gereken önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu vesileyle konuyla ilgili yapılacak her tür çalışmanın gelecek kuşaklara önemli yararlar sağlaması yanında günümüzde de pandemiden dolayı ortaya çıkan problemlere bir nebze de olsa ışık tutması beklenmektedir.

Bu vesile ile Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi olarak sosyal bilimler alanında özel bir çalışmanın yapılmasına karar verdik. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nde yayınlanmak üzere *Üniversitemizdeki Sosyal Bilimler Araştırmaları* hazırlık çalışmalarına başlandı. Nitelikli araştırmalara dayanan makaleler, titiz bir hakem sürecine tabii tutuldu. Edebiyattan sanata, tarihten coğrafyaya, arkeolojiden sosyolojiye, antropolojiden teolojiye

kadar birçok disiplinden gelen her bir yazı, bağlı bulunduğu alanın gözlüğüyle salgın / hastalık olgusuna farklı açılardan yaklaşmış ve sunulan öneriler ışığında meseleye farklı çözümler üretmeyi amaç edinmiştir. Bu vesileyle çalışmanın ortaya çıkmasında emek harcayan Sosyoloji Bölüm Başkanı Prof. Dr. Suvat Parin ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü Doç. Dr. Bekir Koçlar başta olmak üzere tüm meslektaşlarıma teşekkür eder; *Üniversitemizin* bilim dünyasına katkı sunmasını ve insanlığa hayırlı olmasını dilerim.

Daha nice başarılı, verimli, ufuk açıcı çalışmalar dileğiyle...

Prof. Dr. Hamdullah ŞEVLİ
(Rektör)

Sunuş

Covid-19 salgını bütün dünyada olduğu gibi ülkemizde de hem bugünümüzü ilgilendiren hem de yarınlarla ilgi planlarımızı değiştirecek büyük bir sorun olarak ortaya çıktı. Bu salgın tababeti ilgilendiren sorun olmanın ötesinde yarattığı ani ve hızlı gelişmelerle ekonomiden siyasete bütün insan ilişkilerinde önemli beşeri etkiler yarattı. Sosyal bilimcilerin böyle önemli bir olayı tartışmamak ve onu anlamaya çalışmak noktasında kayıtsız kalma lüksü yoktu. Aşı çalışmaları, hastalığın tedavi edilmesi gibi birçok hususta sağlık ve fen bilimleri alanında bilim insanları tarafından nasıl yoğun ve hummalı bir çalışma yürütülmekteyse aynı şekilde sosyal bilimlerde de böyle bir yoğunlaşmaya ihtiyaç vardı. Bu nedenle Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölüm Başkanı Prof. Dr. Suvat Parin'in önerisi ve Rektörümüz Prof. Dr. Hamdullah Şevli'nin teşvikiyle Sosyal Bilimler Dergisi olarak hızlı bir şekilde özel sayı sürecini başlattık.

Bu özel sayı, Türkiye'nin çeşitli üniversitelerinde görev yapan Sosyal Bilimciler tarafından büyük bir ilgiyle karşılandı. Dergimizin sistemine kırkın üzerinde çok değerli makaleler yüklendi. Hakemlerden olumlu rapor alan yirmi altı makaleden oluşan bu özel sayımız ortaya çıktı.

Salgının, Türkiye'de ve dünyada yarattığı etkileri ortaya koymak bakımından çok önemli bilimsel veriler içeren makalelerden oluşan bu sayımızın, sorunların tespiti ve çözümü konusunda bilimsel bir değer ürettiğini düşünüyorum. Böyle bir değerün üretilmesinde makaleleriyle ve bütün yoğunluklarına rağmen hakem olarak bize destek veren bilim insanlarına katkılarından, geceli gündüzlü hummalı çalışmalarıyla zamanla yarışarak bu özel sayıyı çıkarma başarısı gösteren Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdür Yardımcısı Doç. Dr. Ömer Obuz'a, Arş. Gör. Yunus Özduşgun'a ve Arş. Gör. Kemal Temizer'e özverili çalışmalarından dolayı teşekkür ederim.

Doç. Dr. Bekir KOÇLAR
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü
VAN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 15-42

**Fuhuş ve Zührevi Hastalıkların (Frengi) TBMM'de Tartışılması ve
Resmi Raporlara Yansımaları (1920-1932)**
*Discussion of Prostitute and Venomous Diseases (Syphilis) in the TBMM and
Their Reflections to the Official Reports (1920-1932)*

• Mehmet PINAR*

*Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Van / Türkiye.
Assoc. Prof., Van Yüzüncü Yıl University,
Faculty of Letters, Department of History,
Van / Turkey.
mmpinar@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5416-5220

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:
05/06/2020
Kabul Tarihi / Date Accepted:
27/06/2020
Yayın Tarihi / Date Published:
15/07/2020

Atrf: Pınar, M. (2020). Fuhuş ve Zührevi Hastalıkların (Frengi) TBMM'de Tartışılması ve Resmi Raporlara Yansımaları (1920-1932). *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 15-42

Citation: Pınar, M. (2020). Discussion of Prostitute and Venomous Diseases (Syphilis) in the TBMM and Their Reflections to the Official Reports (1920-1932). *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Outbreak Diseases Special Issue, 15-42

Öz

Osmanlı döneminde kadının konumu ve toplumda üstlendiği rol sürekli tartışma konusu oldu. Tanzimat sonrası kadının toplumdaki statüsünün farklılaşmaya başlaması ve Meşrutiyet dönemiyle kadın imgesinin toplumda daha başat bir şekilde ön plana çıkması, erkek-kadın ilişkilerinde cinsiyet tartışmalarını da beraberinde getirdi. Anne rolünden çok kadının toplumdaki cinsiyet kimliği tanımlamaları ön plandaydı. Bu seyre paralel bir şekilde Osmanlı'nın son dönemlerde girdiği savaşlar sonucunda ortaya çıkan sefalet, açlık ve işsizlik cinsiyet olgusunu daha ön plana çıkarttı. Savaşların oluşturduğu ekonomik bunalıma kadındaki cinsiyet kimliğinin eklemlenmesi fuhuş ve akabinde zührevi hastalıkların ortaya çıkışını hızlandırdı. Dönem dönem iktidarlar, bu sorunun önüne geçebilmek adına farklı parametreleri pratiğe dökme çabası içinde oldular. Bu tartışmaların odak yerini Meclis teşkil etti. Milletvekilleri sorunun çözümünde farklı pratiklerin hayata geçirilmesini önemserken daha çok eğitim yoluyla toplumun zihin dünyasını değiştirmenin daha kalıcı çözüm olacağı inancı içinde oldular. Meclis'in başlattığı çalışmaların bir devamı niteliğinde olan fuhuş ve zührevi hastalıkların kontrol edilmesine yönelik 1932'de kurulan komisyon, iktidarlabilim kurulu arasındaki ihtilafları göstermesi açısından önemliydi. Komisyonun ortaya koyduğu verileri diğer benzer çalışmalardan farklı kılan yön, dünyadaki uygulamaları yakından takip ederek bu alanda yapılan çalışmalardan kendilerini soyutlamamış olmalarıydı.

Anahtar Kelimeler: Fuhuş, frengi, TBMM, zührevi hastalıklar

Abstract

The position of the women in the Ottoman era and the role they assumed in society have been the subject of constant debate. After Tanzimat, the status of women in society began to differentiate and the image of women became more prominent in the society with the Constitutional Era, brought about gender discussions in male-female relations. Rather than the role of mother, the woman's definition of gender identity came to the fore. In parallel with this course, the poverty, hunger, and unemployment that emerged as a result of the wars that the Ottoman had entered recently brought the gender phenomenon to the fore. The combination of gender identity in women and the economic crisis caused by wars accelerated the emergence of prostitution and subsequent venereal diseases. From time to time, the governments tried to put different parameters into practice in order to prevent this problem. The Parliament was the focus of these discussions. While deputies paid attention to the implementation of different practices in solving the problem, they believed that it would be a more permanent solution to change the mind world of society through education. The commission, which was established in 1932 to control prostitution and venereal diseases, which are the continuation of the works initiated by the Assembly, was important in terms of showing the conflicts between the government and the scientific committee. The aspect that distinguished the commission's data from other similar studies was that they did not isolate themselves from the studies carried out in this field by closely following the practices in the world.

Keywords: Prostitution, syphilis, TBMM, venereal diseases

Giriş

Fuhuş, İslam Dini kuralları çerçevesinde yönetilen sistemlerde olduğu gibi İslam öncesi inanç ve geleneklere göre de kötü bir hareket olarak tanımlanarak bu yönde suç işleyen kişiler cezalandırılırdı (Ögel, 1984:439). Klasik dönemde Osmanlı Devlet sistemi, dini hassasiyetleri merkeze alarak fuhuşu zina kapsamında değerlendirdiğinden bu eylemi engellemeye yönelik farklı cezalar tatbik etti. Kırım Savaşı’ndan sonra göçlerin de etkisiyle özellikle İstanbul’da fuhuş ve bu eylemle bağlantılı olarak zührevi hastalıklarda artışlar yaşanmaya başladı.

Bu dönemde hastalık daha çok liman kesimlerinden iç kesimlere doğru bir yayılım gösterdi (Behçet,1936:8). Fuhuşun artması ve bununla ilintili olarak zührevi hastalıkların yaygınlaşması görünürde savaş gibi dış etkilerin yansımalarının bir sonucu olarak Osmanlı coğrafyasına intikal ettiği değerlendirilmesi ön planda olsa da toplumun alışkanlıklarının, beklentilerinin ve en önemlisi de yaşam pratiklerinin değişmesinin etkileri yadsınamazdı Tanzimat sonrası değişen gündelik yaşam tarzıyla birlikte erkek egemen bir toplumda kadınların beklentileri de değişmeye başladı. Modernleşmenin araçlarını ve yönünü belirleyen kadına rağmen erkek reformistler oldu.

Değişimin/değiştirmenin öznesi olması gereken kadın, dönüşümün nesnesi konumunda bir seyir takip etti. Bu tür zihniyetin hâkim olduğu bir süreçte erkek, kadının toplumsal hayattaki statüsünü, konumunu, pozisyonunu ve modernleşme paradigmasını kendi kalıplarında görmek istediği ölçüde bir rol tanımlamasına gitti. Osmanlı dünyasında kadın kimliğinin biçimlendirilmesi, dinin ve gelenekselliğin izin verdiği sınırlar içerisinde gelişebilmesine karşın kadının sosyal hayatın içinde daha fazla yer bulması, geleneksel kadın imgesinin değişmeye başladığıın işaretleriydi. Kadın kendisine biçilen anne motifinin dışına çıkarak belli bir süreçten sonra eğlence kültürünün bir parçası haline geldi.

İstanbul'da özellikle kadın imgesindeki değişimle birlikte artan fuhuş ve onun ardılı zührevi hastalıklar taşrada da yaygınlaşmaya başladı. XIX. yüzyıl Osmanlısındaki frengi salgını ve salgına karşı verilen mücadelenin merkezi Kastamonu oldu. Hükümet, İstanbul'un dışında taşrada da bu hastalıkla mücadele etmek için Kastamonu'da frengi hastanesi açtı (Kılıç, 2014 :292).¹ Sonraki süreçte bu hastaneye doktor ve ilaç takviyesinde bulunuldu (BOA.DH.MUİ.75.25).

I. Meşrutiyet döneminde kadın imgesindeki değişim devam etti.1908-1918 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin art arda girdiği savaşlar nedeniyle mevcut olan ekonomik sıkıntıların daha da şiddetlendiği, bu yapının yoksulluğu, işsizliği, açlığı ve sefaleti körüklediği bir durumda zaten eğitimsiz ve mesleksiz olan pek çok kadının hayatlarını idame ettirmek ve ailelerinin iâşesini temin edebilmek için fuhuş bataklığına sürüklendikleri de bir gerçeklikti (Yakut ve Yetkin, 2011:284).

Emniyet Genel Müdürlüğü'nün 16 Ağustos 1910 tarihinde gönderdiği bir yazıda, kadınların fuhşa sürüklenmesinin en önemli sebebinin yoksulluk ve geçimlerini temin etme endişesi olduğu ifade ediliyor ve fakirlik yüzünden fuhuş yapmak zorunda kalan kadınların askeri dikimevlerinde istihdam edilmeleri halinde namuslu bir hayat sürebilecekleri ihtimalinin dikkate alınması gerektiği belirtiliyordu (Yetkin, 2011:33). Osmanlı izlediği politika gereği, fuhuş ve fuhşa aracılık eden kadınları topluma kazandırmanın yollarını arardı. Fuhşa aracılık yaptıklarından Kayseri'ye sürülmüş bazı kadınlara Ankara'da geçimlerini sağlayıcı iş alanı oluşturması bunun örneklerindendi (BOA.EUM.ADL.12.31). Çekoslovakya ve Almanya'da da bu yönde benzer uygulamalar görülmekteydi.

¹ Frengi, Avrupa'da XVI. Yüzyılda yaygınlaştı. Avrupalılar, İtalyanlar "Fransız Hastalığı", Fransızlar, "Napoli Salgını", Japonlar, "Çin Ülseri" gibi adlandırmalarla birbirlerini suçladılar (Toprak, 2016:135).

Fuhşun ve genelevlerinin kontrolsüz bir şekilde artması başta frengi olmak üzere zührevi hastalıkların salgın şeklinde görülmesine yol açtı. Hükümet kendi kontrolündeki genelevlerde fahişelerin hastalıklarını teşhis edip tedavi olana kadar işten el çektiriyordu (Kırlı,2010:48) I. Dünya Savaşı ve Mütareke yılları fuhuş açısından İstanbul için dönüm noktası oldu. Savaşın getirdiği yoksulluk nedeniyle Müslüman kadınlar da genelevlerde çalışmaya başladılar (Dursun, 2011: 414).

Savaş ile birlikte frengi hastalığı Anadolu’nun farklı yerlerinde görülmeye başladı (Kızılay Arşivi, K 73, B 147). Osmanlı basını özellikle Galiçya ve Romanya cephesinde savaşan askerlerin hastalığı Anadolu’ya taşıdığı üzerinde durdu (Sabah, 16.08.1919). I. Dünya Savaşı ile yaşam şartlarının zorlaşmasıyla birçok kadının fuhşa yönelişinde artış gözlemlendi. Artan fuhuş ve zührevi hastalıklardan ötürü 18 Ekim 1915’te genelevler ve hayat kadınları ile ilgili ilk ayrıntılı mevzuat olan “Emraz-ı Zühreviyenin Men’i Sirayeti Hakkında Nizamname” ve “Talimatname” yayınlandı (Yakut-Yetkin,2011:285). Bu nizamname ile birlikte, Osmanlı tarihinde ilk kez fuhuş yapanlar ve fuhuş mahalleri hakkında ayrıntılı hükümlere yer veriliyordu. Ayrıca hayat kadınlarının sınıflandırması yapılarak fuhuş yerlerinin işletme kuralları belirlendi (Toprak,1987:41). Gizli fuhuş yapılan yerlerin tespiti önemsenirken fuhuş yapılan mekânların bir araya toplanması da hastalığın kontrolü açısından gerekli görülmekteydi (Sabah, 16.08.1919). Talimatname genelevlerinde çalışan kadınlar için ciddi düzenlemeler öngörse de hedefteki planlamalar teoride kalarak pratiğe geçemedi

Özellikle İstanbul’da fuhşun kontrol altına alınması/engellenmesi durumunda frengi hastalığının da buna paralel şekilde azalacağı düşüncesi hakimdi (BOA.DH.EUM.EMN.47.19). 1916’da açıktan fuhuş yapan kadınların hapis cezasına çarptırılacağı karara bağlandı (BOA.DH.İD.65.46.1). Savaş döneminde Doktor Ali ve Şakir Bey, konferanslarla frenginin büyük bir toplum düşmanı olan bulaşıcı hastalık olduğu üzerinde durarak hastalığın kişiler tarafından gizlendiğine dikkat çekmek istediler (Tüzün, 2019:38). Savaş koşullarında alınan bu tedbirlere karşın fuhuş ve zührevi hastalıkların engellenmesi konusunda istenilen sonuçlar alınmadı.

Bu dönemde sağlık yetkilileri, halkı zührevi hastalıklara karşı uyarmak ve bilinçlendirmek için Sıhhi Müze’de özel bir bölüm oluşturarak frengi hastalığıyla ilgili resimler sergileyerek risaleler yayınladılar (Temel,1998:258). Doktor Ali Bey, verdiği konferansta frenginin halk sağlığı açısından tehlike arz ettiği gibi nüfusun kırılmasına da yol açtığı üzerinde durdu (Tanin,12.07.1916). Nüfusun

daha fazla kırılmaması adına Hilal-i Ahmer'in de katkılarıyla Frengiyle Mücadele Komisyonu kuruldu (Kızılay Arşivi, K 21, B 89).

Bununla birlikte Hıfzıssıhha Şube Müdürü Aristidi Bey başkanlığında her ayın ilk salı günü toplanarak frengi ve belsoğukluğu hastalığına karşı alınacak önlemleri tartıştı. Frengi Mücadele Komisyonu, frengi tedavisi konusunda halkı aydınlatmak için sokaklara ilan yapıştırılmasına ve bu konuda komisyonca belirlenecek alanında uzman doktorlar vasıtasıyla Türkçe ve diğer dillerde konferans verilmesini kararlaştırdı (İkdam, 14.04.1920).

Mütareke döneminde Kızıl Ordu'dan kaçan Beyaz Rusların İstanbul ve çevresine yerleşmesi kadınların giyim, saç ve eğlence anlayışında büyük değişimi de beraberinde getirdi. Anne rolünden çok kadının cinsiyet kimliği tanımlamaları ön plana çıktı. Beyaz Ruslar gerek içkili yerlerin gerekse genelevlerin yeni sermayeleri oldular.

Beyaz Ruslarla birlikte İstanbul'da kumar ve fuhuş tehlikeli bir boyuta ulaştı² (Tasvir-i Efkar, 04.02.1920). Savaş döneminde artan fuhuş ve bununla bağlantılı olan frengi ve belsoğukluğu, Mütareke döneminde İtilaf Devletlerinin işgaliyle özellikle İstanbul'da artmaya başladı.

Fuhuş ile birlikte zührevi hastalıkların artmasıyla birlikte Fransız Savaş Bakanlığı İstanbul'daki askerlerine genelevlere giderken prezervatif kullanmalarını öngören bir talimatname çıkardı (Temel,1998:142).

İşgal yıllarında fuhuş hem yeni zenginler hem de işgal kuvvetleri tarafından beslenerek körüklendi. Beyoğlu ile Galata, İstanbul'un önde gelen eğlence ve sefahat odakları haline dönüştü. (Giovanni,1994:45)³ Beyoğlu'nda Şişhane Karakolu Caddesi, Kışla arkası Papaz Köprüsü, Humbaracı Yokuşu, Balık Pazarı, Derviş Sokağı, Timoni Sokağı, Laleli Çeşme, Küçük Balık Pazarı ve Tarlabası, Kuledibi, Yüksek Kaldırım, Kasımpaşa üstü, Yenişehir, Çöplük arkası fuhuş mıntıkları olarak bilinirdi (Abdülaziz Bey, 1995:341). Genelde Galata ve Beyoğlu'ndaki genelevler Hıristiyan ve Musevilere ait iken Üsküdar ve Kadıköy'dekiler Müslümanlara aitti (Toprak, 2017:314). Galata ve Beyoğlu'nda fuhuşun artması üzerine Asri Kadınlar Cemiyeti gibi bazı kuruluşlar, Beyaz Rus kadınlarının sınır dışı edilmesini talep ettiler (Temel, 1998:142).

² Resmi istatistiklere göre İstanbul'da genelevlerde 171 Beyaz Rus kadını çalışmaktaydı (Yerasimos,1996:185).

³ Kemal Tahir, Mütareke dönemi Beyoğlu'nu tasvir ederken Birkaç yıl önce bizim subaylara sürtünen kızlar, şimdi başkalarının peşindeler. Bu dünyada alınıp satılan malların en eskimezi: kadın eti!" farklılaşan tabloya dikkat çekmek istedi (Tahir, 2005:279).

Cumhuriyet rejimiyle birlikte yasadışı fuhşun önüne geçebilmek adına İstanbul’un her semtinde genelev açılmasına izin verildi. İtilaf Devletleri askerlerinin çekilmesiyle genelevlerine duyulan ihtiyaç da azalmaya başladı. Salgın hastalıkların kontrol altına alınması için randevu evleri kapatıldı. Erkek egemen bir toplumda fuhşun ve yansıması olan zührevi hastalıklarla mücadele etmenin yolunun kadını kontrol altında tutmakla mümkün olacağı düşüncesi hâkim kanaatti (Toprak,2017:307-308). Cumhuriyetle birlikte fuhuş olgusuna hükümetlerin yaklaşımı düzenleyici olmaktan ziyade yasaklayıcı bir tutum biçimini aldı. En azından Cumhuriyet kadrolarının ilk dönemlerdeki bu yaklaşım biçimi Osmanlı Devleti’nin uygulamalarından farklılaşmaktaydı. Bütün dünyada fuhşa yönelik yaklaşımlardaki paralellik Milletler Cemiyeti’nde kadın ve çocuk ticaretinin kaldırılmasını amaçlayan bir komite oluşturulmasına yol açtı. 12 Nisan 1930 tarihinde yayınlanan “Fuhuşla Mücadele” hakkındaki genelgeyle Türkiye’nin hiçbir yerinde yeni genelev açılmayacağı ve mevcut olanlara da yeni kadınların alınmayacağı kararlaştırıldı (Akşam,17.02.1930; Toprak, 1987: 40). Ayrıca genelevlerinin tedrici surette kapatılmasına karar verildi (Vakit,17.02.1930). Talimatname çerçevesinde önlemler sıkılaştırılarak Ankara’da bulunan genelevlerinin tamamı kapatıldı (Cumhuriyet, 29.04.1930). İzmir’de Zührevi Hastalıklarla Mücadele Komisyonu ahlak zabıtalı aracılığıyla kentte randevu evlerini kapattı (İkdam, 01.10.1929). Gizli randevu evlerinin zührevi hastalıkları yaygınlaştırdığından kapatılması konusunda kararlılık gösterildi (Akşam,15.01.1931).

Bu dönemde fuhşun artmasıyla zührevi hastalıkların da artacağından sıkı önlemler alınmasının altı çizilmekteydi (Cumhuriyet, 04.04.1931). Dr. Hulusi Behçet, verdiği konferansta “Fuhuş bir marazı içtimaidir. Milletler arasında müşterek bir derttir. Fuhşun memleketi vatani yoktur. İnhisar kabul etmez. Fahişe yaşamak için nefsinin ticarete koymuş, açık bir limandır.” genelevlerinin kapatılmasıyla gizli fuhşun artacağı ve yaygınlaşacak frengi hastalığıyla sakat bir neslin ortaya çıkacağı endişesini taşımaktaydı (Vakit,17.02.1930). 1930 Hıfzıssıhha Kanunu çerçevesinde zührevi hastalıklarla mücadele kapsamında frengili hastaların tedavilerinin devlet tarafından karşılanmasına karar verildi (Resmi Gazete, 06.05.1930; National Archives, 867.124.10; Kurnaz,2015:555). Çalışmalar sonucunda fuhuş yapan ve aracılık eden yabancı uyruklular sınır dışı edildi. Görevini suiistimal eden memurlar görevden el çektirildi. Bu genelgeyle fuhuş ve zührevi hastalıklarla mücadeledeki sert eğilim, 1933 tarihli ‘Fuhuşla ve Fuhuş Yüzünden Bulaşan Hastalıklarla Mücadele Nizamnamesi’ ile yumuşak bir tavra

evrildi. (Toprak, 1987: 40). İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, fuhuşla mücadelenin milli bir dava olduğunu, savaşların getirdiği etkiler sonucunda fuhşun dünyada arttığını, nizamnamelerle, sıkı kurullarla fuhşu kontrol altına aldıklarını ifade etti (Cumhuriyet, 02.06.1934). Resmî mercilerin kontrolünün dışında olan fuhuş eylemi, zührevî hastalıkların tetikleyicisi olarak adlandırıldı (National Archives,867.9111.264). Sıkı tedbirler sonucunda 20 kadar gizli randevu evi tespit edilerek kapatıldı (Cumhuriyet, 06.06.1934).

Hukukî düzenlemelerin yanında fuhuş ve zührevî hastalıklarla ilgili tedaviye yönelik çalışmalar da yapıldı. Frengi hastalığının tedavisinde kullanılan Bizmut maddesi ve Neosalvarsan Almanya'dan temin edildi (BCA.030.18/15.52.13;20.55.8)⁴. Almanya'dan alınan Neosalvarsan'ın frengi hastalığının tedavisinde hayati önem arz ettiği sürekli vurgulandı (Kızılay Arşivi, K 21, B 69). Frengi hastalığıyla mücadele etmek için bütçeye takviye yapılmasının yanında bu sahada çalıştırılacak memurlar istihdam edildi (BCA.030.18/20.45.3/17).

Bu çalışmamızda fuhuş ve zührevî hastalıklarla ilgili Meclis'te başlatılan tartışmalarda milletvekillerinin odaklandıkları noktanın ne olduğu, bu sorunlara yaklaşımlarında dini referansların etki düzeyi, görüşmelerde milletvekillerinin ortaya koyduğu verilerin pratikte yansımalarını değerlendirdikten sonra bu konuyla ilintili Avrupa'daki gelişmeleri de baz alan 1932 komisyon raporunun diğer çalışmalardan farklı olan yönlerini irdelemek amaçlanmaktadır.

TBMM'de Zührevî Hastalıklar (Frengi) Tartışmaları

Mütareke dönemi ile birlikte fuhşun artmasıyla frengi hastalığında da önemli artışlar meydana geldi. TBMM'nin açılmasıyla birlikte toplum ve sağlık açısından bir sorun hale gelen bu durumun önüne geçebilmek adına Bolu Milletvekili Fuat (Umay) Bey, 14 Ağustos 1920'de kanun teklifinde bulundu. Fuat Bey, frenginin Balkan Savaşlarıyla Anadolu coğrafyasına sirayet ettiğini, en yoğun görüldüğü yerlerin başında Milli Mücadele'nin çok sıcak yaşandığı Kütahya, Bolu ve Kastamonu olduğunu belirtti (TBMM Zabıt Ceridesi, VII/122:35)⁵. Kastamonu ve Bolu'da frengi teşkilatı olmasına karşın Eylül 1920'de

⁴ I. Dünya Savaşı'ndan sonra itilaf devletlerinin Almanya ile imzaladığı Versay Antlaşması'na göre Almanların frenginin tedavisinde kullandığı "Neosalvarsan" adlı ilacın yapılışını açıklamalarını istemiş olduklarını ancak; Almanların ilacın formülünü vermedikleri görülmekteydi (Bulut, 2009:114).

⁵ 1912'de merkezden Kastamonu'da ortaya çıkan Frengi hastalığının yayılmasını engellemek için müfettiş gönderilmişti (BOA, BEO.3718-278786). Samsun'da da frengi hastalığının yayılmasını sınırlamak için 3. Ordu tarafından Frengi Teşkilatı vücuda getirildi (Kızılay Arşivi, K 104, B 5).

kaldırıldı (BCA.030.18.01./1.13.9). Bursa Milletvekili Emin Bey de frengi oranının Burdur’da % 60, Bursa’da % 45, Konya’da % 40, Afyon ve Kütahya’da % 35 olduğunu, bu hastalığın I. Dünya Savaşı’ndan sonra kadın nüfusunun artması, erkek nüfusunun azalması ve dış dünyayla daha çok temas içinde olduğundan erkeği daha çok etkilediği kanaatindeydi (TBMM Zabıt Ceridesi, I/125:71). Yaşam pratiklerinde görülen değişime paralel olarak zührevi hastalıklarda da bir artış söz konusuydu.

Fuat Bey, bu kanun teklifi önerisinde frenginin topluma verdiği tahriplerden söz ettikten sonra frengi kaynaklı hastalıkların teşhis ve tedavisinde ortaya bir irade konulsa da ciddi önlemler alınamaması nedeniyle başarılı olunamadığını savundu. Bunun önüne geçebilmek için hastalığı yayanlar için özel cezaların çıkartılmasını gerekli gördü. Bu kanun teklifinin içeriğinde frengili hastaların tedavi zorunluluğu ön planda durmaktaydı. İzmit Milletvekili Hamdi Namık, halkın ekonomik seviyesinin dikkate alınarak zührevi hastalıklarla ilgili tedavilerin ücretsiz yapılmasını, hastalığın kontrol altına alınması için gerekli gördü. Bu öneriye paralel şekilde Kastamonu Milletvekili Suat Bey, frengi hastalığının özel bir durum içerdiğinden sadece hükümet kontrollü tedavinin dışında özel tedavi kanallarının da açık tutulmasını ve % 80’ni köylü olan bir toplumda taşrada doktor sıkıntısının çözülmesinin gerekliliğine işaret etti (TBMM Zabıt Ceridesi, VII/122:37). Bu çözüm önerisine karşın Konya Milletvekili Vehbi Efendi, köylüler açısından muayene ve tedavinin zorluğunu şu şekilde gündeme taşıdı:

Köyler şöyle dursun, kazaların çoklarında bile tabip yok... bazı karyeler var ki, Hükümete kırk saat. Ben biliyorum. Bugün Ankara hududundan Konya'nın hududuna kadar Hükümet yoktur. Tam terk saattir. Hem at ile gelmek üzere kırk saatlik bir köyde tehhül edecek oğlan veya kız veya fakire, hangi tabibe gidecek? Konya'ya kırk saattir. Kırk saatlik mahalle bir km kim ile gidecektir? Hangi hanede yatacak, ne zaman muayene olunacaktır? Sonra nereye gelecek! Bunun tatbiki mümkün değildir. Onun için bu maddenin tayyını yahut başka şekil ile tadilini teklif ediyorum. Tatbik edilecek bir şey değildir. İmkânsız bir şeyi kanuna koymakta mana yoktu.” (TBMM Zabıt Ceridesi, VII/122:39).

Tartışmaların Milli Mücadele devam ederken yapılmasını ve şartların/İmkânların sınırlı olmasını dikkatten kaçırmamak gerekir.

Kadınların dini hassasiyetten ötürü muayeneye yanaşmamasının da dikkate alınarak sadece erkeklerin muayene edilmesi gelen teklifler arasındaydı. Meclis’te tartışılan en önemli konu

frenği şüphesiyle genç kızların muayene edilmesinin sıkıntılı yönleri olduğuydu. Bu nedenle kadın doktorlarının yetişmesine daha fazla önem verilmesi vurgulanıyordu. Milletvekillerinin büyük bir kısmı frenğinin sadece cinsel yolla değil farklı yollardan da bulaşabileceğinin köylülere anlatılmasını hastalığın kontrol altına alınması için gerekli adım olarak gördüler. Fuat Bey, bunun dinden ziyade taassupla ilintili olduğunu, frenğinin acısı ve sızısı olmadığından Yunan işgalinden daha tehlikeli bir durum olduğunun altını çizdi. Frenğinin toplumda sadece cinsel yollarla bulaştığı düşüncesinin yanlış olduğunu şu sözlerle çürütmeye çalıştı:

Gerek gözle görülen düşmanlara karşı, gerek gözle görülmeyen hastalıklara karşı vücut kuvvetli olmazsa, vücut müdafaasız kalır. Binaenaleyh mağlup olur. Buna hiç şüphe yoktur. Bu gözle görülmeyen düşmanlar arasında frenği birinciliği teşkil ediyor. Frenğinin sirayeti üç türdür efendiler. Birisi teması pak dediğimiz, zavallı şahsın hiç haberi olmadan almış olduğu hastalıktır. Meselâ bir frenğilinin kaşığından yemek yer veyahut frenğilinin içmiş olduğu çay bardağından çay içer. Bu suretle teması pak suretiyle frenği almış olur. İkincisi teması gayri pak dediğimiz, gayri meşru bir suretle birisiyle temas suretinde aldığı frenğidir. Üçüncüsü efendiler; irsen intikal eden, sirayet eden frenğidir. Şimdi kızları bu suretle istisna etmekle, izdivaç suretiyle sirayet eden frenğinin önüne geçmiş olmuyoruz. (TBMM Zabıt Ceridesi, II/127:114-115).

Lazistan Milletvekili Abidin Bey, sağlam bir nesil ve sağlıklı bir aile yapısı için bu hastalığın engellenmesinin önemine işaret etti. Önlem alınmaması durumunda sakat bir neslin ortaya çıkacağı endişesini taşıdı. Fuat Bey, esasında İslami esasları uyulması durumunda kanunlarla fuhşu kontrol altına almaya gerek duyulmayacağını ve sağlam bir aile yapısına kavuşulacağı düşüncesindeydi (TBMM Zabıt Ceridesi, VIII/145:86). Frenğiyle mücadelenin odağında aile ve evlilik kurumunu topluma yerleştirme düşüncesi yadsınamazdı.

Frenğinin teşhisinin yanında tedavisi noktasında da farklı öneriler tartışıldı. Amasya Milletvekili Ömer Lütfü, frengili hastalar için büyük hastanelerin açılması gerektiğini, tedavi edilen köylülerin para yerine zirai alanda çalıştırılarak bu masrafların karşılanmasını öneri olarak sundu. I. Dünya Savaşı'nda Merzifon'da 900 frengili hastanın masrafları geniş ölçekte tarım yaptırılarak karşılanmasının bu önerisine model teşkil edeceğini savundu. Frenği taşıyan hastaların ihbar edilmesi, frengili hastaların belli günlerde tedaviye gelme zorunluluğu ve hastalıkla ilgili ihmali olanların para cezasına

çarpıtılması öneriler arasındaydı. Benzer şekilde hastalığı bilerek bulaştıranlar hakkında da hapis cezası bulunmaktaydı. Kasıtlı olarak hastalığı bulaştıranlara hapis cezasının Prusya’da da uygulandığı üzerinde durularak bu maddenin önemine atıf yapıldı (TBMM Zabıt Ceridesi, I/145:84). Ayrıca frengili bir kişinin hapse atılması durumunda hastalığı diğer mahkûmlara bulaştırma ihtimali Meclis’te tartışmalara neden oldu (TBMM Zabıt Ceridesi, II/127:120). Özellikle düşüncesizce ve kasıtlı bir şekilde belsoğukluğu, frengi gibi hastalıkları bulaştıranlarla ilgili her hangi bir cezayı yaptırımın olmamasının toplumsal rahatsızlığa yol açtığı fikri tartışma konusu oldu. Milletvekilleri gerekli eğitimin verilmesini bu hastalığın yayılmaması için elzem gördüler (TBMM Zabıt Ceridesi, II/127:114). Bu bağlamda toplumda yanlış algıya neden olan frenginin sadece cinsel yollardan bulaştığı düşüncesinin yanlış olduğu savıydı. Meclis, frengi ve belsoğukluğu hastalığının yayılmasına engel olunmaması durumunda nüfusun azalmasının yanında sağlıklı nesillerin yetişmesinin zorlaşacağı endişesini taşıdı. Meclis’in karşılaştığı en büyük problem bu hastalığın mahremiyetinden tedavinin engellenmesine yönelik taassupların dinin içinde gösterilerek bunlara kutsiyet atfedilmesi idi.

Frengiyle ilgili Meclis’teki tartışmalar Cumhuriyet’in ilanıyla tekrardan başladı. 1923’te Yozgat Milletvekili Ahmet Hamdi Bey tarafından frengi hastalığının Anadolu’daki son durumu ve oranıyla ilgili Meclis’e soru önergesi vermesine karşın herhangi bir cevap alamadı (BCA.030.01/6.34.29).

Aydın Milletvekili Doktor Mazhar Bey, frenginin sağlıklı bir nesil yetişmesini şu şekilde etkilediğini belirtti: “Doğacak çocukları cılız ve mariz doğurtan, belki beşeriyet için felâket olan insanları yetiştiren, deliler, sarahlılar, şunlar bunlar gibi beşeriyetin başına belâ olarak doğan birtakım insanların müvellidi frengidir” Doktor Fuat Bey de salgın hastalıkların ne kadar yayıldığını şöyle ifade etti: “Memleket dörtlü ittifakla karşı karşıyadır. Bunlar dört başlı bir ejderha gibidir; sıtma, frengi, verem, trahom.” (Büyük, 2018:111,120).

Fuhuş ve Zührevi Hastalıklarla İlgili 1932 Raporu

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, fuhuşla mücadele etmek, genelevlerinin tekrar açılmasının gerekli olup olmadığını incelemek için sağlık çalışanları ve idarecilerden oluşan bir komisyon kurulmasına karar verdi (Akşam,09.12.1932). Umumi Hıfzıssıhha Kanunu’nun zührevi hastalıklarla ilgili ve Sağlık Bakanlığı’nın genelevler ve kadınlarla ilgili hazırladığı nizamname toplumsal prensiplerle uyumsuzluk gösterdiğinden yeniden düzenlenmesi için İçişleri Bakanlığı’nın talebi üzerine komisyon çalışmalarına başladı.

Komisyonunda Başbakanlık Müsteşarı Kemal Bey, Hukuk Müşaviri Ekrem Bey, Emniyet İşleri Genel Müdürlüğü İkinci Şube Müdürü İhsan Bey, Beşinci Şube Müdürü Necmeddin Bey, Dr. Hüsamettin, Dr. Asım İsmail, Dr. Hulusi Behçet yer aldı (BCA.030.01/177.221.5-3).

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, komisyonun kurulmasıyla ilgili şu ifadeleri dile getirdi:

Medeni milletler ittifaka yakın bir ekseriyetle fuhşu bazı usul ve kaidelerle nizam altına almakta bir fayda olmadığına ve umumi evlerin açılmasına müsaade edilmesinin ahlaki ve içtimai nokta-i nazarından memleket için muzur bulunduğu kail olmuşlardır. Vekâlet ciddi tetkike tabi tutulmuş ve en mühim devletlerin babdaki mevzuatı celp ve tetkik kılınmıştır (BCA.030.01/177.221.5-15).

İçişlerinin açıklamalarından komisyonun çalışma pratiğinde Avrupa'daki uygulamaların yakından takip edileceği anlaşılmaktaydı.

Komisyonun birinci önceliği Sağlık Bakanlığı temsilcileriyle birlikte zührevi hastalıkların önlenmesi için sıhhi ve idari tedbirleri hayata geçirmektir. Komisyon üyelerine göre bu konuda yapılması gereken genelevler ve fuhşun kontrol altına alınarak işleyişe belli bir düzen verilmesiydi. Bu noktada Avrupa ülkelerindeki uygulamalar da dikkate alınarak bir seyir takip edildi. Avrupa ülkelerinden örnekler verilirken fuhşu ve genelevleri sağlıklı bir şekilde kontrol altına almayan ülkelerde zührevi hastalıkların artış oranlarına dikkat çekilmek istendi. Komisyon, alınacak sıhhi ve idari önlemlerin yetersiz gelmesi durumunda hastalıkların kontrol altına alınması için ek önlemlerin hayata geçirme konusunda kararlı bir tutum sergiledi. Başbakanlık Müsteşarı Kemal Bey, zührevi hastalıkların önlenmesi için genelevlerin açılması noktasında oluşan genel kanaate katılmayarak genelevlerinin kapatılması ve fahişelere yönelik hukuki yaptırımların arttırılması yönünde bir irade ortaya koydu. Kemal Bey, Avrupa'dan örnekler vererek Avrupa'nın yukarıda belirtilen sıkı önlemlerle zührevi hastalıkların önüne geçtiği kanaatindeydi. Komisyonun bu tür bir irade ortaya koymaması durumunda sorunun bir hükümet meselesine dönüşerek Bakanlar Kurulu'nun gerekli yaptırımları hayata geçireceğini ifade etti (BCA.030.01/177.221.5-1). Kemal Bey'in bu düşüncesinden hareketle komisyonun sadece tavsiye niteliğinde karar alma mercii olduğu, iktidarla uyumlu bir rol paylaşımı içinde olması gerektiği anlaşılmaktaydı. Bu ifadelerden iktidarın fuhşu, zührevi hastalıklar ve genelevleriyle ilgili planlamayı yaptığı, komisyondan istediği ve tasavvur ettiği bu düşüncüyü yapılacak çalışmalarla/örneklerle somutlaştırmasıydı.

Kemal Bey, İçişleri ve Sağlık Bakanlığı'nın birlikte ortak çalışma yapmasını önemseyerek genelevlerde vb yerlerde fuhuş girdabına düşmüş kadınların sefalet içerisinde olmasını, insanlık ve medeni dünya kriteriyle bağdaşmadığını ortaya koysa da ülkede şartların olgunlaşmamasından ötürü önlemlerin zaman alacağı düşüncesindeydi. Halkın eğitim ve kültür seviyesinin düşük olduğunu, cahil, işçi ve köylülerin zührevi hastalıkların sonuçlarını çok iyi okuyamadıklarının altını çizerek halkın cinsel (hayvani) hislerle hareket etmesinin kötü sonuçlar doğuracağını onlara iyi anlatılmasının şart olduğu kanaatindeydi. Fuhuş ve zührevi hastalıkların kitlesel bir tehlike olduğunun da halka sürekli hatırlatılması gerektiğinin önemine işaret etmekteydi. Kemal Bey her ne kadar genelevlerin açılmasına karşı çıksa da gerekli görülen yerlerde kontrollü bir şekilde genelev açılmasını ve fahişelerin belli bir düzen içerisinde hareket etmesinin de gerekliliğini savundu (BCA.030.01/177.221.5-2). O, genelevleri ve fahişelere yönelik sert tedbirlerin alınması noktasında bir irade ortaya koyarken toplumsal yapı/realiteyi dikkate alarak pratikte bu düşüncesinin pek karşılığının olmadığını da bilincindeydi.

Sağlık Bakanlığı ve İçişleri Bakanlığı çalışanlarından oluşan komisyon üyeleri, iktidarın devletçilik ilkesiyle fuhşun ve ürettiği hastalıkların önüne geçeceği inancını paylaştılar. Komisyon üyeleri, uzun tecrübeler ve farklı sistemlerden elde edilen örneklerden hareketle sistemlerin/devletlerin fuhşun yasaklamasını en esaslı tedbir olarak gördüler. Fuhşa vasıta olanların takibi ve akabinde cezalandırılmasını; fuhşun bir kazanç ve pazar borsası haline gelmesine engel olunmasının önemine dikkat çektiler. Genelevleri ve fuhuş sektörünü işletenlerin dürüstlüğünü ve ciddiyetini dikkate almadan kontrol altında tutmanın fuhşu yavaşlatacağı kanaatini paylaştılar. İçişleri Bakanlığı'nın raporuna göre zührevi hastalıkların engellenmesi için ilk tedbir olarak genelevlerinin açılması yanlış bir kanaatti. Bakanlığa göre genelevlerinin çoğalması, ahlaksızlıkların ve kadın istismarının artmasına neden olabilirdi. Türkiye’de tarihsel süreçte de bu tür örnekler rastlanılması mümkündü. Türkiye, Lozan Antlaşması’yla beyaz kadın ticaretinin önüne geçilmesi konusunda kararlılık ortaya koymuştu. Komisyon üyeleri, Türkiye’de fuhşun çok yaygın olmadığını, eski idarecilerin düzen ve kaidelerle fuhşu engellemek adına genelev açma teşebbüsünde bulduklarını, hatta bazı yerlerde hükümetin kurallarını hiçe sayarak baskıyla genelev açma yolunu tercih etmelerinin yanlışlığına vurgu yaptılar. İstatistiklerden hareketle genelevi açılmasının zührevi hastalıkları engellediği önermesinin yanlış olduğu fikrindeydiler. Örnek olarak Ankara’da 9 genelevin bulunduğu, ikişer odadan ibaret baraka şeklindeki bu yerlerin her

birinde en fazla 5 kadının olduğunu, toplamda 50 olan bu kadınların hastalığı engelleyeceğinin inandırıcı olmadığını rapor ettiler. İstanbul ve Ankara hariç Anadolu'nun diğer kentlerinde genelevlerinin bir veya iki olduğunu belirttiler. Genelevlerinde çalışanların haftada bir muayene edildiği dikkate alındığında haftada en az 30 erkekle ilişkide bulunan kadınların hastalıklı olmaları durumunda muayene zamanına kadar hastalığı, birçok erkeğe bulaştıracağı konusunun çok manidar olduğu düşüncesindeydiler. Burada yapılması gereken en önemli adımın yeni yerler açmak yerine var olan yerlerin denetimlerinin daha sıklıkla yapılarak muayene ve tedavilerinin aksatılmamasıydı. Komisyona göre fuhşu hukuki ve ahlaki bir sorun olarak görmek çözüm odaklı bir yaklaşımdı:

Fuhuş ceza tahdidi altında kanun ile memnu ve ahlak telakkisine göre müstekreh ve menfur bir fiil olmalıdır. Kanuni ceza ve tedbirlere içtimai teşekküllerin muavenetlerini de terfik etmek lazımdır. Düşenleri kurtarmak, düşecekleri korumak ve daima insanların zaaf ve gafletlerine hitap eden cazip ve muğfil vaitlerin; göreneklerin yalancılığını ve arkasında gizlediği acı ve feci akıbet ve hakikati göstererek temiz ve dürüst yaşama yollarını gösteren umumi, hususi cemiyet ve müesseselerin tesis ve yahut teşvik etmek lazımdır. Kanunların himayesine ve memlekette halkın ahlak sıhhat ve selabetinin muhabbet ve muavenetine mazhar olan bu koruma ve korunma müesseseleri fuhuş mücadelesini pek çok teshil eder (BCA.030.01/177.221.5-4).

Genelevlerini yaygınlaştırmak yerine bu yola düşenleri topluma kazandıracak farklı formüllerin ve fırsatların oluşturulmasını gerekli gördüler. Fuhşun önlenmesinde adli ve güvenlik tedbirlerinin yanında fahişelerin toplumla rabitalarını kuvvetlendirmek ve normal bir hayata kavuşmaları için gerekli tedbirler alınmasını önemsediler.

Komisyon üyeleri alınması gereken tedbirlerle ilgili şunları sıraladı:

1. Ceza Kanunu'nda fuhşu genelleştirmek isteyenlere verilen cezayı arttırmak
2. Kendilerine bir iş bulunduğu halde gitmeyerek fuhşa devam edenlerin cezalandırılması
3. Bulaşıcı hastalığa sahip olduğu halde başkalarıyla münasebette bulunanların ağır şekilde cezalandırılması
4. Zorunlu tedavi usulünün yaygınlaştırılması
5. Dispanser sayısının artırılması
6. Halkı bilinçlendirmeye yönelik çalışmalara ağırlık verilmesi

Komisyon üyeleri, bu tür çalışmaların farklı ülkelerde de yapıldığını her ülkenin kendine özgü koşulları olduğundan bu yönün dikkate alınmasını doğru bir yaklaşım olarak gördüler. Fuhşun tarihçesine inerek bu eylemin tarihten beri var olduğunu, ortadan kaldırılması mümkün olmadığından kontrol altında tutulmasının yeterli olacağını savundular (BCA.030.01/177.221.5-6).

Komisyon üyeleri, fuhuş ve zührevi hastalıklarla ilgili daha sağlıklı kararlar almak ve somut adımlar atmak için Avrupa ve Amerika’daki gelişmeleri yakından takip ettiler. İngiltere’de kadına siyasi ve hukuki haklar verilmesinin yanında fuhşun kontrol altına alınması yönünde yapılan çalışmaların kadın ve esir ticareti yapanlar tarafından tepkiyle karşılandığını, büyük protestolarda kadınların da yer aldığı tespitinde bulundular. İngiltere örneğinden hareketle fuhuş sektörünün iktidarla ayrışabileceğine dikkat çekmek istediler. Komisyon üyelerine göre bu eylemler karşısında İngiltere geri adım atarak fuhuş ile ilgili sınırlamaları geri çekmek durumunda kaldı. İngiltere’deki fuhuş sektörünün iktidar karşısında baskın gelmesi diğer Anglo-Sakson ve İskandinav ülkelerini de etkiledi. 1932’de Cemiyet-i Akvam’ın özellikle Amerika’nın Avrupa’dan fuhuş amacıyla beyaz kadın ticaretini engellemeye yönelik teşebbüsleri, Avrupa ülkelerinin bir kısmında karşılık buldu. Avrupa ülkelerinin bir kısmı fuhşu serbest bırakırken diğer bir kısmı geldikleri medeniyet seviyesini de dikkate alarak toplumun sağlığı için fuhşu kontrol altında tutmayı tercih ettiler (BCA.030.01/177.221.5-7).

Komisyonun raporuna göre Fransa, İtalya, Güney Amerika, Yunanistan, Belçika, Yugoslavya fuhuş sektörünü kontrol altına almaya yönelik çalışmalara imza attılar.⁶ Belçika 1927’de ülkede çıkan tartışmalar neticesinde fuhşu kontrol altına alan nizamnameyi kaldırmasına karşın 1928’de tekrardan kontrol altına alan bir nizamname yayımladı. Avrupa’daki genel kanaat fuhuş kaynaklı hastalıkların tedavi edilmesi zorunlu olmalıydı. Her devlet toplumsal dokuyu da dikkate alarak bir hareket alanı belirledi. Fuhşa izin veren devletlerin en çok kullandığı argüman sektörün içerisinde yer alan kadınların bilinçlendirilerek hastalıktan korunmaları için toplum bazlı teşkilatların artırılmasıydı.

Komisyon, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya’nın tavsiyeleri doğrultusunda Türkiye’de fuhuş ve zührevi hastalıklarla ilgili alınacak önlemlerle ilgili Avrupa vb ülkelerdeki uygulamalar daha ayrıntılı bir

⁶ Amerika genelevlerini kapatarak fuhşu sıkı kontrol altına aldı. Benzer şekilde Macaristan ve Bulgaristan da fuhşun engellenmesi noktasında sert tedbirler uyguladı (BCA.030.01/177.221.5-33).

şekilde ele alınmaya başlandı. Komisyonun incelemeleri neticesinde bütün veriler şu şekilde raporda yer aldı: İngiltere’de fuhşun herhangi bir suç teşkil etmemesine karşın kadın satıcılığı ve ahlak dışı davranışlar suç sayılmaktaydı. İngiltere’de bir kadını veya bir genç kızı gayrimeşru ilişkiye yönlendiren ve genelevinde/randevu evlerinde çalıştıranlara yönelik sert yaptırımlar göze çarpmaktaydı. Genelevlerine karşı oluşturulan baskılar zamanla genelevlerinde azalmaya yol açtı. Genelevleri ve fuhuş, kanun ve gelenekler bakımından suç görülmemesine karşın toplumsal düzeni bozmaya yönelik eyleme dönüştüğünde suç sayılmaktaydı. İngiltere’de kurulan komisyon, yapılan değişikliklerle erkek ve kadın tarafından gayri ahlaki amaçlarla bir kadının rahatsız edilmesinin suç sayılmasını tavsiye etmekteydi. Bir erkeğin yerleşim alanlarında fuhuş amacıyla veya bir kadını ayartmak için sık sık buluşması bu olaya tanıklık edenlerin olması durumunda cezayı müeyyideyi de beraberinde getirmekteydi. Alınan önlemler sonucunda Glaskov’da yapılan bir istatistiğe göre sokaklarda rezalet çıkartan ve gelen geçeni rahatsız eden fahişelerin oranında azalma meydana gelmişti. Alınan bu önlemler sonucunda İngiltere’nin yaklaşımında fuhuş yapmanın herhangi bir cezası olmamakla birlikte fuhuş yapanlar toplumsal huzuru bozdukları an ceza gerektiren suç unsuru oluşturmaktaydı. İngiltere’de bu konuyla ilintili olarak zührevi hastalıkların tedavisinde önemli bir mücadelenin olduğu görülmekteydi. Ayrıca İngiltere, zührevi hastalığa yakalanmış kişilerin tedavisinde gönüllülük esasını benimsedi. Sağlık çalışmalarının yanında bu tür yerlere tedaviye gelenlere psikolojik ve sosyolojik değerlerle ilgili propaganda da yapılmaktaydı. Bu tür hastalığa yakalanan çocuklar ve evli kadınlar için özel tedavi de uygulanmaktaydı. Zührevi hastalıkların yayılmaması için titiz bir tedavi metodu planlandı. Kadın satışının yasak olmasına karşın toplumsal huzuru bozmayacak şekilde İngiltere’de fuhşun serbest olduğu görülmekteydi. İngiltere bu yönüyle Kanada ve Güney Afrika’ya benzemekteydi. Güney Afrika’da genelevi olmadığı gibi, kadın satıcılarına yönelik sert yaklaşımlar İngiltere ile paralel bir görüntü arz etmekteydi. İngiltere’den farklı olarak kadının sessiz bir şekilde fuhuş için ev tutması bile suç unsuruydu. Avrupalılar ile yerliler arasında evlilik dışı gayri ahlaki ilişkilerde erkeğe 4, kadına ise 5 sene hapis cezası verilmekteydi. Kanada’da ise kadın satıcılığı 10 seneye kadar suç teşkil ederken genelevi işletenler de şiddetli bir şekilde cezalandırılmaktaydı. Kanada’da ister erkek olsun ister kadın fuhuş yapılan mekânda yakalandığı zaman belirli bir cezaya çarptırılırdı. Kanada ve Güney Afrika cezayı yaptırım bakımından İngiltere ile benzerlik gösterse de bu iki ülkede cezalar daha sertti

(BCA.030.01/177.221.5-17). Fransa’da genelevlerinin çoğunluğu kapatılmasına karşın zührevi hastalıklarda bir artış gözlemlenmedi. Romanya diğer ülkelerden farklı olarak genelevlerinin açılmasını toplumsal ve ekonomik yönlerden değerlendirdi. Ekonomik fayda sağlayacaksa genelevlerinin açılmasını mahzurlu görmedi (BCA.030.177.221/5-31).

Raporlarda, Hindistan’da kadın pazarlama ve fuhuş tamamen yasak olmakla birlikte zührevi hastalıklarla ilgili muayene ve tedavi serbest bırakılmaktaydı. Fuhuşa ön ayak olanlar 1 sene hapis cezası veya 1.000 Florin para cezasına çarptırılmaktaydı. İsviçre’de kanton sistemi olduğundan verilen cezalar ve tedavi yöntemleri farklılık gösterdiğinden komisyon bu devlet ile ilgili olarak sadece Cenevre Kantonu’nun 1925’te genelevlerini kaldırdığını ve fuhuş işleriyle uğraşanlara uygulanan cezaları arttırdığı bilgisini paylaştı. Bu uygulamalarla birlikte frengide azalma meydana geldi. Komisyon, frengide azalma meydana gelmesine karşın genelevlerinin kapatılması zührevi hastalıkları artışında herhangi bir etki oluşturmadığı bilgisini de paylaştı. Komisyona göre, İsviçre sağlık yetkilileri, bunun önüne geçmek için zührevi hastalığı başkasına bulaştırmanın suç sayılması konusunda çalışma yapılmasının önemine işaret ettiler (BCA.030.01/177.221.5-19). Komisyon, fuhuş ve zührevi hastalıklarla ilgili dünyadaki gelişmeleri takip ederken bu konunun tarihsel süreçlerini de irdeledi.

Komisyon raporundan elde edilen bilgilerden şu sonuçlar ortaya çıktı. Almanya, Danimarka, Norveç, İsveç ve Çekoslovakya gibi ülkeler zührevi hastalıkların tedavisini zorunlu tuttular. Almanya 1927’den itibaren ülkesinde yaşayan bütün halkı sağlık kontrolünden geçirmeyi zorunlu hale getirdi. Bulaşıcı hastalık taşıyan her bir birey tedavi olmak zorundaydı. Kişiler sağlık durumlarını gösteren evrakı yanında bulundurmamak mecburiyetindeydiler. Doktorlar bulaşıcı hastalığa yakalananları tedavi etmek zorunda oldukları gibi, fahişelerin tedavi masrafları kendileri tarafından karşılanmaktaydı. Fahişe yoksul ise masraflar mevcut belediyeler tarafından sağlanacaktı. Tedaviden kaçan hastalar telkinlere uymadığı takdirde gerekli cezalara çarptırılacaktı. Bulaşıcı hastalığın gizlenmesi veya hafife alınması yasak olduğu gibi uzmanların bu konuda halkı aydınlatması gerekiyordu. Bulaşıcı hastalık taşıyan kişinin bulaştırdığı kişinin beyanı esastı. Nişanlı bir gencin hastalığını evleneceği kişiden saklaması suç unsuru teşkil etmekteydi. Bulaşıcı hastalıkların tespitinde sağlık çalışanlarıyla kolluk kuvvetlerinin birlikte çalışması öngörülmekteydi. Yapılan çalışmalar ve önlemler sonucunda Berlin’de frengi vakası % 30, belsoğukluğu ise % 15 düştüğü görüldü. 1928’de Almanya’da fuhuş ve

kadın satıcılığı cezaları arttırıldı. Cezalar arttırılmasına karşın toplumsal huzuru bozucu faaliyetlerin içinde olunmadığı sürece fuhuş serbest bırakıldı. Uygulama bu yönüyle İngiltere'dekine benzemektedir. Bu ülkede İngiltere'deki uygulamalardan farkı olarak okul, kilise ve nüfusu 15.000 aşığı olan mesken civarında fuhşa izin verilmemektedir. Ayrıca kadınlardan oluşan bir teşkilat vasıtasıyla fuhşa maruz kalmış genç kızlar koruma altına alındı. Bunun yanında fahişeliğe yeni başlayan kadınları bu işten vazgeçirmek ve normal hayatlarına geri dönebilmeleri için gerekli sosyal çalışmalar gerekli görüldü. Çalışmalar sonucunda 5.0000 fahişeden 1.500 namuslu bir hayatı tercih etti (BCA.030.177.221/5-21). Almanya ve İngiltere, fuhuş toplumsal huzuru bozmadığı sürece bir suç unsuru olarak görülmemesi noktasında ortak tavır benimsedi.

Toplumsal huzurun bozulması durumunda fuhşun tehdit olarak algılandığı ülkelerden biri de Çekoslovakya'ydı. Çekoslovakya'da zührevi hastalıkların tedavisi zorunlu olmasına karşın yoksul kesimin tedavi ücretlerini devlet karşılamaktaydı. Tedavi sürecinden geçenler belli dönemlerde kontrole gelmek zorundaydılar. Fahişeler sürekli sağlık açısından kontrol altındaydı. Ahlaksız bir yaşam biçimini tercih eden kadınların hastalığı yayacakları şüphesiyle bunlarla ilgili gerekli sağlık önlemleri de almak zorunluydu. Çekoslovakya'da genelevler yasaklanırken burada bulunan fahişelerin topluma kazandırılmasında devlet sorumluluk üstlendi. Raporlardan genelevlerinin yasaklanmasına karşın fuhşun bar, meyhane, eğlence mekânlarına aktığı da bir gerçeklikti. Fuhuş toplumsal ahengi bozduğu dönemlerde devletin uyguladığı yaptırımlar da artmaktaydı (BCA.030.177.221/5-22). Çekoslovakya bu yönüyle Almanya ve İngiltere ile paralel politikalar sürdürürken Çekoslovakya'nın ortaya koyduğu en önemli fark 18 yaşın altında fuhşa karışanların toplumsal düzeni ihlal etmese de yaptıkları eylemin suç sayılmasıydı. Fahişeler genellikle bu yaş grubundan çıktığından hükümet bu konuda gerekli önleyici tedbirleri almayı önemsemektedir. Bu yaş grubu, bar, meyhane ve eğlence mekânlarında kolluk kuvvetleri dışında toplumsal ahlaki ilke edinen kişilerce kurulmuş bir ekip tarafından denetlenecekti. Gerektiğinde bu ekip, küçük yaştaki kızların aileleriyle de görüşmelerde bulunacaktı. Bu teşkilat Almanya'da kurulan örgütlenmeyle benzerlik arz etmekteydi. Bu ülkede zührevi hastalık taşıyan kişilerin mahremiyeti dikkate alındığından bir şikâyet üzerine işlem yapılmaktaydı. Özellikle küçük çocuklar ve yaşlıların bulaşıcı hastalıklardan korunması için çok daha dikkatli önlemler alınmaktaydı (BCA.030.01/177.221.5-24).

Danimarka ve İsveç, genelevleri ve fuhuş sektörüne karşı sert bir duruş ortaya koyarak Sersiler Kanunu'nu uygulamaktaydı.

Danimarka zührevi hastalıkların teşhisini hastanın kendisine bırakırken tedavisini ise zorunlu tutmaktaydı. Sokaklarda, barlarda, otellerde kolluk kuvvetlerinin sıkı denetimleri fuhşu asgari düzeye indirdi. Benzer şekilde İskandinav ülkelerinden Norveç de sokaklarda vb yerlerde kolluk kuvvetleriyle fuhşu önleme yolunu tercih etti. Norveç zührevi hastalıklarla ilgi tedavi olmayı zorunlu tutarken burada bulaşıcı hastalık taşıyan bir kadının cinsel yollardan bilerek hastalığı başkasına bulaştırması durumunda 3 yıl hapis cezasına çarptırılmaktaydı (BCA.030.01/177.221.5-25). İsveç’de hastalığı kasıtlı bir şekilde bulaştıran kişi 2 yıl hapis ve 50 Kron para cezasına çarptırılırdı. Zührevi hastalıklar taşıdığı teşhis edilen kişi, tedavi olmak istemezse kolluk kuvvetleri devreye girerdi. Lehistan, Rusların baskısına rağmen 1910’da genelevlerini kaldırmıştı. Lehistan fuhuş meselesine sağlık sorunundan ziyade bir ahlak sorunu olarak yaklaştı. Aynı şekilde Letonya 1926’da genelevlerini kapattı. Letonya’da kolluk kuvvetleri tarafından yakalanan fahişeler için fotoğraflı bir cüzdan verilir, fakat isimleri yazılmazdı. Letonya’da fahişelik yapanlar otellerden ziyade apartman katında oturmak zorundaydılar. Burada da tek kişi oturmak zorunda olduklarından birden fazla kişinin bulunması durumunda genelev muamelesi yapılırdı. En sert ceza kadın satıcılarına yönelik olup bu eylemin cezası 15 yıla kadar çıkmaktaydı (BCA.030.01/177.221.5-25).

Komisyon üyeleri, fuhuş ve zührevi hastalıklarla ilgili Avrupa, Afrika İskandinavya ve Asya’da yaptığı araştırmalar sonucunda genelevlerinin kapatılmasıyla zührevi hastalıkların artacağı korkusunun gerçekleşmediği gibi, bazı ülkelerde genelevlerinin kapatılmasının zührevi hastalıkları azaltacağını umudunu beslediklerini belirtti. Bazı ülkelerde fuhşun engellenmesi noktasında ortaya konulan politik tavrın zührevi hastalıkların azalışı ve artışını etkilemediği yönünde bir kanaatin oluştuğu bilgisini de paylaştılar.

Komisyon üyeleri, fuhuş ve zührevi hastalıklarla ilgili Avrupa, Afrika ve Amerika’dan örnekler verdikten sonra Türkiye’de 1900’li yıllarda fuhuş sektöründeki serbestliğe vurgu yaptılar. Fuhşun serbest bırakılmasının zührevi hastalıkları da beraberinde getireceğinden Mütareke döneminden sonra fuhşun çıkarılan nizamnamelerle kontrol altına alındığına işaret ettiler: “Fuhşun nizam altına alınmasının medeni umdelerle gayri kabili telif olmadığı irfan ve refah itibariyle bizden pek yüksek memleketlerde bu nizamın mevcudiyeti ile ispat edilebileceği gibi bizim bünye-i içtimaiyimize göre de zaruri bir yoldur.” Fuhşun kontrol altına alınmasının medeniyet inşasına yönelik hamlelerle ayrılmadığını, toplumsal bir zorunluluk olduğu kanaatindeydiler. Türkiye’nin kendine özgü koşullarının olduğunu, fuhuş sektörünün

içinde yer alanların cahil kesimi ihtiva ettiğinden kendilerini hastalıklardan koruyamayacakları ve tedavi olmak için müracaat etmeyecekleri gibi, bu hastalığın bulaştırma yönünü de dikkate alma bilincinden yoksun olduklarının altını çizmekteydiler (BCA.030.01/177.221.5-8). Komisyon, her ne kadar farklı ülkelerdeki örnekleri dikkate alsada her ülkenin geleneklerinin ve toplumsal yapısının aynı olmadığı gerçeğini göz önünde bulundurmaktaydı.

Komisyon, kolluk kuvvetleri tarafından denetlenen ve sağlık kontrolünden geçen genelevlerinin engellenemeyeceği gibi bunların zührevi hastalıklar yayma oranının %5'i geçmeyeceğini, esas tehlikenin serbest ve kontrolsüz fuhuş yaptırılan randevu evlerinin ve kadınların olduğunu, bunların zührevi hastalıkları yayma oranının %40'ın üzerinde olduğuna dikkat çekti. Fuhuş nizamnamelerini kaldıran veya yok sayan ülkelerde zührevi hastalıkların artış içerisinde olduğu da raporda yer almaktaydı. Komisyona göre bazı yerlerde genelevlerin kapatılması, fuhuş sokaklara yönelttiğinden zührevi hastalıkların artışını da beraberinde getirmekteydi. 1930'da İçişleri Bakanlığı'nın Türkiye'de genelevlerini kapatması aynı sonuçları oluşturdu. Komisyon, farklı kentlerin valilerinden, sağlık memurlarından ve sosyal teşekküllerden gelen bilgiler doğrultusunda genelevlerinin kapatılmasıyla fuhuş yapan kadınların sokaklarda ve mahalle aralarında fuhuşa yöneldikleri ve zina işlerini buralarda sürdürdükleri, yerleri/kayıtları kolluk kuvvetleri tarafından denetlenemediğinden hastalıklara davetiye çıkarttıkları yönündeki tehlikeye dikkat çekmek istediler. Frenginin bu tarihlerde artışını bu değişen anlayışa bağladılar. Komisyon raporuna göre Samsun'da frengi hastanesinde son 5 yılda görülen vakaların genelevlerin kapatılmasından sonra 6 ayda bu rakama ulaştığı, İstanbul Emraz-ı Zühreviye Teşkilatı'nın istatistikleri de bu verileri doğrulamaktaydı. Oluşan ortak kanaat fuhuş yasaklamak veya baskı altında tutmanın sonuç vermeyeceği, genelevlerinin bazı şartlar dahilinde açılmasının frengi hastalığının önüne geçmek/kontrol altında tutmak için şart olduğuydu. Frenginin artması durumunda nüfusun/neslin sağlıklı şekilde yetişmesi de etkilenecekti (BCA.030.01/177.221.5-9). Komisyon üyeleri, devlet kontrollü bir yaklaşımı, eylemi ve sınırlılıkları denetleyebilme özelliğinden ötürü önemsediler.

Komisyon üyeleri, alınacak önlemlerle ilgili Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 128. Maddesi'nin yeniden düzenlenmesi, kontrollü ve belli şartlar dâhilinde genelevlerin açılması, muayene, takip, tescil işlerinin gizlilik içinde ahlak kuralları çerçevesinde kadını rencide etmeyecek şekilde yerine getirilmesi konusunda fikir birliğine vardılar. Ayrıca fuhuşun açık bir şekilde yapılmasını engelleyecek

tedbirlerin arttırılmasına karar verdiler. Komisyon üyelerinin bu konuda ortaya koyduğu iradeye karşın İçişleri Bakanlığı temsilcileri tekrardan genelevlerinin açılmasının bir yarar sağlamayacağını, açılmasına taraftar olmadıklarını, fuhşun ve hastalıkların ortadan kaldırılması için fahişelere yönelik cezayı yaptırımların arttırılmasını daha doğru bir metod olarak gördüler. Bakanlık, komisyonun talepleri doğrultusunda bu konuda gerekli kanun değişikliğine hazır olduklarını beyan etti. İçişleri Bakanlığı, komisyonun tavsiye niteliğindeki kararını yeniden kendi bünyesinde değerlendirmesine karşın düşüncelerinde herhangi bir değişikliğe neden olmadı. Bakanlık, komisyon ile yapılan görüşmelerin bir sonuç getirmeyeceğini, bunun bir hükümet meselesi olduğunu, sorunun Bakanlar Kurulu'nda çözülmesi gerektiği konusunda ısrarlı tavrını sürdürdü. Bu görüşmelerden sonra İçişleri Bakanlığı ve Sağlık Bakanlığı tarafından fuhşun engellenmesi için kentlere gönderilen talimatnameye karşın valilerden ve yöneticilerden gelen dönütlerde fuhşun arttığı ve birçok mahalde zührevi hastalıkların çoğaldığı bilgisiydi. İçişleri Bakanlığı temsilcileri, bu verileri dikkate alarak alınan önlemlerin yetersiz olduğu ve uygulamaların bir karşılık bulmadığı noktasında bir fikir beyan ettiler (BCA.030.01/177.221.5-8). Bakanlık ile komisyon arasında fuhuş ve zührevi hastalıkların kontrol edilmesiyle ilgili yaklaşım farklılığı göze çarpmaktaydı.

Merkezlerde genelevlerinin kısıtlanmasıyla burada çalışan kadınların mahalle aralarında açılan randevu evlerinde faaliyette buldukları yazılmaktaydı. Ayrıca köy ve nahiye kongrelerinden gelen şikâyetlerden anlaşıldığı kadarıyla fuhuş ve beraberinde getirdiği zührevi hastalıkların buralara kadar sirayet ettiği anlaşılmaktaydı (Hakimiyet-i Milliye,31.01.1931). Bu şikâyetlerde dikkat çeken bir yön zührevi hastalıkların yaygınlaşmasından başka toplumda ahlaki yapının da bozulmaya başladığı bilgisiydi. Bu durumla ilinti olarak zührevi hastalıkların en yoğun olduğu kentlerin başında Kars, Bursa, Kastamonu, Uşak, Bor, Bafra, Sivas,⁷ Eskişehir, Erbaa, Akdağmadeni, Zonguldak, Bartın, Ereğli, Salihli, Mersin, Sinop, Şebinkarahisar, Konya, Çorum gelmekteydi. Bu yerlerde tedbirlerin daha sıkı alınması istenmekteydi (BCA.030.177.221/5-10). Frenginin yoğun olduğu Bursa, Sivas ve Ordu'da özel sağlık teşekkülleri oluşturuldu (Hakimiyet-i Milliye,12.03.1929). Fuhşun sağlık sorunlarını tetiklemesinin yanında toplumun ahlak yapısını bozduğu da problem olarak işlenmeye başladı.

⁷ Frenginin artışı Cumhuriyet döneminde de devam etmiş, 100.000 kişinin taranmasıyla 4.000 kişi frengi şüphesiyle tedavi altına alınmıştı (BCA.030.01/177.220.8).

Alman Profesör M.Paul Müller'in zührevi hastalıklarla ilgili Türkiye'de yaptığı incelemeler sonucunda İtalya ve Yunanistan'da zührevi hastalıklarla ilgili alınan önlemlerin isabetli olduğunu, Türkiye'de genelevlerin kapatılmasının randevu evlerini arttıracığından bu politikaları yanlış bulmaktaydı (Cumhuriyet, 10.06.1933). Yanlış politikalar sonucunda fuhşun artmasıyla birlikte zührevi hastalıkların da arttığını, uygulanan politikaların yeniden gözden geçirilmesinin önemine işaret etti (National Archives, 867.9111.396).

Komisyonun çalışmaları sonucunda Aralık 1933'te Fuhuş ve Fuhuş Yüzünden Bulaşan Zührevi Hastalıklarla Mücadele Nizamnamesi yayınlandı (BCA.030.18.01.02/40.80.12). Nizamnameye göre; yeni randevu evleri komisyonun belirlediği yerlerde açılacak, her şehrin belli yerlerinde genelevi açılmasına izin verilecek ve daha önceden verilen izinler kontrollü bir şekilde yenilenecekti. Fuhuş yapanlar sıkı/gizli bir şekilde takip edilecekti.

Sonuç

Tanzimat'la başlayan kadının değişim süreci toplumdaki rollerini de etkiledi. Değişen değer yargılarının yanında XX. yüzyılın başında Osmanlı'nın Balkan ve I. Dünya Savaşlarından mağlup ayrılması sosyo-ekonomik yapıyı derinden etkiledi. Artan yoksulluk, işsizlik ve ahlaki yozlaşma fuhşun yaygınlaşmasını tetikledi. Mütareke dönemiyle birlikte işgalci devletlerin ve Beyaz Rusların etkisiyle fuhuş yaygınlaşarak zührevi hastalıkların artışı tetikledi. Bu dönemde fuhuş devlet kontrolünün dışında bir seyir takip etti.

Bu sorun Milli Mücadele döneminde Meclis'te tartışma konusu oldu. Meclis'te zührevi hastalıklardan korunmanın en sağlıklı yolunun düzenli bir aile hayatından geçtiği vurgulanmaktaydı. Yeni rejimde sağlıklı gürbüz bir neslin yetişmesi gerekli görülmekteydi. 1920'lerde Meclis tartışmalarında özellikle hastalığın teşhisi için genç kızların muayene edilmesinde mahremiyet olgusuna atıf yapılarak dini referanslarla değerlendirilmesi sorun teşkil etti. Meclis'te zührevi hastalıkların topluma sirayet etmesi durumunda oluşturacağı tahribatın savaşın getireceği sonuçlardan daha ağır olacağını eğitim yoluyla anlatılması değerli görüldü. Yeni rejimin ön gördüğü sağlıklı, zinde bir gençlik düşüncesine karşın savaş koşullarından gerekli sağlık örgütlenmesinin taşrada oluşturulamaması da zührevi hastalıkları tedavi etme konusunda Meclis'in yüzleştiği gerçeklerden biriydi. I. Dünya Savaşı, Mütareke ve Milli Mücadele dönemlerinde ciddi surette toplumsal bir sorun haline gelen fuhuşla mücadele meselesi, Cumhuriyet'e miras kaldı. Yeni bir ulus kimlik kurgusunda her ne kadar

seküler formlar benimsenmiş olursa da sağlıklı bir toplum/nüfus oluşturmak ve zührevi hastalıkları en aza indirmek bağlamında yeni rejim geleneksel aile tipini savunma refleksi gösterdi.

Tek partinin sağlık alanına yönelik kontrolcü ve denetleyici tavrı fuhuş ve onun alamet-i farikası olan frengiyi belli noktalarda sınırlamayı başardı.1930’da devletin fuhuş sektörüne karşı aldığı sert önlemler sonucunda zührevi hastalıkların oranında bir azalma meydana geldi. Devletin fuhuş alanına yönelik denetleyici ve kontrolcü tavrı 1932’de kurulan komisyonun çalışmalarıyla belli noktalarda ayrılıkları beraberinde getirdi. 1932’de fuhuşun ve zührevi hastalıkların önüne geçmek için kurulan komisyonun çalışmalarını iktidarın denetlemesi ve son kararı verme iradesinin iktidarda olması, tek parti siyaset anlayışının sağlık sektörüne yansımaysıydı. Sorunun çözümünde devletçilik ilkesine sürekli atf yapılması bunun açık bir göstergesiydi. Komisyonun ortaya koyduğu verilerden zührevi hastalıkların önüne geçilebilmesi için toplumun eğitim seviyesinin arttırılarak toplumsal bir bilinç oluşturulması gerekli görüldü. Komisyonun ilk dönem tensikatında en dikkat çeken yön, genel kanaat olarak bilinen genelevlerinin açılmasıyla zührevi hastalıkların kontrol altında alınabileceği düşüncesinin temelsiz olduğu savıydı. Komisyonda ortak kanaat devlet kontrollü fuhuşun hastalığın yayılma alanını daraltacağıydı. Devletin tasavvur ettiği teamüller neticesinde fuhuşun çerçevesinin belirlenmesi değerli görüldü. Bu veçhede fuhuş engellemek adına uygulanacak cezayı yaptırımların yanında fuhuş sektörü içerisinde yer alan kadınların toplumla yeniden rabita kurmaları da komisyon üyeleri tarafından önemsendi. Komisyonun kontrollü olarak fuhuşa izin verilmesi eğilimine karşın İçişleri Bakanlığı, zührevi hastalıkların önüne geçmek için fuhuşun tamamen ortadan kaldırılması tavrını benimsedi.

Komisyon, bu konuda daha sağlıklı adımlar atabilmek adına dünyadaki gelişmelerden kendini soyutlamadı. İngiltere ve Almanya’da zührevi hastalıkların kontrol altına alınması önemsenirken bu ülkelerde fuhuşun yasak olup olmaması toplum düzenini bozup bozmamasıyla ilintiliydi. Toplumsal düzen konusunda iki ülke aynı çizgide yer almasına karşın İngiltere zührevi hastalıkların tedavisinde gönüllülük esasını benimsemesiyle Almanya’dan ayrılmaktaydı. Kanada ve Güney Afrika model olarak İngiltere’ye benzerken fuhuşun engellenmesine yönelik eğilimleri daha sertti. Güney Afrika’da genelevi olmadığı gibi randevu evleri çalıştırmak da yasaktı. Bu ülkede diğer ülkeler gibi fuhuşun oluşturduğu toplumsal rahatsızlıktan ziyade eylemin kendisi suç olarak addedilmekteydi. Belçika her ne kadar fuhuşu kontrol altına almaya yönelik tavrını yumuşatsa da bunun yanlışlığını görenek

kontrolcü anlayışa geri döndü. İngiltere ve Letonya, fuhuş eyleminin öznesi olarak kadından ziyade onu bu alana kanalize eden güçleri/vasıtaları gördüğünden yaptırımlarını daha çok bu alanlara yöneltti. Romanya’da genelevlerinin/fuhşun serbest olması tamamen ekonomik faydayla ilintiliyken Lehistan bunların ötesinde meseleye ahlaki sorun olarak yaklaştı. Çekoslovakya ve Almanya’yı diğer devletlerden ayıran nokta iki devletin fuhşun engellenmesi için sivil teşekküllerle fuhuş sektörü içinde yer alanları ekonomik, sosyal çalışmalarla/vaatlerle bu alanın dışına çekme yöntemini benimsemiş olmasıydı. İsveç ve Norveç, fuhuştan ziyade zührevi hastalıkların önlenmesine yönelik sert yaklaşımıyla dikkat çekmekteydi. Hindistan ise tam tersi bir uygulamanın içerisinde yer alarak fuhşa yönelik sert yaptırımlar benimserken zührevi hastalıkların tedavisinde kuralcı bir tavırdan kaçınılmaktaydı. İhdas edilen verilerden dünyada fuhuştan ziyade zührevi hastalıkların engellenmesine yönelik sert tedbirler daha önde durmaktaydı. Komisyon üyelerinin yaptığı çalışmalar sonucunda her ülkenin kendi iç dinamiklerine göre fuhşa bakışının farklılığının olağan bir durum olmasıydı. Bu bağlamda Türkiye’nin kendine özgü parametrelerinin, geleneklerinin, alışkanlıklarının ve dini referanslarının dikkatten kaçırılmamasının önemli olduğu vurgusu ön plana çıkmaktaydı. 1930’da rejimin fuhşa yönelik sert yaklaşımı, 1933’teki uygulamalarla belli konularda benzerlik gösterse de 1932 kurulan komisyon çalışmalarının iktidarın eğilimlerinde bir yumuşamayı beraberinde getirdiği de bir gerçeklikti.

Kaynakça

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)
Kızılay Arşivi
National Archives (United States)

Resmi Yayınlar

Resmi Gazete
TBMM Zabıt Ceridesi

Gazeteler

Akşam
Cumhuriyet
Hakimiyet-i Milliye
İkdam
Tanin
Tasvir-i Efkar

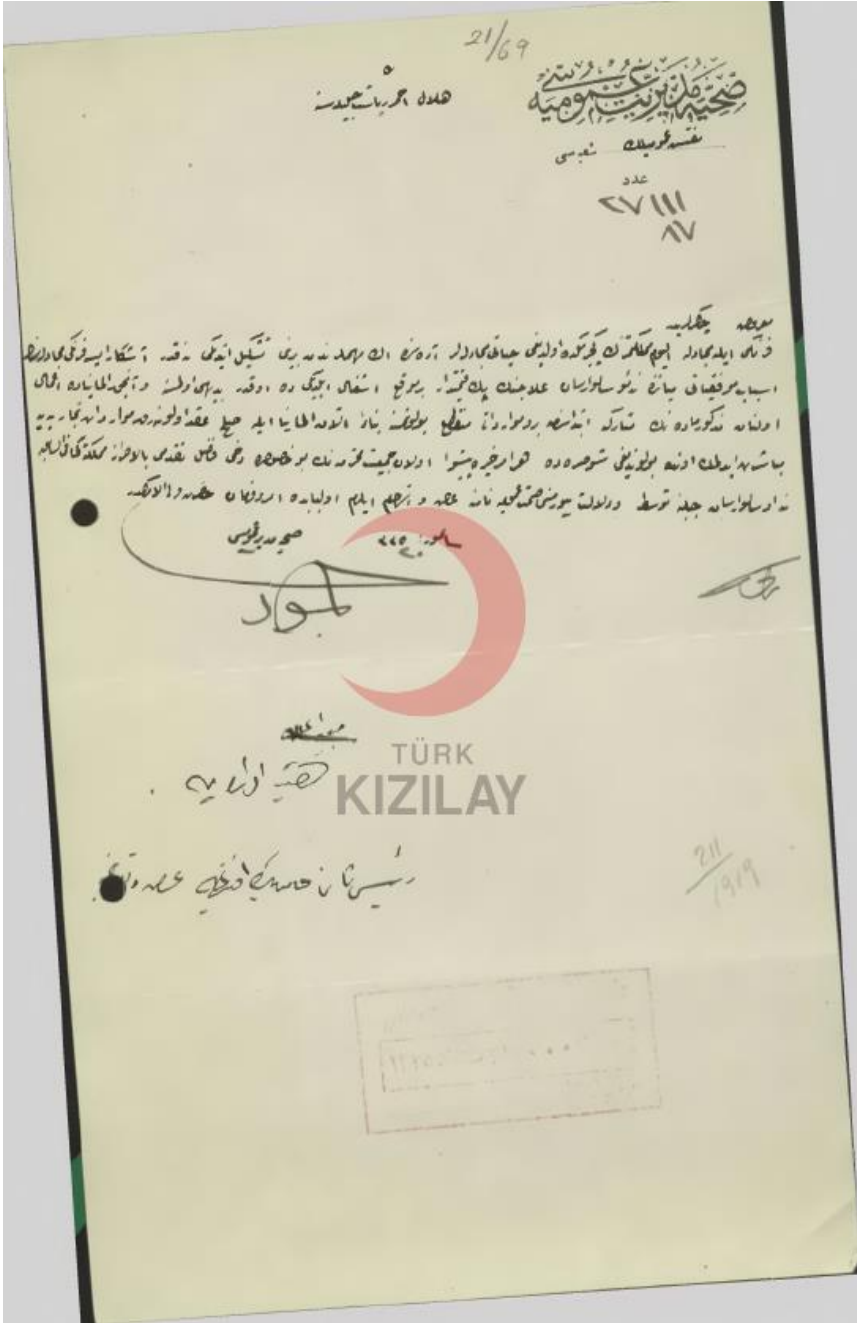
Vakit

Kitap ve Makaleler

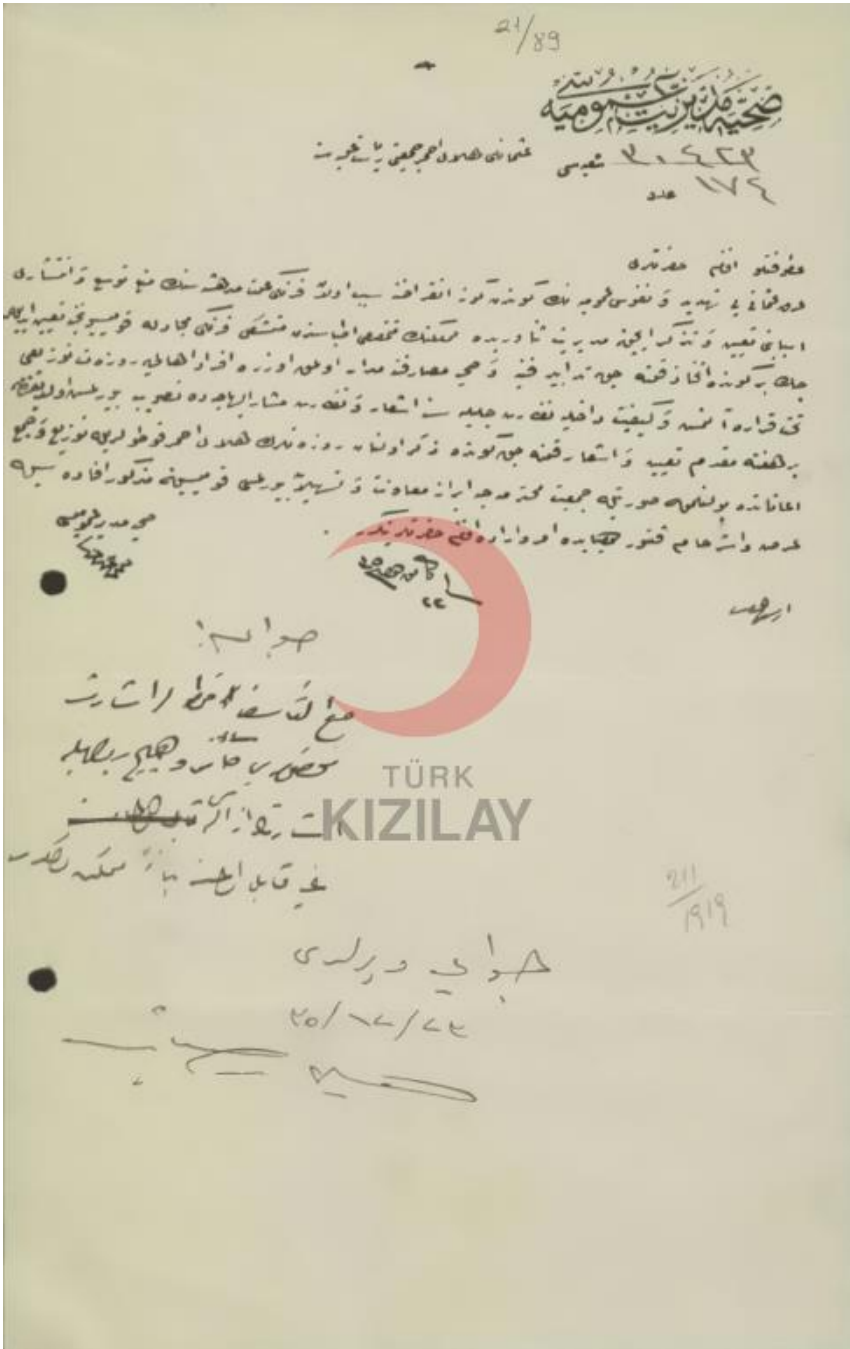
- Abdülaziz B. (1995). *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*. Arısan, K. ve Arısan Günay, D. (Haz.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Behçet, H. (1936). *Frengi Dersleri*. İstanbul.
- Büyük, Z. (2018). *Birinci ve İkinci Dönem (1920-1927) TBMM Tutanaklarında Gündelik Hayat Tartışmaları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara.
- Dursun, H. (2011). Fuhşa ve Fuhuş Hakkındaki Temel Türk Hukuk Normlarına Genel Bakış. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 92, 405-442.
- Bulut, F.(2009). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tehlikeli Bir Miras: Frengi. *Tarih Okulu*, 3, 109-123.
- Giovanni, S. (1994). *Beyoğlu'nda Fuhuş*. İstanbul: Altın Kitaplar.
- Kılıç, R. (2014). Türkiye'de Frenginin Tarihi. *Kebikeç*, 31,291-305.
- Kırlı, E. (2010). Tanzimat Sonrası Fuhuş Hadisesine Yaklaşımda Yaşanan Değişim. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, 39-51.
- Kurnaz, Şahin, F. (2015). Propaganda ve Sağlık: Cumhuriyet Döneminde Sıhî Propaganda Faaliyetleri ve Halk Sağlığına Etkileri (1923-1945). Ünlen, E. (Haz). *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu*, I, 26-28 Kasım, İzmir, 549-590.
- Ögel, B.(1984). *Türk Kültür Tarihine Giriş VI*. Ankara.
- Tahir, K. (2005). *Esir Şehrin İnsanları*. Öz, A. (Haz.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Temel, Mehmet (1998). *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Toprak, Z.(1987). İstanbul'da Fuhuş ve Zührevi Hastalıklar 1914-1933. *Tarih ve Toplum*, 39, 31-40.
- Toprak, Z. (2016). *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toprak, Z. (2017). *Türkiye'de Yeni Hayat İnkılap ve Travma (1908-1928)*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Yakut, K. ve Yetkin, A. (2011). II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toplumsal Ahlâk Bunalımı: Fuhuş Meselesi. *Kebikeç*, 31, 275-306.
- Yerasimos, S. (1996). *İstanbul (1914-1923)*. İstanbul: İletişim Yayınlar.

- Yetkin, A. (2011). II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toplumsal Ahlâk Bunalımı: Fuhuş Meselesi. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6, 21-54.
- Tüzün, N. (2019). *Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye'de Yaşanan Sosyal ve Ekonomik Meseleler (İkdam, Sabah, Tasvir-İ Efkâr, Tercüman-ı Hakikat, Tanin Örneği)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kayseri.

Eklr

Kızılay Arşivi (Neosalvarsan'ın frengi hastalığında kullanılımasının önemi)

Kızılay Arşivi (Frengiyle Mücadele Komisyonu'nun çalışmaları)

تصویر افکار

مقدار تاز نه وقت مذا کره اولونه حق ؟

روس مہارجتک

بیشترده اول اینستک ونیم پاکار

مقدار تاز نه وقت مذا کره اولونه حق ؟

لوندجود اولونیرجیک ۱۰ بیاط ل اول ستمزده مذ ازانده

پولنامہ شیخ سولایو

۱۰ شای - شای (و شوموچ و بالناکک لوندسدری (فرانسوی) کلنتیزدوموریمجم بیلناکک بالناکک ایل روسی دنیامہارتت اولد لئیکتی ولوقدره ویسیا اولد لئیکتی لوندکده

مقدار تاز نه وقت مذا کره اولونه حق ؟

لوندجود اولونیرجیک ۱۰ بیاط ل اول ستمزده مذ ازانده

پولنامہ شیخ سولایو

۱۰ شای - شای (و شوموچ و بالناکک لوندسدری (فرانسوی) کلنتیزدوموریمجم بیلناکک بالناکک ایل روسی دنیامہارتت اولد لئیکتی ولوقدره ویسیا اولد لئیکتی لوندکده

تصویر افکار ۱۰ شای - شای (و شوموچ و بالناکک لوندسدری (فرانسوی) کلنتیزدوموریمجم بیلناکک بالناکک ایل روسی دنیامہارتت اولد لئیکتی ولوقدره ویسیا اولد لئیکتی لوندکده

روس مہارجتک

بیشترده اول اینستک ونیم پاکار

مقدار تاز نه وقت مذا کره اولونه حق ؟

لوندجود اولونیرجیک ۱۰ بیاط ل اول ستمزده مذ ازانده

پولنامہ شیخ سولایو

۱۰ شای - شای (و شوموچ و بالناکک لوندسدری (فرانسوی) کلنتیزدوموریمجم بیلناکک بالناکک ایل روسی دنیامہارتت اولد لئیکتی ولوقدره ویسیا اولد لئیکتی لوندکده

آتاباکیچی و نامہ ویرل

سلیمان نزیفی

روس مہارجتک

مقدار تاز نه وقت مذا کره اولونه حق ؟

لوندجود اولونیرجیک ۱۰ بیاط ل اول ستمزده مذ ازانده

پولنامہ شیخ سولایو

۱۰ شای - شای (و شوموچ و بالناکک لوندسدری (فرانسوی) کلنتیزدوموریمجم بیلناکک بالناکک ایل روسی دنیامہارتت اولد لئیکتی ولوقدره ویسیا اولد لئیکتی لوندکده

مقدار تاز نه وقت مذا کره اولونه حق ؟

لوندجود اولونیرجیک ۱۰ بیاط ل اول ستمزده مذ ازانده

پولنامہ شیخ سولایو

۱۰ شای - شای (و شوموچ و بالناکک لوندسدری (فرانسوی) کلنتیزدوموریمجم بیلناکک بالناکک ایل روسی دنیامہارتت اولد لئیکتی ولوقدره ویسیا اولد لئیکتی لوندکده

آتاباکیچی و نامہ ویرل

سلیمان نزیفی

روس مہارجتک

آتاباکیچی و نامہ ویرل

سلیمان نزیفی

روس مہارجتک

آتاباکیچی و نامہ ویرل

سلیمان نزیفی

روس مہارجتک

آتاباکیچی و نامہ ویرل

سلیمان نزیفی

روس مہارجتک

آتاباکیچی و نامہ ویرل

سلیمان نزیفی

روس مہارجتک

آتاباکیچی و نامہ ویرل

سلیمان نزیفی

روس مہارجتک

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 43- 56

**Cizreli Bir Orta Çağ Tarihçisi: İbnü'l-Esîr'in Kaleminden Ortadoğu'da
Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar (10-13. yy)
Natural Disasters and Disease Outbreaks in Middle East From the
Pen of a Medieval Historian Ibn al-Athir (10-13th centuries)**

• **Emin KIRKIL***

*Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Manisa / Türkiye.
Asst. Prof., Manisa Celal Bayar University, Faculty of Science and Letters, Department of History, Manisa / Turkey.
eminkirkil@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-9753-2120

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:
18/05/2020
Kabul Tarihi / Date Accepted:
17/06/2020
Yayın Tarihi / Date Published:
15/07/2020

Atf: Kırkıl, E. (2020). Cizreli Bir Orta Çağ Tarihçisi: İbnü'l-Esîr'in Kaleminden Ortadoğu'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar (10-13. yy). *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 43-56

Citation: Kırkıl, E. (2020). Natural Disasters and Disease Outbreaks in Middle East From the Pen of a Medieval Historian Ibn al-Athir (10-13th centuries). *Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute, Outbreak Diseases Special Issue*, 43-56

Öz

COVID-19 virüsünün dünyamızı sadece sağlık bakımından değil ekonomik, siyasi ve hatta kültürel bakımdan etkilediği şu günlerde yayın organları için hastalık ve sağlık konuları daha yoğun bir şekilde işlenen bir konu haline aldı. Bunun neticesi olarak da bu çalışmamızda Orta çağ İslâm dünyasında yaşanan doğal afetler ve bazıları buna bağlı salgın hastalıklar ile ilgili haberleri değerlendireceğimiz bu çalışmada meşhur İslâm Tarihçisi İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil fi't-Târih adlı esrinin son ciltlerini esas aldık. Bu tercihimizi etkileyen faktörlerden birisi de yazarın mekân olarak Ortadoğu'nun merkezî bir coğrafyasında yaşamış olması, doğuda Mâverâünnehr'e, batıda Suriye ve Mısır'a ait haberlere yer vermiş olması ve kendisinden önce yazılmış tarih kaynaklarının hemen hemen tamamını kullanmış olmasıdır. Yazarın vermiş olduğu bilgiler ardılı İbnü'l-Adîm başta olmak üzere diğer tarihî kaynaklarla karşılaştırma yoluna gidilmiştir. X. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak XIII. yüzyıl ortalarına kadar geçen süreyi kapsayan inceleme dönemimiz aynı zamanda İslâm dünyasında Türklerin etkili olduğu zaman dilimini kapsamı nedeni ile tarihimiz açısından önem arz etmektedir. Müellifimiz İslâm dünyasının değişik yerlerinde dikkat çeken meteorolojik haberlerin yanında, depremler ile aşırı yağışlar veya şiddetli kuraklıklar sonunda yaşanan kıtlıklarla ilişkili veba ve diğer salgın hastalıklar ile ilgili bilgiler aktarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İbnü'l-Esîr, Orta çağ, Ortadoğu, doğal afet, salgın hastalık

Abstract

Health and Illness become a greatly discussed issue for press on these days that the Covid-19 virus affects our world not only on account of health but also in economic, political, and even cultural ways. Therefore we will try to consider some kind of news about natural disasters that happened in the Medieval Islamic World and contagious diseases which relate to natural disasters. Because of the social isolation environment, we had difficulty in providing sources and we predicated al Kamil fi al-Tarih on which is a study of famous Islam historian İbnul Esîr. One of the factors which effects our decision is the fact that writer lived in a centralized geography of the Middle East and he stated news from Maveranunehir in East, Syria and Egypt in West, and he used nearly all the historic sources written before him. The informations given by the writer is compared with the most of the sources before him. Our examination period which includes the time that starts from the last quarter of X. century to the middle of XIII. century is important for our history because it also includes the period when Turks were powerful in Islamic World. Our writer gives information about meteorologic news which draws attention in different locations of the Islamic World, and also about plague or other contagious diseases which was lived after earthquakes, excessive precipitations or excessive droughts.

Keywords: Ibn al-Athir, Medieval, Middle East, natural disaster, epidemic disease

Giriş

Günümüz dünyasını etkileyen Covid-19 salgını, insanların yaşam biçimini etkilediği gibi akademik çalışmaları da etkilemiştir. İnsanoğlu kendisini, özellikle sağlık ve sağlıklı yaşam ile ilgili bir hafıza tazeleme zorunda hissetmiştir. Bunun sonucu olarak salgın hastalıklar başta olmak üzere doğal afetlere dair çalışmalar daha çok ilgi uyandırmış, tarih çalışmaları da bundan kendi payına düşen hisseyi almıştır. Bu konuda hemen hatırıma gelen çalışma olarak, Orhan Kılıç'ın kitabı (2004) ile Serhat Küçük (2020)'ün yazısını söyleyebilirim. Sosyal izolasyonun etkili olduğu bu günlerde akademik camia normal dönemlerden daha fazla yazma imkânına sahip olmanın dışında muhtemelen kaynak erişimi ile ilgili olarak elektronik tabanlı veri sitelerini de yoğun bir şekilde kullandı. Nitekim bu çalışmayı kaleme alırken ben bile, kütüphanemde var olan *Zübdetü'l-Halep* adlı eseri bulamayınca bir internet sitesinde ulaştığım Fransızca, Blochet neşrini kullanmak durumunda kaldım.

X. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak XIII. yüzyıl ortalarına kadar geçen süreyi kapsayan incelememiz İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Târih* adlı eserinin 9-12. ciltleri esas alınarak hazırlanmıştır. Yaşadığı saha itibari ile İslâm dünyasının birçok coğrafyası ile temas imkânı bulunan İbnü'l-Esîr, hem kendisinden önce yazılmış bütün eserleri

kullanması hem de Türklerin etkili olduğu İslâm dünyasının geç Orta Çağı hakkında en geniş bilgi aktaran müellif olması bakımından tercih edilmiştir. Doğal afetler ve salgın hastalıklar bakımından ele aldığımız eserin son dört cildi bu bağlamda ilginç bilgiler aktarmaktadır. Eserde, ay ve güneş tutulmaları, kuyruklu yıldız/meteor hareketleri gibi astronomik olayların yanı sıra aşırı yağışlar veya aşırı kuraklık gibi meteorolojik olaylar ile buna bağlı kıtlık haberlerini bulmak mümkündür. Bunlardan başka İslâm Dünyasının çeşitli bölgelerinde meydana gelen deprem haberleri ile salgın hastalıklar ve özellikle de veba salgınları ile ilgili kayıtlar dikkat çekmektedir.

Depremler

Hicri 376/986-87 Musul depreminin yıkım ve ölümlere yol açtığı görülmektedir (İbnü'l-Esîr,1987: IX,38). Bundan yaklaşık elli yıl sonra, h. 426/1034-35, merkez üssünün Remle olduğu deprem Suriye'den Mısır'a kadar olan bölgeyi etkilemiş, şehrin üçte birinin yıkıldığı Remle'de çok sayıda ölüme yol açmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: IX,336).1063 yazında Suriye'nin pek çok şehri bir kez daha deprem nedeni ile hasar gördü. Şehirlerin çoğunun "harabeye döndüğü" ifade edilen bu depremin oldukça şiddetli olduğu anlaşılmaktadır (İbnü'l-Esîr, 1987:X, 44).

Üç yıl sonra Horasan bölgesinde oldukça şiddetli bir deprem meydana gelmiş, artçılarının birkaç gün sürdüğü anlaşılan bu deprem pek çok insanın ölümüne neden olmuştur ((İbnü'l-Esîr,1987: X, 60). Bu dönemde Azimî, Antakya yöresinde meydana gelen 467/1074-75 ve 473/1080-81 yılı depremlerini kaydetmektedir (1988: 21,23). 1091 Eylül'ün son günlerinde Suriye'de yaşanan depremin özellikle Antakya'da etkili olduğu anlaşılmaktadır (İbnü'l-Esîr,1987:X,174). Kasım/Aralık ayında gerçekleşen bu depremin Antakya'da ciddi bir tahribata yol açtığı anlaşılmaktadır (Mateos, 1962: 177; Azimî, 1988: 27; İbnü'l-Kalanisî, 1908: 120-121; Arık, 1992: 19; Kaya ve Kıyılı, 2009:408). Bundan üç yıl sonra yine Suriye'de küçük çaplı birkaç depremin olduğunu görüyoruz. 1115-1118 yılları arasında Irak, el-Cezire ve Suriye'de depremlerin meydana geldiği, bunlardan özellikle 1115 depreminin Urfa-Harran-Samsat ve Balis çevresinde enkaz altında kalan çok sayıda insanın ölümü ile sonuçlandığı not edilmektedir (İbnü'l-Esîr,1987: X, 404,423). Konu ile ilgili diğer kaynak ve çalışmaları birlikte değerlendirdiğimizde 1114-1115 yıllarında Maraş-Çukurova'dan Antakya-Halep ile Urfa ve Harran'a kadar geniş bir alanı etkileyen birkaç depremin yaşandığı anlaşılmaktadır (Mateos, 1962: 253-256; Simbat, 68: 51; Demirkent, 1997: 86; Honigman, 1970: 122-23; Arık, 1992: 19; Kaya ve Gökhan,

2008: 146). 1138 sonbaharında deprem Suriye ve Cezire bölgelerinde kendisini tekrar hatırlatmıştır. Artçılarının birkaç ay devam ettiği anlaşılan bu deprem özellikle Halep'te büyük bir tahribata yol açmıştır ((İbnü'l-Esîr,1987: XI,70; Azimî, 1988:63; İbnü'l-Kalanisî, 1908, 268).

Halep depreminden bir yıl sonra Azerbaycan'da yaşanan çok şiddetli bir deprem özellikle Gence ve Arran şehirlerinde etkili olmuş, bölgede birçok kale yıkılmış ve şayet müellifimizin kaydına güvenecek olursak sadece Gence'de 230.000 kişi ölmüştür ((İbnü'l-Esîr, 1987: XI,75). 1150 yılında bu kez Hulvan şiddetli bir depremlerle karşı karşıya kalmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 131).

1157 yılının Ağustos-Eylül ayları (552 Recep ayı) Suriye'nin tamamında etkili çok sayıda deprem gerçekleşmiştir. Antakya, Halep, Hama, Hims, Lazkiye, Trablus, Kefertab başta olmak üzere bölgedeki pek çok şehir harabeye dönmüş, şehir surları ve kaleleri yıkılmıştır. Müellifimiz can kaybı sayısını vermese de çok sayıda insan öldüğünü açıkça belirtmektedir. Bütün olayları gerçekleştiği yılın "*çeşitli olaylar*" başlığı altında verirken 552 yılı depremlerini "*Suriye Depremleri*" başlığı altında anlatması konuya verdiği önemi göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Bu depremin getirdiği yıkımı önemli kılan bir diğer husus da Haçlılarla mücadelenin yoğunlaştığı bölgede şehir surları ve kalelerinin yıkılması buraları istilaya açık bir hale getirmiştir. Yazarın açıkça dile getirdiği bu endişeden dolayı, Nureddin Zengî süratle bu yıkılan sur ve kaleleri tamir ettirmiştir (İbnü'l-Esîr,1987: XI,185; 1963: 110; Kamal-ad-Din [İbnü'l-Adîm], 1900: 21). Takvimler 29 Haziran 1170 tarihini gösterdiğinde neredeyse bütün Arap yarımadasında hissedilen büyük bir depremin haberiyle karşılaşırız. Suriye, Cezire, Musul, Irak gibi bölgelerde hissedilen deprem esas etkisini Suriye şehirlerinde göstermiştir. Yazarımızın "*korkunç*" olarak tanımladığı bu deprem sonrası Dimaşk, Halep, Hama, Hims, Baalbek ve Şeyzer şehirleri harabeye dönmüştür (İbnü'l-Esîr,1987: XI, 286; 1963:145; Mateos, Papaz Grigor'un Zeyli, 1962: 316; İbn Kesîr, 1995: 430; Suryani Mikhail, 1944: 211-213; Şeşen, 1983: 207). Halep Ulu Camii'nin hasar gördüğü bu depremin sadece Halep'te 5.000'den fazla insanın ölümüne yol açtığı Halepli tarihçi İbnü'l-Adîm tarafından kaydedilmektedir (1900: 39).

Son büyük Suriye depreminden 5-6 yıl sonra doğuda gerçekleşen deprem Irak'tan Mâverâünnehr'e kadar olan bölgede hissedilmiştir. Bu depremin merkez üssünün eski Selçuklu başkenti Rey olduğu ve bu bölgede büyük bir yıkım ile çok sayıda can kaybına yol açtığı anlaşılmaktadır (İbnü'l-Esîr,1987: XI,347).

13. yüzyıla girerken Mısır, Suriye, Cezire’de yaşanan deprem Anadolu’da da hissedilmiştir. Özellikle Suriye’nin sahil şehirlerinde yıkıma yol açan bu depremin Doğu Akdeniz merkezli olduğu anlaşılmaktadır (İbnü’l-Esîr, 1987: XII, 147-148; Arık, 1992: 22). Yaklaşık 2-3 yıl sonra muhtemelen aynı tabakanın hareketi çok daha geniş bir alanda hissedilen bir depremi tetiklemiş gibi görünmektedir. Hicri 600/1203-1204 yılında, doğuda Irak ve Musul’dan, Cezire, Suriye, Anadolu ve Mısır’a hatta batıda Kıbrıs ve Sicilya adalarına kadar hissedilen bir deprem kayıtlar arasında yer almıştır (İbnü’l-Esîr,1987: XII, 168).

605/1208-1209 yılında bu kez deprem haberi İran’ın doğusundan gelmektedir. Merkez üssünün Nişabur olduğu anlaşılan bu deprem Horasan bölgesinin tamamında hissedilmiş, artçıları günlerce sürdüğü için şehir halkı günlerce açık alanlarda kalmıştır (İbnü’l-Esîr,1987: XII, 240).

Müellifimizin eserinde son kaydettiği deprem 21 Safer 623/ 21 Şubat 1226 gecesini Musul merkezli yaşanan depremdir. Artçıları Cezire ve Irak bölgelerinde hissedilen depremle ilgi hasar ve ölüm kaydı düşülmemiştir (İbnü’l-Esîr,1987: XII, 409).

Bütün Orta Çağ dünyasında olduğu gibi İslam dünyasında da depremler ilahî takdirin sonucu olarak düşünülmüş bazen bir ilahî uyarı bazen de bir lütuf olarak görülmüştür. Örneğin Bizans İmparatoru Nikephoros Phokas’ın Halep’i kuşattığı dönemde yaşanan deprem üzerine geri çekilmesi ile şehrin muhtemel bir işgalden kurtuluşunu İslam tarihçileri Allah’ın bir lütufu olarak değerlendirirken, Suriye’de yaşanan depremler sonucu Müslümanların hakimiyetindeki şehirlerin hasar görmesine rağmen Haçlıların hakimiyetindeki şehirlerin hasar görmemesini Suryani tarihçiler “Tanrı’nın lütufu” olarak ifade etmişlerdir. Evler, kaleler ve surların depremde yıkılmasına karşın mabetlerin hasar görmemesi de her iki dinin mensuplarınca aynı şekilde değerlendirilmiştir. Bu tür doğal felaketler kötü sayılan davranışların yaygınlaşmasına karşı bir ilahî uyarı olarak da algılanmıştır. Depremlerin İslam dünyasında algılanışı ile ilgili geniş bilgi için N. Arslantaş’ın çalışmasına bakılabilir (2015). Ortadoğu coğrafyasında deprem haberlerine sıkça rastlamamız şaşırtıcı olamamalıdır. Zira büyük bir kısmı Arap plakası üzerinde bulunan bu coğrafya Afrika levhası ile Hint levhasının arasında yer almakla kalmayıp kuzeyden de Ölü Deniz’e kadar uzanan Güneydoğu Anadolu fay hattı ve Bitlis-Zağanos fay hatları ile kuşatılmıştır. Tarihi kayıtlara geçen bazı depremlerin güneş veya ay tutulmaları ile aynı yıl yaşanmış olmaları dikkat çekicidir. Ancak bu astronomik olaylar ile depremlerin çoğunun gün, ay ve yıllarının ayrıntılı olarak

belirtilmemesi, bizleri bunlar arasında bir ilişki olup olmadığını değerlendirme imkânından mahrum bırakmaktadır.

Kıtlık Haberleri

Aşırı kuraklık, şiddetli yağışlar, ağır kış şartları, çekirge istilaları ve güvenlik endişeleri nedeni ile gıda maddeleri sevkiyatının aksaması gibi nedenler sıkça erzak teminin zorlaştırmakta bu durum fiyat artışlarını ve karaborsayı doğurmaktadır. Dahası gıda yokluğunu derinden hissetmeye başlayan halk, kedi-köpek eti gibi mutad olmayan şeyleri yemek zorunda kalıyor bunun akabinde de birçok salgın hastalık özellikle de veba baş gösteriyordu.

373-397/983-1007 yılları arasında Irak ve çevresi adeta kıtlıkla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Uzun süren bu kıtlık yıllarında fiyatlar artmış, yiyecek bulamayan pek çok insan açlıktan ölmüş, asayiş bozulmuş ve ahalinin büyük bir kısmı bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: IX, 38,48,55,81,86,167; Ebu'l-Ferec, 1987: 277). Çok soğuk geçen 417/1026 kışı sonucunda başta Dicle olmak üzere bölgedeki bütün nehirler donmuş, soğuklar yüzünden ekim yapılamayınca Irak bölgesi bir kez daha yiyecek sıkıntısı ile karşı karşıya kalmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 275; Ebu'l-Ferec, 1987: 288). Beş-altı yıl sonra bu kez bölge şiddetli bir kuraklığın neden olduğu kıtlıkla mücadele etmiştir ki bu Horasan ve Hindistan'a kadar yayılan bir veba salgınına tetiklemiştir (İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 326). Miladî 1031 yılında yaşanan bu kıtlık ile ilgili Ebu'l-Ferec oldukça trajik ayrıntılar vermektedir (1987: 290). Hicri beşinci yüzyılın ortalarında (m. 1056-1057) güvenlik endişeleri nedeni ile Irak'a yeterince erzak sevk edilememiş, yaşanan kuraklık da buna eklenince erzak yokluğundan bir denk un 13 bir denk arpa da 8 dinara satılmıştır. Yiyecek bulamayan halk kedi, köpek eti yemek zorunda kalmıştır ki bu da vebaya adeta davetiye çıkartmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: IX, 478-482). 502 senesi başlarında Dicle Nehrinin taşması mahsulün sular altında kalmasına yol açmış bunun sonucunda büyük bir kıtlık yaşayan Irak'taki Sevad şehri halkı bütün Ramazan ayı boyunca sadece ot ve dut yemek zorunda kalmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: X, 376). Irak'tan 533/1138-1139 yılında kuraklık nedeni ile bir kez daha kıtlık haberi veren İbnü'l-Esîr (1987: XI, 75), 574/1178-1179'u *umumi kıtlık* yılı olarak tanımlar. Bu kez kıtlık Suriye, Irak, Musul, Cezire, Diyârbekir'den Ahlat'a kadar olan yörelerde etkili olmuştur. Kıtlığı veba ve menenjit salgını takip etmiştir. Bu olayda dikkat çeken bir husus yaz aylarında hem güneş hem de ay tutulmasının gerçekleşmiş olmasıdır (İbnü'l-Esîr,1987: XII, 361-363). 620/1223-1224 yılı Şam, Irak, Cezire ve Diyârbekir bölgelerinde görülen

çekirge istilası ve kıtlık bu bölgelerde birkaç yıl süren gıda sıkıntısı ve aşırı fiyat artışlarına neden olmuş özellikle Musul ve Cezire bölgelerinde halk kedi, köpek yemek zorunda kalmıştır ki bu da yeni bir veba salgını tetiklemiştir (İbnü'l-Esîr,1987: XII, 384, 410,415).

Yaşadığı bölge dışında da kıtlık haberlerini vermeye çalışan müellifimiz, 398/1007-1008 yılında kıtlıktan kaynaklanan yiyecek sıkıntısının veba salgını tetiklediğini haber vermektedir (İbnü'l-Esîr,1987: IX, 182). Bilindiği üzere Nil Nehrinin düzenli taşkınları Mısır'ın tarımsal faaliyetleri için olumlu etkiler yapmaktadır. Bu düzenli taşkınların olmadığı yıllarda Mısır'da tarımsal üretim düşmekte, bu durum sadece Mısır'ı değil oradan nakledilen hububata muhtaç bölgeleri de olumsuz etkilemektedir. Nitekim 447/1055-1056 yılında Nil'in periyodik taşkınlığını yapmaması nedeni ile Mısır'da üretim düşmüş, buradan yeterli hububat sevk edilemeyen Mekke'de büyük bir kıtlık baş göstermiştir (İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 466). 597/1223/1224 yılında Mısır, bir kez daha Nil'in taşmaması nedeni ile kıtlık ve veba salgını ile karşı karşıya kalmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: XII,147).

Şüphesiz yaşadığı bölgeye uzak olduğu için Horasan'dan oldukça geç ve az haber vermektedir. Horasan ile ilgili kuraklık ve kıtlık haberleri iki yerde, 532/1137-1138 ve 552/1157-1158 yılları olayları arasında verilmekte. Ona göre, yaşanan şiddetli kıtlık nedeni ile halkın kedi, köpek eti yemek zorunda kaldığı ve hatta bazı insanların bölgeyi terk ettiği belirtilmektedir (İbnü'l-Esîr,1987: XI, 66,192). İki ayrı olay olarak verilen bu rivayetlerdeki anlatım benzerlikleri müellifimizin, bir kez yaşanan olayı mükerreren anlatmış olduğu ihtimalini düşündürmektedir. İbnü'l-Esîr aktarmasa da Utbi'nin kayıtlarından 401/1010-11 yılında Horasan, Nişabur ve Herat bölgelerinde kıtlık yaşandığı anlaşılmaktadır (Şahin, 2015: 384).

XII ve XIII. yüzyıllar Avrupa ülkeleri için bol yağışlı bir dönem olmasına rağmen Ortadoğu için kurak geçen yüzyılları ifade etmektedir (Cook vd., 2016: 2060-2074). Uzun süreli bu kurak dönem bölgede tarım üretimini olumsuz yönde etkilediği için sıkça gıda sıkıntılarını da gündeme getirmiştir. Böyle bir durum sıkça fahiş fiyat artışları, karaborsa haberleri ve hatta kıtlık haberleri ile birlikte karşımıza çıkmaktadır. Bu ortamlarda yiyecek bulamayan insanlar kedi-köpek eti yemek gibi alışkın olmadıkları şeyleri yemek durumunda kalmış, bunun sonucu olarak da bazı salgın hastalıklar ortaya çıkmıştır.

Salgın Hastalıklar ve Veba

İncelediğimiz dönemde karşımıza çıkan salgın hastalıkların büyük bir çoğunluğu doğal afetler ve kıtlık haberleri ile ilişkili görünmektedir. Yazarımız çoğunlukla veba olaylarına değinmekle birlikte zaman zaman çiçek, farenjit, menenjit gibi hastalıkların salgın durumundan da bahsetmektedir.

423/1031-1032 yılında yaşanan veba salgınının ardından Bağdat ve Musul'da veba salgınının ardından büyük bir çiçek salgını baş göstermiştir. Halife el-Kaim Biemrillah da hastalığa yakalanmış ise de şifa bulmuştur. Bu çiçek salgınında Musul'da 4.000 çocuk ölmüştür (İbnü'l-Esîr,1987: IX, 326). Yazarımız olay ile çağdaş olmasa da kendi yaşadığı bölge ile ilgili bilgi olduğu için bu kaydını dikkate almak gerekir. Bundan üç yıl sonra bu kez bir boğmaca salgını Suriye, Irak, Musul ve Huzistan bölgelerinde birçok insanın ölümüne yol açmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: IX, 336). 437/1045-1046 bölgede bu kez at vebasası görülmüştür. Müellifimiz, bu hastalık yüzünden sadece Ebu Kalicar'ın askerlerine ait 12.000 atın telef olduğunu belirtmektedir (İbnü'l-Esîr,1987: IX,404). Yazarın at vebasası diye kayıt ettiği bu hastalık *ruam* olarak bilinen, salgın bir hayvan hastalığı olup bugün de ihbarı zorunlu hayvan hastalıklarındandır. 623/24 yıllarında benzer bir olayı da İbnü'l-Adîm aktarmaktadır. Buna göre Kinnesrin önlerinde bulunan Dımaşk Eyyubî Meliki el-Melikü'l-Muazzamın ordusunda baş gösteren salgın hastalık sonucunda yük hayvanlarının ve askerlerinin büyük bir kısmı ölmüştür. Yük hayvanları ile insanların aynı salgından etkilenmesi bu olayda at vebasası olarak bilinen *ruam* hastalığı ihtimalini hatıra getirmektedir (1900: 162).

531/1136-1137 yılında adlarını belirtmediği hastalıkların Bağdat, İsfahan ve Hemedan'da ölümlere yol açtığı ifade edilmektedir (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 56). On dört-on beş yıl sonra, Irak'ta yine adı belirtilmeyen bir salgın hastalık baş göstermiş, özellikle Bağdat'ta ölümler artınca Sultan Mesud şehirden ayrılmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 136). Müellifimiz kendi döneminde Musul'dan Irak'a kadar uzanan bölgede şiddetli bir boğaz enfeksiyonu nedeni ile pek çok insanın hayatını kaybettiğini belirtmektedir (İbnü'l-Esîr,1987: X, 53). Doğruluğundan asla şüphe edemeyeceğimiz bu bilgi Nurettin Zengî'nin ölüm nedeni ile birlikte değerlendirildiğinde daha anlamlı hale gelmektedir. "Nureddin'in boğaz kilitlenecek derede şişmişti. Tabipler kan aldırmasını önerdi ise de o bunu reddetti. İlaç tedavisi de tesir etmedi" (İbnü'l-Esîr, 1987: X,322) ifadeleri veba ile ilişkilendirilebilecek bir farenjit olgusuna işaret ettiği gibi, tedavi için *kan aldırma* tekniğinin kullanılmış olduğunu göstermesi tıp tarihi çalışanlarına bir ipucu niteliğindedir. Hicri 575 yılı sonlarında baş

gösteren veba salgını pek çok insanın menenjit olmasına yol açmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: XI,361).

Orta Çağların *kara ölümü*, İslâm dünyasında da sıkça karşımıza çıkmakta ve büyük can kayıplarına neden olmaktadır. Her ne kadar bazı antik ve orta çağ hekimleri veba salgınları ile ay/güneş tutulması veya dünyaya kuyruklu yıldız çarpması arasında bir ilişki olduğuna işaret etseler de olayların gelişimi gözlemlendiğinde neredeyse bütün veba salgınlarından önce büyük kıtlıkların yaşandığı görülmektedir. Bu dönemlerde yiyecek bulamayan insanlar sağlıklı olmayan şeyler yemek zorunda kalmakta bunun akabinde de veba salgınları orta çıkmaktadır.

Müellifimiz, incelediğimiz dönemde Ortadoğu'nun değişik yerlerinde yaşanan on yedi veba salgınına haber vermektedir. Bunların büyük bir kısmı Mısır, Suriye, Irak merkezleri salgınlardır. İlk veba haberi 378/988-989 yılında Basra ve Batiha bölgelerinde yaşanan salgınla ilgilidir. Şiddetli sıcakların ardından başlayan salgın nedeni ile ölen çok sayıda insan yüzünden sokakların cesetlerle dolduğu haber verilmektedir (İbnü'l-Esîr,1987: IX, 55). Bundan on yıl sonra Mısır'da yaşanan kıtlık ile bağlantılı bir veba salgını yaşanmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: IX, 169). 401/1010-1011 yılında Horasan'da yine bir kıtlık sonrası başlayan büyük bir veba salgını yüzünden halk ölümlerini defnetmekten aciz kalmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: IX,182). Yaklaşık yirmi yıl sonra, (miladî 1031-1032) çok şiddetli kuraklık ve kıtlık sonrası Suriye ve Iraktan Horasan ve Hindistan'a kadar yayılan bir veba salgını çok sayıda ölüme yol açmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: IX,326). Ebu'l-Ferec'in bu veba salgını ile ilgili kayıtları dikkat çekicidir: "Hindistan'da ve İran'da veba koştuk. Bu yüzden bir hafta içinde İsfahan'da ölümleri taşıyan 40.000 tabutun şehirden çıktığı görüldü. Bağdat'ta matem tutmayan bir tek ev kalmamıştı" (1987: 290). 448/1056-1057 yılında önce Irak'ta başlayan salgın Mısır'da günde 1000 kişinin ölümüne yol açmıştır. Salgın buralarla sınırlı kalmayıp Yemen, Hicaz, Suriye, Musul ve Cezire bölgelerine kadar yayılmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: IX,478). Yazarımızın hemen takip eden yılın olayları arasında verdiği Irak, Bağdat, Buhârâ ve Semerkant'ta yaşanan bir veba salgını haberi dikkat çekicidir. Yazarımız, kitlesel ölümlere yol açan bu salgında Buhârâ'da bir günde 8000 kişinin öldüğünü, toplamda ise 1.650.000 kişinin hayatını kaybettiğini ifade etmektedir (İbnü'l-Esîr,1987: IX, 482-483). Yazarın h.448 ve 449 birbirinden bağımsız iki ayrı salgın olarak verdiği bu vakaları birbiri ile bağlantılı düşünmek daha doğru olacaktır. Bu durumda 1.650. 000 can kaybını salgının etkili olduğu bütün coğrafyalarda ölen insan sayısı olarak değerlendirmek gerekir. Zira o dönemde ne Buhârâ ne

Semerkant ne de Bağdat şehirleri tek başına böyle bir nüfusa sahip değillerdi. Bu salgın muhtemelen h. 447'de Mısır'da yaşanan kıtlık ile ilişkilidir. Bu kıtlığın Mekke'de de erzak sıkıntısına yol açmış olduğu bilinmektedir. Bunun ardından başlayan veba salgını Mısır, Yemen, Hicaz, Suriye, Musul, Cezire, Bağdat, Irak, hatta Buhârâ ve Semerkant'a kadar İslâm coğrafyalarını etkilediğine göre bunun hac mevsimi ile bağlantılı olduğunu düşünebiliriz.

469/1076-1077 yılında Cezire, Irak ve Suriye bir kez daha veba salgını ile sarsılmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: X, 102). Uzunca bir süre veba haberi vermeyen yazarımız 537/1142-43 yılında Mısır, 560'da da Medine'de veba salgını olduğunu bildirmektedir (İbnü'l-Esîr,1987: XI, 89,259). Yaşanan geniş çaplı bir kıtlığın ardından yaklaşık bir yıl kadar süren veba salgını 574-575/ 1078-1080'de Suriye, Cezire, Irak, Musul, Cibal, Diyâbekir ve Ahlat yörelerini etkisi altına almış, salgın sonrasında birçok kişi veba menenjitine yakalanmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 361; Arık, 1991: 50). Nil Nehrinin periyodik taşkınını yapmaması XIII. yüzyılın hemen başlarında bir kez daha Mısır'da kıtlığa neden olmuş, yiyecek bulamayan hal kedi-köpek eti yemek mecburiyetinde kalmış, bu da yeni bir veba salgını tetiklemiştir (İbnü'l-Esîr,1987: XII, 147). Aynı dönemde Hicaz-Yemen arasında bulunan eş-Şart bölgesinde *Benü Anze* kabilesinin yaşadığı köyleri etkileyen veba salgını sonucu on sekiz köyün sakinlerinin tamamen öldüğü bildirilmektedir (İbnü'l-Esîr,1987: XII,148). 623 yılı Sâfer ayında/Şubat-Mart 1226 yılında Musul'da yaşanan deprem ve aşırı soğukların ardından veba salgını baş göstermiştir. O kadar çok insan ölmüştür ki cesetlerin birkaçı aynı anda taşınmak zorunda kalınmıştır. Halk arasında şiddetli soğuk ile ilişkilendirilen bu salgında ahalinin, esmer şekerin sıcaklık vermesine inanması dolayısı ile hastalığın tesirini azaltmak için esmer şeker tüketimini tercih ettiğini bunun da esmer şeker karaborsasına yol açtığını yazarımız aktarmaktadır. (İbnü'l-Esîr,1987: XII, 409-410).

İncelediğimiz dönemde Ortadoğu'da veba söz konusu edildiğinde Haçlı Seferleri dönemini ayrıca değerlendirmek daha yerinde bir yaklaşım olacaktır. Her ne kadar Avrupa'da esas yıkıcı veba, 1347-1353 yılları arasında yaşanan küresel bir salgın olarak görülse de bundan önceki yüzyıllarda yaşanan Haçlı Seferlerinin Ortadoğu'da veba vakalarına bir etkisi olduğu görülmektedir. Bu bazen Antakya ve Kudüs'ün zaptı sırasında yaşanan büyük katliamların doğurduğu sağlıksız şartların sonucu olurken bazen de yabancı bir coğrafyada yeterli lojistik imkânlarından yoksun kalabalık orduların yiyecek bulamaması sonucu sağlıksız şeyler ve bilhassa ölü insan eti yemelerinden kaynaklanmıştır. Nitekim I. Haçlı Seferi

sırasında Antakya'yı kuşatan Haçlı ordusu arasında 3-4 ay süren veba salgını patlak vermiş, Haçlı ileri gelenleri başta olmak üzere pek çok kişi ölmüştür. Bazı kaynaklar bu sayıyı 500.000 olarak vermektedir (Mateos, 1962: 192-193; Runciman, 1986: 170, 180-181; Arık, 1991: 44-45; Kaya ve Kıyılı, 2009: 415). Haçlı liderlerinin bir kısmı salgından etkilenmemek için şehirden ayrılmayı çözüm olarak düşünmüşlerdir. Bu felaketten ders almış oldukları anlaşılan haçlılar bundan sonra Müslümanların ölümlerini defnetmeleri için özel izinler vermişler, Kudüs katliamından sonra buna özellikle dikkat etmeye çalışmışlardır. İslâm şehirlerinde belediye yetkilisi olarak gördüğümüz muhtesibin bu yetkilerini kullanması Haçlı yönetimi tarafından bilhassa talep edilmiş ve onun istihdamına devam etmişlerdir. Bu dönemde muhtesip cesetlerin bir an önce defnedilmesi ve salgın dönemlerinde mezarların kireçlenmesine nezaret ediyordu.

Bütün tedbir ve dikkatlerine rağmen Haçlılar veba salgınlarından etkilenmekten kurtulamadılar. Akka ve Sur kıyılarında Haçlıların büyük bir kısmı hastalık nedeni ile ölümlerine en büyük kayıplardan birisini III. Haçlı Seferi'nde Alman ordusu verdi. Antakya'ya yönelen Alman ordusu her gün 1000 kişiyi vebadan kaybediyordu. İbnü'l-Adîm'in ifadesine göre bu ordunun ancak onda biri hayatta kalabildi (Runciman, 1987: 15). Aynı müellif 616/1219-1220 yılında Dimyat'ı kuşatan Haçlılar arasında veba salgınının baş gösterdiğini ve bu nedenle geri çekildiklerini bildirmektedir. Yine İbnü'l-Adîm'in hicri 631 ve 634 yıllarında Mısır'da büyük kayıplara yol açtığını bildirdiği salgınları veba salgını olarak düşünmek yerinde olacaktır (İbnü'l-Adîm, 1900: 162, 186, 189).

Haçlı Ordularının vebayı İslâm dünyasına taşıdıklarına dair net bir bilgiye sahip değiliz. Orta çağ Avrupası'nın kıtlık, cüzzam ve vebadan mustarip olduğu dönem daha çok XIV. yüzyıl olarak göze çarpmaktadır (Ülgen, 2017: 13-80). Ancak Haçlıların özellikle Antakya ve Kudüs'te yaptıkları katliamlar salgın hastalıklar için uygun ortamı hazırlarken, yiyecek sıkıntısı çeken Haçlı kuvvetlerinin leş vb. yemek zorunda kalması bu salgınları tırmandırmıştır. Haçlı tehdidini atlatan İslâm dünyasında 13. yüzyılda yaşanan Moğol istilası ile bir kez daha kitlesel kıyımlar, büyük kıtlıklar ve salgın hastalıklar yaşanmıştır.

Sonuç

İslâm dünyasının merkezî coğrafyasını oluşturan Ortadoğu, incelediğimiz dönemde siyasî yönden parçalanmış yapısından dolayı bölgesel güçlerin sürekli bir mücadelesine sahne olurken Selçuklu hâkimiyeti ile bu görüntüsünden nispeten kurtulmuştur. Selçuklu

hâkimiyetinin parçalandığı dönemde bu coğrafya bu kez Haçlı Seferlerine maruz kalmış, pek çok yıkım ve insan kaybına tanıklık etmiştir.

Böyle bir süreçte Ortadoğu coğrafyası uzun süren kuraklıklar, şiddetli kış mevsimlerinin getirdiği kıtlıkları, şiddetli depremleri ve başta veba olmak üzere büyük bir kısmı bunlarla ilişkili birçok salgın hastalığı peş peşe yaşamak zorunda kalmıştır.

Yazarımız kendisinden önce kaleme alınmış tarih eserlerini de kaynak olarak kullanarak Mısır'dan Suriye'ye, Antakya'dan Musul'a, Irak'tan Diyârbekir bölgesine, Nişabur'dan Horasan ve Mâverâünnehr'e kadar uzanan; neredeyse Ortadoğu coğrafyasının tamamında yaşanan doğal afet, kıtlık ve salgın hastalıklar hakkında bilgi vermektedir. Bu felaketleri bazen astronomik hareketlerle ilişkilendirirken çoğunlukla, çağının anlayışına uygun olarak ilahî takdir ile ilişkilendirmektedir.

Bu felaketler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Ortadoğu coğrafyasının XI-XII. yüzyıllarda peş peşe büyük depremlerle sarsıldığı, bunun sonucu olarak çok sayıda can kaybına uğradığı, şehirlerin hasar gördüğü anlaşılmaktadır. Bu hasarların önemli bir kısmının tam da Haçlı Seferleri sırasında yaşanmış olması, ağır kayıplar vermelerine rağmen Haçlıların Suriye coğrafyasında tutunabilmiş olmalarında dolaylı bir etkisi olduğunu düşündürmektedir. Nitekim 1157 depreminin Suriye şehirlerinin birçoğunun sur ve kalelerinde ciddi bir hasar meydana getirdiğini ifade eden kaynaklarımız, Haçlı tehlikesine karşı süratle buraların onarılma işine girişildiğini vurgulamaktadırlar. Bu yoğun depremlere bir de kuraklık, kıtlık ve salgın hastalıklar eklendiğinde, İslam dünyasının ekonomik ve demografik açıdan ne kadar sıkıntılı bir dönem yaşadığını anlamak daha kolay bir hale gelmektedir.

Kaynakça

- Arık, F. Ş. (1991). Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları. *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15(26), 27-57.
- Arık, F. Ş. (1992). Selçuklular Zamanında Anadolu'da Meydana Gelen Depremler. *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 16 (27), 13-32.
- Arslantaş, N. (2015). *İslam Dünyasında Depremler ve Algılanış Biçimleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Azimî. (1998). *Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538: M. 1038/39-1143/44)*. Sevim A. (Çev.) Ankara: TTK Yayınları.

Cook, B. I., Anchukaitis, K. J., Touchan, R., Meko, D. M., Cook, E. R. (2016). Spatiotemporal Drought Variability in the Mediterranean Over the Last 900 Years. *Journal of Geophysical Research Atmospheres*, 121(5), 2060-2074.

Erişim:

<https://agupubs.onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/2015JD023929>. Erişim tarihi: 02.05.2020

- Demirkent, I. (1997). *Haçlı Seferleri*. İstanbul: Dünya Yayınevi.
- Ebu'l-Ferec, G. (1987). *Ebu'l-Ferec Tarihi I*. Doğrul, Ö. R. (Çev.). Ankara: TTK Yayınları.
- Honigman, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. Işıltan, F. (Çev.). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- İbn Kesîr. (1995). *el-Bidaye ve'n-Nihaye Tercümesi, Büyük İslam Tarihi XII*. Keskin M. (Çev.). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbnü'l-Adîm. (1900). *Zübtetü'l-Haleb*. Blochet E. (Frn. Çev) *Histoire d'Alep*. Paris:
- İbnü'l-Esîr. (1963). *e't-Tarihü'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye*. Tolaymat A. Kahire:
- İbnü'l-Esîr. (1987). *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi IX-XII*. Özaydın A.(Çev.). İstanbul: BaharYayınları.
- İbnü'l-Kalanisî. (1908). *Zeyli Tarih-i Dimaşk*. Amedroz, H. F. (yay.). Leiden.
- Kaya, S., Gökhan, İ. (2008). *İlkçağdan Dulkadirliilere Kadar Maraş*. Maraş: Ukde yayınları.
- Kaya, S., Kıyılı, R. (2009). Antakya'da Ortaçağ'da Meydana Gelen Doğal Afet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış. *MKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (12), 403-418.
- Kılıç, O. (2004). *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*. Elazığ: F.Ü. Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayını.
- Küçük, S. (2020). Tarihte Salgın Hastalıklar. *Türk Yurdu*, 392, 70-74.
- Runciman, S. (1986). *Haçlı Seferleri Tarihi I*. Işıltan, F. (Çev.). Ankara: TTK Yayınları.
- Runciman, S. (1987). *Haçlı Seferleri Tarihi III*. Işıltan, F. (Çev.). Ankara: TTK Yayınları.
- Simbat. (68). *Vekâyinâme, (951-1334)*. Andreasyan, H. D. (Çev.). Ankara: TTK Basılmamış Tercüme Eserler, nr. 68.
- Süryani Mikhail. (1944). *Vekâyinâme, (1042-1193, 1195-1229)*, Ankara: TTK Basılmamış tercüme kısımları.
- Şahin, M. (2015). Ortaçağda Herât Bölgesinde Meydana Gelen Kıtliklar, Bazı Doğal Felaketler ve Salgın Hastalıklar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (36), 380-390.

- Erişim: www.sosyalarastirmalar.com/cilt8/sayi36_pdf/2tarih.../sahin_mustafa.pdf. Erişim Tarihi: 01.05.2020.
- Şeşen, R. (1983). *Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Urfalı Mateos. (1962). *Vekayi-name (951-1136). Ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. Andreasyan H.D. (Çev.). Ankara: TTK Yayınlar
- Ülgen, P. (2017). *Ortaçağ Avrupa'sının Ölümle Dansı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 57-76

Gaziantep'te Salgın Hastalıklar ve Alınan Tedbirler (1923-1933) *Epidemic Diseases and Measures Taken in Gaziantep (1923-1933)*

• Ferit YÜCEBAŞ*

*Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Van/Türkiye.
Asst. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters, Department of History, Van/Turkey.
ferityucebas@yuu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4645-1734

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:
14/06/2020
Kabul Tarihi / Date Accepted:
07/07/2020
Yayın Tarihi / Date Published:
15/07/2020

Atıf: Yücebaş, F. (2020). Gaziantep'te Salgın Hastalıklar ve Alınan Tedbirler (1923-1933). *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 57-76

Citation: Yücebaş, F. (2020). Epidemic Diseases And Measures Taken in Gaziantep (1923-1933). *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Outbreak Diseases Special Issue, 57-76

Öz

Anadolu'da salgın hastalıkların ortaya çıkmasında ve geniş bölgelere yayılmasında birçok neden vardı. Özellikle Osmanlı Devleti'nin son döneminde girmiş olduğu savaşları kaybetmesi ile beraber Anadolu'ya yoğun bir göç hareketi başlamıştır. Bu duruma ekonomik koşulların elverişsizliği, açlık ve yokluk gibi nedenler de eklenince bulaşıcı hastalıkların yayılması daha da artmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan sıtma, frengi, trahom, verem ve çiçek gibi salgın hastalıklardan dolayı çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. TBMM'nin açılmasıyla beraber hükümetler salgın hastalıklarla mücadele etmiş ve halkın sağlığını korumaya çalışmıştır. Öncelikle Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı kurulmuş ve sağlık hizmetleri bir elden idare edilmiştir. Bunun yanında hastane, dispanser, muayenehane gibi yerler açılmış ve seyyar teşkilatlar oluşturulmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Gaziantep'te de salgın hastalıklar ortaya çıkmıştır. Bu nedenle TBMM diğer şehirlerde olduğu gibi Gaziantep'teki salgınlara da yakından ilgilenmiştir. Bu şehirde yaygın olarak görülen trahom, sıtma, çiçek, frengi ve grip salgınlarına karşı mücadele edilmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında sürdürülen mücadele bütçenin imkânları ölçüsünde gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada 1923-1933 yılları arasında Gaziantep'te görülen salgın hastalıklar ve bu hastalıklara karşı alınan tedbirler araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gaziantep, salgın hastalıklar, sıtma, frengi, trahom, çiçek.

Abstract

There were many reasons for the emergence of epidemics and their spread to large regions in Anatolia. Especially after the Ottoman Empire lost its wars in the last period, an intense migration movement started in Anatolia. The spread of infectious diseases has increased even more when the reasons such as unfavorable economic conditions, hunger, and absence are added to this situation. Many people died in this period due to epidemics such as malaria, syphilis, trachoma, tuberculosis, and flowers. With the opening of the Turkish Grand National Assembly, governments struggled with epidemic diseases and tried to protect public health. First of all, the Ministry of Health and Social Assistance was established and health services were managed by one hand. In addition, places such as hospitals, dispensaries, and clinics were opened and mobile organizations were created. In the first years of the Republic, epidemic diseases also emerged in Gaziantep. For this reason, the Turkish Grand National Assembly was closely concerned with outbreaks in Gaziantep as in other cities. The trachoma, malaria, flower, syphilis, and flu outbreaks which were common in this city were struggled against. The struggle that was carried out in the first years of the Republic was carried out within the limits of the budget's possibilities. In this study, epidemic diseases in Gaziantep between 1923 and 1933 and the measures taken against these diseases are investigated.

Keywords: Gaziantep, epidemic diseases, malaria, syphilis, trachoma, flower.

Giriş

Tarihin her döneminde salgın hastalıkların ortaya çıktığı ve toplum sağlığını tehdit ettiği görülmüştür. Bu salgınlar birçok probleme neden olduğu gibi önemli oranda insan kayıplarına da yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nin önemli kentleri arasında yer alan Antep'te¹ de birçok salgın hastalık ortaya çıkmış ve çok sayıda insan yaşamını yitirmiştir (Topuz, 2018: 241). Cumhuriyet'in ilk yıllarında da salgın hastalıkların özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da fazlasıyla görüldüğü tespit edilmiştir (Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi [CCA], 030.10.177.220.17. 1). Bu dönemde salgın hastalıklar arasında sıtma, frengi, çiçek, verem ve çocuk ishali gibi vakalar ön plana çıkmıştır (Yücebaş, 2019: 73). Yapılan araştırmada Gaziantep merkezi, ilçeleri ve köylerinde ortaya çıkan salgın hastalıklar ve bu

¹ Antep ve çevresinde Osmanlı Döneminde çıkan salgın hastalıklar hakkında geniş bilgi için bkz., Çalışkan, A. (2019). "XVIII. ve XIX. Yüzyılda Antep ve Civarında Bazı Salgın Hastalıklara Dair Bulgular". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(4), 1556-1573. Ayrıca bkz., Çalışkan, A., Eyicil, A. "XVIII. ve XIX. Yüzyılda Halep ve Civarında Salgın Hastalıklar". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18), 1289-1320.

hastalıklara neden olan etmenler ile devletin almış olduğu tedbirler üzerinde durulmuştur.

Esasında salgınların toplumsal bir felakete dönüşmesinin çeşitli sebepleri vardır. Bu bağlamda Gaziantep'in sahip olduğu konumun etkisiyle, özellikle Suriye'ye komşu ve geçiş güzergâhında bulunması, döneme damga vuran salgınların tesirinde kalmasına neden olmuştur. TBMM'nin açılmasıyla beraber yurdun diğer bölgelerinde olduğu gibi Güneydoğu Anadolu'da da salgınlarla mücadele edilmeye çalışılmıştır. Toplumsal bir tehdit olarak görülen salgınlara karşı gerekli tedbirleri alma konusu TBMM'de üzerinde durulan önemli meseleler arasında yer almıştır. 1920 yılı meclis konuşmalarında salgın hastalıkların bir önceki yıla göre azaldığı ifade edilmesine rağmen sıtma ve frengi gibi hastalıkların tehdit edici boyutlara ulaştığı da dile getirilmiştir (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), Devre: I, 1, 1920: 124). TBMM'nin ilk yılları, aynı zamanda Milli Mücadele'nin de devam ettiği sürece denk gelmekteydi. Bu dönemde Antep, Fransızlar tarafından işgal edilmiş ve bu işgal esnasında halkın durumu daha da kötüleşmişti. Bu durum aynı zamanda salgın vakalarının artmasına neden olmuştu. Şehirde özellikle trahom, frengi, şark çıbanı ve uyuz hastalıkları görülmüş ve bunlar imkanlar ölçüsünde tedavi edilmiştir (Çapa, 2010: 154; Uluğtekin vd., 2013: 153). Zira bu dönemde Antep'e gelen Hilal-i Ahmer Cemiyeti imdat heyeti önemli çalışmalarda bulunmuştur. İmdat heyeti öncelikle belediye tarafından tahsis edilen binaları sağlık hizmetlerinin yürütülmesine elverişli hale getirmiştir. Bu hizmetlerin yanında bir de şehirde dispanser açılmıştır. İmdat heyetinin Antep'te yürütmüş olduğu çalışma süresince 3 binden fazla hasta tedavi edilmiştir (Çapa, 2010: 155). Bununla birlikte Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin görevlendirdiği heyette 3 tabip ve dört memur görev yapmıştır (Uluğtekin vd., 2013: 153). Fransızların Antep'ten ayrılmasından sonra ise ikinci bir imdat heyeti bölgeye gelecek ve halka verilmek üzere ilaç ve tıbbi malzemenin yanında çamaşır da dağıtacaktır (Çapa, 2010: 155). İkinci imdat heyeti de 17 Nisan 1922'de Doktor Reşid Sami Bey başkanlığında gönderilecek ve bu heyet beş bin kişiye çamaşır ve ev eşyası ile (Sarı, 2020: 1183) mahalli menzil hastanesine, Birecik yetimlerine ve Kilis'te bulunan mahalli hastaneye tıbbi malzeme vererek bunların dağıtılmasını isteyecektir (Uluğtekin vd., 2013: 153).

Salgın hastalıklarla kapsamlı bir mücadele için devlet bütçesinden önemli oranda tahsisat ayrılması gerekmektedir. Fakat 1920-1923 yılları arasında gerçekleştirilen bütçe görüşmelerinde sağlık hizmetlerindeki aksaklıklar göze çarpmaktaydı. Özellikle

ekonomik yetersizlik, merkezden uzak yerlerde sağlık teşkilatlarının tam olarak oluşturulamaması, doktor dağılımındaki dengesizlik ve doktor sayısının yeterli düzeyde olmaması nedeniyle salgın hastalıklarla mücadelede sıkıntılar yaşanmıştır (Kayyam, 1989: 90).

Bütün imkânsızlıklara rağmen Cumhuriyet kurulduktan sonra sağlık alanındaki hizmetler hem merkez hem de taşrada gelişmeye başlayacaktır. Bu dönemin en önemli ilaçları kinin ve neosalvarsan idi. Salgın hastalıklarla mücadele kapsamında kinin ve neosalvarsan gibi hayati öneme sahip ilaçların temin edilmesi için büyük bir çaba gösterilmiştir. Dönemin Sağlık Bakanı Refik Bey (Saydam) yeni kurulan devletin salgın hastalıklarla mücadele kapsamında henüz detaylı bir araştırma yapmadığını belirtmiştir. Zaten devletin de böyle detaylı bir araştırma yapma için herhangi bir teşkilata sahip olmadığını da sözlerine eklemiştir. Hatta bu hastalıklar karşısında Sağlık Bakanlığı'nın oldukça güç durumda olduğunu da ifade etmiştir (TBMM ZC, Devre: II, 6, 1924: 124). Refik Bey, Cumhuriyetin ilk yıllarında toplumun sağlığını tehdit eden salgın hastalıkları önem sırasına göre şöyle sıralamıştır: Öncelikli olarak sıtma, ondan sonra emraz-ı zühreviye (zührevi hastalıklar arasında frengi başta gelmektedir), ondan sonra verem gelmektedir. İstatiksel bilgilerin net olmadığı bu dönemde mevcut olan hastalıklar arasında veremle ilgili bilgiler biraz daha fazladır. Bu salgında bile hastanede yatanların toplamı bilinirken ayakta dolaşanların miktarı belli değildi. Bundan dolayı toplam vaka hakkında net bir bilgi verilememekteydi. Fakat açılacak olan dispanserler, muayeneler veya herhangi bir bölgede yapılacak tarama usulleri ile istatistiklere ulaşıp bunların karşılaştırmasını yapmak mümkün olacaktır (TBMM ZC, Devre: II, 6, 1924: 124).

Sağlık hizmetleri hükümetlerin programlarında da yer almıştır. 22 Kasım 1924 tarihli Ali Fethi Bey Hükümeti'nin Programında, halkın toplumsal bünyesini yıpratıcı sıtma ile ciddi bir şekilde mücadele etmek Sağlık Bakanlığı'nın en önemli prensiplerinden birisi olarak kabul edilmiş, öte yandan frengi ve verem tahribatını önlemenin yanında çocuk hastalıklarına ve ölümlerine de engel olunması gerektiği programda yer almıştır. Ayrıca salgınlara daha ziyade maruz kalan muhacirlerle yakından ilgilenmek ve salgının yaygın olduğu bölgelerde tedbirleri en üst seviyeye çıkarmak önemli bir görev olarak belirlenmiştir (TBMM ZC, Devre: II, 10, 1924: 399).

Gaziantep Milletvekili Ahmet Remzi Bey, TBMM'de yaptığı konuşmada hükümetin sağlıkla ilgili konulara önem verdiğini, fakat sağlık teşkilatının yeterli hizmeti sunamaması nedeniyle salgın hastalıkların önüne geçilemediğini ifade etmiştir. Bu

duruma engel olmak için öncelikle bazı tedbirlerin alınması gerektiğine dikkat çekmiştir. Ahmet Remzi Bey, ülkenin her tarafına sağlık teşkilatının götürülmesinin ve doktor sayısının artırılmasının elzem olduğunu ifade etmekteydi. Sağlık hizmetlerine 1921 yılı içerisinde 548.000 lira ayrılırken 1925 yılında bu oran 4.661.000 liraya ulaşmıştır. Yine 1925 yılında 677 doktora ihtiyaç vardı. Fakat mevcut doktor sayısı sadece 454 olarak tespit edilmişti. Bu sıkıntılara rağmen sağlık alanında yapılan hizmetler gelişmeye devam etmiştir (TBMM ZC, Devre: II, 15, 1925: 298). Dönemin Sağlık Bakanı Refik Bey, 1924 yılında yapılması kararlaştırılan 150 dispanserinin tamamının işler hale geldiğini fakat bugün bunlardan 100 tanesinin çalışır vaziyette olduğunu belirtmiştir. Doktor bulunan kazalarda dispanserlerin faaliyetlerini icra ettiklerini diğer yerlerde ise doktorların göreve başlamasıyla işler hale geleceğini ifade etmiştir (TBMM ZC, Devre: II, 15, 1925: 299). Ayrıca sağlık işlerinin ülkenin tamamına yayılması için öncelikle doktorların yetişmesi zaruri bir ihtiyaç olarak görülmektedir. Sağlık hizmetinde görülen bu gelişmeler devam ederken salgın vakalarının artmasının nedenleri de araştırılmaktaydı. Yapılan incelemeler sonucunda gerek Gaziantep ve gerekse Güneydoğu Anadolu'da meydana gelen salgın vakalarının yayılma yolları şu şekilde tespit edilmiştir: Diyarbakır-Siverek-Urfa; Mardin-Viranşehir-Urfa; Halep-Cerablus-Urfa; Halep-Antep-Urfa; Adana-Osmaniye-Maraş-Antep-Urfa; Bağdat-Deyrizor-Rakka-Urfa (Doktor Şefik Arif, 2015: 71). Yukarıda da görüldüğü gibi sağlık alanında TBMM hükümetlerinin önemli gayretler içerisinde olduğunu görmekteyiz. Fakat mevcut durum yapılmak istenen faaliyetlerin kısa vadede sonuç vermesini engellemiştir.

Trahom Salgını ve Alınan Tedbirler

Trahom mikrobi, göz kapağının iç kısmına yerleşerek zamanla çoğalıp gözde sulanma ve batma hissi veren bir rahatsızlıktı. Hastalık ilerleyince salgına dönüşüp yayılma özelliği göstermekteydi (Özer, 2014: 124). Trahom salgınının olduğu bölgelerde Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti tarafından mücadele heyetleri oluşturulmuş ve hastalığın tedavisi için gerekli tedbirler alınmaya çalışılmıştır (T.C. Resmi Gazete, 1930: 8900). Bir bölgede trahom salgınının çoğalmasının hem asli hem de tali sebepleri vardır. Bu salgın Türkiye'ye özellikle Mısır ve Suriye'den bulaşmıştı. Bu noktada göç olayları, savaşlar ve ticarî kabileler trahom salgınının naklinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bu salgın sadece Güney ve Güneydoğu'da değil, Türkiye'nin birçok köy ve kasabasında da mevcut idi (İkinci Millî Türk Tabip Kongresi, 1927: 19). Güney ve Güneydoğu'da

yayıma eğiliminde bulunan ve birçok kişinin kör ve malûl olmasına neden olan bu salgını önleme noktasında TBMM hükümetleri önemli mücadeleler vermişlerdir (On Beşinci Yıl Kitabı, 1938: 335). Diğer salgınlarda olduğu gibi trahom salgını ile de iyi bir şekilde mücadele etmek için hükümetler bütçenin elverdiği ölçüde çeşitli kurum ve kuruluşlar oluşturmuştur. İnsanların hayatını tehdit eden bu salgınla mücadelede gösterilen gayretler önemli bir yere sahiptir. Bu dönemde sağlık meselesi milli bir dava olarak görülmüş ve yapılan faaliyetlerde bu durum daima göz önünde bulundurulmuştur (Koçlar, 2010: 111).

Cumhuriyet’in ilk yıllarında trahom ile mücadele için yeterli oranda ödenek ayrılamamıştır. 1924 yılında sağlık hizmetlerine ayrılan ödeneğin % 95’i hazırlanmış olan program dâhilinde dağıtılmıştı (TBMM ZC, Devre: II, 15, 1925: 300). Trahomla ilgili planlı bir çalışma 1925’te başlatıldı. Özellikle yetim yurtlarında bu hastalık hızlı bir şekilde yayılıyordu (Ak, 2002: 730, 731). Hatta bu dönemde trahom salgınının fazla olmasından dolayı Malatya ve Adıyaman “Körler Memleketleri” olarak adlandırılmıştır (Kardaş, 2015: 118). Malatya ve Adıyaman’ın da bulunduğu iller arasında yer alan Gaziantep, Diyarbakır ve Mardin’de yapılan çalışmalardan ümit verici neticeler elde edilmişti (Karal, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1965), 2014: 193). Trahom salgınının yoğun olarak görüldüğü iller arasında Gaziantep’in de bulunduğu ikinci mıntıkada; Urfa, Mardin, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Malatya, Siirt, Van, Beyazıt, Kars, Erzurum, Erzincan ve Trabzon vilayetleri yer almaktaydı. Bahsedilen iller de iklimsel yapı itibarıyla Güneydoğu ve Kuzeydoğu şeklinde ikiye ayrılmıştır. Gaziantep’in bulunduğu Güneydoğu Anadolu bölgesi iklimsel yapı olarak kurak ve sıcak olarak değerlendirilmiştir (İkinci Millî Türk Tabip Kongresi, 1927: 29). Gaziantep’te hem şehir merkezin de hem de hapishane ve okullarda yapılan muayenelerde trahom salgınına yakalanan birçok insan tespit edilmiştir. Örneğin 829 erkek öğrenci muayene edilmiş bunlardan 334’ünde trahom salgınına rastlanmıştır. Aynı şekilde 348 kız öğrenci muayene edilmiş bunlardan da 12’sinde bu salgın tespit edilmiştir. (İkinci Millî Türk Tabip Kongresi, 1927: 40).

Trahom vakalarına Kilis’te de ziyadesiyle rastlanmaktaydı. Örneğin muayene tabi tutulan 889 öğrencinin 550’sinde trahom salgını tespit edilmiştir. Diğer taraftan Gaziantep hapishanesindeki 64 Kilisli muayene edilmiş ve bunların da 24’ünde trahom salgınına rastlanmıştır (İkinci Millî Türk Tabip Kongresi, 1927: 41). Trahom salgını ile mücadele Gaziantep’in bir başka ilçesi olan Nizip’te de sürdürülmüştür. Örneğin Nizip çarşısında 317 kişi muayeneye tabi

tutulmuş ve bunların 207'sinde trahom salgınına rastlanmıştır (İkinci Millî Türk Tabip Kongresi, 1927: 41).

TBMM hükümetlerinin aldığı önlemler çerçevesinde trahom konusunda tetkiklerde bulunması için göz doktoru olan Vefik Hüsnü Bulat'ın üç aylığına Güneydoğu ve Orta Anadolu'ya gönderildiğini görmekteyiz (Özer, 2014: 127). Yine bu önlemler kapsamında 1925 yılında trahom için 120 bin lira talep edilmiştir (TBMM ZC, Devre: II, 15, 1925: 300). Bu yıllarda Gaziantep'te Belediyeye ait bir hastane, bir Amerikan hastanesi bir de özel hastane vardır (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1926-1927), Tarih Yok: 957).

Sağlık Bakanlığı'nca 1925'ten beri hastalığın en çok yayıldığı yerlerden başlamak üzere Malatya, Adıyaman, Besni, Gaziantep ve Kilis'te sabit ve seyyar teşkilâtlarla hastalığa karşı mücadele edilmiştir. Ayrıca yakın dönemde hem hastaları tedavi etmek hem de trahom mücadelesi için memur yetiştirmek üzere Adana'da büyük bir trahom hastanesi açılması planlanmıştır. Bununla beraber bütçenin elverdiği ölçüde uzman personel temin edilerek mücadele ve tedavi sahası genişletilmeye çalışılmıştır (CCA, 030.10.177.220.17). Hastalığın yoğun olarak görüldüğü yerlerde halkın % 90'ı bu illete yakalanmıştı. Bu salgınla mücadele kapsamında 1925 yılı içinde 64 hastanın tedavisi hastanede yapılmıştı. Bununla birlikte 99 trahomlu hasta ameliyat edilmiş ve 2.958 hastaya da ilaç tedavisi uygulanmıştı (Ulus, 07.12.1935). Fakat trahom salgınının yayılma şekli ve özelliği itibariyle sıtma ile yapılan mücadele bu hastalıkla yapılamamıştır (CCA, 030.10.177.220.17). 1926 yılı itibariyle Kilis'te % 90 nispetinde trahom hastalığı mevcuttu. Bu hastalığa karşı Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletince tedbirler alındı. Bütün bu olumsuzluklara rağmen 1926 yılı verilerine göre Gaziantep'in genel sağlık durumu iyi olarak değerlendirilmekteydi (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1926-1927), Tarih Yok: 691).

Trahom salgını Nizip'te de çok fazla görülen bir hastalıktı. Burada da sağlık hizmetlerinin yürütülebilmesi için muayene ve tedavi yerleri mevcuttu (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1926-1927), Tarih Yok: 959). Kilis ve Besni kazalarında ise 1928 yılının sonlarında trahomla mücadele teşkilatı kurulması kararlaştırıldı. Ayrıca Besni merkezde 10 yataklı bir trahom dispanseri ile Kilis'te bir poliklinik açılmıştır (Tekir, 2019: 415). Bunlara ilaveten Kilis'te trahom hastanesi, 3 trahom dispanseri, göz tedavi evi bulunmaktaydı. Diğer taraftan Kilis'e bağlı 13 köyde de tedavi evi bulunmaktaydı buralarda da trahomlu hastalara hizmet verilmekteydi (Hot, 2013: 19).

Trahom zamanla ülkenin birçok yerinde etkili olan bir hastalık haline geldiğinden bu durum ile doğrudan mücadele yöntemleri de

geliştirildi (Karabulut, 2007: 158). Daha önce de ifade edildiği gibi bu hastalığın yaygın olduğu yerlerden başlamak üzere mücadelenin yürütülmesine ve gerekli ödenek sağlandıkça diğer bölgelere de ulaştırılmasına gayret gösterilmiştir. Bu çabalar neticesinde Adıyaman, Malatya, Kilis ve Besni'de yürütülen mücadelelere ilaveten Gaziantep'te de 10 yataklı bir trahom dispanser hastanesi ve bir seyyar trahom sağlık teşkilâtı oluşturulması için 1929 yılı bütçesinden ödenek ayrılmıştır (CCA, 030.10.177.220.9).

Trahom hastalığının sıkça görülmesi nedeniyle Kilis'te 10 yataklı bir dispanserin kurulması planlanmıştı. Fakat mevcut kadroyla buranın idare edilmesinin mümkün olmadığı buranın yeni kadrolarla desteklenmesi gerektiği kararlaştırılmıştır (CCA, 030.18.01.02.6.60.019.1). Bununla beraber salgın hastalıklarla mücadelenin daha iyi devam ettirilmesi amacıyla dispanserlerde çalışacak doktorların maaşları da 300 lira olarak belirlenmiştir (CCA, 030.18.01.02.47.2). Dönemin Sağlık Bakanı Refik Saydam Trahom ile mücadele için 1932 yılında 122.000 lira ayrıldığını, 1933 yılında ise bu tahsisata ek olarak 50.000 lira ilave edildiğini belirtmiştir. Refik Bey, bu salgının Güneydoğu Anadolu vilayetlerinde sıklıkla görüldüğünü ve bunu ortadan kaldırmak için dispanserlerin yapımına önem verildiğini ifade etmiştir (TBMM ZC, Devre: IV, 15, 1933: 128). 1932 yılı istatistiklerine göre Gaziantep'te % 70, Kilis'te % 75 ve Besni'de ise % 85 oranında trahomlu vardır (Altay, 2018: 1011).

Bu nedenle trahom salgınını önlemek için Gaziantep, Kilis, Besni ve Nizip'te hem dispanser sayıları hem de yatak adedi artırılmıştır (Ulus, 07.12.1935). Buna ilaveten Gaziantep ve Kilis'te seyyar teşkilâtlar vücuda getirilmiştir (TBMM ZC, Devre: IV, 15, 1933: 128). Trahom salgını sadece Gaziantep ve ilçelerinde değil Güneydoğu ve Doğu Anadolu vilâyetlerinin hemen hepsinde görülen büyük bir felaketti. Bu salgın Arap vilayetlerinde ortaya çıkmış ve Türkiye'ye doğru yayılmıştır (CCA, 030.10.177.220.17.) Aslında bu salgının yayılmasını tetikleyen nedenler de vardır. Özellikle toplumun salgınlar hakkında yeterli bilgiye sahip olmaması, ilkel tedavi yöntemlerine başvurması ve yoksulluk gibi nedenler bu hastalığın yayılmasını kolaylaştırmıştır (CCA, 030.10.177.220.17). Salgınları önlemek ve halkın mustarip olduğu hastalıkları tedavi edebilmek için Gaziantep'te 15 yataklı bir trahom hastanesi (Doğu Anadolu Coğrafyası (Tabiî, Ziraî, Beşerî, Baytarî), 1938: 147) ve 1 dispanser, Kilis'te 10 yataklı bir hastane ve 1 dispanser (TBMM ZC, Devre: IV, 15, 1933: 127) açılmıştı. Açılan bu kurumların yanında tedavi uygulamalarında öncelikli olarak halk muayeneye tabi tutulmaktaydı. Bu şekilde Urfa ve çevresi de dâhil olmak üzere 60.600 hastanın

muayenesi yapılmış, 45.000 hastada trahoma rastlanmış ve 15.189 hasta ise ameliyat edilmiştir (TBMM ZC, Devre: IV, 15, 1933: 128). 1932 yılı verilerine göre Gaziantep'te 70, Besni'de 85, Kilis'te ise 75 trahomlu bulunmaktaydı. 1932 yılında trahomla yapılan mücadele çerçevesinde 6.026 kişi muayene edilmiş bunların 4.317'sinde bu salgına rastlanılmıştır (Altay, 2016: 176).

Dönemin mevcut şartlarına göre hastalıklarla mücadele için sağlık kuruluşlarında doktor, hemşire, sekreter ve sağlık memuru bulunmaktaydı. Gaziantep'te sağlık faaliyetlerini düzenli bir şekilde yürütmek için Trahom Mücadele Reisliği kurulmuştur. Bunun yanında 1933-1934 yıllarında trahomla mücadele için Gaziantep'te 6, Kilis'te ise 4 trahomlu okulu bulunmaktaydı. Sağlık memurları bu okullara giderek hasta öğrencilerin tedavilerini yakından takip etmiştir (Vergili, 2011: 398). 1934 yılında Gaziantep ve Nizip'in de dâhil olduğu Adana, Malatya, Urfa ve Maraş'ta 87.000 hasta muayene edilmiş, 2.059.000 kişiye aşı yapılmış, 2.215 hastanın tedavisi yapılmış ve 4.318 kişi ise ameliyat edilmiştir (Evsile, 2018: 13).

Yukarıda da detaylı bir şekilde açıklandığı gibi trahom salgının görüldüğü yerlerde gerek hastane ve gerekse dispanserler açılmıştı. Gaziantep'te de daha önce kaldırılmış olan seyyar sağlık teşkilatlarının yeniden vücuda getirilmesi zaruri görülmüştür (CCA, 030.18.01.02.33.7.11).

İncelenen dönem içerisinde Gaziantep'te yaygın bir şekilde görülen salgın trahom idi. Bundan dolayı sağlıkla ilgili alınan tedbirlerde trahoma daha fazla önem verildiği elde edilen bulgulardan anlaşılmaktadır. Bu salgın aynı zamanda Güneydoğu'nun da en önemli illetlerinden biriydi.

Sıtma Salgını ve Alınan Tedbirler

Sıtma Anadolu'da daha önceden var olan bir hastalıktır (Sıhhi Sayfalar, 1924: 133). Dolayısı ile sıtma, Osmanlı Devleti'nin son döneminde de yoğun olarak görüldüğü için devlet, sıtmanın yaygın olduğu yerlere doktorlar göndererek gerekli önlemleri almaya çalışmıştı (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], DH.MKT. D. NO: 1738, G. NO: 16. s. 1. H. 13.11.1307). Hâkimiyeti millîye döneminin başlamasıyla beraber TBMM'nin sağlıkla ilgili faaliyetlerini Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekâleti yürütmüştür. Bu vekâlet ilk zamanlarda sağlık hizmetlerini cephelere yoğunlaştırdı ve diğer hizmetleri ise sınırlı bir bütçe ile gerçekleştirmeye çalıştı. Millî Mücadele'nin başarı ile neticelenmesinden sonra ise öncelikle merkez teşkilatı ile taşra teşkilatını çalışabilecek yararlı bir hale getirerek kanun ve nizamlarla sağlık teşkilatının eksiklikleri giderilmeye

çalışıldı. Fakat şimdiye kadar sağlık alanında ihtiyacı karşılayacak eleman bulunmadığından gerekli olan kanunlar da yapılmamıştı. İşte böyle bir ortamda toplumun sağlığını tehdit eden salgın hastalıklarla mücadeleye başlanılmıştır (TBMM ZC, Devre: II, , 1923: 427).

Dönemin Milli Eğitim Bakanı Rıza Nur, sağlık hizmetlerine bütçenin elverdiği ölçüde ağırlık verileceğini, ihtiyaç duyulan tıbbi malzeme ve ilacın ise ithal edilmeye çalışıldığını belirtmiştir. Rıza Nur elde bulunan malzemenin idareli kullanıldığı takdirde bu buhranlı devrenin atlatılabileceğine ve sıtma ve frengi gibi hastalıkların zararlarının giderileceğine dikkat çekmiştir (TBMM ZC, Devre: I, 1, 1920: 241).

Cumhuriyetin ilk yıllarında en büyük tahribata neden olan salgın hastalıklardan biri sıtma idi. Bu salgın yurdun ve milletin “kara belası” olarak görüldüğü gibi toplumsal bir dert olarak da değerlendirilmiştir. Sağlık Bakanlığı öncelikle bu salgınla mücadele etmeye çalışmıştır. Fakat yeterli bütçe olmadığı için bu salgınla mücadelede kısa zamanda başarı sağlanması zor olarak görülmektedir (TBMM ZC, Devre: II, 1, 1923: 427).

Nüfusun önemli bir kısmı sıtmalı olduğu için bu salgının önünü almak için çeşitli tedbirlere başvurulmuştur. Bu tedbirler arasında sıtmaya karşı tedavide kullanılan Kinin’e önemli oranda ihtiyaç duyulmaktaydı çünkü sıtmanın özel ilacı kinindir. Sıtmanın sistematik tedavisi için belirli günlerde birer gram kinin verilmesi gerekmektedir (Doktor Hamdi Osman, 1924: 65, 68). Kinin bulunmadan önce bu hastalık birçok şehri, kasabayı, köyü ve kavmi mahvetmiştir. Kininin bulunması ile bu illet azalmıştır (Milashlı İsmail Hakkı, 1910: 1). Fakat sıtma tedavisinde ilk akla gelen husus sivrisinekler tarafından ısırılmamaktır. Lakin sivrisineklerin yoğun olduğu yerlerde bu durum mümkün olmadığından öncelikle bataklıkların kurutulması gerekmektedir. Sıtmaya yakalanmamak için bu dönemde en tesirli yöntem kininle yapılan tedavi idi (Hasta Hane, Nisan 1925: 8).

Sıtma salgını ile mücadele meselesi TBMM’de yapılan görüşmelerde zaman zaman gündeme gelmiştir. 1924 yılı içerisinde hazırlanan programlar çerçevesinde sıtma mücadelesi için iki buçuk ton civarında kinin vilâyetlere dağıtılmıştır (TBMM ZC, Devre: II, 15, 1925: 300). Fakat bu ilacın yetersiz olması hasebiyle sıtmanın yoğun olarak görüldüğü yerlerdeki mücadele farklı yöntemlerle de sürdürülmüştür. Bu amaçla bütçeden sağlık hizmetlerine kayda değer ödenek ayrılmasına dikkat edilmiştir. 1923 yılı bütçesinde toplamda 62.000 lira kinin parası vardı. Buna karşılık 1381 kilo kinin alınmış ve bunlar çeşitli vilayet ve köylere dağıtılmıştı (TBMM ZC, Devre: II, 6, 1924: 125). Ancak sıtma mücadelesinin kinin dağıtmaktan ibaret

olmadığı da bilinen bir gerçektir. TBMM hükümetlerinin sıtma mücadelesine ehemmiyet verdiğini ve sıtmanın yoğun olduğu yerlere uzman bir komisyon teşkil edip gönderdiği de bilinmektedir (Sıhhi Sayfalar, 1924: 134).

1924 yılı içinde TBMM’de yapılan açıklamalar genel olarak değerlendirildiğinde sıtmanın ülkenin her yerinde aynı olmadığı görülmektedir. Şöyle ki bazı bölgelerde savaşlar nedeniyle halkın yer değiştirmesi, orduların intikali ve akabinde ortaya çıkan yoksulluk salgınların artmasına neden olmuştu. Bahsedilen nedenlerden dolayı sıtma salgını da yaygın olarak görülmektedir. Bu nedenle sıtmanın yoğun olarak görüldüğü bölgelerin bu illetten kurtarılması için önemli mücadeleler verilmiştir. Gaziantep de salgınların yaygın olduğu yerlerden biri olduğundan burada da birtakım tedbirler alınmıştır. Sıtma salgınına özellikle Gaziantep’in Sacur Suyu ve Kilis’in Musabeyli nahiyesinde rastlanması üzerine (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1926-1927), Tarih Yok: 691). Sağlık Bakanlığı sıtmanın yoğun olarak görüldüğü bölgelerde mücadeleye daha fazla ağırlık vermiştir. Hatta bunun için yabancı bir uzmanın getirilmesi söz konusu olmuştur (TBMM ZC, Devre: II, 6, 1924: 124-125).

1925 yılı içerisinde de sıtma ve diğer hastalıklar için kullanılmak üzere 80 mikroskop getirilmiş ve dağıtılmak üzere depolara konmuştur. Ayrıca bu yıl sıtma mücadelesi için beş ton kinin alınmıştır. 1924 yılında sağlık hizmetlerine ayrılan ödeneğin % 95’i hazırlanmış olan program dâhilinde dağıtılmıştır. 1925 yılında ise sıtma için 600 bin liralık bir ödenek ayrılmıştır. Hem sıtma hem de diğer hastalıklar için doktor, ebe ve sağlık memuru yetiştirilmesine gayret edilmiş ve bu hususta özel idare ve belediyelere yardım edileceği belirtilmiştir (TBMM ZC, Devre: II, 15, 1925: 300).

Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekili Doktor Refik Bey, 1926 yılı sağlık hizmetleri ile ilgili olarak Mecliste bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Refik Bey, TBMM’nin açılması ile beraber ülkenin birçok yerinde dispanserler, numune hastaneleri, muayene ve tedavi evlerinin açıldığını belirtmiştir. Yapılan bu hizmetlerle dönemin salgın hastalıkları olan sıtma, zührevi hastalıklar, trahom ve diğer illetlerle mücadele edilmeye çalışılmıştır (TBMM ZC, Devre: II, 31, 1927: 72, 73).

1933 yılı içinde sıtma mücadele teşkilatında kullanılan kinin ilacının tedariki için Hilâli Ahmer Cemiyeti’ne yetki verilmesi kararlaştırılmıştır (CCA, 030.18.01.02.33.10.004). Görüldüğü gibi devlet sıtma salgınını önlemek için birçok yöntemle başvurmuş (C.H.F Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları (10 Mayıs 1931), 1931: 8) ve parasız olarak ilaç dağıtmıştı.

Çiçek Salgını ve Alınan Tedbirler

Gaziantep ve çevresinde görülen salgın hastalıklardan birisi de Çiçek hastalığı idi. Bu salgın hastalık hava yoluyla bulaşmaktadır. Salgına yakalanmamak için çiçek aşısının yapılması gerekmektedir (Sıhhi Sayfalar, 1923: 37). Cumhuriyet'in ilk yıllarında Gaziantep'te görülen çiçek salgını Suriye'den bulaşmıştı. Salgının önlenmesi için TBMM hükümetleri birtakım tedbirler almıştır. Fakat nakliye işlerinin yoğunluğundan dolayı bu salgının Türkiye'ye sıçraması engellenememiştir. Öncelikle Mardin'in sınıra yakın köylerine bulaşan salgın buradan Urfa ve Gaziantep vilâyetlerine yayılmıştır. Bu bölgelerde salgının tehdit edici bir boyuta ulaşmasını engellemek için aşı uygulamasına geçilmesi kararlaştırılmıştır. Bu mücadele için öncelikle bölgede bulunan doktor ve sağlık memurları vasıtasıyla aşı uygulanmasına geçilmiş ve seyyar sağlık memurları devreye sokulmuştur (CCA, 030.10.177.220.13). Bununla beraber yeniden düzenlenen kadro gereğince sekiz seyyar sağlık memuru da bölgeye sevk edilmiştir (CCA, 030.10.177.220.14). Bu tedbirler çerçevesinde öncelikle salgının ortaya çıktığı yerlerde mücadeleye ağırlık verilmiştir. Bu mücadele Gaziantep vilâyetini de içine alacak şekilde genişletilmiş ve salgının diğer vilayetlere sıçramaması için tedbirler artırılmıştır (CCA, 030.10.177.220.13).

Çiçek aşısı için İstanbul ve Sivas Hıfzıssıhha kurumlarının yıllık verdikleri çiçek aşısı miktarı şöyledir: 1925 yılı zarfında Sivas Hıfzıssıhha Kurumu 449.265 kişilik, İstanbul Hıfzıssıhha Kurumu ise 2.821.328 kişilik çiçek aşısı çıkarmıştır. Bu oran 1926 yılı içinde Sivas Hıfzıssıhha Kurumu dokuz ayda 401.370 kişilik, İstanbul Hıfzıssıhha Kurumu ise 1.882.868 kişilik çiçek aşısı çıkarmış ve ülkenin değişik yerlerine dağıtmıştır (TBMM ZC, Devre: II, 31, 1927: 73).

Bu salgınla başa çıkabilmek için Diyarbakır, Elazığ, Osmaniye, Malatya, Maraş ve Siirt vilâyetlerinde aşı müfrezeleri oluşturulmuştur. Çiçek salgınında vaka sayıları ilden ile farklılık göstermektedir. Gaziantep'te 1929 yılı Ekim ayında vaka sayısı 7 idi ve ölümle sonuçlanan vakaya rastlanılmamıştı. Aralık ayında ise vaka sayısı 7, gerçekleşen ölüm ise 1 olarak tespit edilmiştir. 1930 yılı Ocak ayında Gaziantep'te 9 vaka tespit edilmiş olup 1 kişi ölürken Şubat ayında vaka sayısı 24'e ulaşmış ve 1 kişi bu hastalıktan dolayı ölmüştür. Bu salgınla mücadele kapsamında 61.806 kişiye aşı yapılmıştır (CCA, 030.10.177.220.13). Yerel sağlık ve İctimaî Muavenet Müdürlüklerinden alınan son bilgilere göre çiçek salgınının geçici olduğu ve münferit vakalar haricinde olumsuz bir durumla karşılaşmadığı bildirilmiş ancak bu sevindirici haberlere rağmen aşı

uygulanmasına devam edilmiştir (CCA, 030.10.177.220.13). Bölgede uygulanan aşı sayesinde çiçek hastalığı salgın özelliğini kaybetmiş sadece münferit vakalar görülmüştü. Esasında sınır hattında bulunan köylerin Suriye tarafında arazilerinin bulunması ve bunların karşı tarafa gidip gelmek mecburiyetinde kalması hastalığın yayılmasını tetiklemiştir. Bunun yan sıra Suriye tarafından Türkiye tarafına geçen çapulcuların da bu hastalığın yayılmasında önemli bir etkiye sahip olduğu görülmüştür (CCA, 030.10.177.220.14). Yapılan tetkikler sonucunda bu hastalığın kısa bir zaman zarfında salgın özelliğini alıp yayılmasında şu nedenlerin etkili olduğu ortaya çıkarılmıştır: 1-Suriye tarafında yer alan Hazne köylerinde peygamberlik iddiasında bulunan Şeyh Ahmet adındaki bir şahsı ziyaret etmek isteyen halkın kalabalık gruplar halinde karşı tarafa geçmesi ve bunu zaman zam tekrarlamaları, 2- Bilimsel usullerle yapılan aşıya rağbet edilmeyerek aşının bulunmasından önce insanlar tarafından tecrübe edilmiş olan “İnsandan insana aşı nakledilmek” usulünün bazı şahıslar tarafından gizli bir şekilde tatbik edilmesi. Fakat burada farklı bir durum yaşanmıştır. Şöyle ki, Suriye tarafından geçerek eski usullere göre aşı tatbik eden bir kişi köylüler tarafından saklanmıştı. Köylünün yardımı ile hükümetten gizlenen bu şahsın yaptığı aşidan sonra bir çocuk çiçek hastalığına yakalanarak ölmüştü. Bundan dolayı aşı tatbik eden şahıs çocuğun babası tarafından öldürülmüştür. 3- Aşı uygulamaları esnasında sağlık memurları şahısları kayıt altına almaktaydı. Fakat kayıt altına almak istediği halkın bu uygulamayı yanlış anlayarak devletin kendilerini askerlik veya vergi almak maksadıyla kayıt altına aldığını zannederek kaçmaları veya saklanmaları. İşte söz konusu bu nedenlerden dolayı vaka sayısı artmış ve salgın hızla yayılmıştı (CCA, 030.10.177.220.14).

Salgından dolayı ölümlerin artması ve aşı yaptıranlar arasında ölüm vakalarının görülmemesi halkın eski inanışlarından dönmelerine neden olmuştur. Böylece aşı uygulamasından kaçan şahıslar çocuklarını aşı merkezlerine götürmeye başlamışlardır. Bunun sonucunda salgının önüne geçilmiş ve sadece münferit vakalar görülmüştür (CCA, 030.10.177.220.14).

Hastalığın azalması için köy evlerinin yüksek tavanlı, büyük pencere, içinin ve dışının badanalı olması gerekmektedir. Bunların yanında tahtakurusu, pire ve sinek gibi haşerelerle mücadele edilerek çocukların sağlıklı bir şekilde yaşamalarına ortam hazırlanmalıydı (Nasır, 1933: 42, 43).

1929 ve 1930 yıllarında Suriye’de görülen çiçek hastalığı Mardin, Urfa, Gaziantep ve Diyarbakır vilâyetlerine de sıçramış bunun üzerine aşı uygulaması için seyyar sağlık memuru kadroları

oluşturulmuştur (Vergili, 2011: 442). Özellikle 1930 yılında çıkarılan Umumî Hıfzıssıhha Kanunu ile yurdun genel sağlık koşullarının ıslah edilmesi amacıyla bu dönemde ülke insanını hastalıklara karşı korumak, sağlıklı nesiller yetişmesini temin etmek ve halka ilaç yardımı yapmak devlet hizmetlerinden sayılmıştır (T.C. Resmi Gazete, 1930: 8895; Aydın, 2002: 188). Halk sağlığını koruma noktasında Sıhhiye ve İctimai Muavenet Vekâleti'nin sağlık çalışmaları yıldan yıla artmıştır. Salgınların önlenmesinde önemli bir yere sahip olan aşı ve serumlar Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi'nde uzman kişiler tarafından hazırlanmakta ve ülkenin her tarafına gönderilmekteydi (On Beşinci Yıl Kitabı, 1938: 338).

1929'lu yıllarda görülen çiçek salgını vakaları daha başlangıç aşamasında iken önlenmiştir. Örneğin 1929 yılında Suriye'de çiçek hastalığı salgını ortaya çıkmış ve yurdumuzda da buradan kaynaklanan vakalar görülünce 1 Ağustos 1929 ile 30 Haziran 1931 tarihleri arasında Güney ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde 1.215.839 kişi aşılanmış ve salgının yayılması engellenmiştir (Vergili, 2011: 349). Bu süreçte ülkenin her tarafına yayılmış olan bulaşıcı hastalıklarla başarılı mücadeleler yapılmış ve Türkiye'nin genel sağlık durumunu düzeltme yolunda önemli adımlar atılmıştır (Soyak, 1971: 403).

Bu nedenle her vilayete Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti'ne bağlı olmak üzere Sıhhat ve İctimai Muavenet Müdürü görevlendirilmiş ve bunlar sağlıkla ilgili konularda söz sahibi olmuşlardır (T.C. Resmi Gazete, 1930: 8895). 1931 yılı içinde de çiçek salgını ile mücadele kapsamında bedeli Özel İdare bütçesinden verilmek üzere Gaziantep Sıhhat ve İctimai Muavenet Müdürlüğü için 900 liralık *Kinin ve Neosalvarsan*'ın dışarıdan satın alınması uygun görülmüştür (CCA, 030.18.01.02.19.27.14).

Yapılan çalışmalarla sağlık hizmetlerinin iyileştiği ve 1933 yılından itibaren doktor ihtiyacının da önemli ölçüde giderildiği görülmektedir. Urfa Milletvekili Ali Saib Bey, Türkiye'de işinin ehli doktorların bulunduğunu ve bundan dolayı Avrupa ve diğer ülkelerden Türkiye'ye gerek tedavi ve gerekse ameliyat için gelenlerin olduğuna dikkat çekmiştir (TBMM ZC, Devre: IV, 15, 1933: 131).

Bölgenin Suriye ile komşu olması hasebiyle salgın vakaları sınırdan çeşitli nedenlerle Türkiye tarafına bulaşmıştır. Hükümet bu hastalığın bulaşma nedenlerini araştırmak amacıyla bulaşıcı hastalıklar alanında uzman olan Doktor Vefik Vassaf Bey'i Mardin'e göndermiştir. Aslında bu bölgede ortaya çıkan vakaların artmasına neden olan olay Türkiye ile Suriye arasındaki sınırın tespit edilip belirlenmesinden kaynaklanmaktaydı. Bu noktada Suriye'ye sınır olan Mardin, Urfa ve Gaziantep vilayetlerinde bulunan bazı ailelerin arazisi

sınır tespitinden dolayı Suriye tarafında kalmıştı. Bu durum Suriye tarafında bulunan köylülerle sürekli temas halinde bulunulmasına neden olmuştur. Bu durum salgın vakalarını da artırmıştır (CCA, 030.10.177.220.14) ve çiçek salgınına karşı alınan önlemler kapsamında Gaziantep'te 61.806 kişi aşıya tabi tutulmuştur (CCA, 030.10.177.220.13). Bu salgını önlenmesinde Bakanlar Kurulu'nun almış olduğu kararların önemli bir etkisi vardır. Bu kararlar arasında salgınla mücadele için Gaziantep Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürlüğü'ne 900 liralık Kinin ve Neosalvarsan'ın tedarik edilmesi de yer almıştır (CCA, 030.10.177.220.14.).

Hem Güneydoğu Anadolu'da hem de yurdun diğer bölgelerinde sağlık şartlarını daha iyi hale getirmek amacıyla 6 Mayıs 1930 yılında Umumî Hıfzıssıhha Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunla toplumun sağlığını tehdit eden hastalıklarla mücadele edilerek sağlıklı nesiller yetiştirilmesi ve halka tıbbî malzeme yardımında bulunulması devlet hizmetlerinden sayılmıştır (T.C. Resmi Gazete, 1930: 8895). Bu amaçla yeni doğan her çocuğun doğumu takip eden ilk dört ay zarfında aşıya tabi tutulması ve aynı şekilde çiçek salgını ortaya çıktığında sağlık memurlarının gerekli gördüğü herkesi çiçek aşısına tabi tutması gibi düzenlemeler yapılmıştır (T.C. Resmi Gazete, 1930: 8900).

Çiçek ve diğer salgında köylerdeki durum biraz daha sıkıntılı olmasına rağmen verilen mücadelenin kayda değer olduğu görülmektedir. Bu dönemde köy sağlık işlerinin düzenlenmesi devlet bütçesinin imkânı nispetinde yapılmaktaydı. Çiçek salgınında sağlık ekipleri oluşturularak belli günlerinde çiçek aşısına çıkarlardı. Bu ekipler bütün köy halkını aşıya tabi tutmadan dönmemeye gayret gösterirlerdi. Şayet köyde şüpheli veya salgın bir hastalık çıkar ve haber verilirse hükümet veya belediye tabibi hemen yola çıkardı. Hatta icap ederse o işin ehemmiyetine göre Sıhhat Vekâletinin seyyar salgın hastalıklar uzmanı da gönderilirdi. Böylece dezenfeksiyon, aşı ve diğer bütün fennî tedbirler uygulanırdı. Köyde yapılan aşuların hepsi devlet bütçesinden karşılanmakta ve işinin ehli kişiler vasıtasıyla yürütülmekteydi. (Nasır, 1933: 44, 45).

Frengi Salgını ve Alınan Tedbirler

Frengi hastalığı, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Güneydoğu Anadolu'da fazlasıyla görülen bir salgındı (Doktor Şefik Arif, 2015: 69). Bu hastalık da diğer salgınlar gibi Cumhuriyet'in ilk yıllarında görülen salgınlardan biriydi. Bu salgının önlenmesi için öncelikli olarak yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bu yasal düzenlemeler arasında yer alan 90 numaralı kanun (T.C. Resmi Gazete, 1930: 8910) ile

hastalığın tedavisi için sağlık teşkilatı görevlendirilmiştir. Bunun yanında salgının tedavisi için evlilik öncesi muayene mecburi hale getirilerek diğer taraftan frengi komisyonları kurulmuş ve Frengi Tedavi Talimatnamesi hazırlanmıştır (Tekir, 2019: 410).

Gaziantep Mebusu Yasin Bey, TBMM'de Sağlık Bakanı Rıza Nur Bey'e frengi salgınının yayılmasını önlemek için ne gibi tedbirler alındığına dair sorular yöneltmiştir. Bu sorulara verilen cevaplarda frengi salgınının önlemek için ödenek ayrıldığı, hastaneye eskisi gibi gerek kalmadığı, seyyar teşkilatların önemli görevleri yerine getirdiği belirtilmiştir. Bunların yanında seyyar doktorlar ve sağlık memurları vasıtasıyla gerekli çalışmaların yürütüldüğü ifade edilmiştir. Frengi salgınının önlenmesi için Neosalvarsan ilacı ile cıva tedavisi tatbik edilmekteydi. Bu tedavilerin yapılması halinde salgının önü alınacaktı (TBMM ZC, Devre: I, 24, 1922: 111, 112). Frengi mücadelesi için 1924 yılında yirmi beş kilo Neosalvarsan ilacının tedarik edilmesi için gerekli ödenek tahsis edilmiştir (TBMM ZC, Devre: II, 15, 1925: 300). Bu ödeneklerin yanında 1925 yılının sonlarına doğru Frengi Mücadele Teşkilatları da kurulmuştur. Salgınla daha iyi bir şekilde mücadele etmek için bu teşkilatların sayısı artırılmıştır (Tekir, 2019: 410). Devlet frengi ve benzeri hastalıklara yakalanan şahısların resmi sağlık kuruluşlarında veya hükümet ve belediye doktorları tarafından ücretsiz tedavi edilmesine yönelik düzenlemeler yapmıştır. Bu düzenlemelerin yanında Frengi mücadele heyetlerinin mıntıkları dâhilinde bütün ahaliyi muayene etme yetkisine sahip oldukları da dönemin kaynaklarında belirtilmiştir (T.C. Resmi Gazete, 1930: 8900). İncelenen dönem içerisinde frenginin Gaziantep'te görülen diğer salgın hastalıklara göre pek fazla ön plana çıkmadığı görülmektedir.

Grip Salgını ve Alınan Tedbirler

Grip, ateşli bir solunum hastalığı olarak bilinir. Bu hastalığın özellikle baş, boğaz ve kas ağrılarının yanında kuru öksürük, ateş ve halsizlik gibi belirtileri vardır (Kemal, 2012: 4). 1925 yılı içerisinde Aydın ve Adana Vilâyetlerinde şiddetli grip salgını ortaya çıkmış ve bilhassa çocuklar arasında olmak üzere ağır tahribata neden olmuştur (TBMM ZC, Devre: II, 13, 1925: 94). Bu salgının ilk önce Halep ve İskenderun'da görüldüğü buradan da Güneydoğu Anadolu'ya geçtiği bilinmektedir. Aydın Mebusu Reşit Galip, TBMM'de yapmış olduğu konuşmada on yedi vilâyette grip salgınının olduğunu, bazı vilayetlerde ise bu salgının şiddetli bir şekilde hüküm sürdüğünü belirtmiştir. Yapılan araştırmalarda bu salgının Suriye'den Türkiye'nin Güneydoğu illerine ve buradan da diğer bölgelere

yayıldığı saptanmış ve bu salgının mevcut olduğu yerlerde sağlık tedbirleri alınmıştır. Bu tedbirler arasında okullar, sinemalar ve toplantı yerleri geçici bir süreliğine kapatılmıştır. Bu tedbirlerin yanında insanların bu salgından korunmasını sağlayarak onları bilinçlendirmek için beyannameler neşredilmiştir. Alınan önlemler sayesinde Gaziantep'te grip salgını önce hafif bir şekilde ilerlemiş daha sonra ise etkisini kaybetmiştir (TBMM ZC, Devre: II, 13, 1925: 94, 95). Bununla birlikte yine ülkede salgın hastalıklar hakkında halkın yeterli bilgiye sahip olmasını sağlamak için Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekâleti görev yapmış ve bu bilgilendirme sayesinde toplum salgın hastalıklardan sakınmış ve bu salgınların yaptığı tahribatı görenek önemli faydalar elde edilmiştir (Sıhhi Müze Atlası, 1926: 1).

Sonuç

Cumhuriyetin ilk yıllarında diğer kamu alanlarında olduğu gibi sağlık alanında da önemli adımlar atılmıştır. Bu dönemde TBMM hükümetleri toplumsal sorunlara neden olan salgın hastalıklarla her alanda mücadele etmeye çalışmıştır. Bu mücadelelerden biri de Gaziantep'te icra edilmiştir. Ele alınan dönem içerisinde Gaziantep'te görülen hastalıkların zaman zaman salgın mahiyetine dönüştüğü görülmüştür. Bu salgınların yayılmasına etki eden bir takım sebepler tespit edilmiştir. TBMM hükümetleri bu dönemde salgın hastalıklarla mücadele için çeşitli yöntemlere başvurmuş ve önleyici tedbirler almıştır. Devlet bu dönemde salgınların önlenmesinde önemli bir etkiye sahip olan ilaçları ithal ederek vakaların yoğun olduğu yerlere gönderirken Cumhuriyet öncesi dönemden kalan salgın hastalıklarını önlemek için de çeşitli yöntemlere başvurmuştur. Bu yöntemlerde öncelikle aşı uygulamasının yapılması ve doktor, ebe ve sağlık memuru kadrolarının takviyesi ile farklı çözüm yolları geliştirilmeye gayret edilmiştir. Yurdun birçok yerinde olduğu gibi Gaziantep'te de sıtma, frengi, trahom ve çiçek gibi salgın hastalıklar ortaya çıkmıştır. Bu salgınlar arasında trahom, sıtma ve çiçek hastalığı daha yaygın bir şekilde görülmüştür. Devlet Suriye veya yakın illerden kaynaklı salgınların hem Gaziantep'e hem de yurdun diğer bölgelerine yayılmasını engellemek amacıyla sağlık kuruluşlarının sayısını artırırken diğer yandan gezici sağlık ekipleri oluşturarak ülkenin tamamına yayılmasını engellemeye çalışmıştır. Diğer taraftan bölgeye uzmanlar gönderilerek salgın vakalarının ortaya çıkma sebepleri ile korunma yöntemleri araştırılmıştır. Fakat yeni kurulan devletin ekonomik olarak gerekli alt yapıya sahip olmaması salgın hastalıklarla mücadeleyi zorlaştırmıştır. Bu güç şartlara rağmen her ne kadar

Gaziantep'in konumunun da etkisiyle salgın vakaları artmış olsa da alınan tedbirler sayesinde toplumsal bir felakete dönüşmesine engel olunmuştur. Bu bağlamda TBMM hükümetleri bölgeye bütçenin elverdiği imkânlar çerçevesinde tıbbi malzeme, kinin ve neosalvarsan ilaçlarını göndermiş ve seyyar sağlık teşkilatları ile salgın hastalıkları bertaraf etmeye çalışmıştır.

Yapılan sağlık hizmetlerine rağmen arzulanan neticeler hızlı bir şekilde alınamamıştır. Bunun da bir takım sebepleri vardır. Öncelikli olarak yeterli alt yapının olmaması, devlet bütçesinin yetersiz olması, yetişmiş doktor sayısının az olması, sağlık personelinin yetersizliği ve bölge halkının salgın hastalıklar hakkında yeterli bilgiye sahip olmaması gibi nedenlerden dolayı salgın hastalıklarla mücadele olumsuz etkilenmiştir. Fakat sağlık hizmetlerinin ilerleyen yıllarda daha iyiye gitmesi ve salgın hastalıklara karşı alınan önlemlerin yeterli seviyelere ulaşması salgınları toplumsal bir tehdit olmaktan çıkartmıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
(Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA)
Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
(Cumhuriyet Arşivi CCA)
Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi Arşivi

Resmi Kaynaklar

- C.H.F Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları* (10 Mayıs 1931).
Cumhuriyet Halk Partisi. (1938). *On Beşinci Yıl Kitabı*.
Doktor Hamid Osman. (1924). *Sıtma "Malarya"*. Ankara: TBMM Kütüphanesi.
Doktor Refik Hüsni. (Haz.). (1927). *İkinci Millî Türk Tıp Kongresi (Türkiye Trahom Coğrafyası)*.
Ankara: Kader Matbaası.
Milaslı İsmail Hakkı. (1326). *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare*.
İstanbul: İkdâm? Matbaası.
Resmi Gazete
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC)
Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1926-1927). (Tarih Yok).
İstanbul: Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi.

Gazeteler

Ulus

Hatıralar

Soyak, H. R. (1971). *Atatürk'ten Hatıralar*. 2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kitap ve Makaleler

Altay, S. (2016). “Bulaşıcı ve Müzmin Bir Sosyal Afet: Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Trahom Hastalığı ve Mücadele Çalışmaları (1924-1938)”. *CTAD*, (23), 167-211.

Altay, S. (2018). Cumhuriyet’in İlk On Beş Yılında Gaziantep’te Trahom ve Mücadele Faaliyetleri. *Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 23, 1009-1042.

Aydın, E. (2002). Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluş Yıllarında Sağlık Hizmetleri. *Ankara Eczacılık Fakültesi Dergisi*, (31), 183-192.

Aygül, C. (Ed.). (2013). *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları (1914-1928)*. Uluğtekin, M. Uluğtekin, M. G. (Haz.). Ankara: Türk Kızılay Derneği Yayınları.

Çalışkan, A. (2019). XVIII. ve XIX. Yüzyılda Antep ve Civarında Bazı Salgın Hastalıklara Dair Bulgular. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(4), 1556-1573.

Çalışkan, A., Eyicil, A. XVIII. ve XIX. Yüzyılda Halep ve Civarında Salgın Hastalıklar. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18), 1289-1320.

Çapa, M. (2010). *Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*. Ankara: Türkiye Kızılay Derneği Yayınları.

Doğu Anadolu Coğrafyası (Tabii, Ziraî, Beşerî, Baytarî). (1938). 7, Ankara: Genelkurmay Matbaası.

Doktor Şefik Arif, (2015). *Türkiye’nin Sağlık ve Sosyal Coğrafyası Urfa Vilâyeti (1925)*. Yiner, A. (Haz.). Ankara: Sonçağ Yayıncılık.

Evsile, M. (2018). Cumhuriyet Döneminde Sağlık Hizmetleri (1923-1950). *Kesit Akademi Dergisi*. 4(13), 1-19.

Hasta Hane (Aylık Tıbbi Mecmua). (Nisan 1925). (5).

Hot, İ. (2014). Gaziantep’te Trahom ile Mücadele. *Türkiye Klinikleri*, 22(1), 17-22.

Karabulut, U. (2007). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sağlık Hizmetlerine Toplu Bakış: Dr. Refik Saydam’ın Sağlık Bakanlığı ve Hizmetleri (1925-1937). *ÇTTAD*. 4(15), 151-160.

Karal, Z. (1981). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1965)*. Ankara: TTK Yayınları.

- Kardaş, A. (2015). *Cumhuriyet Dönemi'nde Van Gölü Havzasında Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Kayyam, H. C. (1989). "Hükümet programları ve Bütçe Rakamları Işığında Atatürk Dönemi Sağlık Politikaları". *IX. Türk Tarih Kongresi (21-25 Eylül 1981)*, 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 87-101.
- Koçlar, B. (2010). Kurtuluş Yolu Dergisinde Sağlık Yazıları. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan Özel Sayısı)*. 108-113.
- Nasır, Z. (1933). Köylerimizin Sağlık İşleri. *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, 2(7), 42-45.
- Nasır, Z. (1933). Sıhhat ve İktisat. *Ülkü Halkevleri Mecmuası*. 2(11), 416-419.
- Özer, S. (2014). Türkiye'de Trahomla Mücadele (1925-1945). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 54, 121-152.
- Sarı, M. (2020). Milli Mücadele Dönemi'nde Antep ve Çevresinde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Faaliyetleri 1919-1923". *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan*, 2, (Ed. Z. İskefiyeli, M. B. Çelik), Ankara: Nobel Yayınları, 1168-1184.
- Sihhi Müze Atlası. (1926).
- Sihhi Sayfalar. (1923). Çiçeğe Aşılmanız. (3)
- Sihhi Sayfalar. (1924). 10 Eylül, Sıtma Tahribatı ve Sıtmaya Karşı Mücadele. (9)
- Tekir, S. (2019). Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1923-1930). *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 65, 407-430.
- Topuz, E. (2018). XIX. Yüzyılda Antep (Ayıntab) Örneği Üzerinden İlet-i Kolera ile Mücadele, *Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 23, 229-249.
- Vergili, A. (2011). *Türkiye'de Modern Tıbbın Kurumsallaşması ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yücebaş, F. (2019). *Cumhuriyet Döneminde Güneydoğu Anadolu (Gaziantep, Mardin ve Urfa)'ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950)*. İstanbul: Hiper Yayınları.

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 77-104

II. Abdülhamid Döneminde İstanbul'da Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler: Mektep Tatilleri *Measures Taken Against Infectious and Epidemic Diseases in Istanbul during the Reign of Abdulhamid II: School Holidays*

• Şeyhmus BİNGÜL*

*Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş/Türkiye, Asst. Prof., Mus Alparslan University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Muş/Turkey. s.bingul@alparslan.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5255-9787

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:
16/06/2020
Kabul Tarihi / Date Accepted:
04/07/2020
Yayın Tarihi / Date Published:
15/07/2020

Atrf: Bingül, Ş. (2020). II. Abdülhamid Döneminde İstanbul'da Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler: Mektep Tatilleri. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 77-104

Citation: Bingül, Ş. (2020). Measures Taken Against Infectious and Epidemic Diseases in Istanbul during the Reign of Abdulhamid II: School Holidays. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Outbreak Diseases Special Issue, 77-104

Öz

Osmanlı Devleti hastalıkların kontrol altına alınabilmesi için birçok usule başvurmuştur. Bunlardan biri de koleraya karşı II. Mahmud döneminde, 1831'de, ilk kez uygulanan modern karantindir. Kolera ile mücadeledevletin sağlık hususunda birçok teknik ve usul geliştirmesine vesile olmuştur. Karantinanın yanı sıra kalabalık mekanların dezenfekte edilmesi, çevre temizliğine özen gösterilmesi ve bu alanlara dair teftişlerin yapılması hastalıklarla mücadelede başvurulan yöntemlerdendi. Nitekim bu çalışma kapsamında ele alınan mektep tatilleri de bu önlemlerden biriydi. II. Abdülhamid dönemi hem sağlık alanındaki gelişmelerin hız kazandığı hem de okullaşma oranında en çok artış sağlandığı yıllardır. Bu dönemde aynı zamanda göçler, savaşlar ve ticari ilişkilerin etkisiyle salgın ve bulaşıcı hastalıklarda artış yaşanmıştır. Bu çalışmada II. Abdülhamid döneminde salgın ve bulaşıcı hastalıklara karşı bir önlem olarak mekteplerin tatil edilmesine incelenmiştir. Mekteplerin tatil edilmesine sebep olan hastalıklar çoğunlukla çiçek, kızamık, kızıl, kuş palazı gibi çocuk hastalıkları ile kolera'dır. Osmanlı arşiv vesikalarından hareketle örnekleme kurulan çalışmada dönemin süreli yayınları ve döneme dair literatürden de istifade edilmiştir. Böylece salgınların eğitim işleri çerçevesinde sosyal, kültürel ve günlük yaşamı etkileme niteliği tespit edilmeye çalışılmıştır. **Anahtar Kelimeler:** Osmanlı, salgın, tatil, kızamık, kolera, kızıl.

Abstract

The Ottoman Empire used many methods to control the diseases. One of them was the modern quarantine, which was implemented for the first time during the reign of Mahmud II against cholera. Combating with cholera has led the Ottoman governors to develop various techniques and procedures on health. In addition to the quarantine, disinfection of crowded places, taking care of environmental cleanliness and inspecting these areas were also applied in this period. As a matter of fact, school holidays, which is covered within the scope of this study, were one of these measures taken against the spread of diseases. The reign of Abdülhamid II was the period of important developments in the health area and also in the area of schooling. In this period, diseases increased due to migration, wars and commercial relations. In this study, school holidays were examined as a precaution against epidemics during the reign of Abdulhamid. The diseases that cause schools to be vacated, were the child diseases such as smallpox, measles, scarlet fever, diphtheria and also cholera. In the study, the sample of which was established based on the Ottoman archive documents, the periodicals of the time of Abdulhamid II and the literature belonging to that period were also used. In the frame of education, the effects of these diseases on social, cultural and daily lives have been tried to be explained.

Keywords: Ottoman, epidemic, holiday, smallpox, cholera, measles.

Giriş

Salgın ve bulaşıcı hastalıklar birçok yerde ve şekilde meydana gelerek yayıldığı bölgelerin sosyal, ekonomik, siyasi ve askeri politikalarını dönüştürmüştür. Hastalıkların başlıca sebepleri ise göçler, savaşlar ile çevre ve hava kirliliği gibi hususlardır. 19. yüzyılda giderek kurumsallaşan kapitalizm ve sömürgeciliğin etkisiyle hastalıklar daha hızlı ve ölümcül bir etkiyle yayılmıştır. Sadece 1831 yılına kadar İngilizlerin sömürgesi durumundaki Hindistan'da 18 milyon insan hastalıklardan hayatını kaybetmiştir. Yine 19. yüzyıl sömürgeciliğinin etkisiyle sanayileşme merkezlerinden biri haline gelen Londra'da 1844-1848 yılları arasında haftalık ölüm oranları arasında salgınlar ilk sırada yer almaktaydı. Osmanlı Devleti'nin coğrafi konumunun birçok hastalığın yayılım alanı itibariyle son derece müsait olmasını sağlayan hususlardan biri de Avrupalıların sömürge yollarının üzerinde bulunmasıydı (Topuz, 2020: 243-247). İnsanlık tarihi boyunca toplu ölümlere veya insan bünyesinde kalıcı değişikliklere sebep olan hastalıklar ise veba, çiçek, kızıl, kızamık, kolera, tifüs, sıtma, dizanteri, suçiçeği, kabakulak, boğmaca şeklinde sıralanabilir. Çiçek hastalığına milattan önceki devirlere ait Mısır, Hitit, Yunan ve Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. Aynı dönemde çiçekle birlikte kolera, tifo, veba ve cüzzam da kaynaklara yansımıştır. Ortaçağ kaynakları ise İslâm ve Doğu dünyasında çiçek ve kızamık hastalığının birçok defa meydana

geldiğini aktarmaktadır. İbn-i Sina'nın ateşli hastalıklar başlığı altında kaleme aldığı eserlerinde çiçek, kızıl, kızamık, sıtma ve tüberküloz gibi hastalıkların belirti ve tedavi yöntemlerine yer verilmiştir. Çiçek hastalığı özellikle 15. yüzyıla kadar Avrupa'da toplumu adeta kırıp geçiren hastalıkların başında gelmekteydi (Dinç, 2012a: 44-52). 18. yüzyılda çiçek şiddetli epidemiler şeklinde Avrupa'da yayılmıştır. Bu yüzyılda 60 milyon insan çiçek hastalığından hayatını kaybetmiştir. Amerika'yı da etkisi altına alan çiçek salgını, 1520-1899 yılları arasında 41 defa ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Amerika, 17 defa kızamık ve 4 defa da kızıl hastalığı dalgasına maruz kalmıştır. Osmanlı coğrafyasında da ortaya çıkan çiçek hastalığının tedavisi için 1700'lerden itibaren çeşitli yöntemler kullanılmış, 1801'e geldiğinde Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından Çiçek Risalesi bile kaleme alınmıştır (Özdemir, 2005: 42-78).

En eski hastalıklardan biri olan vebanın Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü coğrafyada görülmesi ise VI. yüzyıla, Bizans İmparatorluğu dönemine kadar götürülmektedir. Sonraki yüzyıllarda defalarca meydana gelen veba, Ortaçağ ile 17. ve 18. yüzyılda dünyada milyonlarca ölüme sebep olmuştur. Osmanlı Devlet'i vebayı yakından tanıyıp buna karşı tedavi yöntemleri geliştirmiştir (Varlık, 2018: 32-35). Nitekim hem devlet hem de toplum için vebaya karşı mücadelede din yüzyıllarca belirleyici bir unsur olmuştur. 19. yüzyıla geldiğinde ise modern tıp tekniklerinin kullanımı baskın bir hale gelmiştir (Pancaz, 2011: 156-159). Vebanın hızlı ve etkili yayılım alanlarından birinin Osmanlı ordusu olması bu hastalıkla mücadeleyi zorlaştırmış ve hastalığın büyük zararlar vermesine de sebep olmuştur (Kocaoğlu, 2017: 211-213). Avrupa başta olmak üzere birçok bölgeyi derinden sarsan bir diğer salgın ve bulaşıcı hastalık ise koleradır. Kökeni Hindistan ve çevresiyle ilişkilendirilen koleranın dünya çapındaki ilk büyük yayılımı 1817'de gerçekleşmiştir. Takip eden yıllarda birkaç kez pandemi şeklinde meydana gelen hastalığın etki alanlarından biri de Osmanlı topraklarıydı. Devletler arası bir ticaret merkezi olan İstanbul İngilizlerin askeri ve ticari faaliyetleri neticesinde koleradan en çok etkilenen kentlerin başında gelmiştir (Yaşayanlar, 2018: 50-53). İran ve Rusya üzerinden gelen hastalık dalgaları ise Osmanlı'nın diğer birçok kentini etkilemiştir (Ayar, 2007: 23-26).

Enfeksiyon hastalıkları altında kavramsallaştırılıp mikropların insan vücuduna yerleştikten sonra etkisini göstermeye başlayan salgın ve bulaşıcı hastalıkların kuluçka dönemi yaklaşık olarak çiçekte 12-14, kızamıkta 10-11, kızılta 3, kolerada 1, tifoda 7-14 gün olup bu süreler değişkenlik gösterebilmektedir. Bu hastalıklara zamanında müdahale edilmediği takdirde bunlar ölüme sonuçlanmakta ve tedavi edilse dahi

çeşitli hasarlar bırakabilmektedir (Unat, 1975: 19-20). Söz konusu hastalıklar meydana geldikçe toplumlar ve devletler çeşitli tedbir ve tedavi yöntemlerine başvurarak bunların üstesinden gelmeye çalışmıştır. Bilim ve teknik alanında büyük aşamaların kaydedildiği 17. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da bakteriyoloji ve mikrobiyoloji alanında yeni teknik ve aletler icat edilmiş ve hastalıklar hakkında geniş bir literatür oluşmuştur. 18. yüzyılda İngiliz Edward Jenner (1749-1823) çiçek aşısı üzerinde çalışmalar yürütmüş ve inek çiçeği ile insanları aşılıyarak kalıcı bağışıklık yaratılmasına yönelik yöntemler geliştirmiştir. Böylece Jenner, dünyada sistematik bağışıklamayı başlatan ilk kişi unvanına almıştır. Jenner'in aşı çalışmalarını 19. yüzyılda diğer bulaşıcı hastalıklarla ilgili buluşlar takip etmiştir. 20. yüzyıla gelindiğinde ise antibiyotiklerin bulunuşu ve ilaç endüstrisinin etkisiyle aşının yaygınlaştırılması modern tıbbın en büyük gelişmeleri arasındaki yerini almıştır (Dinç, 2012a: 60-68).

Osmanlı Devleti'nin tıp alanında sahip olduğu birtakım tecrübeler olsa da özellikle 18. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'daki gelişmeler takip edilerek dönemin modern yöntemlerine başvurulmuştur. İstisnaları olmakla birlikte daha çok geleneksel yöntemler vasıtasıyla hastalıklarla mücadele eden Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki mikrobiyoloji alanındaki yöntemleri kullanması 19. yüzyılda mümkün olmuştur (Dinç, 2012b: 101-102). Bu hastalıkların yaygınlığının önlenmesinde kullanılan en etkili usullerden biri karantina uygulamasıdır. Avrupa'daki gelişmelerden örnek alınıp hastalık kapan insanlarla bunlara ait araç ve gereçlerin tecrit ve dezenfekte edilmesini kapsayan ilk modern karantina uygulamasına 1831'de II. Mahmud döneminde İstanbul'da gidilmiştir. İran, Rusya ve dünyanın birçok yerini etkisi altına alıp İstanbul'a da sirayet eden koleradan dolayı hayata geçirilen uygulamanın etkin bir şekilde kullanımı ise 1835'te Çanakkale'de gemilerin kontrollü geçişini sağlayan tahaffuzhanenin kuruluşuna denk gelmiştir (Sarıyıldız, 1994: 332-334). Fakat bazı dini hassasiyetlerin öne sürülmesinden dolayı karantinanın toplum tarafından benimsenmesi uzun soluklu bir dönem gerektirmiştir (Yıldırım, 2006: 18-19).

19. yüzyılın ilk yarısında ve özellikle de II. Mahmud nezdinde toplum sağlığına dair gelişmelere hız verilmiş ve sonraki dönemlerde de bu gelişmeler Osmanlı idarecilerinin temel gündemlerinden birini teşkil etmiştir. Bu maksatla 1838'de Meclis-i Tahaffuz kurulmuştur. 1840'ta uluslararası bir niteliğe bürünen bu kurumun başlıca sorumluluğu dışarıdan gelebilecek hastalıklara karşı memleketi korumak ve gerekli önlemleri almaktır. Tanzimat'ın uygulanmasından sonra sağlık tesislerinde ihtiyaca göre artış yaşanmış ve gerekli

kanunlar düzenlenmiştir. 1860'ta eczacılara, 1861'de ise belediye tabipliğine dair nizamnameler çıkarılmıştır. 1870'lerde belediyelere dair yayınlanan nizamnamelerle İstanbul ve taşrada hastalıklarla mücadelede tabip ve eczacıların görev ve yetkileri belirlenmiştir (Yıldırım, 1985: 1320). II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde Avrupa'da atılan adımların da teşvikiyle Osmanlı Devleti'nde sağlık alanında yeni uygulamalara geçilmiştir. Bu dönemde Cerrah Mustafa Efendi, Tabip Binbaşı Halim Bey ve Yusuf Ziya Bey çeşitli bitki ve baharatlardan oluşturdukları formüllerle koleraya karşı ilaç geliştirmişlerdir. Bu ilaçlar hastalığın yaygın olduğu dönemlerde Osmanlı kentlerinde kullanıma sokulmuştur (Gültekin, 2020: 117-130). Fakat II. Abdülhamid'in ve dolayısıyla Osmanlı'nın asıl dikkat kesildiği husus Avrupa'daki gelişmelerdi. Pasteur 1885'te kuduz aşısını, Haffken 1892'de kolera ve 1897'de de veba aşısını, Strong ise 1903'te veba aşısını geliştirip denemelerini yapmışlardır. Dünyadaki gelişmeleri takip eden II. Abdülhamid, Pasteur ile irtibata geçmiş ve kendisini İstanbul'a davet etmiştir. Osmanlı'da çiçek tedavisine yönelik uygulanan yöntemler Avrupa'daki gelişmeler örnek alınarak Jenner metoduyla kullanılmıştır. 1885'te ise kuşpalazı hastalığı hakkında tecrübe elde etmek üzere Dr. Nizameddin ve Dr. Rızkullah Efendiler Fransa'ya gönderilmiştir (Ölmez, 2016: 90-95). Bu dönemde çiçek aşısı üretimi için 1892'de Telkikhane-i Şahane, hastalıkların kontrolü ve gelişim seyirinin takibi maksadıyla 1893'te Tebhirhane, 1894 ise Bakteriyoloji-i Şahane kurulmuştur. Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar Tebhirhaneleri salgın ve bulaşıcı hastalıkların önlenmesinde etkin bir yol oynamıştır. Çocuk hastalıklarına mahsus olup 1899'da hasta kabulüne başlayan Hamidiye Etfal Hastanesi bakteriyoloğu Süleyman Nuri Bey tecrübe edinmek üzere Avusturya ve Almanya'daki sağlık tesislerine gönderilmiştir. Süleyman Bey'in dönüşünden sonra 1903'te Kızıl ve Kuşpalazı Serumlarıyla Çiçek Aşısı Darülistihzarı açılmıştır (Yıldırım ve Özaltay, 2012: 125). İstanbul'da kurulan tebhirhaneler buhar yoluyla mikropların dezenfekte edildiği merkezlerdi. Basınçlı su buharı kullanımına müsait etüv makineleri aracılığıyla kolera, tifüs, dizanteri, veba, kızıl ve çiçek gibi hastalıklara yakalanmış kişilerin giysi ve eşyaları ile evleri temizlenirdi. Hastalık görülen mekanlar ayrıca kimyasal maddelerle de dezenfekte edilmekteydi (Dinç, 2012b: 89). Böylece hastalığın yayılımı kontrol altında tutulmaya çalışılırdı. Ahalinin 1831'de hayata geçirilen karantinaya karşı gösterdiği direncin 1890'larda en etkili tedbirlerden biri olan dezenfekte işlemlerine karşı da tezahür ettiğine dikkat çekmek gerekir. Hatta toplumun dezenfekte kelimesine alışık olmaması ve bu yüzden bu usullerin makul görülmesi için dezenfekte ve dezenfeksiyon tabirlerinin yerine tathir ve tanzif gibi

kelimelerin kullanımı tercih edilmiştir (Yıldırım, 2014: 85). Dolayısıyla modern tıbbın gereklerini yerine getiren devlet toplumsal tepkileri de dikkate alarak hastalıkların kontrolü hususunda taviz vermemek adına bir takım düzenlemelere gitmek durumunda kalmıştır.

Söz konusu giriş Osmanlı Devleti'nin salgın ve bulaşıcı hastalıklara karşı aldığı tedbirlerin kurumsal gelişim sürecinin genel çerçevesine dairdir. Osmanlı sağlık kurumsallaşmasının II. Abdülhamid dönemiyle özdeşleşmesinin sebebi önceki dönemlerden devralınan tecrübelerin Avrupa'daki gelişmelerin de etkisiyle hız kazanmasıdır. Mecburi ve olağanüstü şartlarda gelişen sağlık imkanları bu dönemde oluşturulan komisyonlar, yayınlanan talimatlar ve belediye hizmetlerinin kapsamının genişletilmesiyle kamu sağlığı alanında büyük ilerlemeler sağlanmıştır (Yaşayanlar, 2017: 23). Bu çalışma kapsamında ele alınan ve daha çok çocuk sağlığına hitap eden mektep tatilleri hastalıkların yayılmasının önlenmesinde uygulanan yöntemlerdendir. Sıhhi gelişmelerde olduğu gibi mektep tatillerinin özellikle II. Abdülhamid dönemiyle özdeşleştiğini de vurgulamak gerekir. Bunun başlıca sebebi maarifle ilgili işlerin bu dönemde anayasada yer bulmak dahil daha sistematik bir şekilde devletin asli görevleri arasında yer edinmeye başlamasıdır (Kodaman, 1991: 28). Bu dönemde okullaşma oranının artması, devlet ve toplum nazarında eğitime önem verilmesi, çıkarılan kanun ve nizamnamelerle okulların teftiş ve kontrolünün önceki dönemlere göre daha düzenli bir şekilde sağlanması birçok konuda olduğu gibi hastalıkların kontrolünde de arşiv vesikalarında mekteplerin ön plana çıkmasına vesile olmuştur. Çalışmanın İstanbul özelinde ele alınmasının sebebiyse İstanbul'un her türlü modernleşmenin merkezi konumunda olmasıydı. Dolayısıyla yenilikler, reformlar buradan başlatılmıştır. Çalışma iki başlık altında ele alınmıştır. Birincisi hastalıkların seyri ve Osmanlı aydınları ile toplumunun bunlara bakış açısıdır. Bu başlıkta özellikle dönemin süreli yayınlarından istifade edilmiştir. Zira gazete başta olmak üzere süreli yayınlar vasıtasıyla hastalıklar hakkında bir fikir edinilmesine çalışılmıştır. Sözelimi gazeteler mekteplerde çalışan memurlar dahil hem idareciler hem de ebeveynlerin hastalığa karşı tutumlarında belirleyici olmuştur. İkinci kısım ise mekteplerin tatil edilme sebepleri, süreleri ve bu sürelerde yapılan temizlik faaliyetlerine dairdir. Bu kısımda II. Abdülhamid döneminden sonrasına hastalığın seyrine, hükümetin aldığı tedbirlere ve halkın hastalıklara karşı bakış açısına basın özelinde kısaca yer verilmiştir. Bu şekilde iki dönem arasında benzerlikler ve farklılıklar itibariyle bir karşılaştırma yapılma imkânı sağlanmıştır.

Osmanlı'da Bulaşıcı Hastalıkların Gelişim Seyri ve Bu Hastalıklara Dair Bazı Malumatlar

Osmanlı Devleti'nde mekteplerin tatil edilmesine sebep olan başlıca hastalıklar çiçek, kızamık, kızıl, kuşpalazı ve koleradır. Bu hastalıkların özelliği çoğunlukla çocuklarda görülmesine rağmen bir kısmının yetişkinlere de bulaşabilmesidir. Bu yüzden dönemin ilgili Osmanlı literatürü daha çok çocuk hastalıkları başlığı altında oluşturulmuştur. Çocuklarda ağır seyreden ateşli bir hastalık olan çiçek 2-4 gün içerisinde el, yüz, kol ve bacaklarda deri döküntülerine sebep olmakla birlikte öldürücü etkiye sahiptir (Başagaoglu, 2011: 78). Difteri olarak da bilinen kuşpalazı mikropların damlacıklar şeklinde havada asılı kalması ve solunum yoluyla bulaşıp daha çok sonbahar ve kış aylarında görülen bir hastalıktır (Özlu, 2017: 420). Osmanlı Devleti, 18. yüzyıldan itibaren çiçek hastalığıyla topyekün bir mücadele içerisine girmiştir. Hastalığın son derece hızla yayılmaya müsait olmasından ötürü öğrencilere aşı yapılması bir zorunluluk haline getirilmiştir. Bu iş için okullara talimatlar gönderilir ve mutlaka bu süreç teftiş edilirdi. Fakat hastalığın kontrolünde mali durumun niteliği de belirleyiciydi. Zira hastalık için gereken malzeme ve sıhhi memur ihtiyacı mali külfetlere denk gelmekteydi. Bazı bölgelerde yöneticilerce bu masraflardan kaçınılması ve kanunların yeterince uygulanmaması hastalığın artmasına bile sebep olmuştur (Eroglu vd. 2014: 200-202). II. Abdülhamid dönemine denk gelen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın etkisiyle Osmanlı topraklarına yapılan göçler çiçek, tifo ve tifüs gibi hastalıkların artışı tetiklemiştir (Özdemir, 2005, s. 55). Bu yüzden 1880'lerde İstanbul'da çiçek hastalığı hızla artışa geçmiştir. Bu dönemde İstanbul'da 1881, 1887, 1890, 1891, 1894, 1908, 1909, 1918 yıllarında Rum mahalleler başta olmak üzere çeşitli semtlerde çiçek hastalığı görülmüştür. 1885'te çıkarılan Çiçek Aşısı Nizamnamesi ile aşı yaptırmayanların okullara ve devlet hizmetlerine alınmaması kararlaştırılmıştır. Görev kapsamında sağlık konusunun da yer aldığı İstanbul Şehremaneti Meclisi, 1888'de aşı ve genel sağlık işleri için belediye dairelerinde on tabip istihdam etmiştir. 1892'de kurulan Telkihane-i Şahane ya da diğer ismiyle Telkih-i Cüderi bünyesinde 1892-1919 yılları arasında 34.949.233 çiçek aşısı üretilmiştir. Bu dönemde Hamidiye Etfal Hastanesi kızıl ve kuşpalazı serumları üretebilecek laboratuvar imkanlarına da sahipti (Yıldırım, 2015: 100-121).

II. Abdülhamid dönemindeki süreli yayınlar genel bulaşıcı ve salgın hastalıklar başlığı altında çocuk hastalıklarına münhasıran yer vermiştir. Özellikle idadi ve rüşdiye seviyesindeki mekteplerde sağlıklı yaşama dair risale ve makalelerin okutulması, okulların hijyen

koşullarına dikkat etmeleri üzerinde durulmuştur (Ş. Mağmuni, 1891: 14-15). Kızıl ve kızamık hastalığının birçok yerde görülmesi üzerine bu hastalıklarla ilgili yazılara yer verilerek hem idareciler hem de ahali bilgilendirilmek istenmiştir. Bu dönemde sıkça bu konulara değinen sağlıkçılardan biri hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde tıp alanında büyük gelişmelere vesile olan Besim Ömer'dir. Ömer'in yazılarında kızıl veya kızamık hastalığı belirtisi görüldüğünde tabipler gelmeden hastaya ilk yardımın nasıl yapılacağına dair malumat verilmiştir. Buna göre çocuğun iştahının kesilmesi ve hareket kabiliyetinin azalmasıyla birlikte su içmede zorluk yaşaması bu hastalıkların belirtisiydi. Göz ve burunda meydana gelen akıntı da kızamığa işaret etmekteydi. İlk yapılması gereken iş çocuğun kalabalıktan tecrit edilerek bulunduğu mekânın havalandırılmasıydı. Bu yazılarda kızıl, kızamık ve çiçek hastalıklarının farklılıklarına da değinilerek hastalıkların tanınması ve ona göre muamele edilmesi sağlanmak istenmiştir (B. Ömer, 1892: 195-198). Yayınlarda kızamığın çok küçük çocuklarda yoğun bir şekilde çıktığı ve birden fazla defa kızamık çıkaranların nadir olduğuna vurgu yapılmıştır. Hatta "herkes kızamık çıkarır, sağ iken çıkarmayan mezarda çıkarır" gibi deyimlere referansta bulunularak hastalığın yaygınlığına özellikle dikkat çekilmiştir. Osmanlı coğrafyası gibi kızamık çıkarmaya son derece müsait bölgeler için bu deyimler her ne kadar doğruysa da kızamığın "saç, sakal çıkarmak gibi doğal bir hal olmadığı" da hatırlatılarak hastalığın barındırdığı tehlikeler ayrıca işaret edilmiştir. Yayınlarda değinilen bir husus da kızamığın çiçek ve kızıl gibi diğer hastalıklarla birlikte görülebileceğine dair malumatı (Mefkure, 1919: 4-5). Kızamık ve çiçek en yaygın hastalıklar olduğundan bunlara karşı tedbir alınması için bu türden yazılar sık sık süreli yayınlara konu edilmiştir (Servet-i Fünun, 1892: 236-237).

Besim Ömer, yazılarında çocuk hastalıklarının belirtileri ve sebeplerine Avrupalı müelliflerin çalışmalarından hareketle yer vermekteydi. Ömer'in özellikle dikkat çektiği hususlardan biri "virüs" yani mikrop tabiriydi. Mikropların uzun bir müddet canlı kalabildiğinden hareketle hem hasta kişilerle hem de bunlara ait eşyalarla temastan kaçınılması gerektiğini önermiştir. Bunu somutlaştırmak için de hastalığın temastan dolayı barındırdığı risklere Avrupa'da yaşanan olayları örnek vermiştir. Buna göre, kuşpalazı hastası çocuklarının yediği kurabiye artıkları ve oynadıkları oyuncakların dikkat edilmeden hastane civarına bırakılması sonucu bunlarla temas eden çocuklardan ikisi hastalığı kapmıştı. Bu yüzden hem idarecilere hem de ailelere dikkat konusunda çok vazife düşmekteydi. Ömer'in verdiği bir diğer örnek ise kızıl hastalığına

tutulmuş bir çocuğun annesi ile olan temasına dairdir. Buna göre çocuğunun başından bir türlü ayrılamayan anne bu esnada zaman geçirmek için kanaviçe yapmaktaydı. Yarım kalan bu kanaviçeyi çekmeceye bırakmış ve bir müddet sonra tamamlamak için eline almıştı. Birkaç gün içinde kadında şiddetli bir kızıl hastalığı görülmüş ve kadının ölümüne sebep olmuştur. Kuş palazından ölmüş bir çocuktan kalan beşiğin bile başkası tarafından kullanımından hastalığın geçtiğine dair malumat da paylaşılmıştır. Dolayısıyla Ömer, bu hastalıkların mikroplarının uzun bir süre canlı kaldıklarını defaten hatırlatmıştır (B. Ömer, 1893: 2361-263).

Çocuk hastalıkları ve özellikle de çiçekle ilgili idareci ve aileleri bilgilendirme maksadıyla yayınlanan yazılardan biri de Dr. Rıza Nuri'ye aittir. Dr. Rıza Nuri'ye göre bir yerde çiçek vakası görüldüğünde komşuların o hane ile bütün irtibatlarını kesmesi gerekmektedir. Kamu sağlığı adına alınacak tedbirlere kimsenin karşı çıkma hakkının olmadığına da beyanıyla hasta evine ziyaretçi kabulünün kesinlikle yasaklanması icap ederdi. Nuri, çiçek aşısını bulan Jenner'i şükranla yad ederek hastalığın çaresinin bulunmuş olmasından dolayı memnuniyetini de dile getirmiştir. Fakat hastalığın yayılmasının önlenmesi için çiçek görülen her evde herkesin aşı olması gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Zira bu hususun ahali arasında önemsenmediği de aktarılmıştır. Nuri'in aktardıklarına göre ahaliye her ne kadar bu konuda nasihatlerde bulunulmuşsa da çoğu zaman dikkate alınmamaktaydı. Hastalığın bitirilememesinin ana sebebi de bu kurallara uyulmamasıydı. Ahalinin bu hususta doğru bildiği yanlışlardan biri aşının sadece çocuklara yapılması gerektiğine dair inançtı. Nuri, bu durumu "Halbuki çiçek pîr û bernâ demez, sınıf ve tevana tanımaz, her senede aynı suhulet, aynı hars ve şiddetle sulet eder" şeklinde yani çiçek hastalığının yaş ve bünye tanımadığını ve şiddetle herkeste ortaya çıkabileceğini açıklamıştır. Bu aktarımlardan hareketle toplumda hastalığa davetiye çıkardığı düşüncesiyle aşıya karşı bir önyargının da olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumu da batıl inanç olarak değerlendiren Nuri, aşıyı en acil ve güvenilir tedbir olarak nitelendirmiştir. Ailelerin hastalık belirtisinde ilk yapması gereken hususlara özellikle yer verilmiştir. Bunlar aşağıdaki şekilde sadeleştirilmiştir.

- Hasta tecrit edildikten sonra kendisiyle sadece bir kişi ilgilenmelidir.
- Hastaya buzlu süt, su ve limonata içirilmelidir.
- Hastanın odasında iki karyola bulundurulup biri kirlendiğinde hasta temiz olana alınmalıdır.
- Hastalık hemen belediye memurlarına haber verilmelidir.

- Söz konusu hususlar yerine getirildikten sonra hasta eve gelecek tabiplere teslim edilmelidir.

Rıza Nuri söz konusu yazısını günümüzde bile salgınlara dair güncelliğini koruyan üç temel tedbirle bitirmiştir. Rıza Nuri, çiçek hastalığını kastederek “bu dehşetli maraza karşı elimizde bizi emin surette siyanet eden aşı, tefrid ve men-i ihtilat, tathirat-ı fenniye namıyla üç vasıta-i müessire varken artık gaflet etmeyip bu vasıtalarla hastalığın üstesinden gelinebilir” sözleriyle hastalıktan korunmanın yollarını aşı, temastan kaçınma ve hijyen kurallarına uymayla açıklamıştır (Dr. Rıza Nuri, 1905: 293-295). Söz konusu yayınlarda yer verilen tedbirler hemen hemen bütün bulaşıcı ve salgın hastalıklarda uyulması gereken kurallardan oluşmaktaydı. Doktorların yazılarında özellikle üzerinde durduğu hususlar tecrit, temizlik ve tıbbın imkanlarından istifade etmektir.

Mektep Tatilleri: Men-i İhtilat ya da Temasin Önlenmesi

Tanzimat'ın uygulanmasına kadar Osmanlı Devleti'nde eğitim ve öğretimin başlıca mekanları olan medreselerde talebelerin kütüphane gibi araştırma merkezlerini kullanmalarına imkân sağlamak amacıyla salı ve cuma günleri ders yapılmamaktaydı. Tanzimat'ın uygulanmasından sonra yeni tarzda açılan mekteplerde tatil günü cuma olarak belirlenmişti. Medreseler ise salı ve cuma günleri tatil yapmaya devam etmiştir. Cuma günü aynı zamanda resmi devlet dairelerinde çalışan Müslümanlar için de haftalık tatil günüydü (Küçük, 1997: 130-131). Haftalık tatil dışında mekteplerin yaz aylarındaki tatil dönemleri ise nizamnamelerle belirlenmiştir. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre Müslüman ve gayrimüslim rüşdiye mekteplerinin genel tatil dönemi ağustos ayının başından üçüncü haftasının sonuna kadar olan 22 günlük süreydi. Temmuzun başında derslere ara verilip bu ayın sonuna kadar imtihanlar yapılırdı. Müslüman ve gayrimüslimlerin dini bayramlarından ayrıca padişahın cülusu gibi hususi günler dışında tatil yapılması yasaktı. Bu husus idadi ve sultani mektepler için de geçerliydi (“Osmanlı Eğitiminde Modernleşme”, 2014:106-109). Tatil günleri meselesi mekteplerin türüne göre farklılık arz edebilmekteydi. Örneğin, Hamidiye Ticaret Mektebi'nin sene tatili temmuz ayının on beşinden başlayıp eylül ayının birinci gününe kadar sürmekteydi (“Osmanlı Eğitiminde Modernleşme”, 2014:163). Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde yıllık ve haftalık tatil günleri ile dini ve özel günler dışında herhangi bir olağandışı durum yaşanmadıkça eğitime ara verilmemekteydi.

Bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemenin başlıca yollarından biri kalabalık mekanların temizliğine özen gösterilmesinden

geçmekteydi. Mektepler hem kalabalık olmaları hem de yaş grubu itibarıyla temizliğe dair bilinç seviyesinin daha düşük olduğu mekanları teşkil ettiğinden herhangi bir hastalığın çıkması durumunda son derece tehlikeli sonuçlar barındırabilecek yerlerdendi. Bu yüzden mektep tatilleri koruyucu sağlık hizmetleri kapsamında başvurulan yöntemlerdendi (Özlü, 2017: 426-443). Herhangi bir mektepte bulaşıcı veya salgın hastalık görülmesi ve bunun bildirilmesi durumunda hükümet yetkilileri ilgili nezaretler aracılığıyla gerekli sürelerde tatil kararı alıp bunu mekteplere tebliğ ederdi. Bu işle ilgilenen başlıca kurum Sıhhiye Nezareti'di. Nezaret hem Şehremaneti hem de Maarif ile Zaptiye ve Tıbbiye Nezaretleri gibi diğer ilgili kurumlarla sürekli irtibat halindeydi. Örneğin, 1887'de Hasköy ve Tatavele civarı ile Akarca ve Kebir mahallelerinde meydana gelen çiçek hastalığından dolayı mekteplerin temmuz ve ağustos aylarında kapalı tutulması kararlaştırılmıştır (BOA.DH.MKT. 1436-64). Mekteplerin tatil süresi hastalığın şiddetine ve sirayetine göre değişmiştir. Örneğin, 1887'de Çatalca kazasındaki Sazlıbosna köyünde görülen çiçek hastalığı köy mektebindeki otuz üç öğrenciden yirmi üçüne bulamıştı. Hastalık bulaşmamış öğrencilerin muhafazası için mektep yirmi beş günlüğüne tatil edilmiştir (BOA.DH.MKT. 1468-53). Mekteplerin tatil edilme kararından hemen sonra buraya Eyüp Beledi Tabibi Dr. Nüzhet Efendi gönderilmiştir (BOA. DH.MKT. 1471-44). Böylece bir yandan temasın önü alınmış bir yandan da müdahale edilerek hastalığın daha çok yayılması engellenmeye çalışılmıştır.

Hastalıklar zamanında müdahale edilmediği ve gerekli önlemler arttırılmadığında çocukların ölümüyle sonuçlanabilmiştir. 1888'de Büyükdere'de Dere mahallesinde iki çocuk kuşpalazı hastalığından vefat etmiştir. Bu vefatlardan on beş gün sonra hastalık tekrar yayılmış ve bir çocuğa daha bulaşmıştır. Söz konusu kişiler o civarda mektebe giden Musevi çocuklardı. Bu süre içerisinde Musevi çocuklarının bir kısmı Rum, Latin ve Ermeni mekteplerinde eğitime devam etmekteydiler. Hastalığın yayılmasının önüne geçmek için Musevi mektepleri tatil edilmiş, Musevi çocukların diğer milletlerin mekteplerine gitmelerine dair de tedbirlere gidilmiştir (BOA. DH.MKT. 1516-56).

Mektepler tatil edilirken civardaki hareketliliğin de en aza indirgenmesine çalışılmaktaydı. Özellikle bayram gibi çoluklu çocuklu etkinliklere müsait günlerde ebeveynlerin dikkatli olması için sıhhiye teşkilatları tarafından idarecilere talimatlar verilmiştir. Mesela, Mirgün'de kızıl ve kuşpalazı hastalıkları görülmesi üzerine mektepler geçici bir süreliğine tatil edilmiştir. Civar köylerde bulunan kadınların ne tek başlarına ne de çocuklarıyla birlikte herhangi bir yere gitmelerine

müsaade edilmemesi için Beşinci Daire-i Belediye'den Şehremanet'ine talepte bulunulmuştur. Ayrıca hastalık bulunan yerlerde temizliğin yapılması da için de harekete geçilmiştir (BOA. MF.İBT. 23-55). Mirgün'de haziran ayında görülen kızıl hastalığının 1889 yılının Aralık ayında Beyoğlu ve civarında da ortaya çıkması üzerine gazeteler vasıtasıyla mektep tatillerine dikkat çekilmiştir. Sabah Gazetesi'nin beyanatına göre "Cemiyet-i Umumiye-i Museviye" Alman Musevi Mektepleri gayri resmî bir şekilde tatil edilmişti. Diğer mekteplerin büyük bir kısmı ise faaliyetlerine devam etmekteydi. Gazete idaresi bu mekteplerin de tatil edilmesini sağlığın selameti için önermiştir. Gazete ayrıca taşradaki gelişmelere de yer vermiştir. Buna göre Aydın vilayetine bağlı Bergama'da bir aşı memuru tarafından yaklaşık dokuz ay içerisinde 38 köyde 1.689 erkek ve 1.496 kız çocuğuna çiçek aşısı yapılmıştır. Buradaki ahalinin birbiriyle temas etmemesi için de gereken uyarılar yapılmıştır (Sabah, 1889a: 2). Bu yıllarda her ne kadar daha çok kızıl, kuşpalazı ve çiçek gibi hastalıklar gündemde olsa da influenza da Osmanlı gündemine girmiştir. 1889'da sadece Mekteb-i Sultani öğrencilerinden 150'si bu hastalığa yakalanmıştır. Bu yüzden mektep öğrencilerine yirmi günlük istirahat verilmiştir. Hatta bir süreden beri influenza hastası olan Kadıköy Rum Metropoliti Kalinikos Efendi vefat etmiştir (Sabah, 1889b:2). Bu yüzden Osmanlı basın gündeminde olmamasına rağmen influenza aniden gazetelerde yer edinmeye başlamıştır. 1890 yılına ait haberlere göre Avrupa'da şiddetle devam eden hastalık, Paris halkının üçte birine bulaşmış ve Paris hastaneleri hıncahınc dolmuştu. Sadece bir haftada ölü sayısı Paris'te 200 kişi artmıştır. Petersburg'da ise 150.000 kişi bu hastalığa yakalanmıştı. Rus tabiplerinden birinin beyanlarından hareketle influenzadan sonra koleranın yayılma ihtimali ayrıca endişeye sebep olmuştur. Zira hastalığın henüz tam olarak türü ve sebepleri anlaşılamamıştı (Sabah, 1890: 2-3).

1892'de Eyüp ve civarında kızamık hastalığının ortaya çıkması üzerine çocuklar evlerinde tedavi edilmek üzere mektepler tatil edilmiştir. Yetkililer hastalık tespit edilir edilmez çocukların evlerine gönderilmesini ve mekteplerin temizlendikten sonra açılmasına özen göstermiştir (BOA.MF.MKT. 155-125). Kanlıca'daki İskender Paşa Mekteb-i İbtidaisi'nde de kızamık görülmesi üzerine mektep hastalık tamamen ortadan kaldırılıncaya kadar tatil edilmiştir (BOA.MF.MKT. 172/30). Hastalıkların tamamen ortadan kalkması kentteki genel temizlikle doğrudan ilgiliydi. Bu yüzden hastalıkların artış gösterdiği dönemlerde Şehremaneti bünyesinde cami, mescit, mektep ve medreselerin hela ve lağımları fenni asitle temizlenip buralar kireçle badana yapılmıştır (BOA. DH.MKT.1978-36). Nitekim kent temizliği

bu dönemde özellikle önemsenmiş ve her türlü bina ve mekanların temizliğinden, esnaf teftişine ve gıda kontrolüne kadar bir dizi önlem alınmıştır (Ayar, 2007: 295-320). Bu dönemde Osmanlı aydınları tarafından Avrupa'daki dezenfekte usulleri de yakından takip edilmiştir. Budapeşte'de daireler ve salonlar başta olmak üzere kapalı mekanların temizliğinde kullanılan amonyakın kolera ve humma mikroplarını iki, şarbon mikrobu üç ve difteri mikrobu da sekiz saatte yok ettiğine dair tecrübeler yer verilmiş ve bunun ispatlanması halinde amonyakın kullanım alanının genişleyeceğine vurgu yapılmıştır (Maarif, 1894: 224). Bu yayınlarda yer verilen hususlardan biri de 1902'de toplanan Beynelmül Etteba ve Tıbbiyon Konferansı ve kızıl serumunun bulunduğu dair gelişmelerdir (Servet-i Fünûn, 1902: 387).

Mektedir tatillerinde uygulamaya konan usullerden biri hastalığın derecesine göre bazı sınıflarda derslere ara verilmesiydi. Örneğin, 1893'teki kolera salgınında Hasköy ve Kasımpaşa civarındaki sıbyan mekteplerinin kalabalık birinci sınıfları tatil edilmiştir (BOA.MF.MKT. 186-126). Hasköy'ün başlıca özelliği kolera salgınlarının İstanbul'daki ana merkezlerinden biri olmasıydı. Nitekim 1893'te ilk kolera vakası burada görülmüştü (Ayar, 2008: 629). 1893 kolerası eylül ayında artışa geçtiğinden mektep tatillerine dair tartışmalar da bu aylarda yoğunlaşmıştır. Özellikle yatılı okulların imkanlarının elverişsizliğinden dolayı İstanbul'da ev ve akrabaları olanların okullara sadece gündüz devam etmeleri kararlaştırılmıştır. Bir süreliğine alınan bu kararın lüzumu halinde uzatılması da planlanmıştı. Bu hususta çıkarılan İrade-i Seniyye sadrazamlık tarafından Seraskerlik, Bahriye, Dahiliye, Maarif ile Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaretleri ile Şehremaneti'ne iletilmiştir. (BOA.A.MKT.MHM. 591-13-1). Bu karar son derece mühim olduğundan Adliye ve Mezahib ile Hariciye Nezaretleri de bilgilendirilerek gayrimüslim ve yabancı okullarda da gereken önlemlerin alınması yoluna gidilmiştir (BOA.A.MKT.MHM. 591-13-2). Bu çerçevede Ermeni ve Katolik Patrikhaneler, Bulgar Eksarhlığı ve Hahambaşılık gibi gayrimüslimlerden sorumlu kurumlar kendi cemaatlerini bilgilendirmek üzere harekete geçirilmiştir (BOA.A.MKT.MHM. 591-13-5). Bu esnada Karaca Mustafa Paşa Mektebi öğrencilerinden birinin hastalanması üzerine mektep tamamen kordon altında alınmış, hasta öğrenci muayene edildikten sonra şüpheler lağvedilmişse de mektebin 15 günlüğüne tatil edilmesi gerekmiştir (BOA.A.MKT.MHM. 591-13-11). Yine Gülhane Askeri Rüşdiyesi dördüncü sınıfından Çankırlı Mehmed Efendi isimli bir öğrenci koleradan vefat etmiştir (BOA.A.MKT.MHM. 591-13-12).

Fatih Askeri Rüşdiyesi'nde de mektep idarecileri öğrencilerin “ebeveyn ve yakınlarının olası bir hastalıkta şikayetçi olacaklarından” hareketle mektebin tatiline dair talebini Maarif Nezareti'ne iletmıştır (BOA.A.MKT.MHM. 591-13-13). Hastalığın şiddetine paralel bir şekilde tatillere dair bürokratik yazışmalar da artmıştır. Hasköy ve Kasım Paşa'da kısmen tatil ilan edilmesine rağmen tüm okulların tamamen tatil edilip edilmeyeceği henüz belirsizdi. Şehremaneti ve Maarif Nezareti'nin irtibatı neticesinde temizlik hususuna verilen önemden dolayı Hasköy ve Kasımpaşa civarındaki diğer yerlerde bulunan kalabalık okulların da tatil edilmesine karar verilmiştir. (BOA.A.MKT.MHM. 591-13-15). Koleranın 1893 yılı sonlarına kadar etkisini sürdürmesi üzerine Çekmece-i Sagir (Küçükçekmece) kazasına tabi Hamidiye köyündeki ibtidai mektebi de tatil edilmiştir (BOA.MF.MKT. 190-48). Nitekim bu süre içerisinde tüm okulların tatil edilmesine yönelik karar da çıkarılmıştır. Koleradan dolayı tatil edilen mekteplerin eğitime düzenli bir şekilde devam etmesi ise 1894 yılının başlarında mümkün olmuştur. Bu tarihten sonra okullarda hastalıklar görülmeye devam etse de mekanların temiz tutulması hususuna özen gösterilmeye çalışılmıştır. 1893-1894 yıllarında uygulanan tedbirler aynı zamanda 1895'te meydana gelen salgın için de bir hazırlık aşaması oluşturmuştur (Ayar, 2007: 374-375).

1893 kolerasının Mekteb-i Mülkiye-i Şahane ve Mekteb-i Sultani'deki yatılı öğrenciler arasında yayılması üzerine Hıfzısıhha Umumi Komisyon'unca birtakım tedbirler önerilmiştir. Buna göre koleraya yakalananların derhal diğerlerinden ayrıştırılması, belediye dairelerine haber verilerek ilgili tedbirlerin alınması, ailesi İstanbul'da ikamet edenlerin aile içine karışmadan evlerinde tutulması, ailesi İstanbul'da olmayıp hastalananların ise belediye hastanelerine yatırılması ve bu türden hastaların belli başlı hastanelerde bulundurulması icap etmiştir (BOA.A.MKT.MHM. 591-13-17). Bu sürede bazı eğitim kurumlarının fenni muayenelerinin yapılmasına da karar verilmiştir. Mekteb-i Sanayi'de yapılan teftişte öğrencilerin kaldığı büyük koğuşta 240 diğer iki küçük koğuşta ise 50 talebenin barındığı tespit edilmiştir. Büyük koğuşun durumu hijyen kurallarına aykırı olduğundan buranın kontenjanı 140'a düşürülerek fazla kişilerin başka koğuşlarda barınmaları gerektiğine dair raporlar düzenlenmiştir (BOA.A.MKT.MHM. 591-13-10). Numune-i Terakki Mektebi ise 300 kadar çocuğa yetecek durumdayken burada 600-700 öğrenciye eğitim verildiği anlaşılmıştır (BOA.A.MKT.MHM. 591-13-18). Yatılı mektep idarecilerinin dikkatine sunulan bir diğer husus ise içme sularının temizliğine dairdi. 1894 itibarıyla hastalığın İstanbul'da bitme seviyesine geldiğinden hareketle suların mutlaka kaynatıldıktan

sonra kullanımı önerilmiştir (BOA.A.MKT.MHM. 591-13-19). Zira kirli su tüketimi bulaşıcı hastalığın artışında son derece etkiliydi. İstanbul'un dağınık yerleşim planı, temizliğin yetersizliği ve kanalizasyon sisteminin düzensizliği ise temiz suya erişimi zorlaştırmıştır (Yıldırım, 2006: 3-4). Bu yüzden 1898'de II. Abdülhamid'in emriyle kaliteli içme suyu tedariki için incelemeler yapılmak üzere komisyonlar teşkil edilmiştir (Dölen, 2015: 84).

1896'ya gelindiğinde koleranın merkezlerinden birini teşkil eden Hasköy'de bu sefer de kızıl hastalığı ortaya çıkmıştır. İbtidai seviyesindeki Müslüman mekteplerinin tatil edilmesi üzerine çocukların eğitimden geri kalacağı iddiasıyla mahalle imamı ve ahalisi tarafından dilekçeler verilmişse de Maarif Nezareti'nin emirlerinin dışına çıkılmaması kendilerine tembihlenmiştir (BOA. MF.MKT. 334-50). Aynı yıl Rum Kilisesi içindeki Petyagoyo Mektebi'ne devam etmekte olup Langa'da ikamet eden çocuklara da hastalık bulaşmıştır. Bunlardan kardeş olan Armiyoni ile Valentia difteriyi atlattıktan sonra çiçek hastalığına, aynı hanenin karşısında oturan komşularından 6 yaşındaki bir çocuk da difteriye yakalanmıştır. Bu çocukların devam ettiği mektepte aşısı olmayanların okula alınmaması ve gerekirse okulun tatil edilmesine dair görüşmeler yapılmıştır (BOA.MF.MKT. 355/30). Bu örnekte görüldüğü üzere difteriye yakalanan çocuk daha önce bu hastalığı atlatanlarla yakın bir mesafede ikamet etmekteydi. Bu da bunlar arasında herhangi bir temasın yaşanmış olabileceğine işaret etmekte olup temasın tehlike derecesini izah etmeye örnek teşkil etmektedir. 1897'de Fatih'te Hüsambey Mahallesinde Destgahçılar Mekteb-i İbtidai öğrencilerinden birinde difteri hastalığının tespit edilmesi ise mektebin on iki gün tatil edilmesini gerektirmiştir (BOA. MF.İBT. 58-2). Nitekim aynı hastalık Kadıköy'de birçok yerde ortaya çıkmıştır. Kuşdili'nde Hasrıcabaşı sokağında Zühdü Paşa Mekteb-i İbtidaisi, Karakaşyan Mektebi ve Vezneciler'deki Şemsülmaarif mektebi öğrencilerinde difteri hastalığının teşhis edilmesinden dolayı bu mekteplerin on ikişer günlüğüne tatil edilerek gerekli dezenfektelerinin yapılması Heyet-i Sıhhiye tarafından kararlaştırılmıştır (BOA.MF.MKT. 382-53). Yakın dönemlerde Tahtakale civarındaki Recep Ağa Mekteb-i İbtidai öğrencileri arasında kızamık hastalığı ortaya çıktığından buranın da tatili söz konusu olmuştur (BOA.MF.MKT. 442/11). 1899'da ise humma ve tifonun da İstanbul'da etkili bir şekilde sürerek ölü sayısında artışa sebep olması tüm sokak, cadde ve cami lağımalarının tamir ve temizliğini gerektirmiştir. Bu temizlikte sadece ana caddeler değil ara sokaklara dikkat edilmesine de karar verilmiştir (BOA.DH.MKT. 2196-70).

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde çocuklar arasında bulaşıcı hastalıklar görülmeye devam etmiştir. Üstelik hastalıkların şiddeti ve oranı da giderek artmıştır. 1900'de Birinci Daire-i Belediye sınırları dahilinde sekiz kızıl, dokuz kızamık ve bir de difteri hastası tespit edilmiştir. Hastalığa yakalananların neredeyse hepsi ibtidai mektep öğrencileriydi. Şehzadebaşı'nda Numune-i Terakki, Çenberlitaş'ta Mekteb-i Tefyiz, Laleli'de Ağa Yokuşu'nda Yakup Ağa İbtidai Mektebi ve Aksaray'da ise Oruç Gazi İsmail Ağa Mekteb-i İbtidaisi dezenfekte edilmiştir. Vukuatın büyük bir kısmının Kumkapı civarında meydana gelmesi üzerine Havuzlu Kilise içindeki Rum mektebinin on iki gün tatil edilmesi yapılan teftişler neticesinde önerilmiştir (BOA.MF.MKT. 545/6). 1901'de ise Sultan Ahmed Han Mekteb-i İbtidaisi öğrencilerinden sekizinde kızamık hastalığı görülmüştür. Mektebin on iki gün tatil edilerek Kapıağa tarafındaki mektebin kalabalık olmasından dolayı teftişine karar verilmiştir (BOA.MF.MKT. 550/46). Nitekim 1902'de Nahilbend ve Kapıağası Mahmud Ağa Mekteb-i İbtidai öğrencilerinde hastalığın tespit edilmesiyle burası da on iki gün tatil edilmiştir (BOA.MF.MKT. 678/15). Kapıağası Mahmud Ağa Mektebi'nde hastalığı tetikleyen sebeplerden biri tahmin edildiği üzere nüfusunun kalabalık olup havalandırma koşullarının yetersiz olmasıydı (BOA.MF.MKT. 674-42). Mekteplerin havalandırmalarındaki yetersizlik dönemin süreli yayınlarına da yansımıştır. Bu yayınlarda mekteplerde havanın çabuk kirlenmesinin sebebi on iki kişilik sınıflarda birkaç misli öğrencinin yerleştirilmesi şeklinde açıklanmıştır (Ş. Mağmuni, 1893: 302-303).

Mektep öğrencilerinin hastalanması durumunda kayıtların ne şekilde tutulduğuna da kısaca değinmek gerekir. Hastalık mektepte teşhis edildiğinde öğrencilerin isimleri not edilir ve Maarif Nezareti başta olmak üzere ilgili üst kurumlara bildirilirdi. Hasta bilgileri listesinde hastanın babasının adı ve açık adresi gibi bilgiler yer alırdı. 1909 yılında Molla Gürani İnas Rüşdiyesi'nde kızamık hastalığı tespit edilmesi üzerine aşağıdaki şekilde liste oluşturulmuştu (BOA.MF.MKT. 114-42-4).

Tablo.1. Molla Gürani İnas Rüşdiyesi Öğrencilerinden Hastalık Kapanların Listesi

Sınıf	İsim	Mahallesi	Hane No
5	Hüseyin Hüsnü Efendi Kızı Mahmure Hanım	Deniz Abdal Şehremaneti Caddesi	295
5	Mehmed Emin Kızı Emine Hayriye Hanım	Seyid Bey Mahallesi İmam Sokak	8
5	Hamdi Kızı Şefika	Suhte Sinan Mahallesi Dedebaşı Birinci Yol	17

5	Mehmed Salih Kızı Sıdka Ülfet	Sarı Nasuh Mahallesi Aineli Haşır Sokağı	20
5	Mehmed Kızı Dilsaz	Lütfü Paşa	-

Hasta öğrencilere dair detaylı bilgilerin listelerde yer almasının nedeni hastalığın bulaş alanının tespiti ve müdahale edilmesini kolaylaştırıcı etkiye sahip olması kuvvetle muhtemeldir. Kızıl, kızamık ve çiçek gibi hastalıklara dair örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu örneklerin detayına yer vermektense hastalığın türü, hastalığa yakalanan çocuk sayısı ve mektepler için talep edilen tatil süreleri tablo şeklinde Ek.1’de verilmiştir. Ek.1’de verilen istatistikler İstanbul’daki semtlere göre tasnif edilmiştir. Bunların bir kısmı metin boyunca künyeleriyle beraber kullanılanlardır. Metin içerisinde kullanılmayanların ise tabloda ayrıca künyeleri belirtilmiştir. Kuşpalazı ve difteri aynı hastalık olmasına rağmen Ek.1’de belgelerde yapılan nitelendirme itibarıyla kullanımları tercih edilmiştir. Bu hastalıkların tümüyle ilgili dikkat edilmesi gereken hususlardan biri mekteplerde hastalık tespit edildiğinde tatile başvurulması diğeri ise mekteplere devam edip evinde hastalık teşhisi konanlardan hareketle de eğitime ara verilmesidir. Mekteplerin tatil süresinin ortalaması ise genelde 12 gündür. Bu da hastalıkların kuluçka dönemine göre belirlenmiştir.

Söz konusu hastalıklar dışında örnekleri çok olmasa da İstanbul’da kabakulak hastalığı (BOA.MB.İBT. 190-37) ve suçiçeğinden (BOA.MF.İBT. 234/20) dolayı da mektepler tatil edilmiştir Kızamık, kızıl, kuşpalazı ve çiçek gibi hastalıklar, II. Abdülhamid döneminden sonra da çok defa meydana gelmiştir. 1911’de ise kolera salgınından dolayı İstanbul’daki bütün resmi ve hususi mekteplerin ikinci bir emre kadar tatil edilmesine karar verilmiştir. Hıfzısıhha Mekatib Komisyonu tarafından alınan kararın Maarif Nezareti tarafından uygun bulunmasıyla karar Tanin, İkdam, Sabah, Yeni Gazete, Alemdar, Prodos, Pozantiyan, Altime, İstanbul ve La-Turquie gibi geniş kesimlere hitap eden gazetelere ulaştırılmıştır (BOA. MF.MKT. 1174/53). Bu gazeteler vasıtasıyla da mekteplerin tatil edildiği halka duyurulmuştur (Yeni İkdam, 1911a: 3). Benzer şekilde ramazan ayının yaklaşmasıyla tiyatro gibi kalabalık etkinliklerin salgın hastalıkları tetikleyeceğine dair uyarılar yapılmış ve kolera hakkında bilgilendirme maksadıyla Bakırköy’de yapılması planlanan konferansa ahali davet edilmiştir (Yeni İkdam, 1911b: 3).

1910’da başlayıp 1911’de böylesi bir karar alınmasını gerektiren kolera salgınından dolayı hususi mektepler mali sorunlar yaşamış ve bunlar Maarif Nezareti’ne yansımıştır. Örneğin, Üsküdar’daki Necm-i Terakki Mektebi idarecilerinin verdiği dilekçede mekteplerin açılış zamanının belirsizliğinden dolayı her ne kadar

öğrencilerden ücret alınmayacaksa da öğretmenlerin maaşlarını buradan almalarından dolayı Maarif Nezareti'nin salgın süresince bu öğretmenlere maddi yardımda bulunması talep edilmiştir. Hususi mekteplerin “eğitime verdikleri katkının” göz önünde bulundurulması gerekliliğiyle hükümetin bir çözüm bulması temenni edilmiştir (BOA.BEO. 3839-287898-2). Fakat Nezaret, hususi mekteplerin tahsisatına ayırdıkları bir bütçenin olmamasından dolayı bu yardımın sağlanamayacağını mektep idarecilerine bildirmiştir (BOA.BEO. 3839-287898-1). Dolayısıyla mektep tatillerinin etkilediği bir husus da istihdam ve ekonomik zorluklardır. Özellikle özel okulların devlet bütçesinden yardım alamaması burada müstahdem personelin maddi zorluk yaşamasına sebep olmuştur.

Bu başlık altında örnek teşkil etmesi itibarıyla İstanbul dışında yapılan mektep tatillerine de değinilmesinde fayda vardır. Arşiv taramasında tespit edilebilen bu örnekler şu şekildedir: 1892'de Selanik'te kuşpalazı hastalığı tespit edilmesi üzerine gayrimuntazam ibtidai mekteplerin tatiline karar verilmiştir (BOA.MF.İBT. 31-2). 1893'te Adana, Tarsus ve Mersin'de sıtma ve humma hastalıklarının şiddetinden dolayı mektepler yirmi gün tatil edilmiştir (BOA. MF.İBT. 34-14). Aynı yıl Trabzon'da koleradan dolayı bütün mekteplerde süresi belirtilememiş bir şekilde eğitime ara verilmiştir (BOA.MF.İBT. 34-48). 1894'te teşhisi konmayan ve “bir çeşit” şeklinde nitelendirilen hastalıktan dolayı Çankırı'da (BOA. MF.MKT. 206/43) ve koleradan dolayı Ankara'da mektepler tatil edilmiştir (BOA.MF.MKT. 221-27). 1898'de ise Çorum'da rüşdiye ve sıbyan mekteplerinde kızıl hastalığından dolayı bir ay eğitime ara verilmiştir (BOA.MF.MKT. 421-60). 1906'da Akka'da çiçek hastalığından ötürü idadi mektebinde bir hafta (BOA.MF.MKT. 930-39), İşkodra'da kuşpalazından dolayı sekiz günlük bir tatil kararı alınmıştır (BOA.MF.İBT. 182-72).

Bulaşıcı hastalıkların etkisi Osmanlı'da adeta süreklilik kazanmıştır. Balkan Savaşları döneminde ölüm nedenlerinin başında enfeksiyon hastalıkları gelmekteydi. Bu dönemde gerçekleşen ölümlerin % 34'ü kızamık, tifo, kabakulak, çiçek hastalığından kaynaklanmıştır. Koleradan sonra en çok görülen enfeksiyon çiçek hastalığıydı ve Hilal-ı Ahmer Cemiyeti aşı yapma hususunda yoğun bir mesai harcamıştır (Sarıkaya ve Civaner, 2006-2009: 78-79). 1914'te Dr. Kamil'in *Musavver Malumat-ı Nafia*'da “Çiçek Hastalığı ve Çareleri” başlığıyla yayınladığı yazısında ise İstanbul'un bu hastalığa karşı son derece savunmasız kalmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Bunda ahalinin hastalıklara karşı bilinç seviyesi de etkili olmuştur. Dr. Kamil'in Şehremaneti'nden alındığını belirttiği bilgilere göre bir sene içinde 1.640 kişi çiçek hastalığına yakalanmış ve bunlardan 970 kişi

hayatını kaybetmişti. Yine kendisinin deyimiyle “ufacık bir aşılama ile önu alınabilecek bir hastalığın bir sene içinde bunca kişinin vücudunu delik deşik etmesi, birçoklarını kör, sağır, sakat ve çirkin bırakması büyük bir felaket olup İstanbul gibi aşısı bol, doktoru bol bir memlekette bu kadar kurban veren bir hastalık zavallı Anadolu’da neler yapmazdı. Aşıhanenin her gün aşı hazırlayıp Şehremanet’inin aşı memurları tahsis ettiği bir dönemde, üstelik Avrupa’da tek bir çiçek vakası yaşanmadığı yıllarda, bir pire ısırtığı kadar bile ağrı hissettirmeyen aşıdan” çekinilmemeliydi (Dr. Kâmil, 1914a: 62-63). Dr. Kâmil bu konuda ısrarla yapılması gerekenleri tekrarlamış ve aşının yararlarından vücudun hangi yerine aşı yapılması gerektiğine kadar detaylı bilgiler vermiştir (Dr. Kâmil, 1914b: 93-94). Nitekim dönemin basınından hareketle taşradaki vaziyetin hiç de iç açıcı olmadığını ve Dr. Kamil’in tedirginliğinde haklı olduğu görülmektedir. Eskişehir’de yayınlanan Hakikat Gazetesi’nden alınan “Yalnız Bize mi?” başlıklı bir haberden hareketle kentte eczacı ve doktorların koleraya yakalanmamasının bu hastalığın varlığına dair ahaliye şüphelere sebep olduğu anlaşılmaktadır. Ahaliye her ne kadar meslek gruplarının hastalıklardan korunduğu anlatılsa da buna inanmakta zorluk çekmişlerdir. Fakat şehir eczacısının hastalığa yakalanmasıyla hastalığın herkese bulaşabileceğine dair bir fikir de gelişmiştir (Yeni İkdâm, 1911c: 3). Mamüretülaziz’de ise kolera hastalığı meydana gelen yerlerde ahali hastalığı günlerce gizlemiştir (Mamüretülaziz, 1911: 1).

Halkın tutumunun yanı sıra devletin aldığı önlemlerin yetersizliği de gazetelere yansımıştır. Devletin temas konusunda yaptığı uyarıların bazı hususlarda pratikte uygulanmadığı görülmektedir. Örneğin, Galata-Beyoğlu arasındaki tünelde yapılan ulaşımda temas kuralları hiçe sayılmıştır. Hatta bu durum karikatürize edilmiştir. Buna göre bir mizah dergisinde uzun ve yassı bir adam çizilmiş, karikatürde bu adama “aman birader, bu ne hal” diye sorulmuş adam ise cevaben “merak etme bir şey değil, tünelden çıktım, şimdi düzelirim” demiştir. Bunun mizahtan öte bir gerçek olduğu beyanıyla her akşam binlerce kişinin yekvücut olurcasına o dar yerden geçtiği aktarılmış ve hükümetin buna çözüm bulması temenni edilmiştir (Yeni İkdâm, 1911d: 4). Yine tifo, sıtma ve koleranın “ittifak-ı müselles/üçlü ittifak” şeklinde el ele verip memleketi kasıp kavurduğu bir dönemde hükümetin tedbir adına son derece yetersiz kaldığından hareketle “Biz ümidi kestik! Besbelli hükümet de bizden ümidi kesmiş olacak ki hiç dönüp baktığı yok! Bari yerlerimizi doldurmak için hükümet şimdiden millet tedarik etse” şeklinde hükümetin sağlık politikası eleştirilmiştir (Yeni İkdâm, 1911e: 4). Gazeteler aynı zamanda bu çalışmanın

konusunu oluşturan ve devletin almış olduğu tatil kararlarının mekteplerce uygulanmasına dair bir nevi denetleyici vazifesi de görmüştür. 1911'de mekteplerin tatil edilme kararına uymayan Rehber-i İttihad-ı Osmani Mektebi'nin bu tutumu ilgililerin dikkatine sunulmak üzere gazetede yer almıştır (Alemdar, 1911: 2).

Sonuç

Bu çalışmanın amacı salgın ve bulaşıcı hastalıkların İstanbul özelinde eğitim kurumlarının işleyişini ve bu kurumlarda öğrenim gören çocukları ne ölçüde etkilediğinin tespitine dairdir. Dünyanın neresinde olursa olsun toplumların ve devletlerin dünyaya bakış açısını kökten dönüştürücü etkiye sahip olan hastalıkların ele alınan dönem itibariyle İstanbul'un ve Osmanlı'nın sağlık politikasının içeriğini belirlediği şüpheye yer bırakmayacak türdendir. Mekteplerin tatil edilmesinin sebebi hastalıklar olsa da toplumun ve devletin hastalıklara karşı hazırbulunuşluluğu bu hastalıkların verdiği zararda belirleyici olmuştur. Buna rağmen Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın başlarından itibaren modern tıp araçlarından son derece istifade edip halk sağlığını koruma hususunda yoğun bir mesai harcamıştır. Söz gelimi dönemler ve kişiler değişse de toplumsal dönüşüm hızının yavaşlığının modern tıp tekniklerinin benimsenmesinde ne kadar zorlayıcı olduğunu da göstermektedir. Üstelik II. Abdülhamid dönemini takip eden yıllarda mali imkansızlıkların belirleyici olduğu hastalıklarla mücadele hususunda problemlerin giderek arttığı da görülmektedir. İncelenen dönem itibariyle başta toplum olmak üzere devletin de ihmalkâr davrandığı açıktır. Bunun birçok sebebi olmakla birlikte ele alınan dönemin yoğun bir siyasi ve askeri hareketliliğe sahne olduğu ve ekonomik bunalımların baskın bir şekilde kendini hissettirdiği gerçeği göz ardı edilmemelidir. Bu etki sonraki yıllarda ise katlanarak devam etmiştir.

Elimizdeki en somut verilerden biri mekteplerin tatil edilmesini gerektiren hastalıkların türüne dairdir. İncelenen dönem itibariyle elde edilen veriler çerçevesinde kızamık hastalığı mekteplerin tatil yapılmasına sebep olması itibariyle ilk sırada yer almaktadır. Bunu sırasıyla çiçek, kızıl ve kuşpalazı takip etmektedir. Yazışmalara en az yansıyan hastalıklar ise kabakulak ve suçiçeğidir. Fakat birçok tatil kararında hasta öğrenci sayısının belirtilmediği de göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla bu sıralama sayıları belirtilen verilerden hareketle oluşmuştur. Bu hastalıkların büyük bir kısmı ise ibtidai ve rüşdiye yani günümüz tabiriyle ilkokul ve ortaokul seviyesindeki mekteplerde görülmüştür. Bu da hem yaş grubunun vücut direncinin düşük olması hem de temizliğe dair bilinçleriyle alakalı olsa gerekir.

Hastalıklar, 1890'larda artışa geçmiş ve 1910'lu yıllar boyunca bu artış devam etmiştir. Bu yıllarda artış yaşanmasının sebeplerinden biri dönemin göç ve savaş koşullarının hastalıkların yayılımını arttırmasıdır. Zira bu dönemde kolera tek başına büyük yıkımlara sebep olmuştur.

Söz konusu hastalıklar öğrenci sayısı ve hastalıkların şiddetine göre mekteplerin tatil yapılmasını gerektirmiştir. Ortalama tatil süresi on iki gündü. Bu süre hastalıkların kuluçka dönemine göre belirlenmişti. Bazı okulların bir aya kadar tatil edildiği de görülmüştür. Kolera gibi hem çocuk hem de yetişkinleri büyük ölçüde etkileyen hastalıklarda ise eğitime “bir sonraki emre kadar” süresiz bir şekilde ara verilmiştir. Bu türden tatiller başta hususi mektepler olmak üzere eğitim kurumlarında çalışan personelin maddi imkansızlıklarla mücadele etmesine de sebep olmuştur. Dolayısıyla hastalıklardan kaynaklı tatiller eğitim ve öğretimden geri kalmanın yanı sıra bir takım ekonomik ve sosyal sorunlara da sebep olmuştur. Mekteplerde bulaşıcı ve salgın hastalıkların yayılmasını tetikleyen başlıca faktörlerden biri hijyen kurallarına uyulmamasıdır. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu söz konusu buhranlar mekteplerin fiziksel koşullarının hastalıkların yayılmasını kolaylaştırıcı etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle mekteplerin yeterince havalandırılmaması ve sınıfların gereğinden fazla kalabalık olması hastalığın hızla yayılmasında etkili olmuştur. Osmanlı'daki kalabalık aile yapısı ve akrabalık ile komşuluk ilişkileri de hastalıkların seyrinde belirleyici olan hususlardandır. Nitekim dönemin doktorlarının üzerinde durduğu hususlardan biri hasta kişilerin hususi odalarda tecridiydi. Osmanlı Devleti'nin genel refah seviyesi ve toplumun yaşam tarzının bu tür durumlarda hastaya özel oda tahsis edebilecek imkanlardan uzak olduğu varsayılırsa hastalıkların bir diğer yayılım etkisi açıklanmış olunacaktır. İnsanların birbiriyle teması bir sorun olarak görmemesi ve yeri geldiğinde hastalıklara inanmamaları ya da bunları gizlemeleri ise günümüz insanının tarihsel süreç içerisindeki rolünün izahına muktedirdir.

Kaynakça

1- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı: Osmanlı Arşivleri (BOA)

(BOA.A.MKT.MHM. 591-13).

(BOA.BEO. 3839-287898).

(BOA.DH.MKT. 1436-64)

(BOA.DH.MKT. 1468-53).

(BOA. DH.MKT. 1516-56).

(BOA. DH.MKT.1978-36).

- (BOA.DH.MKT. 2196-70).
(BOA. MF.İBT. 23-55).
BOA.MF.İBT. 31-2).
(BOA. MF.İBT. 34-14).
(BOA.MF.İBT. 34-48).
(BOA. MF.İBT. 58-2).
(BOA.MF.İBT. 182-72).
(BOA.MB.İBT. 190-37).
(BOA.MF.İBT. 159-5).
(BOA.MF.İBT. 176-13).
(BOA.MF.İBT. 936-51).
(BOA.MF.İBT. 939-1).
(BOA.MF.İBT. 182-121).
(BOA.MF.İBT. 182-122).
(BOA.MF.İBT. 207-96).
(BOA.MF.İBT. 234-20).
(BOA.MF.İBT. 234-97).
(BOA.MF.İBT. 261-18).
(BOA.MF.MKT. 114-42-4).
(BOA.MF.MKT. 155-125).
(BOA.MF.MKT. 172/30).
(BOA.MF.MKT. 186-126).
(BOA.MF.MKT. 190-48).
(BOA. MF.MKT. 206/43)
(BOA. MF.MKT. 334-50).
(BOA.MF.MKT. 355/30).
(BOA.MF.MKT. 382-53).
(BOA.MF.MKT. 421-60).
(BOA.MF.MKT. 442/11).
(BOA.MF.MKT. 545/6).
(BOA.MF.MKT. 550/46).
(BOA.MF.MKT. 622-11).
(BOA.MF.MKT. 663-45).
(BOA.MF.MKT. 619-17).
(BOA.MF.MKT. 631-29).
(BOA.MF.MKT. 639-29).
(BOA.MF.MKT. 694-38).
(BOA.MF.MKT. 694-3).
(BOA.MF.MKT. 848-14).
(BOA.MF.MKT. 918-5).
(BOA.MF.MKT. 939-49).
(BOA.MF.MKT. 1047-44).

- (BOA.MF.MKT. 1114-42).
(BOA.MF.MKT. 678/15).
(BOA.MF.MKT. 674-42).
(BOA.MF.MKT. 930-39).
(BOA. MF.MKT. 1174/53).
(BOA. TS.MA.e. 1372-34).

2- Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme. (2014).
Haz.:Muzaffer Albayrak ve Kevser Şeker. Ankara: T.C.
Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi
Daire Başkanlığı Yayınları.

3- Süreli Yayınlar

- Alemdar. (1911). 29 (120).
Besim Ömer (1892). Kızamık ve Kızıl Hastalık. *Servet-i Fünûn*, 4(91):
195-198.
Besim Ömer (1893). Muhabis-i Sıhhiye ve Tıbbiye: Beyneletfal
Sirayet-i Emraz. **Servet-i Fünûn**, 4 (95): 261-264.
Dr. Kâmil (1914a). Çiçek Hastalığı ve Çareleri. *Musavver Malumat-ı
Nafia*, 4: 62-63.
Dr. Kâmil (1914b). Çiçek Hastalığı ve Çareleri-2. *Musavver Malumat-ı
Nafia*, 5: 80.
Dr. Rıza Nuri (1905). Çiçek Hastalığından Tefrid ve Tebhirin Lüzumu.
Servet-i Fünûn, 28 (271):293-295.
Maarif. (1894). Dairelerin ve Salonların Dezenfekte Edilmesi. 6 (154):
224.
Mamüretülaziz. (1911). 1242.
Mefkure. (1919). Kızamık. 6: 4-5.
Sabah (1889a). 116: 2.
Sabah (1889b). 119: 2.
Sabah (1890). 127: 2-3.
Servet-i Fünûn. (1892). Çiçek Hastalığı. 4 (93): 236-237.
Servet-i Fünûn. (1902). Kızıl Serum. 23 (597): 387.
Şerafettin Mağmuni (1891). Hıfzısıhhat. *Mektep*, 1 (2): 14-15.
Şerafettin Mağmuni (1893). Hıfzısıhhat: Mekteplerde Usul-ı Teshin.
Mektep Dergisi, 2 (75): 302-303.
Yeni İkdam. (1911a). 524:3.
Yeni İkdam. (1911b). 525:3.
Yeni İkdam. (1911c). 526:4.
Yeni İkdam. (1911d). 527:4.
Yeni İkdam. (1911e). 528:4.

4- Araştırma ve İnceleme Eserler

- Ayar, M. (2007). *Osmanlı Devleti'nde Kolera-İstanbul Örneği (1892-1895)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Başağaoğlu, İ. (2011). 20. Yüzyılın Başlarında Sinop'ta Görülen Bulaşıcı Hastalıklar. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 17, 71-80.
- Dinç, G. (2012a). Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar Tarihine Genel Bir Bakış. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 18, 43-72.
- Dinç, G. (2012b). Ortaasya Türk Topuluklarından Günümüz Türkiye'sine Bulaşıcı ve Salgın Hastalıkların Gelişimi. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 18, 73-104.
- Dölen, E. (2015). Kimyager Dr. Ali Rıza Bey (1867-1904). *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 21, 69-90.
- Eroğlu, H., Dinç, G. ve Şimşek, F. (2014). Osmanlı İmparatorluğunda Telkîh-i Cüderî (Çiçek Aşısı). *Milli Folklor*, 101, 193-208.
- Gültekin, E. (2020). Sultan II. Abdülhamid Döneminde Koleraya Karşı İlaç Geliştirme Çabaları. *Bilgi*, 92, 116-130.
- Kocaoğlu, B. (2017). Veba Hastalığının Osmanlı Ordusuna Etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, 209-216.
- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Küçük, C. (1997). Hafta Tatili: İslami Dönem. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde. (Cilt. 15, ss. 130-132). Erişim: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hafta-tatili>
- Ölmez, A. (2016). İkinci Abdülhamid Döneminde Koruyucu Hekimlik ve Bazı Vesikalar. *Belgeler*, 34, 87-99.
- Özdemir, H. (2005). *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*. Ankara: TTK Yayınları.
- Özlu, Z. (2017). Osmanlı Devleti'nde Difteri Hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetlerine Dair Bulgular (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında). *Belleten*, 81(291), 419-480.
- Panzac, D. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba 1700-1850*. Yılmaz, S. (Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Sarıkaya, Ö. ve Civaner, M. (2006-2009). Yirminci Yüzyılın Başlarında Anadolu'ya Göçler, Oluşan Halk Sağlığı Sorunları ve Sunulan Sağlık Hizmetleri. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, (12-15), 75-84.
- Sarıyıldız, G. (1994). Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri. *Belleten*, 57(222), 329-376.
- Unat, E.K. (1975). *Bulaşıcı Hastalıklar ve İslam Dini*. İstanbul: İlim Yayma Cemiyeti Neşriyatı.

- Varlık, N. (2018). Osmanlılarda Veba Salgınları. *Toplumsal Tarih*, 296, 30-36.
- Yaşayanlar, İ. (2017). Osmanlı Devleti'nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Koleranın Etkisi. Burcu Kurt (Ed.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı* içinde (s. 2-24). Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yaşayanlar, İ. (2018). Bir Hastalık Olarak Kolera ve Tarihte Kolera Pandemileri, *Toplumsal Tarih*, 216: 49-55.
- Yıldırım, N. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde. (Cilt:5, ss. 1320-1338). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldırım, N. (2006). Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyenlar, *Toplumsal Tarih*, 150,
- Yıldırım, N. ve Özalp B. (2012). Sultan II. Abdülhamid'in Sağlığı ve Sağlık Hizmetleri. Coşkun Yılmaz (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi* içinde (s. 123-146). İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları.
- Yıldırım, N. (2014). *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar-Hastaneler-Kurumlar: Sağlık Tarihi Yazıları-I*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yıldırım, N. (2015). İstanbul'da Sağlık Hayatı. Coşkun Yılmaz (Ed.), *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* içinde, (s. 92-137). İstanbul: İBB Kültür Aş. Yayınları.

EK.1

İstanbul'da Mektep Tatillerine Mevzu Olan Hastalıklar ve Detayları

Hastalık	Hastalık Mahalli	Etkilenen Kişi Sayısı	Tarih	Tatile Mevzu Olan Süreler
Çiçek	Hasköy, Tatavele, Akarca, Kebir	-	1887	2 ay
Çiçek	Çatalca/Sazlıbosna	23	1887	25 gün
Kuşpalazı	Büyükdere/Dere	2	1888	15 gün
Kızıl	Mirgün	-	1889	-
Kızıl	Beyoğlu	-	1889	-
Kızamık	Eyüp/Çukur	-	1892	-
Kızamık	Kanlıca	-	1893	-
Kolera	Çekmece-i Sagir	-	1893	-
Kolera	Üsküdar	-	1893	-
Kolera	Fatih	-	1893	-
Kolera	Hasköy	-	1893	-
Kolera	Kasımpaşa	-	1893	-
Kızıl	Hasköy	-	1896	-
Çiçek	Langa	2	1896	-
Difteri	Langa	1	1896	-
Difteri	Fatih	1	1897	-
Difteri	Kadıköy/Kuşdili	3	1897	-

II. Abdülhamid Döneminde İstanbul'da Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler: Mektep Tatilleri

Kızamık	Tahtakale	4	1898	-
Kızıl	Sultan Ahmed	3	1902	12 gün
Kızıl (8) Kızamık (9) Difteri (1)	Birinci Daire-i Belediye Bölgesi	18	1900	12 gün
Kızamık	Sultan Ahmed	8	1901	12 gün
Kızamık ¹	İstinye	-	1902	12 gün
Kızamık ²	Ayasofya	5	1902	12 gün
Kızıl ³	Ayafosya	1	1902	12 gün
Kızıl ⁴	Pendik	3 hanede	1902	12 gün
Kuşpalazı ⁵	Göztepe	2	1902	12 gün
Kızamık ⁶	Büyükada	12'yi aşkın	1902	12 gün
Kızamık ⁷	Üsküdar	20	1903	15 gün
Kızıl ⁸	Fatih/Kızıtaşı	4	1903	12 gün
Kızamık ⁹	Kız Sanayi Mektebi (Yatılı)	5	1903	12 gün
Kızıl ¹⁰	Emirgan	5	1904	17 gün
Kızıl ¹¹	Mirgün	-	1905	12 gün
Kızamık ¹²	Ayasofya	-	1906	12 gün
Kızamık ¹³	Bayezid	9	1906	-
Kızamık ¹⁴	Bahçekapısı	7	1906	12 gün
Kızamık ¹⁵	Süleymaniye	3	1906	-
Çiçek ¹⁶	Beykoz	1	1906	15 gün
Kızamık ¹⁷	Üsküdar	3	1906	12 gün
Kızamık ¹⁸	Üsküdar	-	1907	12 gün
Kızamık ¹⁹	Makriköy (Bakırköy)	-	1908	10 gün
Kızamık ²⁰	Küçük Mustafa Paşa	-	1908	12 gün

¹ BOA.MF.MKT. 622/11.

² BOA.MF.MKT. 663/45.

³ BOA.MF.MKT. 663/45.

⁴ BOA.MF.MKT. 619/17.

⁵ BOA.MF.MKT. 631/29.

⁶ BOA.MF.MKT. 639/29.

⁷ BOA.MF.MKT. 694/38.

⁸ BOA.MF.MKT. 694/3.

⁹ BOA.MF.MKT. 918/5.

¹⁰ BOA.MF.MKT. 848/14.

¹¹ BOA.MF.İBT. 159/5.

¹² BOA.MF.İBT. 176/13.

¹³ BOA.MF.İBT. 936/51.

¹⁴ BOA.MF.İBT. 939/1.

¹⁵ BOA.MF.MKT. 939/49.

¹⁶ BOA.MF.İBT. 182/121.

¹⁷ BOA.MF.İBT. 182/122.

¹⁸ BOA. TS.MA.e. 1372/34.

¹⁹ BOA.MF.MKT. 1047/44.

²⁰ BOA.MF.İBT. 207/96

Kızamık ²¹	Molla Gürani	8	1909	13 gün
Kızamık ²²	Üsküdar	5	1909	11 gün
Su Çiçeği ²³	Üsküdar	1	1909	11 gün
Kızamık ²⁴	Makriköy	-	1909	11 gün
Kızamık ²⁵	Beykoz	-	1910	15 gün
Kızamık	İstanbul	-	1910	15 gün

²¹ BOA.MF.MKT. 1114/42.

²² BOA.MF.İBT. 234/20

²³ BOA.MF.İBT. 234/20.

²⁴ BOA.MF.İBT. 234/97.

²⁵ BOA.MF.İBT. 261/18.

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 105-124

XIX. Yüzyılda Rusya'dan Osmanlı Topraklarına Göç Edenlerde Görülen Salgın Hastalıklar (Kolera) ve Alınan Önlemler *Epidemics (Cholera) and the Measures Taken in the Migrants of the Ottoman lands from Russia in XIX. Century*

• Uğur BOZKURT*

*Arş. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Van / Türkiye.
Research Assistant (RA), Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters, Department of History, Van / Turkey.
ugurbozkurt@yyu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8698-8368

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Date Received:

27/05/2020

Kabul Tarihi / Date Accepted:

22/06/2020

Yayın Tarihi / Date Published:

15/07/2020

Atf: Bozkurt, U. (2020). XIX. Yüzyılda Rusya'dan Osmanlı Topraklarına Göç Edenlerde Görülen Salgın Hastalıklar (Kolera) ve Alınan Önlemler. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 105-124

Citation: Bozkurt, U. (2020). Epidemics (Cholera) and the Measures Taken in the Migrants of the Ottoman lands from Russia in XIX. Century. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Outbreak Diseases Special Issue, 105-124

Öz

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'ni birçok yönden etkileyen iki önemli konu göç ve salgın hastalıklardı. Rusya'nın Kafkasya bölgesindeki siyasi emelleri Kafkas halkının Osmanlı topraklarına göçünü başlattı. Kitlemel göçlerin yoğun olduğu bu dönemde kolera başta olmak üzere, çiçek, tifo, frengi vb. salgın hastalıklar hem göçmenlerde hem de meskûn kişilerde görül-mekteydi. Salgın dönemlerinde göç olayları sınırlandırılmak istense de tam olarak başarı sağlanamadı. Hastalığın yayılma hızını arttıran göç olaylarının yanı sıra sağlıklı koşullarda büyük gruplar halinde barınan göçmenler hastalığın öldürücü etkisini arttırmaktaydı. Ayrıca göçmenlerin büyük gruplar halinde hareket etmeleri onların iskân ve iaşelerini temin etme konusunda sorun çıkmasına neden olmaktaydı. Bunun yanı sıra küresel çapta devam eden salgın hastalıklar döneminde hac ziyaretinde bulunan Rusya Müslümanlarının Osmanlı topraklarına gelmeleri ve Hicaz'a kadar olan seyahatleri birçok ülkenin dikkatini çekti. Bunun için Osmanlı Devleti'nin aldığı önlemlerinin yanı sıra uluslararası sağlık konferansları düzenlendi. Salgın hastalıklara karşı yayımlanan talimat-nameler ve risaleler, kurulan tahaffuzhaneler, tebhirhaneler, etüv makinaları ve Meclis-i Tahaffuz'un çalışmaları dönemin salgın hastalıklarıyla mücadelesinde önemli rol oynadı.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya'dan göçler, salgın hastalıklar, Hac ziyareti, Osmanlı, Rusya.

Abstract

Two important issues affecting the Ottoman State in many ways were migration and epidemics in the XIX. Century. The political ambitions of Russia in the Caucasus region started the migration of Caucasian people to Ottoman lands. During this period of massive migration, especially cholera, smallpox, typhoid, syphilis, etc. epidemics were seen in both immigrants and residential people. Although migration events were intended to be limited during epidemic periods, full success was not achieved. In addition to migration events that increased the speed of the disease's spread, immigrants living in large groups in unsanitary conditions increased the lethal effect of the disease. In addition, immigrants acting in large groups created problems in providing their housing and food. In addition, Russian Muslims who visited pilgrimage during the epidemic diseases continuing on a global scale came to the Ottoman lands and their travels to Hijaz attracted the attention of many countries. For this, besides the measures taken by the Ottoman State, international health conferences were organized. The instructions and treatments published against the epidemic diseases, established the quarantine house, disinfected house, oven machines, the works of quarantine assembly played an important role in the fight against epidemic diseases of the period.

Keywords: Migrations from the Caucasus, epidemics, Pilgrimage visit, Ottoman, Russia.

Giriş

İnsan etkileşimlerinin yoğun olmadığı dönemlerde endemik olarak görülen hastalıkların yayılma hızı düşüktü. Ancak göç ve ticari ilişkilerin yoğunlaştığı dönemlerde salgın hastalıkların yayılma hızı arttı. XIV. ve XV. yüzyıllarda veba salgınları Avrupa'da birçok insanın ölümüne yol açmakla beraber Amerika'nın keşfinden sonraki süreçte ortaya çıkan frengi hastalığı da toplumsal sorunlara neden oldu (Yıldırım, 1996: 371). XIX. yüzyılda salgın hastalıkların hızlı yayılmasında önemli bir etken olarak karşımıza çıkan göç olayları Osmanlı Devleti'ni birçok olumsuz durumla baş başa bıraktı. Osmanlı bir taraftan olumsuz durumlarla mücadele ederken diğer taraftan göçmenlerin iskân ve iâşe durumlarını temin etmeye çalıştı. Göç eden insanların yolculuk esnasında kötü beslenmeleri ve vücut dirençlerinin zayıflaması hastalığa karşı korunmasız olmalarına neden olmaktaydı.

Salgın hastalıklar bir kişinin veya grubun göç etme sebebi olabiliyordu. Aynı zamanda başka sebeplerden dolayı göç edenler yolculuk süreçlerinde veya göç ettikleri yerlerde hastalığa yakalanabiliyorlardı (Kara, 2013: 337). Dönemin toplu taşıma aracı olarak kullanılan gemiler birçok farklı bölgeden gelen insanın sağlıklı koşullarda seyahat etmesine neden olmaktaydı. Aynı zamanda uzun ve sıkıntılı yolculuklardan dolayı vücut dirençleri düşen kişilerin gruplar

halinde barındırılmaları onları hastalığa yakalanmaya daha yatkın hale getiriyordu.

XIX. yüzyılda birçok salgın hastalık görülmekle beraber önemli salgın hastalıklarından biri olan kolera, Bengal’de (Hindistan) endemik olarak bulunmasına karşın daha sonra Hindistan’ın farklı bölgelerine yayıldı (McNeill, 1975: 261) . Özellikle Kalküta şehrinde salgın etkisini göstermekle beraber 1816-1818 yılları arasında İngiliz gemilerinin bölgeye gelmesiyle hastalık yayılma fırsatı yakaladı. Bu gemiler daha sonra hastalığı Nepal ve Afganistan’a taşıdı. 1820-1822 yılları arasında Seylan, Endonezya, Güneydoğu Asya, Çin ve Japonya’ya hastalık taşındı. Hastalıklı olan gemiler güney Arabistan’daki Muskat bölgesine gelerek buradaki köle ticaretini kontrol altına almaya çalıştı. Böylece hastalık Basra körfezi, Mezopotamya, İran, Suriye, Anadolu ve Hazar kıyılarına yayıldı. Daha sonra hızla Güney Rusya’ya yayılan hastalık Rusların, İran (1826-28) ve Osmanlı ile (1828-29) mücadeleleri neticesinde daha fazla yayılma alanı buldu. Bunun yanı sıra 1830-1831 yılları arasında Polonya isyanına bağlı askeri hareketler hastalığı Baltık denizine taşıdı ve gemiler vasıtasıyla İngiltere’ye yayıldı. İrlanda işgal edilince İrlandalı göçmenler hastalığı Kanada’ya taşıdıkları sırada Güney ABD (1832) ve Meksika (1833) hastalıklı tanışmış oldu (McNeill, 1975: 262, 263). Hastalığın kıtalar arası yolculuğu hızlı olmasının yanı sıra birçok devleti soruna çözüm bulma arayışına itti.

Dr. Elisha Harrison Raporları ve Amerikan Halk Sağlığı Birliği’nin bildirimlerinden alıntı yapılarak hazırlanmış olan “Amerika Kolera Salgınları ve Göçmen Gemileri” başlıklı yazıda; 1832’de kolera salgınına yakalanan göçmenlerin bu hastalığı New York ve Quebec limanlarına taşıdığı iddia edilmekteydi (Abbott, 1924: 47-48). Bunun için göçmenler ile ilgili bazı yaptırım kararların alındığı ve kısıtlamaların yapıldığı görülecektir.

1844’te Hindistan’da tekrar başlayan kolera salgını Afganistan, Azerbaycan, İran, Irak ve Rusya yoluyla ikinci defa Osmanlı topraklarına ulaştı. 9 Eylül 1847’de Trabzon’da görülen bu hastalık daha sonra Anadolu’ya yayıldı. Ekim 1848 tarihine kadar devam eden ikinci kolera salgınında İstanbul’da ölen kişi sayısı 4.292 olarak kaydedildi (Yıldırım, 2009: 132, 133). Osmanlı Devleti Rusya’dan gelen göçmenleri ve salgın hastalıkları ilk olarak Karadeniz’e kıyısı olan şehirler vasıtasıyla alıyordu.

Kırım Harbi (1853-1856) sürecinde de görülen kolera salgını Osmanlı topraklarının dışında kalan yerlerde daha etkili oldu. 1854’te İngiltere’de 20.000, İskoçya’da 6.848, Fransa’da 140.000, Sardunya’da 24.000, Bavyera’da 7.370 kişi öldü. Bunun yanı sıra hastalık bu tarihte

İspanya, İsviçre, Avusturya ve Osmanlı'da görülmekteydi (MacNamara, 1876: 198, 199). 1863'te Trabzon'da görülen tifüs ve çiçek hastalıkları göçmenler arasında etkili olmakla beraber şehrin birçok bölgesine yayıldı (Yılmaz, 2018: 11).

1865'te Büyük Kolera salgını İskenderiye'de görülmekle beraber (Midhat, 2003: 116) 1888'de Kuneytire'de bulunan Çerkez göçmenler arasında sarı humma hastalığı baş gösterdi (Başibek, 2017: 54, 55) 1892'de yine Rusya'da Osmanlı topraklarını tehdit eden kolera salgını görüldü (Yıldırım, 2016: 50). 1902-1923 yılları arasında dünyanın her yerinde görülen altıncı ve son kolera salgını 1907'de Rusya'dan Hicaz'a gitmek üzere İstanbul'a uğrayan iki hacı adayı tarafından getirildi. Tahtakale'de bulunan Kebapçı Han'ında hastalanan hacılar hemen karantinaya alındı. Kebapçı hanı dezenfekte edildi ve bu sayede salgın 12 vaka ile sınırlandırılarak salgının yayılması önledi (Yıldırım, 2016: 50-51).

Rusya'dan Osmanlı Topraklarına Göç Edenlerde Görülen Salgın Hastalıklar ve Alınan Önlemler

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti gerek ticari gerekse de siyasi sebeplerden dolayı Karadeniz vasıtasıyla Rusya ile iletişim halindeydi. Sürekli geçiş güzergâhı olan deniz yoluyla etkileşim halinde olan insanlar bazı hastalıkların bu vasıtayla taşınmasına neden oldular. Özellikle Rusya'dan Osmanlı topraklarına kitlesel göçlerin yaşandığı bu dönemde başta kolera olmak üzere birçok salgın hastalık Osmanlı topraklarına ulaştı. Bu dönemde birçok ülkeyi meşgul eden kolera salgını İstanbul'da ilk defa 1831'de görülmekle beraber bu hastalığın Rusya toprakları olan Odessa'dan gelen bir yelkenli vasıtasıyla Galata'ya taşındığı ve 15 Eylül'e kadar 5-6 bin kişinin ölümüne neden oldu (Yıldırım, 2009: 130). Bunun üzerine Osmanlı Devleti salgını önlemek amacıyla tedbirler almaya çalıştı. İlk başta hastalığa karşı nasıl muamele edileceğini, beslenme ve hijyen konusunda ayrıntılı bilgiler veren bir talimatname yayımlandı (Takvim-i Vakayi, 1247: 4). Ayrıca dönemin hekimbaşı olan Mustafa Behçet, bir mukaddime ve üç babdan oluşan 12 sayfalık "İllet-i Cedid Risalesi" yazarak hastalıktan korunma tedbirleri ve hastalığa yakalanma durumunda yapılması gerekenler ile ilgili önemli bilgiler vermekteydi (Behçet, 1247: 1-12). Bunun yanı sıra 1835'te Çanakkale'de tahaffuzhane (koruma veya karantina evi) kuruldu. Karantina uygulamalarını daha teşkilatlı hale getirmek için 1837'de Meclis-i Tahaffuz (Karantina Meclisi) kuruldu. (Yıldırım, 1996: 371). Meclis'e üye olan sağlık çalışanlarının az olması ve salgın hastalığın ülke sınırlarını aşarak birçok ülkeyi etkilediği için başka ülkelerden de sağlık çalışanları Meclis-i Tahaffuz'da faaliyetlerde

bulundular. Konumuz itibariyle Karadeniz'den gelebilecek salgın tehlikesine karşı Samsun, Trabzon, Batum ve Sinop'ta karantina merkezleri oluşturularak altı Osmanlı üyesi ile Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin ve İran'ın birer üyesi Meclis-i Tahaffuz'da çalışmalar yürüttüler (Yalçinkaya, 2019: 441, 442). Yapılan çalışmalar neticesinde içerde bulunan hastalıklara karşı nasıl müdahale edileceği ve dışarıdan gelebilecek hastalıkların önlenmesi konusunda çalışmalar yapılmaktaydı.

İlk kolera salgınına karşı gerekli önlemleri aldığını düşünen Osmanlı Devleti'nin ikinci kolera salgınıyla karşılaşması geç olmadı. 1847-1848 tarihleri arasında görülen bu salgın bir önceki salgına göre çok etkili olmadı (MacNamara, 1876: 160). Daha sonra Kırım Harbi'nde (1853-1856) görülen kolera salgını Osmanlı topraklarına Avrupa'dan gelen Fransız askerleri vasıtasıyla ulaşmakla beraber özellikle askerlerden ölenler oldu (Yıldırım, 2009: 135). Osmanlı Devleti bu tarihe kadar salgın hastalıklara karşı etkili yöntemler uygulamaya çalışıyordu. Ancak bu tarihten itibaren göçmenlerin Osmanlı topraklarına daha yoğun şekilde gelmeleri salgın hastalıklarla mücadelede zorlu bir süreci başlattı.

Rusya'nın Kafkasya üzerindeki siyasi emelleri neticesinde birçok kişi Osmanlı topraklarına göç etti. Genel olarak, 1858-1864 yıllarında Kuban Bölgesi'nden 398 bin Çerkez, Abaza ve Nogay göç etti. Anadolu'ya bu dönemde yapılan son kitlesel göç 1865'te 5.000 Çeçen ve 3.500 Karabulak ailesi ile gerçekleşti (Болкова, 1974: 219-221). Daha sonraki süreçte göçler nispeten azaldı ancak salgın hastalıklarla mücadelede göçmelerin barınma ve sağlık gibi ihtiyaçları giderilmeye çalışıldı.

1860'da İstanbul'a gelen Çerkez ve Nogay göçmenlerinin sayısı 14.000'i bulmakla beraber bu kişilerin arasında tifüs salgın hastalığının bulunduğu bildirilmekteydi. Bu kişilerin iskân edilmeleri ile ilgili Meclis-i Sıhhiye tarafından gerekli tedbirlerin alınması gerektiği bildirildi. Göçmenlerin Ankara, Konya ve Eskişehir gibi İç Anadolu'da bulunan vilayetlere iskân edilmeleri düşünülmekteydi (BOA, A. MKT. NZD., 308/26, H-18-08-1276). Amaç göçmenleri ivedi olarak iskân ettirmek ve salgın hastalığın yayılmasını önlemektir. Ancak çok fazla sayıda göçmen olması işleri zorlaştırıyordu.

1861'de sağlık alanında istihdam edecek kişi bulmakta sıkıntı yaşayan Osmanlı, göçmenler arasında çıkan salgın hastalıklara karşı taşrada bulunan memleket tabiplerini hasta olan göçmenlere bakmaları için görevlendirdi. Varna'da ve Mersin iskelesinde bulunan göçmen yoğunluğundan kaynaklı tabip ihtiyacının giderilmesi gerekmekteydi. Bunun için Adana'da bulunan tabiplere 1.000 kuruş maaş verilmesini

kararlaştırdı. Tabiplerin herhangi bir ihtiyacı olursa karşılamaktan çekinmeyen Osmanlı, hasta olan göçmenlerin talep etmeleri halinde fark gözetmeksizin muayene edileceklerini bildirmekteydi (BOA, A. MKT. UM., 500/82, H-17-03-1278). Göçmenlere her ne olursa olsun kendi vatandaşı gibi muamele edileceğini ifade eden Osmanlı Devleti örnek bir davranış sergilemekteydi.

Rusya'dan gelen göçmenlerin kitlesel olarak buldukları yerlerin başında Trabzon gelmekteydi. Aralık 1863'te Trabzon'da 7.000 göçmen bulunmakla beraber ölüm oranı 20-40 arasında değişmekteydi. Bu tarihte yaklaşık 1.000 kişinin hastalığı ölümle sonuçlanmasının yanı sıra şehirde görülen tifüs ve çiçek hastalıklarının hem göçmenler arasında hem de yerli halk arasında yayıldığı bildirilmekteydi (Yılmaz, 2018: 11). Trabzon göçmenler ve salgın hastalıklar konusunda en fazla sorun yaşayan şehirler arasında görülmekteydi.

1864'te Rusya'dan Trabzon'a gelen göçmenler arasında salgın hastalık zuhur etmekle beraber önlem olarak tabip gönderilmesi talep edildi (BOA, A. MKT. MHM. 293/57, H-21-09-1280). Bunun için daha önce Meclis-i Tahaffuz'un hizmetinde önemli görevler icra eden ve 1859'da Bingazi'ye giderek buradaki veba salgını konusunda çalışmalar yapan İtalyan asıllı Dr. Barozzi görevlendirildi. Ancak Dr. Barozzi'den önce göçmenlerin iskân, iaşe ve diğer ihtiyaçlarıyla ilgilenmek üzere bölgeye gönderilen Yaver Efendi bulunmaktaydı. Dr. Barozzi ve Yaver Efendi göçmenler ve salgın hastalıklarla mücadele konusunda müşterek hareket edememekle beraber bazı sorunlar yaşadılar (Yılmaz, 2018: 7-9). Yabancı birinin Osmanlı topraklarında salgın hastalıklarla görevlendirilmesi olayın ciddiyetini gözler önüne seriyordu.

1865'te göç olayları azalmaya başlamakla beraber "Büyük Kolera" şeklinde tabir edilen salgın hastalık ortaya çıktı. İlk olarak İskenderiye'de görülen bu salgına karşı karantina uygulanması düşünöldü fakat denetimin sıkı yapılmamasından dolayı salgın hastalık temmuz ayının başlarında İstanbul'da göröldü (Midhat, 2003: 116, 117). 28 Haziran-10 Ekim 1865 tarihleri arasında etkili olan salgın sürecinde sadece İstanbul'da 11-30 bin kişinin öldüğü iddia edilmekteydi (Yıldırım, 2009: 137). Osmanlı Devleti göçlerin azalmasıyla rahat kavuşacağını umarken salgın hastalıklar ortaya çıkıyordu. Kolera salgınından kendini izole edemeyen Osmanlı toplumu beşinci defa salgınla karşılaştı. 1870-1872 tarihleri arasında görölen kolera salgını neticesinde ortalama iki buçuk ayda sadece İstanbul'da 2.914 kişi yaşamını yitirdi (Yıldırım, 2009: 141). Salgın hastalığın etkisini tam olarak üzerinden atamadığı bir dönemde kitlesel

göçlerin yoğunluk kazandığı ve bu nedenle birçok hastalığın zuhur ettiği 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi patlak verdi.

1877-1878 Osmanlı Rus Harbi süresince salgın hastalıklar sadece göçmenlerde görülmemekle beraber askerler arasında da baş gösterdi. Daha savaş devam ederken 25 yaşında olan İngiliz Ataşemiliteri Julien Lebaro tifo hastalığından öldü (BOA, Y.PRK.HR., 1/77, H-17-09-1294). Ayrıca İstanbul'a yakın yerlerde bulunan Rus askerleri arasında hastalık görülmekteydi. Bunun yanı sıra havaların ısınmasıyla hastalığın daha çok yayılacağı ve Rus askerleriyle temastan kaçınmak için gerekli tedbirlerin alınması gerektiği bildirilmekteydi (BOA, İ. DH., 766/62392, H-04-03-1295). İstanbul'a gelen göçmenlerin kötü şartlar altında bulunmaları ve havaların ısınmasından kaynaklı salgın hastalıkların çıkabileceği ve bu konuda tedbir alınması gerektiği uyarısı yapıldı (Vakit, 1295: 2). Yapılan bu uyarılar pek işe yaramamakla beraber 1878'de İstanbul'da tifo, tifüs ve zatürre gibi salgın hastalıklardan yaklaşık olarak günde 300-500 ölüm vakasına rastlanıyordu (İpek, 1991: 135). Osmanlı bir taraftan savaşta düşman askerlerine karşı mücadele verirken diğer taraftan salgın hastalıklara karşı mücadele vermek zorundaydı.

Birçok bölgeden İstanbul'a gelen göçmenlerin bir arada tutulması salgın hastalıkların yayılmasını hızlandırıyordu. Bunun için toplu yerlerde olan göçmenler farklı bölgelere sevk ediliyordu. Sevkiyat için gerekli para tedarik edilmeye çalışılmakla beraber Mustafa Fazıl Paşa konağında bulunan 3.400 kişi¹, Çifte Saraylarda bulunan 1.000 kişi, Kumkapı'da bulunan İbrahim Paşa camisinde 160 kişi, Zaptiye dairesinde bulunan 155 kişi ve İlhami Paşa konağında bulunan 245 kişi farklı yerlere sevk edildi. (BOA, Y.MTV., 12/5, H-07-09-1300). Burada amaç göçmenlerin büyük gruplar halinde bir arada olmalarının önüne geçerek salgın hastalıkların yayılma hızını düşürmekti. Salgın hastalıkları önlemek amacıyla alınan bir başka karar 30.000 göçmenin Alemdağı ve Fenerbahçe'de kurulacak çadır ve barakalara sevk edilmesiydi (İpek, 1991: 137). Osmanlı Devleti göçmenlerin birbirinden izole olması için farklı yöntemler deniyordu.

Osmanlı topraklarına gelen göçmenler tek tip hastalıklardan muzdarib olmamakla beraber birçok hastalığa yakalanıyorlardı. Akdeniz bölgesinde bulunan göçmenler sıtmadan hayatını kaybederken Suriye ve Lübnan'da bulunan göçmenler başta çiçek hastalığı olmak üzere çeşitli hastalıklardan hayatlarını kaybettiler (Gümüşsoy, 2011: 326). 1888'de Kuneytire'de iskân edilmeyi bekleyen Çerkez göçmenler

¹ Arşiv belgesindeki sayısal verilere sadık kalınmakla beraber Mustafa Fazıl Paşa konağında var olduğu iddia edilen göçmen sayısının çok fazla olduğunu ve ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğini düşünmekteyiz.

arasında sarı humma hastalığı ortaya çıkmakla beraber salgının önüne geçebilmek için 5.000 kuruş tahsis edildi (Başibek, 2017: 54, 55). Rusya'dan ise ithal dilen kolera salgını birçok göçmen ve Osmanlı toplumu için büyük tehlike oluştuyordu.

1892'de Rusya ve İran'da görülen kolera salgınının Osmanlı topraklarına bulaşmasını önlemek amacıyla Sinop'ta 24 Ağustos 1892'de tahaffuzhane yapıldı. Tahaffuzhane olası bir salgın döneminde Osmanlı topraklarına gelen kişilerin sağlık açısından herhangi bir tehdit unsuru olup olmadıkları tespit etmeye çalışılıyordu. Sinop'ta herhangi bir sağlık sorunu taşımayan gemiler son kontrolleri için Kavak tahaffuzhanesine gönderilirdi. Salgın hastalıklı olduğu düşünülen gemiler ise 15 gün burada bekletilir ondan sonra Kavak'a gelip 1 gün ihtiyat karantinası bekler daha sonra patentalarını alabilirlerdi (Yıldırım, 2016: 50). Osmanlı burada denetimi sıkı tutup hastalık olmadığına emin olduktan sonra gemilerin geçişine izin vermektedir. Daha sonraki yıllarda da tedbiri elden bırakmayan Osmanlı, 1893'te Rusya'nın Rostov bölgesinde çıkan salgın hastalıktan dolayı tedbir alma gereği duydu. Bunun için Azak'tan gelen kişilerin Sinop tahaffuzhanesinde 10 gün karantinaya alınmaları gerektiği Meclis-i Sıhhiye tarafından kararlaştırıldı (BOA, DH. MKT., 2057/48, H-13-08-1310). Bu sayede Osmanlı Devleti birçok salgın vakalarının çıkmasını engelledi.

Salgın hastalığın varlığı devam ettiği yıllarda Rusya'dan Osmanlı topraklarına göç etmek isteyen kişiler bulunmaktaydı. 1893'te Rusya'dan Osmanlı topraklarına göç etmek isteyen Çerkezler, Batum Şehbenderliği aracılığıyla talepte bulundular. Çerkezlerin göç etmelerini Osmanlı Devleti uygun bulmasına karşın Rusya'da bulunan salgın hastalık sebebiyle iskânlarının mümkün olmadığını bildirilmekteydi (BOA, DH. MKT., 2020/61, H-24-04-1310). Bu durum göçleri durduran etken olarak görülebilirdi fakat gayri resmi yollardan Osmanlı topraklarına göçler devam ediyordu. Öyle ki bu zamanda İstanbul'a Musevi göçmenler gelmekteydi. Rusya'da salgın hastalık devam ederken Musevi göçmenlerin gelmelerinin doğru olmadığı söylenmekle beraber gelen göçmenlerin daha önce Selanik vapuruyla başka bölgelere sevk edildiği ve kalanlarında aynı şekilde başka bölgelere sevk edilmesi gerektiği bildirilmekteydi (BOA, DH. MKT., 1980/31, H-06-01-1310). Osmanlı Devleti her halükarda göçmen trafiğini durdurmak istiyor gelen göçmenlerin de derhal uzaklaştırılmasını umuyordu.

İstanbul'da salgın hastalıkları önlemek için alınan tedbirlerden biri de tütsüleme, etüvden geçirme işlemlerinin yapıldığı tebhirhanelerin kurulmasıydı (Sarıyıldız, 1998: 321). Bunun için

Gedikpaşa civarı uygun görülmele beraber tebhirhaneye gerekli olan alet ve edevatın temini konusunda gazetelere ilan verilmesi düşünölmekteydi (BOA, MV, 77/111, H-15-06-1311). Ayrıca Galata ve Üsküdar'da da tebhirhaneler inşa edilmekle beraber buralarda istihdam edilecek memurların kimler olacağı tespit edildi (BOA, A. MKT. MHM., 593/31, H-25-06-1311). Bunun yanı sıra 1894'te İstanbul boğazında; Büyükliman, Rumeli Kavağı, Büyükdere, Anadolu kavağı-Manastırağı, Umuryeri ve Serviburnu'nda tahaffuzhaneler bulunmaktaydı (Yıldırım, 2016: 52). Salgın hastalığa karşı karantina ve dezenfekte işlemleri sıkı bir şekilde yapılmaya çalışılıyordu.

1898'de Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına göç etmek için izin talebinde bulunan kişilerle ilgili Rusya'nın yerel yöneticileri farklı görüşteydiler. Samara Valisi izin talebinde bulunan kişilerin gitmesi konusunda herhangi bir mahsur görmezken Ufa Valisi Osmanlı topraklarına göç etmek isteyenlere izin verilmemesi gerektiğini söylüyordu. Ufa Valisi'nin böyle düşünmesinin iki sebebi vardı. Birincisi Osmanlı topraklarına göç edecek Kafkas halklarının ellerinde bulunan sermayeyi götürecekleri, ikincisi ise Osmanlı topraklarına göç edenlerin olası geri dönüşlerinde hastalık getireceği endişesiydi (РГИА, Ф. 573, О. 12, Д. 13390, Л., 11). Salgın hastalıkların önlenmesi adına her iki ülke de göçlerin durdurulması gerektiğini düşünüyordu.

Osmanlı Devleti denetimlerin aksaması için gerekli uyarılarda bulunmaktan geri durmuyordu. Bunun için Kastamonu Vilayeti Sinop Mutasarrıflığına gönderilen telgrafta Rusya'dan Sinop'a gelen Gariformerk adlı gemide salgın hastalıktan birkaç kişinin öldüğü ve bundan dolayı tedbirlerin alınması gerektiği bildirilmekteydi (BOA, BEO, 3198/239850, H-22-10-1325). Buradan anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı daha topraklarına ulaşmadan gemilerde salgın hastalık olup olmadığı konusunda malumat toplayabilmekteydi.

Rusya'dan gelebilecek salgın hastalıkların ilk tehdit ettiği yerler Trabzon ve Erzurum'du. Bunun için Osmanlı Devleti bu bölgelerde sağlık hizmetlerini yürütmek amacıyla memurlar sevk edip gerekli tedbirleri almaya çalışılıyordu (BOA, BEO., 3421/256551, H-29-09-1326). Aynı zamanda Trabzon bölgesinde bulunan sahil bölgelerinde gerekli görüldüğü takdirde karantina uygulamasının yapılması ve denizde seyyar halde bulunan kayıklar vasıtasıyla olası tehlikelere müdahale edilmesi gerektiği bildirilmekteydi (BOA, DH. MKT., 2650/93, H-13-10-1326). Burada amaç gayri resmi yollardan Osmanlı topraklarına yapılacak başta göç olaylarını durdurmak ve hastalık şüphesi taşıyan kişilere karşı denetim sağlamaktı.

1909'da kolera salgını etkisini sürdürmekle beraber Rusya'nın kuzeyinde görülen kolera salgını sebebiyle Osmanlı topraklarına yapılacak göç taleplerinin ertelenmesi sıhhiye komisyonu tarafından gerekli görüldü (BOA, HR. İD., 10/53, M-29-08-1909). Ayrıca salgın hastalıklara karşı alınan tedbirlerde bazı düzenlemeler yapıldı. Bu düzenlemeler hastalıklı kişilerin karantina uygulamasından firar etmeleri durumunda güvenlik güçlerine bu kişileri silah zoruyla durdurma yetkisi verilmekteydi. Ancak hastalığın yaygın olduğu bir bölgeden kendini kurtarmak amacıyla göç etmek isteyen kişilere karşı hapis ve para cezası verilecekti (BOA, DH.İD., 87/37, H-11-09-1329). Osmanlı bu şekilde göç etme sebebi zaruri olanlara karşı daha sağlıklı davranmaktaydı.

Salgın Dönemlerinde Rusya'dan Hac Ziyareti İçin Göç Edenlere Karşı Alınan Önlemler

Rusya'da özellikle Kafkasya bölgesinde bulunan Müslümanlar hac ziyaretinde bulunmak için her yıl transit olarak göç ediyorlardı. Hareket halinde olan bu kişiler salgın dönemlerinde hastalığın başka bölgelere yayılmasına sebep oldukları gibi kitlesel olarak hareket ettikleri için de özellikle Hicaz'da hastalığın çoğalmasına neden olmaktaydılar. Osmanlı Devleti'nde Şam ve Kahire güzergâhlarını izleyen iki önemli hac kervanı bulunmaktaydı. İstanbul-Şam-Mekke hac yolu üzerinde bulunan menziller; Üsküdar, Kartal, Gebze, Hersek, İznik, Lefke, Vezirhanı, Söğüt, Eskişehir, Hüsrev Paşa, Bolvadin, İshaklı, Akşehir, Iğın, Ladik, Konya, İsmil, Karapınar, Ereğli, Ulukışla, Çiftehan, Ramazanoğlu Yaylası, Çakıt, Adana, Misis, Kurtkulağı, Payas, Belen, Antakya, Zenbakiye, Şu'ur, Madik, Hama, Humus, İkikapılı, Şam, Kubbetü'l-Hacc, Müzeyrib, Mafrak, Ayn-ı Zarka, Ma'an, Akabebaşı, (Akabetü'r-re's) Kal'a-i Tebuk (Âsî Hurma), Birke-i Mu'azzama, Dârü'l-Hamrâ (Berdu'l-Acüz, Pirinç Ovası), Medâyin-i Sâlh, Ülâ, Bi'r-i Ganem, Sahrâ-yı Matrân, Bi'r-i Cedid, Hediye Eşmesi, Fahleteyn (Selam Kayası), Vâddiyü'l-Kurâ, Medine-i Münevvere, Bedr-i Huneyn, Mekke-i Mükerrreme, Minâ, Müzdelife, Cebel-i Arafât'tı (Armağan, 2000: 82-98), (Doğan, 2013: 129).

Müslümanların hac ziyaretlerinden dolayı salgın hastalıklar daha fazla yayılma alanı bulduğu iddia edilmekteydi (McNeill, 1975: 264). Yılın 8 ayı boyunca hac ziyareti yapmak isteyen hacıların yollara düştüğü, Kabil, Afganistan ve Hindistan'dan 60 bin kişinin yanı sıra Anadolu, Kafkasya, Hazar ve Karadeniz kıyılarından daha birçok insan hac ziyareti yapıyordu (American Public Health Association 1873: 340). MacNamara'ya göre; Avrupa'daki 1847-1849 salgını Osmanlı ve İran topraklarından ithal edildi ve bu salgın diğer salgınlara göre daha

öldürücüydü (MacNamara, 1876: 198). Bu bağlamda salgın hastalıkların daha fazla yayılmasının sebebi hac ziyaretleri olarak görülmekteydi.

Salgın hastalıklar Amerika'yı da etkisi altına aldı. Amerika'da 1848-1849 yıllarında salgın hastalıklar New Orleans'a Havre'den gelen göçmenler tarafından taşındı. 1850'ye kadar kıtaya yayılan salgın New York ve Quebec'te görülmedi. 1854'te tekrar ortaya çıkan salgın daha öncekilerden farklı olarak daha az insanın ölümüne sebep oldu. 1865-1866 yıllarında salgın tekrar ortaya çıktı. 1873'teki salgın daha önce çıkanlardan daha fazla bölgeye yayılmakla beraber iki yüzden fazla bölgede görüldüğü bildirildi (Abbott, 1924: 47-48).

Rusya üzerinden Avrupa'yı tehdit altına alan salgına önlem almak amacıyla başta Fransa olmak üzere birçok ülkenin katılımıyla uluslararası sağlık konferansları düzenlendi. İlk ikisi Paris'te yapılan konferansların üçüncüsü İstanbul'da yapıldı (Yılmaz, 2014: 202). 1866'da İstanbul'da toplanan uluslararası sağlık konferansında hac konusu masaya yatırıldı. Hacıların yeme içme ve kurban kesme işlemlerine dikkat etmeleri değerlendirilen toplantıda özellikle Hindistan'dan gelen hacılarla temastan kaçınılması gerektiği bildirildi (Sarıyıldız, 2001: 165). Konferansta Meclis-i Tahaffuz'un Fransız delegesi olan Fauvel, salgın dönemlerinde Hicaz ile Mısır arasındaki bağlantının kesilmesi gerektiğini söylemesi üzerine Sina Yarımadası'nda bulunan Tor bölgesinde 15 günlük karantina uygulamasına başlandı (Yılmaz, 2014: 202). Amaç hac görevini yapan kişilerin buradan başka bölgelere geçerek olası salgın hastalıkları yaymalarını önlemektir.

MacNamara'nın 1869'da yaptığı açıklamaya göre; Avrupa, Osmanlı, Rusya, Orta Hindistan ve Bombay'dan kaynaklanan kolera salgınıyla tehdit altındaydı (MacNamara, 1876: 352). Avrupalı bilim adamlarına göre her ne kadar hac ibadetlerini yerine getirenlerde hastalık görülme de İstanbul'un Türk mahallelerindeki kolera salgınının sebebi Hicaz'dan gelen hacı adaylarının orada kutsal olarak gördükleri toprak, şifalı otlar, örtüler vb. eşyaları yanlarında getirmelerinden kaynaklanıyordu (Yıldırım, 2009: 142). Avrupalıların hac konusunda Osmanlı Devleti'ni suçladıkları ortadaydı. Bunun için Osmanlı Devleti her türlü tedbiri almaya çalışıyordu.

1894'te Hicaz'da hacılardan kaynaklı kolera salgını çıktığından dolayı Osmanlı Devleti tarafından bir etüv makinesi gönderildi. Amaç hacıların giysilerini ve kullandıkları eşyaları dezenfekte etmektir. Ancak burada bulunan hacılar arasında elbiselerinin çıkartılarak Mekke'de çıplak dolaştırılacakları dedikodusu dolaşınca birçok kadın hacı adayı Cidde'den Mekke'ye gitmedi. Ayrıca birçok Bedevi, etüv makinasının

inşa edilmesini istemediklerini eğer inşa edilirse isyan edeceklerini söylediler. Her halükarda etüv makinası kurularak gerekli tedbirler alınmaya çalışıldı (Yıldırım, 2006: 26). Daha önce böyle bir makinayla karşılaşmayan insanların farklı düşüncelere kapılmaları Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmaktaydı.

1907'de Rusya'da başlayan kolera salgınından dolayı Osmanlı Devleti, Rusya'dan gelen hacı adayları ve göçmenler için tedbir alınması gerektiğini bildirmekteydi. Bu vesileyle Rusya'dan gelen hacı adaylarının hiç kimseyle temasta bulunmaması gerektiğini ve doğrudan Sinop'ta bulunan tahaffuzhaneye gönderilmelerini ve beş gün karantinada kalmaları istendi. Yine bu tarihte Osmanlı topraklarına göç eden ahalinin gelmesinin önlenmesi gerektiği bildirilmekteydi. Ancak alınan tedbirlere rağmen Rusya'dan Erzurum'a göç edenler oldu (BOA, İ. HUS, 160/53, H-17-10-1325). Osmanlı Devleti her ne kadar önlem almaya çalışsa da gayri resmi yollardan göç edenleri engelleyemiyordu.

Osmanlı topraklarına gelen hacı adaylarının giriş güzergahlarından biri de Çatalca'ydı. Çatalca Mutasarrıflığına çekilen telgrafta Viyana Treni ile Odesa'dan Yanya'ya oradan da İstanbul'a gelmeyi planlayan hacı adaylarının trenini durdurarak içinde bulunan kişilerin Çatalca Mutasarrıflığındaki tahaffuzhanede karantinaya alınması istenilmekteydi (BOA, BEO, 3198/239791, H-21-10-1325; BOA, BEO, 3197/239756, H-23-10-1325). Bunun yanı sıra Rusya'dan gelen hacı adaylarının kontrol edildikleri bir başka istasyon Sinop tahaffuzhanesiydi. Gelen hacı adaylarına karşı Sinop tahaffuzhanesinde gerekli tedbirler alınmakla beraber bu kişilerin sayılarında meydana gelen artış ve ölüm oranları göz önünde bulundurularak barınma ihtiyaçları için Sinop'taki topçu kışlasında bulunan çadırların verilmesi talebinde bulunuldu (BOA, BEO, 3199/239851, H-23-10-1325). Osmanlı hacı adaylarının barınma ihtiyacını karşılamada sorun yaşamaktaydı.

2.000 kişiden oluşan bu hacı adaylarının Sinop'ta bulunan karantina süreleri bittikten sonra Anadolu karantinasına gönderildiler. Burada da gerekli kontrolleri yapıldı ancak hava durumunun yolculuk için elverişsiz olması nedeniyle iki gün orada kaldılar. Daha sonra buradan ayrılan gemi Çarşamba günü Büyükdere limanında sahile yakın bir mesafede demir attı. Osmanlı Devleti, salgın hastalıklı olan bir geminin bu şekilde demir atmasının uygun olmadığını ve hastalığın bulaşabileceğini bildirdi (BOA, BEO, 3215/241113, H-20-11-1325). Salgın hastalıkla mücadelede görülen aksaklıklar için gerekli uyarılar yapılmaktaydı.

Hacı adaylarının ziyaretleri konusu sadece Osmanlı Devleti'nin sorumluluğu altında değildi. Bu konuda Rusya'da en az Osmanlı kadar

sorumluydu. Ancak Osmanlı Devleti'nin daha çok çaba sarf ettiği ortadaydı. 1908'de Rusya dâhilinde kolera salgını görüldüğünden buradan gelecek hacı adaylarının bekletilmesi ve Kavak'a gelen hacı adaylarının kontrollü bir şekilde Beyrut tahaffuzhanesine sevk edilmesi ile ilgili kararın Petersburg Büyükelçiliği'ne bildirilmesi gerektiği ifade edildi (BOA, DH. MKT., 2617/64, H-02-09-1326). Osmanlı bir taraftan hacı adaylarının sağlık işlemleriyle uğraşırken diğer taraftan Rusya'ya süreç hakkında rapor vermekteydi.

Osmanlı topraklarına ulaşan hacı adayları tahaffuzhane kapasitesine göre daha çok olabiliyordu. Bundan dolayı gelen hacı adayları tahaffuzhanede yer olmadığı için vapurda bekletilirlerdi. Vapurda bekleyen hacı adayları daha sonra 8 gün barakada kalırlar ve toplam 10 gün karantina süresi geçirirlerdi. Ayrıca 7 gün tahaffuzhanede kalan hacı adayları kontrollü bir şekilde gönderilirdi (BOA, BEO, 3824/286738, H-14-11-1328). Bu durum Osmanlı için oldukça sıkıntılı bir süreç olmakla beraber hacı adayları da olumsuz durumlarla karşılaşmaktaydı.

Osmanlı hacılar tarafından kolera salgınının İstanbul'a gelmesini önlemek için bu kişilerin İstanbul'a girişini yasakladı. Fakat hacıların İstanbul'a gelmemeleri ticari anlamda kötü sonuçlar doğuruyordu. Osmanlı iç ticaretinde binlerce kişinin alış veriş yapmasının engellenmesi esnaf tarafından hoş karşılanmadı. Tanin gazetesinin "Sıhhiye Nezaretinin Nazarı Dikkatine" başlıklı yazısında; iki seneden beridir hac vazifesini yapan hacıların İstanbul'a gelmelerinin yasaklandığı ve bu kişilerin Sinop tahaffuzhanesinde karantinaya alındığını bildirilmekteydi. Daha önce olduğu gibi hacıların İstanbul'a gelmeleriyle binlerce esnafın memnun olacağı ifade etmekteydi (Tanin, 1909: 2). Salgın süreci Osmanlı Devleti'ni ekonomik anlamda da olumsuz yönde etkilemekteydi.

Rusya, Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yapılan göçler için izin talebinde bulunan herkese aynı muamelede bulunmuyordu. İşine yarayacağını düşündüğü kişilerin göç etmesini engellerken bazı kişilerin de göçünü teşvik ediyordu. Bu durumun farkında olan Kafkas halkı Osmanlı topraklarına göç edebilmek için hac ziyaretinde bulunma bahanesiyle izin istemekteydi. Bu durum hac ziyareti için yapılan izin taleplerinde meydana gelen artıştan anlaşılmaktaydı. Rusya bu durumun önüne geçmek için hac ziyaretinde bulunanların kefil göstermesi gerektiğini aksi takdirde izin verilmeyeceği uyarısında bulundu (Бадаев., 2008: 206-207). Böylece hac ziyareti yapma konusunda samimi olanlar salgın hastalığın yanı sıra kefil bulma sorunuyla da karşı karşıya kaldılar. Diğer taraftan hac ziyareti

bahanesiyle gelebilen göçmenler Osmanlı Devleti için sorun oluşturmaya devam edecekti.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin göç ve salgınla olan mücadelesi diğer devletlerde olduğu gibi aynı zamanda başlamakla beraber daha zorlu bir süreçten geçtiği söylenebilir. Öncelikle bulunduğu coğrafi konum itibariyle geçiş güzergâhında olması birçok kişinin hastalığı getirmesine neden oldu. Birçok sebepten dolayı Osmanlı toprakları dışarıdan gelenler için uğrak yeri olmaktaydı. Ayrıca Rusya'dan Osmanlı topraklarına yapılan göçler ve hac ziyareti yapmak için gelen Müslümanlardan dolayı insanların izole bir hayat yaşaması imkânsız hale gelmekteydi.

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda daha önce olmadığı kadar göç olaylarıyla karşı karşıya kaldı. Göçmenlerin iskân ve iaşelerini temin etme sorunu çözülmeden başlayan salgın hastalıklar zorlu bir süreci başlattı. Dönemin en önemli salgın hastalıklarından biri kolera salgını Hindistan'dan birçok bölgeye yayılmakla beraber Osmanlı Rusya vasıtasıyla bu hastalıkla karşılaştı. Rusya'dan ithal edilen kolera salgınının yanı sıra çiçek, tifo, frengi, sarıhumma vb. hastalıklar göçmenler arasında bulunmaktaydı. Salgın hastalıkların göçmenler arasında daha çok görülmesinin sebepleri; zorlu yolculuklar ve yetersiz beslenmelerinden dolayı vücut dirençlerinin zayıf olması ve büyük gruplar halinde sağlıksız koşullarda barınmalarından kaynaklanmaktaydı. Göçmelerin barındırıldıkları yerler genellikle cami, terk edilmiş binalar, baraka ve çadırlardı. Bu gibi yerlerde çoğu zaman su ve temizlik konusunda eksiklik olabiliyordu. Bu durum salgın hastalıklara davetiye çıkardığı gibi hasta olan göçmenlere zamanında müdahale yapılmadığı takdirde hastalık kontrolden çıkabiliyordu.

Osmanlı Devleti salgın hastalıklarla mücadelede başta karantina uygulaması olmak üzere birçok yöntemi uygulamaya çalıştı. Dış ülkelerinde üyesi bulunduğu Meclis-i Tahaffuz'da hastalıkla mücadelede birçok konu tartışıldı. Özellikle salgın sürecinde göçmenler ve hac ziyareti konularında İtalyan asıllı Dr. Barozzi ve Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel'in çalışmaları hastalıkla mücadelede yararlılıklar sağladı. Sinop, Çatalca, Kavak gibi yerlerde bulunan tahaffuzhaneler sayesinde Rusya'dan gelen kişilerin kontrolleri sağlandığı gibi tebhırhanler sayesinde dezenfekte işlemleri yapıldı. Göç ve salgın hastalıklar sürecinde başta İstanbul olmak üzere Trabzon, Sinop, Erzurum gibi şehirlerde daha yoğun çalışmalar yapıldı. Sağlık çalışanlarının eksik olduğu düşünülen yerlere istihdam sağlanarak salgın hastalıklarla mücadelede önemli işler yapıldı.

Rusya'da bulunan Müslümanların salgın dönemlerinde hac ziyareti yapmak istemeleri de dönemin sorunları arasındaydı. Binlerce kişi aylarca başta İstanbul olmak üzere Hicaz'a kadar yaptıkları yolculuklar sürecinde salgın hastalıkların daha fazla bölgeye yayılmasına sebep oluyordu. Yolculuk süresince Üsküdar, Kartal, Gebze, Hersek, İznik, Lefke, Vezirhanı, Söğüt, Eskişehir, Hüsrev Paşa, Bolvadin, İshaklı, Akşehir, Ilgın, Ladik, Konya, İsmil, Karapınar, Ereğli, Ulukışla, Çiftehan, Ramazanoğlu Yaylası, Çakıt, Adana, Misis, Kurtkulağı, Payas, Belen, Antakya, Zenbakiye, Şu'ur, Madik, Hama, Humus, İkipapılı, Şam, Kubbetü'l-Hacc, Müzeyrib, Mafrak, Ayn-ı Zarka, Ma'an, Akabebaşı, (Akabetü'r-re's) Kal'a-i Tebük (Âsî Hurma), Birke-i Mu'azzama, Dârü'l-Hamrâ (Berdu'l-Acüz, Pirinç Ovası), Medâyin-i Sâlh, Ülä, Bi'r-i Ganem, Sahrâ-yı Matrân, Bi'r-i Cedid, Hediye Eşmesi, Fahleteyn (Selam Kayası), Vâddiyü'l-Kurâ, Medine-i Münevvere, Bedr-i Huneyn, Mekke-i Mükerreme, Minâ, Müzdelife, Cebel-i Arafât menzillerini kullanan hacılar buralarda toplu olarak buldukları için hastalığın daha çok yayılmasına neden olmaktaydılar. Avrupa ve Amerika hac ziyaretinden dolayı salgın hastalıkların yayıldığını iddia ederken Osmanlı da dini inançlarını yerine getirmeye çalışanlara yardımcı olmaya çalışıyordu. Hacıların geçiş güzergahlarının güvenliği, karantina uygulamaları ve dezenfekte işlemleriyle Müslümanları koruyan Osmanlı bu zorlu dönemde güçlü devlet rolünü üstlenmekteydi. Ancak hacı adaylarına karşı yapılan uygulamalar Osmanlı Devleti'ni birçok açıdan olumsuz yönde etkilemekteydi. Hacılara yapılan sağlık harcamalarının yanı sıra her yıl İstanbul'a gelerek iç pazara canlılık katan hacı adaylarının salgın hastalıklardan dolayı İstanbul'a girişlerinin yasaklanması ticari anlamda sorun oldu. İstanbul esnafı yapılan yasaklamanın ve karantina uygulamalarının kaldırılmasını umuyordu.

Osmanlı Devleti her ne kadar göçmenlerin gelmesini az da olsa sınırlandırabilse de hacı adaylarının gelmesini sınırlandıramıyordu. Bundan dolayı her gelen hacı adayına karşı elinden geldikçe gerekli tedbirleri almaya çalışıyordu. Hacı adaylarının salgın dönemlerinde ibadetlerinin yasaklanması konusunda herhangi bir malumata rastlanılmadı. Herhalde dini gereklilik olarak düşünülen bu durumun yasaklanması birçok asayiş sorunlarının çıkmasına sebep olabilirdi. Öyle ki günümüzde bile dini vecibelerini yerine getirmeye çalışanlara karşı herhangi bir kısıtlama yapıldığı takdirde devlet ricali tepkiyle karşılanmaktadır.

XIX. yüzyıl salgın hastalıkları ve göçmenler konusunda zorlu bir sürece tanık olan Osmanlı Devleti elinde bulunan imkânlarla yararlı işler yapmaya çalıştı. Göçmenlerin içinde bulunduğu sağlıksız durum

hastalığın öldürme etkisini arttırmakla beraber hacı adaylarının dini inançları gereği yaptıkları davranışlar ve kimi zaman kurallara uymak istememeleri olumsuz sonuçlar doğurdu. Genel itibarıyla Osmanlı Devleti'nin hem salgın hastalıklara karşı vermiş olduğu mücadelede hem de göçmenlerin ve hac ziyaretinde bulunan Müslümanların ihtiyaçlarını karşılama noktasında başarılı olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

Arşivler

-Rusya Devlet Tarih Arşivi (Российский государственный исторический архив)

РГИА, Ф. 573, О. 12, Д. 13390, Л. 11.

-Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Arşivi

BOA, Y.MTV, 12/5, H-07-09-1300.

BOA, İ. DH, 766/62392, H-04-03-1295.

BOA, A. MKT. NZD, 308/26, H-18-08-1276.

BOA, A. MKT. UM, 500/82, H-17-03-1278.

BOA, Y. PRK. HR. 1/77, H-17-09-1294.

BOA, MV, 77/111, H-15-06-1311.

BOA, A. MKT. MHM, 593/31, H-25-06-1311.

BOA, BEO, 3199/239851, H-23-10-1325.

BOA, BEO, 3198/239850, H-22-10-1325111.

BOA, BEO, 3824/286738, H-14-11-1328.

BOA, İ. HUS, 160/53, H-17-10-1325.

BOA, A. MKT. MHM, 293/57, H-21-09-1280

BOA, DH. MKT, 1980/31, H-06-01-1310

BOA, DH. MKT, 2020/61, H-24-04-1310

BOA, DH. MKT, 2057/48, H-13-08-1310

BOA, DH. MKT, 2617/64, H-02-09-1326

Gazeteler

Vakit, 8 Rebiülahir 1295 (1878), Sayı 859.

Takvim-i Vakayi, 3 Zilhicce 1247, Sayı 24.

Tanin, 8 Teşrin-i Evvel 1909, Sayı 396.

Kitaplar

Abbott, E. (1924). *Immigration: Select Documents and Case Records*. Chicago: The University of Chicago Press.

Behçet, M. (1247). *İllet-i Cedid Risalesi*, İstanbul: (Eserde yayın bilgisi bulunmamaktadır).

- C. MacNamara, F.C.U. (1876). *A History of Asiatic Cholera*, London: Macmillan And Co.
- Houghton, H. (1873). *American Public Health Association, Public Health Reports and Papers*. New York: The Giberside Press: Cambridge.
- McNeill-Hardy W. (1975) *Plagues and Peoples*. Garden City-New York: Anchor Press/Doubleday.
- Бадаев С.-Э.С. (2008). *Чеченская диаспора на Среднем и Ближнем Востоке: история и современность*. Нальчик: Республиканский полиграфкомбинат им. Революции.
- Волкова Н.Г. (1974). *Этнический состав населения северного Кавказа в XVIII - начале XX века*, Москва: Издательство Наука.
- Yıldırım, N. (2009). Salgın Afetlerinde İstanbul. Said Öztürk (Ed.), *Afetlerin Gölgesinde İstanbul: Tarih Boyunca İstanbul ve Çevresini Etkileyen Afetler* içinde (s. 109-184). İstanbul: İBB Yayınları.

Tezler

- İpek, N. (1991). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Makaleler

- Armağan, L. (2000). XIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller (Menâzilü'l Hacc). *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 20, 73-118.
- Başıbek, T. (2017). 19. Yüzyıl Sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nda Muhacir Hareketliliğine Suriye Vilayetinden Bakmak. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 282, 50-56.
- Doğan, F. (2013). 18 ve 19. Yüzyıllarda Şam-Medine Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu. *Tarih Okulu Dergisi*, 6/XV, 127-157.
- Gümüşsoy, E. (2011). Doksanüç Muhaceretinde Gümülcine. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25, 317-327.
- Mithad A. (2003). Devlet-i Aliye-i Osmaniye'de Karantina Yani Usul-i Tahaffuzun Tarihçesi. Çev: Abdullah Köşe. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 5/1, 89-119.
- Sarıyıldız, G. (2001). Karantina. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 463-465.
- Sarıyıldız, G. (1998). Osmanlılar'da Hıfzıssıhha. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 17, 319-321.

- Kara, A. (2013). XIX. Yüzyılda Çorum'da Göçmenlerin Yerleştirilmesi ve Yaşanan Sorunlar. *Turkish Studies*, 8 (6), 333-344.
- Yalçınkaya, M. A. (2019). Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel'ye Göre 1849'da Karadeniz Karantinaları. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 13 (26), 439-460.
- Yıldırım, N. (2016). İstanbul Boğazı'nda Karantina Uygulamaları. *Yeni Deniz Mecmuası*, 1, s. 44-61.
- Yıldırım, N. (2006). Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyancılar: Karantina İstemezük. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 150, 18-27.
- Yılmaz, Ö. (2018). 1864 Kafkas Göçü'nde Trabzon'da Yaşanan Sorunlara Bir Örnek: Dr. Barozzi-Yaver Efendi Çatışması. *KAREN Karadeniz Teknik Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4 (5), 1-31.
- Yılmaz, Ö. (2014). Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel'in Osmanlı Devleti'ndeki Çalışmaları (1847-1867). *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu (8-10 Mayıs 2014) Tam Metini İçinde* (s. 190-206).

Конфиденціально. 1

16 АВГ. 1901

КАНЦ. МИН. ФИНАНС.

д. П. С. № 164

14 АВГУСТА 1901. *N.M.*

МИНИСТЕРСТВО

Господину Министру Финансовъ.

ВНУТРЕННИХЪ ДѢЛЪ.

**ДЕПАРТАМЕНТЪ
ПОЛИЦИИ.**

*Г. Министру не видѣнъ ни предельно
сдѣланъ въ означенномъ предположеніи
и-ви Ва. Дим*

№ 2 „Дѣлопроизводству.“

20/ VIII К. Кудряковъ

11 Августа

Въ 1894 году между мусульманами Уфимской, Самарской, Казанской, Оренбургской и другихъ губер-

№ 4074

ній стали распространяться слухи о предстоящемъ, будто-бы, обращеніи ихъ въ православіе по распоряженію правительства. Слухи эти, основанные на

По ВѢСОЧАЙШЕМУ повелѣнію.

неправильномъ толкованіи мусульманскимъ духовенствомъ нѣкоторыхъ правительственныхъ распоряженій, имѣли послѣдствіемъ появленіе среди мусульманскаго населенія стремленія къ переселенію въ Турцію и распродажѣ съ этою цѣлью принадлежащаго ему имущества. По доведеніи о семъ въ Апрель 1894

по требованію

года до В Ы С О Ч А Й Ш А Г О в ъ В о з ѣ почивающаго ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА III свѣдѣнія, ЕГО ВЕЛИЧЕСТВУ благоугодно было начертать: "Необходимо остановить и успокоить населеніе". Благодаря

Н/с

необходимо остановить и успокоить населеніе". Благодаря

*323
1901 Р. стр. 323 (1.1)*

1278.

Ek: 1894'te Ufa, Samara, Kazan, Orenburg ve diğer vilayetlerden Osmanlı topraklarına dini gerekçelerle göç etmek isteyen Müslümanlar hakkında Rus İçişleri Bakanlığı'nın yazısı.

своевременно принятымъ, во исполненіе таковой М О Н А Р - Ш Е Й воли, къ успокоенію мусульманъ мѣрамъ, начавшееся выселеніе ихъ въ Турцію вскорѣ прекратилось, выразившись лишь въ переселеніи за границу 412 человекъ татаръ и башкиръ изъ числа уроженцевъ Уфимской и Самарской губерній, на принятіе коихъ въ Турцію послѣдовало еще въ 1894 году соглашеніе Оттоманской Порты; у переселившихся отобраны были подлиски о невозвращеніи ихъ въ предѣлы Имперіи.

Затѣмъ, съ 1897 года подобное-же стремленіе къ переселенію въ Турцію начинаетъ замѣтно проявляться и въ средѣ мусульманъ Кавказа. Появившись первоначально въ Кубинскомъ уѣздѣ, Бакинской губерніи, движеніе въ пользу переселенія въ Турцію стало затѣмъ распространяться между мусульманскимъ населеніемъ Елизаветпольской, Тифлисской и Эриванской губерній и горцами Дагестана. Побудительною причиною къ тому движенію, по всей вѣроятности, явилось сложившееся среди Кавказскихъ магометанъ убѣжденіе въ томъ, что Турецкое правительство бесплатно отводитъ оставленныя бѣжавшими въ Россію армянами земли подъ заселеніе мусульманами, съ отпускомъ имъ пособія на обзаведеніе и освобожденіемъ на нѣсколько лѣтъ отъ платежа всѣхъ повинностей. Не получая разрѣшенія на переселеніе | разрѣшеніе это дано было лишь 1751 семейст-

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 125-154

Divan Şiirinde Veba Plauge in Divan Poetry

• Murat ÖZTÜRK*

*Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, Van / Türkiye.
Assoc. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Education, Department of Education of Turkish Language and Literary, Van / Turkey.
muratozturk8@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8830-9587

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Date Received:

15/06/2020

Kabul Tarihi / Date Accepted:

04/07/2020

Yayın Tarihi / Date Published:

15/07/2020

Atf: Öztürk, M. (2020). Divan Şiirinde Veba. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı*, 125-154

Citation: Öztürk, M. (2020). Plauge in Divan Poetry. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute, Outbreak Diseases Special Issue*, 125-154

Öz

Birkaç bin yıl boyunca insanlık tarihinin gördüğü en korkunç salgın hastalıklardan biri olan veba, yayıldığı yerlerde bazen nüfusun dörtte üçünü kırıp geçirmiştir. Avrupalıların kara ölüm adını verdikleri veba için Osmanlı toplumunda veba, ta'ün veya yumurcak adları kullanılmıştır. Yumurcak adı koltuk altı, kasık veya boyun gibi bölgelerde yumru şeklinde çıkan çıbandan dolaydır. İnsanlığı bu denli etkileyen hastalık divan şairlerince de belirtilen isimlerle konu edilmiştir. Vebayla ilgili divan şiiri metinleri incelendiğinde ta'ün kelimesinin kökeni anlam ilgileri çerçevesinde kullanılmıştır. Koltuk altında çıkan çıbandan ötürü teşbihler yapılmış, hastalık söz ve anlam sanatlarıyla şiire konu olmuştur. Şair tezkirelerinde de veba sebebiyle hayatlarını kaybeden şairlerin ölüm yılları nakledilmiş, böylece salgın tarihlerine dair not düşülmüştür. Bazı divan şairleri vebanın toplumda sebep olduğu felakete dikkat çekmiş ve canlı tasvirlerle salgının halk üzerindeki etkisini vafsetmişlerdir. Bir kısım şairler ise vebaya dair halk arasındaki dinî veya sosyal inançları aktarıırken kimi şairler de vebayı sebep olduğu kıtlıkla beraber mizahî anlam çerçevesinde ele almışlardır. Pek çok şair de vebadan ötürü hayatlarını kaybeden kişilerin ardından duyulan üzüntüyü mersiye türünde ifade etmişlerdir. Bu çalışmada taranan çok sayıda divan, tezkire, şiir mecmuası ve okunan bazı makalelerden hareketle veba salgınının divan şairlerince hangi ilgiler dâhilinde ele alındığı üzerinde durulmuştur. Metinler konunun mahiyetine göre tamamen veya kısmen alıntılanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Veba, salgın, mersiye, divan şiiri.

Abstract

Over the course of several thousand years, the plague, one of the most terrible epidemics of human history, sometimes broke three quarters of the population. For the plague that the Europeans called black death, the names of plague, ta'ûn or yumurcak were used in the Ottoman society. The name Yumurcak is due to the burr that appears as a lump in areas such as armpits, groin or neck. The disease affecting humanity so much has been the subject of the names mentioned by the divan poets. When the divan poetry texts related to the plague are examined, the origin of the word of taun was used within the meaning relations. Due to the boils under the armpits, poems were written with the art of speech and meaning, and the plague has been the subject of some extortions. In the poet's writings, the death years of the poets who lost their lives due to the plague were transferred, thus a note was made on the dates of the epidemic. Some divan poets drew attention to the disaster caused by the plague in society, and they gave the effect of the epidemic to the public through live depictions. Some poets conveyed religious or social beliefs among the people about the plague, while some poets handled the plague within the frame of humor meaning along with the scarcity it caused. Many poets also expressed the sadness after the people who lost their lives due to the plague, in the form of a mere. In this study, based on the many divan, passion, and some articles read, the interest of plague epidemic was dealt with by the poets of the divan. The texts are quoted in whole or in part according to the nature of the subject.

Keywords: Plauge, epidemic, dirge, divan poetry.

Giriş

İnsanlığın gördüğü ve yirminci asra kadar en çok mustarip olduğu salgınlardan biri olan veba farelerden insanlara ve insandan insana bulaşan bir mikrobun yol açtığı bulaşıcı hastalıktır. Birbiriyle temas halinde olan insanlar ve toplumlar bu hastalığa hızlı bir şekilde yakalanmıştır. Özellikle limanlar ve ticaret yolları hastalığın yayılmasında etkili olmuştur.

İlk çağlardan itibaren bilinen ve kaynağının Çin olduğu iddia edilen (Ziegler, 1972: 33) veba hastalığı İslamiyet'in doğduğu dönemde de bilinmiş olup Hz. Muhammet'in insanların bu hastalıktan kurtulmasına dair tavsiyeleri ve hastalıklardan ölen Müslümanların mahiyetlerine dair bazı hadisleri de kayıtlıdır (Varlık, 2011: 175-177). Veba hastalığının neredeyse bütün dünyayı etkisi altına aldığı ve özellikle XIV ve XV. asırlarda milyonlarca insanı etkilediği, bazı bölgelerde nüfusun yarıdan fazlasının bu hastalık sebebiyle öldüğü ifade edilmiştir. Örneğin 1466'da yayılan bir veba salgınında yaklaşık 250 bin nüfuslu Milano şehrinin nüfusunun 62 bine indiği rivayet edilmiştir. Yine 1896 yılında Hindistan'da başlayan bir veba salgınında yaklaşık 11 milyon insanın hayatını kaybettiği nakledilir (Akyay, 1974: 210). Osmanlı Devleti'nde de 1920 yılına kadar sık sık veba

salgınlarının gözlemlendiği, bu salgınlarda İstanbul'da bazen günde üç bin kişinin öldüğü tespit edilmiş, salgınla ilgili layihalar hazırlanıp tedbirler alınmış, halkın evlerinden çıkmamaları salık verilmiş ve hatta mezarlıklar bile şehir dışına taşınmıştır. Osmanlı'da özellikle 1555, 1592, 1620, 1728, 1767, 1812 ve 1822 yıllarındaki salgınlara çok daha şiddetli geçtiği bilinir (Akyay, 1974: 212).

Bu hastalığın belirtileri arasında koltuk altı, kasık, kulak arkası, burun yanı ve boyun bölgelerinde siyah, yeşil veya kıvıll renkte çıbanlar çıkması, hastanın yüz renginin değışip sararması, yüksek ateş gibi emareler vardır. Hastalığa yakalananlar genellikle dört-altı gün içinde hayatlarını kaybetmişlerdir.

Değil varlığı ve etkileri ismi dahi insanlık tarihinde hayli korkutucu olan ve Avrupalılarca "kara ölüm" olarak adlandırılan, toplumlarda oldukça ciddi sarsımlara neden olan veba gibi bulaşıcı hastalıklar edebiyatın da ilgilerinden biri olmuştur. Bu münasebetle divan şairleri de her ne kadar içinde bulunduğu estetik geleneğin şekil ve içerik unsurlarına disiplinle bağli bulunsa da içinde yaşadığı toplumun ve bireysel duygularının-sızılarının, sevinçlerinin, sarsıntılarının ve sıkıntılarının- sesi olmuştur.

Çalışmamızda on dördüncü asırla on dokuzuncu asır arasında yaşamış yüzden fazla şairin divanı, sekiz şiir mecmuası ve otuz kadar tezkire taranmış, konuyla ilgili bazı makaleler incelenmiştir. Mesneviler ise çalışma kapsamı dışında tutulmuştur. Şiir metinlerine makale hacminin elverdiği çerçevede yer verilmiş, genellikle sınırlandırılarak alıntı yapılmıştır. Elde edilen veriler metin inceleme yöntemiyle değerlendirilmeye, şiir metinleri de kronolojik bir sırayla ele alınmaya çalışılmıştır. Böylelikle vebanın klasik Türk şiirine yansınmasıyla ilgili olarak –bütünüyle olmasa bile-genel çerçevesi ve içeriği ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

1. Adlandırma, Benzetme ve Divan Şiiri Tarihi Bağlamında Veba

Veba toplumda salgın hastalık olarak yaşandııkça şairlerin de ilgisine takılmış, bazı şairlerin ise çoluk çocuklarının veya aileden yakınlarının ölüm sebebi olmak bakımından hayatlarında silinmez acılar ve izler bırakmıştır.

Beldeleri, ülkeleri, kıtaları kasıp kavuran veba illetinden tarihin bazı dönemlerinde bazı memleketlerde nüfusun üçte ikisine varan oranlarda ölümlerin yaşandığı nakledilir (Akyay 1974: 211). Bu denli yıkıcı ve öldürücü bu salgından etkilenenler arasında çok sayıda şairin olması da kaçınılmaz olmuştur. Edebiyat kaynaklarımız hastalığa

maruz kalan bazı şairlerin varlığından söz eder. Kaynaklarda vebaya yakalanan veya öldükleri belirtilen bazı şairler şunlardır:

Şeyh Cemâl Efendi (1493), Fahrî (1540), Fuzûlî (M. 1556), Ziyâî (1584), Riyazî (İstanbul), , Arşî (Çâkî) (1570), Birgivî (1573), Azmî (1583), Müttakî (1584), Abdülkerim bin Mehmed (1574), Sun'î (16. Asır), Gazâyî (1607), Âtufî (1607), Nesibî (1612), Mehmed (1615), Niksârî (1616), Edibî (1617), Hibrî H. 1025, Bahadır Giray-Rezmî (1640), Fahri Çelebi (1645), Fehim-i Kadîm (1647), Zamirî (1648), Âsımî (1675), Şâmî (1680), Sükkerî (1686), Reşîd (1687), Nûrî (1688), Fâ'izî (1689), Sa'dî Çelebi (1693), Belîğ (1706), Muhlis Dede (1712), Mehmed Çelebi (1704), Devletî (1705), Azîm (1712), Mâdih (1718), Âtîf (1743), Mehmed Hamid Beğ (1778), Hasan Hüsnü Efendi, El-Hac Mehmed Fahreddin Efendi (1762), Kırımî Rahmî (1751), Şem'î (1758), Reşîd Mustafa (1760), Re'fet (1765), tâYİB (1773), Hâmid (1778), Hıfzî (1798), Me'âbî (1799), Zâkî (1809), Sümbülzade Bâkî (1812), Revnâk (1812), Mehmed Re'fet (1813), Mütercim Âsım (1819), Hayret (1824), Cevdet (1831), Nuh Necib Beğ (1836), Hâlid (1827), Zîver (1829), Hâlis (1837). Bu ölüm tarihleri dikkate alındığında veba virüsünün sık aralıklarla belde belde dolaşıp varlığını insanlar üzerinde hissettirdiği ve esasen hayattan neredeyse hiç çekilmediği anlaşılmaktadır.

Vebâ hastalığına işaret etmek üzere divan şairleri veba ve ta'un kelimelerini kullanırlar. Esasen veba bulaşıp yayılan her hastalığın ortak adıdır. Buna göre her taun vebadır ancak her veba taun değildir (Varlık, 2011: 175). Ne var ki ta'un ve veba kelimeleri zamanla iç içe geçmiş ve halk ağzında mana ayrılığı ortadan kalkmıştır. Ayrıca veba için yumurcak ve veba olmayı kastetmek için mat'un ve vebadan ölmek için de zarf olarak mat'unen kelimeleri kullanılır. Aşağıdaki şiirlerde ve tezkirelerden alıntılarda bu kelime kullanımları sıklıkla geçmektedir. Bunlardan başka şairler çoğu zaman hastalığın adını vermeden mecaz, teşhis, teşbih veya istare gibi sanatlar yoluyla vebaya alakalı durumlara dikkat çekerek salgından söz ederler.

Ta'un kelimesi Arapça sövme, yerme, ayıplama ve kınama manasına gelen ta'n kökünden gelir (Devellioğlu, 1995: 1031). Çoğulu tevâ'indir. Kelime bazen şairlerce kök ilgisiyle beraber kullanılmıştır. Örneğin Kara Fazlî rakibin aşk ehlini kınamasını vebaya benzetir. Bunu yaparken ta'un (veba) kelimesinin türetildiği ta'n kelimesiyle ilişkilendirir:

Ta'n-i ta'unından ağyârın kırıldı ehl-i 'ışk
Serverâ ol itleri kır kim ola def'-i riyâ (Özkat, 2005: 299)

Kelimenin bu kök-müştak ilişkisi tezkire yazarları tarafından da sıklıkla kullanılmıştır. Örneğin Ramiz, on sekizinci asırda vebadan

can veren şair Feyzullah Nâfiz'in ölüm sebebini naklederken bu ilgiyi kurar: "... ta'ne-i ta'ûndan binâ-yı cism-i nâziki mütezil ü inhidâm ve hitâb-ı emr-i 'irci'î'ye imtisâl ile sadr-ı cinâna hırâm buyurup..." (Erdem, 1994: 274).

Vebâ hastalığının belirtisi olarak çoğu zaman insanların koltuk altlarında, kasık bölgelerinde veya boyun kısımlarında, yani lenf bezlerinin yoğunlukla bulunduğu bölgelerde yumru şeklinde tümörler çıkar. Bu sebeple halk arasında hastalığa yumurcak adı da verilmiştir. Kimi şairler vebanın koltuk altındaki belirtilerini sanatsal ifadeyle teşbih aracı olarak kullanmışlardır. Şair Mesihî masumların vebaline girmeyi vebanın halkı kırıp geçirmesiyle ilişkilendirir:

Ger yâr-ı şâhun n'ola ey nev-cevân sakın

Girme vebâle kırma bu halkı vebâ gibi (Kıran, 2011: 219)

Tabî-i Dânişmend, koltuk altında çıkan veba çibanı ile rakipler arasında benzetme ilgisi kurar. Rakip sevgiliyi nerede bulsa koltuğuna girip götürmek ister. Tıpkı şehre giren ve halkı kırıp geçiren veba mikrobunu gibi...

Koltuklar ol nigârı 'adû kanda kim bulur

Bir şeh'r olmaz ey gönül anun vebâsı yok (Atik Gürbüz, 2018: 521)

Ravzî (ö. 1600'den sonra) rakibin haset dolu halini en büyük vebaya teşbih ederken onun da bir an önce koltuğunda çiban çıkarak veba olmasını temenni eder:

Tâ'ûn-ı ekber oldı bize göreyin hasûd

Çak koltuğında çıkara şâlla vebâları (Aydemir, 2017: 396)

Nev'izâde Âtâyî (ö. 1635), Sekbânzâde Hüseyin Çelebi'nin ölümüne yazdığı mersiyede koltuk altında beliren veba çibanını Hüseyin Çelebi'yi cennet seyrine götürmek üzere koluna giren bir kişiye teşbih etmiştir:

Altun üsküfle şem' idi gûyâ

Nâ-geh ana tokındı bâd-ı fenâ

İtmege seyr-i gülşen-i cennet

Girdi gûyâ ki koltuğuna vebâ (Karaköse, 2017: 133)

Osmanzâde Tâib (ö. 1724), İstanbul'da vebayla beraber görülen kıtlığı vafettiği şiirinde fakir fukaranın vebaya yakalandığında koltuk altında çıkan tümörü somun ekmeğe benzeterek sevindiğini dile getirir:

Cümle eşyâ bahadadır şimdi

Sirkeden gayrı yok rahîz aslâ

Koltuğunda somun sanup sevinir

Bir fakir olsa mübtelâ-yı vebâ (Yatman, 1989: 42-43)

Ladikli Feyzullah da (ö. 1767) veba çıbanını koltuk altına giren bir şahıs veya nesneye teşbih eder:

Girdi gûyâ ki koltuğına vebâ

Ana zehr oldı içdüğü pâ-zehr

Şairlerin vebaya dair koltuk altı çıbanından başka teşbihleri de vardır. Salgın olarak görüldüğü çağlarda en amansız ve en ciddi yayılım etkisi gösteren bu hastalık şairlerce büyük çoğunlukla olumsuz sıfat ve çağrışımlarla zikredilmiş ve teşbihler de bu yönde olmuştur. Şair Ahmedî (ö. 1410'dan sonra), dünya hayatını ve havasını ölümlü yönüyle veba hastalığına benzetmiştir:

Dünyâ hevâsı aslı vebâdur suyu maraz

Olmasun aldaya seni bu âb u bu hevâ (Akdoğan, 2017: 13)

Şair Ahmedî methiye düzdüğü Emir Süleyman'ın hışmını kahredicilik yönüyle vebaya benzetir. Beyitte tâ'ûn-ı vebâ tamlamasıyla veba kelimesinin salgın manası da dikkate alınmıştır:

Bu tâhûn-ı felek altında hışmı

İricek hasma tâ'ûn-ı vebâdur (Akdoğan, 2017:87)

Muvakkitzâde Pertev ise irfan meclisindeki cahil kişiyi vebaya benzetir:

Rind ü zâhid misl-i şîşeger ü dîvâne

Bezm-i 'irfânda nâ-dân dahi tâ'ûn gibidür

2. Şairlerin Hastalığa Bakışlarında İnanışların Etkisi

Asırlar boyunca bütün dünyayı kasıp kavuran ve uğradığı beldelerde zaman zaman nüfusun üçte ikisini kırıp geçiren veba hastalığına halkla beraber şairlerin olumsuz nitelemelerinin yanı sıra inanç bakımından tevekkül, tefekkür ve kefaret olarak bakıldığı da vakidir. Batı dünyasında kara ölüm olarak adlandırılan veba (taun), esasen Müslümanlar arasında da bela ve keder, bazen halkın veya yönetenlerin yanlış eylemlerinin, kötü ahlakının müstehakı olarak da değerlendirilmiştir. Hastalığa bakışın dini inanç yönüyle ilgili olarak bazı ayet, hadis ve inanışların izlerine şiirlerde de rastlanır. Söz konusu ayet ve hadislerden bazıları şunlardır: “Hastalandığında şifayı veren Allah'tır.” (Kur'an/Şuârâ-80), Muhakkak ki biz sizi korkuyla, açlıkla ve mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltme ile imtihan edeceğiz. O sabredeneri müjdele! Onlar ki başlarına bir musibet geldiği zaman: “Biz Allah'a aidiz. Ve sonunda ona döneceğiz.” derler (Kur'an/Bakara 155-156). Dünya müminin zindanı, kâfirin cennetidir (Müslim, Zühd-10). “Taundan ölen şehittir.” (Müslim, İmâre 166). Bir Müslüman'a herhangi bir musibet, bir sıkıntı, bir keder, bir üzüntü, bir eziyet, bir gam dokunursa, hatta kendisine bir diken bile batarsa, mutlaka Allah bunları onun günahlarına kefaret yapar.” (Buharî, Marda,1; Müslim, Bir, 52).

Bu ayet ve hadisler genelde hastalık özelde ise veba hastalığına bakışı inanç bakımından yansıtmış ve şairlerce de şiirlerde zikredilmiştir.

On dördüncü asır şairi Şeyyad Hamza “Veba Kasidesi”nde vebayı bela ve sıkıntı, aynı zamanda kader olarak görür:

Bugün yetmiş iki millet içinde
Belâ vü mihnet ü renc ü kırândur
Ecel nolur ki tekdîr-i ezeldür
Vebâ nolur kazâ-i âsumândur (Akar, 1986:3)

Şeyyâd Hamza başa gelen musibetlerin sebepsiz olmayacağı düşüncesinden hareketle halkın Allah’ı ve ahireti unutmaması, insanların olumsuz fiilleri, yöneticilerin zulmü, zenginlerin fakiri gözetmemeleri, kardeşlerin kardeş hakkına girmeleri, evlatların ana baba hakkı gözetmemeleri, şeyhlerin ve müritlerin ikiyüzlülükleri gibi sebeplerin veba salgınına sebep olduğunu ifade eder:

Melikler zulmıla illeri yıkdı
Anun içün vilâyetler vîrândur
(...)
Ne oğlanun atasından udu var
Ne kardaş birbirine mihmândur
Şeyih zerrâk müridleri münafık
Hâcılar hacına hod peşimândur (Akar, 1986: 3-4)

Özelde veba genel olarak hastalığa mümin nazarıyla bakmanın en belirgin örneklerinden biri Filibeli Vecdî’nin Hafizzâde Efendi’nin vebaya yakalanması münasebetiyle yazdığı kıt’a nazım şeklindeki şiirinde görülür. Şair, kişinin hastalığa yakalanması sonrasında şifa bulmasını büyük bir nimet; hastalık sonucu ölümü de hayatın dengesi, kaderin gereği ve Allah’ın nimeti olarak görür.

Vecdî, şiirine hastalık ve şifa üzerine değerlendirmeleriyle başlar. Buna göre hasta iken şifa bulmak büyük bir nimettir. Özellikle de yaşlılık vaktinde ve gurbet elde kınanasi taundan kurtulmak. Böyle bir durumda daima Allah’a şükredip onu anmak gerekir.

Hak budur kim ‘azîm ni‘metdür
Hasta iken kişi şifâ bulmak
Siyyemâ pirlıkde gurbetde
Ta‘n-ı ta‘ûndan halâs olmak
Vâcib oldu hakîm-i lem-yezele
Dâ‘imâ şükr ile senâ kılmak

Filibeli Vecdî, İslamî inanışta yeri olan “Allah sevdiği kullarına keder verir.” anlayışını dile getirir ve buna örnek olarak da Hz. Muhammet’in hayattayken çektiği sıkıntıları hatırlatır. Bu durum esasen başta Fuzûlî’nin Hadikatü’s-Süedâsı olmak üzere maktel-i Hüseyin türü eserlerde, nasihatnamelerde, hikmet türü metinlerde ve

tasavvufî edebiyatta da sıklıkla işlenmiştir. Vecdî, veba gibi bir hastalıktan sonra iyileşmekle kişinin hayata yeniden döndüğünü, hastalıkla suçunun bağışlandığını, Allah'ın lütfuna ve ihsanına layık görüldüğünü ifade eder. Vecdî, ölenlere rahmet kalanlara sağlık diler. Ölümün de Allah'ın hediyesi olduğunu ama sıhhate ermenin daha latif görüldüğünü ifade ettikten sonra “Dünya, mü'minler için cehennem, kâfirler için cennettir” hadisine telmihte bulunur. Buna göre ölümle kişi adeta zindandan kurtulur. Ayrıca şiire diar metinde geçen kayıta “İstanbul'da merhûm Hâfız-zâde Efendi mat'ûn oldukda dinmişdür.” İbaresini yer alır.

Sevdigine belâ virür Allah
Gör ne çekdi habîb-i hazret-i Hak
Yeni başdan cihâna geldün sen
Sana oldı hayât-ı nev-mülhak
Maraz ile suçun bağışlandı
Lutf u cûd itdi vâhib-i mutlak
Giden âdemlerüne rahmet ola
Kalana sahn-ı sıhhat ola turak
Gerçi kim mevt tuhfe-i Hak'dur
Sıhhat ammâ latîfdür el-hak
Dürlü dürlü belâda olsa kişi
Cân virür sıhhate kalınca ramak
Dünye zindânıdur Müselmân'un
Habsden hoş degül midür çıkmak (Kavruk ve Selçuk,
2017: 172)

Vecdî, ölümün dünyadan göçün şartı olduğunu, ölümün yokluğu durumunda ömrün de çekilmez bir hal hatta en rezil şey olacağını, otururken de ayaktaiken de sürekli bir dayanağa ihtiyaç duymanın sıkıntısını dile getirir.

Mevt olupdur velik şart-ı hurûc
Kimse irmez bu ni'mete aylak
Ölüm olmasa kâr müşkil idi
Erzel-i 'ömre irişüp kalmak
İttikâ idesin oturdukda
Yürür oldukda lâzım ola tayak

Vecdî'ye göre dostlarının hasta olmasına sevinenler ancak din düşmanı ahmaklardır. Bu kişiler kendi hallerinin çok iyi olduğunu ve sanki hiç ölmeyeceklerini düşünürler. Hâlbuki kişinin evveli beşik, sonu mezarıdır. Yoksa yüce tahtlar ve çardaklar değildir. Dünya hayatında daima ölümü düşünmek gerekir. Şair sonra kendisine seslenerek Allah'ın verdiği her şeye razı olduğunu ve isyana hakkın

olmadığını ve ahiret hazırlığı yaparak Allah'a teslim olmak gerektiğini ifade eder.

Hasta olduğına ahibbânun
 Sevinürmüş 'aduvv-i dîn ahmak
 Sanasın kendüsi müsellemdür
 Ebedî görmese gerek toprak
 Evvelün mehd ü âhirün ola lahd
 Sana lâzım mıdur yüce çârdak
 Yerün üstinde cism yürürken
 Yerün altını eyle câna yatak
 Vecdiyâ emr-i Hakk'a râzıyuz
 Hâşa kim yok diye ya dil ya tudak
 Sa'y kıl nâşitât ile çıka rûh
 Yemedem nâzi'ât eliyle çomak
 (...)

(Kavruk ve Selçuk, 2017: 173)

On yedinci asır şairlerinden Fevzî (ö. 1678'den sonra), Çehrin Seferi dönüşünde kızlarının ve hanımının vebadan dolayı öldüklerini öğrenir. Ona sabah vakti haber getiren kişi ah ederek kızlarının öldüğünü söylemiştir. Fevzî bunun üzerine haberciye ah etmemesini, bunun edebe uymadığını, kadere boyun eğip Allah'ın hükmüne tabi olmak gerektiğini ifade eder. Haberci bu kez de Fevzî'ye hanımının da vebadan öldüğünü ve geriye sadece oğlunun kaldığını ifade eder. Fevzî, bunun üzerine inanmış bir mümin edasıyla Allah'a hamdederek ve dünyevî yükünün hafiflediğini dile getirerek tarih düşürür:

Peyâm ile gelüp kâsid-i sheergâh
 Didi vaz'-ı felekden olsan âgâh
 Didüm hayrola didi hayrdur lîk
 Memâlik-i benâtun gitdi heb âh
 Didüm âh eyleme terk-i edebdür
 Kazâya râzıyuz el-hükmü li'llâh
 Benâtun defni nev'-i mekremetdür
 Memâlîki de ta'vîz eyler Allâh
 Didi ehlün de gitdi şimdi ancak
 Bir oglun kaldı heft-deh mâha çün mâh
 Didüm hamd iderek ey Fevzî târîh
 Hafiflendi yüküm el-hamdü-li'llâh (1089) (Kaplan, 2019: 197)

Fevzî'nin ailesinin neredeyse tamamını kaybetmesi neticesinde aldığı haber karşısında bu denli metin davranıp davranmadığını ve gerçekten bu tarih kıt'asını hadisenin sıcaklığı içinde yazıp yazmadığını bilmek mümkün değildir. Ne var ki kadere ram olup ölüme sabır, iman ve tevekkülle yaklaşma hali İslam inancında hayatın ve dünyanın faniliğini idrak eden her kişiden beklenen bir yaklaşımdır. Fevzî'nin

veba kaynaklı bu ölüm hadisesinden ötürü yazdığı şiiri tamamen kurgusal olsa bile inanmış kişiden beklenen bir duruşu yansıtmaktadır.

Vebâ'nın halkın ve yönetenlerin tutumundan kaynaklandığı ve âdil ve iyi yöneticilerin devrinde felaketin olmayacağı düşüncesini dile getiren şairlerden Diyarbakırlı Lebîb, Rakka beylerbeyliği görevine atanan Mehemed Paşa'yı tebrik kastıyla yazdığı altmış dört beyitlik kıt'a-i kebiresinde Paşa'nın bu göreve gelmesinden sonra halkın talih yıldızının parlamadığını, gamlı günlerin geride kaldığını, veba ateşiyle küle dönen halka Allah'ın bu vâliyle ödül verdiğini ifade edip H. 1176 (M. 1763) senesi için tarih düşürür:

Necm-i idbârı selîm oldu kırân-ı gamdan⁵⁷⁵
Her musibetden emîn oldu rehâ buldu rehâ
Halkı hâkister-i nîrân-ı vebâ olmuş idi
Öyle vâliyle mükâfâtını halk etdi Hudâ
(...)

Kıldı bir çâkerin ol pâdişeh-i Cem-mesned
Rakka beglerbegisi nâmı Mehemed Paşa 1176 (Kurtoglu,
2017: 205)

Lebîb'in tamamen methiye tarzında ve abartıyla tavsif etmesine binanen tarih düşürdüğü yıl olan 1763 senesi Diyarbakır ve çevresinde yaşanan büyük veba salgının bittiği yıldır. Bu bölgede 1712 ve 1762 yıllarında vebayla beraber yaşanan kıtlık sonucunda çok sayıda insanın hayatını kaybettiği bilinir (Göyünç, 1994: 468).

19. asrın maktûl şairlerinden Keçecizade İzzet Molla da (ö. 183) H. 1277 (M. 1812) senesinde yaşanan salgından dolayı bu yılın veba yılı olduğunu belirtir ve bunun Allah'ın emriyle vuku bulduğunu, vebadan ölenlerin şehit sayılacağı hadisinden hareketle ölenlerin de cennete gideceğini belirtir:

Havâyı eyledi tesmîm bir ufûnet ile
Bekâyâ bir nice mihmân savdı çarh-ı le'îm
Bu yıl ki sâl-i vebâdır gidip bi-emrillâh
Bu ismle nice âdem olur cinânda mukîm
Yazılsa her birine el verir şu târîhim
“Na'îm-i cenneti kıldı Makâm-ı İbrâhîm” (Ceylan ve Yılmaz,
2005: 330)

Vebayla ilgili bu dinî inanışlardan başka sağlıkla ilgili bazı beyitler de mevcuttur. Ahmedî, Emir Süleyman Şah hakkında yazdığı kasidesinde yakutun veba hastalığına iyi geldiği inancını dile getirir:

Peleng zahmına bevl eyledüğü muş nedür
Vebâyâ olduğu yâkût dâfi'-i âsâr (Akdoğan, 2017: 60).

Nigârî Dîvânı'nda mesnevi nazım şekliyle yazılmış 521 beyitlik bir çaynâme manzumesi mevcuttur. Bu mesnevîde çaya,

semavere ve bazı gıdalara dair türlü özellikleri vasfeden şair çayın vebaya iyi geldiğini de iddia eder:

Var özge kemâli kim devâdır
Emrâz-ı vebâya hem şifadır

(Bilgin, 2017: 604)

3. Vebayla İlgili Şiir Metinleri

Anadolu'da klasik şiirin henüz ifadeye imkân bulduğu yıllardan itibaren şairler veba hastalığını da şiire konu etmeye başlamıştır. Şeyyad Hamza ve Ahmed Fakih şiirlerinde vebayı dinî-toplumsal açıdan ele alan ilk şairlerdendir.

Türk şiirinde veba salgınını şiirine konu edinen ilk şairlerden biri Şeyyad Hamza'dır. Onun kaside nazım şekliyle kaleme aldığı kırk dokuz beyitlik şiiri vebayla beraber ölüm temi etrafında yazılmıştır. Esasen bu durum Şayyâd Hamza'nın kızının vebadan ölümüyle de ilgilidir. Şeyyad Hamza'nın kızı Aslı Hatun şiirde zikredilen H. 749 (1348) yılında vebadan hayatını kaybetmiş ve bu durum halk arasındaki diğer ölümlerle beraber Şeyyâd Hamza'yı derinden etkilemiştir (Akar, 1986: 7). Şeyyad Hamza'nın bu şiiri trajik içerikli bir lirizm; aynı zamanda ölümden dersler çıkarmayı telkin edecek mahiyette didaktizm içermektedir. Şeyyad Hamza şiirine ölüm hadisesinin çok sık vuku bulmasına işaret ederek başlar. Bu durumu kıyamet alameti gibi görür.

Müsülmanlar meğer ahir zamândur
Kıyâmet mi kopar (bu) ne nişândur
Alametler belürdi dürlü dürlü
Gelün tevbe kılalum ki hemândur

Şair altıncı beyitten itibaren veba hadisesinin sebep olduğu acıyı, halkın yaşadığı trajediyi canlı tasvirlerle kaleme alır. Bu hastalıktan kaynaklı ölümlerin ardından kimi oğul deyip yaka yırtar, kimi kardeşinden ötürü ah u efgan eder. Kimi babasına, kimileri kızına ağlar. Kimi babasının kucağında kimisi anasının eşiğinde can vermiştir:

Bugün yetmiş iki millet içinde
Belâ vü mihnet ü renc ü kırândur
Ecel nolur ki tekdîr-i ezeldür
Vebâ nolur kazâ-i âsumândur
Kimi oğul diyü yırtar yakasın
Kimi kardaş diyü âh u figândur
Kimi babacugum diyüben ağlar
Kimi kızcugazından ayrılındur
Kimi ata yüzine baka gitdi
Kimi ana derinde cân verendür

Şeyyad Hamza ön dördüncü beyitten itibaren ölüm merasimi ve mezarlık tasviri yapar. Tabutlar at misali halkı mezara taşır. Sabah vakti

mezarlık adeta mahşer yeri gibidir. Herkes ah edip inlemektedir. Gencecik insanlara bir ev (mezar) donatmışlardır; ancak yiğitler toprak altındadır. Mezarların üstü yeşilli kızılıllı gelinciklerle süslenmiştir. Analar bu elemle kara, babalar mavi (gök) giyinmiştir. Kimi kocasına kimi karısına ağlar. Nergis gözlü ay yüzlü yiğitlerin yüzleri gül renkli ve erguvanîdir. Ağzları açılmaz. Şirin sözlü ak yüzlü yiğitler artık mezarlığa misafir olmuştur. Ak tenler kara toprak içinde yatıp durmaktadır:

Ağaç at başı yok âdem ayaklu
Taşur sinleye bu halkı revândur
Sabahın sinleye var kim göresin
Kıyâmet mi kopar yohsa tufândur
Ah u derd ü figân u zâr-hasret
Guristân toptolu na' râ-zenândur
Tonatmışlar yigiticükler sinini
Velî tenleri toprakda nihândur
(...)

Analar kara geymiş atalar gök
Yürekler başlu gözler tolu kandur
Kimi güyecüğü hasretinden
Kimi gelincüğünden ayrılındur
(...)

Ol ak tenler döşenüp şöyle yatur
Kara toprak içinde dermeyândur

Şeyyad Hamza, sonraki birkaç beyitte ölenlerin dünya kaygısından kurtulup ahirette kendi hesapları içinde kaldıklarını, kara toprak içinde çürüdüklerini, İran ve Turan şahlarının bile ölümden sonra kuru bir kafatasından başka bir şeylerinin kalmadığını, kimseye iki pulu layık görmeyenlerin mallarının bedava yendiğini nakleder. Şair otuz üçüncü beyitte:

Gelün hakka dönölüm iy halayık
Ki vakt-i külli men 'aleyha fândur

beytiyle bir yandan nasihate başlarken diğer yandan veba illetinin oluş sebeplerini yapılan bazı kötü fiillere bağlar. Esasen bu düşünce türlü bela ve sıkıntılara maruz kalan Müslüman tebaanın ve de dolayısıyla şairlerin çoğunun nefis sorgusudur. Buna göre yönetenlerin zulmü, beldeleri viran etmiş, beyler yoksula yardım etmek şöyle dursun emirlerindeki rençberlere pehlivan kesilmiştir. Oğlan, babasına; kardeş, kardeşine fayda gözetmez olmuştur. Şeyhler ikiyüzlü, müritler münafiktir. Hacılar kendi hacc edişlerine pişmandır. Aynı mahallede komşunun biri öldüğünde diğeri mutludur. Bu haldeyken kişi, öldüğünde din ve imanından başka yoldaşı olmadığını bilmelidir. Bu

sebeple Hak'tan yardım dilenmelidir. Ezeli ve ebedi olan sadece Allah'tır. Şeyyad Hamza daha sonra Allah'tan af ve mağfiret diler ve şiirin tarihini verir.

Yidi yüz kırk tokuzında Resûl'ün

Vebâ geldi halâyıka 'ayândur H.749 (1348) (Akar, 1986: 3-4)

14. asırda yaşayan şairlerden biri olan Ahmed Fakih, dünyanın geçiciliği, feleğin vefasızlığı, hayatın faniliği ve ölümün mutlaklığını işlediği seksen üç beyitlik Çarhname'sinde öğretici üslubuyla nasihat ederken vebanın nice masumların canını aldığı ifade eder. Beyitte gözünle gördün demesine bakılırsa Ahmed Fakih bu salgına bizzat şahitlik etmiştir:

Gözünle nece gördün e uslu

Ki ma'sûmlar kırılmışdur vebâdan (Mansuroğlu, 1956: 50)

Gelibolulu Mustafa Ali (ö. 1600), yaşadığı devirde hayli etkili olan veba hastalığını birkaç şiirinde ele almıştır. Toplumsal hadiseler ve içinde yaşadığı ortama karşı kayıtsız kalamayan, bu hali de şiirlerinde yansıtan Âlî, öyle anlaşılıyor ki veba salgınından hayli etkilenmiştir. Divan'ındaki bir kasideyi sadece veba ve yıkıcı tesirlerini dile getirmek üzere kaleme almıştır. Bu da kaside nazım şekli için genellikle tercih edilmeyen bir durumdur. Âlî, kasidesinin başlığını (Der-hikâyet-i İstîlâ-yı Vebâ) da içerikle tamamen uyumlu olarak yazmış; başlıktaki "hikâye" kelimesine uygun olarak veba salgınının yıkıcı etkilerini geçmiş zaman kipiyle ve türlü benzetme ilgileriyle nakledip vafetmiştir.

Mustafa Âlî'ye göre kılavuzu kavurucu çöl rüzgârı olan veba ateşi adeta çile ve keder seli olup nice canları toprağa düşürmüştür. Varlığın unsurları bir olup insanoğlunu yok etmeye azmetmiştir. Bu sele benzer salgın Allah'ın kahrı olup binlerce hâneyi viran etmiştir. Âlî, veba ile yakıcı ateş arasındaki benzerlik ilişkisini sonraki beyitlerde de sürdürmüş, yaşlı insanların kanlı gözyaşlarını veba ateşinin koruna benzetmiştir. Veba adeta görünmez bir ordu gibi sürekli gezinmektedir. Halkın ahları göğe yükselmekte, ayrılık ateşiyle yanan evler küle dönmekte, niceleri öksüz kalmaktadır. Veba adeta rüzgârla uçan lalenin yaprağına benzeyen başları almış geriye üstündeki külahları kalmıştır. Devrin belası olan veba ile gencecik fidana benzer yiğitler ve taze meyveye benzer çocuklar toprağa düşmüştür. Veba ateşi küçük büyük demeden herkesi kırmış, ocaklara dert ateşi düşürmüş, deniz kıyısı olan yerler (İstanbul) adeta yanıp tutuşarak yanar adaya dönmüştür. Denizler içindeki üzeri buharlı bir diyar (İstanbul), elbette ölüm girdabına dönecekti. Buradaki tabutlar adeta denizdeki gemiler gibi sıralanırken yok edici sarsar rüzgârıyla devrilip batan gemilere dönerler. Âlî, son

beyitte nüfus (nefisler) kelimesine çoklu anlam yükleyerek hem şehrin kalabalığına hem de bu kalabalığın nefsi arzularının çokluğuna işaret eder ve böyle bir belde halkının vebayla kederlenmesinin olağan olduğunu ifade eder:

Nâr-ı vebâ ki bâd-ı semûm oldu reh-beri
Hâk itdi seyl-i renc ü 'anâ niçe bin seri
Semt-i fenâda 'unsur-ı çâr ittifâk idüp
Mahv eyledi beşer gibi pâkîze peykeri
Çok hân mâna koydı sular seyl-i kahr-ı Hak
Bin dûdmâna dökdi bir ednâ şerer-şeri
Mâtemgerâmı garka-ı hûn-ı sirişk olan
Ma'nide oldu âteş-i tâ'ûnun ahkeri
Kan ağlayup gezer o hicâb ile dem-be-dem
Anun 'aceb mi halka görünmezse leşkeri
Göklerde dūd-ı âh dikildi direk direk
Besbellü oldu halka vebâ odmun yiri
Gitdi 'ıyâli kaldı kül öksüzleriyle zâr
Nâr-ı firâka yandı hezârân ocağ eri
Bir jâledür ki lâle gibi kapdı rûzgâr
Serlerden arta kalma külâh-ı mücevheri
(...)
Döndi Yanar Ada'sına ta'ûn cezîresi
Yandı tutuşdı lücce-i deryâ iken yiri
Etrâfi bahr u üstü buhâr olsa bir diyâr
Gird-âb-ı mevt olur anun elbette kişveri
Nâr-ı vebâ içinde firâzende dūd-ı âh
Cem'iyet-i musîbetün ol gibi micmeri
Tâbutlar tonandı muharrik düşüp vebâ
Bahr-ı fenâ tonanmasının esdi sarsarı
'Âlî şu yir ki garka-i bahr-ı nüfûs ola
Gâhî 'aceb mi olsa vebânun mükedderi (Aksoyak, 2017: 364)

Gelibolulu Mustafa Âlî, İstanbul üzerine yazdığı bir başka kasidesinde şehre dair olumlu ve olumsuz çağrışımlar içeren intibalarını benzetmelerle aktarırken şehrin padişahın hışmına maruz kalanların kanıyla ciğer kanı deryasına döndüğünü veba salgınının başgösterdiği zamanlarda ise bu deryanın zehirden bir okyanus halini aldığını ifade eder:

Dirin İstanbul'a ben ehl-i nazar deryâsı
Kesret-i nâsa nazar nev'-i beşer deryâsı
(...)
Günde bin şahsı kesüp kanını bahr itmek olur

Hışm-ı şeh demleri husrân u hatar deryâsı
Emr-i Hak ile vebâ demleri geldükde hemân

Lücce-i zehr olur ol hûn-ı ciger deryâsı (Aksoyak, 2017: 377)

Âlî'nin Sinan Paşa'ya kıt'a-i kebire nazım şekliyle yazdığı “bol” redifli mektubunda da İstanbul'da yaşanan vebaya yer verdiği görülür. Âlî, İstanbul'da gıda kıtlığı yaşandığını ve bu yoklukla halkın öldüğünü; her şeyin az vebanın ise bol bulunduğunu belirtir:

Zâd u zevâde killeti öldürdi halkı hep

Her nesne nâdir anda fe-emmâ vebâsı bol (Aksoyak, 2017:1283)

Gelibolulu Mustafa Âlî, vebanın hayli etkisinde kalmış olmalı ki İstanbul'da yaşanan veba salgınını bir gazelinde de konu etmiştir. Âlî bu gazelde vebayı bela yağmuruna bedenleri çürüten kara toprağa, gül bedenlere giyilen kara çula ve bela bulutundan yağın ölüm dolusuna benzetmiştir:

Eşbâha reh-güzâr-ı eceldür çü her yolu

Dâr-ı vebâ-medâr-ı fenâ bil Sitanbul'ı

Çok cism-i dâğdârı çüritdi o tîre hâk

Harcandı nakd-i 'ömri gibi akçalı pulı

Yağdı tegerg-i hâdişe top-ı kazâ gibi

Gûyâ ki kellelerle zemîn oldu toptolu

Şeb-diz-i dûd-ı âh ile gül-gûn-ı hûn-ı eşk

Ay niçe şeh-süvâra giyürdi kara çulı

Mâ-beyn-i cism ü câna bürüdet bıraktı çerh

'Âlî vebâdan ebr-i belâ yağdurup toli (Aksoyak, 2017: 1213)

Âlî, başka bir kıt'asında da İstanbul'da yaşanan kıtlığa vebanın da eklendiğini, halkın kiminin açlıktan kiminin vebadan kırıldığını, vebaya söz geçiremeyen hastaların çaresizce ağzı kapalı yattığını ve acıyla çabuk çabuk söyleşen vebanın halkı konuşturmayıp kırıp geçirdiğini ifade eder:

İstanbul'un oldu kahtı gâlib

Halkun kimi aç u kimi mat'ün

Gördi ki vebâya kahta söz yok

Dem-beste yatur marîz-i mahzûn

Acıyla acullu söyleşürken

Söyletmedi kırdı halkı tâ'ün (Aksoyak, 2017: 1262)

16. asırda yaşayan Çorlulu Zarifi (ö. 1604'ten sonra) bir veba salgınında önce iki oğlunu ardından da iki torununu kaybeder. Zarifi, evvela iki oğlunu kaybetmenin verdiği acıdan duyduğu teessürü hali terci'-i bend nazım şekliyle yazdığı bir mersiye ile kaleme alır. Zarifi *Rahatu'l-Ervâh* adlı eserinde yaşadığı acıyı şöyle dile getirir:

Çün bu kitâb-ı rûh-bahşun nazm u inşâsın tamâm ve ketb u imlâsın itmâm idüp cânımdan ziyâde sevdüğüm ve hüsn-i dil-âvizlerin görmege oddüğüm oğullaruma ta'lim ve püserlerüme tefhîm idüp semt-i inşâyı inhâ ve tarz-ı eş'ârı ibnâ iderken nâgâh ol iki kaşı yâlarun tir-i ecel kadlerin kemân ve şemşir-i mevt tenlerin bi-cân eyledükde gam-ı hezâr ve elem-i bisyâr ile bu terci'-bendi inşâ ve zeyl-i bâb-ı 'ışkda ketb u imlâ eyledüm ki nâmları rûz-ı haşre ve isimleri yevm-i nesre dek anılmağa badi ola. (Taşkın, 2009: 10)

Zarifi bu mersiye de evlat acısı yaşayan bir babanın hâlet-i ruhiyesi içinde ve klasik şiirdeki mersiye geleneği çerçevesinde önce feleğe sitem edip onun iki oğlunu elinden alarak mekânlarını mezar eylediğini ve kendisini de inlettini, gece gündüz kanlı gözyaşları akıtarak gözyaşı yıldızlarını yüzünün çarkında seyyare gibi gezdirdiğini, felekle yüzü arasında ilişki kurarak ifade eder:

Bir iki gün dönüp üstüme bu çarh-ı devvâr
Kıldı âb iki kamer-rû püsere bir mikdâr
Ra'd-ı gerdûn gibi itmek için âhir beni zâr
Tenlerin bî-fer idüp yirlerini kıldı mezâr
Yummayup dâde-i pür-hûnı demi leyl u nehâr
Encüm-i eşki kılam çarh-ı ruhumda seyyâr (Taşkın, 2009: 183)

Bu ilk bentten sonra feleğin kıskançlığını ve çocuklarına kasdını, oğullarının ne denli güzel olduklarını sonraki bendi de içerecek şekilde anlatır. Dördüncü bentte ise Allah'ın takdiri ile halka gece gündüz cevr eden feleğin güneş yüzlü iki çocuğuna da veba kılıcı çekerek onların mekânını mezar kıldığını ifade eder:

Encüm-i mihr u mehe çarhı ki yir kıldı Hudâ
Halka cevr itmededür döne döne subh u mesâ
İki hûrsid-likâma çeküben tiğ-ı vebâ
Eyledi arzı dilâ anlara hâver gibi câ
Yummayup dâde-i pür-hûnı demi leyl u nehâr
Encüm-i eşki kılam çarh-ı ruhumda seyyâr (Taşkın, 2009: 184)

Zarifi henüz iki oğlunun acısı sıcaklığını korurken kızının iki oğlunu, torunlarını da vebadan ötürü kaybeder. Bu durumu da şöyle nakleder:

Hikmetu'llâh bu iki ruh-ı revânumun nâr-ı firâkıyla cânım yanmakda ve dâd-ı dilümle çarh göge boyanmakda iken duhterümün iki nergis-çesm ve gül-ruhsâr ve gonca-dehân ve lâle-'izâr püserlerinin bâd-ı ecel yirlerin hâk ve eşk-i gülgûnla çesmüm nemnâk eyledükde bu tesdîsi vird-i zebân ve bu

mersiyeyi eğlence-i dil ü cân itdüm ki zikr olunur (Taşkın, 2009: 11).

Zarifi'nin bahsettiği tesdis, mütekerrir mısraı olmayan ve beş bentten oluşan bir şiirdir. Bu şiirde ölüm sebebi olarak veba veya tâ'ûn adı geçmez. Zarifi mersiye türüne uygun olarak söz konusu ölümlerden duyduğu acıyı lirik bir dille ifade etmiştir. Yaşadığı acının daimiliğini, yavrularının ölümünü dile getirmesine örnek olarak dördüncü bent aşağıya alıntılanmıştır:

Bir bakımda bilür ahvâlümü erbâb-ı nazar
Mâcerâmı ana şerh eylemedin dîde-i ter
Gird-i gussam beni söyletme virür sana keder
Ya'nî hurrem görüben dime ki yok gamdan eser
Mevt-i cân-pârelerüm acısı dilden mi çıkar
Olsa eczâm eger tagiluben külli gubâr (Taşkın, 2009: 191)

Vebâ üzerine veya veba sebebiyle şiir nazmeden şairlerden biri de On altıncı asır şairlerinden Filibeli Vecdî'dir (ö. 1599). Şairin gazel nazım şeklindeki şiirini veba salgını zamanında kaleme aldığına dair yazma divanda “*eyyâm-ı vebâ ve hengâm-ı 'inâda dinilmişdür*” notu düşürülmüştür. Vecdî tarih düşürmediği için veba salgınının tam olarak hangi sene gerçekleştiğine dair bilgi edinemiyoruz.

Vecdî, bu gazelde veba hastalığına çare bulamayan ve şifalı ilaç yapamayan tabiplere “yuh olsun”, der. Vecdî tabibe seslenerek bu hastalığa derman bulunmadığını, boşa uğrşmamalarını ve afyon ve eftimon otunun etkisinin bulunmadığını, veba hastalığına İbn-i Sina'nın bile şifa bulamadığını ve *Kanun* adlı tıp kitabının da bu konuda faydasız kaldığını ifade eder. Vecdî, veba zamanında afyon almanın yararlı olduğunu, bu sebeple de fiyatının artacağını önceki beyitlerle çelişecek şekilde de zikreder. Vecdî son beyitte çavuşa benzettiği ecelin elinde şeşper silahıyla geldiğini, aksi takdirde elindeki davul tokmağını almanın mümkün olabileceğini dile getirir.

Zahmine çünki 'ilâc idemedi mat'ûnun
Yuf tabîbe dahı hâssiyetine dârûnun
Gel emek çekme bunun zehrine panzehir olmaz
Buna te'sîri yok afyon ile eftîmûnun
Bû 'Alî olsan eger bulmyasın ana şifâ
Şer'e uymaz bilürüz mes'elesin Kânûn'un
Çünkü eyyâm-ı vebâda yemesi nâfi'dür
Korkarın dirhemi dînâra çıkar afyonun
Vecdiyâ şeş-perile gelmeye çâvûş-ı ecel
Almak olurdi elinden meçigün tâ'ûnun (Kavruk ve Selçuk, 2017: 118)

Nev'îzâde Atayî (ö. 1635), Dîvân'ında vebadan öldüğü belirtilen Sekbanzade Hüseyin Çelebi için yazılmış terkib-bent nazım şeklinde bir mersiye mevcuttur. Mersiyede şair klasik mersiye yazma geleneği çerçevesinde ölen kişi ve ölümle ilgili duygu ve düşüncelerini ifade eder. Şiirin dördüncü bendinde Hüseyin Çelebi ve beğ olan kardeşinin vebadan öldüklerine değinilir. Bu kişinin altın üsküf giydiğine bakılırsa yeniçeri olması kuvvetle muhtemeldir. Vebanın koltuk altında çıkmasına işaret edilen şiirde veba kişileştirilmiş ve Hüseyin Çelebinin koltuğuna girerek onu adeta cennet gezintisine götürmüştür. Nev'î, vebadan ölen kardeşleri güle ve taze fidana benzetirken mezara girmelerini de fidanın kuruyup solmasına teşbih etmiştir.

Altun üsküfle şem' idi gûyâ
Nâ-geh ana tokındı bâd-ı fenâ
İtmege seyr-i gülşen-i cennet
Girdi gûyâ ki koltuğuna vebâ
Ana zehr oldu içdüğü pâ-zehr
Şübhe yok oldu pey-rev-i şühedâ
Gitdi yanınca beg bürâderi de
Gül ile sanki gonca-ı ra'nâ
Oldı pejmürde iki tâze Nihâl
Giricek ikisi o lahte dilâ
Didi târih için karîb ü ba'id
İdelim mâtem-i Hüseyin-i şehîd

(Karaköse, 2017: 132)

On yedinci asır şairlerinden Râmî (ö. 1640), Şam'da vebadan dolayı vefat eden üç kızkardeşi için mersiye türünde kırk beş beyitlik bir kaside yazar. Râmî acısını dile getirmek üzere gök cisimlerinin insan üzerindeki olumsuz etkilerine değinir. Sonra tazallüm tarzında kendi talihsiz hâlini vafeder ve sözü otuz birinci beyitten itibaren kızkardeşlerinin ölümüne getirir. Duyduğu hüznü anlatır:

Dil nice ızdırâba düşüp olmasun hazîn
Hemşîreler firâkıcıger pâreler müdâm
Hayyâl-i kâr-zâr-ı vebâ nâ-geh anları
İtdi şehîd-i ma'reke-i rûz-ı in'idâm
Üç dâne gevher idi kazâ seng-i merg ile
İtdi şikest bulmuş iken revnak-ı nizâm
(...)

Hemşîreler idince 'adem mülkine sefer
Kaldum garîb künc-i musibetde müstehâm

(Hamâmî, 2001: 208)

Vebadan ölenler için mersiye yazan şairlerden biri de 17. asır şairi Tokatlı İshak Rızayî'dir (ö. 1689). Şair oğlunu vebadan ötürü

kaybetmiştir. Mesnevi nazım şekliyle yazdığı yirmi üç beyitlik bu mersiye de oğluyla beraber Tokat ahalisini kırıp geçiren vebanın varlığına işaret edilir. Veba Tokat'ın her mahallesinde canlar almış ve her yerden “*inna ileyhi râci'un*” (Şüphesiz biz ona dönüyoruz) ayetinin sedaları duyulmuştur. Rızayî oğlunun meziyetlerini aktarıırken onun ölümünden dolayı yaşadığı bütün üzüntüsüne rağmen olanların Allah'ın takdiri olduğunu ve ecel karşısında yapacak bir şey olmadığını özellikle vurgular. Oğlu Fazlullah'ın ölümüne de tarih düşürür. Buna göre oğlu H. 1089 (1679) yılında vebadan ölmüştür. Rızayî, mersiye'nin son bölümünde de Allah'tan oğlunu cennetine almasını niyaz edip okuyucudan da dua talep eder:

Kazâ-yi âsmânî her mahalde
Müheyyâ ba'z-ı esbâb-ı ecelde
Tokad halkı idi ta'una mazhar
Bir eksük gussadan târîh-i eşher
Sadâlar her mahalden gûne gûne
Gelür '*innâ ileyhi râci'un*'e
Benüm merhum Fazlullah oğlum
Fünûna vâkîf u âgâh oğlum
(...)

Nic'etsün emr-i Hakka valideyni
Dutam kim gitdi gözden nûr-ı 'aynı
Erenler Dağına medfûn kıldum
Derûna dağını makrûn kıldum
Hayâ vü hayyu beyninde hayatı
Meh-i Zilhiccede rûz-ı memâtı
Vücûhıyla şehâdet oldı hâsıl
Didüm târîhini “cennâta dâhil”
Habîbün hürmetine yâ İlâhî
Nigâh-ı merhametler kıl İlâhî
Mezârına açılsun bâb-ı cennet
Refik olsun ana ashâb-ı cennet
(...)

(Korkmaz, 2002: 194-196)

Vebâ beldeleri öylesine kırıp geçirmiştir ki en büyük belalardan biri olarak görülmüştür. Erzurumlu Zihnî (ö. 1794'ten sonra), mesnevi nazım şekliyle yazdığı na'tte (şefaatname) Allah'tan Erzurum şehrini de koruyup mamur etmesini ve kıtlık, pahalılık, kargaşa ve vebayı da Erzurum'un eriyip giden karı gibi yok etmesini temenni eder:

Anı ma'mûre eylesin Allah
Anı mahfûze eylesin hergâh
Mahv ola karı gibi kaht u galâ
Görmeye dahi şer u şûr u vebâ

(Macit, 2017: 99)

Diyarbakırlı Hâmî'nin (ö. 1747) İstanbul'dan Diyarbakır'a doğru 1731 yılında yaptığı yolculuğunu anlattığı ve dostu Giritli Tîbî Efendi'ye mektup tarzında yazdığı 266 beyitlik mesnevisi seyahatname, sefername, sergüzeştname ve hatırat türlerini içeren bir manzumedir. Şairin kendi halinden ve seyahat ahvalinden dem vurduğu 59-132 beyitler arası, yolculuğun sıkıntıları ve bu sıkıntıların sebep olduğu veba illetine dairdir. Hatta mesnevinin bu bölümü vebaname olarak adlandırılırsa yeridir. Mesnevi'nin ilgili bölümü yetmiş beyitten fazladır. Makale sınırını aşmaması için beyit örnekleri sınırlı tutulmuş olup nakledilen yolculuğun özeti verilmiştir:

Hâmî, İstanbul'dan Üsküdar'a geçtiğini, Üsküdardan da Kartal'a vardıklarını burada yolda veba salgını olup olmadığını sorduklarını, Bolu'ya kadar hastalığın yayıldığını ancak Gerede'de henüz izine rastlanmadığını öğrendiklerini bu sebeple de sevindiklerini; ancak hastalığın sahrada, kırdada da gelip kendilerini yakalayacağından gafil olduklarını ifade eder. Çok geçmeden hastalık kendilerini de yakalar:

Hâsılı geldi kazâ-yı mübrem
Korkduğum derde dü-çâr oldum hem
Bî-gümân yirdeki tâ'ûndan eşer
Yoğ idi bitdi misâl-i mantar
Reh-i Tûsiyyede meftûn oldu
Hedef-i ta'ne-i ta'ûn oldu (Yılmaz, 2017: 114)

Hastalık Tusiye (Tosya) yolunda bu kafileden bazılarını yakalar ve birkaç Eğinli gayri müslim vebadan ölür. Hâmî, yolda ölenleri kefenleyip defnetmenin dahi çok sıkıntısı olduğunu ve ilk ölüyü Hacı köyüne defnettiklerini beyan eder. Kafilde Hasan adında birinin de Sivas'ta hastalığa yakalandığını, sekiz menzil yol aldıktan sonra onun da Malatya'da can verdiğini ve defnedildiğini dile getirir. Hâmî burada üç at bakıcısı, küçük oğul Ali ve kendisinin yalnız kaldıklarını, bundan sonra bu kişilerle kendisinin de vebaya yakalanıp öleceklerine dair vesveseyle yaşadığını ve yolculuğun bu ölümler sebebiyle iyice zorlaştığını, akçe yoluyla hizmetçiler tuttuğunu; ancak bu kez de bunların kendisine zarar vermesinden korktuğunu, gece gündüz bu kişilere karşı canının ve malının bekleliğini yaptığını, yolda aşırı zahmet çektiğini, hastalığa yakalananlara kendisinin bakmak zorunda kaldığını ve sonunda da iki hizmetkâr tuttuğunu ifade eder. Ne var ki bu hizmetçilerin de şerrinden korktuğunu ve onlardan da zarar gelebileceği endişesiyle huzurunun iyice kaçtığını nakleder. Hâmî sonunda sağ esen Diyarbakır'a ulaşır.

Hâsılı yazsam olurlar derhem
Çekdiğüm mihneti levh ile kalem

Çekdiğüm renc ü 'anâyı mutlak

Düşmen-i cânuma göstermeye Hak (Yılmaz, 2017: 119)

İsmi vermediği bir hane sahibinin evine gelir. Kendisi mutlu ve sevinçli olsa da ev sahibi de kısa süre önce iki oğlunu çiçek hastalığı sebebiyle kaybetmiştir.

4. Veba Kaynaklı Ölümler İçin Yazılan Tarih Kıt'aları

Klasik Türk şiirinde şairler zaman zaman hayatlarında önemli yeri olan bazı hadiseleri veya bazı kişilerin türlü serüven ve hayat evrelerini yaşanan hadisenin ebced hesabıyla tarih karşılığını aktararak vermişlerdir. Tarih düşürmenin edebiyat tarihimizde 14. asırda ilk örnekleri görülmeye başlanmışsa da İstanbul'un fethinden sonra bilhassa Kadı Hızır Bey'in etkisiyle bu sanata ilginin arttığı, sonraki asırlarda çok fazla revaç bulduğu ve hatta 18. asırdan itibaren şairlerin neredeyse yakaladıkları her fırsat ve vesileyle tarih düşürmeye çalıştıkları bunu da kıt'a nazım şekliyle kaleme aldıkları görülür. Tarih düşürme sanatında en çok başvurulan nazım şekli ise kıt'adır. Bu münasebetle şairler evlenme, doğum, ölüm, fetih, açılış, sefer, hiciv, kutlama, tayin, sünnet, zafer, felaket ve başka pek çok vesileyle tarih düşürmüşlerdir. Veba salgınları ve bu salgından kaynaklı ölümler de şairlerce tarih düşürme sebebi olarak değerlendirilmiştir (Yakıt, 2003).

Nazım şekli kıt'a olan bu şiirlerin pek çoğu tür olarak birer mersiye örneğidir. En nihayet bir kişinin ölümünden duyulan üzüntü şaire şiir yazdırmış, bazen bu ölümlerden duyulan acılar nakledilirken veba hastalığının özellikleri de anlatılmıştır. Bu tarih kıt'alarının bir özelliği de veba salgınlarının yaşandığı yılların kayıt altına alınmış olmasıdır. Klasik Türk edebiyatında hastalığın konu edildiği türlerden biri de sıhhatnamelerdir. Vebayla ilgili yazılan mersiyelerin sıhhatnamelerden ayrılan özelliği ise sonunun şifa ve iyileşmeye değil ölüme bakan bir vak'ayı konu edinmesidir.

Çalışmada veba sebebiyle yazılan tarih kıt'alarının çoğundan kısmi alıntı yapılmıştır. Hangi şairin kime tarih düşürdüğü ve vebayla ilgisi üzerine de özet olarak bilgi verilmiştir.

Esasen tarih düşürme genellikle kıt'a nazım şekliyle yapılsa da diğer nazım şekilleriyle de yapıldığı olmuştur. Yukarıda Şeyyâd Hamza'nın veba kasidesi sonunda lafzen tarih verdiğiinden bahsedilmişti. Şeyyâd Hamza:

Yidi yüz kırk tokuzında Resûl'ün

Vebâ geldi halâyıka 'ayândur H. 749 (1348)

beytiyle veba salgınının yaşandığı yılı zikretmişti.

On altıncı asır şairlerinden Gelibolulu Sun'î (ö. 1534-35) vebadan ölen kardeşinin ardından duyduğu kederi mersiye türünde ve

on bir beyitlik kıt'a nazım şeklindeki şiiriyle dile getirmiş ve ölüm zamanına gün, ay ve yılı zikrederek tarih düşürmüştür. Buna göre Sun'î'nin kardeşi Mahmud Çelebi H. 932 (M. 1532) senesinde Zilhicce ayının on sekizinde gece yarısı vefat etmiştir. Sun'î, kardeşinin "koynuna gelen nişan" tabirini veba hastalarının koynunda çıkan tümör sebebiyle zikretmiş ve bunun da Allah'tan geldiğini kabullenmiştir.

Târih-i vefât-ı Mahmûd Çelebî birâder-i Sun'î Çelebî

(...)

Zîrâ ki ol cüvânun koynına ey 'azîzim

Târih taraf-ı Hakdan geldi nişân sâ'at (H.932/1526)

Zilhicce ayının ol on sekizi şebinde

Nısfu'l-leylide itdi dâr-ı bekâya rihlet

(...)

Haşr it Hüseyin ile sen Yârab anı

Bugün müyesser oldu tâ'undan şehâdet

(...)

(Yakar, 2018: 29)

Çorlulu Zarifi'nin iki oğlunu ve iki erkek torununu veba sebebiyle kaybettiğine yukarıda değinildi. Şair bu acısının vaki olduğu yılı yazdığı dört beyitlik tarihle kaydetmiştir:

Gülşenümden Zarifi dest-i ecel

Dört gonce-dehen gülüm yoldı

(...)

Didi hâtif o demde târihin

Dördü de dâhil-i cinân oldu (H. 1013/1604-1605) (Taşkın,

2009: s. 383)

Yukarıda ismi ve şiiri zikredilen Fevzî de (ö. 1679) Çehrin seferi dönüşünde ailesinin, bir oğlu haricinde, vebadan öldüğünü öğrenir. Fevzî'ye sabah vakti haber gelir ki kızları ve eşi ölmüş sadece on yedi aylık oğlu kalmıştır. Fevzî bu olaya altı beyitlik kıt'asıyla tarih düşürürken Allah'a teslimiyetle yaklaşmış ve tarih olarak H. 1089 (M. 1678) yılını vermiştir.

Didi ehlün de gitdi şimdi ancak

Bir oğlun kaldı heft-deh mâha çün mâh

Didüm hamd iderek ey Fevzî târih

Hafiflendi yüküm el-hamdü-li'llâh (1089)

On sekizinci asır şairlerinden Vahyî, Hasan Paşa'nın kızı Hatice Hanım'ın vebadan ötürü can vermesi sebebiyle mersiye türünde bir kıt'a yazar. On beş beyitlik bu kıt'ada ölen kişinin olumlu vasıfları anlatılır. Ölümüne sebep olan veba ise yaralayıcı bir oka teşbih edilir. Ölüm tarihi ise H. 1124 (M. 1712-13) olarak verilir:

Hadice hânım olup zahmnâk-i tîr-i vebâ

Bırakdı hâk-i fenâya vücûdını anun

(...)

Ol idi duhter-i pākîze-i Hasan Paşa
Ki kaddin itdi dü-tâ lutfi zîr ü bâlânun

(...)

Vefâtını işidüp Vahyîyâ didüm târîh
Hadîce ola Îlâhî enîsi Zehrânun [1124] (Taş, 2017: 236)

Ve ba salgın hastalıktır ve bu sebeple onun yayılmasına sebep olanlar hoş karşılanmaz. Arpaeminizade Sami'nin yazdığı bir kıt'ada hastalığın taşıyıcısı olan bir şahsın şehre girmesiyle uğursuzluğunu gösterip beldelerin belası olan vebayı yayması ve daha önceden sağ selamet olan halin sonraları firengiye mübtela olmasından bahsedilir.

Zihî belâ-yı beled makdemi o şahsun kim

Nuhûseti sebep-i kesret-i vebâ oldı

Vücûd-ı şâhid-i devlet ne pâk idi evvel

Dirîğ şimdi firengiye mübtelâ oldı (Kutlar, 2017: 386)

Muvakkitzâde Pertev (ö. 1807-8) Derviş İslam veya Abdusselâm namındaki birinin H. 1216 (M. 1801-2) yılında vebadan ölümü için beş beyitlik bir kıta nazmeder. Ölen kişinin ilmi çalışmalarının övgüsünün yapıldığı ilk üç beyitten sonra mezkûr şahsın gurbet elde vebadan öldüğüne ve bu sebeple şehit sayıldığı inancına dikkat çekerek tarih düşürür:

Şâkird-i sâhib-i divân Derviş İslâma Söylenen Mersiye
Târihidür

(...)

Tâlib-i 'ilm idi gurbetde vebâdan gitdi âh

Virdi üç güne şehâdet rütbesin Rabbü'l-enâm

Fevti târihi beyân eyler makâmın şübhesiz

Cennet-i dârü's-selâmı kıldı câ Abdü's-selâm (Bektaş, 2017: 503)

Mevlevî şairlerden Sâkıb Dede de Halime adlı kızının vebadan ölümü münasebetiyle on üç beyitlik bir tarih kıt'ası yazmış ve kızının ölümüne tarih düşürmüştür (H. 1723 (M. 1712). 1712 senesi çalışmamıza konu olan kıt'alardan ve tarihi verilerden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı ülkesinde ve ba salgının hayli etkili olduğu bir yıldır. Sâkıb Dede Halime adlı kızın kavurucu ve öldürücü sıcağa benzettiği vebadan öldüğünü ifade ederken kızının henüz çok genç olduğunu ve hayli önemli sıfatları olduğunu belirtip tarih düşürür.

Sadme-i bâd-ı fenâ tâb-ı semûm-ı vebâ

Gonca-i nev-hîzimi eyledi pejmürde âh

(...)

Sâkıb-ı hasret-zede sâl-i vefâtın didi

Bezm-i behişti ola câriyene cilve-gâh (Arı, 2018: 641)

Vebadan ötürü babasını kaybeden Besnili Hasmî yazmış olduğu on dokuz beyitlik tarih kıt'asında babasını över ve onu rahmetle yâd eder. Hasmî'nin kıt'asında en dikkat çeken hususlardan biri veba için "mübârek" sıfatını kullanmasıdır. Bu durum vebadan ölenlerin şehit sayılacağı inancıyla ilgilidir. Hasmî babasının ölüm tarihi olarak h. 1180 (M. 1766-1767) yılını verir:

(...)

Ana tâ'ûn-ı mübârek ulaşup
Marazı mesned olup geldi fütûr

(...)

Didi Hasmî ana târîh-i hasen

İde me'vâ-yı hakîmide huzûr 1180 (Selçuk, 2007: 161)

Tarih düşürme sanatının en büyük ustalarından kabul edilen Sürûrî'nin (ö. 1814) ilk kıt'ası olmak bakımından da en bilinen kıt'alarından biri altı medrese öğrencisinin vebadan ölmeleri üzerine yazdığı şiiirdir. Bu şiiirde ölenlerin isimleri sıralanır.

Meded bir medrese sâkinlerinden altı cân çıkıdı

Vebâ kim şeş cihâtı nâsa teng itdi safâ gitdi

Anılsun cümlesi rahmetle Hüznî söyledi târih

Veli Ahmed Hasan Mûsâ Süleymân Mustafa gitdi (1187/1773)

(Güzeller, 2007: 179)

Refî-i Kalayî Divân'ında veba sebepli ölümlere düşürülmüş iki tarih kıtası vardır. Bu tarihlerden ilki Harem-i Hümayun'daki kadınlardan Nısf-ı Nehâr ve ikincisi de Hafız Mustafa Efendi namındaki kişilere yazılır. İki ölüm de H. 1727 (M. 1812) senesinde vuku bulmuştur. Kâlâyî bu ölümlerden ilkinin dört gün içinde gerçekleştiğini ifade ederken vebayı kahredici pençeye; ikinci tarihte ise vebayı helak edici Sarsar rüzgârına benzetir:

Nev-civânken câm-ı mevte sundı sâkî-i ecel

Pençe-i kahr u vebâ dört günde itdi târmâr

Nısf-ı leyl idi didim târihini Kâlâyîyâ

Gün gibi şâm-ı zevâli gördi bu Nısf-ı Nehâr 1227 (Alpaydın, 2007:315))

(...)

Kısmet nahnu kasemnâ dânesin tekâmîl idip

Hâsıl-ı ömrin savurdı Sarsar-ı bâd-ı vebâ

(...)

Cevherî târihini hıfz it anın Kâlâyîden

'Azm-i me'vâ kıldı yâ Hû diyü Hâfız Mustafâ 1227

(Alpaydın, 2007: 328)

Şaire Leyla Hanım, annesinin cariyelerinden vebadan dolayı genç yaşta hayatını kaybeden Seyyare'nin ölümüne tarih düşürmüştür. Beş beyitlik kıt'ada düşürülen tarih ise H. 1240 (M. 1824-25)tır.

Târîh-i Rihlet-i Cârîye Seyyâre
Söyledim Leylâ kemâl-i hüzn ile târîhini
Genc iken Seyyâre'ye kıydı bu dem tîr-i vebâ (Arslan,
2018:132)

On dokuzuncu asır şairlerinden Enderunlu Ferîd Dîvân'ında vebadan ölümlerden dolayı mersiye başlığıyla yazılmış altı tarih kıt'asından dördü zadeğân ailelerin çocukları ve yakınları için yazılmıştır. Bu kişilerin yaşça genç oldukları ilgili beyitlerden anlaşılmaktadır. Ölüm tarihleri İstanbul'da veba salgınının görüldüğü 1812-13 ve 1818 yıllarına tekabül etmektedir:

Tâbi'-i sultân 'Ali Ağânın âh
Seyyid Ahmed nâm oğlu nâgehân
Zahm-ı tâ'ûn-ı vebâdan 'âkıbet
Emr-i Hakka eyledi teslim-i cân h. 1234 / m. 1819
(Çobanoğlu, 2006: 49)

Mesned-ârâ-yı rikâb-dârı idi sâbıkda
Ya'ni kim Şâkir Efendi o ma'ârif-perver
(...)
Zahm-ı tâ'ûn ile mat'ûne olup âhir-ı kâr
Eyledi cîsr-i fenâdan reh-i 'ukbâya güzer h. 1228 / m.
1813 (Çobanoğlu, 2006: 50)

Valide sultân-ı 'Atikin tekyesi şeyhi be-nam
Duheri Şükri Mehemmed eyledi terk-i cihân
'İd-i fitrın on beşinci gün vebâdan 'âkıbet
Genç yasında şerbet-i merge heman açdı dehân h. 1228 /
m. 1813 (Çobanoğlu, 2006: 53)

'Aceb Şeyh Şükri Mehemmed kızı
Fenâdan elin çekdi nâ-gâh âh
Hemân 'id-i fitrın ikinci günü
Vebâdan göçüp 'adni kıldı penâh h. 1227 / m.1812
(Çobanoğlu, 2006: 51)

O şeyh-i hankâh-ı Valide Sultân-ı dirînin
Mehemmed Şükri nâmın oğlu dünya[d]an güriz oldı
(...)
Veba ser-pençesine olmayup tâb-âver ol nazûk ten

Girüp lahd-i zemîne çeşm-i ‘âlem eşk-rîz oldu h. 1228 / m. 1813
(Çobanoğlu, 2006: 51)

Seferli ağalarından cesûr [u] merd-i meydani
Cihânı terk idüp gitdi yiri kasr-ı cinân olsun
(...)

Erişdi zahm-ı **ta’un** urmadı merhem tabîb-i can
Bu ‘illetle cemal-i Hakkı cûya vü devân olsun h. 1228 / m.
1813 (Çobanoğlu, 2006: 52)

Sonuç

Veba, insanlık tarihinde bilinen en çok can almış salgın hastalıktır. Asırlarca uğradığı her diyarı toplu ölümlere maruz bırakan bu hastalık divan şairlerini de etkilemiş ve farklı yönleriyle şiire konu olmuştur. Edebiyat tarihinde ismi zikredilen onlarca şair bu hastalıktan ölmüştür. Pek çok şair de vebadan kaybettikleri yakınları için mersiyele düzmüş, tarih düşürmüşlerdir.

İslam toplumlarında dünya hayatının geçiciliğinin idraki, Allah’ın kullarını farklı şekillerde imtihan ettiği gibi bazı inanç hususiyetlerinin etkisiyle halkta ve şairlerde acı ve ıstırapla beraber teslimiyet ve kadere rıza gösterme anlayışı da var olmuş ve bu durum şiirlere yansımıştır. Bu da şiirlerin muhtevasında dini unsurların da yer almasına, ayet ve hadislerden iktibaslar yapılmasına ve ölen kişiler için Allah’a yakarmak suretiyle dua edilmesine ve kısmi de olsa münacat türünün şiire yansımalarına sebep olmuştur.

Hayli şiddetli bir etkiye sahip olan hastalığın yakalanan kişilerin birkaç gün içinde ölümlerine sebep olması şiir dilinde bazı olumsuz çağrışımlara ve benzetmelere sebep olmuştur. Genellikle kötü sıfatlarla vasfedilen veba, şairlerce ölüm yağmuru, bela bulutu, kılıç, ok, ateşli ve zehirli çöl esintisi, sarsar rüzgârı, sultan hışmı gibi unsurlara benzetilmiştir.

Veba, klasik Türk şiirinde genellikle mersiye türü içinde konu edilmiştir. Şairler farklı nazım şekilleriyle yakınlarını kaybetmenin acısını dile getirmek üzere türün özelliklerinden yararlanmışlardır. Bu münasebetle en çok da tarih düşürme sanatına müracaat ederek salgının yaşandığı yılların tarihini vererek tarihi kayıt düşmüşlerdir. Bu nedenle tarih düşürmek için en uygun tür olan kıt’a nazım şeklini kullanmışlardır. Kimi şairler de kendilerini ve sosyal çevrelerini etki altına alan veba salgınını kaside, gazel, terkiib-i bent, terci’-i bent ve mesnevi gibi nazım şekilleriyle toplumsal etkisini tasvir ederek konu edinmişlerdir.

Hayatı derinden etkileyen veba, pek çok diğer sosyal hadise gibi divan şairlerince de bireysel veya sosyal çerçevede ele alınmıştır. Tezkireler başta olmak üzere pek çok şairin ölüm tarihlerinin nakli ve mersiyelerde düşürülen tarihler salgının yaşandığı yıllarla ilgili tarihi veriler olarak değerlendirilebilecek mahiyettedir. Bu da şairlerin ister şahsi ister sosyal sebeplerle, kurgusal olarak ele alsalar bile edebî ürünlerinin tarih ve diğer alanlar için önemli malzeme sağladığının da ispatıdır.

Kaynakça

- Akar, M. (1986). Şeyyâd Hamza Hakkında Yeni Bilgiler. *Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2, 1-14.
- Akdoğan, Y. (2017). *Ahmedî Dîvânı*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Aksoyak, İ. H. (2017). *Gelibolulu Mustafa Âlî Dîvânı*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Akyay, N. (1974). Türkiye’de Veba Salgımları ve Veba Hakkında Eski Yayınlar. *Mikrobiyoloji Bülteni*. Nisan sayısı, c. 8. (2), 209-219.
- Alpaydın, B. (2007). *Refî‘-i Kâlâyî Dîvânı (İnceleme-Metin)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Arı, A. (2018). *Sâkıb Dede Dîvânı*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Arslan, M. (2002), “Sihhatnameler”. *Türkler Ansiklopedisi içinde* (s. 776-790). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Arslan, M. (2018). *Leyla Hanım Dîvânı*. www.ekitap.kulturturizm.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020)
- Atik Gürbüz, İ. (2018). *Mecmû‘atü’l-Letâ’if ve Sandûkatü’l-Ma‘ârif (İnceleme-Tenkitli Metin-Şair ve Şiir Dizini)*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Aydemir, Y. (2017). *Ravzî Dîvânı*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Bektaş, E. (2017). *Muvakkitzade Pertev Dîvânı*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Bilgin, A. (2017). *Nigârî Dîvânı*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Canım, R. (2018). *Latîfî, Tezkiretü’ş-Şu‘arâ ve Tabsiratü’n-Nuzamâ*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).

- Ceylan, Ö. (2005). “Ölümün Unutulan Adı Vebâ”. *Önce Aşk Vardı, Şiirin Aynasında Osmanlı Kültürü Üzerine Denemeler*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Ceylân, Ö ve Yılmaz, O (2005). *Hazâna Sürgün Bahâr Keçecizâde İzzet Molla ve Dîvân-ı Bahâr-ı Efkâr*. İstanbul: Kitap Sarayı yayınları.
- Çiftçi, Ö. (2017). *Fatin Tezkiresi (Hâtimetü'l-Eş'âr)*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Çobanoğlu, F. (2006). *Enderunlu Ferîd İbrahim Dîvânı'nun Metni ve İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi /Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Devellioğlu, F. (1995). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. (12. Baskı), Ankara: Aydın Kitabevi.
- Engin, S. (2007). *Hasmî Dîvânı (İnceleme-Metin)*. (Yayımlanmamış Doktora tezi). Selçuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Erdem, S. (1994). *Râmiz ve Âdâb-ı Zûrâfâsı İnceleme- Tenkidli Metin-İndeks-Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi yayınları.
- Genç, İ. (2018). *Tezkire-i Şuara-yı Mevlevîye (İnceleme-Metin)*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Genç, Ö. (2011). Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa'sına Etkileri. *Tarih Okulu (The History School)*. Mayıs-Ağustos 2011 (X), 123-150.
- Göyünç, N. (1994). Diyarbakır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* İçinde (c. 9. Ss. 464-469), İstanbul.
- Gültekin, İ. (2019). *Halîm Giray Gülbün-i Hanân (Kırım Tarihi)*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Güzeller, Ö. (2007). *Sûrûrî Divanı'ndaki Manzum Tarihler (Sayfa 250-322)*. Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü/ yüksek lisans tezi. Kütahya
- Hamâmî, E. (2001). *Râmî Dîvânı*. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı yayınları.
- Horata, O. (2019). *Dîvân Esrâr Dede*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- İpekten, H.-Kut, G- İsen, M-Ayan, H-Karabey, T (2017). *Sehî Beg Heşt Behişt*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- İsen, M. (2017). *Kühül-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Kaplan, Y (2019). *Fevzî Dîvânı*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Karaköse, S. (2017). *Nev'izâde Atayî Dîvânı*. ekitap.ktb.gov.tr. (erişim tarihi: 25.05.2020).

- Kavruk, H. ve Selçuk, B. (2017). *Filibeli Vecdî ve Dîvânı*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Kemikli, B. (2007). Divan Şiirinde Hastalık ve Tedavi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. c.16. 19-36.
- Keskin, A. G. (1994). *Klasik Türk Şiirinde Kaside Nazım Şekli, (XIII, XIV, XV. Asırlar)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kılıç, F. (2018). *Aşık Çelebi Meşâ'irü 'ş-Şu'ârâ*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Kıran, F. (2011). *Klasik Türk Şiirine Ait Bir Mecmû'a-i Eş'âr*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Niğde Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Korkmaz, S. (2002). Tokatlı Şair İshak b. Hasan'ın Bir Mersiyesi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. C. 1 (12), 185-202.
- Kurtoğlu, O. (2017). *Diyarbakırlı Lebîb Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin Sözlük)*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Kutlar Oğuz, F. S. (2017). *Arpaeminizâde Mustafa Sâmî Dîvânı*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Macit, M. (2017). *Erzurumlu Zihni Dîvânı*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020)
- Mansuroğlu, M. (1956). *Ahmed Fakih Çarhname*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayımları, no: 684. İstanbul.
- Oğraş, R. (2018). *Esad Mehmed Efendi Bağçe-i Safâ-Enduz*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Özden, K. ve Özmat, M.(2014). Salgın ve Kent: 1347. Veba Salgınının Avrupa'da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları. *İdeal Kent dergisi*, c. 5 (12), 60-87.
- Özkat, M. (2005). *Kara Fazlî'nin Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Sungurhan, A. (2017). *Beyânî Tezkiretü 'ş-Şu'ârâ*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Sungurhan, A. (2017). *Kınalızade Hasan Çelebi Tezkiretü 'ş-Şu'ârâ*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Taş, H. (2017). *Vahyî Dîvân*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Taşkın, G. (2009). *Çorlulu Zariî Dîvânı: İnceleme-Edisyon Kritikli Metin*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

- Yakar, H. İ. (2018). *Gelibolulu Sun'î Dîvânı*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Yakıt, İ. (2003). *Türk İslam Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih düşürme Sanatı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Yılmaz, K. H. (2017). *Diyarbakırlı Hâmi Ahmed Dîvânı*. www.ekitap.ktb.gov.tr (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Ziegler, P. (1972). "Veba." *Tarih Mecmuası*, İstanbul: Hayat Yayınları, c. 7 (Nisan), 32-40.

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 155-170

Yusuf Kıssalarına Göre Mısır'da Yaşanan Salgın The Epidemic in Egypt Based on the Stories of Yusuf

• Recep DEMİR*

*Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Van / Türkiye.
Assoc. Prof., Van Yüzüncü Yıl University,
Faculty of Letters, Department of Turkish
Language and Literature, Van / Turkey
receptdemir@yyu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6625-8299

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:
08/06/2020
Kabul Tarihi / Date Accepted:
28/06/2020
Yayın Tarihi / Date Published:
15/07/2020

Atrf: Demir, R. (2020). Yusuf Kıssalarına Göre Mısır'da Yaşanan Salgın, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 155-170

Citation: Demir, R. (2020). The Epidemic in Egypt Based on the Stories of Yusuf, *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Outbreak Diseases Special Issue, 155-170

Öz

Kur'an'da anlatılan Yusuf kıssası, klasik edebiyatın en fazla işlenen konularından biri olmuştur. Türk edebiyatında mesnevi nazım şekliyle yazılan bazı Yusuf ile Züleyha hikâyelerine göre, Mısır'da yedi yıllık bolluktan sonra başlayan kıtlık yıllarıyla eş zamanlı olarak bir salgın da yaşanmıştır. Mısır hükümdarının ölümüne sebep olan bu hastalığın ismi cû'ül-keleb (köpek açlığı) olarak kaydedilmiştir. Eski tıp kitaplarında, bu hastalıkla benzer belirtiler gösterdiği belirtilen cû'ül-bakar (öküz açlığı) adlı başka bir hastalıktan da bahsedilmektedir. İbn Sînâ, el-Kânûn fî't-Tıbb adlı eserinde bu iki hastalığın tanımları, belirtileri ve tedavi yöntemleri hakkında geniş bilgi vermektedir. Kavramların Osmanlı dönemi tıp sözlüklerinde de mevcut olması, bu hastalıkların Osmanlı hekimleri tarafından da bilindiğini göstermektedir. Ancak hastalık ismi olarak bilinen terimler, zaman içinde anlam genişlemesi ile edebî metinlere geçmiştir. Kaynaklarda aşırı yeme ya da oburluk olarak tanımlanan bu hastalık isimleri, tasavvufî metinlerde doymak bilmeyen insan nefsinin anlatmada kullanılır olmuştur. Ayrıca klasik şiirdeki olumsuz tiplerden olan rakip de köpeğe benzetilmekte, aç ve saldırgan nitelikleriyle yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yusuf kıssası, salgın, cû'ül-keleb (köpek açlığı), cû'ül-bakar (öküz açlığı)

Abstract

The story of Yusuf in the Qur'an has been one of the most studied subjects of classical literature. According to some Yusuf and Züleyha stories written in Turkish literature in the form of mesnevi, an epidemic has occurred simultaneously with the famine years that began after seven years of abundance in Egypt. The name of this disease, which caused the death of the Egyptian ruler, was recorded as *cû'ü'l-kelb* (dog starvation). In ancient medical books, another disease called *cû'ü'l-bakar* (ox starvation), which is stated to have similar symptoms with this disease, is also mentioned. In his book, *el-Kânûn fi't-Tıb*, İbn Sînâ gives extensive information about the definitions, symptoms, and treatment methods of these two diseases. The fact that the concepts are also present in the Ottoman medical dictionaries shows that these diseases are also known by the Ottoman physicians. However, the terms known as the name of the disease have changed to literary texts with the expansion of meaning over time. These disease names, which are defined as overeating or gluttony in the resources, have been used to describe the insatiable human ego in Sufistic texts. In addition, *rakip*, which is one of the negative types in classical poetry, is likened to a dog and it is used with its starvation and aggressive qualities.

Keywords: The story of Yusuf, epidemic, *cû'ü'l-kelb* (dog starvation), *cû'ü'l-bakar* (ox starvation)

Giriş

Sözcüklerin, kullanıldıkları metinlere göre anlam ve değer kazandıkları bilinmektedir. Günlük dilde veya sanat iddiası taşımayan metinlerde belli bir anlamı ifade etmek üzere kullanılan sözcükler, edebî metinlerde çok daha farklı ve derin anlam yüklenmiş olarak karşımıza çıkabilmektedir. Bir metni sıradan bir dil mahsulü olmaktan çıkarıp edebî kılan niteliklerden biri de budur. Bazen de herhangi bir bilim alanına mahsus bir terimin, edebî metinlerde terim anlamının dışında çok geniş bir anlam yükü kazandığı görülmektedir. Bu makalede, eski tıp biliminde hastalık ismi olarak kullanılan *cû'ü'l-kelb* ve *cû'ü'l-bakar* kavramlarının edebî metinlerde kazandığı anlam incelenecektir.

Tıp metinlerinde hastalık ismi olarak tanımlanan *cû'ü'l-kelb* kavramı, bu anlamıyla Yûsuf u Züleyhâ mesnevilerinde geçmektedir. Bilindiği gibi Tevrat ve İncil'de geçen, Kur'ân'da ise hikâyelerin en güzeli (*ahsenü'l-kasas*) olarak anılan Yûsuf kıssası, semavi dinlerin yayıldığı toplumlarda birçok sanat eserinin ilham kaynağı olmuştur. Türk ve Fars edebiyatlarında ise uzun hikâyelerin anlatılmasında büyük bir kolaylık sağlayan mesnevi nazım şekli ile çok sayıda Yusuf kıssası yazılmıştır. Klasik Türk edebiyatının henüz oluşmaya başladığı ilk yıllarda yazılmaya başlayan Yûsuf kıssası, Türk toplumu tarafından en fazla sevilen ve benimsenen konulardan biri olmuş, klasik şiirin son

dönemi olan XIX. yüzyıla kadar birçok şair tarafından kaleme alınmıştır. Mesnevi nazım şekliyle kaleme alınan Yûsuf kıssalarından birçoğunun, topluma dinî ve ahlâkî nasihatler verme düşüncesiyle meclislerde okunmak üzere yazıldığı izlenimi oluşmaktadır. Bu türlü eserlerde genellikle estetik kaygıdan ziyade mesaj iletmeye aracılık eden hikâyenin içeriğine öncelik verilmektedir.

İşte araştırmamızın konusu olan *cû'ü'l-keleb* kavramı da bu vesile ile geçmektedir. Bilindiği gibi Yusuf kıssasında, Hz. Yûsuf zindanda kendisine öğretilen rüya yorumu ilmiyle Mısır hükümdarının rüyasını yorumlamıştır. Hz. Yusuf, hükümdarın rüyasında gördüğü yedi semiz sığır ve yedi zayıf sığırı, ülkede yedi yıl bolluk ve ardından yedi yıl kıtlık yaşanacağı şeklinde yorumlamıştır. Birçok mesneviye göre, insanlığın asi olması ve dalalete düşmesi sebebiyle Allah tarafından gönderilen bir musibet olarak değerlendirilen *cû'ü'l-keleb* kavramı da bu kıtlık yıllarının işareti olan ve halkta salgın şeklinde görülen bir açlığı ifade etmektedir.

Fars dilinin önemli sözlüklerinden *Lügatnâme*'yi hazırlamış olan Dehhuda, *cû'ü'l-keleb* (كلب لوجع - köpek açlığı) terimini “organlar ihtiyaç hissetmediği hâlde midenin açlık çektiği durum” olarak açıklamakta ve *cû'ü'l-bakar* (قربل جوع - öküz açlığı) kavramının tam tersi olduğunu ifade etmektedir. Açıklamanın devamında kavramın bir hastalık ismi olduğunu ve buna yakalanan kimsenin ne kadar yemek yese de doymayacağını, yemek yemeye karşı duyduğu iştihanın devam ettiğini belirterek bu hastalığa *şehvet-i kelbî* (یبلک شهوت - köpek şehveti) de dendiğini ifade etmektedir¹.

Buna göre *cû'ü'l-keleb* ya da *şehvet-i kelbî* kavramlarının oburluk diye ifade ettiğimiz durumun hastalık boyutunu ifade ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Fars dilinin başka bir önemli sözlüğü olan *Ferheng-i Farisî-i Amîd*'de hastalık olarak tanımlanan durumun, beyindeki bozukluklar, şeker hastalığı ve psikolojik problemlerden kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Sözlüklerde, bu kavramların hastalık ismi olduğu tespit edilmiş olmakla birlikte, verilen örneklerin manzum eserlerden alınmış olması dikkat çekicidir. Bu husus, kavramların edebî metinlerde hastalık ismi olmaktan çok, aşırı derecede açlığı ifade etmekte kullanıldığını göstermektedir.

İbn Sînâ'nın *El-Kânûn Fi't-Tıbb* adlı eserinde bu iki hastalığın tanımı, belirtileri ve tedavileri hakkında geniş bilgi yer almaktadır. Eserin *Tahbüzü'i-Mathûn* adlı Türkçe tercümesinde *Cû'un ve İştîdâd-ı Cû'un ve Şehvet-i Kelbiyyenin Beyânındadır* başlığı altında *cû'ü'l-keleb*

¹ <https://dictionary.abadis.ir/>; (Erişim Tarihi: 10.06.2020)

² <https://dictionary.abadis.ir/>; (Erişim Tarihi: 10.06.2020)

(köpek açlığı) hakkında uzun açıklamalar yer almakta, bu hastalığın yüksek ateş ve açlık gibi belirtiler gösterdiği belirtilmektedir:

“Ve bu ‘illeti olanlarda ekseriyyâ ‘ataş olur ve ba’zı kerre dahi tahlîl-i ifrât üzere olup cû‘ ihdâs eder. Ve eger harâret-i müfrita cemî’an bedende ve etrâfta olur ise o harâret ekser-i hâlde cû‘ ihdâs eder.” (Tokadî Mustafa Efendi, 2018: 105)

İbn Sînâ’ya göre bu durumda iştiha, hararet sebebiyle midedeki damarların birbirini soğurması sonucunda ortaya çıkmaktadır:

“Ve cemî’an bedende olan harâret bi’l-cümle bedenden tahlîl eder ve ‘urûku birbirinden imtisâsa muhtâc eder hattâ o imtisâs fem-i mi‘deye müntehi oldukta tabî‘at ta‘âmı iştihâ eder.” Açıklamanın devamında bu hastalığın soğukta yolculuk yapan kimselerde görüldüğü de belirtilmiştir: “Ve câizdir ki sülûc ve berdde müsâfirîne ‘ârız olan cû‘-ı kelbî...” (Tokadî Mustafa Efendi, 2018: 106)

Bazı Yusuf kıssalarında Mısır hükümdarı Reyyan’ın bu hastalıktan öldüğü rivayetine yer verilmiştir. İbn Sînâ’nın açıklamaları, bu rivayetin gerçeği yansıtabileceği, yani hastalığın ölümcül olabileceği fikrini güçlendirmektedir. Zira köpek açlığı hastalığının bazen öküz açlığına (*cû‘ü’l-bakar*), komaya girmeye, hatta ölüme sebep olabileceği belirtilmiştir: “Ve ma‘lûm ola ki şehvet-i kelbiyye ba’zı kerre bûlümûs demekle ma‘rûf olan cû‘-ı bakarîye ve sübât ve mevte mü’eddî olur.” (Tokadî Mustafa Efendi, 2018: 106)

Cû‘ü’l-keleb kavramının Osmanlı hekimleri tarafından da hastalık ismi olarak bilindiğini gösteren bir başka kaynak ise XVII. yüzyıl Osmanlı bilginlerinden Hezarfen Hüseyin Efendi’nin (ö. 1103/1691) hazırlamış olduğu *Lisânü’l-etubbâ fi lugati’l-edviye* adlı tıp sözlüğüdür. Bu eserde kavram, “itler iştihası dirler ki ta‘âma [*yemeğe*] doymaz” şeklinde açıklanmaktadır (Kaya, 2018: 86).

Fars dilinin önemli güncel sözlüklerinden biri olan *Ferheng-i Bozorg-i Suhen*’de ise iki kavramın eş anlamlı olduğu ve oburluğun hastalık derecesinde ilerlemiş düzeyi olduğu belirtilmektedir (Enveri, 1381: 2227).

Edebî metinlerde aynı anlamda kullanılmış olmasına rağmen, *cû‘ü’l-bakar* kavramının farklı bir hastalık ismi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yukarıda *cû‘ü’l-keleb* kavramıyla tezat oluşturduğu söylenen bu kavram da açlık durumunu ifade etmektedir; fakat “mide tok olduğu halde, organların ihtiyaç durumunda olması” şeklinde açıklanmaktadır. Bu durum ise günümüzdeki şeker hastalığı tanımına uymaktadır. Şeker hastalığında, insanın yediği besinden kana geçen şekeri kullanmadığı ve kan şekeri düzeyinin yükseldiği bilinmektedir.

Bu durumda kan şekeri dokulara taşınmaz ve başka bazı belirtilerle birlikte çok su içme ve çok yemek yeme gibi belirtiler görülür².

Tahbîzü'l-Mathûn adlı tercümede *Bûlîmûs Tesmiye Olunan Cû' Beyânındadır* başlığı altında verilen açıklamalardan anlaşıldığına göre İbn Sînâ, *bûlîmûs* da denilen *cû'ü'l-bakar* (öküz açlığı) hastalığının, köpek açlığının bir sonraki aşaması olduğunu belirtmektedir: “Bu *cû' cû'-ı bakarî* demekle ma'rûftur ve ekser-i hâlde *bûlîmûs* ‘âriz olmazdan mukaddem şehvet-i kelbiyye ‘ârıza olur...” (Tokadî Mustafa Efendi, 2018: 110)

Ayrıca İbn Sînâ, mide tok olduğu hâlde organların gıdaya ihtiyaç duyduğunu fakat midenin, organlara gıda ulaşmasını engellediğini bildirir: “Pes *bûlîmûs* bir *cû'* dur ki onda mi‘de şîba‘ üzere olur ve a‘zâda *cû'* olur, a‘zâ cidden câyi‘a ve gıdâya kemâl-ı hâcet üzere iken mi‘de a‘zâyı gıdâdan ‘avk eder.” (Tokadî Mustafa Efendi, 2018: 110)

Tokadî Mustafa Efendi, İbn Sînâ'nın eserini tercüme ederken farklı kaynaklardan derlediği bilgilere dayanarak gerekli gördüğü yerlerde açıklamalar yapmıştır. Tokadî, bu terimlerle ilgili olarak, Yunanca (*bûlîmûs*) ve Arapça (*cû'ü'l-bakar*) isimlerin dayanaklarını açıklayan notlar eklemiştir. Buna göre Yunancada *bûlî*, büyük; *mûs* ise açlık anlamındadır. Arapça isimle ilgili olarak, ileri sürülen farklı bilgileri sıralayan mütercim, açlık çeşitlerinden en şiddetlisinin bu hastalıkta görüldüğünü ve öküz (*bakar*) diğer hayvanlar içinde en cüsselisi olduğu için hastalığa bu ismin verildiğini nakletmiştir. Bazı kaynaklarda ileri sürülen ve kabul görmeyen bir başka görüş ise, hastalığın genellikle öküzde görülmesi sebebiyle böyle isimlendirilmiş olmasıdır.

“‘Bûlî’ Yûnân lûgatinde ‘‘azîm’ ma‘nâsına, ‘mûs’ ‘cû’ ma‘nâsınadır. Asnâf-ı *cû'* beyinde bu nev‘ a‘zam olmakla ona *cû'-ı bakarî* dahi tesmiye olundu, *bakar* sâir hayvânâtta a‘zam olduğu gibi bu *cû'* dahi sâir *cû'*ların a‘zâmı olduğu için. Ve ba‘zılar bu maraz ekseriyyâ bakara ‘âriz olur, onun için *cû'-ı bakarî* tesmiye olundu derler, o kavle iltifât olunmaz diye Nefîsî onu redd eder.” (Tokadî Mustafa Efendi, 2018: 110)

Başta Mevlana'nın Mesnevi adlı eseri olmak üzere edebî metinlerde, iki kavram da oburluk ve aşırı açlık anlamında kullanılmaktadır. Mesnevi'yi şerh eden Ahmet Avni Konuk, eserde iki

² Cû'ü'l-bakar kavramının sözlüklerde “mide tok olduğu halde organların açlık çekmesi” şeklinde açıklanmasına dayanarak durumun şeker hastalığına karşılık gelebileceği fikrini veren ve şeker hastalığını basit bir dille anlatan Antalya Eğitim ve Araştırma Hastanesi Radyoloji Bölümü'nde görevli dostum Doç. Dr. Alpaslan Yavuz'a teşekkür ederim.

defa geçen *cû'ü'l-keleb* tamlamasını “köpek açlığı” şeklinde tercüme ederek açıklama getirmeksizin oburluk anlamını ima etmiştir. Buna karşılık birçok defa geçen *cû'ü'l-bakar* tamlamasını “bir hastalığın adıdır ki, bu hastalığa tutulanlar doymak bilmezler.” şeklinde açıklamaktadır (Konuk, 2006: 84). Mesnevi'nin tercümeleri değerlendirildiğinde iki kavramın aynı anlama gelecek şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Yusuf kıssalarında salgın olarak *cû'ü'l-keleb*

Türkçe Yûsuf u Züleyhâ mesnevilerinin bazılarında bu açlığa, insanları iş göremeyecek derecede etkileyen bir yorgunluk hâlinin de eşlik ettiği ve salgın şeklinde yayıldığı belirtilmesine rağmen, bazılarında yalnızca Mısır hükümdarının bu hastalıktan etkilenerek öldüğü anlatılmaktadır. Eserini XV. yüzyılda yazmış olan Akkoyunlu Yakup dönemi şairlerinden Hatâyî-i Tebrîzî'nin Yûsuf u Züleyhâ mesnevisinde, kıtlık yıllarının başlamasıyla birlikte hükümdarın bu hastalığa yakalanarak öldüğü anlatılmaktadır:

Yeddi ilden sonra kahtlık yetdi bil
Oldı bil hem ol kahtlık yeddi il
Ol kahtlık gicesi dir pâdişâh
Üç kere yemek bişürtdi yidi şâh
Çünkü dan atdı yine acım didi
Nice ki yemek yidi hîç doymadı
Didi bu bir nikbet işdür oldı dir
Yoksa beyle dünyâda kim gördi dir
Kudret ilen ol gice şâh yatdı dir

Ol döşekde dünyâdan nakl itdi dir / Hatâyî (Demir, 2006: 236)

Hatâyî'nin yukarıdaki beyitlerde anlattığına göre, Mısır hükümdarı kıtlık döneminin başladığı gece tan ağarınca kadar üç kere yemek yemesine rağmen doymamış, o zamana kadar görülmemiş bir durum yaşandığını tespit etmiş ve ölmüştür. İbn Sînâ'nın, bu hastalığın koma hâline ve ölüme sebep olabileceğini ileri sürdüğüne yukarıda değinilmişti.

Yıldırım Beyazid dönemi şairlerinden Molla Hasan'ın Yûsuf u Züleyhâ mesnevisinde ise hükümdarın ölümü hastalık adı verilmeksizin anlatılmaktadır:

Ni'metile geçdi çünkü yedi yıl
Her kimesne anda ganî oldı bil
Çünkü kıtlık yılınun ayı toğar
Yûsuf anda halkı ekinden yığar
Kıtlığın dürlü nişânı belirir
San'at ehli işleyemez yorulur

Bir gice sultân yaturiken turur
 Bana yemek getürün der buyurur
 Âdem hayvân yeyüb toymaz olur
 Tez acıdır açlığa döymez³ olur
 Bu acıkmağın sebebi ne idi
 Dinle imdi râvîler böyle didi
 Hak Te‘âlâ Cebrâ’ile emr eyledi
 ‘Âsî oldı cümle mahlûk in didi
 İndi Cebrâ’il acığın der çağırır
 ‘Âsî siz tanrı size açlık virir
 Vermek almak tanrınındur bilesiz
 Mü’min olub toğrı yola gelesiz
 Tuydı Yûsuf çünkü işbu halleri
 Bildi didi geldi kıtlık yılları (Kabalakoğlu, 2018: 61-62)

Molla Hasan’ın mesnevisine göre kıtlık yıllarının başladığını bilen Hz. Yusuf, halkı artık toprağı ekmekten vazgeçirir. Kıtlık yıllarının başladığına dair birçok işaret belirmiştir. Bu işaretlerden biri halkta salgın şeklinde görülen çalışamayacak kadar yorgunluk hâlidir. Açlık da bu işaretlerden bir başkasıdır. Bir gece hükümdar acıkmış, sonra yemek yemesine rağmen tekrar acıkmıştır. Ansızın ortaya çıkan bu açlık hâlini kimse açıklayamaz. Şair, bu açlığın sebebini rivayet olarak şöyle açıklamaktadır: Allah, Cebrail’e yere inmesini emretmiş ve yere inen Cebrail, *cümle mahlûk* asi olduğu için böyle bir musibet gerçekleştiğini, insanların doğru yola gelmesi gerektiğini bildirmiştir. İlk dönem mesnevilerinde şairin hikâyeyi *râvîlerden* naklettiği olağanüstü olaylarla süsleyerek nasihat vermesi sıkça başvurulan bir anlatım özelliğidir.

Anadolu sahası Türk edebiyatında en fazla beğenilen Yûsuf kıssası, Hamdî’nin Yûsuf u Züleyhâ mesnevisidir. Eserini, klasik İran şiirinin büyük temsilcilerinden olan Molla Câmi’nin aynı adlı mesnevisinden ilhamla, kısmen tercüme ve kısmen telif olarak kaleme alan Hamdî, Mısır’da salgın şeklinde ortaya çıkan hastalık için *cû’-i kelbî* kavramını kullanmıştır:

Kızlıgun zâhir oldı ‘unvânı
 Taladı **cû’-i kelbî** insânı

...

Her zemân bu ne turfa hikmetdür
 Toymamak kızlığa ‘alâmetdür
 Eyle derler ki ol gece Reyyân

³ Bu sözcük, alıntı yapılan çalışmada (Kabalakoğlu 2018) “duymaz” şeklinde okunmuştur. Anlama uygunluk bakımından “döymez” şeklinde okunması gerektiği için değiştirilmiştir. Döymek, dayanabilmek, katlanmak anlamındadır.

Açlığı acısından etdi figân
Toymayup eyle yerler-idi sipâh
Niçe def'a boşaldı matbâh-ı şâh (Öztürk, 2001: 175)

Hamdî'ye göre halkta görülen açlık, kıtlığın alametidir. Aniden ortaya çıkan ve sebebi anlaşılmayan böyle bir salgından etkilenen Melik Reyân, bir gece *açlığı acısından* feryat etmiş; ordusu ise, mutfağının boşalmasına sebep olacak kadar defalarca yemek yemesine rağmen açlıktan kurtulamamıştır. Bu arada Hz. Yûsuf gelerek mucizevî elini (*dest-i i'câz*) Melik Reyân'ın göğsüne koyarak onun iman etmesine vesile olmuş ve böylece açlıktan kurtulmasını sağlamıştır. Mısır halkının böyle bir musibete düşmesinin sebebi hakkında Molla Hasan ve Hamdî'nin mesnevileri benzeşmektedir. Molla Hasan'da insanların *âsi* olması, Hamdî'de ise sapkınlığa (*dalâl*) yönelmesi kıtlık ve açlığa sebep olmuştur:

Dedi Yûsuf cihana toldı dalâl
Ol dalâlün 'azâbı oldu bu hâl
Nefsi hâlin kul etmese tağyir
Lutfi tağyîr eylemezdi Kadîr (Öztürk, 2001: 175)

XVI. yüzyıl Osmanlı şairi Yûsuf Can'ın mesnevisinde de kıtlık yıllarının başlaması, bu açlık durumu ile açıklanmaktadır:

Ucuzluk devri çün geçdi yidi yıl
Nişân-ı kaht irüp az oldu hâsil
Nice tohm ekdiler bitmedi dâne
Temâmet kaht oldu düşdi cihâne
Tîr-i dendân **cû'ül-keleb** olup tîz
İderdi kâsd-ı cân çün gürg-i hûn-rîz (Gökcan, 2015: 459-460)

Yusuf Can'ın eserinde Mısır'da yedi yıl süren bolluk devrinden sonra kıtlık başlamış, toprak ekilmesine rağmen verim alınamamış ve kıtlık bütün cihana yayılmıştır. Şair, *cû'ül-keleb* hastalığının ölümcül olduğunu ifade etmek için bu hastalığı insanların canına kasteden kan dökücü bir kurt (*gürg-i hûn-rîz*) olarak somutlaştırmıştır.

Tasavvufî metinlerde *cû'ül-keleb* (köpek açlığı) ve *cû'ül-bakar* (öküz açlığı)

Araştırmanın konusu olan bu iki terimin, hastalık ismi olarak yalnızca tıp kitaplarında ve Yusuf kıssalarında kullanıldığı tespit edilmiştir. Öteki edebî metinlerde ise genellikle oburluk ve açlık anlamlarında kullanılmıştır.

Osmanlı şiir zevkinin oluşmasında belirleyici kaynaklardan biri olan tasavvufta, nefis terbiyesinde az konuşmak ve az uyumak gibi ilkelerden birinin de az yemek olduğu bilinmektedir. Tasavvufî öğretiyi

işleyen hemen her eserde, dervişlere kemale erme yolunda (*seyr-i sülûk*) ilerleyebilmek için bedeni aç bırakmak tavsiye edilmektedir. Bu türün Anadolu’da yaygın olarak kabul gören örneklerinden biri olan Eşrefoğlu Rûmî’nin *Müzekki’ n-Nüfûs* adlı eserinde de açlık bahsi için bir bölüm ayrılmıştır. Nasihatlerini ibret hikâyeleriyle temellendiren Eşrefoğlu Rûmî’ye göre iki bin yıl cehennemde azap gören nefis, Allah karşısında benlik iddiasından vazgeçmemiş, “Ben benim, sen sensin.” diyerek olgunlaşmadığını göstermiştir. Fakat aynı nefis üç gün aç bırakıldıktan sonra terbiye olarak “Bildim yarabbi! Sen benim Mevlamsın ve ben senin zayıf kulunum!” demiştir. Bu hikâyeden sonra açlığın erdemlerini uzun uzun anlatan Eşrefoğlu, dünyadaki bütün kavga ve kargaşayı *karın doyması ve bağırsakları dolması* sebebine bağlamaktadır (Eşrefoğlu Rûmî, 1996: 275-276).

Anadolu’da tasavvufun yayılmasında önemli etkileri olan Mevlana’nın eseri Mesnevi’de birkaç defa geçen *cû ‘ü’l-keleb* kavramı Türkçe tercümelemlerde *açlık*, *köpek açlığı*, *itler açlığı* olarak; *cû ‘ü’l-bakar* ise yine *açlık*, *öküz açlığı*, *sığır açlığı* şeklinde çevrilmiştir. Ancak bu kavramların daha çok tasavvufî bağlamda kullanıldığı; bedensel bir açlıktan ziyade, nefsin kanaat etmemesi, henüz olgunluğa ulaşmamış sofu tipinin doymak bilmeyen nefis açlığını ifade etmek üzere kullanıldığı dikkat çekmektedir.

Meselâ Mesnevi’nin V. cildinde anlatılan ve kahramanları tilki ile eşek olan bir hikâyede, sofu tipini temsil eden eşeğin bu türden bir açlık çektiği anlatılmaktadır:

خر بسی
کوشید و
او را
دفع
گفت
لیک
جوع
الکلب با
خر بود
جفت

(Eşek çok çalıştı ve ona (tilkiye) defolmasını söyledi; açlık (*cû ‘ü’l-keleb*), eşeğe eş olmuştu.) (V. Cilt: 2817)

Mesnevi’yi serh eden Ahmet Avni Konuk (2008: 231), bu beyti açıklarken sürekli rızık endişesi yaşayan, yiyecek hırsıyla helak olan sofu tipini “hakikat-i zühdden bi-haber bulunduğu halde tarik-i zühdü ihtiyâr ettiğini zanneden bir ahmak mukallid” olarak tanımlamaktadır.

Mesnevi’nin aynı cildinde başka bir hikâyede ise dağarcığında ekmek bulunduğu hâlde açlıktan ölmek üzere olduğu için ağlayan

köpeğine ekmek vermeyen bir Arap yolcunun hikâyesi anlatılmaktadır. Bu insafsızlığı gören bir dilenci, köpeğin durumunu sorar. Sahibi olan Arap, açlıktan zayıf düşmüş köpeğinin *cû'ü'l-keleb*'e yani köpek açlığına düştüğünü söylemiştir:

گفت
رنجش
چيست
زخمی
خورد
است
گفت
جوع
الكلب ز
ارش
کرده
است

(Dedi “Onun hastalığı nedir? Yaralanmış mıdır?” Cevap verdi: “Köpek açlığı onu zayıflatmıştır.”) (V. cilt; 481. beyit)

Gelişen diyalogda dilenci, köpeğin sahibine neden dağarcığında ekmek olduğu hâlde köpeğe vermediğini sorar. Yolcu ise ekmeğin uzun yolculukta kendisine gerekli olduğunu, ağlamanın ise erdem olduğunu anlatır. Hikâyenin devamında köpeğin, nefsi temsil ettiği ima edilerek, ağlayarak gözyaşı dökmenin nefsi terbiye etmede gerekli olduğu anlatılmaktadır.

Osmanlı coğrafyasında tasavvufun yerleşmesinde ve Klasik Türk şiiri mazmunlarının şekil bulmasında kaynaklık etmiş olan en önemli metinlerden biri olan Mesnevi'nin farklı bölümlerinde, *cû'ü'l-bakar* kavramı da açlık anlamında kullanılmıştır. Mevlana her ne kadar bu kavramları kullanırken sınırlı bir anlam kastetmiş olsa da Mesnevi'yi şerh eden yazarlar, açıklamalarında kavramın hastalık ismi olduğunu belirtmişlerdir.

Mesela, Mesnevi'nin II. cildinde Mevlana, çığ ve edepsiz insanların boş konuşmalarıyla insanı çaresiz bıraktığından bahsederken, bakımını üstlendiği eşeğe gerekli bakımı yerine getirmeksizin sadece konuşan bir hizmetçinin hikâyesini anlatır. Bu hikâyede yem bekleyen eşeğin durumu anlatılırken *cû'ü'l-bakar* kavramı kullanılmıştır:

بس به
پهلو
گشت آن
شب تا
سحر

آن خر
بی چاره
از چوع
البقر

“Sonunda o gece seher vaktine kadar o biçâre eşek açlıktan (cû‘ü’l-bakar) yan üstü yuvarlandı.” (II. cilt; 240. beyit)

Ahmet Avni Konuk, beytin tercümesinde *cû‘ü’l-bakar* kavramını çevirmemiş, beyti şerh ederken “Cû‘ül-bakar bir hastalığın adıdır ki, bu hastalığa tutulanlar doymak bilmezler.” şeklinde açıklama getirmiştir (2006: 84).

Mevlana, kanaat etmeyi bilmeyen nefsin durumunu anlatmak için de öküz benzetmesine başvurur. Mevlana’ya göre öküz, ömrü boyunca rızkı eksilmediği, her gün bol bol otlayarak doyduğu hâlde, akşam olduğunda yarın ne yiyeceğini düşünerek zayıflamaktadır. İşte bu oburluğu ifade etmek için aşağıdaki beyitte *cû‘ü’l-bakar* (öküz açlığı) tamlamasını kullanmaktadır:

اندر افتد
گاو با
جوع
البقر
تا به
شب آن
را چرد
او سر
به سر

(Öküz, öküz açlığına tutulmuş, akşama kadar (kırları) baştan başa otlar.) (V. cilt; 2859. beyit)

Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*’nde beyti tercüme ederken kavramı olduğu şekliyle (cû‘ü’l-bakar) kullanmış, fakat açıklama yaparken “Cû‘ü’l-bakar, bir nevi hastalığın adıdır ki, mide tok olduğu hâlde açlık hâli bilcümle a’zada zâhir olur.” ifadelerini kullanmıştır (2008: 243)

İkişer örnekle iktifa edilen *cû‘ü’l-kele* ve *cû‘ü’l-bakar* kavramları, *Mesnevî*’de başka hikâyeler vesilesiyle de kullanılmıştır. Yukarıda kısaca değinilen hikâyelerden de anlaşılacağı üzere söz konusu kavramlar, *Mesnevî*’de hastalık ismi olarak değil, açlığın ileri bir boyutunu ifade etmek üzere kullanılmıştır. Kavramların temsili hikâyeler vesilesiyle daha çok tasavvuf bağlamında kullanıldığı da dikkat çekmektedir. Klasik Türk şiirinde de daha çok tasavvufi bağlamda, insan nefsinin dünya varlıklarına karşı duyduğu istek anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir.

XVI. yüzyıl şairlerinden Cinânî, *Riyâzü'l-cinân* adlı didaktik-ahlâkî mesnevisinde, Allah'a teslim olup tevekkül etmeyi nasihat ederken, bütün konularda olduğu gibi rızık ve açlık konusunda da gönülden evhamı kaldırmayı ve açlıktan dolayı kedere düşmemeyi tavsiye etmektedir.

Dilden idüp cümle-i evhâmı selb

Âdem isen çekme gam-ı **cû'-ı kelb** (Okuyucu, 1989: 508)

XVIII yüzyıl şairlerinden olan İhyâ, ramazaniyye türünde yazdığı bir kasidede oruç tutan insanların yemeklere yönelmesini biraz da muzip bir dille anlatmış, insanların açlık hâlini anlatırken köpek açlığı kavramını kullanmıştır:

İtdiler sâde-i güllâci koyub bin loğma

Cû'-ı kelbîye meger uğradı bî-destârân (Erzen, 2012: 398)

İhyâ, bir gazelinde ise dünya varlıklarını leşe benzetmiş, insan nefsinin dünyadan tiksinnemesine duyduğu şaşkınlığı ifade etmiştir:

Cû'-ı kelbine hayretdeyim İhyâ nefsün

Eylemez cîfe-i dünyâdan o seg istikrâh (Erzen, 2012: 928)

XVII. yüzyıl şairlerinden Seyyid Ni'metî, sosyal hiciv konulu *yûf* redifli gazelinde, gencinden yaşlısına, zengininden fakirine herkesin *köpek açlığına* müptela olduğunu söyleyerek toplum eleştirisini dile getirmektedir. Bir başka dikkat çekici nitelik de tasavvufî metinlerde dünyanın ve dünya varlıklarının olumsuz çağrışımlarla anılmasıdır. Seyyid Ni'metî, gazelinin ikinci beytinde dünyayı leşe teşbih ederken İhyâ ile benzer bir tutum göstermektedir:

Cîfe-i dünya için yirini dūzah idenün

Çekdügi bâr-i belâya hayf ü ef'âline yûf

Cû'-ı kelbe mübtelâ bây ü gedâ pîr ü civân

Ehl-i dünyânun cihânda hırs ü 'amâline yûf

(Gülen, 2007: 240)

Hacı Bayram-ı Velî'nin müridi olan XV. yüzyıl mutasavvıf şairlerinden Hakîkî Yûsuf da *der-tezkiye-i nefis* başlığı ile söylediği iki gazelde, nefis hakkında köpek (*seg*) ve öküz (*gâv*) benzetmelerine başvurmaktadır:

Cû' ider rûh-ı latîfi ki melekden efdal

Hırs ider nefis-i harîsi şîba'ıla bir **gâv**

Nefsi tosun durur olmaz çü mutî' it kurbân

Niçe bir semridesin sen yidürüp ana pilâv

Eyle **cû'**ıla mu'allem bu **seg-i** nefsi ki tâ

Pertev-i şa‘şa‘-ı âhû-yı yâ-hû duta av
 Rûh-ı insânı kılır **cû‘u** melekden efdal
 Hırs ider nefis-i habîsi şebâ‘ıla bir **gâv** (Boz, 2017:
 705)

Hakîkî Yûsuf, yukarıdaki beyitlerde açıklık terbiye edilen nefsin melekten üstün olacağını belirtmektedir. Ayrıca hırsın ise insanı öküze benzeteceğini, hırsın kurtulamayan nefsin itaatkâr olmayacağını ve kurban edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Şaire gör köpeğe benzeyen nefis açıklık terbiye edilmelidir, insan ancak böylece ilahi nurlara kavuşabilecektir.

Köpek sözcüğü ile birlikte çağrışan açlık kavramı, şairler için, klasik şiirin olumsuz tiplerinden olan rakip tipiyle teşbih ilişkisine imkân sağlamıştır. Bilindiği gibi klasik şiirde özellikle gazel nazım şeklinde terennüm edilen imkânsız aşkıta, âşık ve sevgili tiplerinin çevresinde rakip de kendisine yüklenen olumsuz rollerle yer almaktadır. Bu kurguda âşık tipinin tahammül edemediği rakip, şairler tarafından en çirkin benzetmelerle anılmaktadır. Bunlardan biri de köpektir. Dolayısıyla rakip tipi, gazellerde en fazla köpek teşbihiyle yer almaktadır. Sevgilinin evinin çevresinde yaşaması, âşığı buraya yaklaştırmaması, âşığın eteğini çekiştirmesi ve havlaması gibi birçok özelliği ile tasvir edilen köpeğin en belirgin özelliklerinden biri de aç olmasıdır. Bu *aç köpek* imgesi şairler için geniş bir hayal kapısı aralamaktadır. Meselâ XVIII. yüzyıl Mevlevî şairlerinden Sâkib Dede’ye göre, layık olduğu *köpek açlığı* ile vücudu kuru kemiğe dönmüş rakip için en uygun yiyecek, yine kendi kuru cisimidir. Âşık rolünde gazel söyleyen şair bu ifadeyle, sevgili ile arada engel teşkil eden rakibin yok olmasını istediğini dolaylı bir biçimde anlatmaktadır:

Üstühân-ı huşke dönse **cû‘-i kelbi**yle rakib
 Kendiden enseb ana ‘âlemde rûzî olmaya (Arı, 2018:
 579)

Hikâye yazarı olarak tanınan XVI. yüzyıl şairlerinden Süheylî de aşağıdaki beyitte, eşeğe benzettiği düşmanlarının kendisini çekiştirmesinden kinayeli bir biçimde şikâyet etmektedir. Zira onlar ağızından kemik düşmeyen aç köpek (*gürisne seg*) gibidir, şairin zavallı varlığı da kemikten ibaret kalmıştır:

‘Adû-yı har dehânından bu cism-i nâ-tüvân gitmez
Gürisne seg durur agzından anun üstühân gitmez
 (Harmancı, 2017: 206)

Sonuç

Eski metinlerde hastalık ismi olarak geçen cû‘ü’l-kelb kavramı, “organlar ihtiyaç hissetmediği hâlde midenin açlık hissetmesi” şeklinde

açıklanmaktadır. Cû'ü'l-bakar ise, "mide tok olduğu hâlde organların açlık hissetmesi" olarak tanımlanmakta ve bu tanıma göre şeker hastalığı belirtileriyle benzeşmektedir. Bazı sözlükler, birbirinden farklı olan iki kavramın sürekli açlık hâli ve oburluk anlamında eş anlamlı olduğunu belirtmektedir. Ancak cû 'ü'l-keleb, bazı Yûsuf kıssalarında kıtlık yıllarının başlamasının işareti sayılan, açlık ve yorgunluk şeklinde ortaya çıkan ve salgın olarak görülen bir hastalık ismi olarak geçmektedir.

Yusuf kıssaları hariç tutulacak olursa klasik şiirde bu iki kavram, bedensel bir açlık anlamıyla birlikte daha çok, insan nefsine atfedilen hırs, tamahkârlık, gözü doymazlık gibi durumları ifade etmede kullanılagelmiştir. Ayrıca yaygın olarak köpeğe teşbih edilen rakip tipi de bu sıralanan olumsuz özellikleriyle gazel nazım şeklinde sıkça yer verilen unsurlardandır.

Kaynakça

- Arı, A. (2018). *Sâkıb Dede (Mevlevîlikte Bir Hanedanlık Kurucusu) Dîvânı*. Erişim: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59860,sakib-dede-divanipdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 05.06.2020)
- Boz, E. (2017). *Hakîkî Yûsuf Hakîkî Dîvânı Karşılaştırmalı Metin*. Erişim: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55749,hakiki-divanipdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 07.06.2020)
- Demir, R. (2006). *Hatâyî-i Tebrîzî ve Molla Câmî'nin Yûsuf u Züleyhâ Mesnevileri Üzerinde Karşılaştırmalı Bir İnceleme (Karşılaştırma-Metin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Enveri, H. (1381). *Ferheng-i Bozorg-i Suhen*. Tahran: Kitaphane-i Milli-i İran.
- Erişim: <https://dictionary.abadis.ir> (Erişim Tarihi: 10.06.2020)
- Erzen, M. H. (2012). *İhyâ Dîvânı ve Tahlîli (İnceleme-Tahlil-Tenkitledir)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Eşrefoğlu Rûmî (1996). *Müzekki'n-Nüfûs*. A. Uçman (Hzl.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Gökcan, M. (2015). *Ziyai Yusuf (Yusuf Can) Yusuf ile Züleyha Mesnevisi*. İstanbul: Kabalcı.
- Gülen, A. (2007). *Seyyid Nakîb-zâde Ni'metî Hayatı Edebî Şahsiyeti Eserleri ve Divânı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Harmancı, M. E. (2017). *Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethudâ Dîvânı*. Erişim: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55750,suheyli-divanipdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 05.06.2020)

- Kabalakoğlu, M. B. (2018). *Yûsuf u Züleyhâ Molla Hasan (YK58a-110)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kaya, Fatih (2018). *Lisâü'l-Etibbâ Tabiplerin Dili Giriş-Çeviriyazılı Metin-Söz Varlığı-Madde Başları Dizini*. İstanbul: Hiperyayın.
- Konuk, A. A. (2006). *Mesnevî-i Şerif Şerhi 3*. O. Türer, M. Tahralı, S. Arpaguş (Hzl.), İstanbul: Kitabevi.
- Konuk, A. A. (2008). *Mesnevî-i Şerif Şerhi 10*. M. Demirci, S. Gökbulut, M. Tahralı (Hzl.), İstanbul: Kitabevi.
- Okuyucu, C. (1989). Cinânî'nin Riyâzü'l-Cinânı. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, 499-517.
- Öztürk, Z. (2001). *Hamdu'llah Hamdî's Mesnevî Yûsuf u Zeliâ Introduction, Texti Analysis and Facsimile*. Harvard University.
- Tokadî Mustafa Efendi (2018). *Tahbîzü'l-Mathûn: El-Kânûn Fî't-Tıb Tercümesi 4. Cilt Teşrîhât 2*. M. Koç, E. Tanrıverdi (Hzl.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 171-188

Kerkük Türkmen Ağzında Hastalık Adları *Disease Names in Kerkuk Turkmen's Dialect*

• Sevda ÖZEN ERATALAY*

* Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Van / Türkiye.
Asst. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature, Van / Turkey.
sevdaeratalay@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-2236-1678

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma

Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Date Received:

12/06/2020

Kabul Tarihi / Date Accepted:

06/07/2020

Yayın Tarihi / Date Published:

15/07/2020

Atf: Özen Eratalay, S. (2020). Kerkük Türkmen Ağzında Hastalık Adları. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 171-188

Citation: Özen Eratalay, S. (2020). Disease Names in Kerkuk Turkmen's Dialect. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Outbreak Diseases Special Issue, 171-188

Öz

Bireyler, yaşadıkları çevrede kültürel bağlamda edindiği her bilgiyi kendilerinden sonra gelecek nesillere ulaştırmak için belli bir çaba harcamaktadır. İnsanoğlu hayatı boyunca, edindiği tüm bilgiyi beyninde işleyerek dile taşımakta ve oradan da sözcükler vasıtasıyla dış dünyaya aktarmaktadır. Dilin anlamlı ses birlikleri olan bu sözcükler aynı zamanda pek çok varlığın ve nesnenin de adıdır. Çoğu zaman bu varlık ve nesnelerin özelliğinden ötürü konulan adların benzetme yoluyla oluşturulduğu bilinmektedir. Bu çerçevede halkın ürettiği hastalık adlarından bazıları hastalığın özelliği, görüntüsü, kişide bıraktığı his gibi farklı sebeplerle konulmaktadır. Halk kendi diline özgü oluşturduğu bu adları, nerede olursa olsun, arada mesafeler olan ve aynı milliyetten olan ülkeler arasında bile aynı biçim ve anlamda kullanmaya devam eder. Bu, ortak bir kültürden gelen ve daha sonra ayrı kalan milletlerin geçmiş kültürlerini ve geleneklerini iyi bilmeleriyle ilgili olmalıdır. Örneğin bugün Türkiye Türkçesi ve ağızlarında kullanılan pek çok hastalık adının Irak (Kerkük) Türkmen ağzında da aynı şekilde yaşadığı görülmektedir. Çalışmada, Kerkük'te anlamsal ve biçimsel bağlamda Türkiye'deki ile aynı olduğu gözlemlenen pek çok hastalık adının nasıl konulmuş olabileceği üzerinde durulmuştur

Anahtar Kelimeler: Kerkük ağzı, hastalıklar, hastalık adları, sözcük üretme, Irak Türkmenleri.

Abstract

Individuals make a certain effort to convey all the knowledge acquired in the cultural context in their environment to the next generations after them. During his life, mankind transfers all the information he has acquired to the language by processing it in his brain and transfers it to the outside world through words. These words, which are meaningful voice associations of language, are also the name of many beings and objects. It is known that most of the time, the names are given due to the nature of these entities and objects are created by analogy. In this context, some of the disease names produced by the public are put in place for different reasons such as the nature of the disease, its appearance, and the feeling it leaves in the person. People continue to use these names, which are unique to their language, in the same form and sense, even between countries of the same nationality, wherever they are located. This should be related to the fact that nations coming from a common culture and later separated know their past cultures and traditions well. For example, today many of Turkey and Iraq and mouth disease names used in Turkish (Kirkuk) shows that the Turkmen live in the same way in the mouth. In the study, semantic and stylistic contexts in Kirkuk may have been focused on how to put the same name with that observed in many disease in Turkey.

Keywords: Kirkuk's dialect, hiseases, hiseaise names, word derivation, İraqi Turkmen.

Giriş

Hemen her dilde farklı yöntemlerle üretilen sözcükler, Türkçede daha çok benzetme yoluyla yapılmaktadır. Bu bağlamda yeni sözcük üretmede oldukça başarılı olan Türkçe bu başarısını kültürüne borçludur. Savaşmayı iyi bilen göçebe bir toplumken yerleşik hayatla tanışan ve tarım yapmayı öğrenen Türkler Gök-Tanrı inancıyla başladığı dinî hayatlarına daha sonra Budizm, Manihaizm Hristiyanlık ve İslamiyet'i de katmışlardır. Tüm bunlar sayesinde zenginleşen Türk kültürünün bu zenginliği elbette diline de yansımıştır.

Türkçede hastalık adlarının; hayvan adları (yılancık), hayvan-organ adları (tavukgötü), hayvan-renk adları (tavuk karası), bitki adları (arpacık) gibi pek çok biçimde adlandırıldığı bilinmektedir. Bu adlandırma doğa olayı (gece yanığı, yel) ve bazı renkler (kara kızamık, sarılık) çerçevesinde de karşımıza çıkar. Hatta bazı yerlerde halkın kendine özgü hastalık adları bulduğu da bilinmektedir. Örneğin Samsun/Çarşamba yöresinde boğmaca hastalığına “göğsürük” denilmektedir. Kendine özgü anlamı olan ve bu anlam bağlamında adlandırılan hastalık göğüsten gelen öksürük anlamında olup iki farklı sözcüğün birleşmesiyle elde edilmiştir. Yine aynı yörede büyük gözlü kurbağa anlamına gelen “göden” sözcüğü “gödengözü” olarak ayakta

çıkan büyük yara anlamında hastalık adı olarak kullanılmaktadır (Kaynak kişiler: Gülhanım Alsoy, yaş:59 & Havva Çakır, yaş:54; Samsun/Çarşamba). Türkiye Türkçesi ağızlarında bazen bir hastalığın farklı biçimlerde kullanıldığı görülmektedir. Örneğin hafıza kaybı ya da Alzheimer olarak bilinen hastalık çoğu yörede bunak/bunamış olarak telaffuz edilmektedir. Aynı hastalığın Manisa ve yöresinde “yettim akıllı” olarak kullanıldığı bilinmektedir (Kaynak kişi: Hörü Kaplan yaş:98; Manisa/Alaşehir). Tıpta, pek çok yerinde cilt hücrelerinin hızlıca çoğalması sonucu oluşan ve cilt bozukluğu olarak tanımlanan, ciltte beyaz pullarla kaplı kırmızı lekeli sedef hastalığı¹Türkiye’nin pek çok yerinde “sedef” olarak kullanılmaktadır. Hastalık Siirt’te “benekli” olarak da söylenmektedir (Kaynak kişi: Emine Eteer, yaş 43, Siirt). Yine, Anadolu’da yeni doğum yapmış ve yataktan henüz kalkmamış olan kadına çoğunlukla “loğusa/loğusa” denirken Siirt’tin bazı yerlerinde bu terim “kırklık” olarak karşımıza çıkmaktadır (Kaynak kişi: Emine Demir, yaş 35, Siirt). Hakkâri’de bazı hastalık adlarının Türkçe olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Örneğin Fransızca kökene sahip olan, boyundaki troit bezinin aşırı büyümesiyle beliren² ve Türkiye’de çoğunlukla “guatr” olarak bilinen/kullanılan hastalığın Hakkâri’de “ur” denilmesi (Kaynak kişi: Meryem Taş, yaş:66, Hakkâri) ya da “apandisit” hastalığının “gulunca Tırki” olarak “Türk işi kulunç” (Necla Canatak, yaş: 68, Hakkâri) anlamına gelmesi yabancı kökene sahip hastalık adlarının Türkçeleştirilerek kullanılması noktasında önem arz etmektedir. Türkçeye Farsçadan geçmiş olan “hasta” sözcüğünün, Gaziantep’te Arapça “rahat” sözcüğünün başına getirilen “ı” sesi ile ırhatsız olarak kullanıldığı ve Türkçenin kurallarına uydurulduğu görülmektedir. Aynı şekilde terim Konya’da “sıraca” (Kaynak kişi: Ahmet Yavuz, yaş:55, Konya) olarak da telaffuz edilmektedir.

Türkiye’de bazı hastalık adlarının hayvan, bitki, nesne, sayı, doğa olayı, emir sözcüğü vb. şeylerle ilişkilendirilerek yeni sözcük türettiğini daha önce belirtmiştik. Bu hastalık adlarına ve ilişkilendirildiği varlıkları sınıflandırarak değinmek yerinde olacaktır.*

¹ <https://www.acibadem.com.tr/ilgi-alani/sedef-hastaligi/#genel-tanitim> (E.T.: 28.05.2020)

² <https://sozluk.gov.tr/> (E.T.: 27.05.2020)

* Bu çalışmada kaynak kişilerle yapılan görüşmeler 2019 yılı içerisinde yapılmış olduğundan etik kurulu raporuna gerek görülmemiştir.

1. Türkiye Türkçesinde ve Türkiye Türkçesi Ağzlarında Hastalık Adları

Gece yanığı: Dudakta oluşan uçuğu andıran kabarık ve pembemsi çıkıntıya “gece yanığı” denilmektedir. Hastalık; Gaziantep ve Manisa yöresinde sıkça kullanılan hastalık adlarındandır.

Kızılçık: Balıkesir, Gümüşhane ve Zonguldak çevrelerinde kızamık hastalığı bu adla anılmaktadır.

Saçkıran, Kılkıran: Saç dökülmesine yol açan bir çeşit deri hastalığıdır. Görüldüğü üzere hastalık; saç döken hastalık anlamında kır- fiiline gelen -an sıfat-fiil ekiyle oluşturulmuştur.

Tavuk Götü: Manisa, Afyon ve Eskişehir’in bazı yerlerinde sıkça kullanılan bu terim elde çıkan pütürlü bir çıkıntıya denir. Daha çok siğil olarak bilinen bu çıkıntı pütürlü ve yuvarlak bir yapıya sahip olup görüntü itibariyle tavuğun götüne benzemektedir.

Yel: Anadolu’da ağrı, sızı ve bağırsak gazı olarak bilinen hastalık özellikle ağrı anlamıyla pek çok yörede karşımıza çıkmaktadır.

Yılançık: Kemik veremi olarak bilinen bir hastalıktır ve çoğunlukla “yılançık” olarak telaffuz edilmektedir.

2. Irak Türkmenlerinin Tarihi ve Dili

Bugün, Irak sınırları içinde yaşayan ve nüfuslarının yaklaşık iki buçuk milyon olduğu tahmin edilen Türkmenlerin yoğunlukta olduğu yerler; Irak’ın kuzeyindeki Telafer bölgesinden başlayıp, Musul etrafındaki köylere -Erbil, Altunköprü, Kerkük, Dakuk, Tuzhurmatı, Kifri, Hanekin ve Bedre- kadar uzanmaktadır.

Irak Türkmenleri, tarihsel bağlamda Emevilerin hüküm sürdüğü dönemde Buhara savaşında yaptıkları kahramanlıklardan ötürü yaklaşık 657 yılında Basra’ya yerleştirilerek bu topraklarda adını duyurmaya başlamışlardır. Abbasiler döneminde bölgeye hâkim olan Büveyhilerin (950-1050) askerî ordusunun çoğu Türkmenlerden oluşmaktaydı. Daha sonra 1092-1194 yılları arasında Bağdat ve Irak’ın büyük bir bölümüne Selçukluların ele geçirdiği görülmektedir. İşte bu dönem Türkmenlerin büyük bir çoğunluğunun Irak’a yerleştiği dönemdir. Bu dönemde bu topraklarda Türk beylikleri kurulmuş (Musul’da Atabeyler, Kerkük’te Kıpçaklar gibi) ve rahat bir biçimde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. 1220 ve 1250 yılları arasında Moğol baskınından kaçan Harzemşahlıların ordusuna mensup olan Türkmenler bu baskınla birlikte bölgeye yerleşmiştir; hatta Bayatların da bu dönemde yerleşmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Daha sonra Bağdat, 1258 yıllarında Moğollar tarafından işgal edilmiştir. Ancak Moğol devleti, içerisinde birçok Türk unsur barındıran devlettir. Bu

sayede işgal yıllarında bile pek çok Türk unsurunun bölgeye yerleştiği bilinmektedir. 1370-1500 yılları arasında bölgeye Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkleri egemen olmuştur. Çoğunluğu göçebe yörük Türkmenlerden oluşan Akkoyunlu ve Karakoyunlu dönemleri, Irak'tan Azerbaycan'a kadar geniş bir coğrafyaya yayılan Türkmen hâkimiyetinin hüküm sürdüğü önemli bir dönemdir. Tarihsel çerçevede son dönem olarak nitelendirebileceğimiz dönem Osmanlı Devleti dönemidir. 1514 Çaldıran Savaşıyla başlayan Bağdat ve Irak'taki hâkimiyet mücadelesi bölgenin Türkleşmesinde oldukça önemlidir. Bu dönemin etkileri halen ve özellikle Erbil, Musul, Kerkük, Altunköprü gibi şehirlerde varlıklarını devam ettiren Türklerin önemli yerleşim alanları olarak değerlendirilebilir (Bilal, 2015: 4-5).

Irak Türkmenleri, Azerbaycan Türkçesinin bir ağzını konuşmaktadır. Irak Türkmen ağzını sınıflara ayırarak vermeye çalışan İbrahim Dâkûkî 'ye göre bu ağız; 1. Tella'fer ve etrafındaki köylerin lehçesi. 2. Altunköprü ve civarı lehçeleri. 3. Kerkük, Dakuk ve komşu çevrelerin lehçesi. 4. Beyat, Kifri, Karatepe lehçeleri. 5. Hanekin Kizlerbat, Şehrbân, Mendeli, Karağan lehçeleri olarak değerlendirilmelidir. Abdüllatif Benderoğlu'na göre ise bu sınıflandırma; 1. Kerkük ve Tavuğ ağzı. 2. Tuzhurmatı ağzı. 3. Telaar ağzı. 4. Kifri ve Karatepe ağzı. 5. Hanekin ve Kızlarbat ağzı. 6. Erbil ve Altunköprü ağızları olarak yeniden değerlendirilmiştir (Bilal, 2015: 7). Türkiye'de Irak Türkmen dili, ağzı ve kültürü üzerine çalışmalar yapan ve bu konu konuda önde gelen isimlerden biri şüphesiz Sadettin Buluç'tur. Bu sebeple Buluç'un bölge dili ve ağzı ile ilgili bazı eserlerine kısaca değinmek yerinde olacaktır. "Kerkük Hoyrat ve Manilerinde Ağız Özellikleri" adlı makalesinde Irak'taki Türkler ve kullandıkları Türkçe hakkında bilgiler veren Buluç, daha sonra maniler üzerinden ağız özelliklerine değinerek burada da oldukça ayrıntılı bilgiler (ünlüler, yapım ekleri, ses düşmeleri, ünsüzler, zarflar...) sunmuştur (1966: 109-118). Buluç'un yöre ağzı ile ilgili diğer çalışmaları da Irak Hanekin (Irak) ağzı ve Mendeli (Irak) Ağzı (1972: 181-183)'dir. Hanekin ağzının özelliklerini ünlüler ve ünsüzler başlığı altında veren Buluç, daha önce yöreye ait dil veya ağız çalışması bağlamında herhangi bir araştırmanın yapılmamış olmasına değinerek bölgenin öneminden bahseder (2007).

Hüseyin Şahbaz'ın Kerkük ağzı üzerine yapılmış doktora tezi de bu alanda yapılmış diğer bir önemli çalışmadır (1979). Şahbaz bu çalışmayla Kerkük merkez, Dakuk, Altunköprü, Tuzhurmatı, Tisin ve Karatepe bölgelerinden yapmış olduğu derlemelerle Kerkük ağzı hakkında önemli bilgiler vermektedir (Bilal: 2015: 9).

Irak Türk ağzının Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilişkisi hususunda, “İran’ın Güney Azerbaycan, Tahran, Save bölgesi ağızları ve Türkiye’nin Urfa, Diyarbakır, Elazığ, Gaziantep ağızlarıyla büyük benzerlikler gösteren Irak Türkmen ağızları “ng” sesinin “-v-”ye ve “-y-” ye dönüşmesi bakımından başlıca iki gruba ayrılmaktadır.” (2012: 1) diyen Gökdağ ayrıca, “Telafer Ağzı” makalesinde Ercilasun’un konu ile ilgili görüşüne değinir ki bu da çalışmamız açısından oldukça önemlidir. Ercilasun Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin ve Hakkâri’de bazı dil özelliklerini vurgulayarak bu illerin Irak Türklerinin ağzı ve güney Azerbaycan’daki bazı ağızlarla bütünlük teşkil ettiğinden söz eder (Akt. Gökdağ, 2019: 103). Yine; “Kerkük, Diyarbakır, Şanlıurfa ve Harput Ağızlarının Fonetik ve Morfolojik Mukayesesi” adlı yüksek lisans tezi karşılaştırma yöntemiyle yapılmış olup çalışmamızı desteklemesi bağlamında önem teşkil etmektedir. (Saatçi, 1999). Tuncer Gülensoy ve Ercan Alkaya’ya ait Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası adlı çalışmada Irak Türk Ağızları başlığı altında bölgeye ait çalışmalar kapsamlı bir biçimde verilmiştir (2011: 237-244).

Kerkük Türkmen ağzında, daha önce de belirttiğimiz üzere, Türkiye Türkçesi ağızlarıyla benzer yapılar oldukça fazladır. Bu benzerlikler daha çok Diyarbakır, Şanlıurfa, Elazığ ve Gaziantep ağızlarında görülmektedir. Çalışma hastalık adlarıyla sınırlandırılmış olsa da bugün iki farklı bölgede kullanılan pek çok sözcüğün ortak kullanıma sahip olduğu bilinmelidir. Aşağıdaki başlıklarda Kerkük ağzında telaffuz edilen bazı hastalıkların Türkiye Türkçesinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarındaki karşılıkları yer almaktadır.

3. Kerkük Türkmen Ağzında Hastalık Adları

Kerkük ağzında rastladığımız hastalık adlarından bazılarının benzetme yoluyla oluşturulduğu görülmektedir. Aşağıda belirtilen bu hastalık adlarından çoğunun Türkiye Türkçesi ve ağızlarında aynı biçimde kullanılıyor olması çalışmayı daha da önemli kılmaktadır.

Kerkük Türkmen Ağzındaki Hastalıklar Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Hastalıklar

Gökçe: Aşırı ateş sonrası vücudun boyun ve karın bölgelerinde oluşan pembemsi lekeler olarak tanımlanan hastalık bölgede “gökçe” olarak telaffuz edilmektedir.

Alazlama: Vücutta kızılımsı lekelerin olduğu bir hastalık türü olarak Türkçede kullanılan hastalık adının Uşak, Trabzon ve Ordu yörelerinde yüzde ve vücutta çıkan çıban ve kızartı

anlamında kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca “alazlama”nın Manisa, Bilecik, Bolu, Zonguldak, Çankırı, Sinop ve Samsun’da el, ayak ya da yüz şişmesi sonucu oluşan hastalık olarak kullanıldığı da bilinmektedir (Derleme Sözlüğü, 2009: 206).

Etbirseki: Gözde çıkan sivilce ve çıban olarak tanımlanan hastalık Türkiye Türkçesi ağızlarında farklı biçimlerle karşımıza çıkmaktadır. Kerkük ağzında daha çok “etbirseği” olarak kullanılan hastalığın biçimsel ve anlamsal bağlamda Türkiye Türkçesi ağızlarındaki “itdirseği” ile aynı olduğu görülmektedir.

İtdirseği: Gözkapağında çıkan sivilce, çıban ya da yara olarak tanımlanan (Derleme Sözlüğü, 2009: 2568) hastalık pek isimle karşımıza çıkmaktadır. Hastalığın Türkiye Türkçesi ya da ağızlarında en çok bilinen ismi “**arpacık**”tır. Artvin ve çevresinde gözde çıkan bu sivilce ya da çıbana “**incili**” denilmektedir (Derleme Sözlüğü, 2009: 2540). Denizli ve Isparta yörelerinde “ipdirseği” denilen bu hastalığa (Derleme Sözlüğü, 2009: 2546) Kırklareli ve çevresinde de “kedidirseği” (Derleme Sözlüğü, 2009: 2719) denilmektedir. Yine Diyarbakır’da “**gelincik**” olarak bilinen bu göz hastalığının Burdur, Manisa ve Yozgat yörelerinde yılancık hastalığı, Niğde, Konya ve İstanbul’un bazı yerlerinde bir çeşit böbrek hastalığıdır. Balıkesir ve Kütahya yöresinde bebeklerde görülen ve öldürücü bir hastalık olarak kullanılan sözcük, Balıkesir Edremit’te yüzde çıkan çıban çeşidi anlamına gelmektedir. Çankırı ve Sinop taraflarında lenfa düğümü iltihabı anlamına gelen “gelincik”in Kayseri,

Niğde ve Kıbrıs'ın bazı yerlerinde “verem” anlamında kullanıldığı bilinmektedir (Derleme Sözlüğü, 2009: 1979-1980).

Kılbaşı: Parmakta çıkan ve çıbanın küçüğüne benzeten bu hastalık oldukça ağırlıdır.

Kılbaşı: Adana ve çevresinde, insanların parmak üzerinde çıkan yumruk büyüklüğündeki çıbana “kılbaşı” denilmektedir ve Kerkük ağzındaki biçim ve anlamıyla aynıdır. Ayrıca hastalığın Kahramanmaraş ve yöresinde koyun, keçilerin ayaklarında çıkan bir çeşit çıban olarak kullanıldığı da bilinmektedir. Derleme Sözlüğü, 2009: 2795)

Sarlığ: Özellikle yeni doğan bebeklerde vücut renginin sararmasıyla oluşan bu hastalık Kerkük ve çevresinde “sarlığ” olarak tanımlanmaktadır. Daha çok bebek hastalığı olarak bilinmektedir. Çünkü aynı hastalık yetişkinlerde “hepatit” olarak telaffuz edilmektedir.

Sarılık: Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde derinin sarı renk aldığı bir hastalık türü ve derinin, dokuların ve organizmadaki sıvıların sarı bir renk almasıyla beliren hastalık, karaciğer yangısı, hepatit olarak tanımlanmaktadır³ ve her zaman hemen her yörede bu adla bilinmektedir.

Hıyarık: Daha çok kalça ve bacakta görülen hastalık vücuttaki iltihabın yarada toplanması ve yumru biçimini alması sonucu adlandırılmıştır.

Hıyarık: Kasıkta lenf bezi iltihabı olarak bilinen hastalık⁴ bitki adı bağlamında kullanılan hastalıklardandır.

Nikaf: Özellikle çocuklarda boyun ve boğaz çevresinde oluşan şişlik.

Kabakulak: Tükürük bezlerinin, özellikle kulak altı bezlerinin iltihaplanmasıyla beliren bulaşıcı, salgın ve ateşli bir hastalık⁵ olan kabakulak kulakların alt taraflarının şişmesi

³ <https://sozluk.gov.tr> (E. T.: 27.04.2020)

⁴ <https://sozluk.gov.tr> (E.T.: 27.04.2020)

⁵ <https://sozluk.gov.tr> (E.T.: 28.04.2020)

sonucu bölgenin kabarık ya da daha şişkin durmasından ötürü bu adla anılmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında çok farklı biçimlerle kullanılan hastalık Isparta ve yöresinde “yazma”, Ankara ve yöresinde “çatlak” (Derleme Sözlüğü, 2009: 1091), Balıkesir’de “donama” (Derleme Sözlüğü, 2009: 1558), Afyon’da “dulukkaba”, Burdur ve Denizli çevrelerinde “dulunkaba” (Derleme Sözlüğü, 2009: 11599) Niğde’de “topak” (Derleme Sözlüğü, 2009: 3964) gibi isimlerle anılmaktadır.

Kusağ: Fare, sıçan, pire gibi hayvanlardan bulaştığına inanılan hastalığın veba kadar tehlikeli olduğu söylenmektedir. Hastalık kolera hastalığı olup Kerkük ağızında “kusağ/kusah” biçiminde söylenmektedir. Kemirgenlerden bulaşan bir hastalık olarak tanımlanan “kusağ” “kolera”dan ziyade “veba”yı hatırlatmaktadır. Hastalığın kusmak eyleminden ötürü bu adla anıldığı oldukça açıktır. Veba hastalığının önemli belirtileri arasında bulunan kusma eylemi ve kemirgenlerden bulaşıyor olması Kerkük’te kolera olarak bilinen hastalığın veba mı olduğu hususunda merak uyandırmaktadır.

Kolera: Şiddetli ishal ve kusmalarla kendini gösteren hastalık bulaşıcı olup öldürücü ve tehlikeli hastalıklar arasında sayılmaktadır.⁶ Çorum ve çevresinde kolera hastalığının “göğertme” ismiyle anıldığı bilinmektedir. Ayrıca hastalık “ölet” olarak Malatya, Isparta, Tekirdağ ve Adana’da kullanılmaktadır.⁷ Yine hastalık Türkiye Türkçesi ağızlarında; “çapıt hastalığı”, “kirli paçavra”, “çarık çıkartmaz”, “içağrısı” gibi adlarla da anılmaktadır (Koç, 2010: 80).

Buruğ: Bağırsak sendromu olarak tanımlanan ve şiddetli karın ağrısına sebep olan hastalık

İshal/Amel: Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde hastalık olağandan daha çok, daha sık ve sulu dışkı

⁶ <https://sozluk.gov.tr/> (E.T.: 15.04.2020)

⁷ <https://sozluk.gov.tr/> (E.T.: 23.04.2020)

Türkiye’de ishal olarak çıkarma, “sürgün”, “ötürük”, “iç sürme”, “cır cır”, “amel”, “linet”, kabız karşıtı olarak tanımlanmakta ve halk ağzındaki karşılıkları da gösterilmektedir.⁸ Sözcüğün, Kayseri ve yöresinde “buru” olarak ağrı ve sancı anlamına (Derleme Sözlüğü, 2009: 802) geldiği bilinmektedir. Manisa ve bazı köylerinde ishalin yarattığı karın ağrısı “garnım burulu buruluveriyō” (Kaynak kişi: Cennet Özen, yaş:67, Yeşilyurt Köyü) gibi benzetmelerle anlatılır. Bu da “buruğ” sözcüğü ile aynı anlama gelmektedir. Ayrıca sözcük ishal anlamında; Eskişehir, Antalya, Muğla, Çorum, Ordu, Elazığ ve çevrelerinde “burğun”, “burgu”, “burulgan” biçimleriyle kullanılmaktadır.

İsitme: Yüksek ateşe bağlı olarak gelişen ve bulaşıcı olması yönüyle tehlikeli görülen hastalık yörede nezle ya da grip gibi algılanmaktadır.

Sıtma: Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde; “Anofel türü sivrisineğin sokmasıyla insandan insana bulaşan, titreme, ateş ve ter nöbetleriyle kendini gösteren bir hastalık, ısıtma, malarya” olarak tanımlanan hastalık Kars, Van ve Bayburt çevrelerinde de “isitme” olarak Kerkük ağzındaki biçimiyle aynıdır (Derleme Sözlüğü, 2009: 2556).

Adı batmış: Kerkük’ün bazı yerlerinde kanser hastalığı bu isimle anılmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında beddua anlamı ağır basan sözcük muhtemelen Kerkük’te de bu bağlamda kullanılmaktadır. Yani

Kanser: Ölümcül hastalıklardan olan “kanser” Türkiye Türkçesi ağızlarında da “kötü hastalık”, “adı batasıca”, “dokunmabana”, “eşek gumması”, “incitmebeni”, “maçça/macca”, “yiyiciyara”,

⁸ <https://sozluk.gov.tr/> (E.T.: 24.04.2020)

böyle bir hastalığın adı yok olsun anlamında ilenme, beddua içermektedir. Yine, kanser hastalığının diğer bir adı “sıçan oyağı”dır. Bu hastalığın bu isimle anılmasının sebebi belki de sıçanın olumsuz bir özelliğine gönderme yapmak içindir. Ayrıca Kerkük ağzında kanser “sınnan” olarak da bilinmektedir (Öztek, 1992:126)

“**yöreme**” gibi isimlerle anılmaktadır (Koç, 2010). Yine Türkiye Türkçesi ağızlarında kanser “**yeyilme**” (Kars) ve “**yepeme**” (Bursa) olarak telaffuz edilmektedir (Öztek, 1992: 150).

Baş ağrısı: Biçimsel ve anlamsal olarak Türkiye Türkçesi ile aynı olan hastalık anlaşılacağı üzere baş ağrısı demektir.

Baş Ağrısı: Başta oluşan rahatsızlık ve başın ağrmasıdır. Hastalık Kerkük Türkmen ağzında da aynıdır. İzmir’de “**sırgı**” (Derleme Sözlüğü, 2009: 3617) ve Gaziantep, Hatay, Kayseri, Adana çevrelerinde “**yarımca**” Derleme Sözlüğü, 2009: 4187) olarak telaffuz edilen hastalık belki Kerkük ağzında da farklı biçimlerle kullanılmaktadır.

Kör buğarsık: Türkiye’de olduğu gibi Kerkük ağzında da Apandisit hastalığına “kör buğarsık” denilmektedir.

Kör bağırsak (Apandisit): Kalın bağırsağın ilk parçası olarak tanımlanan “kör bağırsak” Türkiye Türkçesi’nde daha çok “apandisit” olarak telaffuz edilmektedir. Şanlıurfa’da şiddetli karın ağrısına ve Erzurum’da apandisit ağrısına “**tatarhami**” denilmektedir (Derleme Sözlüğü, 2009: 3044).

Çağar: Eklemlerdeki ağrı ve şişlik olarak tanımlanan hastalık bir çeşit romatizma hastalığıdır. Eklemlerdeki sıvı kaybından kaynaklanmaktadır.

Romatizma: Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde kaslarda ve özellikle eklemlerde kendini gösteren ağrılı hastalıkların genel adı⁹ olarak tarifi yapılan hastalığın Türkiye Türkçesi

⁹ <https://sozluk.gov.tr/> (E.T.: 26.04.2020)

ağızlarında farklı adlandırmalarla karşımıza çıktığı görülmektedir. Aydın Bozdoğan'da “**çengi yeli**” (Derleme Sözlüğü, 2009: 1138) denilen romatizmanın Malatya ve çevresinde “**guru yel**” (Derleme Sözlüğü, 2009: 2201) olarak adlandırıldığı görülmektedir. Konya'da “**kengi**” olarak bilinen romatizmaya¹⁰ Adana ve yöresinde “**belez**” (Derleme Sözlüğü, 2009: 616) denilmektedir.

Koturluğ: Kerkük ağzında daha çok kış aylarında çocuklarda görülen kuru öksürüğe neden olan grip ve soğuk algınlığıdır. Ayrıca “koturluğ”un yörede cüzam ve uyuz hastalığı anlamına geldiği de bilinmektedir (Öztek, 1992:91-92).

Kotur: Sözcüğün Amasya, Tokat, Ağrı, Van, Bitlis, Şanlıurfa ve Kars'ta uyuz hastalığı olarak kullanıldığı görülmektedir. Yine Konya ve çevresinde “kotur” sözcüğü “çıban” anlamına gelmektedir. (Derleme Sözlüğü, 2009: 2939).

Buğaz düştü: Bu hastalık bademciklerin iltihaplanması sonucu oluşan iltihaptır.

Bademcik şişmesi: Üşütmeye bağlı olarak gelişen hastalık İçel ve çevresinde “**engi**” olarak bilinmektedir (Derleme Sözlüğü, 2009: 1753)

Horus boğan: Bir grip ya da nezle çeşidi olarak tanımlanan hastalık hapşırma ve öksürme sonrası bulaşmaktadır. Ayrıca hastalık akciğerlere yayılarak ciddi bir hâle gelebilmektedir.

Horazcık: Konya ve çevresinde bir çeşit boğaz hastalığı olarak bilinen “horazcık” (Derleme Sözlüğü, 2009: 2410) belki de Kerkük ağzındaki “horus boğan” hastalığı ile aynıdır.

Dmrau: Daha çok kulak etrafında ve yüzde çıkan bazı lekeler olarak belirtilen bu hastalık bir çeşit cilt hastalığıdır.

Temre: Deride oluşan bir çeşit mantar hastalığı olup Türkiye Türkçesi ağızlarında farklı biçimleriyle kullanılmaktadır.

¹⁰ <https://sozluk.gov.tr/> (E.T.: 26.04.2020)

Örneğin “**temra**” olarak Çorum ve Yozgat’ta, “**temire**” biçimiyle Isparta’da, “**temreğü**” biçimiyle Samsun’da, “**temrek**” olarak Aydın ve Rize’de, “**termiye**” biçiminde Isparta ve Niğde’de vb. (Öztek, 1992: 135) gibi farklı biçimlerde bir çeşit deri hastalığı olarak karşımıza çıkar.

Karambiğ/kıranbiğ: Suçiçeğine ya da kızamığa benzeyen ancak daha hafif geçen ve daha çok çocuklarda görülen bir hastalıktır.

Yılban: Bir çeşit virüsün tükürük bezlerinden başka birine o kişinin de ellerinden hemen burun ve gözlerine bulaşmasıyla oluşan hastalıktır.

Çopan: Bedendeki tüm pislği topladığına inanılan ve bacak ya da boyunda çıkan hastalıktır.

Uçağı: Özellikle dudak ve çevresinde çıkan yara.

Karamık/karamuk: Kızamıktan daha ağır olduğu söylenen ve kızamığa benzer bir hastalık olarak bilinen (Samsun) “karamuk” Türkiye Türkçesi ağızlarında vücutta siyah kabarcıklar çıkaran hastalık olarak da tanımlanmaktadır (Derleme Sözlüğü, 2009: 2652)

El, ayak ve ağız hastalığı: Kerkük’te tükürük bezlerinden el, burun ve gözlere bulaşan hastalık olarak tanımlanan “yılban” hastalığı, Türkiye’de sıkça duyduğumuz el, ayak, ağız hastalığı olmalıdır. Çünkü hastalık; daha çok virüslerin direkt temasıyla, solunum yolu, tükürük ve dışkı yoluyla bulaşan hastalık olarak tanımlanmaktadır.¹¹

Çıban: Vücudun bazı yerlerinde çıkan ve daha çok deride ya da deri altında şişkinlik, kızartı, ağrı ve ateş ile kendini gösteren irin birikimi olan hastalık Kerkük ağızdaki hastalıkla biçimsel ve anlamsal bağlamda aynıdır.

Uçuk: Türkiye Türkçesi’nde korku, heyecan ya da ateşli hastalık sonucu oluştuğu

¹¹ <https://www.florence.com.tr/cocuklarda-el-ayak-agiz-hastaligi> (E.T.: 29.04.2020)

belirtilen hastalığın Türkiye Türkçesi ağızlarında farklı biçimlerine de rastlanmaktadır. Kayseri, Niğde, Bolu, Muğla, Ankara, Bursa, Denizli, Kars vb. pek çok yerde “uçuk”un “**yalama**” olarak da karşımıza çıktığı bilinmektedir (Öztek, 1992:147). Aynı şekilde hastalık sonrası dudakta çıkan bu uçuga Bursa ve çevresinde “**yangılanmak**” denilmektedir (Öztek, 1992: 148). Kütahya ve çevresinde “**belen**” olarak kullanılan uçuk” (Derleme Sözlüğü, 2009: 612) Van’ın Erciş ilçesinde de “**çuh**” olarak telaffuz edilmektedir (Derleme Sözlüğü, 2009: 1301). Hatta hastalık Bolu ve çevresinde “**sakırğa**” biçimiyle karşımıza çıkmaktadır (Derleme Sözlüğü, 2009: 3521).

Yelpen: Daha çok yaz mevsiminde aşırı terleyen birinin soğuk su içmesiyle meydana geldiği söylenen hastalık soğuk suyun boğaz, göğüs ve midede oluşturduğu rahatsızlıkla baş gösteren öksürme olarak tanımlanmıştır. Hastalığın daha çok yaşlılarda görüldüğü belirtilmiştir.

Yelpik/yelpeme: “Yelpik” Gaziantep, Kahramanmaraş, Hatay, Ankara, Kayseri, Adana, İçel ve Çorum’da nefes darlığı, bronşit anlamlarına gelmektedir. Afyon ve İçel’de ise aynı sözcüğün nefes darlığı çeken öksürüklü kimseler için kullanıldığı bilinmektedir, “**yelpeme**” ise Malatya ve çevresinde soğuk algınlığı anlamına gelir (Öztek, 1992: 149).

Yangımağ/yangımak: Özellikle yaz mevsiminde görülen bu hastalık susuzluktan kaynaklanmaktadır. Yani susuz kalan kişinin ağız ve çevresinde görülen yara ya da çatlağa

Yangılanmak: Bolu ve çevresinde hastalık ateşiyle dudakların uçuklaması ve halsiz düşmek (Öztek, 1992:148) anlamlarında kullanılan sözcük Kerkük ağzındaki sözcükle aynı

denilmektedir. Sıcak havanın etkisiyle ağız etrafında oluşan kuruluğun yarattığı bir yara olarak tanımlanabilir.

Etmigi: Kerkük'te yapılan derlemeler ve sonrasında elimize geçen hastalıkla ilgili görsel fotoğraflardan hareketle bu hastalığın Türkiye'de topuk dikeniyada da taban nasırı olabileceği yargısına vardık. Derleme sırasında "miğ" sözcüğü sorulduğunda "nasır" tanımına uygun bir tanımla karşılaşılmıştır. Hastalığın daha çok yaşlı kişilerde görüldüğü söylenmiştir.

Bağdad Yarası: İnsan kanında dolaşan zehrin bir yerde toplanması ve yara bağlaması olarak tanımlanan hastalığın çok acılı ve ağrılı olduğu söylenir. İnsan bedenindeki pisliklerin deri altında toplanması sonucu deride oluşan iltihap olarak belirtilmektedir.

anlamda düşünülebilir. Çünkü sözcüğün kökü yan- eylemidir ve bu "yanmak"tan kasıt susuzluk ya da hastalığın verdiği harareten yanmaktır.

Topuk dikeniy: Topuk kemiği ve taban çukuru arasında meydana gelen kemiğe benzer kalsiyum birikmesi¹² olarak tanımlanan bu hastalık kimi zaman yürüyüşe bile engel olabilen ağırlı yapıya sahiptir.

Kızılyara/Şirpençe: Türkiye Türkçesi ağızlarında "aslanpençesi" olarak da bilinen bu hastalık deri altındaki hücre dokusunun ve yağ bezlerinin iltihaplanması ile oluşup genişlediğinde oldukça tehlikeli olan bir hastalık türüdür.¹³

Kerkük Türkmen ağzında hastalık adlarını derleyen ve orada derlemeler yaparak bu çalışmayı meydana getirmemizde yardımcı olan öğrencim Saad Dalian Anwer Al-Obaidi'ye ve Mayouf Al Uceymi (Yaş:88), Kadirie Al-Uceymi (Yaş:74) ile birlikte çalışmada yer alan tüm kaynak kişilere teşekkür ederim.

Sonuç

Günümüzde bir salgın olarak ortaya çıkmış olan corona virüsü gibi pek çok hastalık, daha önce de ortaya çıkmış ve toplumları etkilemiştir. Bu etki dile hastalık adları olarak yansımış olup günümüze kadar ulaşmıştır. Diğer dillerde olduğu gibi Türkiye'de de

¹² <https://www.medicalpark.com.tr/topuk-dikeni/hg-2024> (E.T.: 02.05.2020)

¹³ <https://sozluk.gov.tr/> (E.T.: 02.05.2020).

zaman içerisinde -özellikle halk ağızlarında- yabancı kökenli hastalıkların çoğuna Türkçe karşılıklar bulunmuştur.

Bir dil, hastalık adı bile olsa yabancı gördüğü bazı kavramları kendi kurallarına uydurarak o kavramlara yeni karşılıklar bulabilir. Örneğin Gaziantep'te bronşit, nefes darlığı ya da ağır grip “yelpik” olarak telaffuz edilmektedir. Kerkük'te bu sözcüğe anlamsal ve biçimsel bağlamda oldukça benzeyen “yelpen” sözcüğü de üşütme sonrası oluşan öksürük ve boğaz, mide ağrısı olarak tanımlanmaktadır. Yine Türkiye'de “kör bağırsak” olarak bilinen apandisit, Kerkük'te de “kör buğarsık” biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Hatta hastalığın Hakkâri'de “kulunç, Türk işi kulunç” olarak telaffuz edildiği bilinmektedir. Buradan hareketle söylenebilir ki özellikle halk yabancı sözcükleri kendi diline özgü karşılıklar bulma noktasında her zaman başarılı olmuştur.

Çalışmada iki farklı bölgeye (Kerkük ve Türkiye) ait hastalık adları anlamsal ve biçimsel bağlamda değerlendirilmiştir. Hastalık adlarından bazılarını bakıldığında -özellikle Türkiye Türkçesi ağızlarında- çok farklı biçimde söylendiği fark edilmiştir. Yani yabancı bir hastalık adı Anadolu'nun farklı yerlerinde farklı biçimlerde karşımıza çıkmıştır. Örneğin Fransızca kökene sahip “kanser” sözcüğü Kerkük'te “adıbatası”, “sıçan oyağı” gibi isimlerle söylenirken Türkiye Türkçesi ağızlarında bu ismin “incitmebeni”, “yeyilme”, “eşek gumması”, “adı batasıca” gibi farklı biçimlerde Türkçe karşılıklarının olduğu görülmüştür.

Bu iki bölge arasında dikkat çeken hususlardan biri de biçim olarak aynı olan hastalığın anlamsal çerçevede farklı olması durumudur. Kerkük ağzında baş dönmesi, nefes darlığı, şiddetli öksürük ve yürüme bozukluğuna sebep olabilecek hastalık olarak bilinen “çiçek”, Türkiye Türkçesi'nde, “irinli kabarcıklar dökerek yüzde izler bırakan ateşli, ağır ve bulaşıcı bir hastalık” olarak tanımlanmaktadır.¹⁴ Hatta Sivas ve yöresinde frengi hastalığının “çiçek” olarak telaffuz edildiği bilinmektedir (Derleme Sözlüğü, 2009: 1203). Bu bağlamda “çiçek”in her iki bölge ağzındaki tanımlarına bakılacak olursa hastalığın, biçimsel bağlamda aynı ancak anlamsal bağlamda farklı olduğu görülmektedir. Yine “aybaşı” hastalığı da iki bölgede farklı anlamlara gelmektedir. Kerkük ağzında epilepsi (sara) hastalığı nöbeti olarak tanımlanan bu hastalık Türkiye'de bilindiği üzere belirli yaşlar arasındaki kadınlarda ayda bir görülen ay hâli, adet dönemidir.

¹⁴ <https://sozluk.gov.tr/> (E.T.: 06.05.2020)

Kerkük'te kullanılan bazı hastalık adlarına daha önce ne Türkiye Türkçesinde ne de Türkiye Türkçesi ağızlarında rastlamadık. Örneğin bir çeşit soğuk algınlığı olarak bilinen ve ciddi sonuçları olan “kanze vanze” adlı hastalık söz konusu durum için oldukça dikkat çekmektedir.

Kerkük ağızında, Arapça kökene sahip hastalık adı oldukça fazladır. Burada sadece birkaç örnekle sınırlandığımız bu hastalık adlarından bazıları bugün Türkiye Türkçesinde de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Kerkük ağızında “meyasır” olarak bilinen “basur” hastalığı Türkiye Türkçesinde “mayasıl” ve Türkiye Türkçesi ağızlarında “mayasır” biçiminde söylenmektedir. Elbette bu durumun tam tersi olan örnekler de bulunmaktadır. Kerkük bölgesinde Arapça kökene sahip olan “nikaf” hastalığı Türkiye’de “kabakulak” olarak telaffuz edilmektedir.

Çalışmada dikkat çeken bir diğer husus Kerkük ve Türkiye’de iki farklı kökene sahip hastalık adlarının bulunmasıdır. Kerkük’te biberli ve baharatlı yenilen yiyeceklerden sonra kişide görülen bir rahatsızlık “harınlamak” biçiminde ifade edilmektedir. Arapça harr’dan sıcak, kızgın ve yakıcı anlamlarına gelen sözcükten üretilen bu hastalık Türkiye’de daha çok “reflü” olarak bilinmektedir.

Kerkük’te tamamen Türkçe olan hatta Eski Türkçe sözcüklerle kurulu hastalık adlarına da rastlanmıştır. Bu hastalıklardan biri de “al aparmak” hastalığıdır. Hamile bir kadının bazı sebeplerden ötürü kanamasının gelmesi “al apardı” biçiminde kullanılmaktadır. Eski Türkçede kırmızı yerine “al” götürmek yerine de “aparmak” (Paçacıoğlu, 2016: 66) denilmektedir. Çalışmada iki farklı bölgeye ait hastalık adları karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme sonucunda görülüyor ki her ne kadar bu iki millet arasında mesafe ve kültür farkı çokmuş gibi görülse de aslında durum bunun tersidir. Sadece hastalık adlarında bile bu denli benzerliğin olması elbette bu iki bölgenin ortak geçmişine sahip çıkması ve bu geçmişi unutmamasıyla ilgilidir.

Kaynakça

- Bilal, Z. (2015). *Erbil Türkmen Ağızı (İnceleme-Metin)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Buluç, S. (1966). Kerkük Hoyrat ve Manilerinde Ağız Özellikleri. *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler* Tam Metni içinde (s. 109-118).
- Buluç, S. (1972). Mendeli (Irak) Ağızının Özellikleri. *Bilimsel Bildiriler* Tam Metni içinde (s. 181-183).

- Buluç, S. (2007). Irak'ta Hanekin Türk Ağzı Üzerine. Korkmaz, Z. (Haz.), *Makaleler/Sadettin Buluç* içinde (s.884). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (1987). Irak Türkleri Dil ve Edebiyatı. *Irak Türkleri Sempozyumu Tebliğleri Tam Metni* içinde (s. 39).
- Gökdağ, B. A. (2012). Irak Türkmen Türkçesinin Şekil Bilgisine Dair Notlar. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 1(1), 113-123.
- Gökdağ, B. A. (2019). Telifler Ağzı. *Karadeniz Araştırmaları*, 61, 102-119.
- Gülensoy, T.& Alkaya, E. (2011). *Türkiye Türkçesi Ağzıları Bibliyografyası*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Koç, A. (2010). Hastalık İsimlerinde Örtmece. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 188, 77-94.
- Öztek, Z. (1992). *Halk Dilinde Sağlık Değişleri Sözlüğü* (Vol. 560). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Paçacıoğlu, B. (2016). *VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Saatçi, Ö. (1999). *Kerkük, Diyarbakır, Şanlıurfa ve Harput Ağzılarının Fonetik ve Morfolojik Mukayesesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Şahbaz, H. H. (1979). *Kerkük Ağzı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi / Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul.

İnternet Kaynakları

- <https://www.acibadem.com.tr/ilgi-alani/sedef-hastaligi/#genel-tanitim> (Erişim Tarihi: 28.05.2020)
- <https://www.florence.com.tr> (Erişim Tarihi: 29.04.2020)
- <https://www.medicalpark.com.tr> (Erişim Tarihi: 02.05.2020)
- <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 06.05.2020)

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 189-208

Yakut ve Yukagirlerin Geleneksel Dünya Görüşünde Salgın Hastalıklarla İlgili Anlatı, İnanış ve Uygulamalar *Narratives, Beliefs and Practices on Epidemics in Traditional Worldview of Yakuts and Yukaghirs*

• İrfan POLAT*

* Dr. Arş. Gör. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Van / Türkiye.
Ph.D. Research Assist. Van Yuzuncu Yil University, Department of Education of Turkish and Social Sciences, Van / Turkey.
irfanpolat@yyu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9870-5951

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:
28/05/2020
Kabul Tarihi / Date Accepted:
01/07/2020
Yayın Tarihi / Date Published:
15/07/2020

Atıf: Polat, İ. (2020). Yakut ve Yukagirlerin Geleneksel Dünya Görüşünde Salgın Hastalıklarla İlgili Anlatı, İnanış ve Uygulamalar. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 189-208

Citation: Polat, İ. (2020). Narratives, Beliefs and Practices on Epidemics in Traditional Worldview of Yakuts and Yukaghirs. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Outbreak Diseases Special Issue, 189-208

Öz

XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar hemen her coğrafya yayılan çiçek hastalığı, Sibiry'a'da yaşayan topluluklar üzerinde de etkisini göstermiştir. Yerli halkların, ölümler sebebiyle nüfusunun azalması, hastalığın gündelik hayata büyük ölçüde sirayet etmesiyle neticelenmiş ve bu hastalık da söz konusu halkların panteonunda yer almıştır. Bu hususlardan etkilenen topluluklardan biri de, Sibiry'a'nın en eski sakinlerinden Yakutlar ve Yukagirler olmuştur. Sibiry'a'da yaşayan ve Şamanizm'i geçmişten günümüze yaşayan diğer topluluklar gibi, Yakut ve Yukagirler de hastalıklara orta dünyada yaşayan olağanüstü varlıkların sebep olduğunu düşünürler. Söz konusu varlıkların insanın iç organlarını yahut ruhunu (kut-ayibii) yemesiyle ortaya çıkan hastalıklar, çeşitli anlatı, inanış ve uygulamaları da beraberinde getirmiştir. Bu çalışmanın amacı, bilinen ortaya çıkışıyla XVII. yüzyıldan itibaren görülen çiçek hastalığı ve diğer salgınların Yakut ve Yukagirlerin dünya görüşleri üzerindeki yansımalarını ve sözü edilen tarihten itibaren meydana gelen mitik tasavvurdaki değişimlerin sebeplerini ortaya koymaktır. Bununla beraber çiçek hastalığıyla ilgili henüz yayınlanmamış metinler de bilim dünyasına sunulmuş ve böylelikle Yakutlar ve Yukagirler üzerinden Sibiry'a halklarının salgın hastalıklara bakış açısı ele alınmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yakut, Yukagir, salgın, çiçek hastalığı, Şamanizm.

Abstract

Smallpox spreading from XVII. Century to XIX. century in almost every geography has also shown its effect on the communities living in Siberia. The disease, seriously affecting the population, became a part of reproduction process of pantheon and Shamanism which is an important component of daily life. Two of the communities affected by these issues are the oldest residents of Siberia: Yakuts and Yukaghirs. Like any other Siberian peoples, Yakuts and Yukaghirs also believe that extraordinary beings are the reason of the diseases which infect people by eating their soul or internal organs. For this reason, there is an enormous system of folk narratives, beliefs and practices about the diseases. This study aims to handle the effects of smallpox and other pandemics on traditional worldview and mythical imagination of Yakuts and Yukaghirs. Besides folk narratives of mentioned communities will also be presented and thus with the help of Yakuts and Yukaghirs, a perspective from Siberia on pandemics will be handled.

Keywords: Yakut, Yukaghir, pandemic, smallpox, Shamanism.

Giriş

Tarihin pek çok aşamasında görülen salgın hastalıklar, başta din, sosyoloji ve psikoloji olmak üzere gündelik hayatın temel dinamiklerinde köklü değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Tarihte bilinen ve en çok etkili olan salgın hastalıklar Atina Vebası (M.Ö. 430-426), Antoninus Vebası (M.S. 165-180), Justinianus Veba Salgını (M. S. 541-750), Kara Veba (1334-1400), Çiçek Hastalığı (XVII-XIX. yüzyıllar), Kolera Salgını (1817-1923), Üçüncü Veba Salgını (1855-1945), Rus Gribi (1889-1890), İspanyol Gribi (1918-1920), HIV Virüsü (1959-), SARS (2002-2003), Domuz Gribi (H1N1, 2009-2010), MERS (2012-) ve Ebola (2014-2016) olarak anılabilir (Huremovic, 2019: 7-35; Samal, 2014: 166-168). Ancak bu salgınlar içerisinde zikredilen çiçek hastalığı, özellikle XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bilhassa Sibiryahı sahası üzerinde etkili olmuş ve söz konusu coğrafyada yaşayan insanların özellikle gündelik-sosyal hayatlarında ve dünya tasavvurlarında da birtakım değişikliklere sebebiyet vermiştir.

Variola adıyla da bilinen çiçek hastalığı, genellikle havadaki damlacıklar yoluyla bulaşan ve vücuda üst solunum yolundan giren, akut viral bir hastalıktır. Yapılan araştırmalara göre hayvan kaynaklı olmayan çiçek hastalığı, taşıyıcı bir insan vasıtasıyla bulaşmıştır. Virüsün 12 günlük kuluçka dönemi, kabukta uzun süre dayanabilmesi ve birkaç metreden dahi hava yoluyla bulaşabilmesi yayılım hızını artırmış ve tespitini güçleştirmiştir. Öte yandan, bilindiği kadarıyla Paleolitik çağda rastlanmayan çiçek hastalığı, muhtemelen Neolitik çağda görülmüş ve frengi hastalığından türemiş olabilir (Crosby,

1008-1009). Fakat hastalığın bulgularına ilk defa, Mısır'da yaklaşık 3.000 yıl önce mumyalanmış üç insanda rastlanır (Fenner vd., 1988: 211). Çiçek hastalığı, ciddi anlamda bir salgına dönüştüğü XVII. yüzyıldan önce XVI. yüzyıla kadar bir çocuk hastalığı olarak görülmüş; yeni doğanlarda ve çocuklarda ciddi ölüm oranlarına sebep olmuştur. Fakat XVII. yüzyılın başlarında, yetişkinler arasında da yayılmaya başlamış ve dolayısıyla da zirve yapmıştır (Worboys, 2017: 74).

Hastalığın en çok görülen semptomları ani ve halsizliğe sebep olan yüksek ateş, baş ağrısı, kas ve sırt ağrıları; çocuklarda kusma ve çarpıntıdır. Çok şiddetli vakalarda ciltte, deride ve diğer organlarda kanama ve beraberinde meydana gelen kan zehirlenmesi, hafif döküntülerden hemen önce gerçekleşir ve ölüme sebep olur. Vakaların çoğunda, hastalığın başlangıcından 2 ila 5 gün sonra döküntüler çıkmaya başlar. Yoğunlukla yüzde, avuç içlerinde ve tabanlarda beliren döküntüler, birkaç gün sonra sivilceye dönüşür, kabarmaya başlar ve beraberinde de ölümcül bir enfeksiyona sebep olur. Hastalığın 8 ve 9. günlerinde kuruyan ve kabuk tutan döküntüler, deride içe göçük yaralar oluşturur. Kılcal damarlarda pıhtılaşma, dokulara besin ve oksijen taşınamaması neticesinde de ölümler meydana gelir (Williams, 2010: 20-21). Bir virüs olması dolayısıyla mutasyona uğrama şansı yüksek olan çiçek hastalığı, genellikle büyük (variola majör) ve küçük (variola minör) olmak üzere ikiye ayrılır. Varilo majör, %20-%30 ölüm oranına; varilo minör ise hafif semptomlarla %1'lik bir ölüm oranına sahiptir (Finer, 2004: 56-63).

Belirtildiği gibi çiçek hastalığının Sibirya'daki yayılımı XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamış ve dalgalar hâlinde etkileri olmuştur. Bu etkilerin en başında nüfusun önemli ölçüde azalması, şamanların hastalığa karşı aldıkları tutumlarda ve bu suretle Türk mitolojisinde hâlihazırda hastalıkların sebebi olarak görülen olağanüstü varlıkların panteondaki yerindeki değişimler olmuştur. Bu değişimle beraber de anlatı, inanış ve uygulama bağlamındaki zenginlik dikkate değer bir ölçüde artmıştır. MihályHoppal'ın kaydettiğine göre Oroçlar arasında hekim-şaman unvanını alabilmek için çiçek hastalığından kurtulmak gerekliydi (Hoppal, 2019: 163). Benzer bir biçimde Popov'un Avam-Samoyedler arasından derlediği bir şaman anlatısına göre, çiçek hastalığına yakalanan şaman, üç gün bilinçsiz, ölü gibi yatar ve neredeyse yakınları tarafından gömülmek istenir. Söz konusu şaman, aynı zamanda bu süreç içerisinde çiçek hastalığının ruhuyla tanışır ve su iyesinden şamanlık yapma yetkisi

alacağını öğrenir. “Dalgıç” lakabını alır ve yeraltında frengi hastalığını bulaştıran iyeler tarafından kalbi yenir (Eliade, 1999: 62).¹

Aynı geleneğin izlerine Sagaylar arasında da rastlanır: Şamanlık yetisini veren ata ruhları, dağ iyeleri ve çiçek hastalığı iyesisidir (Aleksyev,2013: 136)Yine Altaylıların geleneksel dünya görüşünde *bistinkudaylar*(bizim tanrılar) olarak adlandırılan körmösler, kendi isteklerini insanlara kızamık, çiçek hastalığı, trahom (bir çeşit göz hastalığı), sifilis, irinli yaralar ve tümörler göndererek belli ederler (Anohin, 2006: 28).Aşağıda belirtileceği üzere Yukagir ve Yakutların çiçek hastalığının ruhunu Rus kaynaklı olarak algılanmaları ve dolayısıyla da kendi panteonlarına ait bir varlık olarak görmemeleri gibi, Altaylılar tarafından söylenen bir alkışta da aynı bakışın izleri tespit edilebilir:

On yedi han (yol) ayırımında, / On yedi denizden, / Ayrılıp çıktınız, / Tabip iken tedavi edin! / Otacı iken tedavi edin! / On yedi denizin birleştiği yerden, / Kendi anneniz büyük nehre, / Yaşadığınız yere geri dönün, / On yedi girdabın döndüğü yerde yaşardınız! / Bu topraklardan çıkıp / Siz dokuz kardeş arasındaydınız. / Anneniz büyük nehrin izni ile / İnsanlar arasında dolaşırsınız. / Özlem çekmektesiniz / Şimdi dönün, / Yeter artık! (Lvova vd., 2013: 97-98)

Çukçi ve Koryaklar arasında çiçek hastalığının kaynağı ile ilgili anlatılan bir mite göre, güneş, dünyaya iner ve bir kızla evlenir. İkisi beraber, güneşin ışınlarıyla yükselirler ve bir gece Pebble Nehri (Samanyolu) kıyılarında kalırlar. Sabah olduğunda ve güneş yerine döndüğünde, dişi bir hamamböceği, güneşin karısını soyar ve onu çimenlerin köklerine saklar. Kadının kıyafetlerini giyer ve onun yerine geçer. Güneşin karısı da bir şekilde yeryüzüne çıkmayı başarır. Bir de oğul dünyaya getirir ve rengineyi avlayarak yaşar. Çocuk da epey hızlı büyür. Yay kullanmayı öğrendiğinde, annesi onu, babasını aramak üzere gönderir. Giderken de oğluna, okunuPebble Nehri’ne doğru atmasını söyler. Oğlanın attığı ok, güneşin evinin yakınına düşer ve güneş, oğlanı tanıyıp asıl karısını bulur. Durumun farkına varan güneş, hamamböceği karısından bitlerini ayıklamak için izin ister ve parmaklarını kadının saçlarında gezdirirken, böceğinkine benzer çatık bir boynu olduğunu farkederek. Daha sonra evinin önüne odunları yığıp,

¹ Burada dikkati çeken pek çok motif benzerliğinden bahsedilmelidir: 1. Yukagir şamanlığında da şamanın kendisini benzetmeye çalıştığı en önemli hayvanlardan biri de dalgıç kuşudur ve şaman, kostümüyle kuşa benzemeye çalışır. 2. Yakut şamanlığında, aday-şamanın vermesi gereken son sınav, hastalık ruhları tarafından parçalanmak ve yenilmektir (bk. Ksenefontov, 2011; Jochelson, 1924; Prokofyeva, 2014).

hamamböceğini de ateşe atar. Hamamböceği ölmeden önce çiçek hastalığı, frengi ve benzer salgın hastalıklarla insanları lanetler (Bogoras, 1902: 657-658).

Yakutlar

Yakutların çiçek hastalığıyla mücadelesi 1652 yılında başlamış ve hastalık, dalgalar halinde 1653, 1657-1659, 1691-1694 ve 1880 yıllarında etkinliğini artırarak nüfusun önemli ölçüde azalmasına neden olmuştur. Çiçek hastalığıyla beraber kızamık da ciddi oranda Sibiryaya halklarını etkileyen salgın hastalıklardan biridir. Rusların söz konusu coğrafyalara gelmesinden önce bilinmeyen çiçek hastalığı ve kızamık, bu sebeple yayılım alanı bulduğu için Yakutlar çiçek hastalığını ve kızamığı kızıl saçlı ve kırmızı elbiseli Rus bir kadın olarak tasavvur etmişlerdir. Bu sebeptendir ki Popov tarafından aktarılan bir Yakut efsanesine göre çiçek hastalığı, kral Herod'un ortanca kızı olan Buospa'dır:

Yakutların dediğinde göre eski zamanlarda Kral Herod yaşardı. Dokuz güzel kızı vardı. Bu asil kızlar bülbül suretindeydiler ve Hazreti Yahya'yla şarkılarıyla alay ettiler. Bunun sonucunda da Hazreti Yahya tarafından lanetlendiler. Altı kızdan üçü, bulutların kızlarına dönüşüp üst dünyada yaşamaya başladılar. Geriye kalan üçü de abası'lara dönüştüler ve dünyada yaşadılar. En büyükleri Khonsuo Khotun, ortancaları Buospa ve en küçükleri Chuona'ydı. (Popov'danakt. Gurviç, 1974: 249; 251)

Kulakovsky'nin tespitlerine göre Yakutlar arasında hastalık bulaştıran ruhlar (abası), dört kategoriye ayrılır: 1. Dünyanın varlığından beri mevcut olan abasılar, 2. Özellikle şarbon, kızamık ve çiçek hastalığına sebep olan Rus abasıları, 3. Tedavi edilebilen orta dünya abasıları, 4. Hayali abasılar (Kulakovsky, 1923: 25).

Yakutların dünya görüşüne göre çiçek hastalığı, kırmızı bir sincap, kuş, yalın ayak bir kadın olarak dolaşırken, kimi görüşlere göre de bir yabancının arkasından kar kızıyla veya at sırtında dolaşır. Rus tesiriyle ortaya çıkan görüşlerde ise çiçek hastalığı mezarlıklarda, harabe evlerde görülen, tek kollu, tek bacaklı, kirpiksiz, iki büyük dişli bir canavar olarak tasavvur edilir. İnsanları takip edeceği için çiçek hastalığından kurtulmanın en iyi yollarından biri, tedaviden ziyade seyahat etmek, yer değiştirmektir. Üstelik salgın boyunca "Bospua" adı da anılmadığı gibi, onu "teyze" olarak adlandırırlar. Ksenefontov'un kayıtlarına göre hastalığın adını anmak istemeyen Yakutlar, diğer Sibiryaya halklarına benzer bir biçimde onu "Hanimefendi-sahibe" olarak çağırırlar. Vilvuy (nehri) Yakutları

hastalığı ve diğer abası kardeşlerine “kuzeyli yaşlı kadınlar” derler. Hastalıktan korunmak maksadıyla yola çıkanlar hastalığın kendilerini takip etmesinden sakınmak için ocak demirini veya yakılarak kömürleşmiş bir ağaç parçasını atarlar. Bu doğrultuda ateş kültüyle alakalı başka korunma yöntemleri de dikkati çeker. Vilvuy Yakutları arasındaki bir başka uygulamaya göre, hastalıktan korunmak için yalnızca huş bitkisi yakılır ve ateş, söğüt veya huş çubuklarının sürtünmesiyle elde edilir. Bu, abasının insanları takip edebileceğinin, bir başka deyişle hastalığın canlı olarak tasavvur edildiğinin bir başka göstergesidir (Ksenefontov, 2011: 100; Gurviç, 1974: 254-255).

İnanışa göre çiçek hastalığının dokunmadığı insanlar veya aileler, dışı olarak görülen hastalık ruhuna hizmet etmişlerdir. Buna göre hastalığın ruhunu komşularına veya diğer yerleşim birimine götüren bu insanlar, hastalıktan etkilenmemiş, bir diğer deyişle, hastalık onlara merhamet etmiştir. Hatta derlenen bir anlatıya göre, çiçek hastalığının hizmetinde bulunan bir Yakut, hastalığı insanlara bulaştırmış ve bunun karşılığında hastalık, “insanlar arasına yayılmama izin verdiği için, kendi insanlarına söyle, boynuzları olan şapkalar taksınlar. Böylelikle onlara dokunmayacağım” demiştir (Gurviç, 1974: 250). Yakutların çiçek hastalığına başka bir yaklaşım tarzı ise Priklonsky tarafından kaydedilmiştir. Buna göre Yakutlar, evlerinin içine küçük bir kayık ya da kızak koyarlar ve bu kayık veya kızığa da evin dışına bakacak şekilde yerleştirirler. İnanışa göre yaşlı bir kadın olarak çiçek hastalığı, bir tedavi ayini gerçekleştirildikten sonra uykuya dalardı ve eve konulan kayık veya kızakla da uzaklaştırılmış olurdu (Priklonsky, 1891: 25). Bazı uygulamalara göre evde bir yemek hazırlanır ve çiçek hastalığı da mitik olarak yemeğe davet edilirdi. Aynı uygulamalar, kızamık için de gerçekleştirilirdi.² Özellikle kadınların ve genç kızların abasına hitaben söylediği şarkılar/alkışlar da bir tedavi biçimiydi. Öyle ki Olenek (Olenyek) Havzası’nda yalnızca şarkı/alkış söyleyebilenlerin bu hastalıkları tedavi edebileceğine inanılırdı (Gurviç, 1974: 255-256).

Yakutların çiçek hastalığı ve kızamık gibi salgın hastalıklara yönelik tedavi yöntemlerinden biri de şamanın bir ayin gerçekleştirmesi ve hastalığın ruhu için bir köpeğin canlı olarak gömülmesidir (Zhukova, 2012: 313). Yakutlar arasında tespit edilen bir anlatıya göre, yeni doğan bir bebeğin içine XIX. yüzyılın

² Yukagirler de Yakutlar gibi hastalıklara sebep olan *ku’ku’*ların insanlar gibi yaşadıklarına ve evlenip çocuk sahibi olduklarına inanırlar. Yakutlara göre çiçek hastalığına sebep olan abası, en çok çığ balığı severdi ve ruh, bu suretle yumuşatılabilirdi.

sonundaki salgında çiçek hastalığı yüzünden ölen bir akrabasının ruhu girmiştir. Çocuk konuşmaya başlayınca, ilk sözleri şunlar olmuştur: “Djargata’ch gölündeki pek çok insan ve bizler, çiçek hastalığı yüzünden öldük. Tek bir at sırtında öteki dünyaya gidiyoruz.” Anlatıya göre çocuğun ailesi, 1888 yılındaki salgında ölen Paul adlı akrabaları ve göl civarındaki diğer insanlar için bir tek at kurban edildiğini hatırlarlar (Jochelson, 1924: 161). Gurviç tarafından kaydedilen bir diğer anlatı ise şu şekildedir:

Kylepelfin Timofey’in atası, Yakutistan’dan bir Rus ile evlenmiş. Kadın, bir tüccarın kızıymış. Kocası, onu kıskançlığı yüzünden öldürmüştü. Her şey böyle gelişmiş. Bir gün Rus bir tüccar, gelip kadının evinin yanında durmuş. Kadın da akrabalarını görmek için Rus tüccara gitmiş. Kocası avdaymış. Adam geri döndüğünde üvey annesi, “Karım Rus Tüccarı görmeye gitti. Aptalsın! Utan! Ona töreyi öğretemedin!” deyip oğluna tokat atmış.

Kocası, karısının ardından gitmiş ve saçlarından tutup onu ormanda bir çam ağacından asmış. Eve kötü şans getirmiş ama yapacak bir şey yokmuş. Kadın çoktan ölmüş.

Kızın ailesi kızlarının başına geleni duyup karşı taraftan intikam almak istemiş. Adama bir kutu göndermişler, kutunun içine de çiçek hastalığını koymuşlar. Kutu ellerine ulaştığında herkes toplanıp hediyenin ne olduğunu görmek istemiş. Kutuyu açtıklarında ortalığı mavi bir duman kaplamış, insanların çoğu yere düşmüş, ikisi ise kaçmayı başarmış. Evde yalnızca kör bir yaşlı adam kalmış. Hastalık ruhlarını sayısı epey fazlamış. Ruhlar, sığır gütmeye ve zengin insanların yaptıklarını yapmaya başlamışlar. Kendi aralarında ara sıra konuşup kalmayı veya gitmeyi tartışarlarmış ama o yaşlı adam kalmaları için yalvarırmış. Ruhlar da hem adama hem de sığırlarına göz kulak olurlarmış. Böylece çiçek hastalığı buralarda git gide artmış. Etrafta dolaşır ama tüccarın kızı çam ağacına asıldığı için çam ormanlarına zarar vermezmiş. (Gurviç, 1974: 261)

Bu bağlamda bir Yakut’tan derlenen memorat da şu şekilde aktarılabilir:

Çiçek hastalığına yakalanmıştım. Çadırıma gelen üç Rus kadın gördüm. Bu üç kadın aslında çiçek hastalığının ruhu olan Bospua’ydı. İçeri girdiklerinde çeşitli simgelere vaftiz edip el sıkıştılar. Beni selamladılar. Derler ki eğer çiçek hastalığı hafif geçerse, ruh yalnızca hastanın parmak uçlarını sallar. Ancak hasta ölecekse sıkıca tokalaşır, parmakları sıkır

ve hastanın canını yakar. Orada öylece yatmış, şaşkınlık içindeydim. Kadınların her bir hareketinde ten renkleri değişiyordu. Uzun süre hasta yattım, cildim üç kez gitti, genellikle bilincim kapalıydı.” Aktarılan memorata ek olarak Yakutlar arasında gerçekleştirilen tedavi yöntemleri de “Rus kadının rahat ettirilmesi” teması etrafındadır. Buna göre bir evde toplanan insanlar, masayı bir örtüyle kaplar, varsa alkollü bir içecek, yoksa suyla dolu ve üstü örtüyle kaplı bir bardağı masaya koyarlar. Ortaya bir kızıl tilki derisi koyulur. Bu esnada çiçek hastalığının nasıl yaklaştığı ve yoluyla ilgili şarkılar söylenir. (Gurviç, 1974: 251-252; 256)

Gurviç’e ek olarak, Ksenefontov da Yakutlar arasından çiçek hastalığıyla ilgili dört; veba ile ilgili bir anlatı derlemiştir. Çiçek hastalığının boğa suretinde tasvir edildiği bu anlatılardan ilkinde, çiçek hastalığı önce bir kısrağ, daha sonra ise boğa suretine bürünerek, boğa suretindeki bir şaman ile süsüşür. Mücadele sonucunda mağlup olan hastalık, şamanın dokuz nesil soyuna dokunmayacağına söz verir. İkinci anlatıda “Ogusar-Oyun” lakaplı bir şaman ve çiçek hastalığı boğa suretinde mücadeleye girerler. Çadırda gerçekleşen bu mücadele, şamanın karısının içeri girmesiyle onun aleyhine döner ve şamanın ailesinden yedi kişi, hastalık tarafından öldürülür. Üçüncü anlatıda da iki boğa olarak süsüşen hastalığın ruhu ve şaman, birbirlerine üstün gelemeyince, hastalık Mitahsk Yakutlarına dokunmayacağına söz verir. Çiçek hastalığı ile ilgili son anlatıya göre, Hariyalaask adasında yaşayan Batiyalaah adlı şaman, çiçek hastalığı ile tolaşış onu yener ve bir süre sonra ölür. Hastalık tekrar ortaya çıkınca, Küsteh adlı bir başka şaman, Batiyalaah’ın ruhunu, hastalıkla savaşmak üzere çağırır ancak halk, şamanın ruhu için gerekli hazırlıkları yapmadıkları için onun himayesi altına giremezler ve hastalık tarafından telef edilirler. Veba (*Hara yöliyyü* – kara ölüm) ile ilgili anlatıda ise, bu hastalığa yakalanan Hatı adında bir kızı tedavi etmesi için şaman Caarin çağırılır. Hastalığı avucuna alıp onu bataklık bölgeye götüren şaman, cıvaya dönüşen hastalık ruhunu Nejeli gölüne düşürür (Ksenefontov, 2011: 93-94; 99-100; 268-270; 237).

Yukagirler

Tarihi kayıtlara göre XVII. yüzyılda Yukagirler arasında çiçek hastalığının yayılması, 1669 ve 1691-1694 yılları arasında tekabül etmektedir. Üstelik 1690’lardaki salgın neticesinde Yukagirlerin toplam nüfusunun yarısı ölmüştür. XIX. yüzyıla gelindiğinde 1884 ve 1889 yıllarında tekrar baş gösteren hastalık, özellikle Azaley kabilesini ortadan kaldırmıştır. Ölen yerli halkın içinde şamanlar da

oldukça büyük bir darbe almış ve yaşlı şamanların neredeyse tamamı ölmüştür (Okladnikov, 1975: 15). Keza 1859 sayımlarında 2500 olan Yukagirlerin toplam nüfusu, 1897’de 1500 olarak kaydedilmiştir (Jimenez&Willerslev, 2007: 529; Cruishank ve Argounova, 2000: 101). Ünlü Yukagir bilim adamı GavrilKurilov’un tespitlerine göre hastalık sonrasında on kadar Yukagir kabilesi ortadan kalkmıştır (Kurilov, 2005: 17). Duranlı’nın Spiridonov’dan aktardığına göre Yukagirler, çiçek hastalığı ve kızamığın ruhuna *Koj-epieadını* vermişlerdir (Duranlı 2019: 73).

Yukagirlerin görüşlerine göre hastalığa sebep olan ruhlar “ku’kul” ve “yu’oye” olarak adlandırılır ve aynı zamanda şamanların yardımcı ruhları arasında da görülürler. Ancak salgın hastalıklar söz konusu olduğunda, Yukagirler bu hastalıklara *yo’ibe*’lerin sebep olduğunu düşünürler. Mitik tasavvurda *yo’ibe*, diğer milletlerin şeytani ruhlarına verilen isimdir. Bu bağlamda kızamık, çiçek hastalığı, kızıl hastalık ve influenza gibi salgın hastalıklara sebep olan varlıklar, Rusların *yo’ibe*’leridir (Jochelson, 1924: 153). Köken olarak *yo’ibe*, “hasta olmak” anlamına gelen *yoi-* fiilinden türemiştir (Nikolaeva, 2006). Yukagirlerin çiçek hastalığının kaynağı ile ilgili başka bir görüş de, onun Kazaklar tarafından OmolonYukagirlerini öldürmek amacıyla getirildiğidir (Lomidze, 1987: 139).Yukagirlerin hastalığın ruhunun gelişiyile ilgili bir anlatıları şu şekilde verilebilir:

Eskiden Yukagirlerin sayısı daha çokmuş. Bir keresinde altmış yaşlarında yaşlı bir Yukagir, “yakınlarda dolaşmakta, bana doğru gelmekte, Sredne-Kolymk şehrinden buraya doğru bir salgın gelmekte. Utangaçsan arkana bakma. Kızamık girer ve tekrar çıkmaz ama ben hastalığı yakalayacağım” demiş. Hastalık gelene kadar herkes korku içinde beklemiş.

Hastalığı gözleyen adam, bir gün dışarı çıktığında sisin yaklaşmakta olduğunu görmüş. Rüzgâr çıkmış ve gece olunca, birisi yaşlı adamın kapısını çalmış. Kapıdaki kadın Rusça “donuyorum” demiş. Yaşlı adam, gelenin hastalık olduğunu anlamış.

Hastalığa, “beni yemeyeceksin. Girmene izin veririm ama avluya girmeyeceksin!” demiş. Kadın, yaşlı adamın teklifini kabul etmiş. İçeri giren Rus kadın, yekpare beyaz bir elbise giyiyormuş. Ateşin yanına yaklaşıp ısınmaya başlamış; yaşlı adamsa tetikte bekliyormuş.

Kadının dudaklarının kenarından kan akıyormuş. Adam kendi kendine “bizden birini yemiş” diye düşünmüş. Kapıyı kilitleyip kadının üstüne yürümüş. Dışarı baktığında

kızamığın bir kızı tuzağa çekip yediğini görmüş. Yaşlı adam tuzağı görüp dışarıdan almış. “Kahrolası, seni içeri aldım, sen de bizden birini yedin. Sredne-Kolymsk’e git” demiş. Kadın, “büyükbaba, gitmeyeceğim. Bir rüzgâra dönüşeceğim” demiş ve Sredne-Kolymsk’e geri dönmüş. Kadın gittikten sonra yolda bir kız, ölmüş halde yatıyormuş. Gerideki herkes hayatta kalmış. (Gurviç, 1974: 263)

Diğer Sibiryalı halklarında olduğu gibi, Yukagirler de hastalık ruhlarının kişinin iç organlarını ve ruhunu (ayibii) yemesiyle hastalıklara sebep olduğuna inanırlar. Şamanlarının hastalıkları tedavisi şu şekilde gerçekleştirilir: Hastalığı tedavi etmek için şamanı çağıran kişi, şaman gelmeden onun davulunu kendi evine götürür ve davulu ısıtır. Şamanın gelişinden sonra yardımcısı, şamana palto, şapka ve davulunu verir. Bir süre davulunu elinde tutan şaman, onu çalmaya başlar. Tavşan, guguk kuşu, leylek, baykuş, dalgıçkuşu, kurt, ayı ve köpek gibi yardımcı ruhlarını, onların sesini çıkararak çağırır ve alkışlarını söylemeye başlar: “Ateş-ana, senin sıcaklığınla güçlü olacağım. / Yurt-ana, senin törenle kötülük uzun sürmez.”

Daha sonra davulunu bir süreliğine çalmayı bırakır ve kapıya arkasını döner. Evin tam ortasında (merkezinde) durarak tekrar alkışını söyler: *Orman-anaları, toprak-ana, hepimiz korumaya hazır olun.* Şaman, bu alkıştan sonra hastaya dönerek: *Anamız, bize merhamet et, kendi yurduna git.* der. Şayet şaman, tedavi etmeye çalıştığı hastalığın kızamık veya çiçek hastalığı gibi bulaşıcı bir hastalık olduğuna kanaat getirirse, devamında şu alkışı söyler: “Rus toprağından gelen ana! Evlatlarına acı. Sıcaklığımı ver. Soyumuz bu gelenekle uzlaştı, bize acı! Sözlerimi toprağına fırlatma (beni dinle). Sen bizim anamızsın! Bize acı ve diyarına git!”

Bu alkışından sonra evin kapısına yönelen şaman, yardımcı ruhlarına hitaben “koruyucularım (ca’niepul), etrafıma toplanın!” der ve kapıyı yarım açarak ruhlarını nefes almak suretiyle içine çeker. Tekrar eve doğru dönerek ellerini pençe gibi tutar, gözlerini yukarı çevirir ve dilini dışarı çıkarır. Hiçbir şey söylemeden evin ortasına doğru gelir ve yere oturur. Oturunca pençe biçiminde duran ellerini düzeltir ve dilini ağzına yerleştirir. Bu esnada ruhlar, şaman aracılığıyla konuşur ve şamanın umumiyetle kadın olan yardımcısı da ruha cevap verir. Konuşmanın sonunda ruh, şaman aracılığıyla hastanın ruhundan gitmek için birtakım isteklerde bulunur (sunu olarak tütün, içki vb.) (Jochelson, 1924: 201-203).

Yakutların çiçek hastalığını “teyze” olarak adlandırmaları gibi, Yukagirler de bu hastalığın ruhuna “ulu nene”³ veya şaman dualarında “anne” adını verirler ve bu adın verilmediği kabilelerde de hastalığı yine dişi olarak tasavvur ederler.⁴ İnanişâ göre çiçek hastalığı geniş yollarda ve birbirine yakın evler arasında dolaşır ama insanlarla yakınlaşamazmış. Daha sonra kırmızı elbiseli güzel bir Rus kızına dönüşüp evlere girmeye başlamış ama girdiği evlerde çocuklardan başka kimse yokmuş. Hastalık, çocuklara hediyeler vererek etrafta yaşayanlar hakkında bilgi toplamış. Şayet hastalık girecek bir ev bulamazsa, bir kuzguna dönüşerek yüksek ağaçların tepelerine çıkar ve ocaktan yükselen dumanı ve etraftaki sesleri dinlemiş. Bu sebeple de insanlar salgın boyunca yüksek sesle konuşmaktan ve ellerinde balta veya başka bir aletle gürültü yapmaktan kaçınmışlar. Betil kabilesi arasındaki bir halk anlatısına göre tilkiler için daha önce kurdukları tuzakları kontrol etmeye giden iki adam, tuzaklarında güzel bir Rus kız bulurlar. Ölmek üzere olan bu kızın elleri ve ayakları da soğuktan donmak üzeredir. Ancak kız, insanları hasta etmek için ararken yanlışlıkla tuzağa düşmüş olan çiçek hastalığıdır. İki adam, buldukları kızın hastalık olduğunu bilmeden onu evlerine götürür ve ısınmasını sağlarlar. Kendisine gelen hastalık, iki adama yardımlarından dolayı teşekkür edip kabilelerine zarar vermeyeceğini belirtir. Jochelson’un tespitlerine göre Betil kabilesinden hiç kimse çiçek hastalığına yakalanmamıştır (Jochelson, 1924: 153).

Yukagirlerin çiçek hastalığına bakışları, Yakutların dünya görüşleriyle örtüşmektedir. Yakutlar, çiçek hastalığının Ruslara ait kötü/şeytani bir ruh olduğunu ve bir kadın suretinde Yakutlar arasına sızdığına inanırken, Yukagirler de “comoje-yo’u (ulu hastalık) olarak adlandırdıkları mezkûr hastalığın topraklarına Ruslar tarafından getirildiğine, dünyanın/toprağın dumanla kaplanmaya başladığına ve bunun neticesinde de insanların öldüklerine inanırlar. Yalnızca hastalığa yakalananların görebildiği bu şeytani ruh, inanişâ göre şamanların ağaçlara astıkları hayvan kürkleri gibi çeşitli sunu ve adaklarla hastalık ruhu bir nebze de olsa dinginlenebilmiştir (Jochelson, 1910: 27; karşı. Ksenefontov, 2011).

³ Yukagir panteonunda, alt dünyanın (gölgeler dünyası) en güçlü mitolojik şahsiyetinin de “sivri başlı dede” olduğun da hatırlatılmalıdır. İnanişâ göre sivri başlı dede, bütün *ku’kul*’ların başıdır ve oldukça tehlikelidir (bk. Polat, 2020).

⁴ Bu bağlamda Altaylılar arasından derlenen şu alkışta, kızamığa sebep olan ruhun da “ana” olarak adlandırıldığı dikkate alınmalıdır: *Şafak söktüğünde, / Doğan güneşin ışığında, / Şafuğun ilk ışığında, / Doğan güneşin ilk ışığında, / Ak saçı yapmaktayım, / Saygın Kızamık-ana!* (Lvova vd.2013: 59)

Willerslev'in belirttiğine göre Yukagir şamanları, hastalığın ruhuyla baş etmek için ona ağaçtan bir sunu hazırlamışlardır. Neredeyse ağaç boyutunda olan bu sunu, genç bir kız görünümündedir. Kolima Nehri'ne bağlı Şamanika Deresi'nin ağzına yerleştirilmiştir. Oyulmuş göz yuvaları, içine yerleştirilen siyah taşlarıyla, kostümüyle ve bütün özellikleriyle bu figür, canlı bir kadına benzetilmeye çalışılmıştır. İnanışa göre hastalığın ruhu bu figürü almış ve oğluyula evlendirmiştir. Bu gelişmeden sonra da hastalık Yukagirleri rahat bırakmıştır (Willerslev, 2012: 152). Bilindiği gibi Waldemar Jochelson, Yukagirlere ve çevresindeki yerli halklar (Koryak, Çukçi, Tunguz) üzerine en önemli çalışmaları yapan araştırmacılar arasındadır. Jochelson'un söz konusu figürü Amerikan Doğa Tarihi Müzesi'ne götürmek istemesinden sonra hastalık tekrar peyda olmuştur. Buna göre figürün (gelininin) götürülmek istenmesine sinirlenen çiçek hastalığı ruhu, Yukagirlere sinirlenmiş ve Kolima Nehri civarında yaşayan kabilelerden pek çok insanın ölümüne sebebiyet vermiştir (Jochelson, 1910; 1924). Willerslev'in belirttiğine göre bu durumdan Jochelson da etkilenmiş, kendisi Amerika'ya varmadan ortadan kaybolan figür, onun da bir dizi talihsizlikler yaşamasına neden olmuştur (Willerslev, 2012: 152).

Görsel 1: Yukagirlerin çiçek hastalığı tasviri Dyachkova-Duskulova çizimi (Zhukova, 1996: 74).

Çiçek hastalığının Sibiryalı halkları üzerindeki tek etki hastalık ve doğrudan hastalığın sebep olduğu ölümcüllük değildir. Bunun dışında kıtlık ve sosyal sorunlar da beraberinde gelmiştir. Lomidze'nin tespitlerine göre hastalık "ormanlara vuran büyük fırtınalar gibi" geldiğinde, insanlar çadırlarını terk etmişler, kışa doğru avcılar ava dahi çıkmamışlardır (Lomidze, 1987: 386). Yukagirler arasında derlenen Bakti-Kaan (*bakti-* Boğa) adlı bir anlatı, Yakutlarda olduğu gibi boğa suretindeki çiçek hastalığı ruhu ile ilgili mücadeleyi konu alır ve motif bakımından oldukça arkaik bir yapı barındırır:

Bir zamanlar Yakut'tan çiçek hastalığı gelmiş. Yerli halktan yedi, dışarıdan dokuz şaman, çiçek hastalığını doğuya doğru göndermeye çalışmışlar ama başaramamışlar. Çürümüş bir ağaçtan büyük beyaz bir boğa oyup, onu bir direğe bağlamışlar. Ama boğa, bir süre sonra büyümeye başlamış ve devasa boyutlara ulaşmış. Şamanların bir kısmı da boğaya dönüşmüşler. Bakti-Kaan, kızına "çürümüş boğa canlanıp büyümeye başladığında ipi kes" demiş ama kız korkusundan ipi kesememiş. Geriye kalan şamanların hepsi ölmüşler. Eğer kız ipi kesebilseymiş, çiçek hastalığı ağaç suretindeyken dizginlenebilirmiş ve orta dünyadan tamamıyla silinirmiş. Salgın ortaya çıktıktan sonra bu kız büyüyüp ve zengin olmuş. Çiçek hastalığı ona yardım edip bu suretle teşekkür etmiş. Kızın yilkısı ve sürüsü çokmuş. Yaşlanmaya başladığında sıkça dağlara gidip ayıya dönüşürmüş. Bir keresinde Evenlerden yedi hane bir araya gelip kızını öldürmüşler. Kızını kesmeye başladıklarında derisinin altından küpeler ve bilezikler çıkmış. Et kesilmeye devam ettiğinde kuzguna dönüşüp dağılmış. Yedi gün sonra da Evenlerin tamamı ölmüş. (Gurviç, 1974: 262-263)

Son olarak Waldemar Bogoras'ın XX. yüzyılın başlangıcında Yukagirler arasında derlediği çiçek hastalığı ile ilgili iki metin, şu şekilde aktarılabilir:

1.

Bir zamanlar yalnız başına yaşayan bir adam varmış. Bir keresinde kadının biri adamın yanına gelmiş. Kadın çiçek hastalığıymış. Epey uzun boylu, ince vücutlu, uzun ve keskin dişli ve gözleri parlayan kömür gibiymiş. Adama:

- Diğer insanlar nerede?
- Bilmiyorum.
- Nasıl bilmezsin? İnsan değil misin? Evde ve köyde yaşayan arkadaşların nerede?

- Yok, kendimi bildim bileli yalnız yaşıyorum.
Çiçek hastalığı adamla beraber kalmış. Her sabah ve her akşam yüksekçe bir ağaca çıkan kadın etraftan gelen sesleri dinlemiş. Bir keresinde kadın ağaçtan inip:
- Şu tarafta, doğuda. Sabahın erken saatlerinde öten demir zillerini duyuyorum. Gençler odun kesiyor, kızlar demir kovalarla su taşıyor. Günümüzde bile yaşlılar sabahın erken saatlerinde ve akşamın geç saatlerinde gençlerin odun kesmesini, kızların su taşımalarını yasaklamıştır. Herkes gündüz vakti suyunu ve odununu hazırlamalıdır.
- Oo! demiş çiçek hastalığı, demek ki o tarafta insanlar yaşıyor. Beni o insanlara götür.
- Seni nasıl götüreyim ki? Şurada kartavuşunusidik torbası var. İyisi mi onun içine gir de seni öyle götüreyim.
- Çiçek hastalığı sidik torbasına girmiş. Adam hemen bir iple sidik torbasının ağzını bağlamış ve ocağın üstüne koymuş. Torba ocakta kurudukça içindeki hastalık da kurumaya başlamış. Gece gündüz sidik torbasını yırtmaya çalışsa da çıkmayı başaramamış. Bir süre sonra kadın buruş buruş olmuş ve geriye sadece kemiklerle kurumuş derisi kalmış. Sesi bile artık zar zor duyuluyormuş:
- Bırak da gideyim, diye boğuk bir fısıltıyla yalvarmış çiçek hastalığı. Söz veriyorum, hanenden ve soyundan kimseye dokunmam.
- Peki hanenden ve soyundan olanları nasıl tanıyacaksın?
- Hanenden ve soyundan olanlar küçük kırmızı püsküller taksınlar (Bu sebeple bizim boyumuz hala şapkalı kırmızı püskül takarlar).
- Bunun üzerine adam sidik torbasını açıp çiçek hastalığını çıkarmış. Kadın öylesine güçsüzmüş ki zar zor ayakta duruyormuş. Adam kadını bir tahtanın üstüne koyup nehrin akışına bırakarak “nereyi istersen oraya git. Nereye istersen oraya yerleş” demiş. (Bogoras 1918: 73-74)

2.

- İndigirka Nehri yakınlarında çok büyük bir Yukagir köyü varmış. Köye de oldukça güçlü bir şaman yaşarmış. Bir keresinde davulunu çaldıktan sonra evinden çıkmış ve:
- Üstümüze büyük bir hastalık geliyor, daha önce hiç görmediğimiz bir hastalık, demiş.
- Üç küçük patikanın birleşip geniş ve düz bir yola dönüştüğü bir yol ayrımı varmış. Şaman yol ayrımına varıp büyükçe bir ağacın köklerinin altına saklanmış. Orada öylece yatarken

hastalığın gelişini duymaya çalışmış. Meğer aynı yolda gelmekte olan üç kız kardeş varmış. Üç kız, kızıl ata biniyor, ateş gibi kırmızı paltolar giyiyor ve saçları da yıldırım gibi yanıyormuş. Kızlardan en küçüğü en büyüğüne:

- Bu kez nereye gidelim? diye sormuş. Ablası:

- Bu kez bensiz gidin. Yakınlarda bir Yukagir köyü var. Köyde de güçlü bir şaman yaşıyor. Onu öldürmek istiyorum. demiş. Ortanca kız:

- Alçak sesle konuşun, biri sizi duyabilir, demiş. En Büyük kız:

- Kim duyabilir ki? Etrafımızı saran geniş orman mı?

Ağacın kökleri altında saklanan şaman, söylenenlerin tamamını duymuş. Eve koşup hane halkına:

- Yemeği hazırlayın. Çiçek hastalığı yemek yerken gelecek, demiş. Daha sonra efsunla mühürlenmiş efsunlu demir kutusunu çıkarmış. Masaya, kendine yakın bir yere koymuş.

Yemek boyunca şamanın sol tarafına doğru kırmızı uzun saçlı bir kadın düşüp durmuş. En sonunda şaman kadını saçlarından yakalayıp kutuya koymuş. Kutunun ağzını kapatıp efsunla mühürlemiş.

- Şimdi büyük bir ateş yakın, demiş şaman insanlara.

İnsanlar da şamanın sözünü dinleyip büyükçe bir ateş yakmışlar ve kutuyu ateşe atıp tırmıkla itmişler. Bir süre sonra kutu kıpkırmızı olup parıldamaya başlamış. Kutudan feryada benzeyen bir insan sesi:

- Ne olur beni bırakın, dayanamıyorum, demiş. Şaman ise:

- Ha, demek dayanamıyorsun ha? deyip ateşi harlatmış. Böylelikle şaman üç gün üç gece kutuyu ateşte yakmış. Dördüncü gün kutudan cılız, tıpkı kırmızı bir tilkininki gibi sesler geliyormuş:

- Lütfen bırakın, dayanamıyorum, diyormuş. Şaman, köydeki diğer insanlara danışarak:

- Sizce ne yapmalıyım? Onu özgür bırakalım mı? diye sormuş. İnsanlar:

- Şaman olan sensin, en iyisini sen bilirsin. Bize düşmez. demişler.

- Pekala, demiş şaman.

Kutuyu açtığı anda yarı ölü, bitkin, kurumuş bir yaprak gibi bir demir bir kemik kalan kızıl kızı görmüş. Ona:

- Gidebilirsin ama (hastalık olarak) senin için tedavi şeklimizi unutma. Çiçek hastalığı:

- Unutmam ama çok yorgunum ve yürüyecek durumda değilim. Bana biraz yiyecek ve su verin, demiş.

Kız üç gün orada kalmış ve insanlar ona yiyecek ve içecek vermişler. Sonra biraz kendisini toparlamış. Ormana gidip atını bulup dörtlüye gitmiş. Giderken de o köye bir daha dönmemeye yemin etmiş. Yol ayrımına vardığında kardeşleri iki gündür onu bekliyorlarmış:

- Nerede kaldın? diye sormuşlar. Büyük kız:

- Yukagir şamanı beni yakaladı ve neredeyse öldürüyordu. Demir bir kutuya koyup ateşe attı.

- Al işte! sana yüksek sesle konuşma dememiş miydim? Biri duyabilir dememiş miydim? demiş ortanca kız. Büyük kız:

- Doğru, demiştin. Peki siz neredeydiniz?

- Biz eğleniyorduk. Bir köydeki insanların tamamını yedik, bir diğerinde de yalnızca bir oğlanla bir kız sağ kaldı.

Daha sonra üç kız kardeş yola koyulmuşlar. (Bogoras 1918: 74-75)

Sonuç

Yukarıda aktarılan inanış, uygulama ve metinlerin en erken XVII. yüzyıldan itibaren ortaya çıktığı açıktır. Nitekim özellikle çiçek hastalığının Sibiryada etkisinin hissedilme tarihi XVII. yüzyılların ikinci yarısıdır. Bu durum, kaosu kozmosa dönüştürmek gibi temel bir işlevi olan mitolojinin ve onun dinamiklerinin yeniden ele alınmasını sağlar. Keza oldukça iptidai dönemlerden günümüze sürdürülmekte olan mitoloji, salgın gibi sosyal ve kritik bir meseleyi yeniden işleyerek ve kozmosa dönüştürerek ona bir çözüm sunar. Bu çözüm de beraberinde mitolojinin dinamik ve güncel bir yapıda tezahür ettiğini ortaya koyan oldukça önemli bir bulgu olarak görülmelidir.

Öte yandan ele alınan halklarda özellikle “ana” yahut dişi olarak adlandırılan çiçek hastalığının ruhunun, Rus panteonuna ait bir varlık olarak görülmesine rağmen erken dönem Türk kültürünün Tanrıça fikriyle yeniden şekillendirilmesidir. Bu durum, erken Tunç çağından itibaren ataerkil döneme doğru evrilen Türk mitolojisiyle paralel bir şekilde izah edilebilir. Nitekim “koruyucu” (hami) özellikleri barındıran ve umumi görüşe göre “Umay” tipi altında tezahür eden “ana” motifi, yer-su, ateş ve ağaç kültürüyle müşterek özelliklere sahiptir. Hastalık bağlamında bu ortaklık göz önünde bulundurulduğunda belirginleşen karakteristik yapı, mitolojide kötü ve iyi ayrımının olmadığı ve bu suretle “hürmet gösterildiği takdirde koruyan” bir olağanüstü algısının hastalık ruhları için de geçerli olduğu ifade edilmelidir.

Son olarak Yakut ve Yukagirlerin salgın hastalıklarla ilgili inanış, anlatı ve uygulamaları karşılaştırmalı olarak ele alındığında, müşterek bir dünya görüşünden bahsetmek mümkündür. Her iki topluluğun da dış etkilere büyük oranda kapalı tarihsel bir izolasyon süresi yaşamaları ve Yukagirler için bu sürenin en az bin yıl kadar sürmesi bu bağlamda oldukça değerlidir. Nitekim dilin izole gelişimi ve dolayısıyla müşterek kelimelerin olmayışı bir yana, geleneksel dünya görüşü bu bağlamda müşterek düzlemde gelişim göstermiştir. Keza aynı dünya görüşünün izlerine Altay, Hakas, Tuva, Şor ve diğer Sibirya Türklerinde de rastlamak mümkündür.

Kaynakça

- Aleksevey, N. A. (2013). *Türk Dilli Sibirya Halklarının Şamanizmi*. Ergun, M. (Çev.). Konya: Kömen Yayınları.
- Anohin, A. V. (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*. Karadavut, Z. ve Meyermanova, J. (Çev.). Konya: Kömen Yayınları.
- Bogoras, W. (1902). The Folklore of Northeastern Asia, as Compared with That of Northwestern America. *American Anthropologist (New Series)*, 4 (4), 577-683.
- Bogoras, W. (1918). *Anthtopological Papers of the American Museum of Natural History, Vol. XX, Part 1: Tales of Yukaghir, Lamut and Russianized Natives of Eastern Siberia*. New York: Order of the Trustees.
- Crosby, A. W. (2008). Smallpox. *The Cambridge World History of Human Disease*. Cambridge: Cambridge University Press, 1008-1013.
- Cruiskshank, J. ve Argounova, T. (2000). Reinscribing Meaning: Meaning and Indigenous Identity in SakhaRepublic (Yakutia). *ArcticAnthropology*, 37 (1), 96-119.
- Çobanoğlu, Ö (2012). Türk Mitolojisinde Al Dini ve Okra İlişkisi. 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi: Tarih ve Medeniyetler Tarihi Cilt 2* içinde (s. 981-986). Ankara: AYK.
- Duranlı, M. (2019). *Sibirya'nın Sönen Işığı: Yukagirler ve Masalları*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm: İlkel Esrime Teknikleri*. Birkan, İ. (Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Fenner, F. vd. (1988). *Smallpox and its Eradication*. Geneva: World Health Organization.
- Finer, Kim R. (2004). *Deadly Diseases and Epidemics: Smallpox*. Philadelphia: Chelsea House Publishers.

- Gurviç, İ. S. (1974). Kutsko-Yukagirskie Predaniä Ob Ospe. Osipovich Long, B. (Ed.). *Sotsial'naya Organizatsiya I Kul'tura Narodov Severa* içinde (s. 249-270). Moskova: Izdatel'stvo Nauka.
- Hoppal, M. (2019). *Avrasya'da Şamanlar*. Bayram, B. ve Çapraz, H. Ş. Ç. (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Huremovic, D. (2019). Brief History of Pandemics (Pandemics Through History). Huremovic, D. (Ed.). *Psychiatry of Pandemics: A Mental Health Reponse to Infection Outbreak* içinde (s. 7-35). Switzerland: Springer International Publishing.
- Jimenez, A. C. ve Willerslev, R. (2007). An Anthropological Concept of the Concept: Reversibility among the Siberian Yukaghirs. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 13 (3), 527-544.
- Jochelson, W. (1910). *The Jesup North Pacific Expedition Volume IX, Part I: The Yukaghir and the Yukaghirized Tungus*. Leiden: E. J. Brill.
- Jochelson, W. (1924). *The Jesup North Pacific Expedition Volume IX, Part II: The Yukaghir and the Yukaghirized Tungus*. Leiden: E. J. Brill.
- Jochelson, W. (1926). *The Jesup North Pacific Expedition Volume IX, Part III: The Yukaghir and the Yukaghirized Tungus*. Leiden: E. J. Brill.
- Jukova, L. N. (2012). *Ocherki Po Yukagirskoy Kulture 2*. Novosibirsk: Nauka.
- Ksenefontov, G.V. (2011). *Yakut Şamanlığı*. Bağcı, A. (Çev.). Konya: Kömen Yayınları.
- Kulakovskiy, A. E. (1923). Material Dla İzuçenia Verovaniy Akutov. Prince, I. (Ed.). *Zapiski Yakutskogo Krayevedcheskogo Geograficheskogo Obshchestva* içinde (s. 25-29). Yakutsk.
- Kurilov, G. (2005b). *Folklor Yukagirov*. Moskova: Novosibirsk: Nauka.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca Türkçe Sözlük I (A-N)*. Karaağaç, G. (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lomidze, G. I. (1987). *Pod Polärnumi Sozvezdiämi*. Yakutsk: Prince.
- Lvova, E. L. vd. (2013). *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşler I: Kâinat ve Zaman-Nesneler Dünyası*. Ergun, M. (Çev.). Konya: Kömen Yayınları.
- Nikolaeva, I. (2006). *A Historical Dictionary of Yukaghir*. Berlin: Mouton de Gruyter.

- Okladnikov, A. L. (1975). *Yukagiri (İstoriko – Etnografiçeskiy Oçerk)*. Novosibirsk: Sibirskoe Otdelenie.
- Polat, İ. (2020). *Yukagirler (İnanış, Gelenek, Amlatı)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları (baskıda).
- Priklonsky, V. L. (1891). Tri Godav Äkutskey Oblasti. *Jivaä Starina III*. Yakutsk.
- Prokofyeva, Y. D. (2014). *Sibiryä Halklarının Şaman Kostümleri*. Bağcı, A. (Çev.). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Samal, J. (2014). A Historical Exploration of Pandemic of Some Selected Diseases in the World. *International Journal of Health Sciences and Research*, 4 (2), 165-169.
- Togulukov, V. A. (1979). *Kto vi Yukagir?*. Moskova: Nauka.
- Willerslev, R. (2012). *On the Run in Siberia*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Williams, G. (2010). *Angel of Death: The Story of Smallpox*. New York: Palgra ve Macmillan.
- Worboys, M. (2017). Contagion. (Ed.) Mark Jackson. *The Roudledge History of Disease* içinde (s. 70-89). New York: Routledge.
- Zhukova, L. N. (1996). *Religiya Yukagirov Yazycheskiy Panteon*. Yakutsk: Izdvo Yakutskogo Gosuniversiteta.

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 209-232

Pandemi Dönemlerinde İnsan ve Hastalık İlişisine Dair İki Roman: *Hakka Sığındık ve Veba*
Two Novels the Relationship Between Human and Disease in the Period of the Pandemia: Hakka Sığındık and Veba

• **Yakup GELİR***

* Dr., T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, Van Bostancı Anadolu Lisesi, Van/Türkiye.
Dr., T.C. Ministry of Education, Van Bostancı Anatolian High School, Van/Turkey.
yakup.gelir@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-9204-0768

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / ArticleType:
Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi / DateReceived:
15/06/2020
Kabul Tarihi / DateAccepted:
09/07/2020
Yayın Tarihi / Date Published:
15/07/2020

Atıf: Gelir, Y. (2020). Pandemi Dönemlerinde İnsan ve Hastalık İlişisine Dair İki Roman: *Hakka Sığındık ve Veba*. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 209-232

Citation: Gelir, Y. (2020). Two Novels the Relationship Between Human and Disease in the Period of the Pandemia: *Hakka Sığındık and Veba*. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Outbreak Diseases Special Issue, 209-232

Öz

Tarih boyunca insanoğlu, birçok salgın hastalıkla karşılaşmıştır. İnsana kendini, dünyayı ve kurduğu uygarlığı sorgulama düşüncesini telkin eden bu salgınlar, insanlığın mevcut konumundan, değişen, önceki özelliklerinden farklılık gösteren başka bir boyuta taşınmasını sağlamıştır. İnsanoğlunun yeni şartlara intibakını, yaptığı hataları görmesini, salgına karşı tavrını resmeden pandemi dönemleri, aynı zamanda insanın korkusunu, zaafalarını, dirayetini, fedakârlığını, ilişkilerini, fırsatçılığını, mücadelesini ve yeni tedavi yöntemlerini deneme çabasını da ortaya koyar. Daha ziyade bilimsel alanların ilgilendiği bu durum, sanat dünyasında da zaman zaman işlenen konulardan biri olmuştur. Bu anlamda edebiyat dünyasında pandemi süreçlerinin konu edildiği veya söz edildiği eserlerden söz etmek mümkündür. Özellikle roman sanatının, bu bağlamda ön plana çıktığına şahit olunmaktadır. Konuyu işlemeleri bakımından Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Hakka Sığındık* ve Albert Camus'un *Veba* romanları dikkat çekmektedir. İki eserde de perspektif insana yoğunlaştırılarak, pandemi sürecinin insan üzerindeki etkisi ve insanoğlunun buna karşı tutumu ele alınmaktadır. Böylece iki yapıttan hareketle pandemi dönemlerindeki insan ve hastalık ilişkisi irdelenerek, salgınla ortaya çıkan esaret, endişe, korku, ölüm ve mücadele olguları ele alınmıştır. Bu çalışmada zikredilen iki eserdeki insan ve hastalık ilişkisi bağlamında, pandemi sürecinde beliren olguların kökeni ve yansımalarının tahliili amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Veba*, *Hakka Sığındık*, insan, salgın hastalık, mücadele, korku.

Abstract

Throughout history, humankind has encountered many epidemics. These outbreaks that inspire people to question themselves, the world and the civilization they have established, are from the current position of humanity; has changed to another dimension that differs from its previous features. The periods of pandemic, which depicts the adaptation of mankind to new conditions, seeing the mistakes he made, his attitude towards the epidemic, also reveals the fear, weakness, dignity, sacrifice, relationships, opportunism, struggle and new treatment methods of man. This situation, which is more interested in scientific fields, has been one of the subjects that are handled from time to time in the art world. In this sense, it is possible to mention the works in which the pandemic processes are subject or mentioned in the world of literature. In particular, it is witnessed that novel art comes to the fore in this context. Hüseyin Rahmi Gürpınar's *Hakka Sığındık* and Albert Camus's *Veba* novels draw attention in their understanding of the subject. In both works, the perspective is concentrated on the human and the effect of the pandemic process on the human and the attitude of the human being against it is discussed. Thus, based on the two works, the relationship between human and illness in pandemic periods was examined and the cases of bondage, anxiety, fear, death and struggle that emerged with the epidemic were discussed. In the context of the relationship between human and disease in the two works mentioned in this study, it is aimed to analyze the origin and reflections of the cases that appeared in the pandemic process.

Keywords: *Plague, Hakka Sığındık*, human, epidemic disease, struggle, fear.

Giriş

Pandemi diğer adıyla salgın hastalık, tarih boyunca karşılaşılan kavramlardan biridir. Kavrama yüklenilen ve onun ürettiği anlam; bu karşılaşmayı korku, tedirginlik, vücutta kalıcı hasar bırakma ve ölüm gibi ifadelerle özdeşleştirir. Tarihte salgın hastalıklara dair perspektif bu mana üzerine inşa edilmiştir. Çünkü salgın ifadesi; onu diğer hastalıklardan ayırarak, yayılan, ciddi etkiler bırakan bir şekilde bellekte kalmasına sebep olmuştur. Dünyanın tarihsel belleği, bu anlamda birçok örnek barındırmaktadır.

Kanıların vardığı ortak kanaate göre ilk salgın hastalık M.Ö.14. yüzyılda Hitit Uygarlığı döneminde görülen veba salgınıdır. Bu döneme ait bir tablette hastalığın yayılma seyri, etkisi ve toplumda oluşturduğu infialden söz edilir (Yolun, 2012: 23). Tarihsel bellekteki bu ilk örnek, kendisinden sonra ortaya çıkan pandemi dönemlerinde tekrardan anılmaya başlamıştır. Bu ilişkinin her salgın hastalığın ortaya çıkışında vuku bulması “insanların davranışlarının hep aynı kalması(ndan)” kaynaklanmaktadır (Pamuk, 2020). Çünkü korkular tazelenmiş, yaşama dair kaygılar paylaşılmış, ölüm zihinde canlı bir

imge olarak tekrarlanmıştır. Diğer bir ifadeyle insanlık belleği tarafından her salgın, kendisinden önceki bütün salgınları ihtiva eden, onları anımsatan bir biçimde görülmüştür. Bundan ötürü salgın hastalıkları birbirinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Salgınların çeşidi birbirinden farklı olsa da tıbben, ekonomik ve tarihsel olarak benzer etkiler göstermişlerdir. Diğer bir deyişle pek çok salgın salt “medikal” etkiler dışında “sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasî işlevler gördü ve hâlihazırda görmeye de devam ediyor.” (Baykent, 2020)

Dünya salgın hastalıklar tarihine bakıldığında Hitit dönemindeki veba salgınından sonra diğerleri onu takip etmiştir. M.Ö. 430 yılında Atina’da tahminen veba, M.Ö. 4. yüzyılda Büyük İskender’in Hindistan seferinde görülen çiçek hastalığı, Roma devrinde sıtma, Ortaçağda Avrupa’da cüzzam, 14. yüzyılda Avrupa’da nüfusun 3’te 1’inin ölümüne yol açan veba, yine 17. Yüzyılda İtalya’da ortaya çıkan veba ve bunun belli aralıklarla devam edişi, 1817 ile 1918 yılları arasında aralıklarla görülen kolera, çeşitli dönemlerde ortaya çıkarak ciddi tahribat yapan grip türleri ve 1918 yılındaki İspanyol nezlesi salgın hastalıklar tarihinde öne çıkan salgınlardır (Yolun, 2012: 23-44). 20. yüzyılda ise İspanyol nezlesine ek olarak veba, kolera, sıtma, tifüs, çiçek hastalığı, AIDS, SARS, humma, ebola ve buraya ismini alamadığımız diğer salgınlar görülmüştür. Genel itibariyle birkaç tanesi hariç, dünya haritası baz alındığında bu salgınların etkileri kıta ve ülkelerle sınırlı kalmıştır. Diğer bir ifadeyle çıktığı kıtanın kendisi ile birlikte komşu kıtada etkili olmuştur. Bunun gibi bazıları da ortaya çıktığı ülkeyle beraber komşu ülkelere sirayet etmiştir. Fakat Covid-19 bütün bunlardan farklı olarak tüm dünyayı etkisine almıştır. Daha önce dünya çapında görülen salgınlardan daha büyük bir korku, endişe ve maddi kayba neden olmaktadır.

Bu salgın dönemlerinin önemli özelliği, başta insan olmak üzere birçok kavramın yeniden tartışılmasıdır. Hem bilimsel hem dini otoriteler tarafından gerçekleştirilen bu tartışmalarda, insanın mahiyeti odağa alınarak onun çevresinde gelişen söylemler üzerinde durulmuştur. Bu mahiyet bağlamında öncelikle insanın kendisi, sonrasında içerdiği içsel ve dışsal özellikler, devamında yaşamla ve yaşamın paydaşları olan diğer varlık ve nesnelere ilişkisi irdelenmiştir. Böylece insanın merkez olduğu bir evren anlayışının tüm yönleriyle sorgulanması gerçekleştirilerek, insanın evrendeki etkisi, eylemleri ve sorumlulukları ele alınmıştır. Başka bir deyişle konu insana indirgenmiş ve insanın salgın hastalıklardaki rolü üzerinde durulmuştur. İnsan cephesinde durum bu şekilde iken, dünya,

çevre ve diğer varlıkların da tartışıldığı görülmektedir. Salgının ortaya çıkışında bunların etkisi, zamandan ve kendi özlerinden kaynaklı sebeplerin bu değişimdeki payları irdelenmiştir. Böylelikle tartışmanın çok cepheli bir zemin üzerinde cereyan etmesi sağlanarak, her kavramın buradaki etkisi açığa çıkarılmak istenilmiştir.

Salgın hastalıklar döneminde görünen diğer bir hususiyet hatta en önemlisi insan ve hastalık ilişkisidir. Bu konu, hastalığı insanla gelişen bir süreç olarak kodlar. Çünkü insan, hastalık karşısındaki acizliğinden ötürü içinde bulunduğu yüzyılın kendisine sağladığı olanaklardan soyutlanmış, salt insan oluşuyla tezahür eder. Zaafları, tedirginliği, endişesi, ölüm karşısındaki korkusu, cesareti ve hastalığa karşı mücadelesi ile görünür. Bu durum, insanın tüm yönleriyle tanınmasını sağlar. Bu salgın döneminde onun yaşam ve çevre ile ilişkisi de sorgulanır. Hastalık; insan ile yaşam ilişkisinin durduğu yeri, insanın yaşam konusunda özverili olup olmadığını belirlemekle beraber çevre konusundaki duyarlılığını da ortaya koyar. Böylece insanın sadece kendisinden sorumlu olmadığı ve bundan dolayı tek başına hareket edemeyeceğinin altı çizilir. Bunlara ilaveten onun bu hastalıklardaki sorumlulukları da tartışılır. Diğer bir deyişle kendine biçtiği rol ve kurduğu uygarlığın salgındaki etkisi açığa çıkarılır.

Salgın hastalıklar döneminde öne çıkan diğer kavramlar; ölümün dâhil olduğu maddi ve manevi yıkımlar ile hastalığa karşı girişilen mücadele ve mücadelenin unsurlarıdır. Bu dönemlerde trajik bir olgu olarak ilkin dikkat çeken şey ölümdür. İnsanoğlunun yaşamla bağını zayıflatan, kesen ölüm, bu dönemde her gerçekleştiğinde giderek yayılan, zihne yerleşen bir korkuya neden olur. İlk başlarda büyük korku uyandıran ölüm, sonraları toplumun çaresizlikten ötürü muhakeme gücünü kaybetmesiyle sıradanlaşır. Bu aslında insanın, yaşama ve kendine olan inancını kaybettiği anlamı içermektedir. Buna ekonomik ve diğer kayıpların eklenmesiyle ciddi manada maddi yıkıma sebebiyet verir. Bu kayıplarla birlikte görünen başka bir şey manevi yıkımlardır. Salgına karşı alınan önlemlerden sonuç alamama, maddi yıkımların devam ediyor oluşu, karışık bir zihne ve panik bir ruh haline yol açmaktadır. Bu da maddi yıkımların artmasına neden olur. Bu döngü beklenenden daha çok zarara sebep olmaktadır. Salgının yıkım boyutu bu şekilde görünürken, mücadele kısmı karamsarlık ve umutsuzluğu ortadan kaldıracak bir görev yüklenir. Mücadele ile birlikte insan, toplum ve yaşam uzaklaştıkları anlamlarına; birliktelik, dayanışma, fedakârlık, yeni tedavi yöntemlerini deneme, başarılı sonuçlar elde etme ile kavuşur. Bu anlamda salgına karşı mücadelede gerçekleştirilen her eylem ve söylem; iyimserliğin sembolü olup insanlığın geleceğe ümitli

bakmasını sağlar. Özellikle mücadeledeki her örnek bu çerçevede ciddi anlam ve sorumluluklar üstlenir. Bu mücadele bir nevi insan ve toplumun rehabilite olmasını, kendine ve yaşama dair inancını tekrardan kazanmasını sağlamaktadır.

Salgın dönemlerinde başka bir husus salgının bilimsel, dinsel ve sanatsal alanlara konu olmasıdır. Özellikle bilimin bu manada önemli teşebbüs/teşebbüsleri söz konusudur. Bilim tarafından salgın, tıbbi, sosyolojik, psikolojik, ekonomik ve diğer boyutlarıyla ele alınarak, bunun üstesinden nasıl gelineceği konusunda fikirler öne sürülmüştür. Bilim, bu çalışmalarıyla salgının etkisiz kılınması noktasında ciddi önlemler almaya yeltenmiştir. Bu çalışmaların içerisinde özellikle yeni tedavi yöntemleri ve bunların başarılı sonuçları dikkat çekmektedir. Çünkü bu yöntemler, insanlığın kendini nasıl koruması gerektiğini, bu anlamdaki dirayetini ve çabasını örneklemektedir. Özetle bilim kendi özerkliğinin ve kurumsal birikiminin verdiği güvenle salgınlara karşı durmaya çalışmıştır. Kimi zaman bilimin bu anlamdaki ifadeleri eleştirel söylemler içermektedir. Çünkü salgında insanın dahlinin olup olmadığı noktasında tartışmalar yapılmış; oluşu halinde insanı eleştiren ifadelere yer verilmiştir. Böylece bilim, salgın hastalıkların tüm yönleriyle ele alınmasına öncelik vererek buna dair çözümler ileri sürmüştür. Dini otoriteler de kadim geleneklerinden hareketle salgın hastalıkların insandan mütevellit yaratıcı ile kesilen bağ çerçevesinde değerlendirmişlerdir. Salgın; yaratıcının çizmiş olduğu yolun dışına çıkma, günahın normalleştirilmesi, insani özden uzaklaşma, çevreye yönelik sorumluluklarından kaçınmanın sonucu olarak görülmüştür. Bu dönemde salgınla ilgili gelişen dini konuşmalar bu çerçevede seyreder. Sanat dünyasında ise salgın hastalıklar sanatın ön gördüğü perspektif doğrultusunda işlenmeye çalışılmıştır. Hemen hemen sanatın tüm şubelerinde salgın ya başlıca bir konu olarak ele alınmış ya da yapıtın içerisinde kendisinden söz edilmiştir. Fakat hem konu olarak işlenmesi hem söz edilmesi belli sınırlar dâhilinde kaldığı söylenebilir. Büyük bir ihtimalle salgın trajik bir konu olduğundan dolayı sanatçılar tarafından tercih edilmemiştir.

Salgın ile sanat arasında oluşan bu mesafeye rağmen yine de bazı sanatçılarca konu ele alınmıştır. Bu sanatçıların salgın konusuna eğilmeleri noktasında edebiyatın muhteva ve biçimsel anlamda önemli katkısı olmuştur. Çünkü “Edebiyat bize salgını anlattığında, belki de hiçbir söylemin yapamadığını yapıyor: Kolektif imge evrenimizin (imaginaire collectif) insanlığın ortak tarihiyle bağını görmemizi talep ediyor. İçinde yaşadığımız dünyada, toplumsal olanla bireysel olanın, birbirinden ne denli kopmuş olduğuna işaret ediyor.” (Öztokat

Kılıçeri, 2020) Edebiyatın içerisinde de roman sanatının bu anlamda öne çıktığı görülmektedir. Yapısından kaynaklı olarak türünün sahip olduğu içerik ve biçim olanakları, romana bu konuya eğilme fırsatı tanımaktadır. Bundan ötürü roman bu meselede diğer sanat türlerine göre daha avantajlı bir konumdadır. Bu sebepten salgın hastalıklar, konu olarak romanın repertuvarına dâhil olmuştur. Roman, konuyu işlemeye çalışırken sanatın ön gördüğü estetik ve perspektifi dikkate almıştır. Bu belirlemeler ışığında roman sanatı tarafından salgın konusu, ayrıntılı bir biçimde ele alınmaya çalışılmıştır. Bir nevi bu romanlarla salgın dönemine ayna tutulmuş, cereyan eden olaylar, kişilerin kendisi ve ilişkileri ile diğer öğeler işlenmiştir. Netice itibariyle salgın ve benzeri felaketlerin “anlatıldığı romanların ortak noktası, bir felaket çevresinde oluşan kolektif bilinci yansıtmaları ve bunu yaparken, bireyin yalnızlığı, çaresizliği, umut ve umutsuzluk arasında kalması gibi evrensel koşulları, roman kişilerinin tehdit karşısındaki savunmasızlığını bize göstermesidir.” (Öztoğat Kılıçeri, 2020)

Salgınla oluşan hassas, karamsar bir atmosferin içerisinde; insan ve hastalık ilişkisini, yaşamı, insanoğlunun yaşamla bağımlı anlatmalarından ötürü bu romanlarının her birinin edebiyat dünyasında müstesna bir yeri vardır. Söz edilmesi gereken romanlardan biri Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın *Hakka Sığındık* (1919) romanıdır. Diğerleri ise Albert Camus tarafından kaleme alınan ve “Kötülük sorunu ve acı çekme zorunluğu ile karşı karşıya olan insanlığın evrendeki genel durumu işle(yen)” *Veba* (1947) adlı yapıttır (Binyazar, 1967: 15). Farklı zamanlarda yazılmış bu iki romanın ortak noktası salgındır. Fakat hastalıkların türü farklılık göstermektedir. *Hakka Sığındık* romanında İspanyol nezlesinden söz edilir. Burada hastalık detaylı irdelenirse de salgınla oluşan kaotik ortam, olumsuzluk, değişen insan davranışları, hastalığın etkisi, seyri ve buna karşı tutum üzerinde yoğunlaşılır. *Veba* romanında ise 1940’lı yıllarda bir kentte görülen veba hastalığı odağa alınır. Romanda hastalık metnin tümüne nüfuz etmiş şekilde anlatılır. Bu anlamda hastalık romanda bir unsur olmayıp romanın seyrine şekil veren bir konumdadır. Bir nevi romanın öznesi statüsündedir.

1. İspanyol Nezlesinden Vebaya: Salgın ve Kentin Esareti/Düşüşü

Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın eserinde işlenen İspanyol nezlesi “20. yüzyılın en büyük felaketlerinden” biri olup “Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru” ilkin “1918 yılının ilkbaharında Amerika’nın Kansas City şehrinde ortaya çıkan ve İspanyol Gribi

olarak adlandırılan grip salgını(dır) (Yolun, 2010: 1). Savaşla birlikte yıkıcı etki bırakan bu salgında ölüm sayısı ve oranı dikkat çekicidir. ‘Ölü sayısının 50 milyon, dünya genelinde ölüm ortalamasının binde 2,5 ile 5 arasında olduğu bu salgından etkilenen Osmanlı Devleti’nde, imparatorluk sathında sağlıklı veriler olmasa da sadece payitaht İstanbul’da 6403 kişi hayatını kaybederken, ölüm ortalaması binde 5,6’dır.’ (Yolun, 2012: 1) Salgının bırakmış olduğu bu etki ve toplumdaki yansımalarının sonucu olarak hastalık Gürpınar’ın *Hakka Sığındık* romanında ele alınmıştır. Metnin ana gövdesinde çok da yer almayan salgın, üst metindeki olayların dizayn edicisi, alt metnin de iskeletini oluşturur.

Romanda İspanyol nezlesinden ilk bahsedildiği yer birinci bölümdür. Burada hastalığın etkisi üzerinde durulmaktadır. Yazarın deyimiyle ‘İstanbul, Hoşkadem taraflarında ortaya çıkan salgın, yangın gibi evden eve sirayet etmekte, her evde üç dört cana kıymaktadır.’ (Gürpınar, 1976: 5) Bu belirlemelerle salgının ciddi bir tehdit oluşturduğu gözlemlenmektedir. Özellikle ‘yangın, evden eve, her evde üç dört cana kıymakta’ ifadeleri bu tehdidi doğrulamaktadır. Hatta ölümler bunun bir tehditte ziyade felaket olduğuna işaret etmektedir. Durumun vahametinin anlaşılması için Hacı Ferhat Efendi’nin evinde aldığı önlemlere bakmak gerekir. İspanyol nezlesinin mahallede görülmesiyle tedirgin olan ve evinin dışarı ile ilişkisini kesmeye çalışarak, bir nevi evini karantinaya alan Hacı Ferhat Efendi, “Evinde sıhhi takayyüdata ihtimamı ziyadeleştirdi; misafir kabul etmiyor ve evdekileri hiçbir yere ziyarete göndermiyordu: bu kararını şiddetli bir emir suretinde ev halkına bildirdi.” (Gürpınar, 1976: 6) Mahalle ve Hacı Ferhat Efendi’nin evine dair bu anlatımlarda, salgın büyük bir korku ve endişeye sebep olmuştur. Bunu, salgının büyüklüğü, yol açtığı tahribatla ilişkilendirmek mümkündür. ‘Tedbir, dikkat, büyük etkisi olacaktır’ ifadeleri üzerinde değerlendirilen salgının ciddi boyutlarda olduğunu gösteren diğer bir bulgu, Hafız İshak Efendi’nin evinde gerçekleşen ölümlerdir. İlk Hacı İshak Efendi’nin ‘torunu 4 yaşındaki Hadiye, hemen peşinde yine İspanyol nezlesi teşhisi konulan gelini Sadiye, bunları takiben aynı hastalığa tutulan ve evin tek erkek çocuğu Enver hayatlarını kaybederler (Gürpınar, 2012: 24-25). Bu ibareler hastalığın, mahalle ve Hafız İshak Efendi’nin evinin özelinde, toplumu esarete almış bir biçimde tasvir edilmesine yol açmaktadır. Diğer bir ifadeyle tarihi bilgiler dikkate alındığında İstanbul’da var olan salgın tablosu, Hoşkadem Mahallesi üzerinden çizilmektedir. Bu tabloya diğer ölümler eklendiğinde mevcut durum kaotik bir hal alır. Romanda olayın anlatıldığı yıl içinde ölen doktorlar hakkında sarf

edilen “Bu sene İspanyoldan az hekim mi öldü?” sözü bu kaotik durumu açıklar (Gürpınar, 2012: 5). Oluşan bu kargaşa ortamında haraç almak isteyenlerin de insanları bu hastalıkla korkutmaları “Malum adrese beş yüzer lira göndermezseniz, kerimelerinizden Narin ile Nermin’in ve daha aileniz efradından diğerlerinin (toplam beş kişi) pek yakında İspanyol nezlesinden vefatlarına lâşek muntazır olunuz.” cümleleriyle belirtilir (Gürpınar, 2012: 29). Ailenin kısa zaman içerisinde bu parayı tedarik edip göndermesi salgının sebep olduğu korkuyu açıklar. Fakat Narin Hanım’ın aniden başlayan rahatsızlığı ve ölümünün İspanyol nezlesi ile ilintilendirilmesine dönük söylenen “Bütün mahalle İspanyol dehşetiyle titriyor. Mahalle bekçisi bile öğrenmiş... Bir kere soruyor. İspanyola mı? Lakin mahalleye haber çabuk yayılır. ‘Hacının büyük kızı İspanyola tutulmuş’” sözleri ve hemen gerçekleşen ölümü, salgınla şekillenmiş atmosferi ortaya koyar (Gürpınar, 2012: 63-64). Bu korku atmosferi başka ölümlerle katlanarak devam eder. Narin Hanım’ın ölümünü takiben hastalığın bulaştığı hizmetçilerden birinin ölümüyle “Konağın içini matemle beraber büyük bir korku alır.” (Gürpınar, 2012: 85). Gribin sebep olduğu diğer ölümler de göz önüne alındığında toplumda dikkat çekecek tarzda bir korkunun hâkim olduğu görülür. Babası ve annesi küçük yaşta ölen Mustafa’nın gribin ‘bir özelliği olan boğmaca’ (Temel, 2012: 5) öksürüğünden ölümü, cenazesi için gelen belediye görevlilerin getirdikleri tabutta iki çocuk cesedine salgın dönemlerindeki gibi kireçleme işlemi yapmaları, aynı işlemi Mustafa için gerçekleştirmeleri salgının sebep olduğu tedirginlik ve korkuya dair verilerdir (Gürpınar, 1976: 130-133). Salgının oluşturduğu korkuya yönelik diğer bir ifade Gazeteci Nüzhet Ulvi’nin hayatını kaybeden küçük Mustafa’nın ablaları Huriye ve Nuriye’yi sokaktan alıp eve götürdüğünde bilinçaltında geçenlerdir. Ortaya çıkan bu söylemler, salgının kişiyi ikilem ve şüphe içerisine bıraktığı görülür:

Onları harimime sokacaktım. Yaşça hemen onlara yakın nur gibi pâk masum iki evlâdım vardı. Ben haneme kolera, veba ve belki daha müthiş bir şey sokacaktım. Zihnime fenalık geldi sokak ortasında durdum. (...) – Haydi, çocuklar, nasibin sizi atmış olduğu kârize dönünüz. Pişman oldum. Sizi himaye edemeyeceğim. Diyemedim tekrar.

-Yürüyünüz....Emrini verdim. (Gürpınar, 1976: 119)

Bu belirlemeler ışığında İstanbul’a salgınla hâkim olmuş endişe ve korku atmosferi mevcuttur. Salgın, oluşturduğu korku ile insanların yaşamını denetleyerek, onların neyi yapıp yapmayacakları noktasında belirleyici olur. Sonuç itibarıyla romanda çizilen İstanbul tablosu kargaşa, karamsarlık ve umutsuzlukla özdeşleşir.

Salgından dolayı İstanbul'daki bu esaret görünümünün bir benzeri hatta daha fazlası Albert Camus'un 1947 yılında yayımladığı *Veba* romanında geçmektedir. Gürpınar'ın romanında tesadüfe dayanan, zorlama, acele ile yazılmış izlenimi veren olaylar zinciri Camus'un yapıtında belli bir mantık silsilesine ve sebep-sonuç ilişkisine yaslanan, mecrasında cereyan eden bir biçimde gerçekleşir. *Hakka Sığındık*'ta bu durum kentin kimliğini, tasvirini ve insani durumu yer yer öteleyen; karmaşayı ve rastlantıyı önceleyen bir anlatım yol açarken, *Veba*'da kentin de insanın da tüm fonksiyonlarıyla görünür kılındığı sahneler olarak belirir. Diğer bir ifadeyle ilk romanda kalıplaşmış olay ve söylemlerle dizayn edilen olaylar, diğer romanda insan ve hastalık ilişkisi bağlamının ön gördüğü tedrici bir tarzda gelişir. Nitekim kente dair izlenimler, olayların oluş biçimi ve kentin esareti ile kente hâkim hava bunun göstergesidir. Çünkü aşağıda da görüleceği gibi insan ve hastalık münasebetiyle gündelik, bireysel ve toplumsal yaşamın birbirini izleyen bir değişime uğrayarak, ablukaya alındığı bir süreç mevcuttur. Bu anlamda romana konu olan Cezayir'in Oran kenti, veba ile aşamalı bir biçimde fizyolojik ve manevi bir esareten, zamanla rutinleşen bir sarmala esir olma durumu", yaşamın kuşatılmışlığı ve sürgün olma yeri ile ön plana çıkmaktadır (Sarıbaş, 2020: 1933). Romanın genel havasına nüfuz eden ve her olayda giderek tonunu artıran esaret hali, aslında birçok yönüyle tezahür etmektedir. Salt abluka veya kuşatılmışlıkla ilişkilendirmemek gerekir. "Esaret duygusu dünya çapında hem geçmişte" olan "hem gelecekte olabilecek yıkımları temsil etmekte ve bunun sonucunda da tüm bu olanlar karşısında insanların hayatta kalmak için zor seçimler yapması gerektiği(ni)" sembolize etmektedir (Kaya ve Demiral, 2011: 380).

İlk cümlesi "Bu hikâyeye konu olan garip olaylar 194... da Oran'da geçti." olan romanda, garip olarak işaret edilen olay veba salgınıdır (Camus, 1967: 5). Vebanın kentte neden olduğu yıkımlara geçmeden kentin 'hiçbir kuşkuyla yer bırakmadan modern olduğu' vurgulanır (Camus, 1967: 7). Bu modernlik vurgusu kentin çağcıl kimliğini, sahip olduğu yaşam deneyimini, modern çağın sunduğu olanakları kullanma kabiliyetini kodlar. Bu, bir nevi modern çağın büyük felaketler karşısında sınanmasını sembolize etmektedir. Bundan ötürü yukarıda ifade edildiği üzere öncelikle kentin mevcut kimliği odağa alınır. Böylelikle övülen ve modern olduğuna inanılan kent, veba döneminde bunlarla anılmak yerine salgın, karantina ve sürgünle özdeşleştirilir. Çünkü bulgular buna doğru gelişen bir sürecin ilk adımını oluşturur. Vebanın ortaya çıkışındaki olaylar ve olayların seyri bu çerçevede tezahür eder. Hastalığın ilk belirtileri fare

ölümleridir. Fare ölümleriyle ilk karşılaşılan yer, Doktor Bernard Rieux'un kabinesinin bulunduğu binadır. 'Kabinesinden çıkarken merdiven sahanlıkta ayağı bir fare leşine çarpan Doktor, aynı akşam katında koridorun gerisinde tüyleri ıslanmış, sendeleyeyen, incecik bir çığlık atarak devrilen ve sonrasında ağzından kanlar sıçratarak yuvarlanan bir fare görür.' (Camus, 1967: 10) 16 Nisanda görülen bu iki olayı 17 Nisan günü "saat sekizde kapıcı(nın), Doktor Bernard Rieux'u'u durdurarak soğuk şakadan hoşlanan kimselerin sofanın ortasına üç fare leşi bırak(tıklarını)" söylediği olay takip eder (Camus, 1967: 11). Bunlardan sonra farelerle ilgili benzer anlatılara rastlanır. Bunların içerisinde dikkat çeken Doktor Bernard Rieux'un evinden çıkarken binanın merdivenlerinde Jean Tarrou'nun ayakları dibinde can çekişen fare olayı ve buna dair diyalogdur. Doktor, olayı can sıkıcı görürken Tarrou ise şimdiye dek böyle bir olay ile karşılaşmadığından ilginç bulur (Camus,1967: 16). Meselenin ciddiyetinden uzak, olayı sıradanlaştıran Tarrou'nun bu tutumunu, insanoğlunun olabilecek/gerçekleşecek felaketlerin gerçek yüzünü bilmek istemeyişinin bir sonucu olarak okuma gerekir. Çünkü insan, mevcut standartlaşmış ve doğrusal bir çizgide devam eden yaşamının sekteye uğramasını arzu etmez. Başka bir deyişle gerçeklikten kaçış olan bu durum; bir bakıma geçmişte benzer olayların oluşturduğu korku ve bundan etkilenecek gelecek kaygısının önüne geçerek, insana yaşamının sorunsuz ve buna devam ettirme düşüncesini telkin eder.

Fakat farelerle ilgili olayların tekerrürü roman kahramanlarını içinde yaşadıkları dünyadan çıkararak, veba ile karşılaştırır. Veba hakkındaki belirlemeler, onun daha çok salgın boyutuyla alakalı tahminlerdir. Doktor Rieux'un kapıcı Michel'i muayene etme sırasında bulduğu bulgulara; Cizvit papazı Paneloux'un getirdiği "salgın bir hastalık olmalı" yorumu hastalık hakkındaki ilk tespitlerdir (Camus, 1967: 21). Dikkat edilirse olasılık üzerine temellendirilen bu ifadelerde hastalığın salgın olabileceği belirtilirken, türü hakkında bir tespit mevcut değildir. Fakat Doktor Rieux ile Doktor Castel arasında geçen diyalog, bu konuda deneyim sahibi Doktor Castel'in söylemleri bunun veba olma ihtimalinin yüksek olduğuna işaret eder (Camus, 1976: 21). Hastalığa dair gözlemler, yapılan tetkikler ve gerçekleştirilen toplantılar neticesinde hastalık veba olarak onaylanır (Camus, 1976: 60). Kentin bürokrasisi tarafından hastalığın veba olarak tanımlanmasıyla başka bir sayfaya geçilir. Salgına karşı önlemler birbirini izler. Alınan tedbirler kapsamında 'lağımlara zehirli gazların sıkılmasıyla farelerin öldürülmesi, içme suyuna dikkat etmek, temizliğe itina göstermek, hasta olanların tecrit edilmesi, dezenfekte

işlemleri' yapılır (Camus, 1967: 61-62). Önlemlerin yetersizliğinden ve parçalı bir mücadelenin başarılı olmayacağından hareketle başkentten, kente gönderilen telgraftaki "Veba salgınına ilan edin. Şehri kapatın." önerisi doğrultusunda kentin giriş ve çıkışları kapatılır (Camus, 1967:74). Kentin karantinaya alınmasıyla farklı bir süreç yaşanır. Korku, tedirginlik, umutsuzluk ve ölümün hâkim olduğu bir esaret durumu söz konusudur. 'Hastalığın 6 ay veya bir yıl süreceğine dair düşünce, cesaret, azim ve sabırlarını yıkararak, içinde buldukları çukurdan/esaretten kurtulmalarının mümkün olmadığını' hissettirir (Camus, 1967: 81). Kentin çaresizliğini açıklayan ifadelerde kent, salgınla birliktelik bir yaşam yeri olmaktan çıkarak kişiyi kuşatan, kurtuluşuna izin vermeyen bir yere dönüşür. Artık kent bir ölüm yeri olarak zihinde yer alır. Özellikle kentin benzetildiği çukur kelimesine bu anlam yüklenmiştir. Çünkü buradaki çukur, dışarı ile ilişkisi kesik, yaşam belirtilerin ilkin sönük fakat giderek kaybolacağı bir imge ile donatılmıştır. Nitekim kente dair sonraki anlatımlarda bu imge ile karşılaşılır. Kent ile deniz ilişkisinin kesilmesi bunu örneklemektedir. 200 bin insanın yaşadığı şehirde denize girmek yasaklanmakla artık "denizin ver(eceği) zevkler" olmayacağı gibi 'Ağustos ayında veba her şeye hâkim olduğundan ötürü insanların kişisel alın yazılarının yerine, ayrılık ve sürgünün olduğu bir ortak hikâye bulunur.' (Camus, 1967: 128, 191) Bu sahneler kentte daha derin boşlukların oluşmasına neden olur.

Kentte artık cansız, yaşam dinamikleri kaybolmuş ve soyut bir atmosfer mevcuttur. Buna dair ifadelerden biri gazeteci Rambert'in anlatıldığı tablodur. Caddede geçen insanların yüzündeki hüznü ifadelerden başını çeviren Rambert, "karşık mağazaların tabelalarını, artık müşterilere sunulmasına imkân olmayan meze ilanlarını yüzüncü defa okuduktan sonra kalkıyor ve şehrin sapsarı sokaklarında avare avare dolaşmaya koyuluyordu." (Camus, 1967: 123) Anlatımda hastalıkla kentin değişen yüzü tasvir edilirken, salgının egemen olduğu bir dille karşılaşılır. 'Artık müşterilerine sunulmasına imkân olmayan meze ilanları, yüzüncü defa, sapsarı sokaklar, avare avare' gibi birbirini bütünleyen dil birlikleriyle karamsar, beklentiden uzak, yaşam dinamikleri sönük bir atmosfer betimlenmektedir. Özellikle bu anlatımın temelini oluşturan 'sapsarı sokaklar' dikkat çekmektedir. Canlılık ve hareketten yoksun bu ifadenin yüklendiği anlam evreni, "Bu sessizlik, bu hareketlerin ve renklerin ölüşü, vebanın olduğu kadar, yazın da eseri olabilirdi." cümlesinde mündemiçtir (Camus,1967: 162). Mevcut durumun yazdan da kaynaklı olabileceğinden söz edilirken, bu muallâkta bırakılır ve böylelikle nedenin veba olduğu kesinlik kazanır. Sonraki bölümlerde kent,

çevreyle ilişkisi kopuk, kuşatılmış ve bomboş bir mekân olarak anlatımı “Tozla bembeyaz kesilmiş, deniz kokularıyla dolup taşan, rüzgârın uğultusuyla çınlayan bu bomboş şehir, mutsuz bir ada gibi hıçkırıyordu.” sözüyle gerçekleştirilir (Camus, 1967: 192). Karantina boyunca kentteki egemenliğine tanık olunan vebanın etkisi Noel bayramında daha dikkat çeker. “Bir İncil bayramı olacağı yerde” özellikleriyle “geçmiş noelleri hatırlatmayan, daha çok cehennem bayramı sayıl(an)” bu Noel için “Işıktan yoksun, içleri bomboş dükkânlar, vitrindeki suni çikolatalar veya boş kutular, asık yüzlü insanlarla dolu tramvaylar...” ifadeleri kullanılır (Camus, 1967: 300). Dikkat edilirse kentin tüm unsurlarında yaşamın devingen ve sürekliliğinin kaybolduğu gözlemlenmektedir. ‘Yoksun, bomboş, suni, boş, asık yüzlü’ sıfatlarla belirtilen bu anlatım ile nesne ve varlıkların ilişkisiz ve soyut hali resmedilerek kentin görünümü açığa çıkartılır. Netice itibarıyla “vebanın yayıldığı her yer topluma ait olmaktan çıka(arak)” insansızlaşmıştır (Özer, 2017).

2. Endişe, Korku, Ölüm ve Mücadele

İki metinde salgın döneminin insanı, tüm cepheleriyle ele alınır. Korkuları, endişeleri, ölümü/ölüm karşısındaki tavrı ve bunlara karşı mücadelesi ile komplike bir insan tipolojisine odaklanılır. İki romanda ortak olan bu yaklaşım, *Hakka Sığındık*’ta genel çizgiler taşırken, *Veba*’da ayrıntılı bir biçimde ele alınır.

Hakka Sığındık romanında İstanbul’u esaret alan; korku, tedirginlik ve endişeye yol açan salgına dair ilk ifadeler önceki bölümde belirtildiği gibi romanın giriş kısmında rastlanır. ‘Yangın ve ölüm’ gibi sözcüklerle çizilen bu sahnelere sağlıklı ilgili öneri ve ihtarların “zıddına hareketten ileri gelme elim vakalar birbirini veylediyor, cahil kafalar hep bildiğine gidiyordu.” ifadeleriyle devam edilir (Gürpınar, 1976: 5). ‘Elim vakalar ve birbirini veylediyor’ sözleriyle toplumun geneline yayıldığı izlenimi veren hastalığın, yakın planda anlatımı için iki ev seçilir. Dar gelirlilerden oluşan mahallede, seçilen ve Hacı Ferhat Efendi ile Hafız İshak Efendi’ye ait bu evler zenginlik ve yaşam tarzı bakımından farklılık içerir. Yazar, bir nevi toplumdaki eşitsizliği eşitlemek ve toplumun bunlara karşı öfkesine cevap vermek için odağa aldığı bu iki evdeki salgınla görülmeye başlayan korkuya eğilir.

Bir önceki bölümde değinilen bu korkuyu en çok hissedenlerden biri Hacı Ferhat Efendi’dir. ‘Yaşı altmış geçen hayata muhabbeti ziyadeleşen Hacı Ferhat Efendi’, tanık olduğu olaylar onu ölüm konusunda daha hassas biri yapmıştır (Gürpınar, 1976: 6). Benzer bir durum Hafız İshak Efendi için de geçerlidir. Hacı Ferhat

Efendi gibi ölüm ve diğer kayıpların onda oluşturduğu korku, başkaları için kazanç elde etme sürecine dönüşür. Bu korku ortamından faydalanmak isteyenler, iki arkadaşı salgınla korkutarak para isterler. Talep edilenin yerine getirilmesi için ortak paydada buluşan iki arkadaşın korkuyla biçimlenmiş ruh hali “İki vehham ihtiyarın, korkudan her kelimesinde batını manalar aramaya koyuldukları” ibareleriyle anlatılır (Gürpınar, 1976: 29). Hatta Hacı Ferhat Efendi ile ilgili olarak damadı Methi tarafından söylenen “İhtiyar adamın İspanyol nezlesinden ödü kopuyor. Bu hastalığa tutulmamak için ne istenirse kemali saffetle veriyor.” sözü korkunun boyutunu gösterir (Gürpınar, 1976: 63). Hafız İshak Efendi’nin evinde gerçekleşen ölüm olaylarının Hacı Ferhat Efendi’nin evinde gerçekleşenlerin izlemesi sözü edilen iki ev ve mahallede endişe ve korkuya neden olur. Evin atmosferi “Hane halkı müthiş bir endişeye düş(üp), herkes yavaş yavaş kendi canının kaygusuyla şaşırır(ken)” cümleleriyle belirtilirken, mahalleli tarafından ise olanlar kıyametle ilişkilendirilir. Mübalağanın ön plana çıktığı bu ifadelerde akılla izahı olmayan hayal ve hurafe karışımı bir anlatım söz konusudur:

Mahalleye türlü türlü dedikodu yayıldı. Kimi ölüm deccalı çıkmış diyor, kimi Eyüp’teki niyet kuyusunun suyu kurduğunu söylüyor, kimi Elekli dedenin elekleri tersine döndüğünü haber veriyor, kimi Zindan kapısındaki Baba Cafer türbesine güneş doğduğunu, kimi Otlakçılarda bir katırın üç başlı bir garibe doğurduğunu ve kız oğlan kızların bilâ izdivaç gebe kaldıklarını iddia ediyordu. Bunlar hep kıyamet ve haşr ü neşir âlâmetleriydi. (Gürpınar, 1976: 85)

Salgının yol açtığı ölüm korkusu, halkın muhayyilesindeki yerleşik anlatıların ters yüz olmasına neden olur. Diğer bir ifadeyle ölümlerin yol açtığı korku; halkın belleğinde güç, iktidar ve olağanüstü unsurlarla örülmüş anlatı kahramanlarını harekete geçirir. Bilinçteki bu algı değişimi, yayılmakta olan ölümlerin bilincin muhakeme gücünü ortadan kaldırmasından kaynaklanmaktadır. Korkunun mahalledeki bu yansımasının ve sarmala dönüşmesinin diğer nedeni varsıl iki evde salgına karşı yapılan tedavilerden sonuç alınmamasıdır. Modern tedavi yöntemlerinden uzak olan halkın düşünce dünyasında zenginin tedavi edilmeyişi, onların yaşamla bağı zayıflatan bir korku üretir. Böylelikle salgınla vuku bulan her ölüm, korkunun daha büyüüp yayılmasının nedenidir. Hatta ölümlerin haraçla ilişkisini öğrenen toplumda infial oluşur. Çınar’da Virancami civarında çıkan bir evliyanın ortalığı haraca bağlayarak para göndermeyi İspanyol hastalığıyla çarpıp öldürdüğünü söyleyen halk, “türlü vergiler, cebri ianeler”le kendilerini “bu hale getiren dirilerin şerlerinden nerelere

kaçacağıımızı bilmezken bir de şimdi başımızda haraççı ölümler mi çıktı.” sözlerini dile getirir (Gürpınar, 1976: 86). Görüldüğü üzere İspanyol grip salgını, ciddi bir etki bırakarak, korku ve kaygıya sebep olmuştur. Toplumun davranış ve söylemleri bu ortama göre şekillendiğinden ötürü, insanların zayıf noktaları kullanılarak bundan faydalananlar da ortaya çıkmıştır.

Romanda salgının sebep olduğu olumsuzluklara karşı alınan önlemler de söz konusudur. Bunlar salgından korunmak için alınması gereken tedbirlerdir. “Hastalık zehir eden evler ile imkân derecesinde ihtilattan sakınılması hususunda(ki)” tavsiyeler ilk karşılaşılan tedbirlerdir (Gürpınar, 1976: 5). Fakat sözü edilen önlemlerin halk tarafından dikkate alınmadığı “‘A! Dostluk bugünde belli olur’ nakaratıyla hastanın hizmetinde bulunuyorlar, bardağından içiyorlar, arttığını yiyorlar, koynuna girecek gibi yatağına sokuluyorlar.” sözleriyle dile getirilir (Gürpınar, 1976: 5). Tedbirleri yok sayan bu yaklaşıma karşın Hacı Ferhat Efendi’nin evinde ‘sağlık koşullarına riayet, ziyarette bulunmama’ gibi tedbirler göze çarpar (Gürpınar, 1976: 5). Bu tedbirler, genel olmaktan çok bireyseldir. Tedavi süreci söz konusu olduğunda ise genel ibareler kullanılır. Hadiye ve annesi Sadiye’nin tedavisiyle ilgili “Tabip, ilaç, tedavi derken (...) validesi Sadiye hastalanır; sürü ile tabip celp olunur. Doktorların beşi gelir: dördü gider.” sözler bu anlamda dikkat çeker (Gürpınar, 1976: 24). Benzer ibareler Narin’in hastalığı için de söz konusudur. “Narin Hanım, edilen pek dikkatli müdavat-ı tıbbiye ve verilen tüsülere rağmen hastalığının üçüncü günü vefat eder.” (Gürpınar, 1976: 85) Tedavi konusunda ortaya çıkan diğer bir husus zengin ve fakir arasındaki farktır. Zengin kesimin tedavisi doktor gözetiminde gerçekleşirken yoksul kesim ise aktarlara başvurmakla yetinir. Küçük Mustafa’nın hastalığı ile ilgili “Ateş yaktık. Sıdika Nine gitti, aktardan ilaç aldı. Aldığı otları teneke maşrabasının içinde kaynattı. Onu sıcak sıcak Mustafacığa zorla içirdik.” ifadelerini bu çerçevede değerlendirmek gerekir (Gürpınar, 1976: 130-131) Görüldüğü üzere hastalığın tedavi sürecine dönük ayrıntılı ve tatmin edici verilerden söz edilmez. Bu aslında toplumun salgını nasıl algıladığıyla ilişkilidir. Hastalığa karşı kayıtsızlık, geçiştirme, doktorların söylediklerini dikkate almama, hastalığı zihnindeki düşünceye göre tanımlama, ona göre tedavi etme toplumda öne çıkan özelliklerdir.

Hakka Sığındık romanın aksine yazıldığı dönem ve kentte herhangi bir salgın olmayan, tamamen kurgusal bir metin olan *Veba* romanında, salgın karşısında insan korkusuyla, acziyetiyle ve mücadelesiyle resmedilir. Başka bir ifadeyle romanda “felaket ve

salgın karşısında farklı insanlık hallerine büyüteç ile yaklaş(ılmıştır)” (Tinir, 2020). Romanda veba salgınında ilkin görülen şaşkınlığın sonradan paniğe neden olduğu kapıcının ölümüyle ortaya çıkmaktadır. Bu değişim, “Şaşırtıcı belirtilerle dolu bir dönemin sonu ve daha çetin bir dönemin başlangıcı” ve “ilk zamanlardaki şaşkınlık yavaş yavaş paniğe döndü.” cümleleriyle ifade edilir (Camus, 1967: 28). Giderek etkisini gösteren bu durum, kişilerde ciddi bir kaygıya yol açmaktadır. Bu durumu tanımlamak gerekirse ‘anlatım ilerledikçe ilkin ürkütücü bir normallik şeklinde beliren tablo, sonra sırasıyla gerilime, korkuya ve sokağa nüfuz eden bir paniğe’ dönüşür (Botton, 2020). Bu bağlamda Salgının kentte yapabileceklerini ön gören ve “gelecek karşısında endişe dediğimiz bir iç bulantısını duymaya başlayan” Doktor Rieux’un salgınla ilgili ulaştığı tarihi veriler bu durumu daha da derinleştirir (Camus, 1967: 45). Hatta yaşanan bu olaylar “kuşların kaçıp gittikleri vebaya uğramış Atina, sessiz sessiz can çekişenlerle dolu Çin şehirleri, paramparça cesetleri çukurlara yığan Marsilya, İstanbul hastanesinin katı toprağa serilmiş, rutubetli ve çürümüş yatakları, kancalarla çekilen hastalar” cümleleriyle anlatılarak olayın vahameti romanın atmosferine yansıtılmaktadır (Camus, 1967: 47). Kimi zaman Doktor, tarihteki bu salgınlara ait sahneleri zihninde canlandırarak, korku ve endişenin insanda sebep olduğu ruh halini ve değişimi betimler. Lucrece’nin eserinde sözü edilen salgın döneminde ‘Atinalılar, deniz kenarında yaktıkları ateşe ceset taşımakta, ölen yakınlarını ateşe yerleştirmek için meşalelerle birbirine girmekte ve cesetleri bir yana bırakarak kanlı boğuşmaya atılırlar’ (Camus, 1967: 48). Korkunun hâkim olduğu bu tabloda insan, sonradan edindiği kimliklerden sıyrılmış, içgüdüleriyle hareket eden çıplak bir vaziyette çizilmiştir. Aslında bu trajik sahneler, paradoksal bir biçimde Doktor Rieux’teki mücadelecilik kişiliği ve azmi perçinleştirir. Çünkü veba kimi zaman onda insan olmanın verdiği duyarlılıkla ‘bulantı’ yaşamasına sebep olmaktadır (Camus, 1967: 67). Aslında bu bulantı, Doktorun ölüme karşı direngenliğini ve yaşamı öncelemesini sembolize etmektedir. Açıklamak gerekirse sözü edilen durum, “yaşama anlam ve ivme kazandıran ölümü(n) varoluşsal bir olay olarak analiz ed(ilmesinden)” kaynaklanmaktadır (Türkyılmaz, 2003:110).

Hastalığın oluşturduğu korku, kentin geneline yayılarak özellikle hastalarda derin etkiler bırakır. Doktor Rieux, daha önceleri kendisine yardımcı olan hastalarını, salgınla birlikte “şaşıklık içerisinde, kendilerini hastalıklarına kaptırmış, içlerine çekilmiş güvensiz bir halde” görür (Camus, 1967: 70). Kimi zaman hastaları, kendi pozisyonlarını ölüme terk edilmek, yaşamın dışında tutulmak olarak görürler. “En kötüsü unutulmuş olmaları ve bunu kendilerinin

de bilmeleriydi. Bütün tanıdıkları, onları unutmışlardı.” (Camus, 1967: 275) Doğrusu bu unutmama, insanın bireysel olarak her koşulda kendini daha öncelikli görmesinden kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle bu, felaketler karşısında, kişinin kendini koruma içgüdüğü ve olayları sıradanlaştırmasın bir sonucudur.

Hastaları tasvir eden bu ifadeler diğer insanlar için de geçerlidir. Bu bağlamda kentte yaşayanlarda görülebilir bir endişe söz konusudur. Çünkü onlar ‘kişisel endişelerinden dolayı hastalığı kabullenmeyerek, onu alışkanlıklarını bozan ve çıkarlarına dokunan bir şekilde algıladılar.’ (Camus, 1967: 87) Bu endişe romanın ilerleyen bölümlerinde ‘bütün şehri kaplayan, yaygın ve derin bir korkuya’ dönüşür (Camus, 1967: 113). Benzer bir korkuya ‘pire taşıdıkları için kedi ve köpekleri öldüren görevlilerin silahından çıkan seslerin şehri hep tetikte yaşamak zorunda bırakmasında’ rastlanır (Camus, 1967: 127). Toplumda baskın bu korku kimi zaman kişileri, başka eylemlere yöneltir. Kentteki bu atmosfer karşısında korku içinde olanlar ‘kaçış planları hazırlayarak illegal yollara’ başvurmak isterler (Camus, 1967: 119). Mevcut korku, tedirginlik ve endişe bir süreden sonra insanların duyarlılıklarını kaybetmelerine yol açar. Bu dönemde ‘kalplerin katılmasından ötürü hasta iniltileri, insanların tabii konuşmalarıymış gibi görülüyor, yaşama bu şekilde devam ediliyordu.’ (Camus, 1967: 126). Duyarlılıkla beraber insanlar arasında duygusal kopuş da meydana gelir. Çünkü bu “süreç içinde insanlar(da) korkudan” ve diğer sebeplerden ötürü “sadece fiziksel değil duygusal bir uzaklaşma” gerçekleşir (Baltaş, 2020). Kimi zaman duyguların yok olması şeklinde betimlenen bu durumun umutsuzlukla iç içe geçtiği “Artık içimizde büyük duygular yok olmuştu. (...) “asıl felaket de buydu, insanın umutsuzluğa alışması umutsuzluktan da beterdi.” sözleriyle belirtilir (Camus, 1967: 207). Salgın döneminde görülen bu olumsuzluklar, hastalığın etkisini yitirmeye başlamasından sonra da gözlemlenir. Bu durum “insanların her birinde hayatlarını yapan şeylerden ayrılmış olmanın ıstırabını belli eden bir hal vardı.” cümlesiyle anlatılır (Camus, 1967: 275).

İnsanların üzerine çöken korku, endişe ve diğer olumsuzluklara karşı dikkat çeken bir mücadele yürütülür. Bu mücadelenin temelinde ‘ölüme giderek her gün daha çok yaklaşan insanların içinde bulunduğu trajik durumdan ve bu felaketten kurtulma’ bulunur (Öztin Passerat, 2020). Duyarlılık, yardımlaşma, dayanışma gibi insan özünün temelini oluşturan bu mücadelenin her safhasında büyük bir çaba göze çarpar. Bu anlamda sözü edilecek çalışma gayreti; “Doktor, da sabırsızlık içindeydi. İşi oluruna bırakmamalıydı.” ifadeleriyle belirtilir (Camus, 1967:46). Özellikle

doktorun anlatımında kullanılan ibareler, ondaki azim ve gayretin dışavurumudur. Doğrusu doktora dair bu tanımlamalar aslında onun ‘bireysel yaşantısının ana merkezini oluşturan insanlık algısı, insan içinlik ülküsü, insanın mutluluğu arayışı, kişi merkeziliği’ ile doğrudan alakalıdır (Yılmaz-Alkan, 2018: 393). Doktorun vebaya karşı süreklilik arz eden bu mücadelesi, eserin eleştirmenler tarafından ‘umudun ve inancın romanı’ olarak isimlendirilmesini sağlar (Coşar, 2020). Sonuç itibarıyla doktor karakteri üzerinden, insanoğlunun büyük felaketler karşısında insani özden hareketle ciddi bir mücadele yürütebileceği sembolize edilmiştir. Bunun aslında bir model olabileceğinin altı çizilmiştir. Çünkü “Dr. Rieux, şehre yayılan veba salgınında, oradaki insanları iyileştirebilmek için, insanlar arasında bir dayanışma sağlayarak, salgına karşı mücadele etm(ekle)” insanın gücünü, “evrensel ahlak anlayışını” (Öner, ? : 59) ve “beklenmedik bir zamanda herkesin içinde bulunabileceği bir durum(u)” anlatır (Özkat Kılıçeri, 2020).

Gerçekleşen ilk ölümlerden sonra bu çaba “Yapılacak şey, bilinmesi gereken şeyi tam bir açıklıkla bilmek, tanımak, yararsız gölgeleri silkip atmak, gerekli tedbirleri almaktır.” cümleleriyle aktarılır (Camus, 1967: 48). Sözü edilen bu çalışma gayretine, ‘tedbirleri almak’ sözüyle devam edileceği vurgulanır. Nitekim Doktor Rieux’un bahsettiği çalışma azmi, atölyedeki mekanik bir testerenin sesiyle şekillenir. Bu ses ile irkilen Doktor, “sahi olan buydu (...) Durdurulamayacak olan şey, bu çalışmaydı. Önemli olan, her kişinin işini hakkıyla yapmasıydı.” sözlerini sarf ederek, çalışmanın gerekliliğinin altını çizer (Camus, 1967: 49). Bu düşünce, sonraki dönemlerde yürütülecek çalışmalarla bütünleşerek salgına karşın önemli bir reaksiyon oluşturur. Bu çerçevede ilkin bir toplantı gerçekleştirilir. Valinin katıldığı bu toplantıda, Castel tarafından hastalığın veba olduğu ve en sert tedbirlerin alınması gerektiği belirtilirken, olayın ilerleyen sürecinde valilikçe, ‘hastaların tecridi, dezenfekte çalışmaları, okulların geçici hastane olarak kullanımı gibi tedbirler alınır.’ (Camus, 1967: 61-62). Tedbirlerin salgın sürecinde yetersizliğinden dolayı daha kapsayıcı önlemlere başvurulur. Öncelikle karantina ilan edilir, bu süreçle beraber telefon kabinlerinde oluşan yığılmalardan dolayı kabinlerdeki telefon görüşmelerine de son verilir (Camus, 1967: 74-77). Bu sert önlemlere rağmen salgının önü alınamaz. Bunun farkında olan roman kahramanları, Doktor Rieux’un gayret, çalışma disiplini ve fedakârlığından etkilenerek Tarrou’nun önerisiyle Gönüllü Sağlık Örgütü kurarlar. Rieux, Grand, Tarrou gibi kişilerin dâhil olduğu bu kuruluşun amacı “Ne şekilde olursa olsun savaşmak ve diz

çökmek. Bütün sorun mümkün olduğu kadar çok insanı ölümden kurtarmak, onların bu sonsuz ayrılığı tanımalarına engel olmaktı.” sözleriyle açıklanır (Camus, 1967: 150-153). Bu çalışma ile örnek teşkil eden bu kişiler, romanda güçlü bir şekilde umudu temsil ederler. Diğer bir ifadeyle “yüksek ruhlu kahramanlar” olarak tanımlanan bu kişilerin gösterdiği dayanışma örneği, başta yetkililer olmak üzere, herkese güç ve umut kaynağı olur.” (Boyacıoğlu, 2012: 29) Özellikle Doktor’un burada ayırt edici bir konumu söz konusudur. Çünkü bunların içerisinde görüldüğü gibi vebaya karşı bu mücadelede Doktor Rieux, önemli bir rol üstlenir. Onun yaklaşımı, hastalarla ilişkisi ve duyarlılığı bir nevi bağlayıcıdır. Doktor tarafından Oran kenti için söylenen “birlikte sevmek ve birlikte ölmek gerek, başka çıkar yol yoktur.” sözü ile “hastalığın duracağını ümit etmeleri gerektiğini” söylemesi onu merkezi bir konuma taşır (Camus, 1967: 159,167). Böylece Doktor Rieux, hastalığa karşı mücadelede çalışmayı, fedakârlığı, insani duyarlılığı sembolize eden bir figürdür. Bu çerçevede Rieux başta olmak üzere çevresindekilerde mücadeleden vazgeçmek, geri adım atmak, çalışmayı zayıflatmak söz konusu olmaz. Salgının ilerleyen dönemlerinde araçlarda eksik olmasına rağmen mücadele Doktor Rieux tarafından aynı biçimde sürdürülürken Tarrouda “veba salgının herkesin ortak derdi olduğunu ve her insanın üzerine düşen ödevi yapması gerektiğini söyle(yerek)” sorumluluk kavramına vurgu yapar (Camus, 1967: 172-182).

Vebaya karşı önlemlerde kimi zaman sert tedbirlere başvurulmuştur. Salgınla birlikte mevcut kargaşadan kaynaklı gerçekleşen yağma ve diğer olumsuzluklara karşı kentte sıkıyönetim ilan edilir (Camus,1967: 196). Bunun dışında ‘etrafta güven tesis ettiği için maske kullanımı, Castel’in serum denemeleri, bütün resmi binaların tecrit yeri haline getirilmesi’ gibi önlemler de alınmaya çalışılmıştır (Camus, 1967: 235-242). Gönüllüler cephesine bakıldığında ise yürütülen çalışmalarda dayanışma ve mücadele isteği dikkat çekmektedir. Gönüllülerin üstlendiği bu görev onlara katılımı ciddi bir şekilde etkiler. ‘Gazeteci Rambert, Papaz Paneloux ve Yargıç Othon’un çalışmalara katılım isteği’ buna örnek olarak verilebilir (Camus, 1967: 190, 249, 299). Doktor Rieux ve dostlarının yürüttüğü çalışmalar, gönüllü sağlık örgütü üyelerinden ‘Papaz Paneloux, Doktor Richard, Yargıç Othon ve Tarrou’nun’ ölümleriyle sekteye uğramaz (Camus, 1967: 267-270).

Tüm olumsuzluklara, salgının uzun bir süre boyunca sürdürdüğü psikolojik baskıya, gerçekleşen trajik ölümlere rağmen veba kontrol altına alınır. 25 Ocak’tan itibaren başlayan normalleşme, bir şubat günü kentte karantinanın son bulmasıyla sonuçlanmış ve bu

durum “korku ile birlikte veba da bitmişti.” sözüyle belirtilir (Camus, 1967: 310). Karantinanın son bulmasıyla ‘gündelik yaşama hapsedilmekten kurtulan’ kentin betimlenmesine dair ifadelerde yaşamın canlılığı, insanların yaşama bağlılığı dikkat çeker (Özer, 2020):

Şehrin bütün çanları öğleden akşama kadar çalıp durdu. Kiliselerde şükran duaları tertip edilmişti. Aynı zamanda eğlence yerleri ağzına kadar doluydu. Tezgâhların önünde biriken kalabalık arasında, hepsi de aynı derecede heyecanlı insanlar birbiriyle itişiyordu. Herkes bağrışıyor, gülüşüyordu. Geçen aylar boyunca biriktirip ruhlarını bekçi olarak önünde diktikleri yaşama sevgisini, bugün, sanki ölümden kurtardıkları bir günmüş gibi harcıyorlardı. (Camus, 342).

Kentin bu aşamaya gelmesinde birçok faktörden söz edilebilir. Her birinin ayrı bir özelliği dikkat çeken bu etmenlerin içerisinde Doktor Rieux’un konumu dikkat çekicidir. Çünkü o, ‘veba mikrobunun verdiği acı ile kıvrılarak ölen insan(ların) çektiği büyük acı(ya)’ diğer bir deyişle “kötülük eksenli olarak anlatılan sorun(a)” tanıklık yapmış ve böylelikle söylem ve eylemleriyle ölüme karşı mücadeleyi ön safta göğüslemiştir (Yılmaz ve Alkan, 2018: 399). Nitekim duyarlı oluşu, sorumluluk yüklenmesi, çalışma ahlakı, insana yaklaşımı, iradesi, sabrı ve dirayeti; özetle ‘çevreyi ve insancıl özneliği kucaklayışı’ (Sartre, 2017: 35) vebanın son bulmasında katkı sunmakla beraber vebadan sonra da devam eder:

O gün, öğleden sonra, çan sesleri, top gürültüleri, müzik ve sağır edici bağrışmalar arasında kenar mahalleye doğru yoluna deva eden doktorun gözünden kaçmayan şey işte buydu. Onun işi ise hep sürüp gidiyordu. Hastalar için tatil diye bir şey yoktu. (Camus, 1967: 343-344)

Toparlamak gerekirse Doktor Rieux’un tanık olduğu salgın vakaları ve bundan kaynaklı ölümler onun “varoluşsal deneyimlerini zenginleştir(erek)” yaşamla bağının kopmamasını sağlamıştır (Türkyılmaz, 2003: 110). Buna ilaveten Doktorun bu yaklaşımını özgürlükle ilintilendirmek mümkündür. O, salgın gibi büyük bir felaket karşısında “insan(ın), her zaman, diğer insanların varlıklarını, onurlarını ve adil bir dünyada yaşama haklarını dikkate alarak ve yeri geldiğinde bunun için başkaldırmaya, mücadeleye girişmeye gönüllü olarak özgür ol(duğunu)” göstermiştir (Yıldıztaş, 2010: 20).

Sonuç

Tarih boyunca birçok salgınla karşılaşan insanoğlu, ürettiği çözüm ve geliştirdiği tedavi yöntemleriyle bu salgınların üstesinden gelebilmiştir. Bu minvalde gelişen insan ve hastalık ilişkisi birçok yapıta konu olmuştur. Bilim ve sanat gibi farklı alanlara ait bu yapıtlarda; salgın, salgının gerçekleştiği dönemin özellikleri ve bununla bağlantılı konular üzerinde durulur. Bu anlamda birçok eserden söz etmek mümkündür. Bu anlamda iki eser dikkat çeker. İlki İspanyol grip salgınına konu edinen ve Hüseyin Rahmi Gürpınar tarafından yazılan *Hakka Sığındık* roman diğeri ise Albert Camus'un kaleme aldığı ve veba hastalığını işleyen *Veba* adlı eserdir.

Salgın hastalıklar ortaya çıktığı bölgeyi ve kenti ablukaya alarak büyük bir korkuya neden olurlar. Salgının konu edindiği bu iki romanda bunu görmek mümkündür. İki eserde de salgının sebep olduğu maddi ve manevi yıkımlar ile ölüm korkusu derinlemesine ele alınır. Kente nüfuz eden bu durum, kentteki atmosferin değişimine neden olur. Artık kentte kaotik, tedirgin, karamsar bir atmosfer egemendir. Kentte var olan önceki canlılık, renklilik ve yaşam döngüsü yerini soyut, devinimsiz ve edilgen bir ortama bırakır. *Hakka Sığındık* romanında salgının görülmesiyle yer yer rastlanılan bu durum, *Veba* romanında hâkim bir ton olarak belirir. Netice itibariyle iki romanda da kenti ablukaya alarak, kentteki dolaşımı ve toplumsal yaşamı engelleyen, işlevsizleştiren bir salgın ve bununla ortaya çıkan kentin esareti söz konusudur.

Kente nüfuz ederek kentin mevcut pozisyonunu değiştiren salgın, kent insanı tarafından korku, kargaşa, endişe, umutsuzluk ve ölüm ile anılır. Zihinlerdeki bu algı, salgının yol açtığı her olumsuzluk ve ölümlerle daha da derinleşir. Kent insanı kendisini sınırlayan bu şartlardan ötürü gündelik yaşamını dizayn edemediği/yönetemediği gibi geleceğini de kargaşa ve karamsarlıkla iç içe görür. Diğer bir ifadeyle zihni ele geçiren bu algı, muhakeme yetisini etkisiz bırakarak yanlış, ölçsüz davranışlarda bulunmasına yol açar. İki romanda da bu durum hâkim olmakla beraber salgının ürettiği tüm olumsuzluklara karşı mücadeleyi benimseyen, bunu sürdürmek isteyen bir irade de mevcuttur. *Hakka Sığındık* romanında çok az sözü edilen fakat dolandırıcılık üzerinden ortaya konulan bu mücadele *Veba* romanında metnin iskeletini oluşturur. Çünkü salgının neden olduğu endişe, korku ve ölüme karşı büyük bir mücadele azmi dikkat çeker. Doktor Rieux ve arkadaşlar ile somutlaştırılan bu mücadelede; insanın özü, dayanışma, birliktelik, yaşamın kutsallığı, çevreyi ve insancıl özneliği içselleştirmek, çaba, fedakârlık ve gayret ön plana çıkar. Bunun sonucu olarak romanda salgına karşı mücadelenin her aşamasında

aksamayan bir süreç ve güçlü bir irade kendini gösterir. Bu mücadelenin neticesinde kontrol altına alınan hastalık kısa bir süre sonra son bulur. Kentin ve kent insanının kurtuluşu bu mücadele ile gerçekleşir. Sonuç olarak insanlar, yaşamlarına kaldıkları yerden devam ederken, kenti ablukaya alan atmosfer de dağılır; karamsarlık ve umutsuzluğun yerini iyimserlik alır.

İki romandaki salgından hareketle bugüne bakıldığında insan hastalık ilişkisini açıklayacak çıkarımlar mevcuttur. Romanlarda olduğu gibi bugün de öncelikle dikkat çeken şey, şaşkınlık ve tereddüttür. Hastalığa dair her yeni söylem, insanın kendini ona göre konumlandırmasına yol açar. Sözü edilen iki salgında tanık olunan bu durum, Covid-19 ile daha hızlı bir şekilde gelişir. Hastalığın kimliği hakkındaki belirsizlik, etkisi ve hızlı yayılımı insanın konumunun sıkça değişmesine neden olur. Özellikle ölüm vakaları bunu daha da hızlandırır. Artık insan, sakin ve kendi mecrasında yol alma aşamasından uzaklaşarak, tereddütlü bir ruh haline bürünür. Gelişen bu olumsuz sürece karşı, insanın bunu değiştirebilecek güce sahip oluşu gelecek açısından umut vaat etmektedir. İki romanda olduğu gibi son salgında da alınan önlemler, tedavi süreci, aşı çalışmaları, dayanışma, özverlilik, özellikle sağlık çalışanların fedakârlığı bu umudu güçlü kılan çalışmalardır. Netice itibarıyla salgına karşı ilk dönemde mevcut tereddüt, kargaşa yerini yürütülebilir fikir ve planlara bırakır.

Kaynakça

- Balta, E. (2020). Kara Vebadan Koronavirüse Küreselleşme. <https://www.uikpanorama.com/blog/2020/02/10/kara-vebadan-koronaviruse-kuresellesme> (Erişim Tarihi: 08.06.2020)
- Baltaş, A. (2020). Medeniyetin Cilası Çok İnce. <https://www.baltasgrubu.com/secilmis-yazilar/medeniyetin-cilasi-cok-ince.html> (Erişim Tarihi: 07.06.2020)
- Baykent, S. (2020). Kara Veba'dan "Kovid-19" Virüsüne: Salgınlar Dünya Siyasî Tarihini Nasıl Şekillendiriyor? <https://www.indyturk.com/node/138346/t%C3%BCCrkiyeden-sesler/kara-veba>. (Erişim Tarihi: 09.06.2020)
- Binyazar, A. (1967). Veba. *Varlık Dergisi*, 694, 15.
- Botton, A. (2020). Camus on the Coronavirus. *The Newyork Times*. <https://www.nytimes.com/2020/03/19/opinion/sunday/coronavirus-camus-plague.html> (Erişim Tarihi: 08.06.2020)
- Boyacıoğlu, F. (2012). Albert Camus'nün Söylence-Romanı (Roman-Mythe) Veba: Esinlendiği Kaynaklar ve Çağrıştırdığı

- Simgeler. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 31(2). 21- 33.
- Coşar, V. A. (2020). Corona Virüs'ün Anımsattığı Veba ve Körlük Üzerine!. <https://www.hukukihaber.net/corona-virusun-animsattigi-veba-ve-korluk-uzerine-makale,7550.html> (Erişim Tarihi: 07.06.2020)
- Camus, A. (1967). *Veba*. (3. Baskı). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Gürpınar, H. R. (1976). *Hakka Sığındık*. İstanbul: Atlas Kitabevi.
- Kaya, M., Demiral, S. (2011). Albert Camus'nün Veba Adlı Romanında İşlenen Esaret Duygusunun Algısal Açından Analizi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (2), 379-388.
- Öztoğat Kılıçeri, N. (2020). Salgın Günlerinde Edebiyat. <http://m.bianet.org/bianet/yasam/222262-salgın-gunlerinde-edebiyat>. (Erişim Tarihi: 08.06.2020)
- Öner, E. (?). Nurettin Topçu ve Albert Camus'de Ahlâk: İsyân/Başkaldırı Ahlâkı. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (RTEÜ Journal of Social Sciences)*, 3, 49-62.
- Özer, B. (2017). Bir Yazar, Bir Roman, Bir Şehir Albert Camus, Veba, Oran. <http://thevoidmag.com/en-taze/bir-yazar-bir-roman-bir-sehir-albert-camus-veba-oran/> (Erişim Tarihi: 10.06.2020)
- Özting Passerat, D. (2020). Veba'dan Korona Günlerine. <http://bianet.org/biamag/toplum/222414-veba-dan-korona-gunlerine>. (Erişim Tarihi: 05.06.2020)
- Pamuk, O. (2020). Eski Salgınlar ve Bugün Biz. <https://t24.com.tr/yazarlar/orhan-pamuk/eski-salgınlar-ve-bugun-biz,26346>. (Erişim Tarihi 10.06.2020)
- Sartre, J. P. (2017). *Varoluşçuluk*. Bezirci, A. (çev). İstanbul: Say Yayınları.
- Sarıbaş, S. (2020). Tiyatro ve Veba: Albert Camus' nün “Veba” Romanıyla, Antonin Artaud'nun Tiyatro ve İkizi Eserinin Metafiziksel Başkaldırı ve Dirimsel Öz Açısından Değerlendirilmesi. *International Social Sciences Studies Journal*, 6(62), 1931-1943.
- Temel, M. K. (2012). *1918 Pandemisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi/ Sağlık Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tinin, H., A., (2020). Albert Camus'den İyi Huylu ‘Veba’ya... <http://www.diken.com.tr/albert-camusden-iyi-huylu-vebaya/> (Erişim Tarihi: 08.06.2020)

- Türkyılmaz, Ü. (2003). Albert Camus'nün Caligula'sında Yaşam Ölüm Diyalektiği. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 43(2), 109-118.
- Yıldıztaş, B. (2010). *Jean-Paul Sartre'da ve Albert Camus'de Özgürlük Kavramı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Maltepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yılmaz, A. ve Alkan, M. (2018). Albert Camus ve İdeoloji Eleştirisi. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 391-402.
- Yolun, M. (2012). *İspanyol Gribinin Dünya ve Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adıyaman Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman.

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 233-258

Covid-19 Pandemisi ve Turizm Üzerindeki Etkileri *Covid-19 Pandemic and Its Effects on Tourism*

- Faruk ALAEDDİNOĞLU*
- Serkan ROL**

*Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Coğrafya
Bölümü, Van/Türkiye,
Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty
of Letters, Department of
Geography, Van/Turkey,
alaeddinoğlu@yyu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9934-4468

*Arş. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği
Bölümü, Van/Türkiye,
Res. Assist., Van Yüzüncü Yıl University,
Faculty of Tourism, Department of
Tourism Management, Van/Turkey,
serkanrol@yyu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6423-4370

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received:

14/06/2020

Kabul Tarihi / Date Accepted:

29/06/2020

Yayın Tarihi / Date Published:

15/07/2020

Atf: Alaeddinoğlu, F. & Rol, S. (2020).
Covid-19 Pandemisi ve Turizm
Üzerindeki Etkileri. *Van Yüzüncü Yıl
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı,
233-258

Citation: Alaeddinoğlu, F. & Rol, S.
(2020). Covid-19 Pandemic and Its
Effects on Tourism. *Van Yüzüncü Yıl
University the Journal of Social Sciences
Institute*, Outbreak Diseases Special
Issue, 233-258

Öz

Yeni tip bir koronavirüs olan Covid-19, çok kısa bir süre içerisinde bütün dünyayı etkisi altına almış, yüzbinlerce insanın hayatını kaybetmesine ve milyarlarca insanın fiziksel ve ruhsal sağlığının bozulmasına neden olmuştur. Dünyanın ekonomik ve sosyal yaşamını derinden etkileyen bu salgın günlerce sokağa çıkma yasakları ilan ettirmiş, eskiyi unutturup yeni normaller yaratmıştır. Bu bağlamda bu çalışmada, öncelikle turizm ve salgınlar arasındaki ilişki incelenmiş ve geçmişte dünyayı etkisi altına alan salgınların turizmde yarattığı krizler ve üretilen çözümler irdelenmiştir. Salgın dönemlerinde insanların tatil anlayışlarının büyük ölçüde değiştiği belirlenmiştir. Zira normal şartlarda, tüketicilerin seyahat kararı almalarında ekonomik ve sosyal tercihlerinin ön planda olduğu, oysa pandemi dönemlerinde psikolojik tercihlerin belirginleştiği anlaşılmaktadır. Ayrıca salgın dönemlerinde, insanların tatil tercihlerinde, kat ettikleri mesafede ve tatile çıkma iradelerinde önemli farklılaşmaların yaşandığı görülmektedir. Pandeminin etkilerinin derin ve uzun dönemli olacağı, bu nedenle turizmin yeniden yapılandırılmasının gerekli olduğu düşüncesine yer verilen çalışmada, başta kriz yönetimi olmak üzere, kullanılan teknolojik uygulamalar, yeni kurallar ve alınacak önlem paketlerinin sürecin başarılmasında ne denli önemli oldukları anlaşılmıştır. Dahası, Covid-19, turizmde birçok şeyin yeniden tanımlanmasına ve dengelerin yeniden kurulmasına, daha sorumlu ve etik kuralların bütünüyle uygulandığı bir turizm anlayışının yaratılmasına katkı sunabilir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, pandemi, turizm, krizler

Abstract

Covid-19, which is a new type of coronavirus disease, has effected the whole world in a very short time, caused hundreds of thousands of people to die and the physical and mental health of billions of people to deteriorate. This pandemic, which deeply affected the economic and social life of the world, has caused to be declared curfews for days, made people forget the old and created new normals. In the study in this context, the relationship between tourism and outbreaks initially was examined, and the crises caused by epidemics that affected the world in the past, and the solutions produced were scrutinized. It was determined that people's understanding of the holiday has been changed significantly during the pandemic period. Under normal conditions, the economic and social preferences of consumers are in the forefront in making travel decisions, whereas it is understood that psychological preferences became more evident in pandemic periods. Also during the epidemic periods, it is seen that there will be significant differences in people's holiday preferences, the distance they can travel, and their will to go on vacation. In the study, which included the idea that the effects of pandemic will be deep and long-term and therefore the restructuring of tourism is necessary, it has been understood that how important especially crisis management, the technological applications used, the new rules, and the precaution packages in the success of the process. Moreover, Covid-19 can contribute to the redefinition of many facts in tourism and to re-establishing the balances, and to create a tourism understanding where more responsible and ethical rules are applied completely.

Keywords: Covid-19, pandemic, tourism, crises

Giriş

İnsanlık tarihi milyonlarca bireyin yaşamını yitirmesine neden olan salgınlarla doludur. Bunlar *Kara Veba (14.yüzyıl)* ve *İspanyol Gribi (1918-20)* gibi nispeten eski salgınların yanında, yakın tarihlerde sırasıyla *SARS*, *kuş gribi*, *domuz gribi*, *MERS* ve *ebola* salgınları şeklinde sıralanabilir. Bütün bu salgınlar insanların hayatlarında önemli etkilere neden olmuşlardır. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), 2018 yılında yayınladığı 'Salgın Hastalıkların Yönetimi' isimli raporunda, yeni bir HIV, yeni bir ebola veya yeni bir grip salgını ihtimalinin çok da düşük olmadığına, sadece zamanının kestirilemediğine dikkat çekmiştir (WHO, 2018). DSÖ'nün raporu henüz sıcaklığını korurken 2019 yılının sonlarında, ateş, öksürük ve nefes darlığı gibi solunum yolu hastalığı belirtileri gösteren bir grup hastada yapılan araştırmaların neticesinde, 13 Ocak 2020'de yeni tip bir koronavirüs hastalığının tanımlanmış olduğu bilgisi (Sağlık Bakanlığı, 2020), DSÖ'nün öngörüsünde ne kadar da haklı olduğunu ortaya koymaktadır. Hastalığın tanımlanmasının hemen akabinde 11 Şubat 2020'de yine DSÖ tarafından Covid-19 olarak adlandırılan bu yeni tip koronavirüs

hastalığı, çok hızlı yayılabilmesinin etkisiyle sadece bir ay sonra, 11 Mart'ta pandemi ilan edilmesine neden olmuştur (WHO, 2020).

İnsanoğlu Covid-19 gibi dünyayı etkisi altına alan birçok salgına (bulaşıcı hastalığa) tanıklık etmiştir. Bu salgınlar, demografik, ekonomik, sosyal ve siyasal sonuçlarıyla dünyanın şekillenmesinde çok önemli roller oynamışlardır. Bazen bir imparatorluğun yok olmasına bazen de yeni bir devletin kurulmasına vesile olmuşlardır. Şüphesiz insanlık tarihi için bu denli belirleyici olan bir olgunun modern tıpla birlikte büyük ölçüde yok olacağı veya olası etkilerinin zayıflayacağı varsayıyordu. Oysa bitmek tükenmek bilmeyen istekler, gereksizce savrulan kaynaklar ve doğaya aşırı müdahale bırakın salgınların ortadan kalkmasına tam aksine daha sıklıkla karşımıza çıkmasına neden olmuştur. Zira bu konuda yapılan bütün yorumlar ve çalışmalar bu yeni tip virüslerin hayatımıza daha kısa aralıklarla gireceği ve daha ölümcül sonuçlar doğuracağı yönündedir. Rastgele olmayan, doğal çevreyle kurduğumuz ilişkinin bir sonucu olarak kendi yarattığımız bu yeni tip virüsler, bundan sonra da hayatımızın bir parçası olmaya devam edeceklerdir. Nasıl yaşadığımızın da bir yansıması olan bu salgınlar, büyük ölçüde ya bizleri onlarla yaşamayı öğrenmeye zorlayacak ya da geçmişte olduğu gibi ağır hasarlar vereceklerdir.

Bu bağlamda 2020 yılında hayatımıza giren Covid-19, dünya ekonomisinin bütün sektörlerine olduğu gibi turizm sektörüne de büyük bir darbe vurmuştur. Turistik işletmelerin kapalı kalması sadece tüketim ekonomisine zarar vermemiş, aynı zamanda bu işletmelerde çalışan yüz milyonlarca insanın işsiz kalmasına neden olmuştur. Şüphesiz tatil bir kültürdür ve insanoğlu için sanıldığından daha büyük bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyaç salgın dönemlerinde ertelenebilir ancak ortadan kalkmaz. Fakat bu sürecin uzaması, yaşanan zararların büyüklüğünü doğrudan etkiler. Her ne kadar birçok ülke bu anlamda teşvikler ve kolaylaştırıcı adımlar atmış olsalar da zarar kaçınılmazdır. Diğer taraftan sektörün temel korkusu “acaba insanların tatil anlayışlarında farklılaşmalar yaşanır mı?” şeklindedir. Ancak bugünden görünen şu ki, insanlar tatillerini iptal edebilir, erteleyebilir ya da daha düşük insan yoğunluğunun olduğu tatil seçeneklerini değerlendirebilirler, ama bütünüyle vazgeçmeyeceklerdir. Ancak bu süreçte, sosyal ve psikolojik sonuçlara ilişkin henüz çalışma olmadığı için sürecin nereye evrileceği belirsizliğini korumaktadır.

Bugün yaratılmış olan turizm endüstrisinin temelleri 1950'lerde atılmıştır. Dolayısıyla Covid-19'un kısa dönemli sonuçları yanında, yetmiş yıllık bir birikim ve alışkanlığın sonucu olan modern turizmi değiştirip değiştiremeyeceği önemli bir konudur. Zira modern turizmin inşası ve yarattığı ekonomi kapitalist sistemin asla

vazgeçemeyeceği bir formdur. Ancak büyük ölçüde değişmese de farklılaşacağı ve kısmen de olsa insan merkezli bir harekete dönüşeceği kaçınılmazdır. Artık yerel halkın da içinde olduğu daha sürdürülebilir hareketler turizmin bileşenleri haline gelebilecektir. Bu anlamda bu çalışma, belli ölçüde hem pandeminin yarattığı travma ve dönemsel turizm hareketlerinde yaşanan değişimler hem de turizmin geleceğine ilişkin bir literatür çalışması olarak değerlendirilebilir. İkinci el kaynaklardan oluşan bu çalışmayla amaçlanan, pandeminin ilk etapta yarattığı etkileri ele almak ve incelemek olmuştur.

1. Salgınlar ve Turizm

Salgınlar, bireylerin tatil kararını vermede, seyahat destinasyonlarını seçmede ve davranışlarını belirlemede kısa, orta ve uzun vade de birtakım değişikliklere neden olur. Normal şartlarda tüketicilerin seyahat kararı almalarında ekonomik ve sosyal tercihleri ön plana çıkar ve kişilerin rasyonel seçim yapacağı ve istikrarlı eğilim sergileyeceği varsayılır. Bu kapsamda bireylerin zaman ve gelir durumları ile sınırlanan bir çerçeve içinde alternatiflere yöneleceği beklenir. Ancak pandemi dönemlerinde psikolojik tercihler belirginleşir ve kişilerde korku, endişe, travma ve panik hâkim olmaya başlar. Dolayısıyla verilen kararların etkileri çoğu zaman uzun vadede ortaya çıkar ve kalıcı hasarlar bırakabilir. Ancak diğer taraftan unutulmamalıdır ki, bireyler biyolojik organizmalar gibidir ve uyarlanabilir yapılardır. İçinde olduğu karmaşık durumdan çıkabilir ve yeni bir normal yaratabilir. Şüphesiz insanların kendilerini yeni normallere uyarlaması gibi turizm de yeni çözümler üretebilen ve sürekli kendisini şartlara göre yenileyebilen bir sistem, sosyal ve teknolojik altyapısını sürekli yenileyen bir organizma gibidir. Bu iki bileşen, yani tatilin kendisi için vazgeçilmez olduğunu kabul eden insan ve onu ağırlamak için sürekli farklılaşan turizm, pandemi sürecinde de birlikte yaşamayı öğrenecek gibiler. Ancak turizmi diğer sektörlerden ayıran yoğun insan etkileşimi ve deneyimleme onu yine de diğer sektörlerle göre dezavantajlı duruma getirmektedir.

Bu bağlamda, Covid-19'un az ya da çok bütün sektörleri etkilediği söylenebilir. Ancak emek yoğun bir sektör olan turizmin bu süreçten en çok etkilenen sektörlerden biri olduğu kabul edilmektedir. Salgın dönemlerinde insanların verdiği ilk tepki büyük oranda kendilerini güvene almaktır. Zira bu dönemde karar vermede baskın olan psikolojik ve sağlık kaygıları, başta seyahat ve tatil iptalleriyle kendini gösterir ve bunun sonucu olarak da turizme ilgi azalır. Şüphesiz yapılan araştırmalarda pandeminin süresi ve virüsün öldürme oranının tatil davranışlarında farklılaşmalara neden olduğunu göstermiştir. Kuo

vd. (2007), yaptıkları çalışmada hastalığın özelliklerine göre etki oranlarının değişiklik gösterdiğini ortaya koymuşlardır. Örneğin SARS salgınının görüldüğü ülkelerin uluslararası turist sayılarında önemli bir azalış olmasına karşın, kuş gribi salgınının görüldüğü ülkelerde aynı etkinin görülmediğini belirlemişlerdir. Araştırmacılara göre bu durumun temel nedeni SARS'ın insanlar arasında yayılabilme özelliği ve bilinmeyen bir hastalık olarak tanımlanmış olmasıdır. Ayrıca gerçek hasarın boyutunun bilinmemesi de yaşanan paniğin büyük olmasına neden olmuştur. Bütün krizler turizmi kk veya büyük lkte etkiler. Dolayısıyla krizin çıktığı ülke de bu durumdan olumsuz etkilenir. Örneğin, 2008'deki küresel ekonomik kriz ve domuz gribi en çok Birleşik Krallık'ı etkilemiş ve aynı yıl ülkede uluslararası turizm talebi önemli lde azalmıştır (Page vd., 2012). Benzer sonuçlar Afrika kıtasında etkili olan ebola virüsü salgınının Gambiya turizmi üzerinde de gözlemlenmiştir (Novelli vd., 2018). Sağlıkla ilgili krizlerin, turistlerin risk algısını etkilediğini ve turizm talebinde ani düşüşlere neden olduğunu dile getiren araştırmacılar, bu tür krizlerin, özellikle turizme bağımlı ülkelerde önemli sosyo-ekonomik yansımalarının olacağını belirtmişlerdir. şüphesiz turizmde seyahat motivasyonunun en temel değişkeni olan turistin kendini güvende hissetmesi olgusu, salgın hastalıktan doğrudan etkilenmeyen destinasyonlarda dahi turist akışını yavaşlatır ve süreci olumsuz etkiler.

Salgınlar bireylerin seyahat davranışlarını büyük lde belirler ve çoğu zaman sınırlandırır. Bu sınırlamalar uluslararası ve ulusal seyahatleri kısıtladığı gibi kent içi hareketleri de büyük lde kısıtlar ve hatta tamamen yasaklanmasına varan bir dizi önlemlerin alınmasını zorunlu kılar. şüphesiz bu süreçlerden en çok etkilenen sektörlerden biri turizmdir. Zira turizmi diğer sektörlerden ayıran en temel değişken, bireyin hizmeti almak için destinasyona seyahat etmesidir. Dolayısıyla bütün salgınlardan ilk etkilenen sektörlerin başında turizm geldiğinden, salgın dönemlerinde özellikle turist kabul eden ülkelerin ekonomilerinde büyük zararlar oluşabilmektedir. Tarihte yaşanmış salgın dönemlerinde görüldüğü gibi, Covid-19 salgınının erken dönemlerinde yapılan çalışmalarda, sektörün çok büyük zararlar göreceği (Centeno ve Marquez, 2020; Wanjala, 2020; Karim vd., 2020), ve dolayısıyla ülkelerin GSMH'sinde büyük kayıplara yol açacağı (Kasare, 2020) şeklinindedir. şüphesiz salgınların turizm üzerinde kısa dönemli etkileri yanında uzun dönemli etkileri olacağı da unutulmamalıdır (Acar, 2020; Bakar ve Rosbi, 2020; Hoque vd., 2020).

Turizm krizler konusunda oldukça kırılgan bir sektör olmasına karşın özellikle son 30 yıldır sürekli büyüyen ve gelişen bir endüstri olarak ön plana çıkmıştır. Turizmin bu performansı onu Dünyanın en

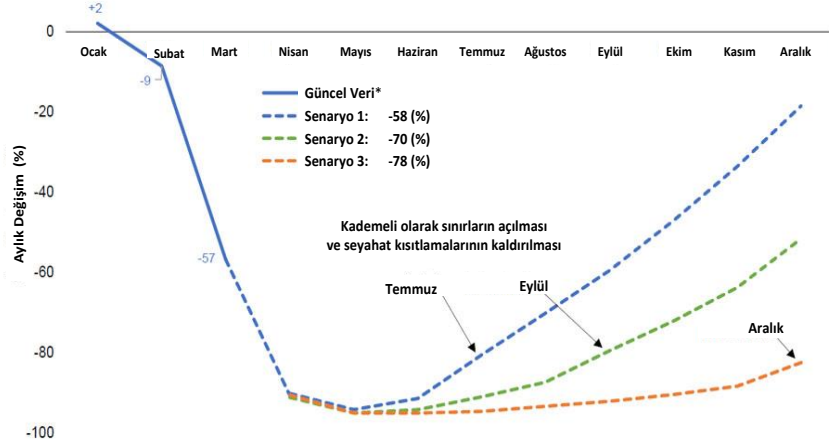
hızlı büyüyen (%3 ortalama) sektörlerinden biri yapmıştır. Şüphesiz dünyada olduğu gibi Türkiye’de de oldukça hızlı büyüyen turizm sektörü dünya ortalamasının nerdeyse iki katına varan bir performans göstermiştir. Zira 2019 raporları da bunu doğrular niteliktedir. Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) raporunda, dünya çapındaki uluslararası turist sayılarının 2019’da %4 büyüyerek 1,5 milyar seviyesine ulaştığı belirtilmiştir (UNWTO, 2020a). Turizm rakamlarına ülkemiz özelinde bakıldığında, Kültür ve Turizm Bakanlığı verilerine göre 2019 yılında %12 artışla 51,7 milyon toplam ziyaretçi, %17 artışla 34,5 milyar dolar turizm geliri seviyelerine ulaşılmıştır. Yine bakanlığın konaklama istatistiklerine göre, yaklaşık olarak saptanan 81 milyon tesise geliş ve 211 milyon geceleminin, %63’ü yabancı ziyaretçi, %37’si ise yerli ziyaretçilerden oluşmaktadır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2020a). Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi (WTTC) raporu incelendiğinde ise, 2019 yılında turizm ve seyahat endüstrisi Türkiye’nin; GSMH’sinin %11,3’üne, istihdamın %9,4’üne ve toplam ihracatına ise %17,5’ine katkı sağlamıştır. Bu rakamlar ışığında turizm ve seyahat endüstrisinin, Türkiye’nin ekonomisinde ne denli büyük bir endüstri olduğunu söylemek yanlış olmasa gerek.

2019 yılına ilişkin yukarıdaki veriler ışığında, 2020’ye ilişkin beklentilerin de oldukça yüksek olduğu birçok raporda teyit edilmiştir. Ancak salgınlar turizm üzerinde başta ekonomik olmak üzere ciddi etkiler yaratabilmektedir. Covid-19 salgını bunlara en çarpıcı örneklerdendir. Zira UNWTO, 2009 yılında küresel ekonomik krizin ardından uluslararası turist sayılarının %4 oranında azaldığını buna karşın 2003’te yaşanan SARS salgınının ise sadece %0,4 azalmaya yol açtığını kaydetmiştir (UNWTO, 2020b). Birliğin Covid-19 salgınının turizme olan etkilerini ele aldığı raporunda, uluslararası turist sayılarının 2020 yılının ilk çeyreğinde %22 azaldığı, bu kaybın büyük kısmının gerçekleştiği Mart ayına ait düşüşün ise dünya genelinde %57, Türkiye’de %68 olduğu belirtilmektedir. Yılın tamamında ise uluslararası turist sayılarının, %60 ile %80 oranında düşebileceği ifade edilmektedir (UNWTO, 2020c). Aynı rapora göre uluslararası seyahatlerde yaşanacak olası talep kaybı;

- 850 milyon ile 1,1 milyar arasında uluslararası turist kaybı,
- 910 milyar ile 1,2 trilyon dolar arasında turizmden elde edilen ihracat geliri kaybı,
- 100 ile 120 milyon arasında doğrudan turizm istihdamının risk altında olduğunu göstermektedir.

Krizden çıkış için yapılan zamansal senaryolar da, turist sayısında dramatik düşüşlerin yaşanacağına ve çıkışın hiç te öyle kolay olmayacağına işaret etmektedir. Şöyle ki, Dünya Turizm Örgütü

verilerine göre uluslararası turist sayıları, uluslararası sınırların kademeli olarak açılması ve seyahat kısıtlamalarının hafifletilmesi kararlarına bağlı olarak değişebileceğini öngörmektedir. Bu senaryolara göre kararlar Temmuz ayında alınırsa %58, Eylül ayında alınırsa %70, ve Aralık ayında alınırsa %78 oranında turist sayısının düşeceği belirtilmektedir (şekil 1).

şekil 1: 2020'de Uluslararası Turist Sayıları:  Senaryo

Kaynak: UNWTO¹

Benzer bir rapor yayımlayan Avrupa Parlamentosu raporunda, turizm gelirlerinin oteller ve restoranlar için %50, tur operatörleri ve seyahat acenteleri için %70, gemi ve havayolu şirketleri için %90 düşeceği belirtilmektedir. Bunun yanında Avrupa lkelerinin uluslararası turizm hareketliliğinin yarısına ev sahipliği yaptığı ve özellikle İspanya, İtalya, Fransa ve Yunanistan gibi turizme bağımlı ülkeler için krizin boyutunun oldukça büyük olacağı ifade edilmektedir (Avrupa Parlamentosu, 2020).

2. Covid-19 ve Turizmde Yaşananlar

2.1. Bireylerin Tatil Anlayışlarındaki Farklılaşmalar

Covid-19 dünya genelinde etkili olan ve hala güncelliğini koruyan bir salgındır. Dolayısıyla insanların bu tarz bir salgın sonrasında seyahat davranışlarında değişiklikler yapması beklenen bir sonuçtur. Bu bağlamda turizm ve seyahat davranışı, insanların kişisel

¹ <https://www.unwto.org/news/covid-19-international-tourist-numbers-could-fall-60-80-in-2020> (Erişim Tarihi: 20.05.2020)

ekonomik refahları, harcanabilir gelirleri, maliyetlerdeki değişiklikler, algılanan sağlık riskleri, pandeminin bir sonucu olarak değişen tüketim kapasiteleri gibi bir dizi faktörden etkilenmektedir (Gössling vd., 2020: 14). Bireylerin planlanan seyahat davranışları üzerindeki etkilerini ele alan çalışmalarda, büyük oranda insanların pandemi kontrol altına alındıktan altı ay veya daha uzun bir süre sonra tatile çıkma niyetinde oldukları ve bu seyahatleri genellikle kısa tatiller şeklinde planladıkları ortaya konmuştur. Ayrıca, insanların toplu taşıma araçları yerine bireysel araçlarıyla seyahat etmeyi tercih ettikleri ve seyahat kararları alsalar dahi bu sürelerin büyük ölçüde kısa zaman aralıklarını kapsayacak şekilde olduğu görülmüştür (Li vd., 2020). Wachyuni ve Kusumaningrum'da (2020) yaptıkları çalışmada, pandemi sonrası kısa süreli seyahat seçeneğinin ön plana çıkacağını ve aynı zamanda güvenlik ve temizlik tedbirlerinin eksiksiz alınmış olması koşuluyla doğa temelli turizm çeşitlerinin bu süreçle birlikte çok popüler olacağını belirtmişlerdir. Katılımcıların çoğunun Covid-19 salgını bittikten hemen sonra (0-6 ay içinde) ne zaman ve nereye seyahat edeceklerini planlamış olduklarını da ortaya koyan yazarlar, gelecekte sağlık konusunun destinasyon seçimini etkileyen en önemli faktör olarak düşünülmesi gerektiğinin de altını çizmişlerdir.

Temel motivasyonunun büyük ölçüde güvenlik olduğu bu seyahat davranışında bireyin ikna edilmesi oldukça zordur. Buna karşın, bazı turistlerin kendi ekonomilerini desteklemek amacıyla yurt dışından ziyade kendi ülkelerindeki bir destinasyona gitmeyi planladıkları ve turistlerin aşırı kalabalık ve kitle turizmi destinasyonlarından kaçınarak daha sakin ve kalabalıklardan uzak olabilecekleri yerleri tercih ettikleri tespit edilmiştir (Zenker ve Kock, 2020). Zira uluslararası seyahatlerin sağlık endişeleri nedeniyle riskli görülebileceği ve bu nedenle yabancı ziyaretçi sayılarında yakın zamanda eski rakamlara ulaşamayacağı, insanlar için kısmen daha güvenli algılanan iç turizmin desteklenmesinin tüm ülkeler için yararlı olabileceği görüşü genel olarak kabul görmektedir.

Tatil anlayışlarında farklılık yaratan en önemli değişkenlerden birisi de *kaygı ve endişedir*. Covid-19'un yarattığı travma insanların belleklerinde henüz çok taze olduğu ve belirsizliğini koruduğu için muhtemelen insanların psikolojilerini derinden etkilemektedir. Salgın süreci ve sonrasında turizme ilişkin olası sonuçları ele alan ve seyahat davranışlarının nasıl etkileneceği konularını işleyen araştırmacılar sürecin hiçte iyi gitmeyeceği uyarısında bulunmaktadır. Örneğin, Nazneen vd. (2020) yaptıkları bir çalışmada, Covid-19'un turistlerin hijyen ve güvenlik algılarını ve seyahat kararlarını büyük ölçüde etkilediğini ve turistlerde endişe yarattığını ortaya koymuşlar, ayrıca

gelecek 12 ay boyunca insanların seyahat planlarını azalttıklarını belirlemişlerdir. Menegaki (2020) tarafından yapılan benzer bir çalışmada ise insanların, tekrar seyahat etme eğilimi gösterebilmeleri için seyahat etmenin güvenli olduğu bilgisinin kabul görmesi ve insanların turistik ürün satın alma konusunda teşvik edilmeleri gerektiğine vurgu yapılmıştır. Özellikle uluslararası turizmin harekete geçmesi için, vizelerin kolaylaştırılması, seyahat vergilerinin kaldırılması, iptal etme veya erteleme konusunda esneklikler bu sürecin normalleşmesine katkıda bulunacaktır.

Covid-19'un yarattığı en önemli farkındalık, tatilin insan hayatı için ne denli gerekli olduğu bilgisidir. Zira bu salgınla birlikte insanlar, turizme ne kadar bağımlı olduklarının farkına varmışlardır. Bu bağımlılık ve insanlarda oluşan *farkındalık* turizm adına ne denli önemli olduğu yapılan yeni çalışmalarda ortaya konmuştur. Bu durumun önemine vurgu yapan Haywood (2020), turizmin amacını ve ilkelerini yeniden hayal etmek için kolektif sorumluluğa ihtiyaç olduğunu dile getirmiştir. Zira sosyal, kültürel ve ekonomik zenginliğe katkıda bulunma potansiyeli olan turizmin, herkesin yararına olması için yeniden tasarlanması ve sunulması gerektiğini ve bunu gerçekleştirmek için de tüm paydaşların sorumluluk almalarının zorunlu olduğunu vurgulamıştır. Şüphesiz burada yaratılan farkındalık sadece hizmeti verenler adına değil, aynı zamanda hizmet alan turistler için de geçerli olmalıdır. Çünkü sektörün yaşaması büyük ölçüde turistlerin sorumluluk almasıyla mümkündür. Benzer bir söylem Benjamin vd. (2020) tarafından yapılmıştır. Şöyle ki, pandemi sonrasında turistlerin, sadece kendi sağlık ve refahını düşünmeleri yerine, özellikle ekonomik durgunluğun kendini iyiden iyiye hissettirdiği ve şartların giderek zorlaştığı yerel toplumları da göz önünde bulundurmaları gerektiğine işaret etmişlerdir. Bunun için gözde tatil merkezleri yerine daha az bilinen bir destinasyonda yerel halk tarafından işletilen butik otellerde konaklama yapılabileceğini önermişlerdir. Covid-19 sonrasında bazı destinasyonların yerel ve daha sürdürülebilir turizm biçimlerine odaklanacaklarını belirten Hall vd. (2020) ise, büyük ölçüde uluslararası turizm alışkanlıklarının devam edeceğini, özellikle otoriter eğilimleri olan ulusal ve yerel yönetimlerin, her zamanki gibi turizme ekonomik açılardan yaklaşacaklarını dile getirmişlerdir. Buna karşın pandemi sonrasında insanların kitle turizminin aksine daha sakin ve daha bireysel turizm faaliyetlerini tercih edebileceklerini öngörmüşlerdir.

Pandemi sonrası tatil alışkanlıklarında görülecek farklılaşmalar yalnızca turizmin çeşidi ve mekânın seçimiyle sınırlı kalmayacak, ayrıca doğayla olan ilişki ve etik kuralların uygulandığı alanları da ön

plana çıkaracaktır. Zira mevcut pandeminin turistleri daha dikkatli ve daha bilinçli olmaya teşvik ettiği birçok bilim insanı tarafından kabul görmektedir. Bu anlamda Stankov vd. (2020), bu durumun uzun vadede sürdürülebilir turist deneyimlerine dönüşebileceğine değinmişlerdir. Örneğin sektörde önemli bir yeri olan gastronomi turizmi destinasyonlarında geçerli olan yasaların ve düzenlemelerin daha fazla dikkate alınacağına ve dolayısıyla etik dışı yaban hayatın tüketimine kısmen atfedilebilen viral salgınların bu sayede önlenebileceğini ifade etmişlerdir. Benzer bir çalışmada ise Ying vd. (2020), vahşi ve egzotik hayvan tüketiminin, gıda arzına derinden bağımlı bir sektör olan turizmde rol oynamaya devam edeceği ve bu gıdaların turistler, destinasyonlar ve yerel halk üzerinde olumsuz sonuçlara yol açabileceğini ileri sürmüşlerdir. Şüphesiz bu durum, insanların yakın gelecekte vahşi ve egzotik hayvan üretim ve tüketimini tekrar gözden geçirmelerine ve bu konuda hassas davranmayan destinasyonlara seyahat etme konusunda tereddüt etmelerine neden olacaktır.

2.2. Turizmi Yeniden Yapılandırma Fırsatı

Turizmin karar vericileri ve iş insanları bir taraftan küresel salgının yarattığı tahribatla mücadele ederlerken, diğer taraftan gelecek yıllarda turizmin tam olarak nasıl görüneceğini ve nereye evrileceğinin hesaplarını yapmaktadırlar. Bu anlamda pandemi sonrası turizmi yeniden yapılandırmak için turizmcilerin düşünme fırsatı olduğunu ifade eden birçok araştırmacı, mevcut durumun, turizmin hem talep hem de arz tarafına yapacağı baskının, gelecek yıllar boyunca da devam edeceğini ve bu etkilerin uzun vadeli olacağını ifade etmişlerdir (Brouder, 2020). Zira konu hakkında yapılan çalışmalar, turizmde yaşanan mevcut krizin önceki krizlerden çok daha büyük olduğu ve aynı zamanda fırsatları da beraberinde getirdiği şeklindedir. Örneğin Everingham ve Chassagne (2020) çalışmalarında, sınır kapatma ve karantina politikaları, iş kayıpları ve halk sağlığı endişeleri gibi nedenlerle turizm endüstrisinin bir taraftan Covid-19'dan ciddi olarak etkilendiğini, diğer taraftan gelecekte turizmi doğru bir şekilde yeniden yapılandırmak için bir fırsat yarattığını belirtmektedirler. Yazarlara göre, iyi yaşam (*buen vivir*) ilkeleri tarafından desteklenen yavaş turizm ve benzer uygulamalar, kitlesel tüketim paradigmasına alternatif bir ekonomik uygulama ve turizm türü olarak değerlendirilebilir. Benzer şekilde Romagosa (2020) çalışmasında, doğal ve kültürel mirasa dayalı ürünler sunan ve insanları aşırı kalabalıklardan uzak tutan turizm türlerinin, hem turistler için yüksek kaliteli deneyimler sağladığını hem de krizden çıkmak için etkin bir yol olabileceğini belirtmiştir. Ayrıca yazar, turizm talebinin büyük kısmının yoğunlaştığı ve sektörün

yeniden canlanmasında etkin rol alması beklenen gelişmiş ülkelerdeki durumun, gelişmekte olan ülkelere göre daha umut verici olduğuna değinmiştir.

Prideaux vd. (2020), turizm endüstrisinin toparlanabilmesi için geçmişin normlarına dönüşe dayanan stratejileri benimsemek yerine, ileriye bakılmasını ve geleceğin dönüşümlerine nasıl uyum sağlaması gerektiğine odaklanmasını önermektedirler. Örneğin gelecekte küresel turizmin, iklim değişikliğinin neden olacağı fiziksel, sosyal ve ekonomik değişikliklere uyum sağlayabilmesi gerektiğini hatırlatmaktadırlar. Covid-19'dan önce birçok hükümetin küresel bir pandemi olasılığını kabul ettiğini, ancak bu tür gelecekteki bir olayla başa çıkmak için araştırmaları finanse etme ve tıbbi kaynakların stoklanmasında gereken adımları atmadıklarını belirten yazarlar, benzer şekilde, birçok hükümetin yine iklim değişikliği tehdidini kabul ettiğini, ancak çoğunun kararlı bir şekilde yanıt vermek ve sorunu ele almaktan çekindiklerini vurgulamaktadırlar. Ayrıca yazarlar, Covid-19'un üstesinden gelmenin, iklim değişikliği ile kararlı bir şekilde mücadele etmede motivasyon sağlayacağını belirtmişlerdir. Covid-19 krizi ile iklim değişikliği konularını birlikte ele aldığı çalışmasında Crossley (2020), dünyanın insan müdahalesi olmadan kendini iyileştirebileceği düşüncesinin milyonlarca insan tarafından benimsendiğini ve bu düşüncenin insanlarda pozitif bir algı yarattığına değinmiştir. Yazar, şu an yapılması gerekenin, bu küresel umudu dünyayı gerçekten iyileştirecek şekilde kullanarak, turizmin geleceği için iyi bir tasarım yapmak olduğunu ifade etmiştir.

Turizm algısının ve anlayışının daha adil ve daha eşitlikçi bir odağa çevrilmesi gerektiğini vurgulayan araştırmacılar ise, turistik bir coğrafyada kitlesel büyüme gerektiren tüketim şeklini ve kapitalist yaklaşımı sorgulamayı ve daha sürdürülebilir bir büyümeyi sağlayacak yöntemleri desteklemeyi önermektedirler (Benjamin, vd., 2020; Nepal, 2020). Bu krizin, daha dengeli bir turizme geçişi tasarlamak için yöneticilere bir fırsat sunduğunu belirten Ioannides ve Gyimóthy (2020), turizm eğitimcilerinin müfredatları yeniden tasarlayarak bu konuda öncü bir rol oynayabileceklerini, böylelikle gelecekteki endüstri liderlerini daha sorumlu bir turizme hazırlayabileceklerini vurgulamaktadırlar. Gössling vd. (2020) ise Covid-19 salgınının, küresel turizm endüstrisini sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda yeniden gözden geçirme fırsatı yarattığını, ancak krizin çok büyük olması nedeniyle, salgın sona erdiğinde sektörün bir an önce canlandırılmasına ihtiyaç duyulduğunu belirtmişlerdir. Covid-19 sonrası turizmi daha ekonomik, daha adil, daha sosyal ve daha sürdürülebilir kılmanın tüm paydaşlara bağlı olacağı görüşünü savunan

Niewiadomski (2020) çalışmasında, küreselleşmeyi ve zaman-mekân baskısını etkili bir şekilde durdurabilen, hatta tersine çevirebilen ilk büyük güç olan bu salgınının, tüm seyahat ve turizm endüstrisini de askıya aldığına değinmiştir. Yazara göre, dünyanın bunun için ödediği bedel çok büyük olsa da salgın nedeniyle yaşanan küreselleşmeden uzaklaşma süreçleri, turizm endüstrisine sürdürülebilirlik ilkeleri doğrultusunda yeniden yapılanmak için eşsiz bir fırsat sunmaktadır.

Covid-19 salgınına turizm bağlamında ele alan çalışmaların bir diğer ortak noktası ise, salgın öncesinde alışlagelmiş turizm hareketliliğinden olması gerektiği kadar fayda elde edemeyen yerel toplumlardır. Örneğin Cheer (2020), pandemi sonrası senaryoda turizmin ev sahibi topluluklar üzerinde gerçek anlamda nasıl bir etkisinin olduğunun değerlendirilmesi gerektiğine ve orantılı bir dönüşümün uygun olacağına değinmektedir. Benzer düşüncelere sahip Desbiolles (2020) çalışmasında, yerel halkların çıkarlarına ve haklarına göre turizmi yeniden tanımlayan, toplum merkezli bir turizm çerçevesinin gerekliliğine işaret etmektedir. Ayrıca yazar turizmin kamu yararına göre güncellenerek dünyanın sosyal ve ekolojik sınırlarına karşı daha sorumlu hale getirilebilmesi için böyle bir yaklaşımın gerekli olduğunu belirtmiştir. Salgınının, uluslararası hareketlilik algısını değiştirdiğini ve destinasyonların sadece boş zaman amaçlarına tahsis edilmemesinin ev sahibi toplulukların avantajına olacağını iddia eden Tremblay-Huet (2020), turizm hareketliliğinin, ev sahibi toplulukların fiziksel, zihinsel ve sosyal sağlığına öncelik verilmeden gerçekleştirilemeyeceğini belirtmiştir. Bu nedenle yazar, salgın sonrası, turizm arzının geliştirilmesinde yerel toplulukların karar verme sürecine dahil edilmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Benzer şekilde yerel paydaşların, kendi toplulukları için neyin daha iyi olduğuna karar verme fırsatına sahip olmaları gerektiğini dile getiren Renaud (2020), Covid-19'un bir sonucu olarak durdurulan kruvaziyer turizminin 2021'de yeniden başlamasının muhtemel olduğunu öne sürmüş ve endüstrinin gelişmesi için gelecekteki kalkınma alternatiflerine değinmiştir. Yazara göre destinasyonlar, güç dengesini kendi lehine dönüştürmek ve yerel hareketliliği desteklemek için endüstrinin küresel hareketliliğe bağımlılığını kaldıraç olarak kullanmalıdırlar. Cooper ve Alderman (2020) ise çalışmalarında, pandemi öncesi sadece endüstriyel olarak yaklaşılan spor turizminin, pandemi sonrasında daha sürdürülebilir bir ortamının planlanması ve gerçekleştirilmesi için kullanılabileceğini ifade etmişlerdir.

2.3. Turizm Endüstrisinde Artan Teknoloji ve İnovasyon Uygulamaları

Günlük hayatı kolaylaştıran yeni teknolojiler, diğer birçok sektörde olduğu gibi turizmde de giderek yaygınlaşmaktadır. Özellikle son yıllarda hayatımıza giren ve birçok alanda karşımıza çıkan yapay zekâ ve robotik uygulamalar bunların başında gelmektedir. İçinde bulunduğumuz salgın sürecinde de sıklıkla başvurulan bu iki uygulama Covid-19'un yayılmasını engellemede oldukça başarılı sonuçlar alınmasına katkıda bulunmuşlardır. Özellikle son yıllarda yapay zekâ ve robotik teknolojiler hastanelerde, havaalanlarında, nakil sistemlerinde, rekreasyon alanlarında, otellerde ve restoranlarda artan bir şekilde kullanılmaktadırlar. Dolayısıyla geçmişte iş kayıpları ve veri gizliliği konusundaki endişeler nedeniyle tartışmalı olan bu iki teknolojik inovasyonun, Covid-19 salgını sonrasında seyahat ve turizm endüstrilerinde daha fazla rağbet göreceği anlaşılmaktadır (Zeng vd., 2020). şüphesiz bu uygulamalar yalnızca salgının yayılmasını kontrol etmede değil aynı zamanda turizm hareketlerinin kontrollü olarak başlatılmasında da önemli roller üstlenebilirler (Strielkowski, 2020). Zor olsa da pandemi sonrası turizmin başlatılması ve kontrollü bir şekilde yönetilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde sınırları kapatarak uzun vadede pandemi ile savaşmak uygun bir çözüm değildir. Aksine sonrasında gelecek ekonomik krizin, salgının tüm olumsuz etkilerinden çok daha kötü sonuçlar doğurabileceğini görmek, anlamak durumundayız.

Elli milyonun üzerinde turisti ağırlayan Türkiye, özellikle son yıllarda teknoloji kullanımını gittikçe yaygınlaştıran ölkelerden biridir. Bilindiği üzere 1 Haziran itibariyle, müzelerde koronavirüse karşı tüm tedbirlerin alınacağı ve ziyaretçi kabulüne başlanacağı duyurulmuştur. Duyuruyu yapan Kültür ve Turizm Bakanlığı, ziyaretçilerin gişeye uğramadan barkod ile giriş yapabileceklerini, karekod ile internet üzerinden e-bilet ve müzekart alabileceklerini, bilet ve e-bilet kontrollerinin özel terminaller ile temassız olarak gerçekleştirebileceğini, *Müzelerin Sesi* uygulaması ile ziyaretçilerin cep telefonlarından sesli rehberler kullanılabileceklerini açıklamıştır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2020b). Benzer şekilde konaklama ve yeme-içme gibi turizm hizmetleri sunan işletmelerde de temassız ateş ölçüm cihazları, temassız pos makinaları, ortak kullanım alanlarında temassız açılabilen kapıların kullanımı gibi teknolojik uygulamalar, salgının yayılmasını önleyeceği gibi turistlerin söz konusu mekânları kullanmalarını da cesaretlendirecektir.

Bilindiği üzere turizm doğası gereği dokunmayı, hissetmeyi diğer bir ifadeyle deneyimlemeyi büyük ölçüde gerekli kılan bir

sektördür. Turizmin bu özelliği insan ilişkilerine değer katmaktadır. Ancak Covid-19 ve gelecekteki diğer olası virüslerle mücadele edebilmek ve turizmin devamlılığını sağlayabilmek adına yeni teknolojilerin sektörün mümkün olan her alanına entegre edilmesi gerekmektedir. Dahası Menegaki'nin de (2020: 14) ifade ettiği gibi sanal gerçeklik bu anlamda kullanılabilir. Her ne kadar sanal gerçeklik gerçek turizmin yerini almasa da salgın dönemlerinde olası riskleri ortadan kaldırmak adına kullanılabilir. Örneğin günümüzde olduğu gibi bir pandemi döneminde, sanal gerçeklik yardımıyla tema parkları, arkeolojik siteler, müzeler veya yoğun insan hareketlerinin olduğu herhangi bir çekicilik rahatlıkla ziyaret edilebilir.

2.4. Turizm İşletmelerinde Yaşanan Değişimler

Covid-19 hastalığına neden olan virüsün damlacık saçılması ve temas yoluyla bulaştığını ifade eden Aslan (2020), virüsün bulaşabilmesi için iki önemli parametreden birincisinin dokunma süresi, diğerinin ise nem oranı olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca çalışmada, virüsün geçebilmesi için normal şartlarda gereken 10 saniyelik sürenin, yüzeylerden birisinin nemli olması halinde 5 saniyeye, her iki yüzeyin de nemli olması halinde ise yaklaşık 3 saniyeye düştüğü bilgisine yer verilmiştir. Bu bilgiler ışığında, insan etkileşiminin yoğun olduğu ve genelde nem oranı yüksek olan yerlerde gerçekleşen turizm faaliyetlerinin risk taşıdığı bilinmektedir. Bu nedenle turistik aktivitelerin güvenli bir şekilde yeniden başlatılabilmesi için gereken önlemler eksiksiz olarak alınmalıdır. Turizm işletmeleri, misafirlerinin ve çalışanlarının güvenliğini sağlayabilmek adına, tesislerindeki tüm açık ve kapalı alanların kullanım pratiklerini uygun şartlarda yeniden düzenlemelidirler. Alanların kişi kapasiteleri fiziki mesafe kurallarına göre düşürülmeli, hijyen ve temizlik rutinlerini kısa aralıklarla gerçekleştirmeli, çalışanlara hastalık ve hijyenle ilgili gerekli bilgilendirmeler yapılmalı ve misafirlerin gerekli bireysel tedbirleri almaları sağlanmalıdır. Zira işletmeler Covid-19 sonrasında turistlerin sağlık, hijyen ve sosyal mesafe gibi konularda daha hassas olabileceğini unutmamalıdır. Dolayısıyla turistin bu hassasiyeti davranışlarına yansıtacak ve işletmelerinde bu yeni sürece hazırlıklı olması beklenecektir (İbiş, 2020). Bu anlamda bütün turizm işletmelerinin sürece hazırlanması ve etkin şekilde yönetebilmesi için bir genelge hazırlanmıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından yayınlanan 'Konaklama Tesislerinde Kontrollü Normalleşme Süreci' ve 'Yeme-İçme Tesislerinde Kontrollü Normalleşme Süreci' genelgelerinde, seyahat ve turizm faaliyetlerinin güvenli bir şekilde yeniden başlatılabilmesi amacıyla bir dizi önlem

paketi açıklanmıştır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2020c). Genel olarak konaklama ve yeme-içme işletmelerinin uymaları gereken kurallar (18 adet) bütün turistik işletmelerin bilgisine sunulmuştur.

Covid-19 yalnızca turistik işletmelerde değil aynı zamanda konaklama endüstrisinin diğer bileşenlerinde de olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Örneğin, konaklama endüstrisinin önde gelen paylaşım ekonomisi örneklerinden biri olan Airbnb firması, Mayıs ayında şirketin toplam çalışanlarının %25'ine karşılık gelen yaklaşık 1.900 çalışanın işine son verileceğini açıklamıştır (AIRBNB, 2020). Dolayısıyla yeni tip koronavirüs salgını ve sonrasında yaşananlar konaklama seçeneklerine olan talebin, salgın zayıflasa bile tam olarak gerçekleşmeyeceği ve eskisine oranla düşük kalacağı şeklindedir. Şüphesiz bunun temel nedenleri güvenlik kaygısıyla seyahat iptalleri, insanların nispeten daha güvenli olduğunu düşündükleri diğer konaklama seçeneklerine yönelmesi ve insan etkileşimlerinin yoğun olduğu paylaşım ekonomisinden uzak kalmayı tercih etmek şeklinde sıralanabilir.

3. Turizmde Kriz ve Kriz Yönetimi

Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi (WTTC), 2019 verilerine göre turizm endüstrisinin dünya genelinde yaratılan toplam ihracatın %7'sini, toplam hizmet ihracatının %29'unu, toplam GSYH'nin %10,3'ünü ve 330 milyonluk iş hacmi ile toplam istihdamın %10'unu (WTTC, 2020) karşıladığını ifade etmektedir. Birçok ülke için döviz getirisi sağlayan kalemlerin başında yer alan turizm, özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerinde cari açığın kapatılmasında önemli bir yere sahiptir. Turizm endüstrisi her ne kadar hızlı bir şekilde büyüme eğilimini devam ettiriyor olsa da kırılğan bir yapıya sahiptir. Çünkü herhangi bir nedenle turizm faaliyetlerine olan talebin düşmesi halinde temel ürün olan hizmet, gelecek günler için stoklanamaz veya bekletilemez. Bunun yanında insanların seyahat kararlarını alırken ve gidecekleri destinasyonu seçerken, bu yerlerin güvenli olup olmadığına önem verdikleri bilinmektedir (Durgut vd., 2017: 175). Hem kendi ülkesinde bir destinasyona hem de farklı bir ülkeye seyahat planlayan bir turist, sağlığı ya da can güvenliği konusunda en küçük risk unsurlarını dahi karar verme sürecine dâhil etmektedir. Dahası, tatilini satın almış olsa dahi, herhangi bir kriz ortaya çıkması durumunda kararından vazgeçebilmekte veya farklı bir bölgeye yönelebilmektedir. Turizm sektörünün varlığı ve sürdürülebilirliği, emniyet ve güven ortamına bağlıdır (Köşker, 2017; Wu ve Hyashi, 2014: 317). Sonuç olarak, turizm talebi hassas bir taleptir ve özellikle güvenlik ve sağlık konularıyla fazlasıyla ilişkilidir (Blake ve Sinclair, 2003: 814). Bu

nedenle turizm endüstrisi, doğal afetler, salgın hastalıklar, terör olayları, sokak olayları, iç çatışmalar, politik gerginlikler, ekonomik ve sosyal krizler gibi kaotik durumlardan en fazla etkilenen sektörlerin başında gelmektedir.

Dolayısıyla denilebilir ki, krizler turizm dâhil bütün iş aktivitelerinin bir parçasıdır. Ancak turizm, krizlerden en çok etkilenen sektörlerden biridir (Leaf, 1995). Krizler (felaketler) birçok şekilde olabilir; yukarıda da ifade edildiği gibi doğal felaketlerin sonucunda gerçekleşebilecekleri gibi insanın veya teknik hataların sebep olduğu felaketler şeklinde de gerçekleşebilirler. Dolayısıyla bütün bu felaketler turistlerin destinasyondan uzaklaşmalarına yol açabilir. Öte yandan salgın, savaş, terör ve politik istikrarsızlık gibi felaketler ve olumsuzluklar ise tatillerini planlayan turistler üzerinde çok daha büyük bir etkiye sahip olmaktadır. Bu olumsuzluklar sadece kriz zamanında değil aynı zamanda kriz sonrasında da turistlerin kararlarını etkilemektedirler (Cavlek 2002: 479). Bu nedenle, günümüzde pek çok turist, riskli olarak görülen bölgelerin çevresine veya yakın bölgelerine bile seyahat etme konusunda isteksizdirler (Cavlek, 2002: 480).

Bu anlamda Covid-19'un etkisi ve olası sonuçlarının iyi yönetilmesi gerektiği herkesçe kabul edilmektedir. Zira geçmişte konuya ilişkin yapılan çalışmalar kriz yönetiminin ne denli gerekli olduğunu göstermesi adına önemlidir. Glaesser (2006: 22)'e göre kriz yönetimi, krizi önlemek ve başa çıkmak için planlanan ve yürürlüğe konan stratejiler, süreçler ve önlemler olarak ifade edilmektedir. Bir başka tanımıyla kriz yönetimi, kriz durumlarını ve etkilerini ortadan kaldırmak için planlı, sistematik ve rasyonel şekilde uygulanan faaliyetler bütünüdür (Temelli ve Yaşlıoğlu, 2017: 235). Şüphesiz bir turizm destinasyonu için kriz yönetimi, destinasyonda gerçekleştirilen turizm faaliyetleri ile ilgili doğrudan veya dolaylı paydaşların sayıca çok olması sebebiyle diğer organizasyon kriz yönetimlerine göre daha farklı ve daha güç olabilmektedir (Çeti ve Ünlüönen, 2019). Dolayısıyla kriz durumları için oluşturulan en kötü plan, hiçbir planın olmamasından çok daha iyidir. İyi bir kriz yönetim planı, kriz yönetiminin amaçlarını ve hedeflerini açıkça belirtmeli, mevcut ve olası tehlikelerin analizini yapabilmeli ve tam bir turizm kazanımı elde etmek için durumu yönetecek stratejiler geliştirilebilmelidir. Ancak unutulmamalıdır ki, kriz yönetim planının maliyeti, planın olmadığı bir krizi yönetmek için yapılan uygulamaların maliyetlerini geçmemelidir (Sönmez ve Backman, 1992: 28).

Bununla birlikte kriz ortamlarında karmaşa ve kaos hali hâkim olduğundan, zaman zaman krizi yönetmek için rutin yönetim alışkanlıklarının dışına çıkılması gerekebilmektedir. Zira kriz

yönetiminin temel amacı krizi başarıya dönüştürmektir. Hangi durumlarda neyin, nasıl, ne zaman ve kim tarafından yapılacağını önceden belirlemek için yapılan planlama sürecinde, genel olarak krizi çözüme ve krizden kaçma yaklaşımları benimsenmektedir. Tunçer (2012: 477)'e göre krizi çözüme yaklaşımının temel unsurları, krizin önceden öngörülmesi ve problemin çözümü için uygun zamanda harekete geçilmesidir. Bunun sağlanabilmesi için kriz sinyallerini algılayabilecek erken uyarı sistemleri geliştirilmelidir. Beraberinde kriz anında durumun doğru değerlendirilmesi ve krizi ortaya çıkaran unsurların teşhisi önemlidir. Bu yaklaşım tarzında bilgi toplama süreci kesintisiz ve sistematik yürütülmelidir. İkinci olarak krizden kaçma yaklaşımı, öncelikle yaşamı devamlı kılma amacını benimsemekte ve olumsuzlukları hafifletme stratejileri içermektedir (Aksu, 2010: 64; Tüz, 2014: 28).

Kriz yönetim süreci, sadece kriz anında değil, aynı zamanda öncesinde ve sonrasında da yapılması gerekenleri içermekte, bu nedenle kriz öncesi, kriz dönemi ve kriz sonrası olarak ele alınmaktadır. Kriz ortamı oluştuktan sonra krizin yönetimi daha zor bir süreçtir ve çok daha maliyetli olmaktadır. Bu nedenle kriz öncesinde, doğru bir yapılanma ile kriz planı hazırlamak, kriz yönetim ekibi oluşturmak ve en önemlisi gelmekte olan krizi öngörmeyi sağlayacak erken uyarı sistemleri geliştirmek, olası kriz dönemlerinin en hasarsız atlatılması için yapılması gerekenler listesinin ilk sıralarında bulunmaktadır. Kriz durumlarına yönelik en etkin stratejiler, kriz olup bittikten sonra tedavi edici uygulamalar değil, önceden planlanan ve krizden korunmayı sağlayan önlemlerdir (Temelli ve Yaşlıoğlu, 2017: 235). Kriz dönemlerinde üst düzey yöneticiler ve çalışanlar üzerinde aşırı baskı ve stres gözlemlenmektedir. Bu gerilim ortamı yönetim kadrosunun karar verme sürecinde bozulma ve aksaklıklara neden olmakta, ne yapacaklarını bilemeden kararsız kalma durumu hataları da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle kriz dönemlerinde personelin sevk ve idaresi, normal dönemlere oranla daha güç olmaktadır. Kriz anında öncelikle yapılması gerekenler sorunun belirlenmesi, bilgi akışının iyi yönetilmesi ve iletişim stratejisinin hazırlanmasıdır (Tüz, 2014: 88). Kriz sonrası dönemde ise, kriz sürecinde yaşananların tamamı objektif bir bakış açısıyla değerlendirilmelidir. Kriz sonrasında bir taraftan normale dönüş için çalışmalar sürdürülürken, diğer taraftan krizin işletmeye olan maliyeti incelenmelidir. Süreçten finansal anlamda olumsuz etkilenmiş bir işletme varlığını sürdürebilmek için, küçülme, faaliyet alanı değiştirme veya yeni ortaklıklara girme gibi yeni hedeflerle devam etme eğilimi gösterebilmektedir (Yılmaz, 2004: 51).

Mair vd. (2016), turizm destinasyonlarında kriz sonrası toparlanma stratejilerini inceledikleri literatür çalışmasında, iletişimin önemi, medyanın rolü, pazarlama stratejileri, turizm endüstrisinde afete hazırlıklı olmama durumu, destinasyon imajında ve itibarında oluşan hasar ve turist davranışlarındaki beklenen değişim konularının, literatürde krizin iyi yönetilmesinde dikkat edilmesi gereken ana temalar olduklarını ortaya koymuşlardır. Yazarlara göre tüm felaketler farklı bağlamlarda, farklı ölçeklerde, farklı aktörleri içine alarak gerçekleşmekte ve farklı sonuçlara neden olmaktadır. Bu durum göz önünde bulundurularak, belirli bir olayın kesin koşulları tam olarak tahmin edilemeyeceği için kriz yönetim planlaması genel kapsamlı olmalıdır.

Krizden kaynaklanan zararın en aza indirilmesi için stratejik bir kriz iletişim planına ihtiyaç vardır. Örneğin kamunun doğru ve tutarlı bilgi sağlaması bunun birinci koşuludur (Ritchie, 2004). Kriz süresince ve sonrasında yapılan doğru bilgilendirme yabancı düşmanlığının önüne geçmesi açısından önemlidir. Ayrıca turizm paydaşları ile halk sağlığı yetkilileri arasında yakın bir iş birliği kurulmasının önemli olduğu da unutulmamalıdır (Jamal ve Budke, 2020). Benzer düşünceleri ileri süren ve konuyu turizm ve halk sağlığı akademisyenlerinden oluşan bir ekiple çalışan Wen vd. (2020), halkın öğrenmesini sağlamak amacıyla hastalık konusunda elde edilen tıbbi bilginin paylaşılması gerektiğini ve bu bilgileri sosyal bilimler gibi disiplinlere taşımanın köprü vazifesi görerek halka daha fazla fayda sağlayacağını vurgulamaktadırlar.

Kriz ortamının aşılarda turizm faaliyetlerinin tekrar başlatılabilmesi için güvenli seyahat ve konaklama olanaklarının sağlanması kadar, bu olanaklar hakkında insanların bilgilendirilmesi ve güvenlerinin yeniden kazanılması da önemlidir. Bu konuda Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın öncülüğünde, Sağlık, Ulaştırma, İçişleri ve Dışişleri Bakanlıklarının da katkıları ile *Güvenli Turizm Sertifikasyon Programı* geliştirilmiştir (Türkiye Turizm Tanıtım ve Geliştirme Ajansı [TGA], 2020). Program dahilinde sertifika almak isteyen konaklama ve yeme-içme tesisleri, bakanlık tarafından yetkilendirilen akreditasyon firmalarınca hijyen ve sağlık kriterleri çerçevesinde denetlenecek, bunlara ilişkin raporlar düzenleyecek ve bu tesislere düzenli olarak denetçi gönderilerek kriterlere uygun hizmet verip vermedikleri tespit edilecektir. Sertifikayı alan tesisler Kültür ve Turizm Bakanlığı web sitesinden duyurulacak, bu sayede insanlar seyahatleri süresince kullandıkları tur ve transfer araçlarının, havalimanlarının, konaklama işletmelerinin, restoran ve kafelerin uygun standartlara göre denetlenip denetlenmediğini öğrenebileceklerdir.

Sonuç

Küresel çaptaki salgınlar dün oldukları gibi bugün ve gelecekte de hayatımızın bir parçası olmaya devam edeceklerdir. Bu nedenle, sorulması gereken temel soru, salgınların gelecekte olup olmayacağı ile ilgi değil, bizim bu salgınlara ne kadar hazır olup olmadığımızla ilgili olmalıdır. Çünkü insanoğlunun doğaya aşırı müdahalesi, birçok yeni canlı türüyle etkileşime girmesi ya da tüketmesi ve yeni salgınların olacağı bilinmesine karşın gerekli tedbirlerin alınmaması, geleceğe ilişkin endişeleri artırmaktadır. Tam da bu nedenlerden dolayı Covid-19 isimli yeni tip bir koronavirüs artık hayatımıza girmiştir. Bugün bütün dünya bu virüsle mücadele etmek için yoğun çaba harcamakta ve buna rağmen şimdiden yüzbinlerce insanın hayatını kaybetmesine, yüzyılın ekonomik sorunun ortaya çıkmasına, işsiz, mutsuz ve gelecekte kaygılı insanların sayıca artmasına neden olmuştur. Şüphesiz bu salgın bütün sektörleri az ya da çok etkilemektedir. Ancak belki de en büyük zararı turizm sektörüne vermiştir. Zira insanların başta psikolojik nedenlerle başlayan kaygı ve endişeleri zamanla sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal yaşamı değiştirecek boyutlara ulaşan bir yığın sorunun da nedeni olmuştur. Bilindiği üzere turizm endüstrisi küçük, orta ve büyük ölçekli işletmelerden oluşmaktadır. Küresel çaptaki salgınlar turizm işletmelerinin tamamını etkilemesine karşın bu süreçten en büyük hasarı alan çoğunlukla küçük ölçekli işletmelerdir. Mali konularda çok da yeterli olmayan bu işletmeler, elde edilen ürünü stoklayamadıkları ve bir sonraki yıla aktaramadıkları için ayakta kalmaları çok zordur. ABD’de küçük işletmelerin Covid-19’dan kaynaklı ekonomilerinin nasıl etkilendiğini araştıran Bartik vd. (2020), krizin dört aydan uzun sürmesi halinde küçük ölçekli konaklama ve yeme-içme işletmelerinin varlıklarını devam ettirebilmelerinin güç olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Dolayısıyla yukarıda da ifade edildiği gibi krizin süresi artıkça maliyeti de artmaktadır. Bu kapsamda Türkiye turizminin var olan salgından çıkması oldukça zor ve sıkıntılı bir süreci işaret etmektedir. Zira Türkiye’deki turizm işletmelerinin büyük bir bölümü küçük ölçekli işletmelerden oluşmaktadır. Dolayısıyla tur operatörlerinin, büyük seyahat acentelerinin ve zincir otellerin sahip oldukları işletmeler hariç tutulursa, küçük ve orta ölçekli işletmeler bu salgından büyük zarar görebilir. Dahası sektörün tekrar canlanması bile kısa sürede gerçekleşmeyebilir. Çünkü bu işletmelerin birçoğu yıllık kazançları ile bir sonraki yılı sübvansede bilen bir yapıya sahiplerdir. Dolayısıyla kazançlarının her yıl gerçekleşmesi bir sonraki yılın onlar adına yaşanması anlamına gelmektedir. Şüphesiz bu durum önümüzdeki haftalarda veya aylarda daha önemli sorunların habercisi ve yeni işsizlerin ortaya çıkması olarak karşımıza çıkabilir.

Covid-19 ve sonuçları turizm sektörünün bir gerçeği ve bu krizle mücadele etmenin yolları hem sektör içinde, hem devletler nezdinde ve hem de uluslararası işbirlikleriyle gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Yukarıda da bu konular ele alındığı için tekrar girilmeyecek ancak sektörün hassasiyeti ve emek yoğun bir sektör olması nedeniyle ister gelişmiş ister az gelişmiş olsun turizmin yarattığı istihdam bütün ülkeleri yakından ilgilendirmektedir. O nedenledir ki, birçok ülke henüz salgını kontrol altına alınmadan ekonomilerini ve tabii ki turizme konu olan bütün işletmelerini insanların hizmetine açmaya mecbur kalmışlardır. Ancak bunu yaparken bir taraftan salgının yarattığı travmayı yok etmeye ve bir taraftan da genelgeler yayınlayarak, seyahat ve turizm faaliyetlerinin güvenli bir şekilde yeniden başlatıldığının bilgisini kendi kamuoylarıyla paylaşmaktadırlar. Yayınlanan genelgeler ve yapılan propaganda çalışmaları en azından 2020 yılı için turizmin hangi düzeyde başlayacağı ve gerçekleşeceği bilgisini bizlere büyük ölçüde veremeyecektir. Çünkü Covid-19 henüz aramızda ve tatilin bir gereklilik ve yaşamlarının bir parçası olduğunu düşünen bireyler, tatile gitme konusunda henüz ikna olmuş görünmüyorlar.

Bütün bunlara karşın sektörün en az hasarla bu krizden çıkması, yeniden canlandırılması ve etkin bir şekilde hizmet verebilmesi için birçok öneri geliştirilmektedir. Bu anlamda Yang vd. (2020) yaptıkları çalışmada, halkın genel refahının iyileştirilmesi için tek başına turizm sektörünün sübvansede edildiği sektörel bir politika yerine, eş zamanlı sağlık sektörüne de sübvansiyonlar içeren kapsamlı bir politikanın devreye girmesinin daha faydalı olacağı sonucuna ulaşmışlardır. Turizm sektörünün yeniden canlandırılması noktasında öneri sunan bir diğer araştırmacı olan Wanjala (2020) ise, bu süreçte iç turizmin desteklenmesi gerektiğini ve büyük kampanyaların başlatılmasını önermektedir. Pandemi sebebiyle tamamen durma noktasına gelen turizm endüstrisinin, geçmişteki hatalardan dersler çıkararak, daha sürdürülebilir ve daha adil olacak şekilde yeniden tasarlanmasının gerektiği ve yaşanan sürecin bunun için en uygun zaman olduğu görüşünü ileri sürmüştür. Ayrıca bunların yanında, yeni tip koronavirüse karşı antikoru olan kişilerin serbestçe seyahat etmelerine izin verilmesi gerektiği ve bu kişilere havayolları, oteller ve seyahat acentalarının çeşitli indirimler ve paketler sunarak desteklemeleri gerektiği önerilmektedir. Bu yaklaşımın turizm organizasyonları için etkili bir kurtarma stratejisi olabileceği ileri sürülmektedir (Strielkowski, 2020).

Kaynakça

- Acar, Y. (2020). Yeni Koronavirüs (Covid-19) Salgını ve Turizm Faaliyetlerine Etkisi. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 7-21.
- AIRBNB. (2020), A Message from Co-Founder and CEO Brian Chesky. Erişim: <https://news.airbnb.com/a-message-from-co-founder-and-ceo-brian-chesky/> (Erişim Tarihi: 12.06.2020)
- Aksu, M. (2010). *Kriz Yönetimi: Krizleri Fırsata Çevirmenin Yolları*. İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- Aslan, R. (2020). Tarihten Günümüze Epidemiler, Pandemiler ve Covid-19. *Ayrıntı Dergisi*, 8(85), 35-41.
- Avrupa Parlamentosu. (2020). Covid-19: EU Support for the Tourism Industry. Erişim: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/society/20200429STO78175/covid-19-eu-support-for-the-tourism-industry> (Erişim Tarihi: 24.05.2020)
- Bakar, N. A., ve Rosbi, S. (2020). Effect of Coronavirus Disease (COVID-19) to Tourism Industry. *International Journal of Advanced Engineering Research and Science*, 7(4), 189-193.
- Bartik, A. W., Bertrand, M., Cullen, Z. B., Glaeser, E. L., Luca, M., ve Stanton, C. T. (2020). How are Small Businesses Adjusting to Covid-19? Early Evidence From A Survey. *National Bureau of Economic Research*. Erişim: <https://www.nber.org/papers/w26989.pdf>
- Benjamin, S., Dillette, A. ve Alderman, D. H. (2020): "We Can't Return to Normal": Committing to Tourism Equity in the Post-pandemic Age. *Tourism Geographies*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1759130>
- Blake, A., ve Sinclair, M. T. (2003). Tourism Crisis Management: US Response to September 11. *Annals of Tourism Research*, 30(4), 813-832.
- Brouder P. (2020): Reset Redux: Possible Evolutionary Pathways Towards the Transformation of Tourism in a COVID-19 World. *Tourism Geographies*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1760928>
- Cavlek, N. (2002), Tour Operators and Destination Safety, *Annals of Tourism Research*, 29(2), 478-496.
- Centeno, R. S., ve Marquez, J. P. (2020). How much did the Tourism Industry Lost? Estimating Earning Loss of Tourism in the Philippines. *Preprint*. Erişim: <https://arxiv.org/abs/2004.09952v1>

- Cheer J. M. (2020): Human Flourishing, Tourism Transformation and COVID-19: A Conceptual Touchstone. *Tourism Geographies*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1765016>
- Cooper J. A. ve Alderman D. H. (2020): Cancelling March Madness Exposes Opportunities for a more Sustainable Sports Tourism Economy. *Tourism Geographies*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1759135>
- Crossley E. (2020): Ecological Grief Generates Desire for Environmental Healing in Tourism after COVID-19. *Tourism Geographies*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.175913>
- Çeti, B. ve Ünlüönen, K. (2019). Salgın Hastalıklar Sebebiyle Oluşan Krizlerin Turizm Sektörü Üzerindeki Etkisinin Değerlendirilmesi. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*, 22 (2), 109-128.
- Desbiolles F. H. (2020): Socialising Tourism for Social and Ecological Justice after COVID-19. *Tourism Geographies*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1757748>
- Durgut, F. F., Canbulut, S. ve Metin, A. (2017). Terör ve Siyasi Krizler Etkisinde Tanıtım Faaliyetleri: Almanya Örneği (2015-2017). *3. Turizm Şurası Tebliğler Kitabı Cilt-1*, 1-3 Kasım 2017, Ankara, s. 174-189.
- Everingham P. ve Chassagne N. (2020): Post COVID-19 Ecological and Social Reset: Moving away from Capitalist Growth Models Towards Tourism as Buen Vivir. *Tourism Geographies*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1762119>
- Glaesser, T. (2006). *Crisis Management in the Tourism Industry*. Burlington: Elsevier.
- Gössling, S., Scott D. ve Hall, M. C. (2020): Pandemics, Tourism and Global Change: A Rapid Assessment of COVID-19. *Journal of Sustainable Tourism*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1758708>
- Hall, C. M., Scott, D. ve Gössling, S. (2020): Pandemics, Transformations and Tourism: Be Careful What You wish for. *Tourism Geographies*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1759131>
- Haywood K. M. (2020). A post-COVID Future: Tourism Community Re-imagined and Enabled. *Tourism Geographies*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1762120>
- Hoque, A., Shikha, F. A., Hasanat, M. W., Arif, I., ve Hamid, A. B. A. (2020). The Effect of Coronavirus (COVID-19) in the Tourism

- Industry in China. *Asian Journal of Multidisciplinary Studies*, 3(1), 52-58.
- Ioannides, D. ve Gyimóthy, S. (2020): The COVID-19 Crisis as an Opportunity for Escaping the Unsustainable Global Tourism Path. *Tourism Geographies*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1763445>
- İbiş, S. (2020). COVID-19 Salgınının Seyahat Acentaları Üzerine Etkisi. *Safran Kùltür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(1): 85-98.
- Jamal, T., ve Budke, C. (2020). Tourism in a World With Pandemics: Local-Global Responsibility and Action. *Journal of Tourism Futures*. Erişim: <https://doi.org/10.1108/JTF-02-2020-0014>
- Karim, W., Haque, A., Anis, Z., ve Ulfy, M. A. (2020). The Movement Control Order (MCO) for COVID-19 Crisis and its Impact on Tourism and Hospitality Sector in Malaysia. *International Tourism and Hospitality Journal*, 3(2), 1-07.
- Kasare, K. S. (2020). Effects of Coronavirus Disease (COVID-19) on Tourism Industry of India. *Studies in Indian Place Names*, 40(35), 362-365.
- Köşker, H. (2017). Krizlerin Turizm Sektörüne Etkileri Üzerine Bir Araştırma: 2016 Yılı Türkiye Örneği. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (62), 216-230.
- Kuo, H. I., Chen, C. C., Tseng, W. C., Ju, L. F., ve Huang, B. W. (2008). Assessing Impacts of SARS and Avian Flu on International Tourism Demand to Asia. *Tourism Management*, 29(5), 917-928.
- Kùltür ve Turizm Bakanlığı. (2020a). Turizm İstatistikleri: Genel Değerlendirme 2019. Erişim: <https://yigm.ktb.gov.tr/Eklenti/69320,turizmistatistikleri2019-4pdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 20.05.2020)
- Kùltür ve Turizm Bakanlığı. (2020b). Hasret Bitiyor! Müze ve Ören Yerleri Artık Daha Güvenli. Erişim: <https://basin.ktb.gov.tr/TR-262541/hasret-bitiyor-muze-ve-oren-yerleri-artik-daha-guvenli.html> (Erişim Tarihi: 12.06.2020)
- Kùltür ve Turizm Bakanlığı. (2020c). Duyurular. Erişim: <https://www.ktb.gov.tr/TR-97181/duyurular.html> (Erişim Tarihi: 12.06.2020)
- Leaf, R. (1995), Presentation at General Assembly of WTO in Cairo, Madrid: WTO.
- Li, J., Nguyen, T. H. H., ve Coca-Stefaniak, J. A. (2020). Coronavirus Impacts on Post-Pandemic Planned Travel Behaviours. *Annals*

- of Tourism Research*, Erişim: <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.102964>
- Mair, J., Ritchie, B. W. ve Walters, G. (2016). Towards a Research Agenda for Post-Disaster and Post-Crisis Recovery Strategies for Tourist Destinations: A Narrative Review. *Current Issues in Tourism*, 19(1), 1-26.
- Menegaki, A. N. (2020). Hedging Feasibility Perspectives against the COVID-19 for the International Tourism Sector. *Preprints*. Erişim: <https://doi.org/10.20944/preprints202004.0536.v1>
- Nazneen, S., Hong, X., ve Ud Din, N. (2020). COVID-19 Crises and Tourist Travel Risk Perceptions. *SSRN*. Erişim: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3592321>
- Nepal S. K. (2020): Travel and Tourism after COVID-19 – Business as Usual or Opportunity to Reset? *Tourism Geographies*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1760926>
- Niewiadomski P. (2020): COVID-19: From Temporary De-Globalisation to a Re-Discovery of Tourism? *Tourism Geographies*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1757749>
- Novelli, M., Burgess, L. G., Jones, A., ve Ritchie, B. W. (2018). ‘No Ebola... Still Doomed’–The Ebola-Induced Tourism Crisis. *Annals of Tourism Research*, 70, 76-87.
- Page, S., Song, H., ve Wu, D. C. (2012). Assessing The Impacts of the Global Economic Crisis and Swine Flu on Inbound Tourism Demand in the United Kingdom. *Journal of Travel Research*, 51(2), 142-153.
- Prideaux, B., Thompson, M. ve Pabel, A. (2020): Lessons from COVID-19 can Prepare Global Tourism for the Economic Transformation needed to Combat Climate Change. *Tourism Geographies*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1762117>
- Renaud, L. (2020): Reconsidering Global Mobility: Distancing from Mass Cruise Tourism in the Aftermath of COVID-19. *Tourism Geographies*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1762116>
- Ritchie, B. W. (2004). Chaos, Crises and Disasters: A Strategic Approach to Crisis Management in the Tourism Industry. *Tourism Management*, 25(6), 669-683.
- Romagosa F. (2020): The COVID-19 Crisis: Opportunities for Sustainable and Proximity Tourism. *Tourism Geographies*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1763447>

- Sağlık Bakanlığı. (2020), COVID-19: Yeni Koronavirüs Hastalığı. Erişim: <https://COVID19bilgi.saglik.gov.tr/tr/COVID-19-yeni-koronavirus-hastaligi-nedir> (Erişim Tarihi: 10.06.2020)
- Sönmez, S. F. ve Backman, S. J. (1992). Crisis Management in Tourist Destinations. *Visions in Leisure and Business*, 11(3): 25-33.
- Stankov, U., Filimonau, V. ve Vujićić, M. D. (2020): A Mindful Shift: An Opportunity for Mindfulness-Driven Tourism in a Post-Pandemic World, *Tourism Geographies*. Eriřim: <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1768432>
- Strielkowski, W. (2020). International Tourism and COVID-19: Recovery Strategies for Tourism Organisations. *Preprints*. Erişim: <https://doi.org/10.20944/preprints202003.0445.v1>
- Temelli, U.E. ve Yaşlıoğlu, D. T. (2017). Kriz Yönetimi ve Türkiye’deki İşletmelerde Kriz Yönetimi Örnekleri Üzerine Bir İnceleme. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(51): 233-244.
- TGA, (2020). Türkiye’nin Güvenli Turizm Sertifikasyon Programı Hakkında. Erişim: <https://tga.gov.tr/turkiyenin-guvenli-turizm-programi-hakkinda/> (Erişim Tarihi: 12.06.2020)
- Tremblay-Huet S. (2020): COVID-19 Leads to a New Context for the “Right to Tourism”: A Reset of Tourists’ Perspectives on Space Appropriation Is Needed. *Tourism Geographies*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1759136>
- Tunçer, P. (2012). *Yönetim ve Organizasyon*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Tüz, M. V. (2014). *Kriz Yönetimi: Uygulama İçi Temel Adımlar*. Ankara: Nobel Akademik Yayınları.
- UNWTO, (2020a). UNWTO World Tourism Barometer and Statistical Annex, January 2020. Erişim: <https://www.e-unwto.org/doi/abs/10.18111/wtobarometereng.2020.18.1.1> (Erişim Tarihi: 20.05.2020)
- UNWTO, (2020b). World Tourism Barometer, May 2020: Special Focus on the Impact of COVID-19. Erişim: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284421930> (Erişim Tarihi: 12.06.2020)
- UNWTO. (2020c). International Tourist Numbers Could Fall 60-80% in 2020, Unwto Reports. Erişim: <https://www.unwto.org/news/covid-19-international-tourist-numbers-could-fall-60-80-in-2020> (Erişim Tarihi: 20.05.2020)
- Wachyuni, S. S., ve Kusumaningrum, D. A. (2020). The Effect of COVID-19 Pandemic: How are the Future Tourist Behavior? *Journal of Education, Society and Behavioural Science*, 33(4), 67-76.

- Wanjala, K. (2020). Economic Impact Assessment of the Novel Coronavirus on Tourism and Trade in Kenya: Lessons from Preceding Epidemics. *Finance ve Economics Review*, 2(1), 1-10.
- Wen, J., Wang, W., Kozak, M., Liu X. ve Hou H. (2020): Many Brains are Better than One: The Importance of Interdisciplinary Studies on COVID-19 In and Beyond Tourism. *Tourism Recreation Research*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/02508281.2020.1761120>
- WHO, (2018). Managing Epidemics: Key Facts about Major Deadly Diseases. Luxembourg: World Health Organization. Erişim: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/272442>
- WTTC, (2020a). Turkey, 2020 Annual Research: Key Highlights. Erişim: <https://wttc.org/Research/Economic-Impact> (Erişim Tarihi: 24.05.2020)
- WTTC, (2020b). Economic Impact Reports. Erişim: <https://wttc.org/Research/Economic-Impact> (Erişim Tarihi: 24.05.2020)
- Wu, L., ve Hayashi, H. (2014). An Analysis of Tourist Perception and Attitude toward Disasters. *Journal of Social Safety Science*, 24, 311-320.
- Yang, Y., Zhang, H., ve Chen, X. (2020). Coronavirus Pandemic and Tourism: Dynamic Stochastic General Equilibrium Modeling of Infectious Disease Outbreak. *Annals of Tourism Research*. Erişim: <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.102913>
- Yılmaz, D. Ö. (2004). *Turizm İşletmelerinde Kriz Yönetimi ve Konaklama İşletmeleri Yöneticilerinin Krizlere İlişkin Yaklaşımlarına Yönelik Bir Araştırma*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Ying, T., Wang, K., Liu, X., Wen, J. ve Goh, E. (2020): Rethinking Game Consumption In Tourism: A Case of the 2019 Novel Coronavirus Pneumonia Outbreak In China. *Tourism Recreation Research*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/02508281.2020.1743048>
- Zeng, Z. Chen, P. ve Lew, A. A. (2020): From High-Touch to High-Tech: COVID-19 Drives Robotics Adoption. *Tourism Geographies*. Erişim: <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1762118>
- Zenker, S., ve Kock, F. (2020). The Coronavirus Pandemic: A Critical Discussion of a Tourism Research Agenda. *Tourism Management*. Erişim: <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2020.104164>

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 259-292

Kentsel Sürdürülebilirlik ve Kentsel Dirençlilik Perspektifinden Tarihteki Pandemiler ve Covid-19 Pandemisi

The Historical Pandemics and the COVID-19 Pandemic from the Perspective of Urban Sustainability and Urban Resilience

• Çiğdem TUĞAÇ*

*Dr., Şube Müdürü, Çevre ve Şehircilik Uzmanı, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü, İklim Değişikliği ve Uyum Dairesi Başkanlığı, Yerel İklim Değişikliği Politikaları Şube Müdürlüğü, Ankara / Türkiye.
PhD., Head of Branch, Environment and Urbanization Expert, Ministry of Environment and Urbanization, General Directorate of Environmental Management, Climate Change and Adaptation Department, Local Climate Change Policies Branch, Ankara / Turkey.
ciğdem.tugac@csb.gov.tr
ORCID: 0000-0002-2555-6641

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:
16/05/2020
Kabul Tarihi / Date Accepted:
12/06/2020
Yayın Tarihi / Date Published:
15/07/2020

Atf: Tuğaç, Ç. (2020). Kentsel Sürdürülebilirlik ve Kentsel Dirençlilik Perspektifinden Tarihteki Pandemiler ve Covid-19 Pandemisi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 259-292

Citation: Tuğaç, Ç. (2020). The Historical Pandemics and the Covid-19 Pandemic from the Perspective of Urban Sustainability and Urban Resilience. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute, Outbreak Diseases Special Issue*, 259-292

Öz

Kentlerde nüfusun yoğunlaşması ve gerçekleştirilen faaliyetler, insan sağlığına zarar veren biyolojik tehlikelerin ortaya çıkması için uygun koşulları oluşturmaktadır. Biyolojik tehlikelere ilişkin süreçlerin yönetilememesi durumunda, salgınlar ortaya çıkabilmekte ve tüm dünyada etkili olduklarında pandemi olarak adlandırılmaktadır. Tarihsel süreçte, farklı salgınlar, kentlerde önemli dönüşümlere neden olmuştur. Günümüzde yaşanan koronavirüs (Covid-19) pandemisi de söz konusu dönüşümü başlatmış durumdadır. Bu nedenle kentsel politika ve strateji geliştirme süreçlerinde salgınların etkilerinin, kentsel sürdürülebilirlik ve kentsel dirençlilik perspektifinden değerlendirilmesi önemlidir. Çalışmanın amacı, tarihsel süreçte yaşanan pandemilerin kentsel alanlarda ortaya çıkmasına öncülük ettiği değişimlerin ve Covid-19 pandemisi nedeniyle dönüşüm gerçekleşmesi muhtemel alanların, kentsel sürdürülebilirlik ve kentsel dirençlilik bağlamında değerlendirilmesidir. Çalışmada, Covid-19 pandemisinin, küreselleşmenin de etkisiyle tarihte görülen salgın ve pandemilerden farklı olarak, sadece kentsel mekanla sınırlı kalmayacak, tüm dünyada gelecek kuşakların yaşam koşullarını belirleyecek düzeyde önemli toplumsal, ekonomik, çevresel ve teknolojik dönüşümleri başlatacağı sonucu elde edilmiştir. Covid-19 pandemisi, bir sağlık krizinden öte, insanları mevcut davranış kalıplarında değişiklik yapmaya zorlayan yeni bir dönemin başlangıç noktasıdır.

Anahtar Kelimeler: Kentsel sürdürülebilirlik, kentsel dirençlilik, Covid-19, salgın, pandemi, halk sağlığı.

Abstract

The concentration of population in cities and the activities carried out constitute the appropriate conditions for the emergence of biological hazards that harm human health. If processes related to biological hazards cannot be managed, epidemics can occur, and when they are effective all over the world, they are called pandemic. In the historical process, different epidemics have caused significant transformations in cities. Today's coronavirus (Covid-19) pandemic has initiated this transformation. It is therefore important to evaluate the effects of epidemics from the perspective of urban sustainability and urban resilience in urban policy and strategy development processes. The aim of the study is to evaluate the changes that pandemics have emerged in urban areas in the historical process and the areas that are likely to be transformed due to Covid-19 pandemic in the context of urban sustainability and resilience. The study concluded that the Covid-19 pandemic, unlike the epidemics and pandemics seen in history due to globalization, will initiate significant social, economic, environmental and technological transformations that will determine the living conditions of future generations all over the world. The Covid-19 pandemic, more than a health crisis, is the starting point of a new era that forces people to make changes to their current behaviour patterns.

Keywords: Urban sustainability, urban resiliency, Covid-19, epidemic, pandemic, public health.

Giriş

Kentler, nüfusun ve ekonomik faaliyetlerin yoğunlaştığı yerlerdir ve bu nedenle halk sağlığına ilişkin konular tarih boyunca gündemlerinde yer almıştır. Kentlerin sağlık koşullarını kentte gerçekleştirilen faaliyetler, dönemin tıbbi kabulleri ve kentin içinde bulunduğu bölgenin özellikleri gibi etmenler belirlemiştir (EU [European Union], 2016; Vojnovic vd., 2019). Kentlerde günlük yaşantıda virüsler, bakteriler, kirleticiler, zehirler ve kimyasallar gibi insan, hayvan ve bitki sağlığına zarar veren biyolojik tehlikeler için oldukça uygun bir ortam vardır. Bu tehlikelerle mücadele yöntemleri ise çeşitlilik göstermektedir. Aşılar ya da diğer tıbbi müdahaleler gerçekleştirilebildiği gibi, basitçe el yıkamak gibi hijyen kurallarının yaygınlaştırılmasına dönük çalışmalar da yürütülmektedir. Ancak alınan tedbirlere rağmen biyolojik tehlikelerin yönetilememesi durumunda, salgınlar ortaya çıkabilmektedir. Salgınlar (epidemi); tek bir patojenik kaynağa bağlı olarak ortaya çıkan, bir topluluk ya da bölgede görülen ve insanları etkileme hızı, kontrol edilebilmesinden daha fazla olan hastalıklardır. Salgınlar, küresel düzeyde etkili olması halinde 'pandemi' olarak nitelendirilmektedir. Pandemi, Yunanca 'pandemos (pan-herkes, demos-halk)' kelimesinden gelmektedir. Yani

pandemi denilerek; tüm halkaların enfeksiyona maruz kalacağı ifade edilmektedir (Coppala, 2007: 72; TTD [Türk Toraks Derneği], 2020).

Tarihsel süreçte salgınların ve pandemilerin, kentlerin yapısında önemli değişimlere neden olduğu görülmektedir (Lubell, 2000). Bu kapsamda en güncel tehdit ise, literatürde ‘*Coronavirus Disease 2019/COVID-19*’ olarak anılan ‘koronavirüs’ pandemisidir. 2019 yılının son günlerinde Çin’in Wuhan kentinde başlayan salgın, Antarktika dışındaki tüm kıtalara yayılmış, Dünya Sağlık Örgütü (*World Health Organization-WHO*) (2020) tarafından 12 Mart 2020 tarihinde pandemi olarak ilan edilmiştir. COVID-19 pandemisi, henüz 2020 yılının başında, her alanda önemli dönüşüm süreçlerini başlatmıştır. Birleşmiş Milletler (BM) Habitat’a (2020: 2) göre, 210 ülkede 1430 kent COVID-19’dan etkilenmiştir. COVID-19 vakalarının %95’i kentsel alanlarda görülmüştür. BM Kalkınma Programı (*United Nations Development Programme-UNDP*) (2020a) tarafından da COVID-19 pandemisinin, çağımızı tanımladığı ve küresel bir sağlık krizinden çok daha fazlası olduğu ifade edilmiştir.

COVID-19 nedeniyle insanların, iklim değişikliğine bağlı aşırı hava olaylarındaki ve çevresel afetlerdeki artışı gündelik yaşamlarında deneyimlemelerine rağmen değiştirmedikleri ve normal kabul ettikleri tüketim alışkanlıklarını tekrar değerlendirmeye başladıkları ve bunun yanı sıra günümüz teknolojisi buna uygun olduğu halde, günlük yaşamda yeterince etkin bir biçimde kullanmadıkları dijital altyapıyı, uzaktan eğitim ve iş görüşmeleri kapsamında yaygın bir biçimde kullanmaya başladıkları görülmektedir (UNDP, 2020b). COVID-19 pandemisinin etkisiyle değişimlerin yoğunlukla; kentsel alanların planlanması, kentsel politikalar ve kentsel faaliyetlerin içeriğine ilişkin olarak gerçekleşmesi ve önemli küresel sonuçlar ortaya çıkartması öngörülmektedir (UN Habitat, 2020).

Dünyanın pek çok yerinde kentlerde sokağa çıkma yasağı ilan edilmesi veya getirilen kısıtlamalar nedeniyle, ekonomik faaliyetler yavaşlamıştır. Bunun sonucu olarak; ekonominin motoru olarak ele alınan kentlerde, pandemi sırasındaki ve sonrasındaki süreçte sosyo-ekolojik sistemin¹ devamlılığının ve bu kapsamda kentsel sürdürülebilirliğin ve kentsel dirençliliğin ne şekilde sağlanabileceğine ilişkin tartışmalar da giderek artmaktadır (UNDP, 2020b; Srivastava, 2020). COVID-19 pandemisinin önümüzdeki dönemde sosyal, ekonomik, çevresel, politik ve teknolojik alanlarda kaynaklık edeceği

¹ Sosyo-ekolojik sistem yaklaşımında, sürdürülebilirliğin de temel bileşenleri olan toplum, ekonomi ve çevre ilişkileri temel alınmakta ve kurumsal, sosyal, beşeri sermaye, altyapı ve teknoloji kullanımı ile sistemin sürdürülebilirliğinin sağlanabileceği ifade edilmektedir (Kozaman ve Şengezer, 2013:180).

dönüşümlerin varacağı nokta henüz netlik kazanmasa da pandeminin başlangıcından bu yana sürecin gelişimi, bu konuda önemli ipuçları sağlamakta; yerküre, kentler ve tüm insanlar için yeni normallerin gelişeceğinin sinyallerini vermektedir.

Bu doğrultuda bu çalışmanın amacı, tarihsel süreçte yaşanan pandemilerin kentsel alanlarda ortaya çıkmasına öncülük ettiği değişimlerin ve ilerleyen süreçte COVID-19'a bağlı olarak kentlerdeki temel dönüşüm alanlarının neler olabileceğinin, kentsel sürdürülebilirlik ve kentsel dirençlilik kavramları bağlamında değerlendirilmesidir. Bu kapsamda makale 3 bölüm halinde ele alınmıştır. (1) Öncelikle tarihte yaşanan salgınların ve pandemileri oluşturan koşullar ve kentlerde neden olduğu değişimler incelenmiştir (2) Ardından kentsel sürdürülebilirlik ve kentsel dirençlilik kavramları ve bunların sağlanmasına dönük stratejiler, kentlerin salgınlar ve diğer tehditlerle karşılaştıklarında yaşadıkları dönüşümlerle birlikte ele alınmıştır. (3) Son kısımda ise COVID-19 pandemisinin önümüzdeki dönemde kent planlama, kentsel karar alma ve politika geliştirme süreçlerinde ve küresel çapta ortaya çıkartması öngörülen sonuçlar ve değişimler irdelenmiştir. Tüm bu bölümlerden elde edilen bulgular ise Sonuç kısmında bir arada değerlendirilmiştir.

Çalışma yöntemi olarak; çalışmanın amacına uygun verilerin toplanması ve çözümlenebilmesi için gerekli koşulların tanımlanmasında ilişkisel araştırma modeli kullanılmıştır. Buna göre salgınlar ile kentlerde ortaya çıkan dönüşümlerin ilişkisinin kurulması hedeflenmiştir. Araştırma için gerekli veriler konu ile ilgili çalışmalara yer veren literatürden elde edilerek; bir arada değerlendirilmiştir. Çalışmada BM'nin, Dünya Bankası'nın ve Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'nin (*Intergovernmental Panel on Climate Change-IPCC*) istatistikî verilerinden yararlanılmıştır.

1. Tarihsel Süreçte Pandemiler, Halk Sağlığına Yaklaşım ve Kentler

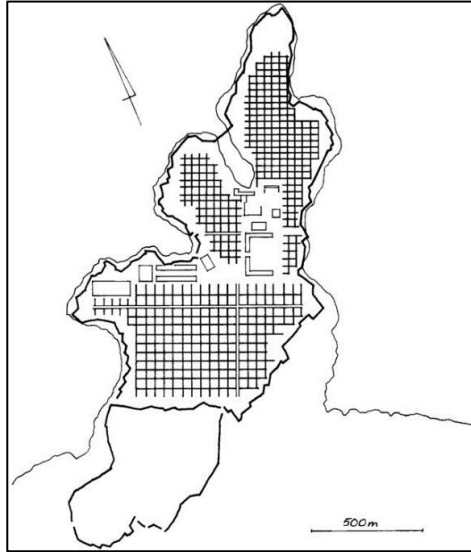
Kentlerin gelişimi, beraberinde dönemin koşullarına bağlı olarak farklılaşan halk sağlığı sorunlarını ve salgınları getirmiş, bunlar da kentlerde dönüşümlere öncülük etmişlerdir. Aşağıdaki alt başlıklarda bu dönüşüm süreçleri dönemsel olarak ele alınmıştır.

1.1. Antik Kentler

Kentlerin gelişiminin tarihi Neolitik döneme (MÖ. 5000-3000) kadar uzanmaktadır. Kentlerde hastalıklar, ilk yerleşimlerden beri görülmektedir. Tarım toplumuna geçişle birlikte temel besin

kaynağının tahıllar olmasıyla hasadın iyi olmadığı dönemlerde kıtlıklar yaşanması, hayvanlarda hastalıklar görülmesi, ilk kentsel yerleşimlerde yiyeceklerin doğru bir biçimde saklanamaması ve evcil hayvanlardan insanlara geçen parazitler hastalıklara neden olmuştur. Bu dönemde sistozomyas (bir tür parazit enfeksiyonu) ve sıtma hayvanların taşıyıcılığıyla, tifo (karahumma), cüzzam veya dizanteri gibi hastalıklar da insandan insana taşınarak yayılmıştır. Hızla yayılan diğer hastalıklar ise kolera, kabakulak, kızamık ve suçiçeği olmuştur (Jakob, 2008: 737). Platon ve Aristo tarafından kentlerin sürdürülebilirlikleri için nüfuslarının sınırlandırılması gerektiği ifade edilmiştir (Kılıç, 2006: 90).

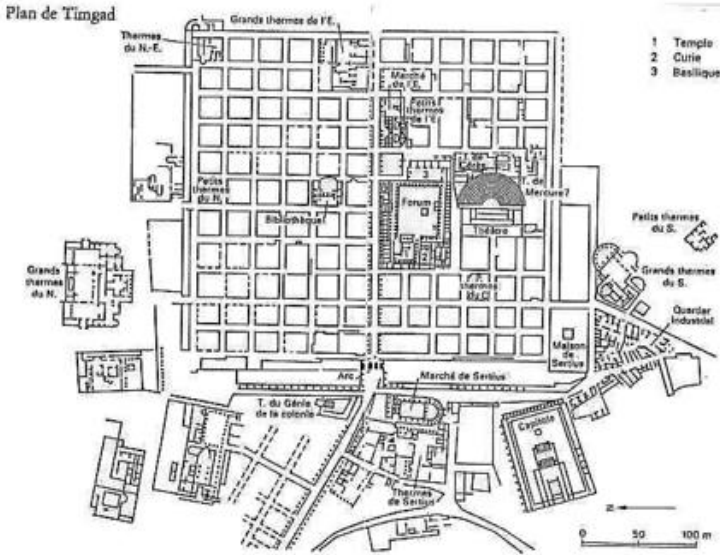
Antik Yunan'da hastalıkların yayılması, tarihçi Lewis Mumford'un (2013: 183) kirlilik toleransı olarak nitelendirdiği duruma bağlıdır. Bu kentlerde atıklar ve gübreler konusunda tedbir yoktur, sıhhi tesisat ve lağımlar bulunmamaktadır. Ancak nadir de olsa Milet (*Miletos*) (Şekil-1) ve Delos gibi kentlerin MÖ 8. yüzyılın başlarında drenaj sistemine sahip oldukları görülmektedir. Antik dönemde sadece Yunan kentlerinde değil, Mısır'da ve Hitit'de de salgın hastalıklar görülmüştür. Benzer biçimde Mezopotamya ve Çin tıbbi kayıtlarında, kentlerde salgın hastalıkların olduğu yazılmıştır (Cilliers ve Retief, 2012: 46; Jakob, 2008: 738).

Şekil-1.
Milet (*Miletos*) kent planı (Grant, 2001).

1.2. Roma Dönemi Kentleri

Antik Roma, dönemi içinde en kalabalık kenttir ve yaklaşık 1,2 milyon kentli yaşamaktadır. Çevre sorunları, daha o dönemde görülmeye başlanmıştır. Roma’da ısınma, pişirme, atıklar ve el işçiliği için odun yakılması hava kirliliğine neden olmuştur. Oysa Hipokrat Hava, Su ve Mekanlar adlı çalışmasında, kentlerin planlanmasında iklim ve havalandırma koşullarının önemine değinmiş, halk sağlığına ilişkin tavsiyelerde bulunmuştur (Mumford, 2013: 182; Jakob, 2008: 738; Cilliers ve Retief, 2012: 46). Romalı kent plancısı Vitruvius tarafından da kentlerin yer seçim kriterleri belirlenerek; bataklık kenarlarına kurulmamaları, kıyı kentlerinin yaz aylarında ısınmasının engellemesi bakımından, güneye veya batıya yönlendirilmemesi gibi yaklaşımlar geliştirilmiştir. Roma kentleri (Şekil-2), Yunan kentlerinin ızgara (*grid-iron*) planını² ve bölgelemeyi (*zoning*) yani kentsel fonksiyonların kentin farklı bölgelerinde olduğu şemayı sürdürmüştür. Bu şema kentin savunulmasıyla ilişkilidir ve Roma kentlerinde standart haline getirilmiştir. Ancak bu standart taşra kentlerinde geniş caddeler halinde uygulanırken, Roma’da sıkışıklık, sokaklarda darlık ve nüfus yoğunluğu söz konusudur (Cilliers ve Retief, 2012: 43; Mumford, 2013: 266, 278).

Şekil 2. Timgad kenti (Özdizbay, 2020).

² Hippodamos sistemi olarak da bilinir (Mumford, 2014: 217).

İmparatorluğun farklı bölgeleriyle ilişkili olmasıyla Roma'da, kolera, tifüs, dizanteri, sarılık, sıtma ve çocuk felci salgınları sık yaşanmıştır. Mezopotamya seferleri sonrasında yaygınlık kazanan ve imparatorun da aynı hastalıktan ölmesinden dolayı Antonine vebası olarak anılan kızamık ya da çiçek virüsüne bağlı salgında çok sayıda kişi ölmüştür. Roma'daki salgınlarda MÖ 1. yüzyılda 750 bin kişi, MS 2. yüzyılda bir milyondan fazla kişi ölmüştür. (Coppala, 2007: 73; Jakob, 2008: 738; Cilliers ve Retief, 2012: 46, 51; Havlıcek ve Morcinek, 2016: 42).

Roma'da salgınlara neden olan önemli bir diğer unsur da kentsel hizmetlerin yetersizliğidir. Roma'da fare ve böcekler çoğalacak ortam bulabilmektedir. Halkın çok katlı büyük binalar olan *insulal*arda yaşadığı Roma'da, su kilometrelerce öteden kurşun borularla kente taşınmış, kente seramik, tahta ve deri borularla dağıtılmıştır. Ancak suya sosyal statüsü yüksek kişiler erişebilmiştir. Çok katlı apartmanlarda³, su imkanı sadece ev sahibinin yaşadığı zemin katta mevcuttur. Kiralanan üst katlarda (*cenaculum*) ise kiracıların havalandırma ve ışık için tek pencereleri bulunmaktadır. Bunlarda ise cam yoktur; deri, bez veya ahşap kepenkler kullanılmaktadır. Isınmada dairelerde mangal kullanması sağlık sorunlarını ve yangın riskini de arttırmıştır (Havlıcek ve Morcinek, 2016: 35; Cilliers ve Retief, 2012: 49; Jakob, 2008: 739; Coppala, 2007: 73).

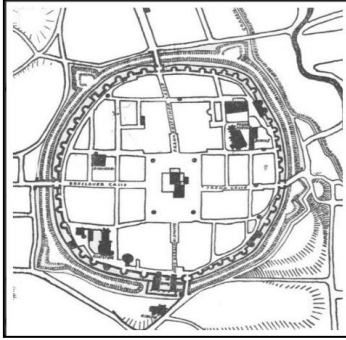
Roma İmparatorluğu'nda hamamlar, kanalizasyon sistemi ve tuvaletler vardır, ancak katı atıklar ve insani atıkların durumu, İmparatorluk kentleri genelinde kötüdür. Çöpler -insan cesetleri dahil- halk sağlığına aykırı şekilde kentin dış mahallelerinde yaygın olan, açık çukurlara atılmaktadır. Roma'da fazla suyu ve atıkları doğrudan Tiber Nehrine deşarj eden ve bir kısmı günümüzde de kullanılan *Cloaca Maxima* (büyük kanalizasyon) bulunmaktadır. Kentte kanalizasyon birinci kattaki tuvaletlere bağlıdır, kalabalık kira evlerinde ise yoktur. Atıklar doğrudan sokağa atılmakta ya da merdiven altındaki sarnıçlarda biriktirilerek, toplanmaktadır. Atıkların nehirlere atılması su kirliliği oluşturmuştur. Bütün bu unsurlar bir arada veba ve sıtma başta olmak üzere, salgın hastalıkların ortaya çıkmasına ve kitlesel ölümlere neden olmuştur. Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'te tarihin bilinen ilk veba pandemisi; Justinian vebası, gemiler ile Mısır'dan taşınmıştır ve vektör hayvan farelerdir. 200 yıl boyunca hastalık tekrarlamış ve

³ İmparator Augustus tarafından yıkılma sorunları nedeniyle en fazla 20 metre yükseklikte yapılmalara karar verilmiştir (Cilliers ve Retief, 2012: 47).

imparatorluk sınırlarını aşarak pandemi haline gelmiştir. 25 milyon kişinin ölümüne yol açan pandemi, Akdeniz'in nüfusunu dörtte bir oranında azaltmıştır (Havlíček ve Morcinek, 2016: 35; Cilliers ve Retief, 2012: 49; Jakob, 2008: 739; Coppala, 2007:73; Mumford, 2013: 273-276).

1.4. Orta Çağ Kentleri

Kentleşme, Orta Çağ'da önce feodalite ve sonra komün yönetimleriyle sürmüştür. Roma döneminde Roma Barışı'nın (*Pax Romana*) kabul edilmesiyle kentlerin surları ortadan kalkmışken, Orta Çağ kentleri yeniden (kale-kent, *burg*⁴) yüksek surlarla çevrilmiştir (Pirenne, 2014: 56). Belirgin bir plana göre inşa edilmemiş kentler (Şekil-3), genellikle daire biçimindedir, hendekle çevrilidir ve çok kalabalık⁵ değillerdir. Evlerin aralarında ekili tarlalar ve bahçeler bulunmaktadır (Cilliers ve Retief, 2012: 55).

Şekil-3. Orta Çağ-Dzierżoniów ve Pisa (Medievalheritage.eu, 2020; Wikimediacommons, 2020).

Özellikle Avrupa'da 1050-1250 yılları arasında ticaretin canlanmasıyla⁶, kentler dönüşüme uğramaya başlamıştır. Tüccar kolonileri kale-kentlerin dışında gelişerek, kalabalıklaşmış ve dış-kentler yani banliyöler (*forisburgus*, *suburbium*) oluşturmuşlardır. Burada yaşayanlara 'kentsoylu (*burjuva*, *burgenses*)' denilmektedir (Pirenne, 2014: 105,113). Kentlere ticaret fonksiyonunun gelmesiyle,

⁴ Farklı metinlerde *castellum*, *castrum*, *urb*, *municipium* olarak da geçmektedir (Pirenne, 2014: 58).

⁵ Tarihçi Henri Pirenne (2014: 60), kesinliği kanıtlanmasa da kentlerin nüfuslarının birkaç yüz kişiyi aşmadığını ifade etmiştir.

⁶ Mumford (2013: 318), Pirenne'nin aksine, 11.yüzyılda ticaretin canlanmasının Orta Çağ kentinin temelini oluşturmadığını ve birçok kentin bundan önce kurulduğunu belirtmiştir.

nüfusları kalabalıklaşmış, hiçbir önlem alınmadığından sur içindeki boşluklar dolmaya başlamıştır. Bu durum, sağlıklı bir ortam oluşturmuştur. Orta Çağ kentlerinde arıtma ve atığa dönük belediyeçilik hizmetleri yoktur (Pirenne, 2014: 58). Drenajlar çöple dolmuş ve nehirler kanalizasyon işlevi görmüştür. Sağlık sorunlarında artış yaşanması nedeniyle, kenti besleyen su kaynaklarına ve derelere çöp atılmasını yasaklayan yasal düzenlemeler getirilmiştir. Dönemin koşullarında temizlik, toplumsal olarak önem atfedilen bir konu değildir ve kilise tarafından kirlilik, bir tür kutsallık simgesi olarak kabul edilmiştir. Bu koşullara, soğuk hava ve kıtlık da eklenince, 14. yüzyılda kara veba/kara ölüm salgını ortaya çıkmıştır (Mumford, 2013: 358, 368; Lubell, 2020). Veba, bit ve pire gibi parazitlerin ısırmasıyla insandan insana bulaşmaktadır. Hastalıktan kaçmak için kırsal alanlara giden kentliler, beraberlerinde hastalığı da götürmüşlerdir. 10 yıl ve daha uzun döngülerle hastalık tekrarlamıştır. Hastalığın deniz yoluyla dünyanın diğer bölgelerine taşınmasıyla, kara veba pandemi haline gelmiş, sadece Avrupa'da 20 milyon kişi ölmüştür (Jakob, 2008: 739; Coppala, 2007: 73; TÜBA [Türkiye Bilimler Akademisi], 2020: 21).

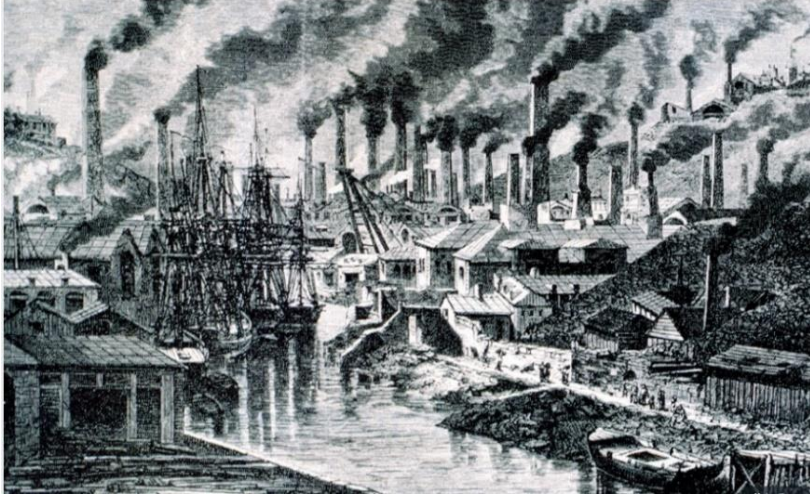
Veba salgınının etkileri, Rönesans dönemindeki kentsel gelişmeye öncülük etmiştir. Kentlerin temizliği sağlanarak, erken dönem karantina uygulamaları geliştirilmiştir. Mimar ve mühendislerin desteğiyle sıkışıklığı gidermek doğrultusunda kent sınırları genişletilerek, daha geniş kamusal alanlar tasarlanmıştır (Lubell, 2020).

1.5. Sanayi Devrimi ve Kentler

Orta Çağ kentlerindeki dönüşüm süreci 16.-18. yüzyıllar boyunca sürmüştür. 18. yüzyılda buhar makinesinin icadıyla Sanayi Devrimi süreci başlamıştır. Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesinden önceki koşulları Fiedrich Engels (1997: 46, 47), İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu isimli kitabında aktarmıştır. Buna göre, kırsal alanlarda evlerde, küçük ölçeklerde gerçekleştirilen üretim, tek pazar iç pazar olduğundan, ailelerin geçimini sağlamaya yetmektedir. Nüfus yavaş arttığından, geçim zor değildir. Ancak buhar makinesi kullanımının yaygınlık kazanması, kırsal alanlarda işsizlik ortaya çıkarmıştır. İşsiz kalan nüfusun kentlere gitmek zorunda kalması, kentlerde gelişen sanayi için hazır iş gücünü sağlamıştır.

18. ve 19. yüzyılda İngiltere merkezli olarak Sanayi Devrimi gerçekleşmiştir. Tüketim mallarına artan talep ile yerel pazarlar, ulusal ve uluslararası pazarlara evrilmiştir. Kırsaldaki üretim, kentlere sanayi fonksiyonu olarak eklenmiş ve hızlı kentleşmeyi başlatmıştır.

Fabrikalar için bir düzenleme yapılmamıştır, üretim devamlı sürmektedir. Üretimdeki artış, kentlerin nüfuslarını yükseltmektedir. Erken dönem sanayi kentlerinde 12 saatten fazla çalışmak zorunda kalan insanlar, fabrikaların yakınlarındaki *slumlarda* (yoksul komşuluklar) yaşamaktadır. Kentlerin bu yoksul bölgelerinde, arıtım ve kanalizasyon sistemleri bulunmamaktadır. Bu nedenle de salgınların görülmesi oldukça yaygındır. Birçok insan tifodan, koleradan, dizanteriden ve tüberkülozdan ölmüştür (Chambliss ve Eglitis, 2018: 416, 486; Çınar, 2000: 30; Wilde, 2019).

Şekil-4. Sanayi devrimi ve kentlerde kontaminasyon (Navia, 2014).

19. yüzyılda sanayi kentlerindeki koşulları, İngiliz yazar George Gissing (1889) şöyle aktarmaktadır:

Kötü kokulu pazar yeri sokakları, fabrikalar, kirli depolar, dar sokaklarda küçük ticaret ve zanaat alanları ve yoğun bir kalabalık, veba salgınına yol açacakmış gibi duran çirkin avlular ve geçitler, her yerde en yorucu şekillerinde kıyasıya çalışan insanlar, halkın yoğun olarak bulunduğu caddeler tren vagonlarının gümbürtüsü ile yankılanmaktadır, kaldırımlarda bayağı insanlar, köşelerde ve saklanılabilecek deliklerde en çirkin halleriyle yoksullar.

1842 yılında İngiliz bürokrat Edwin Chadwick, kentlerdeki kötü yaşam koşulları ile salgın hastalıklar arasındaki ilişkiyi ortaya koyan bir rapor hazırlamıştır. Böylece İngiltere’de halk sağlığı araştırmaları başlamış ve yasal düzenlemelere öncülük etmiştir (Gürsoy, 2006: 266). Aynı dönemde Amerikan şehirlerindeki yoksulluğunun

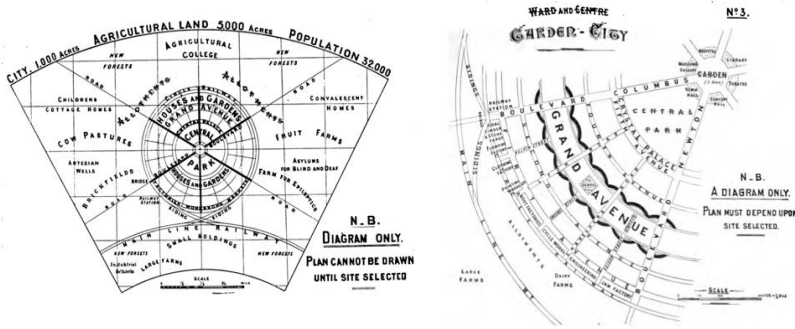
genişliği ve işçi sınıfının yaşadığı yoksul komşulukların yapısı, kent ekolojisi disiplininin ortaya çıkmasını sağlamıştır (Martindale, 2012: 14; Wilde, 2019).

18. yüzyılda sarı humma, 19. yüzyılda ise kolera ve çiçek gibi salgınlar sonucu kentlerde belediyecilik hizmetlerine başlanmıştır. Ancak sebep, kentlerdeki yoksul komşulukların geliştirilmesi değil, buralardan kaynaklanan salgınlardan, orta ve üst gelir gruplarının korunmak istenmesidir. Böyle de olsa modern kent planlamasının temelleri atılarak; daha geniş caddeler tasarlanması, kentsel arıtma ve temizlik sistemlerinin ve binalarda sıhhi tesisatın kurulması sağlanmış ve banliyöler oluşturulmuştur. Arıtma seferberliği ile kentlerde daha temiz su kaynakları ve yaşam çevrelerine ilişkin bir akım oluşturulmuştur (Lubell, 2020; Çınar, 2000: 32).

1.6. Bilgi Devrimi, Post-Endüstriyel Toplum ve Kentler

20. yüzyıl, bilgi devrimi ve hızlı kentleşme çağı olarak nitelendirilmektedir. Bu süreçler, kentleri etkileyen problemlerde de artışlara neden olmuştur. Büyük kentler, modern uygarlığı temsil etse de insanlık, daha önceki hiçbir dönemde doğadan bu denli uzaklaşmamıştır (Chambliss ve Eglitis, 2018: 418; Wirth, 2002: 77). 20. yüzyılda tüberküloz, tifo, çocuk felci ve İspanyol gribi⁷ gibi hastalıklar; kentsel planlama, gecekonduların dönüşüme, konut reformuna, atık yönetimine ve modernizme öncülük ederek, kentlerde bölgelemenin yeniden ele alınmasını sağlamıştır. Ayrıca, kentsel tasarımlarda çelik ve cam gibi temizliği daha kolay sağlanabilecek malzemelerin kullanılmasına ve daha havadar mekanların tasarlanmasına başlanılmıştır (Lubell, 2020; Coppola, 2007: 73). Bu dönemde kent planlamayla ilgili alternatif çözümler de geliştirilmiş, Ebenezer Howard tarafından 1898’de (1902’de tekrar yayımlanmıştır) sürdürülebilir kentleşmenin erken dönem modeli olan Bahçe Kent (Şekil-5) tasarlanmıştır (Çınar, 2000:27).

⁷ İspanyol gribi olarak da bilinen hastalık, pandemi haline gelerek 18 ay gibi bir sürede 25-50 milyon kişinin ölümüne sebep olmuştur (Coppola, 2007:73)

Şekil-5. Ebenezer Howard'ın bahçe kent modeli (Nairn, 2009).

20. yüzyılda kitlesel ölüme neden olan bir başka afet de 1952'de Londra'da yaşanmıştır. Kötü hava şartlarından, ısınma amaçlı olarak aşırı kömür kullanımıyla artan hava kirliliğinden, bir hafta içinde 4000 kişi ölmüştür. Bu felaket kentlerde temiz hava hareketini başlatmıştır (Keleş ve Hamamcı, 1998: 19).

20. yüzyılda kentler için önemli bir kırılma noktası da 1971 yılında mikroçipin icadıdır. Bilgisayar teknolojisi ve otomasyon ile üretim hızlanmış, tüketicilerin ürüne daha çabuk ulaşması, tüketimi arttırmıştır. Otomobil teknolojisinin gelişmesiyle kentsel yayılma ve banliyöleşme artmıştır, ancak bu durum çevresel tahribata neden olmuştur (Chambliss ve Eglitis, 2018: 418). Çevrenin korunması ve kentlerde sağlık düzenlenmelerin öneminin anlaşılmasıyla, sürdürülebilirliğe ilişkin çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. 1972'de Stockholm'de düzenlenen BM İnsan Çevresi Konferansı, Roma Klubü'nün Büyümenin Sınırları Raporu, BM Çevre Programının (*United Nations Environment Programme-UNEP*) ve BM İnsan Yerleşimleri Programı'nın (BM-Habitat) kurulması öncü çalışmalardır. Ardından 1992'de BM Çevre ve Kalkınma Konferansı'nın (Rio Konferansı) kentleşmeyi ilgilendiren önemli çıktıları, Gündem 21 ve BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS) olmuştur. 2002'de Rio+10 ve 2012'de Rio+20 Konferansları, sürdürülebilirliğin kentsel boyutunun da tartışıldığı konferanslardır. Ancak bu çalışmalara rağmen insanlığın üretim ve tüketim kalıplarında değişim olmamıştır (Simon vd., 2018).

Özetle; kentler, insan nüfusunun yoğunluğu, gerçekleştirilen faaliyetler, kirlilik ve insanların hareketliliğiyle hastalık etmenlerinin farklı bölgelere taşınabilmesi sonucu, tarih boyunca kitlesel ölümlere neden olan salgınların kaynağı olmuşlardır. Bu süreçleri hızlandıran bir diğer unsur da kentsel yayılma sonucunda, doğal kaynaklara zarar

verilmesidir. Daha önce yerleşilmemiş kırsal alanların kentsel gelişmeye açılması, insanların yeni hastalıklarla karşılaşmasında önemli rol oynamıştır (Jakob, 2008:740; Özden ve Özmat, 2014: 61). Tarihsel süreçte kentlerde farklı sebeplerle gelişen salgın hastalıklar, insanlar için trajik sonuçlar ortaya çıkartırken, bir yandan da sürdürülebilir ve dirençli kentlerin planlanması, tasarımı, altyapısı ve kentsel politikalar bağlamında da değişimleri başlatan temel unsurlardan biri olmuştur.

2. Kentsel Sürdürülebilirlik ve Kentsel Dirençlilik Kavramları

Sanayi Devrimi ile hızlanan kırdan kente göç olgusu, çağımızda en üst seviyeye gelmiştir. 21. yüzyılda 10 milyon kişi ve üstü nüfusa sahip mega kentler oluşmuştur ve beraberlerinde gürültü, hava kirliliği, doğadan uzaklaşma ve salgın hastalıklar gibi sorunları ortaya çıkartmaktadırlar. Yanardağların eteklerinde konumlanan veya aşırı hava kirliliğine rağmen kentsel fonksiyonlarını sürdüren mega kentlere rastlanmaktadır (Weichselgartner ve Kelman, 2014: 23). Küresel çapta mega kentlerdeki sağlıksız gecekondü alanlarında yaşayanların sayısı yaklaşık 828 milyar kişidir. 1990'da tüm dünyada 10 olan mega kent sayısı, 2018'de 33 olmuştur, 2030'da ise 43 olacağı öngörülmektedir (UNDP, 2020c; BM Habitat 2018a: 2).

Günümüzdeki kentsel gelişme biçiminin olumsuz etkileri, sadece kentsel alan ile sınırlı kalmamaktadır. Küresel ağlar söz konusudur ve insanlar ve üretilen mallar kara, deniz ve havayolu aracılığıyla sürekli ülkeler ve şehirler arasında hareket halindedirler. Doğal kaynaklara zarar verilen, atıkların doğanın taşıma kapasitesinin üstünde üretildiği, iklim değişikliğine bağlı aşırı hava olaylarının ve afetlerin arttığı bir ortamda, salgın hastalıkların görülmesi ve pandemi haline gelmesi şaşırtıcı değildir. Bu durum, kentsel sürdürülebilirlik ve kentsel dirençlilikle ilgili konuların ele alınmasına ve tartışılmasına neden olmaktadır.

Sürdürülebilirlik kavramı, kaynağını biyoloji ve ekolojiden almaktadır. Kentler ile sürdürülebilirlik kavramının bağlantısı kurulurken, daha çok doğal kaynak ve ekosistem hizmetleri kullanımının ve atık üretiminin; doğanın taşıma kapasitesi düzeyinde gerçekleştirilmesi bağlamında bir değerlendirme yapılmaktadır. Yani kentsel sürdürülebilirlikte bütünlük bir yaklaşımla kentsel faaliyetlerin dünyaya etkileri değerlendirilmekte ve 1987'da yayımlanan Ortak Geleceğimiz Raporu'nda (*Brundthland Raporu*) tanımlanan 'sürdürülebilir kalkınma' kavramıyla uyumlu şekilde, ekonomik büyümenin devam etmesi ve insanların refahının

sağlanması kavrama dahil edilmektedir. Böylece kentlerde bugün yaşayanların ve gelecek kuşakların ekonomik, çevresel ve sosyal gelişiminin sağlanması ve sağlıklı kentsel mekanların elde edilmesi temel yaklaşım olmakta, yani kavram daha çok insan ve ekonomi odaklı olarak ele alınmaktadır (Lankao vd., 2016: 3; URBES [Urban Biodiversity and Ecosystem Services], 2014).

Dirençlilik kavramı ise kaynağını ekoloji, mühendislik, antropoloji ve psikolojiden almaktadır ve afet riski azaltımı, iklim değişikliğine uyum, insani yardım ve kent planlaması süreçlerinde kullanılmaktadır. 1970’li yıllarda Crawford Stanley Holling (1973: 14) tarafından ekolojik sistemler incelenerek dirençlilik, “bir sistemin ve özelliklerinin değişime ve olumsuz etkiye maruz kalmasına rağmen, durum değişkenleri veya popülasyonları arasında aynı ilişkileri sürdürebilmesi” olarak tanımlanmıştır. BM Habitat (2018b:1) tarafından ise kentsel dirençlilik tanımlanarak, “kentsel sistemin, kentlileri ile birlikte şok ve streslere rağmen devamlılığının ve sürdürülebilirliğinin sağlanmasına dönük olarak uyum ve dönüşüm gerçekleştirebilme kapasitesi” olarak ifade edilmiştir. Dolayısıyla kentsel dirençlilik kavramı, kentin veya toplumun doğal afetler, ekonomik, toplumsal, çevresel değişiklikler ve salgınlar gibi risklere hazırlıklı olma, bunlara yanıt verme ve bunlara uyum sağlama kapasitesiyle doğrudan ilişkilidir. Bu kapsamda risk; tehlike (*hazard*) ve kırılganlığın (*vulnerability*) bir fonksiyonudur. Olumsuz bir etkenin meydana gelme olasılığı (tehlike); toplumları ya da sistemleri olumsuz yönde etkilerse riske dönüşecektir ve bu tehlikelere karşı bireyler kırılırlardır (World Bank, 2015).

Daha dirençli bir sistem, stres ve şoklarla çökmeden ya da alternatif bir rejime geçmeden önce dayanıklılık gösterecektir. Belli bir etkenle karşı direnç sağlamak, etkenle karşılaşmadan önceki normale dönmek değildir. Bunun ötesinde kentler gibi sosyo-ekolojik sistemlerin değişmesi, iç ve dış streslere ve baskılara uyum sağlamak ve onlara yanıtlar geliştirmek doğrultusunda dönüşmesi ve yeni normal duruma evrilmesi demektir. Bu evrilme sürecinde toplumun kapasitesi önemlidir, çünkü dirençlilik sosyal, politik ve kültürel süreçler tarafından şekillendirilmektedir. Bu süreçte sistemlerin kırılganlığını belirleyen unsur ise, tehdit eden etkenle karşı yanıt geliştirilmesini engelleyen sistemdeki açıklardır (Weichselgartner ve Kelman, 2014: 21; Lankao vd., 2016: 5).

Risk yönetimi ve sürdürülebilirlik kavramları ortak unsurlar taşımaktadır ve bu bakımdan dirençlilik kavramıyla ilişkilendirilmektedirler. Hem risk azaltımı hem de sürdürülebilirlik yaklaşımları, insan faaliyetlerinin çevresel etkilerinin ve çevresel

olaylara insanların yanıtlarının yönetilmesine yönelik genel bir çerçeve sunmaktadırlar. Çünkü her ikisi de geleceği etkileyen kararlarla ilişkilidirler. Dolayısıyla kentsel sürdürülebilirlikte, kavram sadece kentlilerin doğal ve sosyal kaynak temelini sürdürme kapasitesi olarak değil, aynı zamanda stres ve şoklara yanıt verme kapasitesi olarak da görülmektedir. Kentsel dirençlilik kavramı ise kentsel sisteme etki eden stres ve şoklara uyum sağlamaya yoğunlaşmakta, özellikle kentsel sosyo-ekolojik sistemde belli bir etken karşısında kritik eşikler içinde kalmak doğrultusunda uyum ve taşıma kapasitesini ifade etmek için kullanılmaktadır (UN Habitat, 2018b; Weichselgartner ve Kelman, 2014: 29).

BM 2030 Gündemi ve Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'nın (SKA) 11.'si Sürdürülebilir Kentler ve Topluluklar'a ilişkindir ve kentlerin kapsayıcı, güvenli, dirençli ve sürdürülebilir olmasını içermektedir. BM rakamlarına göre dünya nüfusunun %55'inin yani 4,4 milyar insanın kentlerde yaşıyor olması dolayısıyla kentleri daha sürdürülebilir yapmanın kapsamı; yeni iş imkanlarının oluşturulması, güvenli ve erişilebilir konutun sağlanması, dirençli toplumların ve ekonomilerin inşa edilmesini içermektedir. Ayrıca toplu taşımaya yatırım yapılması, yeşil alanların oluşturularak; katılımcı bir yaklaşımla kentsel planlamanın gerçekleştirilmesi de bu kapsamda ele alınmaktadır. Dolayısıyla SKA11 ile kentsel planlama ve politika süreçlerinde hem sürdürülebilirliği hem de dirençliliği sağlayan pratiklerin ortaya konulması beklenmektedir. 2050'de kentlerde 6,5 milyar kişinin yaşamasının öngörüldüğü bir tabloda, kentsel sürdürülebilirliğe ve dirençliliğe ilişkin söz konusu yaklaşımların kentsel yaşam ve sağlık koşullarına katkısı olacağı aşikardır (UNDP, 2020c; UN Habitat, 2018).

Kentlere sosyo-ekolojik süreçler olarak yaklaşmak, kentsel sürdürülebilirlik ve kentsel dirençliliğe ilişkin geleneksel yaklaşımı geliştirecektir (Lankao vd. 2016: 13). Daha sürdürülebilir ve dirençli kentlerin oluşturulmasında ise;

- Sürdürülebilir yenilik ve buluşların desteklenmesi,
- Ekosistem fonksiyonlarının sürdürülebilmesi doğrultusunda, biyoçeşitliliğin geliştirilmesi,
- Sistemin bir bölümünün çökmesi halinde tamamının zarar görmemesi için kentsel yeşil ve gri altyapılar arasında uygun ölçekte bağımsızlığın sağlanması,
- Ekosistemlerin bakım ve restorasyonlarının sağlanması ve kent planlamasında bütünleşik bir yaklaşımla ele alınması,

- Kentsel sistemdeki akışların gözden geçirilmesiyle olumsuz bir etkene karşı daha hızlı yanıt verebilme kapasitesinin geliştirilmesi,
- Kentlerde beşeri sermayeye yatırım yapılması,
- Kentsel yönetişimi mümkün kılan bir ortamın oluşturulması,
- Sadece yerel değil, ulusal ve uluslararası ölçekte iş birliklerinin kurulması, önemli stratejilerdir (Romolini vd., 2016; URBES, 2014; UN Habitat, 2018b).

Kentlerin sürdürülebilirliğinin ve dirençliliğinin sağlanması, sadece BM SKA'larında değil, Gündem 21 başta olmak üzere, BM Habitat III Yeni Kentsel Gündem, Sendai Afet Riski Azaltım Çerçevesi ve Paris İklim Anlaşması gibi uluslararası önemli BM belgelerinde de vurgulanmaktadır (Bizzotto vd., 2019: 8). Bu belgelerin altını çizdiği hususlar, sürdürülebilir ve dirençli kent modellerinin ortaya konulmasına yol açsa da bunlar tüm kentlere uygulanabilir değildirler. Her kentin karşılaştığı sorunlar farklılık göstermektedir. Bu sorunlara yanıtlar geliştirilmesi ve olumsuz etkenlere uyum sağlanmasında sürdürülebilirlik ve dirençlilik bağlamında karşılaşılan güçlükler ise tamamen yerel koşullarla ilişkilidir (UN Habitat, 2018b; Mehak, 2016).

Özetle; günümüzde kentsel dirençlilik ve kentsel sürdürülebilirliğin ortak amaçlara hizmet eden farklı, ancak rasyonel bir kentsel gelişme için elzem kavramlar olduğu ve karar alma süreçlerinde ikisinin de göz önünde bulundurulması gerektiği anlaşılmış durumdadır (Zhang ve Li, 2018). Sürdürülebilirlik daha çok topluma ilişkin bir hedefken; dirençlilik kentsel sistemin bir karakteristiği olarak ele alınmalıdır. Sürdürülebilirliğin aksine, dirençlilikte aniden ortaya çıkan veya yavaş gelişen, yani doğrusal olmayan sistem dinamiklerine ilişkin vurgu söz konusudur. Yani, dirençlilik kavramında değişim, belirsizlik ve bilinmezlik olgusunun kabulü ve yönetimi odağa alınırken, karmaşık sosyo-ekolojik sistemlerdeki eğilimlere ilişkin kesin bilgiye ulaşmanın imkansızlığı temel alınmaktadır. Dolayısıyla ancak dirençlilik ve sürdürülebilirlik kavramlarının anlamlı bütünlüğü sağlanırsa, gelişme ve kalkınma gerçekleşebilecektir. Sürdürülebilir kentsel yerleşimler, salgın hastalıklar veya diğer olumsuz etkenlerin üstesinden gelmek ve bunlara dirençlilik geliştirmek ve uyum sağlamak ve ortaya çıkacak değişikliklere hazırlıklı olmak konusunda kapasiteye sahip kentlerdir (Simon vd., 2018; UN Habitat, 2018b; URBES, 2014; EU, 2016).

3. Kentsel Sürdürülebilirlik ve Dirençlilik Bağlamında COVID-19 Pandemisi

Günümüzde dünya nüfusu giderek kentleşmektedir. Kentlerde söz konusu nüfus artışı özellikle de gelişmekte olan ülkelerdeki kentlerde (Lima, Meksika, Nairobi, Mumbai vb.) önemli sorunları beraberinde getirmektedir. Küresel çapta yaklaşık bir milyar kişinin yaşadığı gecekondü bölgelerinde temel servislere erişimin olmaması, yoğunluk ile birleşince, buraları hastalıkların yayılmasına uygun yerler haline getirmekte ve kentsel sürdürülebilirlik ve dirençlilik bağlamında olumsuz sonuçlar ortaya çıkartmaktadır (Vojnovic vd., 2019: 6).

BM SKA'larının 3.'sü, İyi Sağlık ve Refah'tır. Modern tıp sayesinde geliştirilen ilaçlar ve koruyucu hekimlik, dünyanın önemli bir bölümünün sağlık koşullarını iyileştirmiş ve ortalama yaşam süresini uzatmıştır. BM tarafından desteklenen çalışmalarla 1960'larda ilk defa maymunlarda görülen HIV⁸ ile salgın oluşturan AIDS⁹ ve sıtma başta olmak üzere, birçok hastalığa karşı gelişme sağlansa da bu hastalıklar hala varlığını sürdürmektedirler. Kentlerde sifilis, difteri ve sarı humma da artmaktadır (UNDP, 2020d). 21. yüzyılda halk sağlığını tehdit eden ve pek çok ülkede etkili olan üç önemli kırılma noktası olmuştur. 2003'te görülen SARS¹⁰, 2012'deki MERS¹¹ ve 2019 sonunda ortaya çıkan COVID-19, aynı koronavirüs ailesinden kaynaklanmıştır (Jakob, 2008:741; Tabari vd. 2020:163). Her zaman eski bir hastalığın yeniden ortaya çıkması ya da COVID-19 gibi yeni bir hastalık etmeninin gelişme riski vardır (Jakob, 2008:741). Kentler dünyadaki karasal alanların sadece %3'ünü kaplasalar da birbirleriyle etkileşimlerinin sonuçları önemlidir. COVID-19'un özellikle kentlerde, şimdiki ve gelecek kuşakların yaşam biçimlerini etkileyecek düzeyde önemli ekonomik, çevresel ve sosyal sonuçları olacağı öngörülmektedir (UNDP, 2020c; UN Habitat, 2020).

COVID-19'un kentsel planlama ve politika geliştirme süreçlerinde, kentsel sürdürülebilirliğin ve kentsel dirençliliğin sağlanması bağlamında öncülük edeceği gelişmelerin muhtemel alanları aşağıdaki başlıklarda ele alınmıştır.

⁸ HIV: İnsan Bağışıklık Sistemi Virüsü (*Human Immunodeficiency Virus*).

⁹ AIDS: Edinilmiş Bağışıklık Yetmezliği Sendromu (*Acquired Immunodeficiency Syndrome*).

¹⁰ SARS: Ağır Akut Solunum Sendromu (*Severe Acute Respiratory Syndrome*).

¹¹ MERS: Orta Doğu Solunum Sendromu (*Middle East Respiratory Syndrome Coronavirus*).

3.1. Kentsel Yoğunluk Düzenlemeleri

COVID-19'un pandemi haline gelmesinde yakın temas etkili olmuştur. Koronavirüs gibi insandan insana geçişi kolay olan hastalıkların ileride de görülebileme olasılığı, kentlerde yüksek yoğunluğu kaçınılması gereken bir konu haline getirmektedir. Yüksek yoğunluklar aynı zamanda nüfus hareketlerinin takibini de zorlaştırmaktadır. Bu ise gerekli hallerde virüs rotalarının takibini ve karantina uygulamalarını da güçleştirecektir. Dolayısıyla kentlerde dirençliliğin artırılmasında, sosyal mesafeyi destekleyecek, sağlıklı kentsel yoğunluk planlaması yapılması daha da önemli olacaktır (Pérez, 2020; Klaus, 2020).

3.2. Kentsel Açık ve Yeşil Alan Planlaması

Kentlerdeki açık ve yeşil alanlar doğal havalandırma, hava kalitesi, rekreasyon imkanları, insan sağlığı ve kentsel çevre açısından önemlidir, ancak diğer kullanımların baskısı altında göz ardı edilebilmektedirler. COVID-19 pandemisiyle esnek-karma kullanımlı açık ve yeşil alanların, kentsel sürdürülebilirlik ve dirençlilik sağlamadaki önemi anlaşılmıştır. Diğer faydaları yanında bu alanlarda, salgınlar ve diğer afetlerde hızlı bir biçimde geçici hastaneler oluşturulabileceği gibi geçici barınaklar ya da lojistik destek üniteleri de yer alabilecektir. Dolayısıyla daha çok alanın araç trafiğine kapatılması, yaya, bisiklet yollarının oluşturulması ve bu akslar boyunca yeşil alan düzenlemeleri yapılması, kaldırım genişliklerinin artırılması gibi yöntemlerle farklı kent bölgeleri arasındaki bağlantının sosyal mesafenin korunarak sağlanması oldukça önemlidir (Lubell, 2020; Pérez, 2020; Snowwhite, 2020).

3.3. Ulaşım Planlamasında Yeni Yaklaşımlar Geliştirilmesi

COVID-19 nedeniyle toplu taşımanın barındırdığı riskler ve insanların kentlerdeki hareketlilikleri nedeniyle pandeminin hızla yayılması, ulaşım planlamasının tekrar ele alınmasını gerektirmektedir. Toplu taşıma sistemleri, nüfusu daha dengeli küçük ve orta ölçekli şehirler için daha uygun bir seçenek haline gelirken; daha kalabalık kentlerde sosyal mesafenin korunmasına izin verecek alternatif ulaşım sistemlerinin geliştirilmesi ve yaya ve bisiklet sistemlerinin yaygınlaştırılması önem kazanacaktır. Gelecekte özellikle toplu taşıma araçlarında ya da hava, kara ve deniz yolu gibi farklı ulaşım türlerinde, seyahat güvenliğine ilişkin prosedürlere, sosyal mesafenin de eklenmesi oldukça muhtemeldir (Regmi, 2020).

3.4. Modüler Yapılaşma

Pandemiyle özellikle hastane, karantina merkezi, hastalık test merkezleri ve bunlar gibi pek çok geçici binaya ihtiyacın artması, geleneksel yapım tekniklerine kıyasla daha hızlı bir biçimde inşa edilebilecek, gerektiğinde yeri değiştirilebilecek, ancak aynı zamanda sağlam, esnek, daha az atık ortaya çıkaran ve sterilizasyonun kolayca sağlanabileceği bina tasarımlarına ihtiyacı arttırmıştır. Bu kapsamda modüler yapılar oldukça elverişlidir. Bu sayede geleneksel yöntemlerle yıllarca süren bir hastane inşaatı, haftalar içinde yapılabilmektedir. Çin'in Wuhan kentinde 10 gün içinde inşa edilen 1000 yataklı Huoshenshan Hastanesi ve 1600 yataklı Leishensan Hastanesi bu kapsamda örnek olarak gösterilebilir. (Los Angeles Times, 2020; Xinhuanet, 2020).

3.5. Sağlıklı Bina Kavramının Yaygınlaşması

Sağlıklı bina tasarımları, esasen proaktif bir çözümdür, çünkü hastalık etkenlerinin yayılımını azaltmaktadır. Daha az kimyasal ve zehirli madde içeren materyal ile yapılmaları, sıcaklık, nemlilik gibi ölçümleri yapan sensörleri ve akıllı havalandırma sistemleriyle, olası enfeksiyonlara karşı güçlü bir koruma sağlamaktadırlar. Bu tip konutlar olası bir karantinada, doğal aydınlatma ve havalandırma ile sağlık açısından uygun bir ortam sağlamaktadır. Ayrıca gelecekte konutlarda aktivite ve spor odasının standartlaşması söz konusu olabilir. Sağlıklı binalarda havalandırma, özellikle hastane gibi kullanımlarda kritiktir. İnsanların toplu olarak bulunduğu tüm binalarda negatif hava basıncı ve havalandırma sistemini sürekli temiz havayla besleyen sistemlerin geliştirileceği ve sosyal mesafeyi mümkün kılacak düzenlemelerin de standartlaşacağı öngörülebilir (Snowwhite, 2020; Lubell, 2020).

3.6. Doğa Temelli Yaklaşımlar

Yaşanan salgınlar, esasen hastalık etmelerinin kaynağının genelde tropik ormanlar ve egzotik yaban hayatı alanları olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla ormansızlaşma ve biyoçeşitliliğin yok edilmesi, COVID-19 gibi yeni virüsleri ortaya çıkarabilir. Kent planlamada daha sürdürülebilir yaklaşımlar geliştirilmesi bağlamında birçok kentte yöneticiler, doğa temelli yaklaşımları (DTY) uygulamaya başlamıştır. Bu uygulamalar, kentsel biyoçeşitliliği koruduğu kadar, yaşam kalitesini arttırmakta ve iklim değişikliğinden kaynaklanan şok ve stresleri ve kentlerin kırılabilirliklerini azaltan ve dirençliliği arttıran imkanlar sağlamaktadır. DTY kapsamında doğal ekosistemlerin korunması ve restorasyonu, bunların bütünleşik

yönetimi ve doğal çözümlerin örnek alındığı sistemlerin geliştirilmesi söz konusudur. DTY'nin faydaları sadece çevresel değil, ekonomik ve toplumsal alanlarda da görülmektedir. Bu nedenlerle, DTY'nin kullanılması ve bütünleşik bir yaklaşım ile yeşil, mavi ve gri altyapıların birbiriyle ilişkili bir biçimde ele alınması, salgınlara karşı önemli bir strateji olacaktır (Bizzotto vd., 2019; Pdxeng, 2000).

3.7. Hava Kirliliği Standartlarının Uygulanması ve Geliştirilmesi

BM Habitat'a (2018b: 2) göre, WHO'nun hava kalitesi standartlarını sağlayan kent sayısı oldukça azdır. 2018 yılında gelişmekte olan ülkelerin %97'sinin, gelişmiş ülkelerin %49'unun standartları sağlayamaması, bu konunun aciliyetini göstermektedir. Örneğin, PM10 ölçeğindeki partikül madde akciğerlere ulaşarak iltihaplanmaya ve rahatsızlıklara neden olabilmektedir. COVID-19 gibi etkenler, özellikle kronik rahatsızlığı olan kişilere zarar verebilmektedir. Kentlerde trafikten kaynaklanan azot oksit (NO_x) kirliliğinde azalma sağlayacak politikaların geliştirilmesi önemlidir. COVID-19 nedeniyle kentlerde sokağa çıkma yasağının ilan edilmesinin, hava kalitesine katkı sağladığı görülmektedir. Ancak insanların evlerinde kullandıkları enerji kaynaklarının neden olduğu kükürt dioksit (SO₂) kirliliği de bu bağlamda değerlendirilmelidir. Kentlerde hava kalitesinin geliştirilmesi, sadece güncel pandemi açısından değil, ortaya çıkabilecek başka hastalıklar ve riskler için de proaktif bir yaklaşım olacaktır (EEA [European Environment Agency], 2020).

3.8. Atık Yönetimi

Tarihteki salgınlar atık yönetiminin önemini ortaya koymaktadır. Ancak COVID-19 pandemisi, kentlerde atık yönetimi konusunda pek çok yeni soruyu beraberinde getirmiştir. Kullanılan tıbbi maske ve eldiven gibi atıkların ne şekilde bertaraf edileceği, atık suların virüs barındırması gibi hususlar tartışılmaktadır. Bu kapsamda UNEP (2020a) tarafından hükümetler uyarılarak; söz konusu malzemelerin ikincil bir sağlık krizine neden olmayacak şekilde bertaraf edilmesinin önemi vurgulanmıştır. İlerleyen süreçte atıkların kaldırılmasına dönük farklı çözümlerin ve yeni proseslerin oluşturulması gerekeceği öngörülmektedir.

3.9. Su ve Gıda Güvenliğinin Sağlanması

Hızlı kentleşme, aşırı nüfus artışı, insan kaynaklı afetler ve iklim değişikliği bir arada küresel su ve gıda güvenliğini tehdit eden

şartları oluşturmaktadır. IPCC (2018) tarafından hazırlanan 1,5 Derecelik Küresel Isınma Özel Raporu'nda da söz konusu etkenler dolayısıyla temiz ve kullanılabilir nitelikteki suya erişim ve gıda güvenliği konusunda sıkıntıların ortaya çıkmış olduğu ifade edilmektedir. Gıda ve Tarım Örgütü (*Food and Agriculture Organization-FAO*) (2019) tarafından 2050 yılında küresel çapta üretilen gıda maddelerinin %80'inin kentsel alanlarda tüketileceği öngörülmektedir. COVID-19 pandemisinde de görüldüğü gibi, afetlerde market rafları hızla boşaltılmaktadır. Dolayısıyla kentlerin su ve gıda açısından sürdürülebilirliklerini ve dirençliliklerini sağlayacak etkin planlamalar yapılmalıdır. Bu bağlamda bütünleşik su yönetimi ve kent tarımı uygulamaları ön plana çıkmaktadır (Pangesitka, 2020).

3.10. İklim Değişikliği İle Mücadele

COVID-19'un iklim değişikliği bağlamında ilk etkisi, 2020 yılı sonunda Glasgow'da düzenlenecek olan BMİDÇS 26. Taraflar Konferansı'nın ertelenmesidir (UNFCCC [United Nations Framework Convention on Climate Change], 2020a). Dünya Meteoroloji Örgütü (*World Meteorological Organization-WMO*) (2020) tarafından küresel sıcaklıkların ve atmosferik karbondioksit yoğunluğunun¹² artmaya devam etmesinin, okyanusların ısınmasının ve asitlenmesinin, deniz seviyesinde yükselmenin, buzul kütle dengesinin bozulmasının ve Arktik ve Antarktika deniz buzu miktarının değişiminin muhtemel olduğu belirtilmektedir. İklim değişikliğiyle ilişkili afetlere yönelik planlamaların, salgın hastalık risklerini de içermesi elzemdir. İklim değişikliği nedeniyle artan afetlerin neden olacağı salgın hastalık riski yanında, eriyen buzulların yeni patojenleri ortaya çıkarma riski de tartışılmaktadır. Ayrıca iklim değişikliğine bağlı ısı dalgaları da 2015-2019 yılları arasında pek çok insanın yaşamını yitirmesine ve Avrupa, Kuzey Amerika, Avustralya ve Amazon'da büyük orman yangınlarının çıkmasına neden olmuştur. Son yıllarda sıcaklık rekorlarının kırılmasıyla, WHO (2020) verilerine göre ısıya bağlı hastalık ve ölüm riski 1980'den günümüze artmıştır. Bu hastalıklardan olan kolera riski altında günümüzde 1,3 milyar kişi yaşamaktadır. Kuraklığın etkisiyle başta Afrika olmak üzere birçok ülkede gıda güvenliği tehlikeye girmiştir. Bu bakımdan BM İklim Eylemi'nin sürdürülmesi önemlidir (WMO, 2020; Rogers ve Castello, 2019; UNFCCC, 2020b; Anwar vd., 2020).

¹² NASA tarafından Nisan 2020'de 413 ppm olarak ölçülmüştür ve bu değer 400 ppm olan sınır değerinin üstündedir (NASA, 2020).

3.11. Enerji Sistemlerinde Dönüşüm

COVID-19 nedeniyle ekonominin ve üretimin yavaşlaması, araç kullanımının azalması ve ulaşımda özellikle havacılık sektöründeki durgunlaşma; örneğin, enerji kullanımı ve sera gazı emisyonu en yüksek ülke olan Çin’de iki aylık karantina sürecinde enerji kullanımına bağlı emisyonlarda %25’lik azalma sağlamıştır. Avrupa’da ise enerji talebi %14 azalmıştır. Bu, sera gazı emisyonlarında %39’luk azalma demektir (Evans, 2020). Önümüzdeki süreçte bu olumlu etkinin devam ettirilmesi için düşük karbonlu kalkınma sağlanarak, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması elzemdir. UNEP tarafından düşük karbonlu bir geleceğin, COVID-19 nedeniyle zarar gören küresel ekonomi için yeni istihdam alanları oluşturabilecek ve SKA’ların gerçekleştirilebilmesini sağlayacak önemli bir fırsat olduğu belirtilmektedir (UNEP, 2020b).

3.12. Akıllı Kent Sistemleri, Halk Sağlığı Yönetimi

COVID-19 sürecinde kentlerde salgının izlenmesinde akıllı kent sistemlerinin kullanıldığı, örneğin; havaalanlarında ve insan yoğunluğunun fazla olduğu yerlerde termal kameralarla ateş ölçümü yapıldığı görülmektedir. Gelecekte daha detaylı veri sağlayacak sistemlerin, gerekli hallerde kentlerin ve ülkelerin birbirleriyle sağlık alanında koordinasyonunu sağlayacak standart veri üretimini mümkün kılacak şekilde geliştirilmeleri muhtemeldir. Kentlerde yeni salgınların ortaya çıkma olasılığı, akıllı sistemlerle halk sağlığının izlenmesini, kentsel sürdürülebilirliğin ve dirençliliğin sağlanması için gerekli kılmaktadır (Allam ve Jones, 2020:5; Tabari vd., 2020:163; TÜBA, 2020:28).

3.13. Meteorolojik Veri Toplama Süreçleri ve Erken Uyarı Sistemleri

Koronavirüsün sıcaklığa, neme ve ultraviyole ışınlarla tepkisi henüz netlik kazanmamıştır. Bilim insanlarının doğru değerlendirmeler yapmalarında, detaylı ve kapsamlı veriler önemlidir. WMO (2020) tarafından üretilen iklim verileri, çevresel faktörlerdeki değişimle COVID-19 ilişkisini araştıran bilim insanları tarafından kullanılmaktadır. Salgın riskleriyle mücadelede, veri toplama süreçlerinin geliştirilmesi ve özellikle iklim ile ilişkili aşırı hava olaylarının tespiti açısından, erken uyarı sistemlerinin güçlendirilmesi önemlidir (Null ve Smith, 2020).

3.14. Dijital İşler ve Ekonomik Faaliyetler

Salgınların ekonomik faaliyetleri, üretimi yavaşlatarak verimlilik kaybına yol açması her zaman mümkündür (TÜBA, 2020: 28). Örneğin; SARS, 2000'lerde Asya'da turizm ve ulaşım sektörlerinde 12-18 milyar dolar; Zika virüsü, etkilediği Ekvator kuşağında 7-18 milyar dolar; Ebola virüsü ise Batı Afrika'da sadece 2015'te 2,2 milyar dolarlık ekonomik kayıp oluşturmuştur. COVID-19 pandemisi nedeniyle de ekonomik faaliyetlerin önemli ölçüde aksadığı görülmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü (*International Labour Organization-ILO*) (2020) tarafından düşük ve orta gelirli ülkelerin COVID-19 sürecinde desteklenmemesi halinde küresel eşitsizliklerin, işsizliğin ve yoksulluğun artacağı vurgulanmaktadır. COVID-19'un neden olacağı ekonomik kaybın miktarının belirlenmesi için erkendir, ancak milyarlarca dolar tutarında olması beklenmektedir. Sürecin ardından, ekonomik faaliyetlerin çevre ve iklim dostu ilkelere göre gerçekleştirilmesi oldukça önemlidir. Önceki ekonomik krizlerin ardından, ekonomik faaliyetlerdeki artışa bağlı olarak sera gazı emisyonları yükselmiştir. Bu nedenle, COVID-19 sonrasında ekonominin, yeşil büyüme prensiplerine göre kurgulanması, kentsel sürdürülebilirlik bağlamında önemlidir. COVID-19 sonrası süreçte e-ticaret uygulamalarının yaygınlaşarak iş hacminin büyümesi ve bu alanda daha fazla istihdamın sağlanması öngörülmektedir (WMO, 2020; Allam ve Jones, 2020; Pdxeng, 2000).

3.15. Dijital Altyapıların Kullanımında Artış

Dijital altyapılar, çağımızın hızzıssıhha tedbiri olarak ele alınabilir (Klaus, 2020). Dünya nüfusunun yarısından fazlası internet kullanmaktadır. Dijital altyapı kent planlamasının etkinliği, kent yönetimi, kentsel dirençlilik ve sürdürülebilirlik, afetlere hazırlık, enerji etkinliği ve atık azaltımı gibi konularda ve iyi kentsel uygulamaların paylaşılmasında önemli fırsatlar sunmaktadır. Dijital altyapıların eğitim ve çalışma hayatında kullanımı, kent merkezi ve banliyö gelişimini etkileyecektir. COVID-19 pandemisi nedeniyle uzaktan iletişim yöntemlerinin kullanılmasında alışkanlıklar oluşmuş durumdadır. İlerleyen süreçte insanların bu yöntemlerle çalışma hayatında yer almak istemesi, alışveriş için kalabalık süpermarketlere gitmemesi, uzaktan eğitim almak istemesi ya da müze, sergi ve sanatsal faaliyetlere katılımı online olarak yapmayı tercih etmeleri muhtemeldir. Çünkü özellikle mega kentlerin COVID-19'dan ciddi şekilde etkilenmeleri, sadece bu büyüklükteki kentlerin sürdürülebilirliği konusunda soru işaretleri oluşturmamış, aynı zamanda insanların kentin kalabalığına girme isteğini de önemli

ölçüde azaltmıştır. Uluslararası ölçekte de bu teknolojiler yaygın biçimde kullanılmaya başlanmıştır. BM başta olmak üzere pek çok kuruluş, COVID-19 nedeniyle toplantılarını iptal etme, ileri bir tarihe erteleme ya da online olarak gerçekleştirme yöntemlerini tercih etmeye başlamıştır. İlerleyen süreçte, yeterli güvenlik şartlarının sağlandığı online uluslararası zirvelerin sayıca artması muhtemeldir. Bunun ülke heyetlerinin uçuşlarından ve konaklamalarından kaynaklanan karbon ayak izlerinin azaltılması bakımından da faydası olacaktır (Lubell, 2020; Leone, 2020).

3.16. Afetlere Karşı Kentsel Dirençliliğin Arttırılması

Kentlerin olumsuz etkenlere karşı hazır bulunması ve dirençliliklerinin arttırılması kapasiteleriyle ilişkilidir. Bunun için afet eylem planlarının hazırlanması, beşeri sermayenin geliştirilmesi ve gerekli finansal olanaklara sahip olunması önemlidir. COVID-19 gibi salgınlara kentlerin hazır olması; tıbbi imkanlara ve laboratuvarlara sahip olunması, proaktif tedbirler alınması ve gerçek-zamanlı izleme ve raporlama imkanlarının varlığı ile mümkündür. Bu kapsamda kentlerdeki toplumsal hassas gruplar öncelikle ele alınmalıdır (Buheji vd., 2020: 214; Muggah ve Katz, 2020).

3.17. Toplumsal Hassas Gruplar İçin Dirençliliğin Sağlanması

Kentsel dirençlilik kapsamında sosyal boyut önemlidir. Kentsel imkanlara, toplumsal hassas grupların erişimi sağlanmalıdır. Gecekondu bölgelerinde yaşayan yoksulların yaşam koşulları, salgınlar gibi afetlerle kötüleşmektedir. BM Habitat (2020:2) tarafından, dünya çapında 2,4 milyar insanın sağlıklı suya erişemediği ve 64 ülkede yoksulların gereksinimleri için 72 milyon dolara ihtiyaç olduğu belirtilmektedir. Özellikle Sahra-Altı Afrika, Latin Amerika ve Güney Asya bu bölgelerdendir ve COVID-19 karşısında bu bölgeler ve kentleri, mücadele kapasiteleri düşük olduğundan daha kırılgandırlar. Bunlara yönelik uluslararası desteklerin sağlanması, COVID-19 sürecinde daha da önemli hale gelmiştir. COVID-19 nedeniyle 1990 yılından beri ilk defa yoksullukta artış olmuştur ve bu husus, BM SKA'larının gerçekleşmesinin önüne geçen ve kentsel sürdürülebilirlik ve dirençliliğin sağlanmasını güçleştiren bir faktördür (Buheji vd., 2020:214; UNDP, 2020a; Sumner vd., 2020).

3.18. Kentlerde Farkındalık Geliştirme ve Bilgilendirme Faaliyetleri

Salgın hastalıklar ve diğer afetler karşısında, kentlerin fonksiyonlarını sürdürebilmesinde ve dirençlilik sağlanmasında, halkın bilinçli olması oldukça önemlidir. Bilinçlilik, halkın paniğe kapılmasını ve krizi kötüleştirecek davranışları önleyecektir. Bunun için olası kriz öncesi eğitim, kriz sırasında ise düzenli bilgilendirme yapılmalıdır. COVID-19 sürecinde bazı ülkelerde karantınayı reddetme yönünde gösteriler düzenlenmesi stres düzeyi ve yeterli bilgilendirme yapılmamasıyla ilişkilidir. İlerleyen süreçte kentlerde farkındalık geliştirme faaliyetlerine yoğunlaşılması ve kentsel yönetişimin geliştirilmesi önemli stratejiler olacaktır (Pérez, 2020).

Özetle; COVID-19'un ortaya çıkarttığı sonuçlar, kentsel sürdürülebilirliğin ve kentsel dirençliliğin sağlanması bağlamında oldukça farklı alanları etkilemektedir. Yukarıdaki başlıklar, bu çalışmanın yapılmasından sonraki dönemde giderek artacaktır. COVID-19 pandemisinin belirli bir bitiş tarihi yoktur. Ekonomik, sosyal ve çevresel, kültürel ve teknolojik alanlarda ortaya çıkartacağı küresel dönüşümler ise süreklilik gösteren bir süreci işaret etmektedir.

Sonuç

Salgınlarla mücadelenin tarihi, kentlerin tarihiyle beraberdir. Çünkü kentler, nüfusun ve ekonomik faaliyetlerin yoğunlaştığı yerler olarak her zaman halk sağlığına ilişkin problemleri ve hastalık etmenlerini barındırmışlardır. Salgınların etkileri, sadece hastalığa sebep olan etmenler ile ilgili olmamıştır. Salgınlar ve pandemiler aynı zamanda sürdürülebilirlik ve dirençlilik sorunudur. Bu nedenle özellikle kentsel alanlarda salgınlara daha kapsamlı bir bakış açısıyla ve kentsel sürdürülebilirlik ve kentsel dirençlilik bağlamında yaklaşılması önem taşımaktadır. Böylelikle kentlerde gerekli planlamalar, politika ve strateji geliştirme süreçleri doğru bir biçimde gerçekleştirilebilecektir.

Tarihsel süreçte yaşanan salgınlar ve pandemiler incelendiğinde, halk sağlığı tedbirlerinin belirlenmesi ve modern kent planlamasının geliştirilmesi yönünde önemli sonuçları olduğu görülmektedir. Orta Çağ'da yaşanan veba pandemisi, Rönesans dönemindeki kentsel gelişmeyi etkilemiş, kentlerdeki sıkışıklığın giderilmesine, temizliklerinin sağlanmasına, erken dönem karantina uygulamalarına ve kamusal alanların daha geniş biçimde tasarlanmasına öncülük etmiştir. 18. yüzyıldaki sarı humma, 19. yüzyıldaki kolera ve çiçek gibi salgınlar sonucunda ise belediyeçilik hizmetlerinin ve modern kent planlamasının temelleri atılarak; kentsel

arıtma ve temizlik sistemlerinin geliştirilmesi, kentsel tasarımda geniş caddelerin ve alanların kurgulanması ve binalara da sıhhi tesisatın kurulması sağlanmış, kentlerin çevrelerinde ise banliyöler oluşturulmuştur.

Kentlerde yaşanan salgınlara ve pandemilere sadece insanların ve üretilen malların hareketliliği sebep olmamıştır. Bunun yanı sıra kentlerin hızla büyümesi, kalabalıklaşması ve çevresindeki kırsal ve doğal alanlara doğru yayılması da önemli diğer etkenler olmuşlardır. İnsanlar yeni yerleşim alanları oluşturmak için doğal yaşamda yer açmaya devam ettikçe, sadece çevresel kaynaklara zarar vermekle kalmamışlar, aynı zamanda daha önce bilinmeyen hastalık etmenleri ile de karşı karşıya gelmişlerdir. Kentsel sürdürülebilirlik ve kentsel dirençliliğin sağlanması doğrultusunda önemli uluslararası çalışmalar gerçekleştirilmiş olsa da insanlar ve devletler, üretim ve tüketim alışkanlıklarında değişiklik yapamamış ve kapsamlı dönüşümleri gerçekleştirememişlerdir.

Ekolojik sisteme zarar veren üretim ve tüketim kalıpları, sadece insanlığın bugün karşı karşıya olduğu COVID-19 gibi pandemilerin ortaya çıkmasına ve hızla yayılmasına değil, iklim değişikliği başta olmak üzere insanların ve diğer canlı varlıkların yaşamını tehdit eden önemli sonuçların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. 22 Mayıs 2020 tarihinde Uluslararası Biyolojik Çeşitlilik Günü kapsamında yaptığı konuşmasında BM Genel Sekreteri António Guterres'in de belirttiği gibi "Vahşi doğadan yayılan COVID-19, insan sağlığının doğal dünya ile olan ilişkimizle nasıl yakından bağlantılı olduğunu bizlere göstermiştir" (UN, 2020).

COVID-19 pandemisinin öncülük ettiği/edeceği ekonomik, çevresel, sosyal ve teknolojik sonuçlar, tarihteki diğer salgınlara ve pandemilere sağlanamamış değişimlere neden olacak düzeyde önemlidir. Öyle ki çağımızın küresel süreçleri gereği tüm dünyayı, hatta gelecek kuşakları etkileyecek niteliktedir. COVID-19 pandemisinin ortaya çıkaracağı olumsuz sonuçların maliyetlerinin ise, küresel ölçekte gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında ve kentsel düzeyde ise zengin ve yoksul toplum kesimleri arasında eşit biçimde paylaşılmayacağı şimdiden görülmektedir. COVID-19 nedeniyle yoksul olan ülkelerin ve toplulukların; yetersiz beşeri, idari, finansal ve teknik kapasitelerine, kalabalık nüfuslarına, altyapı ve sağlık sistemlerindeki eksikliklerine bağlı olarak daha fazla zarar görmesi kaçınılmazdır. Oysa bunun gerçekleşmesi demek, aynı zamanda tüm dünyanın sürdürülebilirliğinin ve dirençliliğinin zarar görmesi demektir. Bu nedenle gelişmiş ülkelerin, gelişmekte olan ülkelere ilişkin yaklaşımlarında paradigma değişikliğine gitmeleri ve bu

ülkelere destek sağlamaları günümüz koşullarında önemli bir gereksinim olarak ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda BM kuruluşları tarafından da COVID-19 kapsamında uluslararası iş birliklerinin önemi sıklıkla vurgulanmaktadır.

COVID-19'un insanlığa verdiği en önemli mesaj, proaktif olmanın, tehlike gerçeğe dönüştükten sonra eyleme geçilmesinden daha akıllıca olduğudur. Dolayısıyla salgın hastalıklara ve bunlara kaynaklık eden iklim değişikliği gibi çevresel risklere karşı hazır bulunulmalıdır.

COVID-19, kent planlamasında yeni ve bütünlüklü yaklaşımlara ihtiyaç olduğunu göstermiştir. Geleceğin kent planlama anlayışında kentsel yoğunluk, halk sağlığı, enerji kullanımı, ekonomik faaliyetler, teknoloji kullanımı, ulaşım, eğitim ve sağlık gibi kentsel servisler, açık ve yeşil alan sistemleri ve bunların kent içindeki konumları ve kapasiteleri gibi konularda yeni yaklaşımların, mimaride ve inşaat sektöründe ise yeni standartların geliştirileceği öngörülebilir.

Sadece COVID-19 pandemisiyle mücadele edilmesi doğrultusunda değil, ortaya çıkabilecek yeni salgınlara kaynaklık edecek çevresel sorunlarla mücadelede kentsel sürdürülebilirlik ve kentsel dirençliliğin sağlanması bağlamında;

- Ekosistemin ve biyoçeşitliliğin desteklenmesi ve geliştirilmesi,
- İklim değişikliğiyle mücadele ve afet risk azaltımına yönelik çalışmaların bütünlüklü bir biçimde yürütülmesi,
- Yeniliklerin ve bilimsel araştırmaların teşvik edilmesi,
- Dijital altyapıların kullanımının yaygınlaştırılması,
- Kentlerde doğa temelli yaklaşımlar geliştirilerek mavi, yeşil ve gri altyapıların hibrit çözümlerle bir arada yer aldığı sistemlerin geliştirilmesi,
- Kentlerde nüfusun dengeli dağılımının sağlanması,
- Kent planlamada kaynakların yoğun kullanıldığı geleneksel anlayışın, ekolojik planlama yaklaşımlarıyla değiştirilmesi,
- Düşük karbonlu bir gelişme biçiminin desteklenmesi ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının yaygınlaştırılması,
- Beşeri sermayeye yatırım yapılması,
- Kentsel yönetişimin geliştirilmesi,
- Bilgi, tecrübe ve kaynak paylaşımını mümkün kılacak uluslararası iş birliklerinin hayata geçirilmesi,

- Hiç kimsenin ya da hiçbir topluluğun geride bırakılmadığı politikaların yerel, ulusal ve bölgesel düzeyde tespit edilmesi, ilerleyen süreçte önemi daha da artacak stratejilerdir.

COVID-19, sürdürülebilirlik ve dirençlilik bağlamında sorunların ortaya çıkmasına yol açan ve insanlık ile çevre arasında daha fazla sürdürülmemesi gereken etkileşim biçiminin değerlendirilmesi ve değiştirilmesi için önemli bir fırsattır.

Bugün, COVID-19 için gündeme alınacak pek çok tedbir, geliştirilecek çözümler, üretim ve tüketimde bireysel, kentsel, ulusal ve küresel düzeyde gerçekleştirilecek değişimler ilerleyen süreçte insanlığın çevresel krizlere dönük cevaplarını şekillendirecek ve daha dirençli ve sürdürülebilir nitelikte kentsel alanların oluşturulmasına önemli katkı sağlayacaktır. Dönüşümün bu noktada kilit öneme sahip olduğu unutulmamalıdır. Albert Einstein'ın da ifade ettiği gibi "Karşılaşılan önemli yaşam sorunları, o sorunları ortaya çıkaran düşünce düzeyinde çözülemez".

Kaynakça

- Allaam, Z. ve Jones S. J. (2020). On the Coronavirus (COVID-19) Outbreak and the Smart City Network: Universal Data Sharing Standards Coupled with Artificial Intelligence (AI) to Benefit Urban Health Monitoring and Management. *Healthcare*, 8(46), 1-9.
- Anwar, Saeed, Nasrullah, M. ve Hosen, M. (2020). COVID-19 and Bangladesh: Challenges and How to Address Them. *Frontiers in Public Health*, 8(154), 1-6.
- Bizzotto, M., Huseynova, A. ve Estrada, V. V. (2019). *Resilient Cities, Thriving Cities: The Evolution Of Urban Resilience*. Bonn: ICLEI.
- Buheji, M., Cunha, K., Beka, G., Mavrić, B., Souza, Y., Silva, S, Hanafi, M. ve Yein, T (2020). The Extent of COVID-19 Pandemic Socio-Economic Impact on Global Poverty: A Global Integrative Multidisciplinary Review. *American Journal of Economics*, 10(4), 213-224.
- Chambliss, W. ve Eglitis, D. (2018). *Discover Sociology*. California: SAGE Publications.
- Cilliers L. ve Retief, F. P. (2012). City Planning in Graeco-Roman Times with Emphasis on Health Facilities. *Acroterion*, 51(2006), 43-56.
- Coppala, D. (2007). *Introduction to International Disaster Management*. Oxford: Elsevier.

- Çınar, T. (2000). Bahçekent Modelinin Düşünsel Kökenleri ve Kent Bilime Katkıları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergi*, 55(1), 27-50.
- EEA (2020). Air quality and COVID-19. Erişim: <https://www.eea.europa.eu/themes/air/air-quality-and-covid19> (Erişim Tarihi: 10.04.2020)
- Engels, F. (1997). *İngiltere'de İşçi Sınıfın Durumu*. Ankara: Sol Yayınları (Orijinal yayın tarihi: 1845).
- EU (2016). Urban Resilience: A Concept for Co-Creating Cities of the Future. Erişim: https://urbact.eu/sites/default/files/resilient_europe_baseline_study.pdf (Erişim Tarihi: 01.04.2020)
- Evans, S. (2020). Analysis: Coronavirus Set to Cause Largest Ever Annual Fall in CO₂ Emissions. Erişim: <https://www.carbonbrief.org/analysis-coronavirus-set-to-cause-largest-ever-annual-fall-in-co2-emissions> (Erişim Tarihi: 10.04.2020)
- FAO (2019). Urgent Action in Urban Areas, Key to Achieving Zero Hunger and Healthy Diets for All Erişim: <http://www.fao.org/news/story/en/item/1184269/icode/#targetText=At%20least%2055%20percent%20of%20now%20consumed%20in%20urban%20areas> (Erişim Tarihi: 31.03.2020)
- Gissing, G. (1889). *The Nether World*. London: Dent (Orijinal yayın tarihi: 1773).
- Grant, J. (2001). The Dark Side of the Grid: Power and Urban Design. *Planning Perspectives*, 16(3), 219-241.
- Gürsoy, Ş. T. (2006). Edwin Chadwick. *Toplum ve Hekim*, 21(4), 262-270.
- Havlíček, F. ve Morcinek, M. (2016). Waste And Pollution In The Ancient Roman Empire, *Journal of Landscape Ecology*, 9(3),33-49.
- Holling, C. S. (1973). Resilience and Stability of Ecological Systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4, 1-23.
- ILO (2020). G20 ve COVID-19 Pandemisi. Erişim: https://www.ilo.org/ankara/areas-of-work/covid-19/WCMS_742647/lang--tr/index.htm (Erişim Tarihi: 01.05.2020)
- IPCC (2018). Special Report: Global Warming of 1.5 °C. Erişim: <https://www.ipcc.ch/sr15/> (Erişim Tarihi: 31.03.2020)
- Jakob, T. (2008). Urbanization and Epidemic Disease, Joseph Byrne (Der.). *Encyclopedia of Pestilence, Pandemics, and Plagues*

- çinde. (Cilt. 1, ss.737-742). United States of America: Greenwood Publishing Group.
- Keleş, R. ve Hamamcı C. (1998). *Çevre Bilim*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Kılıç, S. (2006). Yeni Toplumsal Ekonomik Arayışlar Sürecinde Sürdürülebilir Kalkınma. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2),81-101.
- Klaus, I. (2020). Pandemics Are Also an Urban Planning Problem. Erişim: <https://www.citylab.com/design/2020/03/coronavirus-urban-planning-global-cities-infectious-disease/607603/> (Erişim Tarihi: 31.03.2020)
- Kozaman, S. ve Şengezer, B. (2013). Sosyo-Ekolojik Sistem Yaklaşımı Bağlamında Türkiye’de Çevresel Değişimler ve Sosyo Ekonomik Yapı İlişkisi. *Megaron*, 8(3),179-189.
- Lankao, P. R., Gnatz, D., Wilhelmi, O. ve Hayden, M. (2016). Urban Sustainability and Resilience: From Theory to Practice. *Sustainability*, 8 (1224), 1-19.
- Leone, F. (2020). COVID-19 Pandemic Disrupts UN Meeting Plans Around the World. Erişim: <https://sdg.iisd.org/news/covid-19-pandemic-disrupts-un-meeting-plans-around-the-world/> (Erişim Tarihi: 20.03.2020)
- Los Angeles Times (2020). Built in 10 Days, China’s Virus Hospital Takes First Patients. Erişim: <https://www.latimes.com/world-nation/story/2020-02-02/built-in-10-days-chinas-virus-hospital-takes-1st-patients> (Erişim Tarihi: 20.02.2020)
- Lubell, S. (2020). Commentary: Past Pandemics Changed the Design of Cities. Erişim tarihi: <https://www.latimes.com/entertainment-arts/story/2020-04-22/coronavirus-pandemics-architecture-urban-design> (Erişim Tarihi: 20.03.2020)
- Medievalheritage (2020). Dzierzoniow. Erişim: <https://medievalheritage.eu/en/main-page/heritage/poland/dzierzoniow-city-defensive-walls/> (Erişim Tarihi: 20.03.2020)
- Martindale, D. (2012). Önsöz, Max Weber, *Şehir* içinde (Çev. Musa Ceylan). İstanbul: Yarım.
- Mehak, S. (2016). Urban Resilience and Urban Sustainability. Erişim: <https://academiccommons.columbia.edu/doi/10.7916/D8G44QDB> (Erişim Tarihi: 10.04.2020)
- Mumford, L. (2013). *Tarih Boyunca Kent* (Çev. Gürol Koca ve Tamer Tosun). İstanbul: Ayrıntı Yayınları (Orijinal yayın tarihi: 1773).

- Muggah, R. ve Katz, R. (2020). How Cities Around The World are Handling COVID-19. Erişim: <https://www.weforum.org/agenda/2020/03/how-should-cities-prepare-for-coronavirus-pandemics/> (Erişim Tarihi: 20.03.2020)
- Nairn, D. (2009). Ebenezer Howard's Garden City Concept. Erişim: <http://discoveringurbanism.blogspot.com.tr/2009/06/ebenezer-howards-garden-city-concept.html> (Erişim Tarihi: 20.03.2020)
- NASA (2020). Carbon Dioxide. Erişim: <https://climate.nasa.gov/vital-signs/carbon-dioxide/> (Erişim Tarihi: 01.05.2020)
- Navia, L. (2014). La Revolución Industrial y la Contaminación. Erişim: <https://www.thinglink.com/scene/571807501813547008> (Erişim Tarihi: 01.05.2020)
- Null, S. ve Smith, H. (2020). COVID-19 Could Affect Cities for Years. Erişim: <https://www.wri.org/blog/2020/03/covid-19-could-affect-cities-years-here-are-4-ways-theyre-coping-now> (Erişim Tarihi: 01.05.2020)
- Özden, K. ve Özmat, M. (2014). Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa'da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları. *İdealkent*, 12 (2014),60-87.
- Özdizbay, A. (2020). Yunan Roma Mimarisi ve Sanatı. Erişim: https://auzefalmsstorage.blob.core.windows.net/auzefcontent/ders/yunan_roma_mimarisi_ve_sanati/index.html (Erişim Tarihi: 01.05.2020)
- Pangesitka, D. (2020). Urbanites Find Solace in Urban Farming Amid COVID-19 Quarantine. Erişim: <https://www.thejakartapost.com/news/2020/04/12/urbanites-find-solace-in-urban-farming-amid-covid-19-quarantine.html> (Erişim Tarihi: 15.04.2020)
- Paradox Engineering (2020). When Smart Technologies Combat Covid-19 and Contribute to Urban Resilience. Erişim: <https://www.pdxeng.ch/2020/03/31/smart-technologies-covid-19-urban-resilience/> (Erişim Tarihi: 15.04.2020)
- Pérez, A. J., Y. (2020). Urban Planning in Times of COVID-19-Resilience and Inclusiveness. Erişim: <https://www.heriland.eu/2020/04/03/urban-planning-in-times-of-covid-19-resilience-and-inclusiveness/> (Erişim Tarihi: 02.05.2020)
- Pirenne, H. (2014). *Ortaçağ Kentleri* (Çev.Şadan Karadeniz). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Regmi, M. (2020). COVID-19 Prompts Rethinking of Mobility and City Planning. Erişim:<https://www.unescap.org/blog/covid-19-prompts-rethinking-mobility-and-city-planning> (Erişim Tarihi: 17.04.2020)
- Rogers, S. ve Castello J. (2019). *Defrosting Ancient Microbes: Emerging Genomes in a Warmer World*. Florida: CRC Press.
- Romolini , M., Bixle, P. ve Grove, M. (2016). Social-Ecological Framework for Urban Stewardship Network Research to Promote Sustainable and Resilient Cities. *Sustainability*, 8 (1224), 1-15.
- Simon, D., Griffith, C. ve Nagendra, H. (2018). Chapter 7-Rethinking Urban Sustainability and Resilience, Thomas Elmqvist (Der.). *Urban Planet: Knowledge Towards Sustainable Cities* içinde (ss.149-162). Cambridge: Cambridge University Press.
- Snowwhite, A. (2020). Pandemics: A New Piece of the City Planning Puzzle. Erişim: <https://newcities.org/the-big-picture-pandemics-a-new-piece-of-the-city-planning-puzzle/> (Erişim Tarihi: 01.05.2020)
- Srivastava, A. (2020). After COVID-19. Erişim: <https://www.wri.org/blog/2020/04/after-covid-19-5-ways-india-can-pursue-sustainable-and-resilient-recovery>. (Erişim Tarihi: 02.05.2020)
- Sumner, A., Hoy, C. ve Ortiz-Juarez, E. (2020). Estimates of the Impact of COVID-19 on Global Poverty. WIDER Working Paper 2020/43. Helsinki: UNU-WIDER.
- Tabari, P., Amini, M., Moghadami, M. ve Moosavi, M. (2020). International Public Health Responses to COVID-19 Outbreak. *Iranian Journal of Medical Sciences*, 45(3),157-168.
- TÜBA (2020). Covid-19. Erişim: <http://www.tuba.gov.tr/files/yayinlar/raporlar/Covid-19%20Raporu-revize.pdf> (Erişim Tarihi: 01.05.2020)
- TTD (2020). Salgınlar. Erişim: <https://www.toraks.org.tr/halk/Page.aspx?d=219> (Erişim Tarihi: 03.05.2020)
- UN (2020). International Day for Biological Diversity, 22 May. Erişim: <https://www.un.org/en/observances/biological-diversity-day/message> (Erişim Tarihi: 22.05.2020)
- UN Habitat (2018a). *The World's Cities in 2018 Data Booklet*. UNDESA.
- UN Habitat (2018b). Urban Resilience Hub. Erişim: <http://urbanresiliencehub.org/wp->

- content/uploads/2018/08/WCD-Concept-Note2.pdf (Erişim Tarihi: 01.05.2020)
- UN Habitat (2020). UN-Habitat COVID-19 Response Plan. Erişim:https://unhabitat.org/sites/default/files/2020/04/final_un-habitat_covid-19_response_plan.pdf (Erişim Tarihi: 03.05.2020)
- UNDP (2020a). Covid-19. Erişim: <https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/presscenter/pressreleases/2020/04/COVID19de-duze-cikma.html> (Erişim Tarihi: 03.05.2020)
- UNDP (2020b). Covid-19 is Testing Our Resilience. Erişim: <https://www.tr.undp.org/content/turkey/en/home/presscenter/articles/2020/03/COVID-19-Eurasia-Director.html> (Erişim Tarihi: 03.05.2020)
- UNDP (2020c). Goal 11: Sustainable Cities and Communities. Erişim: <https://www.tr.undp.org/content/turkey/en/home/sustainable-development-goals/goal-11-sustainable-cities-and-communities.html> (Erişim Tarihi: 03.05.2020)
- UNDP (2020d). Goal 3: Good Health And Well-Being. Erişim: <https://www.tr.undp.org/content/turkey/en/home/sustainable-development-goals/goal-3-good-health-and-well-being.html> (Erişim Tarihi: 03.05.2020)
- UNEP (2020a). Waste Management an Essential Public Service in the Fight to Beat COVID-19. Erişim: <https://www.unenvironment.org/news-and-stories/press-release/waste-management-essential-public-service-fight-beat-covid-19> (Erişim Tarihi: 01.05.2020)
- UNEP (2020b). Transforming the Energy System. Erişim: <https://www.unenvironment.org/news-and-stories/story/transforming-energy-system-post-covid-19-win-win-people-and-planet> (Erişim Tarihi: 01.05.2020)
- UNFCCC (2020a). COP26 Postponed. Erişim: <https://unfccc.int/news/cop26-postponed> (Erişim Tarihi: 23.04.2020)
- UNFCCC (2020b). Climate Action. Erişim: <https://unfccc.int/climate-action> (Erişim Tarihi: 23.04.2020)
- URBES (2014). Urban Biodiversity and Ecosystem Services Project. Erişim: https://www.mistraurbanfutures.org/sites/mistraurbanfutures.org/files/urbes_factsheet_05_web.pdf (Erişim Tarihi: 23.04.2020)

- Vojnovic, I., Pearson, A. L., Asiki, G., DeVerteuil, G. ve Allen, A. (2019). *Handbook of Global Urban Health*. New York: Routledge.
- Weichselgartner, J. ve Kelman, I. (2014). Challenges and Opportunities for Building Urban Resilience. *ITU A|Z*, 11(1), 20-35.
- WHO (2020). WHO Director-General's Opening Remarks at the Mission Briefing on COVID-19. Erişim: <https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-mission-briefing-on-covid-19---12-march-2020> (Erişim Tarihi: 13.04.2020)
- Wikimediacommons (2020). Pisa. Erişim: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pisa,_Foresti_Jacopo_Filippo,_1540.jpg (Erişim Tarihi: 03.05.2020)
- Wirth, L. (2002). Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentleşme (Çev. Bülent Duru ve Ayten Alkan). *20.Yüzyıl Kenti* içinde (ss.77-106). Ankara: İmge Kitapevi.
- Wilde, R. (2019). Public Health During the Industrial Revolution. Erişim: <https://www.thoughtco.com/public-health-in-the-industrial-revolution-1221641> (Erişim Tarihi: 23.04.2020)
- WMO (2020), Coronavirus. Erişim: <https://public.wmo.int/en/resources/coronavirus-covid-19> (Erişim Tarihi: 03.05.2020)
- World Bank (2015). Investing in Urban Resilience. Erişim: [https://www.gfdrr.org/sites/default/files/publication/Urban%20Resilience%20Flagship%20Report%20FINAL%20\(10%2012%202016\).pdf](https://www.gfdrr.org/sites/default/files/publication/Urban%20Resilience%20Flagship%20Report%20FINAL%20(10%2012%202016).pdf) (Erişim Tarihi: 13.04.2020)
- Xinhuanet (2020). Leishenshan Hospital in Wuhan uses modular design. Erişim: http://www.xinhuanet.com/english/2020-02/08/c_138766371.htm (Erişim Tarihi: 13.03.2020)
- Zhang, X. ve Li, H. (2018). Urban Resilience and Urban Sustainability: What We Know and What Do Not Know? *Cities*, 72 (A), 141-148.

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 293-320

Covid-19 Krizinin Türkiye'deki Sektörler Üzerinde Etkileri:
Borsa İstanbul Sektör Endeksleri Araştırması
The Effects of Covid-19 Crisis on Industries in Turkey:
The Study of Borsa Istanbul Industrial Indices

- Tunahan TAYAR*
- Ezgi GÜMÜŞTEKİN**
- Kaan DAYAN***
- Emad MANDI****

* Yüksek Lisans Öğrencisi, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Bölümü, Ankara/Türkiye.
Master's Student, TOBB University of Economics and Technology, Institute of Social Sciences, Department of Business Administration, Ankara/Turkey.
t.tayar@etu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7778-1974

** Yüksek Lisans Öğrencisi, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Bölümü, Ankara/Türkiye.
Master's Student, TOBB University of Economics and Technology, Institute of Social Sciences, Department of Business Administration, Ankara/Turkey.
e.gumustekin@etu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8886-3131

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Bölümü, Ankara/Türkiye.
Master's Student, TOBB University of Economics and Technology, Institute of Social Sciences, Department of Business Administration, Ankara/Turkey.
k.dayan@etu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1442-7358

**** Yüksek Lisans Öğrencisi, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Bölümü, Ankara/Türkiye.
Master's Student, TOBB University of Economics and Technology, Institute of Social Sciences, Department of Business Administration, Ankara/Turkey.
emandi@etu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5334-4347

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 14/05/2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 04/07/2020

Yayın Tarihi / Date Published: 15/07/2020

Atrf: Tayar, T., Gümüştekin, E., Dayan, K. ve Mandi, E. (2020). Covid-19 Krizinin Türkiye'deki Sektörler Üzerinde Etkileri: Borsa İstanbul Sektör Endeksleri Araştırması. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 293-320

Citation: Tayar, T., Gümüştekin, E., Dayan, K. & Mandi, E. (2020). The Effects of Covid-19 Crisis on Industries in Turkey: The Study of Borsa Istanbul Industrial Indices. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Outbreak Diseases Special Issue, 293-320

Öz

2019 yılının son döneminde Çin'in Vuhan kentinde ortaya çıkan Covid-19, kısa sürede tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Covid-19 salgını, yalnızca insan sağlığını değil küresel ekonomiyi de tehdit etmeye başlamıştır. Dünya genelinde salgına karşı alınan tedbirler arz ve talep yönlü daralmaya sebep olmuştur. Oluşan yeni konjonktürde her işletmenin faaliyet alanı kendine özgü olduğu için sektörler süreçten farklı düzeyde etkilenmiştir. Mevcut çalışmada Covid-19 salgınının Türkiye'deki sektörel etkilerini incelemek üzere Basit Lineer Regresyon analizi yapılmıştır. Analizlerde bağımsız değişken olarak Türkiye'deki aktif vaka sayılarındaki günlük değişim, bağımlı değişkenler olarak ise BİST sektör endekslerindeki günlük değişimler kullanılmıştır. Tahmin modelleri sonucunda Türkiye'de Covid-19 salgınının Elektrik, Ulaştırma, Mali, Sınai, Teknoloji Sektör Endeksleri üzerinde görece yüksek düzeyde anlamlı ve olumsuz etkilere sahip olduğu bulgularına ulaşılmıştır. Ayrıca, incelenen 10 sektörde Covid-19 salgınının Ticaret Sektörü hariç farklı anlamlılık düzeyinde olumsuz etkilerinin olduğu gözlemlenmiştir. Her sektörün kendine özgü dinamikleri olduğu için etkilenme durumları göz önünde bulundurularak sektör özelinde çözüm önerileri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, BİST, sektör endeksleri.

Abstract

In the last term of the 2019, the outbreak of the Covid-19 in Wuhan, a city in China, affected the globe in a short time. The Covid – 19 not only has threatened the human health, but also has started to affect the global economy. The precautions taken to contain the outbreak have caused supply and demand contraction. Meanwhile, various sectors have been affected differently as each sector has its own peculiar characteristics. In this study, the simple linear regression analysis was implemented to examine the sectoral effects of the Covid – 19 outbreak in Turkey. In these analyzes, Turkey's daily change in active cases was taken as the independent variable and daily change in the BIST sector indices as the dependent variable. Consequently, the effects of Covid – 19 on the electricity, transportation, financial, industrial and technology sector indices in Turkey were found negative and more significant relative to other sectors analyzed. In addition, the examined effects of the outbreak among the 10 sectors, negative effects were discovered at different levels of significance except for the trade sector. Since each sector has its own dynamics, having taken the effectiveness level into consideration, different solutions were offered for each sector.

Keywords: Covid-19, BIST, sector indices.

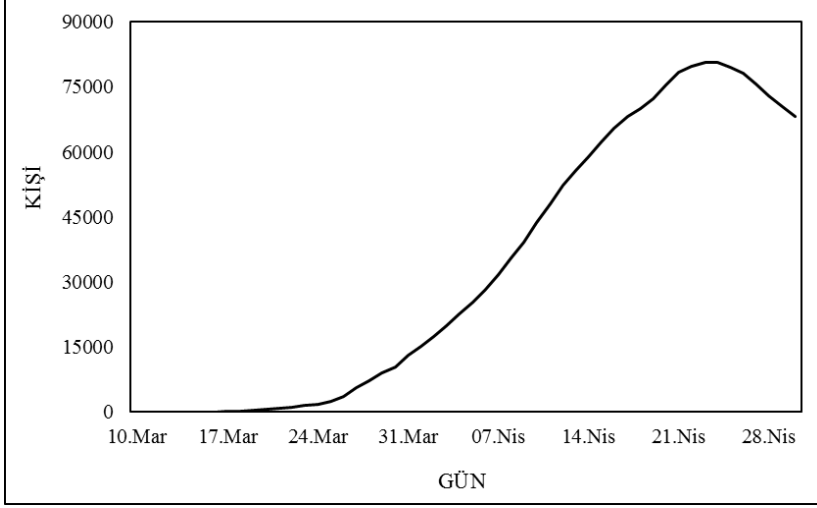
Giriş

Çin'in Vuhan kentinde ortaya çıktığı bilinen Yeni Tip Koronavirüs (Covid-19) salgını son yıllarda dünyanın karşı karşıya kaldığı büyük tehditlerden birisi olmuştur. İlk olarak Aralık 2019 sonunda Dünya Sağlık Örgütü Çin ülke ofisinin ilk vakaları bildirmesi ile başlayan salgın süreci hızla yayılarak küresel bir tehdit haline gelmiştir (İbis, 2020). Yayılma hızının yüksek olması ve tıbbi müdahale gerektirmesi nedeni ile devlet otoriteleri ve insanlar arasında paniğe neden olmuştur. Dünya Sağlık Örgütü dünya genelinde vaka sayısının 100 bini aşmasının ardından Covid-19 adı verilen yeni tip koronavirüsün tüm dünyayı etkileyeceğini belirterek “küresel salgın (pandemi)” ilan etmiştir.¹ Vakaların, Çin dışında İtalya ve İspanya gibi Avrupa ülkelerinde yoğun miktarda görülmeye başlamasıyla, salgının merkezi yer değiştirmiştir.

Ülkeler bu salgının yayılımını durdurabilmek için seyahat kısıtlamaları, karantina uygulamaları, zorunlu ya da gönüllü sosyal mesafe koyma tedbirleri uygulamışlardır ve bu tedbirler küresel çapta talep yönünde düşüşe sebep olmuştur (Özatay ve Sak, 2020). Oluşan bu gelişmeler ışığında birçok kurum evden çalışma ve uzaktan eğitim sistemine geçiş yapmıştır. Dünya Sağlık Örgütü Mart ayının sonunda bir açıklama yapmış ve son 24 saatte (23 Mart) Avrupa ve ABD'den

¹ <https://www.who.int/news-room/detail/27-04-2020-who-timeline---covid-19> (Erişim Tarihi: 05.05.2020).

bildirilen Covid-19 vaka sayısının tüm dünyadaki vaka sayısının yüzde 85'ini oluşturduğunu belirterek ABD'nin salgının yeni merkezi olabileceğini belirtmiştir.² 12 Mayıs 2020 itibariyle Covid-19, küresel çapta 4.286.464 kişiyi enfekte etmiş ve 288.201 kişinin ölümüne neden olmuştur. Türkiye'de ise 139.771 kişi virüse yakalanmış ve 3.841 kişi hayatını kaybetmiştir.³ Çalışmada incelenen tarihler için daha iyi bir özetleme amacıyla Türkiye'de aktif Covid-19 vaka sayısının grafiği Şekil 1'de sunulmuştur.⁴

Şekil 1. Türkiye Aktif Covid-19 Vaka Sayısı

Yukarıda gelişim aşamalarından bahsedilen Covid-19 salgınının hemen hemen her anlamda vermiş olduğu küresel etkiyi daha iyi anlayabilmek adına, onu geçmişte yaşanmış diğer salgın hastalıklar ve krizler ile karşılaştırmakta fayda vardır. Covid-19'un ekonomiye en büyük etkisi, küresel ölçekteki hızlı talep düşüşünün sonucunda dünya ticaretinin durma noktasına gelmesi olmuştur (Özatay ve Sak, 2020).

Günümüzde yaşadığımız Covid-19 krizinin önceki dönemlerde yaşanan krizlerden farkına bakacak olursak, 1929 ve 2008 krizleri ekonomik temeli olan krizlerdi. İspanyol gribi, veba gibi büyük çaplı salgınların yaşandığı dönemde ise dünya bu kadar iç içe geçmiş bir ticaret ve finansal ağlara sahip değildi (Işık, 2020). Diğer taraftan

² <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/events-as-they-happen> (Erişim Tarihi: 05.05.2020).

³ <https://www.worldometers.info/coronavirus/> (Erişim Tarihi: 05.05.2020).

⁴ <https://covid19.tubitak.gov.tr/turkiyede-durum> (Erişim Tarihi: 05.05.2020).

SARS virüsü ile aynı aileden gelmesine karşılık dünyada değişen konjonktürün etkisiyle Covid-19 çok daha etkili bir krize evrilmiştir. Bunu en büyük sebebi ise Çin'in 2003 yılında Dünya ticaretindeki payı ve etkinliği ile 2020 yılındaki payı ve etkinliğinin arasındaki farklardır (Fernandes, 2020). Uluslararası kuruluşların raporları, Covid-19 salgınının, hali hazırda durma noktasına gelen yabancı sermaye hareketlerine denk gelmesi ile küresel aktiviteleri ani bir şekilde durdurabileceğini belirtmektedirler (Brooks ve Fortun, 2020). Ayrıca, Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) 8 Nisan 2020 tarihli değerlendirmesinde, Covid-19 salgını dolayısıyla küresel ticarete görülen daralmanın 2008 krizinde görülen daralmadan daha fazla olduğunu belirtmiştir.⁵

Diğer taraftan 2008 yılında ABD çıkışlı olarak ipotekli konut kredileri balonunun patlaması sonucu ortaya çıkan ve küresel ekonomik sistem üzerinde büyük etkiler bırakan 2008 Finansal krizi ile Covid-19 krizinin ortak yönleri olmakla birlikte, göze çarpan birçok farklılıkları da bulunmaktadır. İlk olarak, 2007-2008 krizinde gelişmekte olan ülkelerin büyüme trendleri devam etmiş ve krizden kaçan sermayeler için sığınak olabilmişlerdir. Fakat günümüzde yaşanan krizde ise sermaye akışı, oluşan aşırı belirsizlik durumu ve yüksek piyasa değişkenliği yüzünden gelişmekte olan ülkeler yerine; ABD gibi “güvenli limanları” tercih etmektedir (Özatay ve Sak, 2020). İkinci olarak, Covid-19 krizinde karantina uygulamaları sonucunda, tedarik zincirlerinde yaşanan kırılmadan ve iş yerlerinin kapalı tutulmasından dolayı, sadece parasal genişleme ile çözülemeyecek hem arz hem de talep yetersizliği durumu oluşmuştur (Fernandes, 2020). Üçüncü olarak, Nouriel Roubini'ye göre, hem 1929 hem de 2008 krizlerinin etkilerinin borsa, üretim ve işsizlik üzerindeki yansımalarının açığa çıkması 2-3 sene sürerken, Covid-19 krizi etkisini şimdiye kadar görülmemiş bir hızla hissettirmiştir (Rogoff, 2020). Diğer taraftan uzmanlara göre, 2008 yılındaki krizden farklı olarak devletlerin de yaklaşımlarında keskin farklılaşmalar gözlemlenmektedir. 2009 yılında krize karşı birlikte hareket eden devletlerin aksine bugün karşılaşılan tabloda devletler yaşanan krizi kendi içlerinde çözmeye çalışmaktadırlar (Işık, 2020). Covid-19 krizi, her ne kadar sağlık krizi olarak başlamış olsa da şu andaki noktada ekonomideki sert ve derin daralma, işsizlikteki %10 üzerindeki artış ve borsalardaki %40'a yaklaşan düşüşler, bize “ekonomik depresyonun” ana bileşenlerini belirtmektedir (Yıldızoğlu, 2020).

⁵https://www.wto.org/english/news_e/pres20_e/pr855_e.htm (Erişim Tarihi: 05.05.2020).

Covid-19 salgının neden olduğu panik, dünya borsalarında da seyrin negatife dönmesine sebep olmuştur ve Mart ayında finansal piyasalarda keskin düşüşler gözlemlenmiştir.⁶ Bu düşüşler; ABD’de S&P 500, İngiltere’de FTSE 100, Japonya’da Nikkei, Güney Kore’de Kosdaq Endeksleri gibi finansal piyasalarda, benchmark kabul edilen endekslerde gerçekleşmiştir. Yüksek dalgalanmaların yaşanması VIX Korku Endeksi olarak bilinen “Chicago Board of Exchange Volatility Index” endeksinin seyrinde de artışa neden olmuştur. Yatırımcılar borsadaki potansiyel düşüş hakkında endişe duyduklarında varlıklarının değerini korumak için portföylerini sigortalamak adına opsiyon mekanizmasını kullanmaktadır. Artan talep ile opsiyon fiyatları artacak ve VIX endeksinin değeri yükselecektir. Dolayısıyla piyasada meydana gelen endişe ve kaygı VIX endeksinin yükselmesine sebep olmaktadır (Öner, İçellioglu ve Öner, 2015; Başarır,2018).

Bu çalışma, küresel anlamda kısa bir süre içerisinde bir krize dönüşen Covid-19’un Türkiye özelinde sektörlerde yarattığı etkiyi gözlemek için yapılmıştır. Çalışma kapsamında, Covid-19’un ekonomik etkilerinin yeni gözlemlenebilmesi ve makroekonomik göstergelerin paylaşım sıklığının düşük olması nedeni ile günlük gözlemlenebilen Borsa İstanbul sektör endeksleri incelenmiştir. Covid-19’un etkilerinin anlaşılabilmesi adına günlük olarak açıklanan toplam vaka sayılarına bakılırken, finansal piyasalardaki yansımalarını anlamak adına seçilen 10 farklı Borsa İstanbul sektör endeksi araştırılmıştır. Daha doğru çıkarımlar ve somut çözüm politikaları sunabilmek amacıyla ise seçilen sektör endeksleri kendi özel koşullarında incelenmiştir. Yapılan bu çalışmada 17 Mart-28 Nisan 2020 tarihleri arasında günlük toplam vaka sayısı ile aynı günün 10 Borsa İstanbul Sektör Endeksi arasındaki ilişki incelenmiştir. İncelenen sektörler ise; Elektrik, Ulaştırma, Mali, Sınai, Teknoloji, Gıda-İçecek, Ticaret, Tekstil, Turizm ve Hizmetler sektörleridir. Çalışmada incelenen 10 BİST Sektörel Endeksi yatırımcıların ilgisini çeken ve salgın döneminin gerektirdiği sosyal kısıtlamalardan ve iş yeri tatillerinden doğrudan ya da dolaylı olarak etkilenebilecek endekslerdir. Bu sebeple, salgının ilk etkilerinin ne olduğunu anlamak açısından araştırmaya uygun endekslerdir.

Çalışmanın birinci bölümünde konu ile ilgili mevcut literatüre değinilmiştir. Sonraki aşamada, vaka sayıları ve incelenen 10 Borsa İstanbul sektör endeksi verileri hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü aşamada Türkiye’de Covid-19 salgınının sektörel anlamda etkilerini test edebilmek adına En Küçük Kareler yöntemi ile yapılan Basit Lineer

⁶ <https://tr.investing.com/indices/world-indices> (Erişim Tarihi: 05.05.2020).

Regresyon analizlerine ve analizlerin bulgularına yer verilmiştir. Sonuç bölümünde ise analiz çıktıları yorumlanmış ve olası çözüm önerileri sunulmuştur.

1. Literatür Taraması

Literatürde Covid-19 salgınının ekonomi üzerinde genel ve sektörel etkilerini araştıran çalışmalar mevcuttur. Barrot, Grassi ve Sauvagnat (2020), tarafından yapılan bir araştırma, sosyal mesafenin Fransa'nın ve diğer Avrupa ülkelerindeki GDP ve her sektörde katma değer üzerindeki etkisini araştırmıştır. Çalışma sonucunda GDP'nin %5,6 oranında azaldığı tespit edilmiştir. Toplumsal uzaklaştırma tedbirleri ile doğrudan ilgili sektörlerin yanı sıra, katma değeri en fazla azalan sektörler yukarı yönlü sektörler, yani nihai talepten en uzak sektörlerdir.

Covid-19'a verilen piyasa tepkilerinin, uluslararası ticaret ve finansal politikaların firmaların hisse senetleri değerleri üzerindeki etkilerini araştıran Ramelli ve Wagner (2020), bireysel yatırımcıların şirketler için virüsün sonuçlarını nasıl değerlendirdiklerine dair yaptıkları analizlerinde Koronavirüsün etkilerini; kuluçka, salgın ve telaş dönemi olarak üç ana başlıkta ele almışlardır. Çalışmalarında uluslararası ticaretin ve küresel değer zincirlerinin firma değeri için önemine işaret eden güçlü bulgular elde etmişlerdir. Buradan yola çıkarak Çin, ABD ve Avrupa'da yayılan virüsün yatırımcılar nezdinde ve firmaların nakit varlıklarının öneminin anlaşılması açısından yarattığı etki üzerinde durulmuştur. Sonuç olarak ise bir sağlık krizinin nasıl daha geniş bir ekonomik ve finansal krize dönüşebileceğinin göstergesi olan bu sürecin ardından, firmaların, ticaret bağımlılığından kurtularak bu tarz kötü senaryolara hazırlıklı olabilmek açısından, ileriye dönük olarak alacakları güçlü finansal pozisyonların öneminin gözler önüne serildiği belirtilmiştir.

Gromsen ve Koijen (2020), yaptıkları çalışmada, Covid-19 salgını döneminde hisse senetleri ve bu hisse senetlerinin kâr payı beklentilerini, büyüme beklentileri tahmin modeli oluşturmak için kullanmışlardır. Salgın için alınan tedbirler ekonomiyi yavaşlatmıştır. Makroekonomik göstergelerin gecikmeli olarak açıklanmasından dolayı ekonomideki yavaşlamayı anlayabilmek için hisse senetleri, kâr payları eklentisi ve endeksler kullanılmıştır. Hisse senedi piyasasının hareketlerinin ekonomideki yatırımcı beklentisini göstermesi, büyüme beklentisinin anlaşılması açısından önemlidir. Çalışmada, Çin'in Vuhan bölgesinde uygulanan karantina döneminin değil, sonrasında İtalya'da başlayan karantina döneminin finansal piyasalardaki beklentinin aşağı yönlü hareketin başlangıcı olduğu vurgulanmıştır.

Bunun göstergesi olarak S&P 500 ve EuroStoxx 50 endeksleri ve ABD ve Almanya'nın 30 yıllık devlet tahvilleri gösterge olarak alınmıştır. Etkilerin ölçüldüğü çalışmada endeksler aşağı yönlü hareketler yaşarken tahvillerde etkinin pozitif olduğu gözlemlenmiştir. Kâr payı beklentilerinin incelendiği bölümde ise Şubat 2020'den 18 Mart 2020'e kadar olan kısa aralıkta beklentilerin ciddi derecede düştüğü gözlemlenmiştir.

Bulaşıcı hastalıkların finansal piyasalar üzerindeki etkisini görmek için yaptıkları çalışmada Al-Awadhi, Alsaifi, Al-Awadhi ve Alhammadi (2020), Çin Menkul Kıymetler piyasasında işlem gören endeksleri kullanarak panel regresyon yöntemi uygulamışlardır. Çalışmada bulaşıcı hastalığı temsil eden bağımsız değişkenler olarak doğrulanmış vakalar ve Covid-19'un neden olduğu toplam ölümlerde günlük büyüme kullanılmıştır. Çalışmada, Hang Seng Endeksi ve Şanghai Menkul Kıymetler Borsası Kompozit Endeksi'ne dahil olan şirketlerin 10 Ocak- 16 Mart 2020 tarihleri arasındaki verilerini kullanarak analiz yapılmıştır. Çalışmanın sonucunda, hisse senedi getirilerinin hem teyit edilen vakalardaki günlük büyüme hem de Covid-19'un neden olduğu toplam ölüm sayısındaki günlük büyüme ile önemli derecede olumsuz ilişkili olduğu bulunmuştur.

Liu, Manzoor, Wang, Zhang ve Manzoor (2020), tarafından yürütülen bir başka çalışmada Covid-19 salgınının Japonya, Kore, Singapur, ABD, Almanya, İtalya ve İngiltere gibi önemli derecede etkilenen ülkelerde önde gelen 21 borsa endeksi üzerindeki kısa vadeli etkisi değerlendirilmiştir. 21 Şubat 2020'den 18 Mart 2020'ye kadar birçok önde gelen endeksin günlük kapanış fiyatlarının incelendiği çalışmada, Covid-19 salgını altında etkilenen ülkelerin önde gelen hisse senedi endekslerinin anormal getirilerini (AR) ve kümülatif anormal getirilerini (CAAR) araştırmak için olay çalışması metodolojisini kullanılmıştır. Çalışmanın bulguları, etkilenen büyük ülkeler ve bölgelerdeki borsaların virüs salgını sonrasında hızla düştüğünü göstermektedir. Ayrıca, Asya'daki ülkelerin diğer ülkelere kıyasla daha olumsuz anormal getiriler yaşadığı belirtilmiştir.

Maki Eşbütünlüme Testi kullanılarak yapılan araştırmada Zeren ve Hızarcı (2020), Covid-19 salgınının borsalar üzerindeki olası etkileri incelenmiştir. Çalışmada Ocak ile Mart 2020 tarihleri arasındaki günlük verileri kullanarak, belirtilen ülkelerdeki, Covid-19 kaynaklı günlük toplam ölüm ve günlük toplam vaka sayılarının borsa üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Çalışmada, toplam vaka sayısının SSE, KOSPI ve IBEX35 endeksleri ile eşbütünlüme ilişkisi içerisinde olduğu, bu karşın yine bu vakaların FTSE, MIB, CAC40 ve DAX30 ile eşbütünlümlük olmadığı sonucuna varılmıştır. Sonuç olarak, ele alınan

ülkelerin ve genel anlamda küresel ekonominin pandemiden kaynaklı ciddi ekonomik kayıplarla karşı karşıya kalacağı belirtilmiştir. Elde edilen bu verilen sonucunda yatırımcılar nezdinde, kriz dönemlerinde güvenli liman olarak bilinen altına yönelme; sanal para birimlerine yatırım yapma; türev piyasalara ya da Covid-19'un nispeten daha seyrek rastlandığı ülkelerin hisse senedi piyasalarına yönelme önerilerinde bulunulmuştur.

Hisse senedi piyasaları haftalık getirileri ile Covid-19 vaka sayılarının 12 ülke özelinde korelasyon analizinin yapıldığı çalışmada Zhang, Hu ve Ji (2020), Dünya Sağlık Örgütü'nün Covid-19'un pandemi olduğu hakkında yaptığı açıklamanın ardından seçilen ülkelerin borsalarının 27 Mart 2020 tarihine kadar vermiş olduğu tepkiyi incelemiştir. Buradan yola çıkarak, sistemik risklerin haritasını oluşturmak amaçlanmıştır. Sonuç olarak, küresel finansal piyasa risklerinin pandemiyle korelasyon içerisinde önemli ölçüde arttığını göstermektedir. Ayrıca çalışmada, Borsa tepkilerinin o ülkedeki Covid-19 vaka sayısının yüksek olmasıyla doğrudan bağlantılı olduğu ortaya koyulmuştur. Pandeminin neden olduğu büyük ekonomik kayıpların belirsizliği, son derece değişken ve tahmin edilemeyen piyasaların oluşmasına zemin hazırladığı sonucuna varılmıştır.

Çalışmasında küresel ekonomiyi hemen hemen her sektörde etkisi altına alan Covid-19'un iki temel endüstri olan havacılık ve petrol sektörlerine etkisini inceleyen Mhalla (2020), özellikle Çin'in başını çektiği bu iki sektörde, veriler yardımıyla pandeminin yarattığı negatif etkileri araştırmıştır. Sürecin devam etmesi halinde Çin başta olmak üzere, küresel anlamda ekonominin olumsuz yönde etkilenebileceği sonucuna varmıştır. Ayrıca Covid-19'un yakın zamandaki etkisi olarak hava taşımacılığı ve havacılık sektörünü olumsuz etkileyeceği, devam etmesi durumunda da dünya petrol üretimine büyük anlamda etki edebileceğini belirtmiştir.

Laing (2020), çalışmasında Covid-19 salgınının ekonomik etkilerini madencilik sektörü özelinde değerlendirmiştir. Metaller ve minerallere olan talebin azalmasıyla, 2020 yılının mart ayından itibaren bu kalemlerin fiyatlarında düşüş yaşandığını belirtmiştir. Covid-19 döneminde altın endüstrisinin hareketlerini, 2008 krizi ile karşılaştırmıştır. Laing, maden sektöründe oluşabilecek ekonomik etkileri de değerlendirmiş ve kısa vadede fiyatların ve üretimin etkileneceğini ve sektör kârlılığının düşeceğini, orta-uzun vade etkilerinin ise tamamen belirsiz olduğunu belirtmiştir.

Yang, Zhang ve Chen (2020), yaptıkları çalışmada, Çin'de başlayan Koronavirüs salgının aynı ülkedeki turizm sektörünü nasıl etkileyeceğini Dinamik Stokastik Genel Denge Modeli kullanarak

araştırmışlardır. Hane halkı, üreticiler ve devlet olmak üzere üç tip karar vericiyi modele dâhil etmişlerdir. Salgın hastalık riski için iyimser, kötümser ve nötr senaryoları incelemişlerdir. Çalışmada, Covid-19 döneminde sağlık tehlikesi riskinde oluşan %1’lik artışın turizm sektöründeki tüketimi nasıl etkilediğini gösteren etki-tepki grafikleri (IRFs) oluşturmuşlardır. Ortaya çıkan sonucun 2003 yılındaki SARS, 2014 yılındaki MERS ile benzer olduğu gözlemlenmiştir.

Karim, Haque, Anis ve Ulfy (2020), çalışmalarında Covid-19 salgınının ardından küresel çapta uygulanan hareket ve seyahat kısıtlamalarının Malezya turizm sektörüne etkilerini kavramsal olarak incelemeyi ve Malezya’daki turizm sektörünün salgın boyunca nasıl etkilendiğini araştırmayı amaçlamışlardır. Malezya’daki turizm sektörünün salgın hastalık dönemine kadar hızlı bir yükselişi olduğunu ve çok sayıda turistin ülkeye döviz girdisi sağladığına değinilmiştir. Çalışma kapsamında turizm sektörü hakkında bilgi edinmek için havayolu şirketlerinin yolcu sayısına ve otellerdeki konaklayan kişi sayısına bakılmıştır. Yapılan çalışma sonucunda salgın hastalık ve ülkelerin turizm sektörü arasında negatif ilişki bulunmuştur. Aynı negatif etkinin 2015 yılındaki Ebola salgınında da olduğunu vurgulanmıştır. Turizm sektörünün iki önemli alt dalı olan havayolu ve otel sektörüne, verilecek hizmetlerde salgın riskine dikkat edilmesinin müşteri sağlanması açısından önemli olduğu belirtilmiştir.

Covid-19’un Hindistan turizm endüstrisine etkilerini araştıran Kasare (2020), Hindistan’ın en fazla turist çeken 10 eyaletini kapsayan ve 2015-2018 yılları arasındaki verileri içeren bir çalışma yapmıştır. Çalışmada belirtilen yıllar arasında Hindistan’a gelen turistler ve ülkeye giren döviz miktarı hakkında bilgilere yer verilmiştir. Verilen verilerin ışığında sonuç olarak ise, Covid-19’un en fazla hava taşımacılık sektörünü etkilediği ve hava yolu şirketlerinin Hindistan Hükümeti tarafından desteklenmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.

Covid-19’un Türkiye’de bulunan seyahat acentalarına etkisini anlamak için yapılan çalışmada sektör temsilcileri ile mülakatlar gerçekleştirilmiştir (İbiş, 2020). 11 kişiden oluşan örneklem grubuna; yaşanan salgın süresince karşılaştıkları sorunları, salgın sonrası için beklentileri ve olası çözüm önerileri hakkında sorular yöneltilmiştir. Yapılan mülakatlar sonucunda seyahat acentalarının salgından olumsuz etkilendiği ve bu olumsuz etkinin devam edeceği düşüncesinin hâkim olduğu gözlemlenmiştir. Turizm sektörünün ve çalıştıkları seyahat acentası şirketlerinin olumsuz durumu açık olarak gözlemlenmeler de bu sektörün canlandırılması için görüş bildirenler de mevcuttur. Bu canlandırma için, farklı müşteri gruplarına hitap etmek ve turizm zamanını tüm yıla yaymak gibi çözüm önerileri sunulmuştur. Gelecek

projeksiyonlarında salgın sonrası olası müşterilerin ekonomik sıkıntılar çekmesi öngörülmektedir. Yapılan çalışmada salgın neticesinde oluşan negatif durumda hızlı aksiyonlar alınarak turizmin bu duruma uygun hale getirilmesi önerilmiştir

Çalışmasında Covid-19'un havacılık sektörüne etkisini dünya genelinde ve Türkiye özelinde ele alan Akça (2020), yaşanan salgının havacılık sektörünü nasıl etkilediğini ve sektörün bu salgına karşı ne gibi önlemler aldığını araştırmıştır. Çalışmada Koronavirüsünün tüm dünyayı etkisi altına almasıyla birlikte dünya genelinde yaşanan insan hareketliliğinin azalmasının yarattığı ve yaratacağı ön görülen sonuçlardan bahsedilmiştir. Çalışmada yaşanan Koronavirüsü salgının, 2003- 2015 yılları arasında yaşanan SARS, Kuş Gribi, Domuz Gribi gibi salgınlardan daha büyük ekonomik etkilerinin olduğu belirtilmiş ve bunun sonucunda oluşan bu belirsizlik durumunun havacılık sektöründe yüksek oranda kayıplara neden olduğu ve olmasının beklendiği belirtilmiştir. Ayrıca, havacılık sektörünün etkilerinin sadece bu sektörle sınırlı kalmayacağını ve bu sektöre bağlı olan turizm sektörü gibi Türkiye için de çok kritik olan sektörleri yüksek oranda etkileyeceğinin altı çizilmiştir. Çalışma sonucunda, pandeminin ardından havacılık sektörünün 2019 yılı büyüme rakamlarını yakalamasının 1-1,5 yıla yakın bir zamana yayılacağı belirtilmiş ve kriz yönetiminin önemine vurgu yapılmıştır.

Kılıç (2020), Covid-19 salgınının Türkiye finansal piyasalarında sektörler üzerindeki etkilerini incelemek amacıyla bir çalışma yapmıştır. Belirtilen çalışmada, veri seti olan BİST sektör endekslerinin getirileri olay etüdü yöntemiyle analiz edilmiştir. Ekonomik anlamda pek çok olumsuz etkiye neden olan Covid-19 salgınının, BIST sektör endeks getirileri üzerinde de genel olarak olumsuz etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Belirtilen en yüksek olumsuz etkiye tekstil ve turizm sektörlerinin maruz kaldığı ifade edilirken, ticaret sektörünün salgın sürecinde pozitif getiri sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Göker, Eren ve Karaca (2020), yaptıkları çalışmada Covid-19 salgınının Türkiye'nin finansal piyasaları üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Bu etkileri inceleyebilmek adına ise Borsa İstanbul (BİST) sektör endeks getirileri üzerindeki etkisini analiz etmişlerdir. Araştırmalarında BİST bünyesinde yer alan 26 adet sektör endeksini ele almışlardır. Çalışmada kullanılan araştırma verileri 02/01/2019-09/04/2020 tarihleri arasındaki hisse senetlerinin günlük kapanış değerlerinden elde edilmiştir. Çalışmada birden farklı etkenin hisse senetleri fiyatları üzerinde aynı anda etkili olması sebebiyle olay etüdü yönteminden faydalanılmıştır. Çalışmada sektörlerin kümülatif ortalama anormal getirileri (CAAR) karşılaştırılarak, pandeminin hangi

sektörler üzerinde daha fazla etkili olduğunun ortaya koyulması amaçlanmıştır. Araştırma sonucunda, farklı zaman periyotlarına göre değişiklik gösterse de genel anlamda salgın sürecinden en olumsuz etkilenen sektörlerin spor, turizm ve tekstil sektörleri olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sebepten dolayı bu üç sektöre yapılan yatırım hacminin düştüğü belirtilmiştir. Diğer taraftan ise, temel tüketim sektörleri olan gıda, kimya ve bankacılık sektörlerinde ise pozitif CAAR değerlerinin olduğu görülmüştür. Araştırmacılar, yaşanan bu olağanüstü dönemde insanların önce temel ihtiyaçlarını karşılama içgüdüleriyle hareket edeceğini belirtmişlerdir. Ayrıca, belirtilen üç temel tüketim sektöründeki nakit akışlarının hızla devam ettiği ve bu yüzden belirtilen sektörlerin yatırımcılar açısından daha cazip hale geldiği vurgulanmıştır.

Öztürk, Şişman, Uslu ve Çıtak (2020), çalışmalarında Covid-19 salgınının Borsa İstanbul üzerinde etkilerini araştırmışlardır. Salgının Türk reel ve finansal sektörleri üzerindeki etkisini tahmin etmek amacıyla, çalışmada 2 Ocak 2020- 15 Nisan 2020 tarihleri arasında ulaşılan beş veri seti kullanılmıştır. Bunlar: her bir sektör endeksine ait günlük gözlemler, Türkiye, Avrupa ve dünyada meydana gelen Covid-19 vakalarının sayısı, Türkiye'nin günlük Kredi Risk Primi (CDS), Chicago Opsiyon Borsası (CBOE) ve Oynaklık Endeksidir (VIX). Panel veri modellerinde kesitsel bağımlılık için Pesaran Testi'nin veri kümesine uygulandığı çalışmada, salgının neredeyse tüm sektörler üzerinde olumsuz etkisi olduğu bulunmuştur. Ortalama olarak, üç ana sektör (sanayi, hizmet ve finans) neredeyse eşit derecede etkilenirken, sektörler düzeyinde farklılıklar gözlemlenmiştir. Özellikle metal ürünleri, makine, spor, turizm, ulaşım, bankacılık ve sigortacılık sektörleri en çok etkilenen sektörler arasındadır. Öte yandan, gıda, içecek, toptan ve perakende ticaret daha az etkilenen sektörler olarak tespit edilmiştir.

Mevcut literatürde bu bölümde de sayıldığı gibi çalışmalar daha çok Covid-19'un etkisini daha önce hisseden ülkeleri içermektedir. Bunun yanında son üç paragrafta yer alan çalışmaların dışında yapılan çalışmalarda ya genel ekonomik etkiler araştırılmış ya da sadece bir ya da birkaç ilişkili sektöre ait değişkenler incelenmiştir. Ayrıca Türkiye'nin virüsün etkilerine maruz kalmasının görece daha yeni olmasından dolayı sektörel değerlendirmelerin yapıldığı çalışmaların yeterli sayıda olmaması literatürde bir eksik olarak nitelendirilebilir. Sektörel çalışmalar, her sektör kendi gerçeklerini barındırdığı için, değerlendirmeler ve çıkarımlar yapılması için kritik önem arz etmektedir. Özellikle salgının yarattığı kriz ortamında her sektöre önerilerin özel olarak verilebilmesi açısından bu önem daha da artmaktadır. Mevcut çalışmayı motive eden noktalar hem literatürde

Türkiye özelinde yapılan sektörel çalışmaların az sayıda olması hem de 10 farklı sektöre ait analizlerin yapılması ile karşılaştırmalı yorumlamaların sunulabilmesidir.

2. Veri Seti

Çalışmada kullanılan veriler ikincil kaynak veriler olarak internet üzerinden alanında güvenilir kaynaklardan derlenmiştir.⁷ ⁸ Çalışmada kullanılan veri setlerine ait kodlar (çalışma boyunca bu şekilde ifade edilmiştir), verilere ait açıklamalar ve verilerin kaynakları Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Çalışmada Kullanılan Veri Setleri

Veri Kodu	Veri Açıklaması	Veri Kaynağı
VAKA	Aktif Covid-19 sayısında bir gün önceye göre meydana gelen değişim oranı.	TÜBİTAK
XELKT	BİST Elektrik Endeksi'nde bir gün önceye göre meydana gelen değişim oranı.	Investing.com
XGIDA	BİST Gıda İçecek Endeksi'nde bir gün önceye göre meydana gelen değişim oranı.	Investing.com
XTCRT	BİST Ticaret Endeksi'nde bir gün önceye göre meydana gelen değişim oranı.	Investing.com
XTEKS	BİST Tekstil Deri Endeksi'nde bir gün önceye göre meydana gelen değişim oranı.	Investing.com
XTRZM	BİST Turizm Endeksi'nde bir gün önceye göre meydana gelen değişim oranı.	Investing.com
XUHIZ	BİST Hizmetler Endeksi'nde bir gün önceye göre meydana gelen değişim oranı.	Investing.com
XULAS	BİST Ulaştırma Endeksi'nde bir gün önceye göre meydana gelen değişim oranı.	Investing.com
XUMAL	BİST Mali Endeksi'nde bir gün önceye göre meydana gelen değişim oranı.	Investing.com
XUSIN	BİST Sınai Endeksi'nde bir gün önceye göre meydana gelen değişim oranı.	Investing.com
XUTEK	BİST Teknoloji Endeksi'nde bir gün önceye göre meydana gelen değişim oranı.	Investing.com

İlk veri olan VAKA, çalışmada tahmin modellerinde bağımsız değişken olarak kullanılan aktif vaka sayısındaki günlük değişimdir. Aktif vaka sayısı ise toplam vaka sayısından toplam iyileşen hasta sayısı ve toplam ölüm sayısı çıkarılarak hesaplanmıştır. Çalışmada Covid-19'un Türkiye'deki sektörler üzerindeki etkilerini araştırmak adına ise Borsa İstanbul'da (BİST) yer alan temel sektörlerle ait veriler tahmin modellerinde bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Hisse senetleri dinamik yapıya sahip olduğu için salgınla ilgili piyasa tepkileri hızlı bir şekilde hisse senetleri üzerinden izlenebilecektir. Ayrıca

⁷ <https://covid19.tubitak.gov.tr/turkiyede-durum> (Erişim Tarihi: 01.05.2020)

⁸ <https://tr.investing.com/equities/turkey> (Erişim Tarihi: 01.05.2020)

incelenen literatürde salgının oluşturduğu öncül etkileri sayısal analiz yöntemleriyle araştıran çalışmalarda sıklıkla hisse senedi piyasa verileri kullanıldığı görülmüştür. Bu sebeplerden dolayı çalışmada sektörel etkilerin gözlemlenebilmesi açısından Borsa İstanbul sektör endeksleri tercih edilmiştir.

Çalışmada kullanılan veri setlerinin zaman aralığının belirlenmesinde ise Covid-19 salgınının Türkiye’de ilk görüldüğü tarih olan 11 Mart 2020 haftası göz önüne alınmıştır. İlk günlerde vaka sayısındaki artış hızı üssel ve yüksek olduğu için ilk vakadan bir hafta sonrasında analize başlaması uygun görülmüştür. Böylelikle çalışmadaki verilerin zaman aralığı olarak 17 Mart 2020 ile 28 Nisan 2020 arasında yer alan 30 güne ait veriler kullanılmıştır. Seçilmiş BİST sektör endekslerinde salgının öncül etkilerini anlamak ve yorumlamak amaçlanmıştır. Anlık fiyat hareketleri sayesinde reaksiyonlar günlük olarak izlenebilmektedir. Verilen bu reaksiyonun anlaşılması için 30 günlük veri seti kullanılmış ve sonuçlar anlamlı çıkmıştır. Yaşanan salgının Türkiye’ye ulaşmasının ardından aktif vaka sayısındaki üssel etkinin seyreltilmesi ile daha doğru sonuçlara ulaşılabilmektedir.

3. Ekonometrik Analizler ve Bulgular

Bu çalışmada Türkiye’de Covid-19 salgınının sektörel anlamda etkilerini test edebilmek adına En Küçük Kareler yöntemiyle oluşturulmuş Basit Lineer Regresyon analizleri yapılmıştır. Oluşturulan tahmin modellerinde sektör göstergeleri olarak Borsa İstanbul içinde yer alan sektör endekslerindeki günlük fiyat değişimi baz alınırken, Covid-19 etkisinin ölçülmesi için de günlük aktif vaka sayısındaki değişim baz alınmıştır.

Tablo 2. Birim Kök Test Sonuçları

Veri	Augmented Dickey-Fuller Testi Düzyer t-İstatistiği
VAKA	-3,55*
XELKT	-7,13**
XGIDA	-8,81**
XTCRT	-6,69**
XTEKS	-8,23**
XTRZM	-3,53*
XUHIZ	-9,99**
XULAS	-4,34**
XUMAL	-6,91**
XUSIN	-7,03**
XUTEK	-5,86**

*: $p < 0,05$, **: $p < 0,01$.

Ekonometrik zaman serisi analizlerinde verilerin analize uygunluğu büyük önem taşımaktadır. Bu anlamda serilerin tahmin

modellerinde durağan olarak yer alması olmazsa olmaz bir husustur, aksi halde oluşan tahmin modelleri anlamlı olarak görülse dahi tahminlerin yanlı sonuçlar verme olasılığı doğmaktadır (Cryer ve Chan, 2008). Analizlere başlamadan önce verilerin durağanlığını kontrol etmek amacıyla çalışmada Augmented Dickey-Fuller Birim Kök Testi kullanılmıştır (Dickey ve Fuller, 1979). Birim kök testine ait sonuçlar Tablo 2’de sunulmuştur. Bulgu istatistiklerinden de görüleceği üzere Augmented Dickey-Fuller Birim Kök Testi’nin sıfır hipotezi olan “Serilerin birim kök içermesi” hipotezi en az %5 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak reddedilebilmektedir. Sonuç olarak, çalışmadaki tüm veriler herhangi bir işlem yapmadan ekonometrik analizlerde kullanılabilir.

Verilerin analize uygunluğunun testlerinin sonrasında bağımsız değişken olarak Covid-19 aktif vaka sayısındaki günlük değişimin ve bağımlı değişkenler olarak ise Borsa İstanbul’da yer alan sektör endekslerinin kullanıldığı Basit Lineer Regresyon modelleri oluşturulmuştur. Tahmin modelleri oluşturulurken modellerin ve bağımsız değişkene ait her bir katsayının anlamlılık düzeyleri incelenmiştir. Tahmin modelleri oluşturulurken, modellere ait anlamlılık seviyelerinin belirlenmesinde araştırmanın ve veri setinin doğasının önemli bir kriter olarak ele alınması literatürde uygun görülen bir kanıdır (Fisher, 1950; Fisher 1955; Neyman, 1976). Bu çalışmada da değişkenlerin günlük değişime ait verileri içermesi ve kısa dönemli etkilerin test edilmesi sebebiyle tahmin modellerindeki anlamlılık düzeyleri %1, %5 ve %10 olarak değerlendirilmiş, daha büyük seviyedeki anlamlılık düzeyleri ise anlamlı olmayan ilişkiler olarak yorumlanmıştır. Oluşturulan tahmin modellerine ait regresyon çıktı sonuçları Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3. Regresyon Modellerine Ait Sonuçlar

Model No	Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişkenler	Katsayı	t-İstatistiği	p-Değeri	R ²
Model 1*	XELKT	VAKA	-0,0257	-1,91	0,07	0,11
		(Sabit)	0,0144	2,17	0,04	
Model 2	XGIDA	VAKA	-0,1018	-0,55	0,59	0,01
		(Sabit)	0,0650	0,71	0,48	
Model 3	XTCRT	VAKA	0,0035	0,32	0,75	0,01
		(Sabit)	0,0071	1,31	0,20	
Model 4	XTEKS	VAKA	-0,2940	0,01	0,40	0,03
		(Sabit)	0,1920	0,01	0,26	

Model 5	XTRZM	VAKA	-0,5966	-0,96	0,35	0,03
		(Sabit)	0,3982	1,31	0,20	
Model 6	XUHIZ	VAKA	-0,1308	-0,59	0,56	0,01
		(Sabit)	0,0884	0,81	0,42	
Model 7*	XULAS	VAKA	-0,0358	-1,94	0,06	0,12
		(Sabit)	0,0223	2,47	0,02	
Model 8*	XUMAL	VAKA	-0,0229	1,89	0,07	0,11
		(Sabit)	0,0106	1,79	0,08	
Model 9**	XUSIN	VAKA	-0,0211	-2,29	0,03	0,16
		(Sabit)	0,0137	3,04	0,01	
Model 10*	XUTEK	VAKA	-0,0257	-1,78	0,09	0,10
		(Sabit)	0,0183	2,60	0,01	
*: $p < 0,10$, **: $p < 0,05$, ***: $p < 0,01$.						

Tablo 3'te de görüldüğü üzere Türkiye'de Covid-19 aktif vaka sayısındaki değişim Borsa İstanbul'da yer alan sektörel endekslerden Elektrik, Ulaşım, Finansal Kuruluşlar ve Teknoloji sektörleri üzerinde %10'luk düzeyde anlamlı etkiye; Sanayi üretim sektörü üzerinde ise %5'lik düzeyde anlamlı etkiye sahiptir. Ancak Türkiye'de Covid-19 aktif vaka sayısındaki değişimin Borsa İstanbul'da yer alan sektörel endekslerden Gıda, Ticaret, Tekstil, Turizm ve Hizmet sektörleri üzerinde %10'luk düzeyde anlamlı etkisi bulunamamıştır.

Tüm tahmin modelleri incelendiği zaman ortaya çıkan tabloda Ticaret sektörü hariç kalan dokuz endeks üzerinde Covid-19 salgınının farklı anlamlılık seviyelerinde de olsa olumsuz etkisinin olduğu katsayılarının negatif olmasından anlaşılmaktadır. Bu olumsuz etkilerin sebeplerinin başında alınan tedbirler sonucunda arz ve talepte ortaya çıkan azalma gelmektedir. Bu doğrudan sebebe ek olarak dolaylı olarak etkilerden söz edilmesi mümkündür. Borsalar günümüzde çok dinamik yapıya sahip olduğu için yine Covid-19 dolayısıyla ortaya çıkan kur dalgalanmaları, dünya hisse senedi piyasalarında genel olarak meydana gelen düşüşler ve ekonomik güven endekslerindeki salgına bağlı izlenebilir düzeydeki düşüşler de borsalar üzerinde olumsuz etkiye neden olabilecektir. Ancak %10 düzeyinde olmasa dahi Covid-19 aktif vaka sayısındaki değişimin Ticaret sektörü üzerinde olumlu etkisinin olduğu katsayısının pozitif olmasından anlaşılmaktadır. Bu artış etkisinin nedeni olarak Ticaret endeksinde yer alan büyük şirketlerin toptan ve perakende satış şirketleri olması öne sürülebilir. Çünkü evde kalmanın getirdiği ihtiyaçlar nedeniyle büyük çoğunluğu çevrimiçi olmak üzere bazı alanlarda satışlarda artışlar meydana gelmiştir.

Anlamalı olan tahmin modellerinden birincisinde (Tablo 3, Model 1) Türkiye'de aktif Covid-19 vaka sayısındaki bir önceki güne göre 1 birimlik artışın Borsa İstanbul'da işlem gören Elektrik endeksinde bir gün önceye göre yaklaşık 0,026 birimlik azalmaya neden olduğu görülmektedir. Modelin R^2 istatistiği 0,11 ise bağımsız değişken olan aktif Covid-19 vaka sayısındaki bir önceki güne oranla değişimin bağımlı değişken olan Elektrik endeksindeki sapmaların %11'ini açıkladığını göstermektedir. Model 1'e ait tahmin denklemi Denklem 1'de sunulmuştur:

$$XELEK_t = 0,0144 - 0,0257 \times VAKA_t + e_t \quad (1)$$

Anlamalı olan ikinci modele ait tahmin çıktısı (Tablo 3, Model 7) incelendiğinde Türkiye'de aktif Covid-19 vaka sayısındaki bir önceki güne göre 1 birimlik artışın Borsa İstanbul'da işlem gören Ulaşım endeksinde bir gün önceye göre yaklaşık 0,036 birimlik azalmaya neden olduğu görülmektedir. Modele ait R^2 istatistiği 0,12 ise bağımsız değişken olan aktif Covid-19 vaka sayısındaki bir önceki güne oranla değişimin bağımlı değişken olan Ulaşım endeksindeki sapmaların %12'sini açıkladığını göstermektedir. Model 7'e ait tahmin denklemi Denklem 2'de sunulmuştur:

$$XULAS_t = 0,0223 - -0,0358 \times VAKA_t + e_t \quad (2)$$

Üçüncü anlamlı tahmin modeline (Tablo 3, Model 8) göre Türkiye'de aktif Covid-19 vaka sayısındaki bir önceki güne göre 1 birimlik artışın Borsa İstanbul'da işlem gören Finansal Kuruluşlar endeksinde bir gün önceye göre yaklaşık 0,023 birimlik azalmaya neden olduğu görülmektedir. Modelin R^2 istatistiği 0,11 ise bağımsız değişken olan aktif Covid-19 vaka sayısındaki bir önceki güne oranla değişimin bağımlı değişken olan Finansal Kuruluşlar endeksindeki sapmaların %11'ini açıkladığını göstermektedir. Model 8'e ait tahmin denklemi Denklem 3'te sunulmuştur:

$$XUMAL_t = 0,0106 - -0,0229 \times VAKA_t + e_t \quad (3)$$

Diğer bir anlamlı tahmin modeline (Tablo 3, Model 9) göre Türkiye'deki aktif Covid-19 vaka sayısında bir önceki güne göre meydana gelecek 1 birimlik artışın Borsa İstanbul'da işlem gören Sanayi üretim endeksinde bir gün önceye göre yaklaşık 0,021 birimlik azalmaya neden olacağı söylenebilir. Modele ait R^2 istatistiği 0,16 ise bağımsız değişken olan aktif Covid-19 vaka sayısındaki bir önceki güne oranla değişimin bağımlı değişken olan Sanayi sektörü endeksinde meydana gelecek sapmaların %16'sını açıklayabildiğini göstermektedir. Model 9'a ait tahmin denklemi Denklem 4'te sunulmuştur:

$$XUSIN_t = 0,0137 - -0,0211 \times VAKA_t + e_t \quad (4)$$

Son anlamlı tahmin modeli incelendiğinde ise (Tablo 3, Model 10) Türkiye’deki aktif Covid-19 vaka sayısında bir önceki güne göre meydana gelecek 1 birimlik artışın Borsa İstanbul’da işlem gören Teknoloji endeksinde bir gün önceye göre yaklaşık 0,026 birimlik azalmaya neden olacağı söylenebilir. Modelin R^2 istatistiği 0,10 ise bağımsız değişken olan aktif Covid-19 vaka sayısındaki bir önceki güne oranla değişimin bağımlı değişken olan Teknoloji endeksindeki sapmaların %10’unu açıklayabildiğini göstermektedir. Model 10’a ait tahmin denklemi Denklem 5’te sunulmuştur:

$$XUTEK_t = 0,0183 - 0,0257 \times VAKA_t + e_t \quad (5)$$

Borsa endeksleri çok dinamik bir yapıya sahiptir ve pek çok etkene bağlı seyreder. Anlamlı etkiye sahip tahmin modellerinin açıklama gücüne işaret eden R^2 istatistiklerinin %10 - %16 arasında değişmesinin nedeninin ise, bu yapıdaki bir değişkenin tahmin modellerinin Covid-19 salgınının doğrudan etkisini görebilmek adına sadece tek bağımsız değişken ile oluşturulmasının olduğu öne sürülebilir. Basit Lineer Regresyon yöntemi ile oluşturulan anlamlı tahmin modellerinin yanlı sonuç verip vermediğinin kontrolü, bulunan ilişkilerin gerçekliğinin test edilmesi açısından oldukça önem arz etmektedir. Bu anlamda modeller ile oluşan hata çıktılarının normal dağılıma sahip olmaları, hataların bağımsız olması ve değişken varyansa sahip olmamaları gerekmektedir (Baltagi, 2011). Basit Lineer Regresyon modellerine ait bu üç varsayımın test edilmesi için zaman seri analizinde literatürde sıklıkla kullanılan Jarque-Bera Normalite Testi, Breusch-Goldfrey Seri Korelasyon LM Testi ve Breusch-Pegan-Goldfrey Değişken Varyans Testi uygulanmıştır. Anlamlı olan beş model için yapılan bu üç teste ait sonuçlar Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4. Anlamlı Modellerdeki Hata Varsayımlarına Ait Testlerin Sonuçları

	Jarque-Bera Normalite Testi	Breusch-Goldfrey Seri Korelasyon Testi	Breusch-Pegan-Goldfrey Değişken Varyans Testi
Regresyon Modeli	t – İstatistiği	F - İstatistiği	F – İstatistiği
Model 1	1,21*	1,75*	0,01*
Model 7	0,51*	0,77*	2,21*
Model 8	2,15*	1,46*	0,14*
Model 9	4,85*	0,93*	0,22*
Model 10	3,96*	0,44*	0,09*
*: $p > 0,05$.			

Tablo 4 incelendiğinde anlamlı olan tahmin modellerine ait hata terimlerinin gerekli varsayımları anlamlı olarak karşıladığı görülmektedir. Öyle ki; her beş modelin her biri için Jarque-Bera Normalite Testi'ne ait sıfır hipotez olan “Seri normal dağılıma sahiptir” hipotezi anlamlı olarak reddedilememektedir. İkinci olarak yine her beş model için Breusch-Goldfrey Seri Korelasyon LM Testi'ne ait sıfır hipotez olan “Serideki veriler arasında ilişki yoktur” hipotezi anlamlı olarak reddedilememektedir. Son olarak da Breusch-Pegan-Goldfrey Değişken Varyans Testi'ne ait sıfır hipotez olan “Seride yer alan terimler arasında değişken varyans yoktur” hipotezi de beş modelin her biri için anlamlı olarak reddedilememektedir.

Sonuç

İlk olarak 2019 yılı sonlarında Çin'de ortaya çıktığı tespit edilen Covid-19 virüsü kısa sürede küresel çapta etkili hale gelmiş ve büyük kesimleri etkisi altına almıştır. Hem hızlı yayılma gücü hem de küresel çapta etkili olması virüsün sadece sağlık sorunlarına değil, birtakım ekonomik sorunlara da neden olmasında etkili olmuştur. Beklenmedik şekilde ortaya çıkan bu salgın, aslında alınan tedbirlerin genişliği ve de doğrudan sağlık ile ilgili olmasından dolayı önceki küresel ekonomik krizlerden doğası gereği farklı sonuçlara yol açmaktadır. Alınan tedbirler sağlık açısından oldukça önem arz eden hususlar olsa da bazı ekonomik sonuçlar doğuracağı da malumdur. Türkiye'de de salgının küresel etkilerinin olması ve alınan tedbirlerin doğal sonuçları nedeniyle Covid-19'un yol açtığı ekonomik tablonun incelenmesi oldukça önemlidir. Ancak, mevcut koşullarda yaşanan gelişmeler ile her sektörün Covid-19'dan ekonomik olarak aynı şekilde etkilendiğini savunmak gerçek dışı olacaktır. Bu doğrultuda yapılan mevcut çalışmada Covid-19 pandemisinin Türkiye'deki sektörler üzerine etkisi incelenmiştir. Böylelikle her sektörün salgından etkilenme durumları kendi özel koşullarında değerlendirilerek doğru çıkarımlar ile daha isabetli çözüm politikaları sunulabilecektir.

Mevcut çalışmada, Basit Lineer Regresyon metodu ile her sektör için ayrı ayrı tahmin modelleri oluşturulmuş ve sektörel faaliyetlerin göstergesi olarak Borsa İstanbul'da işlem gören sektör endeksleri kullanılmıştır. Borsa endekslerinin dinamik ve küresel çaplı göstergeler olması bu seçimde etkili olmuştur. Türkiye'deki aktif günlük Covid-19 vaka sayıları ise tahmin modellerinde salgının etkisini ölçmek amacıyla bağımsız değişken olarak kullanılmıştır. Her sektör için ayrı ayrı olmak üzere yapılan on farklı regresyon modeli sonucunda Elektrik, Ulaştırma, Mali, Sınai ve Teknoloji sektörlerinin Covid-19 salgınından ekonomik olarak anlamlı şekilde etkilere maruz kaldığı sonucuna

ulaşılırken; Gıda-İçecek, Ticaret, Tekstil, Turizm ve Hizmetler sektörlerinde anlamlı etkilere ulaşılamamıştır. Ayrıca her tahmin modelindeki bağımsız değişkene ait katsayıların işareti incelendiği zaman, Ticaret sektörü hariç, negatif olması bu sektörlerin ekonomik olarak salgından olumsuz etkilendiğine işaret etmektedir. Bu olumsuz etkinin en büyük nedeni olarak salgın için alınan tedbirler ve belirsizlik ortamında hem talep hem de arz tarafında ortaya çıkan azalma öne sürülebilir. Ticaret sektörünün katsayısının pozitif olması ise yapılan sosyal mesafe kısıtlaması sonucunda çevrimiçi devam eden alışverişlerin artışı ile bu sektörde faaliyetlerin sürmesi ile olumlu yönde bir hareket olması olarak değerlendirilebilir. Nitekim çalışmaya dahil edilen veriler ile yapılan analizler neticesinde ulaşılan bu sonuçlar literatürdeki mevcut çalışmalar ile benzer bulgular içermektedir (Göker vd., 2020; Kılıç, 2020; Öztürk vd., 2020). En belirgin benzerlikler olarak, tahmin modeli anlamlılık düzeyi düşük olsa da en büyük olumsuz etkilerin negatiflik derecesi yüksek katsayılara sahip olması nedeniyle turizm ve tekstil sektörlerinde gözlemlenirken; ticaret sektöründe ise pozitif katsayının işaret ettiği olumlu yönlü bir etkinin saptanmasıdır.

Genel değerlendirmelerin ötesinde sektörel bazda etkilerin nedenlerinin de incelenmesi önemlidir. Ekonometrik olarak anlamlı şekilde değerlendirilen modellerden ilki olan Elektrik sektöründe, Covid-19 salgının olumsuz etkilerinin nedeni olarak üretim ve hizmet faaliyetlerinin kısıtlanması sonucunda enerji kullanımında yaşanan azalma gösterilebilir. İkinci anlamlı tahmin modelinde ise hem şehirler arası hem de şehir içinde yaşanan ulaşım kısıtlamaları ve bunun yanında evde kalma şeklinde yapılan sosyal izolasyon ikazlarının, salgının Ulaştırma sektörünü olumsuz etkilemesine sebep olduğu söylenebilir. Salgının oluşturduğu ekonomik belirsizlik ile talep yönlü azalmaların etkileri ve bunlara bağlı olarak yatırımlarda azalmalar üçüncü anlamlı modelde, faaliyet alanı finansal aktiviteler olan Mali endeksinde, olumsuz sonuçlara neden olmuştur. Anlam düzeyi olarak en etkili sonuçlar Sınai sektörüne ait endekste ortaya çıkmıştır. Temel olarak imalat sektörünü barındıran bu sektörde olumsuz sonuçların görülme nedenleri olarak iş yerlerinde alınan çalışan sayısını azaltıcı tedbirlerin uygulanmasının üretime olan olumsuz etkisinin yanında azalan talebe bağlı olarak arz yönlü azalışın da olabileceği sıralanabilir. Kabul edilen anlamlılık derecesinde anlamlı olarak değerlendirilen son tahmin modelinde ise Covid-19 salgınının Teknoloji sektörü üzerinde olumsuz etkilere neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Aslında evden çalışma, uzaktan eğitim ve buna benzer teknoloji ürünlerine olan talebin artması ile Teknoloji sektöründe olumsuz bir tablonun oluşması

beklenmeyebilir. Bu olumsuz sonucun nedeni olarak Borsa İstanbul sektöründeki hisse ağırlıklarında daha çok donanımla ve askeri teknoloji ile ilgili şirketlerinin bulunmasının olduğu ve önceki cümlede bahsi geçen artan taleplerin ise yazılımsal ürünlere olduğu söylenebilir. Ek olarak Teknoloji sektörünün de, finansal piyasalardaki düşüş trendinden etkilenmesi de neden olarak ortaya atılabilir.

Çalışmada ekonometrik anlamda anlamsız olarak değerlendirilmiş olsa dahi her sektör için Covid-19'un düşük anlam düzeylerinde etkileri olduğu bulunmuştur. Bu etkilerin nedenlerinin de değerlendirilmesi yapılacak öneriler için önemli ve gereklidir. Bu bağlamda ilk olarak Gıda-İçecek sektörü üzerinde Covid-19'un olumsuz etkilerinin nedeni olarak restoran ve kafelerde yapılan tedbir amaçlı kısıtlamalar ve oluşan belirsizlik sebebiyle salgın öncesinde daha çeşitli yelpazede yapılan gıda harcamalarının yoğun olarak dayanıklı gıdalara stoklama amacıyla yapılması söylenebilir. Salgının diğer bir olumsuz etkisi Tekstil sektöründe görülmüştür. Bu olumsuz etkinin temel nedenleri olarak sosyal izolasyon tedbirleri ile giyim harcamalarının azalması ve belki bundan daha büyük bir etki olarak da tekstil sektöründe ihracatçı rolümüzün salgının küresel talepte oluşturduğu düşüşten kaynaklanmasıdır. Tekstil sektöründeki salgın etkisinin anlam düzeyinin düşük olmasına bir neden olarak maske, cerrahi koruma ürünleri gibi dönemin gerekli ürünlerinin hızlı ve yoğun biçimde üretilmesi gösterilebilir. Salgının diğer bir anlam düzeyi düşük ama olumsuz ekonomik etkisi Turizm sektöründe görülmektedir. Bu tahmin modelindeki anlam düzeyinin düşük olması ise henüz tam olarak turizm sezonunun açılmaması ile ilgili bir durumdur. Eğer incelenen salgın dönemi Türkiye'de hem iç hem de dış turizm hareketlerinin yoğun seyrettiği yaz dönemini içerse idi salgının sektör üzerinde daha olumsuz ve daha anlamlı etkilerine rastlanabilirdi. Öte yandan turizm sektörü Türkiye için önemli ekonomik girdileri barındıran bir alan olduğundan dolayı olumsuz etkilerin giderilmesi uzun dönemli cari denge açısından önemli bir husustur. Ülkeler arası, şehirlerarası seyahat kısıtlamaları ve salgının oluşturduğu sağlık tehditlerinin kuşkusuz bu olumsuz etkinin nedenleri olduğu öne sürülebilir. Salgının etkilerinin azalması ile açıklanan normalleşme süreçlerinde gevşetilecek olan bu kısıtlamalar ile sektörde iç ve dış talep artışı olması beklenmektedir. Bu süreçte bazı kapasite sınırlarının olması olası olumsuz sağlık gelişmelerinin önüne geçilmesi açısından gereklidir. Sektörde faaliyet gösteren firmaların ise hijyen kurallarına uyması hem kendilerine olan talebi olumlu yönde etkileyecek hem de oluşacak talep artışının sürekli olmasına yardımcı olacaktır. Son olumsuz ve düşük anlam düzeyinde etki ise Hizmetler sektöründe

görülmüştür. Bu olumsuz etkinin nedeni olarak salgın sebebiyle alınan tedbirler ile genel olarak hizmet sektöründeki talep ve arz düşüşü gösterilebilirken; olumsuz etkinin anlamlılık seviyesinin düşük olmasının nedeni ise Hizmetler sektöründe yer alan sağlık ve eğitim faaliyetlerinin devam etmesi hatta öneminin de artması olarak değerlendirilebilir. Çalışmada yapılan regresyon analizleri sonucunda Covid-19 virüsünün pozitif katsayı ile olumlu yönde etkilediği tek sektör endeksi olarak Ticaret sektörü bulunmaktadır. Anlam düzeyi düşük olsa dahi farklı çıkan bu sonucun da incelenmesi genel tabloyu ve farklı bakış açılarının değerlendirilmesi açısından önem arz etmektedir. Toptan ve perakende satışların ana payları içerdiği bu sektörel endeksteki olumlu seyrin sektörde faaliyet gösteren şirketlerin satışlarına çevrimiçi şekilde devam edebilmeleri ile bireylerin belirsizliğe karşı bazı ürünler için stoklama yoluna başvurmalarından kaynaklandığı öne sürülebilir.

Covid-19 salgının sektörler üzerinde genel anlamda olumsuz etkileri mevcuttur. Mevcut süreçte gelinen noktada politika yapıcılar tarafından ekonomik faaliyetlerin canlılığını korumak amacıyla alınan önlemler vardır ve bunların yanında alınması gerekli bazı sektörler özelinde bazı tedbirler de mevcut olacaktır. Ekonomik politika yapıcı kurumların uygulamakta olduğu genişleyici para ve mali politikalarına kontrollü olarak devam etmesi, teşviklerin verilmeye devam etmesi ve bankalar gibi finansal kuruluşların da şirketlerin borçlarında yönetilebilir şekilde yapılandırmalar yapabilmesi önemli aksiyonların başında yer almaktadır. Bu anlamda hem yatırımlar hem de tüketimi artırma amaçlı, kontrollü olarak faiz indirimleri yapılabilir. Faiz indirimi yapılması konusunda gelişmiş ve gelişmekte olan diğer ülkeler de aynı yönde kararlar verdiği için Türkiye'nin de bir manevra alanı oluşması bunu destekler niteliktedir. Belirlenen politika faiz oranları bankaların da kredi faiz oranları üzerinde etkili olacağından dolayı önümüzdeki zorlu dönemlerde firmaların faaliyetlerini devam ettirmeleri için gerekli olan sermayeye ulaşmaları bu sayede rahatlatılabilecektir.

Para politikası önlemlerine ek olarak maliye politikaları açısından da bu süreçte ve devam eden dönemde gelecek olan normale dönüş sürecinde birtakım destekler sağlanabilir. Vergi borçlarının yapılandırılarak tahsilatının ertelenmesinin yanında ayrıca normalleşme döneminde işçi alımı yapacak firmalara yönelik vergi teşviklerinin verilmesi de hem ekonomik aktiviteyi canlandırmak hem de dönemin getirdiği sosyal bir problem olan işsizliğe karşı iyi bir mücadele aracı olabilecektir. Mali anlamda doğrudan politika yapıcılar tarafından yapılabilecek bir diğer destek de bu dönemde yapılan kısa

çalışma ödeneklerinin normalleşme süreçlerinde de devam etmesi olabilecektir. Salgının vaka sayıları gibi sağlık tarafını ilgilendiren boyutu sona erse dahi firmaların salgın döneminde oluşan zorlukların üstesinden gelmesi ve faaliyetlerini sürdürülebilir düzeylere çıkarmaları belirli bir zamana yayılabilecektir. Ayrıca, günümüz salgın koşullarında teknolojinin geldiği boyutta AR-GE çalışmaları kriz yönetiminde baş etkenlerdendir. Şirketlere yönelik AR-GE teşviklerinin artırılması ve şirketlerin de verimli bir şekilde bu destekleri ürünlere çevirebilmesi gerekliliklerdendir. Bu süreçte şüphesiz mali olarak kaynaklara ihtiyaçlar da artacağı için sayılan mali çözümler bu anlamda olumsuz etkilere karşı faydalı olacaktır.

Politika yapıcı kurumların genel ve çoğunlukla mali yönde desteklerinin yanında her bir firmanın da hem salgının devam ettiği sürede hem de normalleşme süreci zarfında yapması gerekli olmazsa olmaz uygulamalar olacaktır. Bu anlamda en başta belki de şirket politikalarının ve faaliyet düzenlerinin yeniden yapılandırılması gelecektir. Firmaların yönetim planlarına yaşanan kötü olaylar sonucunda oluşabilecek krizlere karşı ek ikinci planları eklemeleri önemli hale gelmiştir. Evden çalışma için gerekli altyapı ve standartların oluşturulması olası benzer kriz süreçlerinde alınacak aksiyonların daha belirgin ve düzenli hale gelmesine oldukça katkı sağlayacaktır. Ek olarak günümüzde oldukça talep gören çevrimiçi satış altyapısının da oluşturulması artık önemli bir gereklilik haline gelmiştir. Bunlara ek olarak hem salgın süresince hem de salgın bitse dahi elinde stok bulunduran şirketlerin tüketicilerin taleplerini canlandırmaya yönelik olarak indirim kampanyaları uygulaması önemlidir. Genel olarak tüm satışlar için hijyen ve güvenilirlik salgın sonrasında da önemi koruyacak bir olgudur. Bunun için tüm şirketlerin hem çalışanlarına yönelik hem de tüketici güvenine ve ürünlerine yönelik bu kapsamda dikkatli olması önem arz etmekte, hatta bazı kalite standartlarının uygulanmaya konulması da gerekli bir politika olabilecektir.

Sayılan genel çözüm önerilerine ek olarak bazı sektörlere yönelik değerlendirmelerin yapılması da önemli bir husustur. İlk olarak Gıda-İçecek, Ticaret, Hizmetler, Ulaştırma ve Turizm sektörlerinde müşteri ile temas ve ürün kalitesi oldukça ehemmiyetlidir. Bundan dolayı, bu sektörlerde artık şirketlerin hedeflerini ve müşteri gözünde algılarını bu temalara vurgu yapacak şekilde güncellemeleri gereklidir. Böylelikle, salgın süreci bittikten sonraki normalleşme döneminde tüketiciler tarafından daha çok aranması beklenen hijyen ve kalite algısına yönelik iyileştirmeler sayesinde talep yönlü artış yaşanabilecektir. Ayrıca ekonomimizin önemli kalemlerinden olan ve salgının neden olduğu kriz

ortamında faaliyetleri daralmış olan Turizm ve Ulaştırma sektörlerinde ek teşvikler verilmesi gündeme gelebilir. Örneğin Ulaştırma sektöründe yer alan firmalara verilebilecek yakıt desteği ile doğrudan bu alanın canlanmasının yanında dolaylı olarak seyahatler artacağı için Turizm sektöründe de iyileşmeler olacaktır. İmalatın yoğun olduğu Sınai sektöründe yer alan şirketlerin ise önümüzdeki salgın döneminde ihtiyaç duyacağı hammaddelere yönelik bazı teşvikler verilmesi gündeme alınabilecek bir çözüm olabilir. Burada dikkat edilmesi gereken husus sadece mali anlamda teşvik değil buna ek olarak hammaddeye erişim ve taşıma konusunda teşvik ve kolaylaştırmaların gerekliliğidir. Ayrıca salgın günleri sona erince imalata geçilirse olası yeni dalgalara karşı üretimlerde yönetilebilir düzeyde stoklama yapılması sonraki süreçte etkili bir çözüm olabilir. Bu sayede olası yeni salgın dalgalarında arz yönlü eksilmenin önüne geçilebilecektir. Mali sektörler için Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın uyguladığı kolaylıklardan faydalanılması ve süreçteki risk yönetiminin uygun yapılması devamlılık için gerekli hususlardır. Ayrıca Teknoloji sektöründe yer alan şirketlerin faaliyetlerinin sosyal izolasyonda çevrimiçi gelişmelere destek sağlayacak ve hayatı kolaylaştıracak yazılımsal girişimlere yönelmeleri hem şirketler açısından hem de tüketiciler açısından olumlu sonuçlar ortaya çıkaracaktır.

Türkiye'nin salgın sürecinin yönetiminde diğer ülkelere kıyasla iyi bir noktada olduğu ve aktif vaka sayılarını kontrol etmede başarılı olduğu söylenebilir. Bu sebeple, salgında vaka sayılarının daha kontrol edilebilir ve yönetilebilir düzeylere geldiği zamanda sağlık turizmi açısından bir değerlendirme yapılması söz konusu da olabilecektir. Gündemde de olan bu konu ekonomiye hareketlilik kazandırma anlamında oldukça faydalı olacaktır. Hatta sağlık turizmine ek olarak, diğer ülkelerde de vaka sayıları kontrol edilebilir düzeylere geldiği zamanda kültürel ve diğer turizm olanaklarının da kullanılabilmesi söz konusu olabilecektir. Türkiye'nin salgınla mücadele sürecindeki yönetim becerileri yurt dışı turistlerin taleplerinin oluşmasında etkili ve güvenli bir tercih olacaktır. Ancak bu süreçte sağlık anlamında alınması gereken sıkı önlemler de oluşabilecek olumsuzlukları önlemek için oldukça gereklidir. Bundan dolayı bu aktivitelere izin verilmesi durumunda hem gerekli testlerin yapılması hem de turizm faaliyetinde rol alacak her firma ve yetkili kurumun tedbirleri eksiksiz olarak alması kritik derecede önem arz etmektedir. Şüphesiz gereken önlemler tamamıyla uygulanırsa ve doğru zamanda doğru şekilde faaliyetlere izin verilirse Türkiye ekonomisinde birçok sektörde olumsuz gidişatın önüne geçilebilecektir.

Bu çalışmanın sonuçlarına göre yatırımcılar özelinde birkaç değerlendirme ve öneri sunulması da faydalı olabilecektir. Sektör endeksleri genel itibariyle sektör dinamiklerinden ve genel makroekonomik çerçeveden etkilenmektedir. Yapılan bu çalışmada görülmüştür ki, tüm piyasayı etkileyen bir olayda her BİST sektörel endeksin etkilenme derecesi eşdeğer değildir. Bir diğer yandan yaşanan salgın dolayısıyla olumsuz gelişmelerden pozitif etkilenen sektör endeksi de bulunmaktadır. Dolayısıyla yatırımcılar portföylerini koşullara uygun şekilde entegre ederse olası kayıplar azaltılmış olurken, kâr etmeye de olanak sağlar. Ek olarak, hisse senetleri şirket ömrü doğrultusunda vadeli olduğu için özünde uzun vadeli yatırım araçlarıdır. Covid-19 salgınının piyasalar üzerindeki olumsuz etkisi ani ve sert bir şekilde olmasına karşın normalleşme süreçleri ile piyasaya güven gelmeye başladıktan sonra endekslerin salgın öncesi düzeylerine gelebileceği olasıdır. Bundan dolayı, yatırımcıların kısa vadeli ani kararlardan kaçınarak daha uzun vadeli düşünceleri olumsuz sonuçların önlenmesini sağlayabilecektir.

Küresel Covid-19 salgınının Türkiye'de sektörler üzerinde etkisini seçilmiş ana sektörler üzerinden inceleyen bu kapsamlı çalışma, salgının ekonomik sonuçlarının her sektörün kendi doğasında değerlendirilmesi bakımından önemli ve gereklidir. Bu sayede her sektöre özel yukarıda da sıralanan bazı çözümler daha etkili olarak değerlendirilip uygulanabilecektir. Ek olarak salgının sektörler üzerindeki etkileri yapılan karşılaştırmalı yorumlamalar ile değerlendirilebilecektir. İncelenen literatürde bu derece kapsamlı veri seti analizini içeren ve detaylı incelemelere sahip çalışmaların Türkiye için eksikliği, çalışmanın etkisini artırmakta ve literatüre katkısı açısından önem arz etmektedir. Sektörel veriler olarak Borsa İstanbul'daki sektör endekslerinin kullanılmış olması daha dinamik bir göstergenin kullanılması ve doğrudan tüketici ve yatırımcı algısını yansıtmaları bakımından kıymetlidir. Çalışmanın bir diğer önemli tarafı da; Covid-19 salgınının öncül etkilerinin hızlı bir şekilde analiz edilmesi sonucunda, salgının kısa süreli olumsuz ekonomik etkilerinin uzun dönemde azaltılmasına yardımcı olabilecek değerlendirme ve önerileri içermesidir.

Öte yandan henüz salgının ülkemize girişi ve etkileri diğer ülkelerdeki gibi daha uzun bir sürece tekabül etmediği için bu çalışma ile krizin gösterdiği öncül kısa vadeli etkilerin araştırılması sağlanmıştır. Öncül etkilere yönelik tedbirler alınması ve şirketlere ve politika yöneticilerine etki azaltıcı çözümlerin sunulması gelecekteki olumsuz etkilerin azaltılmasını kolaylaştırabilecektir. Ancak krizin daha uzun vadede etkilerinin de gelecek çalışmalarda araştırılması

gerekli bir husustur. Salgının etkili olduğu sürenin henüz kısa süreli olması sonucunda çalışmada kullanılan veri setinin analizleri engellemeyecek düzeyde olsa dahi az olması çalışmanın bir kısıtı olarak değerlendirilebilir.

Gelecek çalışmalarda firmaların faaliyet raporlarında bildirecekleri finansal tablolar ile daha uzun vadede etkilerin araştırılması ve diğer ara sektörlerin de incelenmesi hem etkilerin farklı yollarla araştırılması hem de mevcut çalışma ile karşılaştırmalar yaparak daha etkili yorumlar yapılması açısından önemlidir. Ayrıca borsa endekslerinin çok faktörden etkilenen yapısı, buna karşın sadece Covid-19 salgınının saf etkilerinin araştırılmasının istendiği bu çalışmada tahmin modellerinde tek bağımsız değişken kullanılması ile düşük R^2 katsayılı denklemler ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu etkiyi azaltabilmek açısından gelecek çalışmalarda salgının daha dolaylı etkilerini gösteren göstergeler ile analizler yapılması da alandaki literatürü derinleştirmek için öngörülebilir. Bu tip salgınların finansal piyasaların sadece getiri ortalaması üzerinde değil buna ek olarak oynaklık artırıcı bir etkisi de olması muhtemeldir. Bundan dolayı gelecek çalışmalarda bu etkiyi araştıran ve daha geniş veri setini barındıran çalışmalar ile de literatür zenginleştirilebilir.

Kaynakça

- Akça, M. (2020). COVID-19'un Havacılık Sektörüne Etkisi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 45-64.
- Al-Awadhi, A. M., Al-Saifi, K., Al-Awadhi, A., ve Alhamadi, S. (2020). Death and Contagious Infectious Diseases: Impact of the COVID-19 Virus on Stock Market Returns. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 27, 1-5.
- Baltagi, B. H. (2011). *Econometrics*. Springer, Berlin, Heidelberg.
- Barrot, J. N., Grassi, B., ve Sauvagnat, J. (2020). Sectoral Effects of Social Distancing. *Available at SSRN*.
- Başarıır, Ç. (2018). Korku Endeksi (VIX) İle BIST 100 Arasındaki İlişki: Frekans Alanı Nedensellik Analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 19(2), 177-191.
- Brooks, R. ve Fortun, J. (2020). GMV: The COVID-19 Sudden Stop. *Institute of International Finance*. Erişim: https://www.iif.com/Portals/0/Files/content/IIF031220_GMV.pdf. (Erişim Tarihi: 01.05.2020).
- Cryer, J. D., ve Chan, K. S. (2008). *Time Series Analysis*. Springer, Berlin, Heidelberg.
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1979). Distribution of The Estimators For Autoregressive Time Series With A Unit Root.

- Journal of the American Statistical Association*, 74(366a), 427-431.
- Fernandes, N. (2020). Economic Effects of Coronavirus Outbreak (COVID-19) on the World Economy. Available at SSRN 3557504.
- Fisher, R. (1955). Statistical Methods and Scientific Induction. *Journal of the Royal Statistical Society. Series B (Methodological)*, 17(1), 69-78.
- Fisher, S. R. A. (1950). *Statistical Methods for Research Workers*. Edinburgh, London.
- Gormsen, N. J., ve Kojien, R. S. (2020). Coronavirus: Impact on Stock Prices and Growth Expectations. University of Chicago, *Becker Friedman Institute for Economics Working Paper*, (2020-22).
- Göker, İ. E., Eren, B. S. ve Karaca, S.S. (2020). The Impact of the COVID-19 (Coronavirus) on The Borsa İstanbul Sector Index Returns: An Event Study. *Gaziantep University Journal of Social Sciences 2020 Special Issue*, 14-41.
- <https://covid19.tubitak.gov.tr/turkiyede-durum> (Erişim Tarihi: 01.05.2020).
- <https://covid19.tubitak.gov.tr/turkiyede-durum> (Erişim Tarihi: 05.05.2020).
- <https://tr.investing.com/equities/turkey> (Erişim Tarihi: 01.05.2020).
- <https://tr.investing.com/indices/world-indices> (Erişim Tarihi: 05.05.2020).
- <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/events-as-they-happen> (Erişim Tarihi: 05.05.2020).
- <https://www.who.int/news-room/detail/27-04-2020-who-timeline---covid-19> (Erişim Tarihi: 05.05.2020).
- <https://www.worldometers.info/coronavirus/> (Erişim Tarihi: 05.05.2020).
- https://www.wto.org/english/news_e/pres20_e/pr855_e.htm (Erişim Tarihi: 05.05.2020).
- Işık, A. (2020). Benzersiz Kriz Ekonomide Hasar Bırakacak. *Deutsche Welle*. Erişim: <https://www.dw.com/tr/benzersiz-Ekriz-ekonomide-hasar-b%C4%B1rakacak/a-52809850>. (Erişim Tarihi: 01.05.2020).
- İbiş, S. (2020). COVID-19 Salgınının Seyahat Acentaları Üzerine Etkisi. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 85-98.

- Karim, W., Haque, A., Anis, Z., ve Ulfy, M. A. (2020). The Movement Control Order (MCO) for COVID-19 Crisis and its Impact on Tourism and Hospitality Sector in Malaysia. *International Tourism and Hospitality Journal*, 3(2), 1-7.
- Kasare, K. S. (2020). Effects of Coronavirus Disease (COVID-19) on Tourism Industry of India. *Studies in Indian Place Names*, 40(35), 362-365.
- Kılıç, Y. (2020). Borsa İstanbul'da COVID-19 (Koronavirüs) Etkisi. *Journal of Emerging Economies and Policy*, 5(1), 66-77.
- Laing, T. (2020). The Economic Impact of the Coronavirus 2019 (Covid-2019): Implications for the Mining Industry. *The Extractive Industries and Society*.
- Liu, H., Manzoor, A., Wang, C., Zhang, L., ve Manzoor, Z. (2020). The COVID-19 Outbreak and Affected Countries Stock Markets Response. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(8), 2800.
- Mhalla, M. (2020). The Impact of Novel Coronavirus (COVID-19) on the Global Oil and Aviation Markets. *Journal of Asian Scientific Research*, 10(2), 96-104.
- Neyman, J. (1976). Tests of Statistical Hypotheses and Their Use in Studies of Natural Phenomena. *Communications in Statistics-Theory and Methods*, 5(8), 737-751.
- Öner, H., İçellioğlu, C. Ş., ve Öner, S. (2018). Volatilite Endeksi (VIX) ile Gelişmekte Olan Ülke Hisse Senedi Piyasası Endeksleri Arasındaki Engel-Granger Eş-Bütünleşme ve Granger Nedensellik Analizi. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 10(18), 110-124.
- Özatat, F. ve Sak, G. (2020). COVID-19 Salgını Bir Değil, Bir Kaç Çeyrek Sürerse Ne Olur? Erişim: http://tek.org.tr/files/disc/covid19_salgini_bir_degil_bir_kac_çeyrek_sürerse_ne_olur_678.pdf (Erişim Tarihi: 01.05.2020).
- Öztürk, Ö., Şişman, M.Y., Uslu, H., ve Çıtak, F. (2020). Effect of COVID-19 Outbreak on Turkish Stock Market: A Sectoral-Level Analysis. *Hitit University Journal of Social Sciences Institute*, 13(1), 56-68.
- Ramelli, S., ve Wagner, A. F. (2020). Feverish Stock Price Reactions to Covid-19. *Swiss Finance Institute Resarch Paper Series*, 20(12), 1-53.
- Rogoff, K. (2020). Mapping the COVID-19 Recession. *Project Syndicate*. Erişim: <https://www.project-syndicate.org>

syndicate.org/commentary/mapping-covid19-global-recession-worst-in-150-years-by-kenneth-rogoft-2020-04. (Erişim Tarihi: 01.05.2020).

- Yang, Y., Zhang, H., ve Chen, X. (2020). Coronavirus Pandemic and Tourism: Dynamic Stochastic General Equilibrium Modeling of Infectious Disease Outbreak. *Annals of Tourism Research*.
- Yıldızoğlu, E. (2020). Koronavirüs Salgını: Ekonomik Depresyonu Gıda Krizi mi İzleyecek? *BBC News Türkçe*. Erişim: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52319796>. (Erişim Tarihi: 01.05.2020).
- Zeren, F. ve Hızarcı, A. (2020). The Impact of COVID-19 Coronavirus on Stock Markets: Evidence from Selected Countries. *Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi*, 3(1), 78-84.
- Zhang, D., Hu, M., ve Ji, Q. (2020). Financial Markets under the Global Pandemic of COVID-19. *Finance Research Letters*, 101528.

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 321-338

Akıllı Kentlerin Gelişiminde Covid-19 Etkisi *Covid-19 Effect on the Cities Becoming Smart*

- Rukiye Gizem ÖZTAŞ KARLI*
- Selma ÇELİKİYAY**

*Arş. Gör., Bartın Üniversitesi,
Mühendislik, Mimarlık ve Tasarım
Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü,
Bartın/Türkiye,
Res. Assist., Bartın University, Faculty of
Engineering, Architecture and Design,
Department of Landscape Architecture,
Bartın/ Turkey,
roztas@bartin.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0999-418X

** Prof. Dr., Bartın Üniversitesi,
Mühendislik, Mimarlık ve Tasarım
Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü,
Bartın/Türkiye,
Prof. Dr., Bartın University, Faculty of
Engineering, Architecture and Design,
Department of Landscape Architecture,
Bartın/ Turkey,
scelandyay@bartin.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7482-9901

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Date Received:

17/05/2020

Kabul Tarihi / Date Accepted:

06/07/2020

Yayın Tarihi / Date Published:

15/07/2020

Atf: Öztaş Karlı, R.G. & Çelikyay. S. (2020). Akıllı Kentlerin Gelişiminde Covid-19 Etkisi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 321-338

Citation: Öztaş Karlı, R.G. & Çelikyay. S. (2020). Covid-19 Effect on the Cities Becoming Smart. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Outbreak Diseases Special Issue, 321-338

Öz

Günümüzde şehirler, Covid-19 salgını sonrası sürdürülebilir kalkınma için planlama perspektifinde bir değişikliğe ihtiyaç duymaktadır. Akıllı şehir kavramı, Türkiye'deki birçok orta ölçekli şehre böyle bir değişim için fırsatlar sunmaktadır. Dünyanın, akıllı kent yaklaşımını benimseye başlaması ve gelişen teknoloji ile bu teknolojik araçların kentsel sağlık teması da dahil olmak üzere, yaşanabilirlik boyutlarının yeterli düzeyde karşılanmasını sağlayacak şekilde kentlere uyarlanması gerekmektedir. Halk sağlığı aynı zamanda toplumsal mekân ve kamusal planlama sorunsalıdır. Bu bağlamda bu çalışmada, Covid-19 salgını sonrası kentsel sorunları hafifletmek ve akıllı kentlerin gelecekte salgınlarla mücadele etmede başvurabileceği yollar “halk/kamu sağlığı” temelli akıllı kent yaklaşımı kapsamında ele alınarak değerlendirilmeler ve öneriler sunulmuştur. Bu çalışmada tartışılan konular, Türkiye'deki Covid-19 salgını sonrası “halk/kamu sağlığı” temelinde akıllı planlama ve akıllı kent oluşturma süreci için makul politika müdahalelerinin geliştirilmesine yardımcı olacaktır. Ayrıca çalışmanın, Covid-19 salgını sonrası kentlerin halk sağlığı açısından gelecekte yaşanabilecek diğer afetlere / salgınlara ilişkin planlanması / tasarlanması sürecinde politika yapıcılara, araştırmacılara ve literatüre önemli bir katkı sunması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Akıllı kent, pandemi, Covid-19, halk/kamu sağlığı, Wuhan.

Abstract

Today, cities need a change in the planning perspective for sustainable development after the Covid-19 outbreak. The concept of smart city offers many opportunities for such a change mid-sized city in Turkey. The world begins to adopt the smart city approach and the developing technologies are used in the cities. Technology needs to be adapted to cities in order to meet the livability dimensions adequately, including the urban health theme. “Public health is also a problem for social space and public planning”. In this context, in this study, the ways to mitigate urban problems after the Covid-19 outbreak and the ways smart cities can take to combat outbreaks in the future were evaluated within the scope of “public/public health” based smart city approach and suggestions were presented. This study contributes to the development of the post-pandemic smart city and smart planning policies in Turkey. In addition, the study is expected to make an important contribution to policymakers, researchers and the literature in the planning/designing for future disasters/outbreaks in terms of public health of cities after the Covid-19 outbreak.

Keywords: Smart city, pandemic, Covid-19, public health, Wuhan.

Giriş

Birleşmiş Milletler (BM) 2050 yılına kadar dünya nüfusunun %66'sının kentlerde yaşayacağını öngörmektedir (Birleşmiş Milletler, 2014). Bu çağda, dünya kaynaklarının büyük bir kısmı şehirler tarafından işgal edilmektedir. Modern dünyada bir gerçek olarak, şehirler dünya çapında enerji üretiminin ~%75'ini tüketmekte ve CO2 emisyonlarının ~%80'ini üretmektedir (Mohanty vd., 2016). Bu durum da çevre üzerinde olumsuz etkilere neden olmaktadır (Nam ve Pardo, 2011; Silva vd., 2018).

21. yüzyılda yaşanan küreselleşme, kentleşme ve iklim değişikliği gibi zorluklara ek olarak salgınlara da acil ve etkili çözümler bulunması gerekmektedir. Bu yüzden salgınlara karşı kentsel planlama da önümüzdeki yıllarda daha da önemli hale gelecektir. Kentlerin ihtiyaçlarını; yüz ölçümleri, demografik ve ekonomik koşullar, küresel ısınma, bireylerin gelişen ve değişen istekleri gibi birçok faktör şekillendirmektedir. Sınırlı kaynaklarla her gün değişen ve hızla artan bu ihtiyaçların sürdürülebilir bir biçimde karşılanması ancak yenilikçi ve akıllı çözümlerle mümkün görünmektedir (Örselli ve Akbay, 2019). Dünyanın, akıllı kent yaklaşımını benimseye başlaması ve gelişen teknoloji ile bu teknolojik araçların kentsel sağlık teması da dahil olmak üzere, yaşanabilirlik boyutlarının yeterli düzeyde karşılanmasını sağlayacak şekilde kentlere uyarlanması gerekmektedir (Allam ve David, 2020).

Kentlerin ve kentsel alanların niteliği halk sağlığını doğrudan etkilemektedir. Planlama disiplininde yer alan mesleklerin kentlerin ve

kentsel alanların planlanması/tasarlanması sürecinde halk sağlığını ele almaları gerekmektedir. COVID-19 salgınının hızla yayılması göstermektedir ki planlama/tasarım süreçlerinde halk sağlığı yeteri kadar gözetilmemiştir. Bu durum COVID-19 salgını sonrası kentlerin halk sağlığı açısından gelecekte yaşanabilecek diğer afetlere/salginlara ilişkin planlanmasının/tasarlanmasının zorunlu olduğunu ortaya koymaktadır. Küreselleşme ve gelişen teknolojiye farklı sosyo-ekonomik durumlar da eklenince bireyler arasında sağlıksız kentsel çevrede yaşam hakkı ve sağlık hizmetlerine erişim konusundaki uçurum artmaktadır. Günümüzde planlama disiplinine getirilecek yeni yaklaşımların halk sağlığı ve sağlıklı alanlar yaratmadaki rolü daha önemli hale gelmektedir.

Pandemi sürecinde kentlerde çeşitli sorunlar ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan ve çalışmayı tetikleyen bu sorunlardan bazıları; Sağlık Bakanlığı tarafından Temmuz 2019’da pandemi ile mücadele için “Pandemik İnfluenza Ulusal Hazırlık Planı” oluşturulmasına rağmen yeterli olamaması ve “Afet ve Acil Durum Yönetim Planı” ile bütünleşik olmaması, Türkiye’de kullanılan akıllı afet uygulamalarının yeterli olmayıp mevcut uygulamaların daha da geliştirilmesinde ve akıllı kent araçları (sensörler, kameralar, IoT’ler vb.) ile bütünleşmenin sağlanmasında eksiklikler olması, Türkiye’de sağlık yönetiminin salgınla mücadelede geleneksel kalması, Türkiye’de sağlık hizmetleri sisteminin salgınla mücadelede geleneksel kalması, sağlık tesisleri alanlarının yer seçiminin salgının yayılmasını hızlandırması, açık yeşil alanların miktarının ve erişilebilirliğinin yetersiz olması, kentsel yoğunluk ve ölçek sisteminde sorun olması, gıda zincirinin uzun olması şeklinde örneklendirilebilir.

“Halk sağlığı aynı zamanda toplumsal mekân ve kamusal planlama sorunsalıdır” (TMMOB Şehir Plancıları Odası, 2020). Bu bağlamda bu projenin ana amacı, COVID-19 salgını sonrası kentsel sorunları hafifletmek ve kentsel alanlarda akan dinamikleri anlamak ve akıllı kentlerin gelecekte salgınlarla mücadele etmede başvurabileceği yolları “halk/kamu sağlığı” temelli akıllı kent yaklaşımı kapsamında ele alarak politika önerileri sunmaktır.

Bu çalışma Türkiye’deki COVID-19 salgını sonrası “halk/kamu sağlığı” temelinde akıllı planlama ve akıllı şehir oluşturma süreci için makul politika müdahalelerinin geliştirilmesine yardımcı olacaktır. Bu çalışmada ele alınan sorunların ve tartışmaların salgın öncesi ve sonrasında hangi akıllı kent bileşenlerinin öncellenmesi gerektiğinin tespiti açısından literatüre önemli bir katkı sunması beklenmektedir. Ayrıca çalışma; politika yapıcılara, şehir plancılarına ve bu konu ile ilgili müdahil aktörlere değişen planlama perspektifinde

akıllı şehirler tasarlamak için sağlam ve duyarlı politika müdahaleleri geliştirmeleri konusunda farklı bir bakış açısı da kazandıracaktır. Çünkü yeni dünya düzeninde harekete geçmek, yeni bir kentsel planlama yaklaşımına ulaşmak ve akıllı kentler üzerine planlamada yeni bir vizyon oluşturmak için çeşitli aktörler arasında diyalog oluşturma gereği daha da önem kazanacaktır.

Kentler ve Salgın Hastalıklar

Salgınlar, insan hayatını derinden etkileyen afet türleridir. Tarihsel süreçte salgınlar toplumların hep gündeminde olmuş ve toplumsal düzenleri değiştirebilecek kadar etkili olmuştur. Tarih boyunca o döneme ait olan kültürel ve teknolojik eğilimlerin ve hatta büyük krizlerin yansımaları şehir planlarında kendini göstermiştir. 19. yüzyıldaki kolera salgınları, modern kentsel sağlık sistemlerinin kullanılmasına neden olmuştur. Sanayileşme sırasında Avrupa'da aşırı kalabalık gecekonduların yaşandığı bölgelerde yaşanan solunum hastalıklarına karşı bir önlem olarak ışık ve hava ile ilgili konut düzenlemeleri ortaya çıkmıştır. Demiryollarının ortaya çıkması, ulusal kentsel sistemler üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Otomobilin seri üretime geçmesi kentlerin genişlemesine, banliyölerin oluşmasına yol açmıştır (Berg, 2020). Küreselleşme ve gelişen teknoloji de insanların yoğun olarak yaşadığı ekosistemi tahrip eden yerleşim alanlarını ortaya çıkarmıştır.

Tarım toplumlarının gelişimi ile birlikte insanlar yerleşim yerlerini değiştirerek veya geliştirerek doğal hayata zarar vermişlerdir. İnsanların, hayvanlardan geçen hastalıklardan etkilenmesi, temiz su bulmada güçlük çekilmesi, farklı yerlerde yaşayan insanlarla etkileşim içinde olmanın kolaylaşması ve kentlerin kurulmasıyla birlikte insanların bir arada yaşaması sonucu birçok büyük salgının ortaya çıktığı görülmektedir (Özden, 2014).

“Epidemi” bir bölgede, bir toplumda veya bir grup insanda bir hastalığın yaygınlaşmasıdır. “Pandemi” ise bölgeler ve gruplar üstü coğrafi bir salgın anlamına gelmektedir (Türkiye Bilimler Akademisi, 2020). Tarih boyunca ortaya çıkan pandemi ve epidemi olarak ifade edilen salgın hastalık dereceleri kentlerin gelişimini ciddi oranda etkilemiş ve ortaya çıktığı her dönemde kentlerde çok keskin ve kalıcı dönüşümlere neden olmuştur.

Günümüzde de Çin'in Wuhan kentinde insanların beslenme alışkanlıklarından dolayı ortaya çıkan sonrasında ise artan kentleşme ve küreselleşme sonucu yayılım hızı artan ve dünyanın tamamını etkisi altına alan Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından pandemi ilan edilen “COVID-19” virüsünün kentleri olumsuz etkilediği görülmektedir

(Türkiye Bilimler Akademisi, 2020). Ancak kentlerin olumsuz etkilenmesinin temelinde ise yine insanoğlu yer almaktadır. Çünkü bu tür salgınlar rastgele ortaya çıkmamaktadır. Neoliberal kentleşme süreçlerinin sonuçları olarak ortaya çıkan; küresel ısınma, iklim değişikliği, plansız kentleşme, doğal alanların yok olması, doğal kaynakların yanlış kullanımı gibi çeşitli problemler salgınları ve salgınların yayılım hızını tetiklemektedir.

Bugün insanların yaşam tarzı ve oluşturduğu mega kentler doğal yaşam alanlarını yok etmiştir. Bu da insanların daha önce hiçbir iletişimleri olmayan hayvanlarla daha sık temas halinde olmalarına neden olmuştur. Bir epidemi olan “Ebola” salgını ile birlikte bu durum giderek artmaya başlamıştır. Çünkü Ebola, ormanlardaki ağaç gövdelerinde yaşayan hayvanlardan ortaya çıkmıştır. Ormanların yok edilmesi o hayvanların da daha önce yaşadıkları alanların yok olması anlamına gelmektedir. Ebola salgınına sebep olan doğal alanların tahrip edilmesi ve artan kentleşme gibi sorunlar günümüzde küresel bir kent olan Wuhan’da salgının hızla yayılımını tetiklemiştir. COVID-19 virüsünün bir hayvan pazarından bulaşarak kentin bütününe yayıldığı iddia edilmektedir (Kasapoğlu, 2020). Küreselleşme ile sınırların ortadan kalkması, kentlerin daha fazla etkileşimde olması ve devletlerin bu tür salgınlara karşı hazırlıksız yakalanması da bu krizi küresel boyuta taşımıştır.

Bireylerin gündelik yaşamlarında çevreyle olan ilişkisinin iyileştirilip daha nitelikli ve sağlıklı bir duruma dönüştürmek kentsel planlamanın temel önceliklerinden biridir. Salgınlar, ölümcül hastalıklar tek yönlü sorunlar olmayıp, bireye ve bireyin yaşamına dair farklı nitelikte bir dizi problemi beraberinde getirmektedir. Her sorun için olası durumları düşünmek, öngörülebilirlik, öncelikleri ve engelleri tespit etmek planlamanın başarmaya çalıştığı en temel amaçlardan biridir (Usta, 2020). Salgın hastalıklar gündelik yaşamı olumsuz etkilemekte, yerel ve ulusal ölçekte insan ve mal hareketliliğini kısıtlamaktadır. Kısıtlı bu yaşam şekli gündelik hayatı da değişime uğratmaktadır. Özellikle bireyler sosyal mesafeyi korumak adına evden dışarı çıkmamakta, eğitim kurumları faaliyet örgün göstermemekte, özel sektörde çalışıp işlerini evden yürütebilenler ise evden çalışma (homeoffice) çalışma hayatını benimsemektedirler. Bu durum bireylerin iş ve özel yaşam ortamlarının birleşerek iş-özel yaşam dengesinin değişmesine neden olmuş, kentsel mekanların kullanılabilirliğini azaltmıştır. Diğer yandan da insanların evden çıkmadan alışveriş yapabilmelerine, öğrencilerin uzaktan eğitim almalarına ya da bireylerin evden iş yapabilmelerine olanak sağlayan bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) olması teknolojinin önemini ve

gerekliliğini ortaya koymuştur. BİT’ler kent yaşamını, kültürünü ve kentlilerin alışkanlıklarını çok hızlı bir şekilde değiştirmekte ve dönüştürmektedir. Bu dönüşüm ve gelişim ile kentsel alanların kullanım biçimleri; bireylerin istek ve beklentileri tamamen farklılaşmaktadır (Örselli ve Akbay, 2019). Aslında bu durum planlamanın önemini ve planlıların pandemi sonrasında yeni planlama yaklaşımları üretmesinin aciliyetini, planlama alanında çalışma hayatı ve kamusal yaşam için geliştirilebilecek olan çözümlerin eksikliğini ve gerekliliğini ortaya çıkarmıştır.

Çin’de geçici koronavirüs hastanesi olarak 6 günde inşaa edilen Huoshenshan Hastanesi, 2003 yılında da SARS virüsü için 1 haftada inşaa edilen Xiaotangshan Hastanesi ya da tıbbi numuneleri ve karantina malzemelerini hastaneler arasında taşımak için drone’ların kullanılması (Mak, 2020) akıllı kentsel planlamanın, risk yönetiminin, kriz yönetiminin ve bunun yanında teknolojinin önemini bir kez daha ortaya koymuştur. Wuhan kentinin bir akıllı kent olması ve COVID-19 salgın sürecini hızlı bir şekilde kontrol altına almış olması akıllı kentin önemini destekler niteliktedir.

Salgınlarda Kentlerin Risk ve Kriz Yönetimi

Kentler, yoğun yapılaşma olan ve çok fazla insanı bir arada bulunduran alanlar olmaları nedeniyle küresel krizlerin etkilerinin en çok görüldüğü mekânlardır (Erdin vd., 2017:260). COVID-19 virüsünde de görüldüğü üzere kentler ilerde oluşacak ya da oluşması muhtemel afetlerin merkezinde olacaktır. Dünya nüfusunun 2050 yılına kadar 9 milyarı aşacağı ve bu nüfusun yaklaşık %66’sının kentsel alanlarda yaşayacağı varsayımı göz önüne alınırsa (Birleşmiş Milletler, 2014), kentlerin mekânsal yapılanması afetlerin (deprem, heyelan, sel, yangın, salgın hastalıklar vb.) etkileri açısından daha fazla önemli hale gelecektir.

Afetler en genel tanımıyla, insanlar için fiziksel, ekonomik ve sosyal kayıplar doğuran, birçok farklı grubun koordineli çalışmasını gerektiren, gündelik yaşam faaliyetlerini durdurarak veya kesintiye uğratarak, insan topluluklarını etkileyen doğal, insan veya teknoloji kaynaklı olaylardır. Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi afet, bir olayın her zaman kendisi değildir. Bir olayın bazen beklenen bazen de aniden doğurduğu bir sonuçtur (Ergunay, 1998).

“Afet Yönetimi” ise, afetlerin önlenmesi ve zararların azaltılabilmesi için “afet öncesi”, “afet sırası” ve “afet sonrası”nda yapılması gereken teknik, yönetsel ve yasal çalışmaları belirleyen ve bunları uygulamaya sokan; bir afet karşısında etkili bir uygulama yapabilmeyi sağlayan ve mevcut sistemi geliştiren bir yönetim

yaklaşımıdır (Ergunay, 1998). Afet öncesi yönetim, afet meydana gelmeden önce yapılan faaliyetleri içermektedir. Bu süreçte yapılan çalışmalara risk yönetimi denilmektedir. Risk yönetimi kayıp ve zarar azaltma, hazırlık, tahmin ve erken uyarı, afetleri anlamak ve etki analizi gibi afet riskini azaltma önlemlerini içermektedir. Afet sonrası yönetim, afet anında ve afet sonrasında yapılan faaliyetleri içermektedir. Bu süreçte yapılan müdahale, iyileştirme, yeniden yapılanma gibi çalışmalara kriz yönetimi denilmektedir. Kriz yönetimi, afet anındaki kurtarma çalışmalarını içermektedir (Kadıoğlu, 2008:10).

Kentler hem barındırdığı nüfus hem de yapı ve fonksiyonlar itibariyle afetlerden oldukça zarar gören yerleşim birimleridir. Elbette olası bir afet durumunda görülen zararın düzeyi, bir kentin çok çeşitli açılardan afete karşı hazırlıklı olma düzeyiyle paralel değişim gösterecektir. Dolayısıyla afet yönetimi kapsamında önem kazanan konulardan birini “mekân organizasyonu” oluşturmaktadır. Afet yönetiminde mekân organizasyonu, kentsel arazi kullanımları ile kentsel fonksiyonların ilişkisinin incelenmesini gerektirmektedir. Böyle bir inceleme, mekânsal kullanımlara afet odaklı yüklenebilecek rollerin tanımlanmasında ve diğer bir açıdan ise belirlenen rollere veya işlevlere uygun mekân ayırma süreçlerinin oluşturulmasında büyük öneme sahiptir (Erdin vd., 2017:258).

Afet yönetimi ve kentleşme birbiri ile sıkı bağı olan iki alandır. Bu nedenle doğal afetlerin verdiği zararı azaltmak için kent planlama ve kentleşme sürecinde afet riskinin göz önüne alınarak tasarlanmasının gerekli olduğu göz ardı edilmemelidir (Genç, 2007).

Wuhan Akıllı Kent Örneği

Küreselleşme ve gelişen teknoloji ile sınırlar yok olmakta, kentler küresel kentler haline dönüşmekte ve uluslararası ölçekte küresel kentlerin birbirileri ile etkileşimi de giderek artmaktadır. Günümüzde kentler hareketli, üretken, yenilikçiliğe açık ve çekici olup, nüfusun hızlı artışı ile birlikte sağlık, atık, kaynaklara erişim sağlayamama, enerji, su ve hava kirliliği, çarpık kentleşme, adil olmayan hizmet sunumu gibi birçok sorunla karşı karşıya kalmıştır (Akgül, 2013). Yaşanan bu süreç/sorunlar planlama disiplininde de yeni yaklaşımları ortaya çıkarmıştır. Bu yaklaşımlardan biri de temelinde sürdürülebilirlik ve araç olarak kentsel teknolojilerin kullanımının yer aldığı akıllı kent yaklaşımıdır.

Akıllı kent; vatandaşların yaşam koşullarını iyileştirmek, şehir hizmetlerini ve süreçlerini otomatikleştirmek, açık ve şeffaf sistemler geliştirmek; kentsel hizmetlerin verimliliğini, kentlerin rekabet gücünü, ekonomik ve politik etkinliğini artırmak için bilgi ve iletişim

teknolojilerini (ağlar, sensörler, akıllı yönetim sistemleri, gömülü sistemler, akıllı ortamlar, akıllı telefonlar, mobil cihazlar, akıllı sayaçlar) kullanan; aynı zamanda bu teknolojiler ile insan, doğa ve finansal kaynakların etkin ve verimli kullanımını sağlayan temelinde sürdürülebilirlik yer alan yenilikçi bir yaklaşımdır (Ouhbi vd., 2018:300).

Çalışma kapsamında Wuhan akıllı kentindeki uygulamalar detaylı bir şekilde incelenmiştir. Wuhan'ın incelenmesinin nedeni ise bu salgının Wuhan'da başlamış olması ve Wuhan yönetiminin salgına hızlı bir şekilde müdahalede bulunmuş olmalarıdır. Ayrıca Wuhan akıllı kentinin, akıllı kent araçlarını gündelik hayatlarında ve planlama yaklaşımlarında benimsemiş olması da etkili olmuştur.

Gelişmiş bir ekonomiye ve lojistik öneme sahip Wuhan kenti, Çin'de en fazla yatırım değerine sahip akıllı şehir olarak kabul edilmektedir. Wuhan'da akıllı şehrin gelişimini ve kaynakların bütünleşmesini daha da ileriye götürmek ve akıllı şehir yapımında bilimsel ve endüstriyel avantajları tam olarak kullanmak için, 2012 yılında "Akıllı Kentler için Wuhan Araştırma Enstitüsü (WRISC)" kurulmuştur (Wuhan Research Institute for Smarter Cities, 2012). Wuhan, vatandaşlara kolaylık sağlayan ve şehrin daha iyi yönetilmesini sağlayan kentsel yönetim, tıbbi bakım, emekli maaşları, eğitim, toplum hizmetleri, trafik, ilaçların dağıtımını, tarımsal üretimin yönetimi ve üreticilerin doğrudan evlere gıda kutuları satmalarına izin veren bir platform gibi 71 uygulama sistemi bulunmaktadır ve bu sistemleri oluşturmak için büyük verilerden faydalanmıştır. Projeler ayrıca geleneksel ve dijital altyapıya da değinmektedir. Kanalizasyon yönetimi için bütünleşik bir gerçek zamanlı veri sistemi denenmiştir. Bu arada, şehrin bazı köprülerine ve tünellerine elektronik geçiş ücreti tahsilatı yapılmış ve toplanan hareketlilik verileri başka projelerde de kullanılmıştır. Gerçek zamanlı hizmet bilgilerini etkinleştirmek için Wi-Fi ağı genişletilmiştir. Şehrin bulut tabanlı coğrafi bilgi sistemine (CBS) yatırım, idari karar almayı kolaylaştırmış ve akıllı telefon uygulamalarının geliştirilmesini desteklemiştir. Konut sakinlerinin sorunları bildirmeleri ve şikayetleri kaydetmeleri için bir platform oluşturulmuştur. Ayrıca bu uygulamaya bütünleşik çevrimiçi idari kamu hizmetleri tasarlanmıştır. Bu arada, şehir genelindeki video kameralar, merkezi bir trafik bilgi sistemine ve kamu güvenliğini artırmak için şehrin tüm polis karakollarına bağlı bir gözetim sistemine girdi sağlamaktadır. Yerel yönetim, 1000'den fazla etkin noktaya sahip ücretsiz bir halka açık Wi-Fi ağı kurmuş ve şehrin fiber optik geniş bant kapsamını önemli ölçüde genişletmiştir (Cowley vd., 2018:49).

Diğer faaliyetler sosyal ihtiyaçlara ve halk eğitimine yöneliktir. “Akıllı kampüs” tanıtım projesi ile çocukların okula gelişini onaylamak ve öğretmenlerle iletişimi kolaylaştırmak için ebeveynlerin telefonlarına uyarılar gönderilmektedir. 'Akıllı Televizyon Kitapçısı' projesi, insanların televizyonları aracılığıyla kitap, dergi ve gazete okumasına olanak tanımaktadır. Tarihi mimari hakkında bilgi, binalarda görüntülenen Hızlı Yanıt (QR) kodları aracılığıyla sağlanmaktadır. Teletıp ve evde bakım da dahil olmak üzere çevrimiçi hizmetler, yaşlıları desteklemek ve gıda dağıtımını, ev bakımını ve acil durum hizmetlerini kolaylaştırmak için geliştirilmiştir. Yerel yönetim özellikle 'Akıllı Sağlık' bilgi programını geliştirmiştir. Tıbbi kayıtlar özel olarak oluşturulmuş bir bulut platformundan elde edilebilmektedir ve akıllı bileklikler hastanelerde farklı bölümlerden hastalar için bireysel tıbbi dosyaları sıralamak için kullanılmaktadır (Cowley vd., 2018:49). Bir bütün olarak ele alındığında bu durum akıllı şehir faaliyetlerinin, günlük yaşamın çok çeşitli yönleri üzerinde somut etkilere sahip olduğunu göstermektedir.

Tartışma ve Değerlendirmeler

Küreselleşme ve gelişen teknolojiye farklı sosyo-ekonomik durumlar da eklenince bireyler arasında sağlıklı kentsel çevrede yaşam hakkı ve sağlık hizmetlerine erişim konusundaki uçurum artmaktadır. Günümüzde planlama disiplinine getirilecek yeni yaklaşımların halk sağlığı ve sağlıklı alanlar yaratmadaki rolü daha önemli hale gelmektedir. Bu bağlamda bu çalışma hem salgın öncesi hem de salgın sonrasını içermektedir. Salgınlar halk ve kamu sağlığı temelinde aynı zamanda toplumsal mekân ve kamusal planlamayı da etkilemektedir. Bu düşünceden yola çıkarak “COVID-19 salgını sonrasında planlama disiplininde ne tür değişiklikler olacaktır?” ve “Akıllı kent yaklaşımı değişen planlama perspektifinin neresinde olacaktır?” üzerinde tartışılmıştır.

COVID-19 salgını ile akıllı kent yaklaşımının ortaya çıkmasına neden olan ve araştırmaya yön veren bazı sorunlar ve çözümleri aşağıda detaylandırılmıştır.

- Sağlık Bakanlığı tarafından Temmuz 2019'da pandemi ile mücadele için “Pandemik İnfluenza Ulusal Hazırlık Planı” oluşturulmasına rağmen bu planın yeterli olamaması ve “Afet ve Acil Durum Yönetim Planı” ile bütünleşik olmaması

Teknoloji kullanımını kentle ilgili tüm sistemlerde yaygınlaştırmak salgınla mücadelede önemli katkılar sağlayacaktır. Bilgi ve iletişim teknolojileri sadece kentsel mekânlarda değil aynı zamanda yönetim süreçlerinde de kullanılmaktadır. Disiplinlerarası

çalışmayı ve kurumlararası işbirliğini zorunlu kılan alanlardan bir tanesi de afet ve acil durum yönetimidir (Yaman ve Çakır, 2018).

Dijital dönüşüme paralel olarak dijitalleşen çağda afet yönetimi gibi bir alanın da teknolojiyle adaptasyonu kaçınılmazdır. Kentsel mekânlardan çeşitli teknolojik donanım ve uygulamalarla verilerin toplanması, toplanan bu verilerin analitik süreçlerden geçirilerek bilgi ve akıllı uygulamalara dönüştürülmesi ulusal ve yerel ölçekte meydana gelebilecek bir afetin zararını en aza indirecektir. Hali hazırda akıllı kentlerde çeşitli yöntemlerle toplanan verilerin kurumlarla paylaşımı (AFAD, Üniversite, Sivil Toplum) akıllı afet uygulamalarının oluşturulmasına zemin hazırlayacaktır (Yaman ve Çakır, 2018).

- Türkiye’de kullanılan akıllı afet uygulamalarının yeterli olmayıp mevcut uygulamaların daha da geliştirilmesinde ve akıllı kent araçları (sensörler, kameralar, IoT’ler vb.) ile bütünleşmesinin sağlanmasında eksiklikler olması

Türkiye’de nüfus yoğunluğunun kentlerde fazla olmasına ilaveten, yerleşim ve yapılaşma kararları verilirken pek çok nedenden dolayı, güvenlik unsurunun göz ardı edildiği görülmektedir. Afet zararlarının azaltılmasında en etkili yöntemlerden biri afet olmadan, yapılacak olan risk azaltımı uygulamaları ile olası zararların en aza indirilmesidir (Yaman ve Çakır, 2018).

Akıllı afet uygulamaları Türkiye’de kullanılmaktadır. Belediyelerin coğrafi bilgi sistemlerinden faydalanılarak oluşturdukları Afet Bilgi Sistemleri (ABİS) ve akıllı haritalar vatandaşlara afet ve acil durum konusunda hizmet sağlamaktadır. Bu kapsamda oluşturulan akıllı afet uygulamaları mobil cihazlar üzerinden vatandaş ve belediye arasında bir etkileşim sağlamaktadır. Yine bu konuda Afet ve Acil Durum Başkanlığı tarafından oluşturulan AFET FM, Afet Bilgi Bankası ve AFAD Deprem Mobil gibi uygulamalar afet yönetiminde teknolojinin kullanılması açısından olumlu gelişmelerdir. Ancak bu uygulamalar yeterli olmayıp mevcut uygulamalar daha da geliştirilmeli ve akıllı kent araçları (sensörler, kameralar, IoT’ler vb.) ile bütünleşmesi sağlanmalıdır. Çünkü kentsel sorunların çözümünde bilgi ve iletişim teknolojilerinin sağladığı avantajları kullanarak akıllı şehirler tasarlayan belediyeler, akıllı afet uygulamaları geliştirmek için gerekli olan veriye sahip olacaklardır (Yaman ve Çakır, 2018).

- Türkiye’de sağlık yönetiminin salgınla mücadelede geleneksel kalması

Üstel nüfus artış hızı, modern dünyada sayısız sağlık sorunu yaratmaktadır. Bu sorunlardan biri de şu an yaşanan salgın hastalıklardır. Salgın hastalıklar aniden ortaya çıktığı ve önlem alınmadan güçleştiği durumlarda sağlık hizmetlerini dolayısıyla halk sağlığını

olumsuz etkilemektedir. Salgın sürecinde sağlık hizmeti talebi ve arzı arasında dengesizlik oluşmaktadır. Bu dengesizlikler akıllı kentlerde akıllı sağlık yönetimi ve akıllı sağlık sistemleri ile giderilebilmektedir.

Her akıllı kentin ihtiyaçları, bileşenleri ve özellikleri benzer değildir. Bu nedenle, Uluslararası Standartlar Örgütü (ISO), akıllı kentlerin kalitesini, güvenliğini ve performansını sağlamak için küresel olarak kabul edilmiş standartlar sunmaktadır. Dolayısıyla, akıllı kent standartlarına uymak, gerçek zamanlı performans izlemeyi kolaylaştırmakta, akıllı kentlerin dağıtımında ve yönetiminde sayısız fayda sağlamaktadır (Silva, Khan and Han, 2018). Bu nedenle gelişmiş akıllı kent iletişimi için protokoller standartlaştırılmalı ve paydaşlar arasında eşitliği ve şeffaflığı teşvik eden yönetim anlayışı önem kazanmaktadır. Bu sayede, veri toplama yükü, doğruluk ve diğer karmaşıklık gibi (sistemler parçalandığında) sorunlar azaltılabilecek veya ortadan kaldırılabilecektir. ABD’de de olduğu gibi tüm sağlık hizmetlerinin gözetimi Ulusal Sağlık Güvenliği Ağı (NHS) ile birleştirilerek tek bir ağa bağlanarak ileride felaket durumunda işbirliği yapmak kolaylaşacaktır (Tokars vd., 2004). Akıllı kentlerde teknolojik ve bağlantılı ürünlerin kullanımı daha yaygın olduğu için, yeni veri tabanlarından daha fazla faydalanmak için mevcut gözetim ağları ile yeniden düzenlenecektir.

Mevcut COVID-19 salgını gibi, sadece kentlerin ekonomik durumunu etkilemekle kalmayıp aynı zamanda sosyal duruşlarını da etkileyen senaryolara yönelik, veri paylaşımı için evrensel standartların benimsenmesini vurgulamak zorunlu hale gelmektedir. Böyle bir hareket, özellikle salgınlar ve afetlerle daha hızlı, daha güvenli ve standart bir şekilde pozitif mücadele ile şehirler ve bölgeler arasında çok geniş bir etkiye sahip olabilecek, böylece tedavi keşfedildiğinde sonuçlar dünyanın çeşitli yerlerinde çoğaltılabilecektir. İşbirliği yapılmış bir veri paylaşım protokolü ile özellikle yapay zeka (AI) araçlarıyla desteklenen teknolojilerle daha fazla işleme kapasitesine yol açan daha büyük bir veri kümesine sahip olmak mümkün olacaktır (Allam ve David, 2020). Buna örnek olarak bir epidemiy olan 2014 Afrika Ebola salgını verilebilir. Bu salgın sürecinde bilim insanları, sağlık çalışanları ve klinisyenler, dünyanın dört bir yanından diğer paydaşlar ile birlikte açık bir şekilde çalışarak işbirliği ve veri paylaşımını gerçekleştirmiş ve bu salgının yayılmasını kontrol altına alabilmişlerdir (Bockarie, 2019). Boué, Byrne, Hayes, Hoeng ve Peitsch (2018), de çalışmalarında kesintisiz veri üretimini ve paylaşımını kolaylaştırmak için güven ve şeffaflık düzeylerinin gözden geçirilmesi ve geliştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu yönetim şekli gelecekteki virüs salgınlarının daha erken tespit edilmesini bu

sayede de kentsel işlevlerden ve kentsel ekonomiden en az şekilde ödün verilerek durumun kontrol altına alınacağını göstermektedir.

Ayrıca, COVID-19 ve oluşabilecek diğer salgınlarda acil durumlarda düzenleyici uygulamalara ve uluslararası sağlık yönergelerine uyulması gerekmektedir. Bu hem sağlık uzmanlarının hem de genel nüfusun bilgilendirilmesini, korunmasını ve öngörülen kurallar ve düzenlemeler dahilinde kalmasını sağlayacaktır. DSÖ tarafından belirtildiği gibi (WHO, 2019), sağlık kılavuzları ve düzenleyici uygulamalar, söz konusu sağlık riskinin sonuçlarıyla birlikte azaltılmasını sağlamak için de geliştirilmiştir. Teknolojik ilerlemenin mevcut döneminde, bu tür düzenlemeler ve kılavuz ilkeler olumlu veya olumsuz sonuçlara yol açma potansiyeline sahip oldukları için çok önemlidir.

- Türkiye’de sağlık hizmetleri sisteminin salgınla mücadelede geleneksel kalması

Akıllı sağlık hizmetleri, talepleri karşılamak ve hizmet kalitesini artırmak için sensör ağı, BİT, bulut bilişim, akıllı telefon uygulamaları ve güçlü veri işleme mekanizmaları kullanmaktadır. Akıllı sağlık hizmetleri, hastaların durumuna ilişkin gerçek zamanlı karar vermeyi kolaylaştırmak için hassas hasta verilerini yetkili kullanıcılara (doktor, hemşire, laboratuvar teknisyeni vb.) güvenli hastane sistemi ağı aracılığıyla sunmaktadır. Ayrıca, merkezi olarak yönetilen elektronik sağlık kayıtları (EHR), en son bilgilere dayanarak gerçek zamanlı karar vermeyi güçlendirmektedir. Bu durum salgın durumunda anında bilgi almayı ve durumu kontrol etmeyi kolaylaştırmaktadır (Allam ve David, 200).

Solanas, Patsakis, Conti, Vlachos, Ramos ve Falcone (2014) çalışmalarında akıllı kentlerde yeni bir bağlamsal mobil sağlık konsepti önermiştir (Solanas vd., 2014). İyileştirilmiş sağlık hizmetleri, kentsel vatandaşların yaşam kalitesini arttırmaktadır. Böylece akıllı sağlık hizmetlerinin akıllı şehirlere entegre edilmesi, akıllı şehir kavramının küresel olarak gerçekleştirilmesinde önemli bir atılım olarak öngörülmektedir.

- Sağlık tesisleri alanlarının yer seçiminin salgının yayılmasını hızlandırması

Bu süreçte salgının hızla yayılan niteliği göz önüne alınarak, planlama disiplininde benimsenen sağlık hizmet alanlarının örgütlenmesindeki dengeli mekânsal dağılım, sağlık tesisleri alanlarının biçimsel ölçüğü ve erişilebilirliği bir kez daha anlam kazanmıştır.

- Planlama ve kamusal hizmet sunumunun adil şekilde dağılmaması

Karantina bir önleyici sağlık politikası olmakla beraber bir planlama sorunudur, gerekli hizmetlerin koordinasyonunun yanı sıra gıda gibi temel ihtiyaçların planlanması gerekmektedir. Özellikle eğitim hayatı, iş hayatı, sağlık hizmetleri ve alışveriş için kırsal ve kentsel alanlarda eşitlikçi biçimde gıda tedarikinin ve diğer temel ihtiyaçların sağlanmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Karantina sürecinde bireyin yaşadığı evde internet, bilgisayar gibi teknolojilerin varlığı işini, eğitimini ya da alışverişini evden devam ettirebilmenin önemli bir etkenidir. Bu teknoloji araçlarına erişmesi mümkün olmayan kitlelerin donanımlı bir eve sahip olmaması, üretkenliklerinde geçici bir düşüş yaşamalarına sebep olmakta ve bu durumun sonucu olarak da çalıştıkları işten çıkarılma ya da eğitimde aksama gibi sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu durum da evden çalışma, evden eğitim, evden alışveriş gibi ortamların oluşturulması için ülke genelinde BİT altyapısının adil dağılımını önemli kılmaktadır. Bu durumun sonuçlarını ve etkilerini göz önünde bulundurarak pandemi sonrası BİT odaklı kentsel gelişim stratejileri geliştirmek ve her hizmet alanıyla ilişkilendirilmesini sağlamak kentlerin olası kriz anında yönetilme biçimini doğrudan etkileyecektir.

Ayrıca evde kalma stratejisi sonrasında gündelik hayatı etkileyen bir başka konu online alışveriş konusudur. Salgın sürecinde artan e-ticaret kullanım oranları, şüphesiz hayat normale döndüğünde devam edecektir. Kentlerde sayıları artacak depolama ve dağıtım hizmetlerinin bu bağlamda önemli bir rol alacağı ve ihtiyaç duyulan alanların mekânsal dağılımının planlama sürecinde değerlendirilmesi gerekecektir.

- Açık yeşil alanların miktarının ve erişilebilirliğinin yetersiz olması

Açık yeşil alan miktarı kamu hizmeti olup, Türkiye’de mekânsal planlar yapım yönetmeliğinde öngörülen kişi başına düşen yeşil alan miktarının 10 m² (Dünya Sağlık Örgütü’nün önerisi 10-15 m²) (Resmi Gazete, 2014)) olmasına rağmen bunu karşılamayan pek çok kent bulunmaktadır. Bu durum özellikle yüksek nüfus yoğunluklu kentlerde kendini göstermektedir. Türkiye’de yönetmeliklerde kentsel alanlarda kişi başına düşen 10 m² yeşil alanın yeşil alan türlerine göre dağılımı Önder ve Polat (2012)’ye göre; komşuluk ünitesi düzeyinde 1.5 m²/kişi çocuk oyun alanı, mahalle ve semt düzeyinde 2 m²/kişi spor alanı, 3 m²/kişi mahalle parkı, kent düzeyinde 3.5 m²/kişi kent parkı olması gerekmektedir. Ayrıca bu alanlara erişim mesafesi; çocuk bahçeleri-oyun alanlarına 400 m, Semt-mahalle parklarına 800 m ve kent parklarına 1200 yürüme mesafesinde olması gerekmektedir. Dünyada kentlerde uygulanan karantina kısıtlamalarının değişkenliğini

(bireylerin açık alanda oturmasına izin verme gibi) açık yeşil alan miktarının ve erişilebilirliğinin etkilediği düşünülürse bu alanların hem fiziksel hem de psikolojik açıdan oldukça önemli olduğu görülmektedir.

- Kentsel yoğunluk ve ölçek sisteminde sorun olması

Kentsel yoğunluk ve kentsel ölçek sorununun yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Salgınların daha çok bağışıklık sistemi düşük olanları etkilediği varsayılır ise kentsel halkın bağışıklık sistemini güçlendirici planlama yaklaşımı, bu bağlamda kentin en küçük yapıtaşlarından biri olan mahalleler için sürdürülebilir mahalle tasarımı daha da önemli hale gelecektir. Mahalle tasarımında, konut, iş, mağaza ve kamusal alanlar bir araya getirilerek yaya ölçeğinde erişim, bisiklete binme ve toplu taşıma sistemlerinden yararlanma teşvik edilerek araba kullanım süresi kısaltılabilir ve salgın durumunda olduğu gibi sosyal mesafe daha rahat korunabilir. Mahalle gelişiminde doğa ile tasarım ilkesi yerel çevre kalitesini korumanın önemli bir aracıdır. Bu bağlamda habitat alanları, sulak alanlar, su kütleleri, başlıca tarım arazileri ve taşkınlar göz önüne alınarak doğaya duyarlı mahalle gelişimi sağlanabilir. Yayalar, bisiklet kullananlar ve araçlar için (hem bir mahallede hem de çevre bölgeler için) erişim bağlantıları iyi kurgulanabilir (Çelikyay ve Öztaş, 2019:237). Mahalle içerisinde ve mahalleler arası iyi kurgulanan yeşil alan sistemi (parklar, çocuk oyun alanları vb.) ve bisiklet yolları bireylerin egzersiz yaparak bağışıklığını güçlendirmesine ve alternatif ulaşım çeşidi olarak kullanımına olanak sağlayacaktır.

- Gıda zincirinin uzun olması

Gıda erişilebilirliği insan yerleşimini etkileyen önemli faktörlerden biri olup ilkel yerleşimlerde gıda kaynakları ile kentsel yapı birbirleri ile direkt bağlantılı olarak yer seçmiştir. Günümüzde sanayide yaşanan gelişmeler, tarım ticareti, ucuz taşımacılık ve gıda koruma teknolojilerinin ortaya çıkmasıyla birlikte tarım arazileri ve pazarlar arasındaki mesafe artarak bugün mevcut yapılaşma şekline dolaylı, gıda üretim sistemlerine neredeyse kentsel alan içinde hiç yer verilmemektedir (Rasouli, 2012). Mevcut ya da COVID-19 gibi oluşabilecek çevresel ve sosyal sorunlara karşı gıda zincirinin kısaltılıp güçlendirilmesi, üretim ve dağıtım hizmetlerini yerel kaynaklar ile çözebilmek oldukça önemlidir. Özellikle tarım alanlarındaki tarımsal üretimde ve üretilen ürünlerin toplanmasında işçi bulmada yaşanan sorunlar “kentsel tarım”ın rolünü planlama süreçlerinde ortaya koyacaktır. Kent topraklarının tarım amaçlı kullanımı hem kentin yoğunluğunu dengeleyecek hem de yeşil alan miktarını yükseltecektir.

Böylece salgın durumunda kent merkezlerinde yaşayanların sağlıklı ve taze ürünlere erişimi kolaylaşacaktır.

Sonuç olarak bu çalışma; dünyanın, akıllı kent yaklaşımını benimseye başlaması ve gelişen teknoloji ile bu teknolojik araçların kentsel sağlık teması da dahil olmak üzere, yaşanabilirlik boyutlarının yeterli düzeyde karşılanmasını sağlayacak şekilde kentlere uyarlanmasının gerekliliğini vurgulamaktadır (Allam ve David, 2020). Ayrıca, COVID-19 sürecinde yaşanan durumlar planlamanın önemini ve planlıların pandemi sonrasında yeni planlama yaklaşımları üretmesinin aciliyetini, planlama alanında çalışma hayatı ve kamusal yaşam için geliştirilebilecek olan çözümlerin eksikliğini ve gerekliliğini de ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Akgül, M.K. (2013). Kentlerin E-dönüşümü: Akıllı Kentler. *Kalkınmada Anahtar Verimlilik Dergisi*, 291.
- Allam, Z. David, S. (2020). On the Coronavirus (COVID-19) Outbreak and The Smart City Network: Universal Data Sharing Standards Coupled With Artificial Intelligence (AI) to Benefit Urban Health Monitoring and Management. *Healthcare*, 8, 46.
- Berg, R. (2020). How Will COVID-19 Affect Urban Planning?. The CityFix, https://thecityfix.com/blog/willcovid19affecturbanplanninggrogiervandenber/?utm_source=facebook&utm_medium=wri%20ross%20center%20for%20sustainable%20cities&utm_campaign=socialmedia&utm_term=a0579057-fbdb-463f-be089f3506d2dfea (Erişim Tarihi: 22 Nisan 2020).
- Bockarie, M.J. (2020). Sharing Data Can Help Prevent Public Health Emergencies in Africa. The Conversation, <https://theconversation.com/sharing-data-can-help-prevent-public-healthemergencies-in-africa-119672> (Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020).
- Boué, S., Byrne, M., Hayes, A.W., Hoeng, J. ve Peitsch, M.C. (2018). Embracing Transparency Through Data Sharing. *International Journal of Toxicology*, 37(6), 466–471.
- Cowley, R., Caprotti, F., Ferretti, M. ve Zhong, C. (2018). Ordinary Chinese Smart Cities: The Case Of Wuhan. Karvonen, A., Cugurullo F., Caprotti F. (Ed), In *Inside Smart Cities* (s. 45-65). New York: Routledge.
- Çelikyay H.S. ve Öztaş R.G. (2019). Sürdürülebilir Kentsel Gelişmede Mahalle Ölçeği. Kaya, L.G., Abbasova, S. (Ed.), Mimarlık,

- Planlama ve Tasarım Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler (s.225-238). Ankara: Gece Akademi.
- Erdin, H.E., Çelik, H.Z., Aydın, M.B.S., Özcan, N.S. ve Erdem, U. (2017). Afet Yönetimi İçerisinde Kentsel Mekân İhtiyacı ve Kentsel Arazi Kullanımları. Zerrin Toprak Karaman, Oğuz Sancakdar, İlkim Kaya (Ed.), Disiplinlerarası Afet Yönetimi Araştırmaları (s. 255-272), Albi Yayınları: İzmir.
- Ergunay, O. (2020). Acil Yardım Planlanması ve Afet Yönetimi. Afet İşleri Genel Müdürlüğü, https://www.academia.edu/1983074/Afet_Y%C3%B6netimi_Nedir (Erişim Tarihi: 17 Nisan 2020)
- Genç, F. N. (2007). Türkiye’de Kentleşme ve Doğal Afet Riskleri ile İlişkisi, *TMMOB Afet Sempozyumu* Tam Metini içinde (s. 349-358).
- Kadioğlu, M. (2008). Modern, Bütünleşik Afet Yönetiminin Temel İlkeleri. M. Kadioğlu ve E. Özdamar (Der.), Afet Zararlarını Azaltmanın Temel İlkeleri (s.1-34). Ankara: İsmat Matbaacılık.
- Kasapoğlu, Ç. (2020). Koronavirüs: Salgın Hastalıklar Tarihi Uzmanı Prof. Snowden'a Göre 'Daha İnsani ve Dirençli' Bir Toplum Yaratabiliriz. BBC Türkçe Haber, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52046490> (Erişim Tarihi: 24 Nisan 2020).
- Mak, R. (2020). Wuhan Virus Will Shape China’s Smart City Vision. Breakingviews, <https://www.reuters.com/article/us-china-virus-breakingviews/breakingviews-wuhan-virus-will-shape-chinas-smart-city-vision-idUSKBN1ZN090> (Erişim Tarihi: 21 Nisan 2020).
- Mohanty, S. P., Choppali, U. ve Koungianos, E. (2016). Everything You Wanted To Know About Smart Cities: The İnternet of Things is The Backbone. *IEEE Consumer Electronics Magazine*, 5, 60–70.
- Nam, T. ve Pardo, T. A. (2011). Smart City as Urban İnnovation: Focusing On Management, Policy, and Context. *5th international conference on theory and practice of electronic governance* Tam Metini içinde (s. 185–194).
- Ouhbi, S., Idri A. ve Fernández-Alemán J.L. (2018). Standards-Based Sustainability Requirements for Healthcare Services in Smart Cities. Mahmood, Z (Ed.), *Smart Cities* (299-318). Cham: Springer.
- Örselli, E. ve Akbay, C. (2019). Teknoloji ve Kent Yaşamında Dönüşüm: Akıllı Kentler. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 2(1), 228-241.

- Önder, S. ve Polat, A.T. (2012). Kentsel Açık-Yeşil Alanların Kent Yaşamındaki Yeri ve Önemi. *Kentsel Peyzaj Alanlarının Oluşumu ve Bakım Esasları Semineri* Tam Metni içinde (s.73-96).
- Özden, K. (2014). Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları. *İdealkent Kentsel Araştırmalar Dergisi*, 12, 60-87.
- Rasouli, S. (2020). Kent Topraklarının Tarımsal Amaçlı Kullanımı: Kentsel Tarım. Türkiye Sağlıklı Kentler Birliği, <https://www.skb.gov.tr/kent-topraklarinin-tarimsal-amacli-kullanimi-kentsel-tarim-s1238k/> (Erişim Tarihi: 26 Nisan 2020).
- Resmi Gazete. (2014). Mekânsal Planlar Yapım Yönetmeliği, <https://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=7.5.19788&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=mekan> (Erişim Tarihi: 22 Nisan 2020).
- Silva, B. N., Khan, M. ve Han, K. (2018). Towards Sustainable Smart Cities: A Review Of Trends, Architectures, Components, and Open Challenges in Smart Cities. *Sustainable Cities and Society*, 38, 697-713.
- Solanas, A., Patsakis, C., Conti, M., Vlachos, I. S., Ramos, V. ve Falcone, F. (2014). Smart Health: A Context-Aware Health Paradigm Within Smart Cities. *IEEE Communications Magazine*, 52, 74-81.
- TMMOB Şehir Plancıları Odası. (2020). Halk Sağlığı Aynı Zamanda Toplumsal Mekân ve Kamucu Planlama Sorunsalıdır, <http://www.tmmob.org.tr/icerik/spo-halk-sagligi-ayni-zamanda-toplumsal-mekan-ve-kamucu-planlama-sorunsalidir> (Erişim Tarihi: 16 Nisan 2020).
- Tokars, J.I., Richards, C., Andrus, M., Klevens, M., Curtis, A., Horan, T., Jernigan, J. ve Cardo, D. (2004). The Changing Face Of Surveillance For Health Care-Associated Infections. *Clinical Infectious Diseases*, 39(9), 1347-1352.
- Türkiye Bilimler Akademisi. (2020). Covid-19 Pandemi Değerlendirme Raporu. Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, <http://www.tuba.gov.tr/files/yayinlar/raporlar/Covid-19%20Raporu-revize.pdf> (Erişim Tarihi: 21 Nisan 2020).
- United Nations. (2020). World urbanization prospects: The 2014 revision, highlights. United Nations: Department of Economic and Social Affairs. Population Division, <https://www.un.org/en/development/desa/publications/2014->

- revision-world-urbanization prospects.html (Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020).
- Usta, R. (2020). COVID-19 Toplumsal Yaşantıyı Radikal Bir Şekilde Nasıl Dönüştürdü. KentHaliOrg, http://kenthali.org/yazi-detay.php?entry_id=50 (Erişim Tarihi: 23 Nisan 2020).
- World Health Organisation. (2020). Health Emergency and Disaster Risk Management Framework. WHO. <https://www.who.int/hac/techguidance/preparedness/health-emergency-and-disaster-risk-management-framework-eng.pdf?ua=1> (Erişim Tarihi: 23 Nisan 2020).
- Wuhan Research Institute for Smarter Cities. (2020). About WRISC, <http://www.wrisc.cn/wrisc/en/index.html> (Erişim Tarihi: 19 Nisan 2020).
- Yaman, M. ve Çakır, E. (2018). Dijitalleşen Dünyada Akıllı Afet ve Acil Durum Uygulamaları. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 1124-1138.

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 339-358

**Covid-19 Salgın Sürecinin Hukuki Sözleşmeler Üzerinde Etkisinin
TBK m. 138 Bağlamında Değerlendirilmesi**
*Evaluation of the Impact of Covid-19 Epidemic Process on
Legal Agreements in the Context of TBK Article 138*

• Ulaş Koray MİLANLIOĞLU*

*Öğr. Gör. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu
Yönetimi Bölümü, Van / Türkiye.
Lect., Van Yüzüncü Yıl University,
Faculty of Economics and Administrative
Sciences, Department of Public
Administration, Van / Turkey.
koraymilanlioglu@yyu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6848-9533

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Date Received:

15/06/2020

Kabul Tarihi / Date Accepted:

02/07/2020

Yayın Tarihi / Date Published:

15/07/2020

Atf: Milanlioğlu, U.K. (2020). Covid-19 Salgın Sürecinin Hukuki Sözleşmeler Üzerinde Etkisinin TBK m. 138 Bağlamında Değerlendirilmesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 339-358

Citation: Milanlioğlu, U.K. (2020). Evaluation of the Impact of Covid-19 Epidemic Process on Legal Agreements in the Context of TBK Article 138. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Outbreak Diseases Special Issue, 339-358

Öz

Tüm Dünyayı etkisi altına alan Covid-19 epidemisi ülkemizde de çeşitli açılardan etkilerini göstermeye başlamaktadır. Özellikle hukuk alanında imzalanan sözleşmeler üzerinde etkilerin yargıda sürelerin durduğu tarih olan 15.06.2020 tarihinden sonra görülebileceği değerlendirilmektedir. Ahde vefa ilkesi Türk Borçlar Hukuku sistemi içerisinde sözleşmeler açısından göz önünde bulundurulmuş en önemli ilkelerin başında gelmektedir. Bu ilkenin özünü sözleşmenin taraflarca hayata geçirildikten sonra her durumda sözleşmeye riayet edilmesi ve sözleşme hükümlerine bağlı kalınması oluşturmaktadır. Ahde vefa ilkesinin sınırını taraflarca imza altına alınan sözleşmelerin değişen koşullara uygun hale getirilmesi olarak dile getirilebilecek uyarlama oluşturmaktadır. Sözleşmenin taraflarca bağtlandığı tarihte geçerli olan şartların sözleşmenin yürürlüğe girmesinden sonra esaslı olarak değişmesi halinde sözleşmenin tarafları teşkil edenlerce sözleşmenin uyarlanması talep edebilecektir. Uyarlanmanın hukuki anlamda geçerli olabilmesi için en önemli koşul değişikliğin öngörülemez ve tahmin edilemez nitelik taşımasıdır. Bu bağlamda Covid 19 pandemi süreci öngörülemezlik şartını ihtiva etmekte olup bu süreçte dahi esas amaç taraflar arasındaki sözleşme ilişkisinin mümkün olduğu kadar sürdürülmesini sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Pandemi, Sözleşme

Abstract

The Covid-19 pandemic, which affects the whole world, is beginning to show its effects from various perspectives in our country. Especially, it is considered that the effects on legal contracts can be seen after 15.06.2020, which is the deadlines in the judiciary. Pacta sunt servanda (which kept agreements) is one of the most important principles in Turkish Code of Obligations system which predominate law of contracts. The essence of this principle is the compliance of the contract in all cases and adherence to them. Rebus sic Stantibus, which means the contracts signed by the parties can be expressed as adapting to changing conditions, constitute the boundary of Pacta sunt servanda principle. If the conditions that are valid at the date when the contract is binding by the parties essentially change after the contract, the contract parties may request the adaptation of the contract. The most important circumstance for adaptation to be valid is that the change is unpredictable. In this context, the Covid 19 pandemic process includes the unpredictability condition, and even in this process, the main purpose is to maintain the contractual relationship between the parties as much as possible.

Keywords: Covid-19, Pandemic, Agreement

Giriş

1. Pandemi Sürecinin Genel Değerlendirmesi

2020 yılının başında tüm dünya, COVID-19 adında global bir acil durumla yüz yüze geldi. 11 Mart 2020 de Dünya Sağlık Örgütü, pandemi¹ durumunu deklare edip hükümetlere enfeksiyonun yoğun şekilde yayılımının azaltılması ve yapılacak müdahalelerin geciktirilmesi için acil ve etkili önlemler almaları için çağrıda bulundu (Corsini vd., 2020: 1)².

Salgının hızla çeşitli ülkelerde yayılarak global anlamda dünyayı tehdit edecek hale gelmesi Dünya Sağlık Örgütünün tedbir talebinin geç de olsa uygulanmasını sağlamış olup belirsiz tedbirlerin pandeminin yayılma hızını artırdığı görülmüştür (Corsini vd., 2020: 1).

Ülkeler tarafından pandeminin hızını azaltmada iki farklı yöntem belirlenmiştir. Bunlardan ilki toplumda direnç oluşturmaya yönelik sürü bağışıklığı olarak nitelendirilen metot olup virüse müdahale edilmeden yayılımını izin verilmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir. Bu yöntem İsveç ve İngiltere hükümetleri

¹ Pandemi günlük kullanımımızın aksine salgın anlamını taşımamaktadır. Salgını karşılayan terim epidemidir. Epidemi veya salgın kavramları, sınırı belli bir bölgede enfeksiyonun yayılımını ifade etmekte olup eğer salgın birden fazla ülkeyi etkisi altına alırsa pandemi olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla pandemi kavramına salgın denilememek ile birlikte belki genel salgın denilebileceğine yönelik terim önerileri için bkn. <http://tdk.gov.tr/icerik/basindan/dilimize-bulasanlar/> (Erişim Tarihi: 23.05.2020)

² <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public-> Son Güncelleme Tarihi:29.04.2020, (Erişim Tarihi: 23.05.2020)

tarafından benimsenmiş uygulamalar olup İngiltere bir süre sonra bu yöntemden vazgeçmiş ve okulların kapanması, sosyal mesafe kurallarına uyulması, yaşlıların korunması, hastalık bulgularına rastlanan bireylerin kendilerini izole etmesinin vaka sayısını %20-30 oranında azaltarak salgının zirve ortalamasını 3-8 hafta geciktirdiği sonucuna varmışlardır (Davies vd., 2020:1). Ancak İsveç hükümeti tarafından 50 kişiden fazla bireyin bir araya gelmesinin yasaklanması ve yaşlı bakımevlerine ziyaretlerin durdurulması dışında herhangi bir kısıtlama uygulanmamaktadır³. Ancak yapılan çalışmalarda İsveç'teki enfekte vakaların bildirilenden daha fazla olduğu ve şüpheli vakalar üzerinde daha yaygın testin uygulanması gerektiği belirtilmiştir (Chong vd., 2020: 8). Sosyal izolasyon olmaksızın yalnızca yaşlı insanların denetim altında tutulması ile oluşan sürü bağışıklığı uygulamasının komşu ülkelere kıyas ile ölümleri içeren daha fazla vaka ile sonuçlanmasına rağmen sağlık sistemini koruyacağı düşüncesi ile uygulanmaya devam edilmektedir. İkinci benimsenen yöntem ise sosyal mesafelerin korunmasına yönelik tedbirlerin alınması, kısıtlamaların etkin kullanımı olarak karşımıza çıkmakta olup sürü bağışıklığını oluşturmaya yönelik uygulamaya nazaran daha etkin ve yaygın kullanım alanı bulmuş ve tüm ülkeler tarafından zorunlu olarak benimsenmiştir (Yamamoto Telli ve Altun, 2020:1).

Bu tedbir ve uygulamaların başında ülke sınırlarının kapatılması, uçuş yasaklarının konulması, bölgesel veya ülke genelini kapsayacak karantina uygulamalarının hayata geçirilmesi gibi devlet veya yerel yönetim odaklı olarak uygulanan eylemler veya sosyal mesafenin korunmasına yönelik bireysel düzenlemeler şeklinde gerçekleştirilmektedir (Yamamoto Telli ve Altun, 2020:25) Tüm bu önlemler özü itibarıyla hukuki bir ilişki içerisinde yer alan tarafları (örneğin, ithalat ve ihracat yapan şirketler, alım satım faaliyeti içinde bulunan bireyler, ev sahibi kiracı gibi) ve bunlarca imzalanan sözleşmelere dayalı süreçleri etkilemektedir.

Ülkemizde Covid-19 salgınının kontrol altına alınması ve bulaş hızının düşürülmesi amacıyla baskın dünya örneklerine paralel olacak şekilde çeşitli önlemler alınmış sınır kapıları kapatılmış, seyahat kısıtlamalarına gidilmiş, birçok işletmenin faaliyetlerinin durdurulmasına karar verilmiştir⁴. Çalışanların sağlığını korumak amacıyla birçok sektör uzaktan çalışma modellerini benimsemiş ve insanların bir araya gelmesini önlemek amacıyla kültürel ve sportif

³ <https://www.government.se/articles/2020/04/strategy-in-response-to-the-covid-19-pandemic/> (Erişim Tarihi: 01.06.2020)

⁴ <https://www.icisleri.gov.tr/koronavirus-tedbirleri-genelgesi-kapsaminda-149382-is-yeri-gecici-sureligine-faaliyetlerine-ara-verdi> (Erişim Tarihi:29.05.2020)

faaliyetlere belirli bir süre ara verilmiş bu ise taraflar arasında imzalanan birçok sözleşmenin akıbetini sorgular hale getirmiştir.

2. Pandemi Sürecinin Sözleşmeler Üzerine Etkisi

2.1. Genel Olarak

Sözleşme özgürlüğü çerçevesinde taraflar sözleşmenin kapsamını ve içeriğini serbestçe belirleme yetkisine sahiptirler. Tarafların özgür iradelerine dayalı hükümlerde edim-karşı edim (Buz, 1998:59-60) dengesinin var olduğu kabul edilmektedir (Serozan, 2000:1013; Arat, 2006:29; Eren, 2015:298; Kaya, 2016:1570; Şahin, 2019:1-2). Sözleşme hukuku uygulamasına egemen olan temel ilke ahde vefa (pacta sunt servata) ilkesi olup bu ilkeye göre sözleşmenin taraflarının her durumda sözleşmeye bağlı kalması ve sözleşme ile taraflara yüklenen edimlere uygun ifayı gerçekleştirilmesi gerekmektedir (Baysal, 2009:5; Topuz, 2009:64-65; İmre, 1973:187; Tezcan, 2004:5; Arat, 2006:51; Gürsoy, 1950:90; Kaya, 2016:1570). Fakat bazı durumlarda sözleşmenin imzalandığı dönemdeki şartlar ile ifanın talep edilebilir hale geldiği dönemdeki şartlar arasında ortaya çıkabilecek değişiklikler, borçludan edimin yerine getirilmesini beklemeyi dürüstlük kurallarına göre mümkün kılmayabilir (Eren, 2015:481; Tezcan, 2004:7; Oğuzman ve Öz, 2014:580-581; Serozan, 2000:1014-1018; Kaplan, 2007:117; Tunçomağ, 1966:885; Kaya, 2016:1571).

Bu yönde bir durumla karşılaşılması halinde sözleşmeye her halükarda bağlılığı esas alan ahde vefa ilkesi ile ortaya çıkan yeni durum sonucunda sözleşmenin tarafları arasındaki dengeyi sağlamaya yönelik dürüstlük kuralı arasında çatışma ortaya çıkmaktadır. Bu iki ilkenin birlikte uygulanabilmesi hukuk sistemimizde var olan çeşitli kavramların sorgulanması sonucunu doğurmaktadır. (Tezcan, 2004:7; Serozan, 2009:264)⁵.

2.2. Mücbir Sebep Kavramı

Hukuk sistemimizde mücbir sebep kavramını tanımlayan bir düzenleme bulunmadığı gibi hüküm ve sonuçları da Türk Borçlar Kanununda yer almamaktadır⁶.

⁵ Y. 3. HD, K.T. 30.05.2012, E. 2012/8973, K. 2012/13817. Kazancı Hukuk Otomasyon Programı, Erişim Tarihi: 30.05.2020.

⁶ İstisnai olarak hasılat kirasını düzenleyen TBK m. 373/II hükmünde, konaklama yerlerinin işletenlerinin sorumluluğunu düzenleyen TBK m.576/I hükmünde ve kapalı alan kiralamaları yapılan garaj, otopark ve bunlara benzer yerlerin işletenlerinin sorumluluğunu düzenleyen TBK m.579/I hükümlerinde mücbir sebep açıkça kaleme alınarak borçtan kurtarıcı sebep olarak düzenlenmiştir.

Mücbir sebep hem kusur sorumluluğunda hem de kusursuz sorumlulukta uygulama alanı bulan, Kıta Avrupası hukuk sistemine 1804 tarihli Fransız Medeni Kanunu m.1147 ve m.1148 ile intikal eden temeli Roma Hukukuna dayanan (Von Tuhr, 1983;1029), sözleşmenin kurulmasından sonra tarafların menfaatlerini etkileyen ve önlenemeyecek bir dış güçten kaynaklanan, öngörülemeyen, önüne geçilemeyen, karşı konulamayan, olağan dışı nitelikler taşıyan önemli değişikliklerdir⁷. Bu değişikliklerin zarar vereni ve borçluyu sorumluluktan kurtaran öngörülemez olaylar olması gerekmektedir. Mücbir sebepten bahsedilebilmesi için değişikliğin kaynağının işletme dışı olması ve karşı konulamayacak şiddet ve önemde bulunması gerekmektedir. Burada taraflar arasında imzalanan sözleşmelerin ifası imkânsızlaşmadan edimler arasındaki denge sarsılmaktadır. Dolayısıyla mücbir sebebi oluşturan olay, edimin ifasının gerçekleşmesine engel olmaktadır⁸.

Mücbir sebep sonucu borcun ifası sürekli olarak imkânsızlaşmış ise borç sona erecektir (TBK m.136).

Ancak mücbir sebep geçici bir süreliğine ortaya çıkmış ise kural, borcun zamanında ifasının engellenmediğinin kabulü olup borçlu gecikmeden sorumlu olmadan ifası mümkün olan edimi yerine getirmek ile sorumlu olacaktır. Geçici imkânsızlık halinde önemli olan husus, imkânsızlığa sebep olan olayın süreklilik arz etmemesi yani borçlu tarafın sorumluluk taşımadığı sonraki imkânsızlığın gerçekleşmemiş olmasıdır (Tunçomağ, 1966:795; Şahin, 2019:114).

Eğer başlangıçta geçici imkânsızlık olarak değerlendirilen mücbir sebep sürekli imkânsızlığa dönüşürse borçlunun sorumlu olmadığı sonraki imkânsızlık sonuçları kendiliğinden oluşacak ve borç ilişkisi mücbir sebebin sürekli imkânsızlığa dönüştüğü andan itibaren sona erecektir (TBK m.136).

Tarafların mücbir sebep sürecinde karşılıklı anlaşarak ifa zamanını uzatabilmelerini engelleyen bir durum söz konusu değildir. İfa zamanının atıye bırakılmasına uzatma denilmekte olup bu durumda borcun muacceliyet anı değiştirilmektedir (Eren, 2015:978; Şahin, 2019:119).

⁷ Savaş, isyan, genel grev, genel salgın hastalıklar, şiddetli fırtına, tufan, tayfun, kasırga, don, volkanik etkinlikler, deprem, yer çökmesi, heyelan, tsunami, sel, kuraklık, ithalat ve ihracat yasakları, ambargo, abluka gibi durumlar doktrinde örnek olarak gösterilmektedir.

⁸ YHGK, K.T. 27.06.2018, E. 2017/11-90, K. 2018/1259. Kazancı Hukuk Otomasyon Programı, Erişim Tarihi: 30.05.2020.

2.3. Beklenmeyen Hal Kavramı

Beklenmeyen hal kavramı da Türk Borçlar Kanununda genel olarak tanımlanmamıştır. Ancak doktrindeki hâkim görüşe göre beklenmeyen hal, borçlu tarafın iradesi ve isteği dışında ortaya çıkarak borçlunun borcunu ifa etmesini kaçınılmaz şekilde engelleyen olaylardır (Oğuzman ve Öz, 2014:418). Beklenmeyen halden bahsedilebilmesi için sözleşmenin borçlu tarafı için kaçınılmaz bir olayın var olması, borçlu tarafından borcun yerine getirilmemesi ve olay ile borcun ihlaline sebep olan olay arasında uygun illiyet rabitasının bulunması gerekmektedir.

Mücbir sebep kavramı ile beklenmeyen hal kavramı özü itibarıyla sözleşme ile yüklenen edimin ifasını etkileyen unsurlar olmasına rağmen hukuk sistemimiz her iki kavrama farklı sonuçlar bağlamıştır. Nitekim her iki kavrama esas teşkil eden olayların meydana geliş şekli ve sonuçları farklılık arz etmektedir.

Beklenmeyen hal, borçlunun eylem veya kuruluşu dışında gerçekleşebileceği gibi bazen içsel sebeplerden de kaynaklanabilir (Eren, 2015:582; Oğuzman ve Öz, 2014:418)⁹. Mücbir sebebin ise mutlaka dış bir etkenden kaynaklanması gerekmektedir (İmre, 1973:201; Eren, 2015:584; Kaplan, 2007:172).

Beklenmeyen hal durumunda kaçınılmazlık sadece borçlu açısından ortaya çıkmakta olup nispi niteliktedir. Ancak mücbir sebep hali daha şiddetli, kapsamlı ve borçlu dışındaki şahısları etkileyecek yoğunlukta gerçekleşmekte olup kaçınılmazlık hali mutlak nitelik taşımaktadır. Dolayısıyla sözleşme ilişkisi kapsamında karşılaşılan her mücbir sebep beklenmeyen hal olarak kabul edilmesine rağmen, her beklenmeyen hal mücbir sebep olarak değerlendirilemez¹⁰.

Her iki kavramın sonuçları açısından da farklılıklar bulunmaktadır. Sözleşme imzalandıktan sonra ortaya çıkan olay, edimin ifasını güçleştirmesine rağmen ortadan kaldırmıyorsa beklenmeyen halden, edimin ifası artık yerine getirilemiyorsa mücbir sebepten bahsedilecektir. Bu bağlamda mücbir sebep hali, aşırı ifa güçlüğüne yönelik hukuki tedbirlerin uygulanmasını sağlamayacaktır.

2.4. Sözleşmenin Değişen Şartlara Uyarlanması

Sözleşmenin değişen koşullara uyarlanması ilkesi, sözleşmenin ifasının imkânsızlaşmadığı sürece geçerliliğini koruyan ve

⁹ YHGK, K.T. 27.02.2013, E. 2012/10-1141, K. 2013/282. Kazancı Hukuk Otomasyon Programı, Erişim Tarihi: 30.05.2020.

¹⁰ YHGK, K.T. 13.06.2018, E. 2015/10-1100, K. 2018/1185. Kazancı Hukuk Otomasyon Programı, Erişim Tarihi: 30.05.2020.

hakkaniyetin el verdiği ölçüde sözleşmenin değiştirilmesini veya sözleşmenin sonlandırılmasını sağlayan bir ilkedir (Arat, 2006:29).

Bu ilkenin taraflar arasında geçerli olarak uygulanabilmesi için, sözleşme hükümlerinde sonradan ortaya çıkabilecek şartlara yönelik bir uyarılama maddesinin veya yasada özel olarak sözleşmenin uyarlanmasına yönelik bir hükmün bulunmaması gerekmektedir. Aksi halde taraflar arasında ortaya çıkabilecek uyuşmazlıklarda öncelikle bu hükümlerin uygulanması gerekecektir (İmre, 1973:188; Tunçomağ, 1966:888-889; Eren, 2015:481; Oğuzman ve Öz, 2014:203; Arat, 2006:52-54; Tezcan, 2004:12). Örneğin pandemi halinde sözleşmenin sona ereceğine yönelik bir hüküm sözleşmede mevcut ise uyarlamaya yönelik bir işlem tesisine gerek kalmayacaktır. Fakat taraflar arasında yapılan sözleşmede veya kanunlarımızda pandemiye yönelik bir düzenleme bulunmuyorsa bu durumda değişen şartların sözleşmeye etkisinin ayrıca değerlendirilmesi gerekecektir.

Sözleşmenin değişen şartlara uyarlanmasına yönelik tartışmalar Birinci Dünya Savaşından sonra ortaya çıkan ekonomik buhranın giderilmesi amacını taşımaktaydı. Clausula Rebus Sic Stantibus adını taşıyan bu teorinin mantıksal temeli şu şekilde kurgulanmıştır. Sözleşmelerin geçerliliğini sürdürebilmeleri, ilk kuruldukları anda bulunan şartların tahmin edilemeyecek derecede değişmemiş olması zımni şartına bağlanmıştır. Şartlar öngörülemez şekilde değişmiş ise sözleşmenin yapıldığı andaki duruma uymasını beklemek hakkaniyete uygun olmayacaktır (İmre, 1973:188; Tunçomağ, 1966:888; Eren, 2015:481; Oğuzman ve Öz, 2014:203; Tezcan, 2004:12-13).

Türk Hukuk Uygulamasında 6098 sayılı Türk Borçlar Kanununun yürürlüğe girdiği ana kadar sözleşmenin uyarlanmasına yönelik genel nitelikli bir hüküm bulunmamaktaydı¹¹. Böyle bir durum ile karşılaşıldığında TMK m.2 hükmünde anlam bulan dürüstlük kuralından hareket ile çözümler üretilmeye çalışılmaktaydı (Oğuzman ve Öz, 2014:581; İmre, 1973:188; Arat, 2006:88-89).

6098 sayılı yasanın yürürlüğe girmesi ile aşırı ifa güçlüğü açısından sözleşmenin uyarlanması yasal zemine oturulmuştur. TBK m. 138 hükmünde;

Sözleşmenin yapıldığı sırada taraflarca öngörülme ve öngörülmesi de beklenmeyen olağanüstü bir durum, borçludan kaynaklanmayan bir sebeple ortaya çıkar ve sözleşmenin yapıldığı sırada mevcut olguları, kendisinden ifasının istenmesini dürüstlük kurallarına aykırı düşecek

¹¹ Eski Borçlar Kanunu hükümleri değerlendirildiğinde, eser sözleşmesine ilişkin EBK m.365/2 ile ürün kirasına ilişkin EBK m. 282 hükümlerinin sözleşmenin uyarlanmasına yönelik hükümler içerdiği görülmektedir.

derecede borçlu aleyhine değiştirir ve borçlu da borcunu henüz ifa etmemiş veya ifanın aşırı güçleşmesinden doğan haklarını saklı tutarak ifa etmiş olursa borçlu, hâkimden sözleşmenin yeni koşullara uyarlanmasını isteme, bu mümkün olmadığı takdirde sözleşmeden dönme hakkına sahiptir. Sürekli edimli sözleşmelerde borçlu, kural olarak dönme hakkının yerine fesih hakkını kullanır

ifadeleri aşırı ifa güclüğü halinde takip edilmesi gereken yolu belirlemiştir.

Taraflar arasında sözleşme imzalandıktan sonra değişen şartların uyarlama sonucunu doğurabilmesi için kanunda ifade edilen sıkı koşulların gerçekleşmesi gerekmektedir¹². Bu koşullar:

1. Sözleşmenin tanzim edildiği zaman mevcut olan şartların büyük ölçüde değişikliğe uğramış olması;

2. Bu değişikliğin öngörülemeyen veya öngörülmesi beklenmeyen olağanüstü bir durum olması (Serozan, 2000:1024; Baysal, 2009:144; Eren, 2015:485; Oğuzman ve Öz, 2014:206);

3. Değişen durumun sözleşme taraflarının kusurundan kaynaklanmamış olması (Eren, 2015:486; Serozan, 2000:265; Kaplan, 2007:150; Oğuzman ve Öz, 2014:206; Arat, 2006:135);

4. Borcun ifa edilememiş olması veya ifanın aşırı derecede güçleşmesinden kaynaklı hakların saklı tutulmuş olması (Eren, 2015:486; Oğuzman ve Öz, 2014:206-207; Arat, 2006:123);

5. Borçludan edimin ifasını talep etmenin dürüstlük kurallarına aykırı olmaması (Baysal, 2009:144; Tunçomağ, 1966:100-103) gerekmektedir.

Bu şartların birlikte gerçekleşmesi halinde uyarlama imkânı bulunmaktadır. Ancak burada özellikle göz önüne alınması gereken kriter borçludan ifanın yerine getirmesinin beklenilmemesinde risk dağılımı ilkesidir (Baysal, 2009:189; Topuz, 2009:234-235). Bu ilkeye göre birbiriyle yakın ilişki içerisinde bulunan mezkûr şartların tamamının birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bu şartlardan birinin tam gerçekleşmemiş olması halinde diğerinin gerçekleşen kısmı riski tamamlayarak yapılan işlemin temelini çöktüğü sonucuna varılabilecektir (Baysal, 2009:145).

2.5. Sözleşmenin Tanziminden Sonra Ortaya Çıkan Yeni Şartların Değerlendirilmesi

Sözleşmenin imza altına alınmasından önce mevcut olan ancak taraflarca bilinmeyen veya yanlış yoruma sebep olabilecek şartların

¹² Y. 13. HD., K.T. 13.06.2014, E. 2013/16898, K.2014/18895. Kazancı Hukuk Otomasyon Programı, Erişim Tarihi: 30.05.2020.

mevcudiyeti halinde temel hatasına dayanarak irade sakatlığı hükümlerinden faydalanılabilir (Baysal, 2009:161; Oğuzman ve Öz, 2014:205-206; Serozan, 2007:370).

Sözleşmenin imza altına alınmasından sonra ortaya çıkan şartlar, sözleşmenin kuruluş aşamasında bulunmayan ancak ifa esnasında ortaya çıkan ve sözleşme açısından önem arz eden olayları ifade etmektedir (Kaplan, 2007:119). Dolayısıyla sözleşmenin ilk kaleme alındığı durumu ile sözleşmenin ifası arasında geçen sürede edimin ifası esaslı ölçüde etkilenmiş olmalıdır.

Hukuk literatürümüzde yer alan mücbir sebep¹³ kavramı ile sözleşmenin tanziminden sonra ortaya çıkan şart kavramı kendilerinin doğumuna neden olan olayların benzerlik göstermesi sebebiyle karıştırılabilmektedirler. Örneğin Covid-19 salgını somut olayın özelliklerine göre mücbir sebep veya sözleşmenin tanziminden sonra ortaya çıkan şart olarak değerlendirilebilir. Şöyle ki, taraflar belirli bir dönemde yetişen ve kısa sürede hasat edilmesi gereken ürünün ihracı konusunda anlaşmış olmasına rağmen, ürün tam da hasat zamanında pandemi ilan edilerek karantina tedbirlerinin uygulanması ve ihracatın bir süreliğine askıya alınması sonucu hasat edilememiş ve tarlada çürümüş ise mücbir sebebin var olduğu kabul edilecek ve borç sona erecektir. Bu durum hukuk literatürümüzde sonraki kusursuz imkânsızlık olarak değerlendirilmiş olup TBK m.136/I hükmünün uygulanması gerekecektir. Aynı pandemi sonucunda sokağa çıkma yasağı sebebiyle işçiler tarlalara gidememiş, ürünün araziden toplanması ve ihracatçıya teslim edilmesi satıcı açısından aşırı güçleşmiş ise değişen şartlardan bahsedilebilecektir. Bu durumda borç sona ermeyecek, borcun ifası aşırı ölçüde güçleşmiş kabul edilecek ve TBK m.138 hükmü uygulama alanı bulacaktır. Dolayısıyla aynı olay, hem mücbir sebep hem de sözleşmenin tanziminden sonra ortaya çıkan değişen şart olabilir. Mücbir sebep ile değişen şartlar arasındaki en büyük fark, mücbir sebep halinin objektif ifa imkânsızlığı çerçevesinde borcu sona erdirmesidir. Bu bağlamda mücbir sebep durumunda dar anlamda uyarılma hükümleri uygulanamaz. Yukarıda belirtildiği üzere mücbir sebep olarak nitelendirilecek bir olay, ifayı imkânsızlaştıracak düzeyde olmayıp da ifayı güçleştirmiş ise bu durumda aşırı ifa güçlüğüne dayanarak uyarılma talep edilebilecektir (Acar, 2008:10; Seliçi, 1976:192; Eren, 2015:558).

¹³ Mücbir sebep, dış etkenlere bağlı olarak ortaya çıkan ve sözleşme taraflarının bu etkinin ortaya çıkmasında dâhili bulunmadığı, sözleşme kurulurken öngörülmesi veyahut karşı konulması mümkün olmayan, borcun ifasını imkânsızlaştıran sebepler silsilesine verilen bir isimdir (Eren, 2015: 557).

Eski Borçlar Kanunu döneminde mücbir sebep olarak değerlendirilen, ancak borcun ifasını ortadan kaldırmayarak sadece ifayı güçleştirecek düzeyde olan olaylar karşısında nasıl bir yol takip edileceği hususu kanunda düzenlenmediğinden bu gibi olaylarda kanunda bir boşluk söz konusuydu. Bu durumda bile doktrindeki baskın görüş, bu yöndeki boşluğun dürüstlük kuralından hareket ile MK m.1 hükmü çerçevesinde hâkim tarafından doldurulması gerektiği yönündeydi (Bingöl, 2008:142). Kanundaki bu boşluk TBK m.138 düzenlemesiyle artık giderilmiştir.

2.6. Sözleşmenin Tanziminden Sonra Ortaya Çıkan Yeni Şartların Taşınması Gereken Özellikler

2.6.1. Olağanüstülük

Taraflar arasında sözleşme imzalandıktan sonra ortaya çıkan yeni şartların uyarlamaya esas alınması için işlem temeline yönelik düzenlemelerin esaslı surette değişikliğe uğraması gerekmektedir (Baysal, 2009:146). Bu değişikliklerin olağanüstü nitelikte olması gerekmekte olup nadiren karşılaşılan durumlar bu kapsamda değerlendirilmemektedir (Oğuzman ve Öz, 2014:206; Gürsoy, 1950:106). Yüksek Mahkeme uygulaması açısından da ortaya çıkan değişikliklerin olağanüstü nitelik taşınması gerektiği kabul edilmiştir¹⁴. Olağanüstülüğün kabul edilebilmesi için toplumun tamamını veya büyük bir kısmını etkileyecek düzeyde olması gerekmektedir. Sadece birkaç taciri veya işletmeyi etkileyen durumlar sözleşmenin uyarlanması için yeterli olmayacaktır (Gürsoy, 1950:107; Kaplan, 2007:147).

Bu bağlamda tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 pandemisinin olağanüstü bir olay olduğu değerlendirilmektedir.

2.6.2. Süreklilik

İkinci olarak göz önüne alınması gereken husus ise sözleşmenin tanziminden sonra ortaya çıkan yeni şartların süreklilik taşınması gerekliliğidir. Buradaki süreklilik kavramı doktrinde tartışmalıdır. Gürsoy'a göre (1950:108) sözleşmenin yeni şartlara uyarlanması için olağanüstü durumun devamlı olması gerekmektedir. Ancak doktrindeki baskın görüşe göre ise (Baysal, 2009:182-184; Kaya, 2016:1582) sadece yeni şartların sürekli olmadığından bahisle sözleşmenin uyarlanmasına karşı çıkmanın hakkaniyete uygun olmadığını, yeni

¹⁴ Y. 3 HD., K.T. 30/05/2012, E.2012/8973, K.2012/13817. ; Y. 3 HD., K.T. 03/07/2012, E.2012/11928, K.2012/16705; Y. H.G.K., K.T. 27/01/2010, E.2010/14, K.2010/15; K.T. 20/04/2009, E.2009/2290, K.2009/5422. Kazancı Hukuk Otomasyon Programı, Erişim Tarihi: 30.05.2020.

durumun tüm şartlarıyla birlikte değerlendirilerek bir karara varılması gerektiği yönündedir.

Covid-19 dönemi açısından ise uygulamanın bu yöndeki değerlendirmeleri önem taşıyacak ve sözleşmelerin pandemi sonucunda TBK m.138 bağlamında uyarlamaya tabi tutulması irdelenecektir.

2.6.3. Öngörülemez Nitelik Taşınması

Bu iki özelliğe ek olarak değişen şartların öngörülemez olması da gerekmektedir. Nitekim öngörülemezlik şartı sözleşmenin uyarlanması açısından başat unsur olarak değerlendirilmektedir (Baysal, 2009:170-171). Öngörülemezlik ile ifade edilmeye çalışılan husus, sözleşmenin taraflarının hayatın olağan akışı içerisinde karşılaşmayı tahmin edemediği bir olay veya durum ile yüzleşmesi halidir (Kaplan, 2007:151; Arat, 2006:106). Öngörülemezliğin objektif nitelik taşınması yani sözleşme taraflarının tecrübesizliği, basiretsizliği veya diğer herhangi bir sübjektif nitelikte olmaması gerekmektedir. Eğer böyle bir durum söz konusu ise öngörülebilir bir durum ortaya çıkacağı için sözleşmenin uyarlanması talep edilemeyecektir (Oğuzman ve Öz, 2014:206; Baysal, 2009:172; Arat, 2006:106).

Covid-19 önceleri bir grip salgını olarak değerlendirilmiş ancak daha sonra Dünya Sağlık Örgütüncü pandemi ilan edilmesi ile beraber tüm dünyayı etkisi altına alan epidemik bir durum olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla karşılaşılan somut olayda öngörülemezliğin değerlendirilmesi yapılırken değişen şartların kapsamı, şekli ve sonuçlarının tahmin edilemez bir nitelik taşıyıp taşımadığı irdelenmelidir (Arat, 2006:108; Serozan, 2007:381; Gürsoy, 1950:111; Kaplan, 2007:152; Baysal, 2009:171).

Pandemi sonrası ortaya çıkacak sözleşmeden kaynaklı uyuşmazlıklarda, değişen şartların yorumunda öngörülemezlik hususu tespit edilirken ne çok katı ne de çok esnek bir metot seçilmelidir. Eğer hâkim esnek bir yorum yöntemini belirleyecek olursa ahde vefa ve hukuki güvenlik ilkeleri sekteye uğramış olacaktır. Bunun tersi yorum yani katı bir uygulama benimsenir ise bu defa ticari ilişkilerin büyük bir darbe alabileceği düşünülmelidir. Bundan dolayı uyuşmazlığı değerlendirecek hâkimin öngörülemezlik için katı, keskin veya çok yumuşak, esnek bir sınır koymaması gerekmekte olup her olayı kendi gerçekliği içinde değerlendirmelidir (Gürsoy, 1950:109)¹⁵.

Uygulamada yer alan hâkim, öngörülemezliğe ilişkin değerlendirmeyi yaparken aşağıdaki kriterlerden faydalanabilecektir:

¹⁵ Y. 3. HD., K.T. 03.07.2012, E.2012/11928, K.2012/16705. Kazancı Hukuk Otomasyon Programı, Erişim Tarihi: 30.05.2020.

• **Taraflarca Akdedilen Sözleşmenin Süresi**

Taraflar sözleşme serbestliği ilkesi çerçevesinde sözleşmenin süresini istisnai durumlar saklı olmak kaydıyla istedikleri gibi belirleme yetkisine sahiptirler.

Kural olarak “*clausula rebus sic stantibus*”¹⁶ ilkesi uzun süreli sözleşmeler açısından değerlendirmeye alınmaktadır (Kaplan, 2007:159; Gürsoy, 1950:115). Nitekim sözleşme süresi uzadıkça değişen şartların öngörülemezliği de artmaktadır. Dolayısıyla sözleşmenin süresi kısaldıkça veya edimin ani nitelik taşıdığı sözleşmeler akdedildikçe değişen şartların öngörülebilmesi daha olasıdır (Baysal, 2009:181; Gürsoy, 1950: 122-123; Arat, 2006:110)¹⁷.

TBK’ya sistematik açıdan bakıldığında borçların ve borç ilişkisinin sona ermesi başlığı altında düzenlenen aşırı ifa güçlüğü kavramının tüm borç ilişkilerin için uygulanabileceği doktrinde savunulmaktadır (Baysal, 2009:145 vd.). Aşırı ifa güçlüğüne en sık sürekli edimli sözleşmeler olarak nitelendirilen hizmet sözleşmesi, iş sözleşmesi gibi sözleşmelerde rastlanılmasına rağmen ani edimli (satım sözleşmesi gibi) sözleşmelerde de uygulanabileceği kabul edilmektedir.

Ancak özellikle dikkat edilmesi gereken husus, sırf kısa süreli bir sözleşmenin akdedilmesi veya ani edimli bir sözleşmenin yapılması uyarılma şartlarının göz önüne alınamayacağı anlamına gelmemelidir. Örneğin Covid-19 salgınının pandemi ilan edilmesinden hemen önce akdedilmiş olan satım sözleşmesinin şartlar da mevcut ise değişen şartların etkisinden kurtulamadığı durumlarda sözleşmenin uyarılabileceği değerlendirilmelidir (Gürsoy, 1950:115; Baysal, 2009:18; Arat, 2006:90; Yavuz, 2013:840; Serozan, 2007: 341; İnal, 2014:459)¹⁸.

Sözleşmenin süresi değerlendirilirken borç altına giren tarafın, uzun süreli sözleşmelerin kısa süreli sözleşmelere nazaran daha fazla risk taşıdığını bilmesi gerektiği, tarafın bu riski göz önünde bulundurarak edimin ifasını yüklediği dolayısıyla öngörülemeyen olayların ortaya çıkma ihtimalinin taraflarca hesaba katılması gerektiği akılda tutulmalıdır (Gürsoy, 1950:94; Baysal, 2009:182).

¹⁶ Ahde vefa ilkesi

¹⁷ Y. 13. HD., K.T. 03.10.2012, E.2012/16767, K.2012/21930. Kazancı Hukuk Otomasyon Programı, Erişim Tarihi: 01.06.2020.

¹⁸ Y.H.G.K., K.T. 27.01.2010, E.2010/14-14, K.2010/15. Kazancı Hukuk Otomasyon Programı, Erişim Tarihi: 30.05.2020.

• Taraflarca Akdedilen Sözleşmenin Yapıldığı Dönem

Taraflar sözleşme şartlarını ve bu yönde ortaya çıkan iradesini sözleşmenin yapıldığı dönemde egemen olan konjoktöre göre belirlemektedirler. Sözleşmenin yapıldığı dönemde egemen olan şartlar sonradan ortaya çıkan olayların öngörülemez olup olmadığının belirlenmesinde önemli bir etkiye sahip olacaktır (Gürsoy, 1950:115; Baysal, 2009:179; Arat, 2006:110).

Sözleşmenin yapıldığı dönemde var olan şartlar iktisadi, sosyal ve hukuki bakımından dengeli ise değişen şartların öngörülemezliği ilkesinin çok sert bir biçimde uygulanmaması gerekecektir. Ancak sözleşmenin yapıldığı dönemde iktisadi anlamda düzensiz bir durum söz konusuysa sözleşmeyi imzalayan tarafların ekonomik anlamda sıkıntılı bir durum ile karşılaşabileceğini öngörmeleri beklenmelidir. Örneğin Covid 19 salgının pandemi ilan edilmesinden sonra yapılan sözleşmelerde salgının ekonomik ve toplumsal etkilerinin göz önünde bulundurulması gerekeceğinden bu dönem içinde yapılan sözleşmelerin uyarlanmasına temkinli yaklaşılması ve somut olayın özelliklerinin iyi analiz edilerek bir sonuca varılması gerekecektir. Nitekim yüksek mahkeme birçok kararında ekonomik anlamda istikrarsızlığın mevcut olduğu dönemler ile döviz kurunun seyrinin tahmin edilemediği zamanlarda para değerindeki değişimleri öngörülebilir kabul etmiş ve sözleşmenin değişen şartlara bağlı olarak uyarlanamayacağına hükmetmiştir¹⁹.

Taraflarca sözleşme kurulduktan sonra, yaşanan ekonomik, hukuki veya toplumsal sıkıntılarının ileride sözleşmenin şartlarına etki edebileceği tahmin edilebilir düzeyde ise, değişen şartların gerçekleşmesinden önce sözleşmenin uyarlanmasının mümkün olup olmadığı değerlendirmeye muhtaçtır. Baskın olan görüşe göre taraflar, sözleşmenin uyarlanmasını talep etmeden önce sözleşmeye müdahale etme imkânlarını kullanmalıdırlar. Karşılıklı görüşmeler yolu ile sözleşme şartlarını rızaen değiştirme imkânları bulunmakta olup gerekli önlemleri alma iradelerini ortaya koymalıdırlar. Ancak gerekli tedbirlerin alınması yönünde görüşmeler yapılmasına rağmen değişen şartlar sonucu mağduriyetler oluşmuş ise sözleşmenin yeni şartlara uyarlanması talep edilebilecektir (Baysal, 2009:180; Kaya, 2016:1586).

¹⁹ Y. H.G.K., K.T. 07.05.2003, E.2003/13-332, K.2003/340; Y. 13. HD., K.T. 26.09.2012, E. 2012/3259, K.2012/21304; Y. 11. HD., K.T. 27.04.2006, E.2005/2289, K.2006/4730; Y. 13. HD., K.T. 09.06.2005, E.2005/1874, K.2005/9749. Kazancı Hukuk Otomasyon Programı, Erişim Tarihi: 30.05.2020.

- **Taraflarca Akdedilen Sözleşmenin Niteliği**

Doktrin bazı sözleşme tiplerinde, sözleşmenin niteliği gereği işlem temelinin çökmesinin mümkün olmadığını kabul etmektedir. Spekülatif ve riskli sözleşmeler bu grupta değerlendirilmektedir (Baysal, 2009:184; Gürsoy, 1950:116; Kaplan, 2007:152; Kaya, 2016:1587; Tunçomağ, 1966:898).

Spekülatif sözleşmelerde değişikliğin önceden öngörülerek hesaba katıldığı değerlendirilmektedir (Baysal, 2009:184; Kaya, 2016:1587). Bu tür sözleşmelerde taraflar çok büyük kazançlar elde edebileceği gibi ellerinde mevcut olan birikimleri de bir anda kaybedebilirler. Taraflar bu riski bilerek, öngörerek hatta isteyerek sözleşme yapmaktadırlar. Spekülatif sözleşmeler niteliği gereği çok büyük risk barındırdığından bu tür sözleşmeler açısından uyarlamadan bahsedilemeyecektir. Borsa işlemleri spekülatif sözleşmeye gösterilebilecek en iyi örnektir (Baysal, 2009:184; Arat, 2006:110-111; Kaya, 2016:1587).

Riskli sözleşmeler açısından da işlem temelinin çökmesinin mümkün olmadığı savunulmaktadır. Nitekim bu sözleşmelerde durum değişikliklerinin, sözleşmenin niteliği gereği önceden kabul edildiği dolayısıyla öngörülemezlik şartının gerçekleşmediği dile getirilmektedir. Teminat sözleşmeleri riskli sözleşmelere örnek gösterilebilecek türden bir sözleşmedir. Kişisel teminat veren kefil, borcun ödenemeyeceği yönündeki riski üstlenmektedir. Dolayısıyla beklentinin aksine gelişmelerin yaşanabilmesi ihtimali, teminat sözleşmelerinin düzenlenme amacını oluşturmaktadır. Bu sözleşmeler açısından da uyarlamamanın mümkün olmadığı kabul edilmektedir (Baysal, 2009:184; Kaya, 2016:1587).

Doktrinde hem spekülatif sözleşmeler hem de riskli sözleşmeler açısından uyarlamamanın hiç bir zaman uygulanamayacağını söylemenin aşırı bir yorum olduğu, somut olayın şartları çerçevesinde risk öğelerinin ayrı ayrı değerlendirilmesi ile hakkaniyete uyar bir sonuca varılabileceği dile getirilmektedir (Baysal, 2009:184).

- **Akdedilen Sözleşmede Tarafların Taşdığı Özelliklerin Öngöremezliğe Etkisi**

Öngörülemezlik hususunun değerlendirilmesinde göz önüne alınacak bir diğer kriter, tarafların subjektif özellikleri olarak nitelendirilen sözleşmeyi imzalarken içinde bulunduğu sosyal sınıf (tacir olup olmaması), eğitim durumu gibi özelliklerdir. Bu bağlamda sözleşmenin akdedilmesinden sonra ortaya çıkan yeni şartların değerlendirilmesinde tarafların kişisel özellikleri de irdelenmeye muhtaçtır (Baysal, 2009:185; Kaya, 2016:1588).

Somut olayda dosyayı irdeleyen hâkimden her sözleşmede tarafların subjektif özelliklerini irdeleyerek sonuca ulaşmasını beklemek gerçekçi olmayacaktır. Bu bağlamda sözleşmede yer alan tarafların davranışlarının benzer mesleki çevrelerce nasıl karşılandığına dikkat etmek gerekecektir. Sözleşmenin imzalanmasından sonra ortaya çıkabilecek yeni durumlara karşı tarafların imza aşamasında göstermiş olduğu dikkat ve özen, mensupları oldukları mesleki çevrelerce makul olarak değerlendirilebiliyor ise sözleşmeden sonra ortaya çıkan olayın öngörülemez olduğu kabul edilebilecektir (Gürsoy,1950:112; Arat, 2006:107; Kaya: 2016:1588; Topuz, 2009:237).

Sözleşmede yer alan taraflardan birinin tacir olması da değerlendirmeyi etkileyecektir. Özellikle uygulamada²⁰ Yargıtay taraflardan birinin tacir olması halinde basiretli davranma yükümlülüğünden hareket ederek uyarlama şartlarının daha sıkı denetlenmesi gerekliliğine hükmetmektedir. Ancak doktrinde bu değerlendirmenin tacirin içinde bulunduğu durum, sözleşme imzalanırken oluşan şartlar ve somut durumun gerekliliğine göre daha esnek değerlendirilmesi gerektiği savunulmaktadır (Baysal, 2009:186-187).

Sözleşmeyi imzalayan taraflardan herhangi birinin finansal anlamda daha güçlü olmasının, öngörülemezlik ilkesinin değerlendirilmesinde göz önüne alınıp alınmayacağı tartışmalıdır. Baskın görüşe göre finansal olarak daha elde edilen güç ancak değişen durumun öngörülmesine yardımcı olacak bir özellik olup öngörülemezlik hususunu tamamıyla ortadan kaldırmamaktadır. Dolayısıyla taraflardan ekonomik ve sosyal imkanlara sahip olanının sözleşme sonrasında ortaya çıkan riski her hâlükârda üstlenmesi hukuk tarafından benimsenen bir yol değildir (Gürsoy, 1950:95; Baysal, 2009:188; Kaya, 2016: 1589).

• **Taraflarca Akdedilen Sözleşmede Risk Dağılımı İlkesinin İrdelenmesi**

Taraflar sözleşmeyi imzalarken esas itibariyle sözleşmenin ifasından kaynaklı bazı olumsuzlukların gerçekleşebileceğini öngörmelidirler. Bu durum sözleşmenin riski olarak isimlendirilmektedir (Baysal, 2009:189).

Bu ilke öngörülemezliğin belirlenmesinde göz önüne alınan kriterlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki, taraflar riski üstlenmiş ise, risk kapsamına giren değişikliklerin öngörülebilir olduğu

²⁰ Y.H.G.K, K.T. 07.05.2003, E.2003/13-332, K.2003/340. Kazancı Hukuk Otomasyon Programı, Erişim Tarihi: 30.05.2020.

ve bu bağlamda sözleşmenin kurulmasından sonra ortaya çıkan değişikliğin uyarlanmasının gerçekleştirilmemesi gerektiği kabul edilmektedir (Kaya, 2016:1590; Topuz, 2009:242).

Sözleşmenin kurulmasından sonra ortaya çıkan öngörülemez ve tahmin edilemeyen değişiklikler, tarafların üstlendiği riskin daha üstünde yer alır ve tarafın finansal anlamında yıkımına sebep olursa uyarlanmanın değerlendirilebilmesi gerekecektir (Kaya, 2016:1590; Topuz, 2009:243; Seliçi, 1976:199-200).

Sonuç

Covid 19 pandemi süreci tüm dünya gibi ülkemizi de derinden etkilemiştir. Özellikle pandemi sürecinde ifası gereken birçok sözleşme yerine getirilememiştir. Akit taraflar arasında ortaya çıkması muhtemel anlaşmazlıkların yargı üzerindeki iş yükünü daha da artırması olasıdır.

Covid 19 pandemi sürecinin hukuk uygulamasında sözleşme ilişkisi çerçevesinde göz önüne bulundurulmuş ahde vefa ilkesi ile sözleşme adaleti ilkesinin tartışılmasına sebep olacağı değerlendirilmektedir. Nitekim taraflarca sözleşmenin kurulması esnasında mevcut olmayan veya göz önünde bulundurulamayan şartların sonradan esaslı surette değişmesi halinde ahde vefa ilkesine sıkı sıkıya bağlı kalınmasının sözleşme adaleti ilkesini zedeleyebileceği yadsınamaz bir gerçektir. Bu iki ilkenin çatışmasına engel olacak temel prensip taraflar arasında akdedilen sözleşmenin değişen şartlara uyarlanması halidir.

Covid 19 pandemi sürecinin mücbir sebep olarak kabul edilmesi halinde TBK m.136 hükmü uyarınca sözleşmelerde ifa imkânsızlığının var olduğu kabul edilecektir. Ancak Covid 19 epidemisi ifa sürecinde karşılaşılan ve ifanın belirli bir süre zorlaşmasına sebep olan bir olay olarak değerlendirilmesi halinde ise TBK m. 138 uyarınca uyarlamadan faydalanılabilecektir. Covid 19 pandemi süreci bu bağlamda gri bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Uygulamada her sözleşme için Covid -19 pandemi sürecinin mücbir sebep kabul edilerek tarafların edim yükümlülüklerinden kurtulduklarını söylemek olası değildir.

Bu sürecin taraflar açısından öngörülebilir olup olmadığı ve etkilerinin müstakil olarak değerlendirilmesi gerekecektir. Mücbir sebep ve uyarlamaya ilişkin sözleşmede bir hüküm öngörülmüş ise tarafların bu yöndeki iradesine öncelik tanınmalı, mücbir sebep klozu uygulanmalıdır.

Tarafların mahkemelerden sözleşmenin TBK m.138 bağlamında uyarlanmasını talep etmeden önce karşılıklı görüşmeler yolu ile ifa zamanını veya şartlarını değiştirme imkânları bulunduğu

öncelikle bilmeleri gerekecektir. Bu yöntem TMK m.2 hükmünün ruhuna da uygun olup hem hukuki hem de ekonomik olarak tarafları birçok kayıptan kurtarma potansiyeline sahip bir tercihtir.

Sözleşmenin yeni şartlara uyarlanması hususunun değerlendirilme sürecinde edim yükümlülüklerinin yerine getirilmesinin planlandığı hallerde mutlaka ihtiraz-i kayıt ile ifanın yapılması önerilebilecektir.

Sözleşmede mücbir sebebe yönelik klozlar bulunmuyor ve karşılıklı görüşme sonucunda bir neticeye varılamamış ise sözleşmenin uyarlanması talep edilebilecektir. Bu bağlamda dosyaya bakan hâkim tarafından sözleşmenin tanziminden sonra ortaya çıkan şartların esaslı bir değişikliği sebep olup olmadığı hususu ile bu değişikliklerin sözleşmenin kurulduğu sırada öngörülebilir olup olmadığı irdelenmelidir. Nitekim sözleşmenin imzalanmasından sonra ortaya çıkan şartların esaslı değişikliğe sebep olması ve taraflarca imzalanan sözleşmenin temelini oluşturan unsurları etkilemiş olması aranmalıdır.

Sözleşmenin imzalanmasını müteakip değişen koşulların, TBK m.138 hükmünde yer alan uyarılama çerçevesinde değerlendirilebilmesi için öngörülemez düzeyde olması gerekmektedir. Nitekim meydana gelen değişiklik öngörülebilir nitelik taşıyorsa oluşabilecek zarara uğrama tehlikesinin sözleşmenin taraflarınca peşinen kabul edildiği kabul edilmektedir. Öngörülemez durumunun her somut olaya göre dosyaya bakan mahkemeye değerlendirilmesi gerekmektedir. Akdin süresi, sözleşmenin yapıldığı zaman ve sözleşme niteliği ile sözleşme taraflarının özellikleri öngörülemez hususunun belirlenmesinde mahkemeye yardımcı olabilecek unsurlardır. Ancak yapılan sözleşme riskli veya spekülâtif nitelik taşıyan bir sözleşme ise zaten sözleşmenin niteliği gereği taraflar zarar ihtimalini yüklediği için bu akitlerin değişen koşullara uyarlanması pek de olası görülmemektedir.

Covid 19 sürecinin Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi olarak ilan edilmesi ile sözleşmeler hukuku açısından sürecin ne kadar daha devam edeceği bilinmemekte olup ikinci dalga salgın tehlikesi riski hala gündemdeki yerini korumaktadır. Bu bağlamda sözleşmeden kaynaklı borçların yerine getirilmemesi halinde her somut olayın kendi gerçekliği içerisinde değerlendirilmesi ve ifa güçlüğü yaşanması halinde tarafların mümkün olduğu kadar karşılıklı iletişime geçerek sözleşme şartlarını yeniden müzakere etmesi bu mümkün değil ise uyarılama hükümlerinden faydalanma yolunun tercih edilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Acar, H. (2008). Uluslararası Sözleşme Hukukunda Mücbir Sebep (Force Majeure) Kavramı ve Hukuki Sonuçları. *Kazancı Hakemli Hukuk Dergisi*, 45-46, 7-23.
- Arat, A. (2006). *Sözleşmenin Değişen Şartlara Uyarlanması*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Baysal, B. (2009). *Sözleşmenin Uyarlanması*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Bingöl, F.I. (2008). *Uluslararası Ticari Satım Sözleşmelerinde Mücbir Sebep*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Buz, V. (1998). Gabin Halinde Edimler Arasındaki Aşırı Oransızlığın Giderilerek Sözleşmenin Ayakta Tutulması. *BATİDER*, C. XIX, (4), 53-82.
- Chong, Q, Karlsson, D., Sallmen, K., Wyss, R. (2020). Model Studies On The COVID-19 Pandemic in Sweden. arXiv:2004.01575. 1-4
- Corsini, A., Bisciotti G.N., Eirale C., Volpi, P. (2020). Football Cannot Restart Soon During The COVID-19 Emergency! A Critical Perspective From Italian Experience And A Call For Action. *British Journal of Sport Medicine* Published Online First: 24 March 2020, 1-2. <http://dx.doi.org/10.1136/bjsports-2020-102306>
- Davies, N.G., Kucharski, A.J., Eggo, R.M., Gimma, A., Edmunds, W.J. (2020). Effects of Non-Pharmaceutical Interventions On COVID-19 Cases, Deaths, and Demand For Hospital Services In The UK: A Modelling Study. *The Lancet Public Health*, 02 June 2020, [https://doi.org/10.1016/S2468-2667\(20\)30133-X](https://doi.org/10.1016/S2468-2667(20)30133-X)
- Eren, F. (2015). *6098 Sayılı Borçlar Kanununa Göre Hazırlanmış Borçlar Hukuku Genel Hükümler*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Gürsoy, K. T. (1950). *Hususi Hukukda Clausula Rebus Sic Stantibus (Emprevizyon Nazariyesi)*. Ankara: Güney Matbaacılık ve Gazetecilik.
- İnal, H. T. (2014). *6098 Sayılı Türk Borçlar Kanunu'na Göre Borca Aykırılık Dönme ve Fesih*. Ankara: Seçkin Yayıncılık
- İmre, Z. (1973). *Türk Medeni Hukukuna Göre Hâkimin İktisadi Meseleler Karşısında Durumu*. K. Fikret Arık'a Armağan, 153-194.
- Kaplan, İ. (2007). *Hâkimin Sözleşmeye Müdahalesi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

- Kaya, Ü. (2016). Sözleşmenin Uyarlanmasında Sonradan Değişen Şartlar ve Öngörülemelik İlkesi. Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, 22 (3), 1569-1593.
- Oğuzman, K., Öz, T. (2014) *Borçlar Hukuku Genel Hükümler*. İstanbul: Vedat Kitapçılık.
- Seliçi, Ö. (1976). *Borçlar Kanununa Göre Sözleşmeden Doğan Sürekli Borç İlişkilerinin Sona Ermesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Serozan, R. (2000). Karşılıklı Sözleşmelerde Baştan Dayatılmış veya Sonradan Oluşmuş Edimler Arası Dengesizliğin Uyarlama Yoluyla Düzeltilmesi. M. Kemal OĞUZMAN'ın Anısına Armağan, 1013-1030.
- Serozan, R. (2007). *Sözleşmeden Dönme*. İstanbul: Vedat Kitapçılık.
- Serozan, R. (2009) *Borçlar Hukuku Genel Bölüm: İfa, İfa Engelleri, Haksız Zenginleşme, C. III*. İstanbul: Filiz Yayınevi
- Şahin, H. (2019). *Mücbir Sebep Nedeniyle Borcun İfa Edilememesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi /Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tezcan, M. (2004). *Clausula Rebus Sic Stantibus İlkesi ve Sözleşmenin Değişen Koşullara Uyarlanması*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Topuz, S. (2009). *Türk-İsviçre ve Alman Borçlar Hukukunda Denge Bozulması ve İfa Güçlüğü Durumlarında Sözleşmeye Müdahale*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Tunçomağ, K. (1966) Alman Hukukunda Borcun İfasında Aşırı Güçlük (Muamelenin Temeli) ile İlgili Objektif Görüşler. Journal of Istanbul University Law Faculty , 32 (2-4) , 884-905.
- Von Tuhr, A. (1953). *Borçlar Hukukunun Umumi Kısım* (Cev. Edege, C.). C. I-II. İstanbul: Yeni Matbaa
- Yamamoto Telli G., Altun, D. (2020) Coronavirüs ve Çevrimiçi (Online) Eğitimin Önlenebilir Yükselişi. Üniversite Araştırmaları Dergisi, 3 (1), 25-34.
- Yavuz, N. (2013). *6098 Sayılı Türk Borçlar Kanunu Şerhi*, C.I. Ankara: Adalet Yayınevi.

Yararlanılan Veri Tabanları

Scopus-YYU- Erişim Tarihi:30.05.2020

Kazancı Hukuk Otomasyon Programı - Erişim Tarihi:10.06.2020

Lexpera - Erişim Tarihi:30.05.2020

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 359-378

Koronavirüsün Finansal Piyasalara Etkisinin Bölgesel Yakınlık Açısından İncelenmesi: Ampirik Bir Uygulama

Investigation of the Effect of Coronavirus on Financial Markets in Terms of Regional Proximity: an Ampiric Application

• Samet GÜRSOY*

*Dr. Öğr. Üyesi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Bucak Zeliha Tolunay Uygulamalı Teknoloji ve İşletmecilik Yüksekokulu, Gümrük İşletme Bölümü, Burdur/Türkiye, Asst. Prof., Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Bucak Zeliha Tolunay Academy of Applied Technology and Business Administration, Department of Customs Business Administration, Burdur/Türkiye, sametgursoy@mehmetakif.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1020-7438

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:
10/05/2020
Kabul Tarihi / Date Accepted:
13/06/2020
Yayın Tarihi / Date Published:
15/07/2020

Atrf: Gürsoy S. (2020). Koronavirüsün Finansal Piyasalara Etkisinin Bölgesel Yakınlık Açısından İncelenmesi: Ampirik Bir Uygulama. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 359-378

Citation: Gürsoy S. (2020). Investigation of the Effect of Coronavirus on Financial Markets in Terms of Regional Proximity: an Ampiric Application. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Outbreak Diseases Special Issue, 359-378

Öz

Bu çalışmada, koronavirüs (covid19)'ün finansal piyasalar üzerindeki etkileri incelenmiştir. Virüsün ortaya çıktığı ülke olan Çin ile virüsün Mart 2020 itibarı ile en etkin olduğu 3 kıtadan seçilen 4 ülkenin pay piyasaları arasındaki istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin varlığı sorgulanmıştır. Bu doğrultuda, virüsün ortaya çıktığı Aralık 2019 öncesi ve sonrası olmak üzere iki dönem baz alınmıştır. Günlük pay piyasalarının kapanış fiyatları kullanılarak Toda Yamamoto nedensellik testi çalıştırılmıştır. Çalışmanın sonunda elde edilen bulgulara göre, 2019 Aralık öncesinde ABD pay piyasası SP500 endeksinin Çin pay piyasası SSEC endeksinin %5 anlamlılık düzeyinde etkilerken, 2019 Aralık sonrasında Çin piyasasının daha bağımsız olarak kendi dinamiklerinden etkilendiği görülmüştür. Diğer bir yandan 2019 Aralık öncesinde Çin pay piyasası ile Güney Kore Pay piyasaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir nedensellik ilişkisine rastlanmamış iken, 2019 Aralık sonrasında ise SSEC endeksinin Güney Kore pay piyasası KOSPI50 endeksinin tek taraflı olarak etkilediği gözlemlenmiştir. Bu çalışmada baz alınan dönem ve değişkenler itibarı ile, virüsün pay piyasaları üzerinde etkisinin bölgesel yakınlıkla ilgili olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Finansal piyasalar, salgın, koronavirüs (Covid19)

Abstract

In this study, it was examined the effects of coronavirus(covid19) on financial markets. It was questioned the existence of a statistically significant relationship between China, the country where coronavirus (covid19) emerged, and the share markets of 4 countries selected from 3 continents as of March 2020. Accordingly, two periods were taken as the basis before and after December 2019 when the virus appeared. Toda Yamamoto causality test was run using the closing prices of the daily share markets. According to the findings obtained at the end of the study, while the US stock market SP500 index before December 2019 affected the Chinese stock market SSEC index with a 5% significance level, after December 2019, the Chinese market was more independently affected by its own dynamics. On the other hand, while there was no statistically significant causal relationship between the Chinese share market and South Korean share markets before December 2019, it was observed that the SSEC index unilaterally affected the South Korea share market KOSPI50 index after December 2019. In this study, it is concluded that the effect of the virus on the share markets is related to regional proximity as of the periods and variables.

Keywords: Financial markets, outbreak, coronavirus (Covid19).

Giriş

Bugüne kadar salgın hastalıklar ile ilgili gerek akademik alanda gerekse uygulamalı olarak birçok araştırma çalışması yapılmış olup alan itibari ile çoğu tıbbi tanı yöntemleri ve tedavi süreçleri dikkate alınarak incelenmiştir. Fakat bunun yanında toplumsal, ekonomik ve sosyal etkileri belki de bugünkü kadar farkındalık oluşturmamıştır. Bu farkındalık durumunun oluşmasında birçok sebep sayılacağı gibi, küreselleşmenin bir sonucu olan toplumsal iş birliğindeki artış ve finansal pazarlardaki artan entegrasyonlar bu etmenlerin en başında yer almaktadır. Bu ve buna benzer sebeplere dayalı olarak, dünyanın bir yerinde ortaya çıkan salgın hastalıklar, başka bir toplumda hızla etkisini göstermektedir. Bununla birlikte ortaya çıkan salgın hastalıkların Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından pandemi olarak ilan edilmesi durumunda ise sonuçların daha ciddi boyutlarda etki göstereceği anlaşılmakta ve daha geniş bir perspektiften araştırılması söz konusu olmaktadır.

Bu salgın hastalıkların en son örneği Koronavirüs(covid19), Çin'deki küçük bir pazardan ortaya çıkarak bugün dünya çapında 1 milyardan fazla insanın uluslararası sosyal uzaklığa ve evde tecrit edilmesine neden olmuştur. Ayrıca finansal piyasalarda faaliyet gösteren birçok şirket bu şoktan payına düşeni almıştır Corbet vd., (2020). Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), Covid-19 salgınına 30 Ocak 2020 tarihinde uluslararası endişe duyulan bir halk sağlığı acil durumu olarak ilan etmiştir. Dünyanın dört bir yanında, yeni türün kökenine ve bunun

muhafazasına, tedavisine ve önlenmesine cevap bulmak için çaba gösterilirken, Covid-19'un sadece insan ölümlerine neden olmadığı ayrıca dünyadaki sosyal ve ekonomik düzeni yerle bir ettiği görülmektedir. Pandemilerin etkisi hayal gücünün ötesindedir ve insan hayatının kaybı ile sınırlı değildir. Ancak etkilenen ülkelerin ekonomik istikrarını ve varlığını tehdit edebilmektedir (Bobdey ve Ray, 2020: 9).

Bugün dünya genelinde, hastalığın ölüm oranının ve vaka sayısının etkileri salgınla birlikte kesinlik kazanmıştır. Çin'de ekonominin üretim kanadında kesintiler yaşanarak yavaşlaması küresel tedarik zincirlerinin işleyişini olumsuz etkilemiştir. Çin piyasasından gelen girdiler dikkate alındığında, büyüklüğüne bakılmaksızın dünyadaki şirketlerde üretim miktarında azalmalar görülmeye başlanmıştır (McKibbin ve Fernando, 2020: 2).

Buna bağlı olarak bu çalışmada salgının ortaya çıkardığı ekonomik etkileri tespit etme amacıyla salgının yayılım gösterdiği ülke pay piyasaları ile ilişkileri, salgın öncesi ve sonrası olmak üzere iki ayrı uygulama yapılarak test edilecektir. Ayrıca çalışmanın birinci bölümünde kısıtlı da olsa daha önceki yapılan çalışma özetleri incelenerek bu çalışmanın farklı yönleri vurgulanacaktır. Çalışmanın ikinci bölümü metodoloji bölümü olup bu bölümde çalışmanın amacı, kullanılan veri setleri ve yöntem anlatılacaktır. Daha sonra elde edilen bulgular paylaşarak yorumlanacaktır. Sonuç bölümünde ise çalışmadan elde edilen bulgular literatür çalışmalarındaki sonuçlar ile karşılaştırmalı olarak verilecektir. Son olarak bu alanda yapılacak başka çalışmalara da fayda sağlaması umularak, önerilerde bulunup sonlandırılacaktır.

1. Literatür İncelemesi

Koronavirüs ile ilgili yapılan daha önceki çalışmalar incelendiğinde, virüsün ekonomik ve finansal etkilerini ampirik bulgularla ortaya koyan çok az çalışma olduğu görülmüştür. Bunun en muhtemel nedeninin, bu durumun çok yakın zamanda ortaya çıkmış olduğundan kaynaklandığı düşünülmektedir. Çünkü daha önceki yıllarda bu ve buna benzer köklerden gelen birçok salgın hastalığın ekonomik etkilerinin araştırıldığı birçok çalışma incelenmiştir. Bu bağlamda bu çalışmalar da literatür incelemesine dahil edilmiştir. Ayrıca kısıtlı olsa da virüsün finansal piyasalar üzerindeki etkisinin çalışıldığı çalışmalara da rastlanmıştır. Fakat bu çalışmanın önceki çalışmalardan ayrılan tarafı, uygulama bölümünde farklı bir ekonometrik model kullanılması ile birlikte virüsün yayılım gösterdiği farklı ülkeler üzerinde uygulanmasıdır. Çalışmaların tamamı incelendiğinde, hemen hepsinden elde edilen bulgular aynı yönde olup,

salgın hastalıkların ekonomik etkilerinin salgının yayılması ile doğru orantılı olarak değişim gösterdiği gözlemlenmiştir. Bu doğrultuda kısıtlı da olsa en güncel çalışma özetleri aşağıda sunulmuştur.

Chen vd., (2018) çalışmalarında salgın hastalıkların finansal piyasalar üzerindeki etkilerini pay piyasaları verileri kullanarak test etmişlerdir. 1998-2008 döneminde Şiddetli Akut Solunum Sendromu SARS salgınının Çin pay piyasası ile Japonya, Tayvan, Hong Kong ve Singapur pay piyasaları arasındaki gerçekleştirdiği etkiyi test etme amacı ile haftalık veriler kullanılarak yapılan çalışmada, SARS salgınının dört pazar ile Çin arasındaki uzun vadeli ilişkiyi zayıflattığı sonucuna ulaşmışlardır. Bunun dışında ekonometrik bir uygulama yapılmadan güncel veriler üzerinde yorumlamalara yer verilen çalışmalara rastlanmıştır. Bu çalışmalardan Ahmad vd., (2020) çalışmasında, Çin’de ve Pakistan’da gerçekleşen vakalar ve ölüm oranları ile ilgili verileri yorumlamışlardır. Pakistan ve Çin arasındaki coğrafi yakınlığın ve ticari ilişkilerine bağlı olarak Pakistan için büyük risk teşkil ettiğini vurgulamışlardır. Diğer bir taraftan Ayittey vd., (2020) koronavirüsün Çin ile Dünya ekonomisine etkilerini incelemişlerdir. Buradan yılın ilk çeyrekte Çin ekonomisini yaklaşık 62 milyar dolar ve dünya ekonomisinin ise 280 milyar dolardan daha fazla bir ekonomik beklediklerini ön görmüşlerdir. Koronavirüsü bölgesel açıdan değerlendiren başka bir çalışmada Du vd., (2020) koronavirüsün ortaya çıktığı Vuhan şehrinden Çin’de bulunan 369 şehre dağılıma olasılığının hızlı gerçekleşebileceğini vurgulamışlardır.

Koronavirüsünün ekonomik ve finansal etkilerinin ampirik bulgular ile destekleyen güncel çalışmalardan Zeren ve Hızarcı (2020) salgının etkisini pay piyasaları üzerindeki hareketliliği dikkate alarak incelemek üzere Maki Eşbütünleşme testi kullanmışlardır. 23.01.2020 ve 13.03.2020 dönemleri arasında günlük verilerin kullanıldığı çalışmada toplam ölümlerle, incelenen tüm pay piyasalarının uzun vadede birlikte hareket ettiği bulgusuna ulaşmışlardır. Gürsoy vd., (2020) ise Çin pay piyasası ile altın, Brent petrol, Bitcoin ve VIX endeksi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin varlığı sorgulanmıştır. 03.01.2017 ile 10.03.2020 arasındaki günlük veriler kullanılarak yapılan çalışmanın sonucunda Çin pay piyasası ile altın, VIX endeksi arasında %5 anlamlılık düzeyinde bir ilişkiye rastlanırken, Virüsün ortaya çıkıp yaygınlaşması ile Çin pay piyasasında altın fiyatları değişkeni üzerinde nispi olarak daha güçlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. Luo ve Tsang (2020)’de Covid-19 salgını ile pay piyasaları arasındaki ilişkiyi yorumlamaya çalışmışlardır. Elde edilen sonuçlara göre, Çin ile yakından bağlantılı üretim ve ticaret ağı olan ülkelerde, Covid-19 salgınının ihmal edilemez bir etkisi olduğu

tespit edilmiştir ve son olarak Şenol ve Zere (2020) çalışmalarında 21 Ocak 2020 ve 7 Nisan 2020 tarihleri arasında COVID-19 salgınının küresel pazarlar üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Küresel pazarların temsilen (MSCI) endeksi kullanılan çalışmada Eşbütünleşme testi kullanmışlardır. Çalışmanın sonunda pay piyasaları ile COVID-19 arasında uzun vadeli bir ilişki olduğunu yönünde bulgulara ulaşılmıştır.

2. Metodoloji

2.1. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

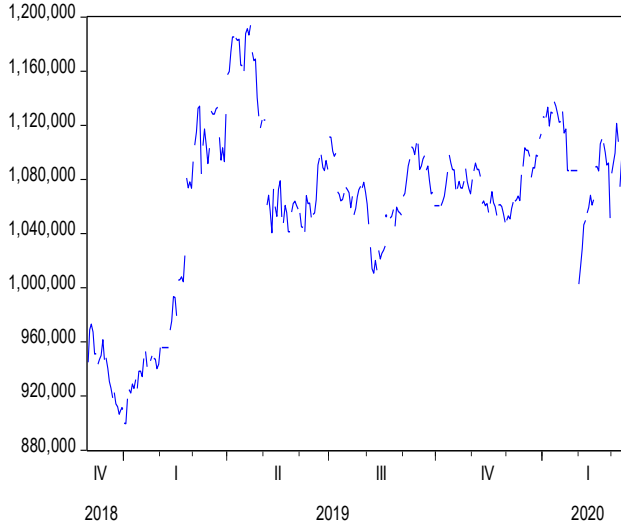
Bu çalışmanın amacı Çin’de ortaya çıkan ve kısa zamanda tüm dünyayı etkisi altına alarak küresel bir tehdit haline gelen koronavirüsün bölgesellik göz önünde bulundurularak, finansal piyasalar üzerindeki etkiler araştırılacaktır. Burada bölgesel etkinin ölçülmesindeki amaç, virüsün yayılımındaki bulaşma etkisinin dikkate alınmasıdır. Bu amaç doğrultusunda finansal piyasaları temsilen seçilen pay piyasaları arasında nedensellik sınanacaktır. Çalışmanın analiz kısmında baz alınan ülkeler Mart 2020 itibari ile virüsün yayılım gösterdiği bölgelerdeki en çok etkilenen ülkeler arasındadır. Bu ülkelerin virüsten en çok etkilenen ülke olduğuna karar verilirken, görülen vaka sayılarına ve ölüm oranlarındaki sayısal verilerden faydalanılmıştır (Wordometers, 2020). Çalışmanın analiz kısmında Çin dışında Kore, İtalya, Bahreyn ve ABD pay piyasalarına ait günlük kapanış verileri kullanılmıştır. Dönem itibari ile virüsün ortaya çıktığı 2019 Aralık öncesinde ve sonrasında olmak üzere aynı ülkelerin iki farklı döneme ait verileri analize dahil edilmiş ve piyasalar arasında virüs sonrası etkileşim ölçülmeye çalışılmıştır. Öncelikle söz konusu değişkenler arasındaki ilişkiyi araştırmak için yapısal kırılmaları da dikkate alan ve durağanlığı test eden Lee- Strazicich birim kök testinden faydalanılmıştır. Daha sonra seriler birim kökten arındırılarak durağan hale gelmesi sağlanmıştır. Fakat çalışma verilerin ham hali kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Buna bağlı olarak seriler arasında herhangi bir nedensellik bulunup bulunmadığı ve nedensellik bulunuyorsa yönünün tespit edilebilmesi açısından Toda-Yamamoto (1995) analizinden faydalanılmıştır.

2.2. Veri Seti

Çalışmada veri seti iki aşamada hazırlanmış olup ilk olarak seçili ülkelerin 02.12.2018 ile 12.03.2020 dönemleri arasında pay piyasalarının günlük kapanış fiyatları (328 Gözlem) kullanılmıştır. Daha sonra yine aynı ülke verilerini virüsün tespit edildiği zaman aralığını kapsayacak şekilde 02.12.2019 ile 12.03.2020 dönemlerini arasında veriler ile tekrar analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışmada baz

alınan değişkenler; Çin için Şanghay Kompozit Endeksi (SSEC), Güney Kore için, (KOSPI50) endeksi, İtalya için, (invit40) endeksi, Bahreyn için, (BAX) endeksi ve ABD için S&P500 endeksi kullanılmıştır. Bu ülkeler Mart 2020 itibari ile Asya, Avrupa ve Amerika kıtalarında salgının en çok yayılım gösterdiği ülkeler arasından seçilmiştir. Çalışmada kullanılan tüm veriler (investing, 2020) adresinden elde edilmiştir.

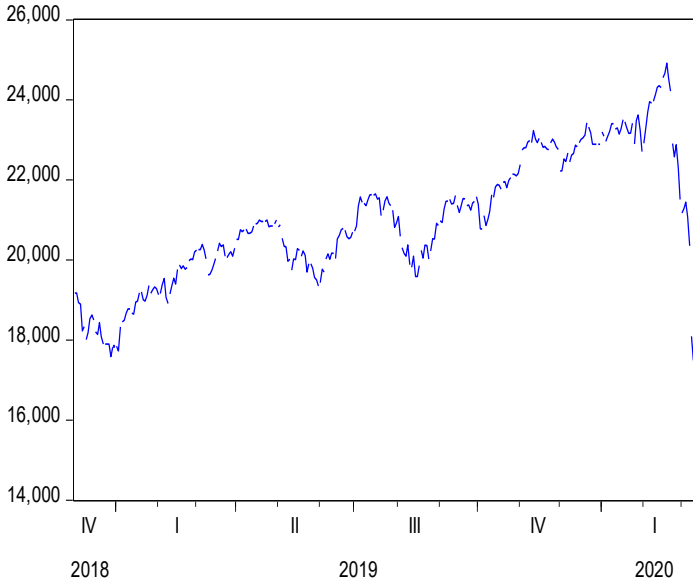
SSEC

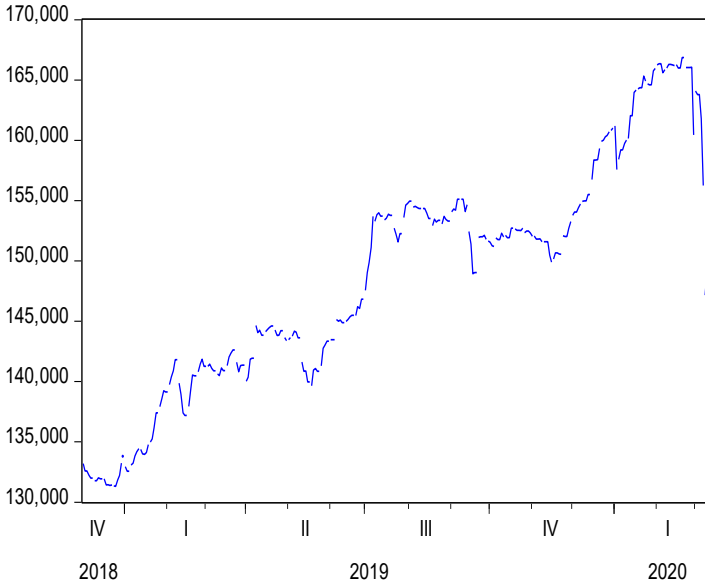
KOSPI 50

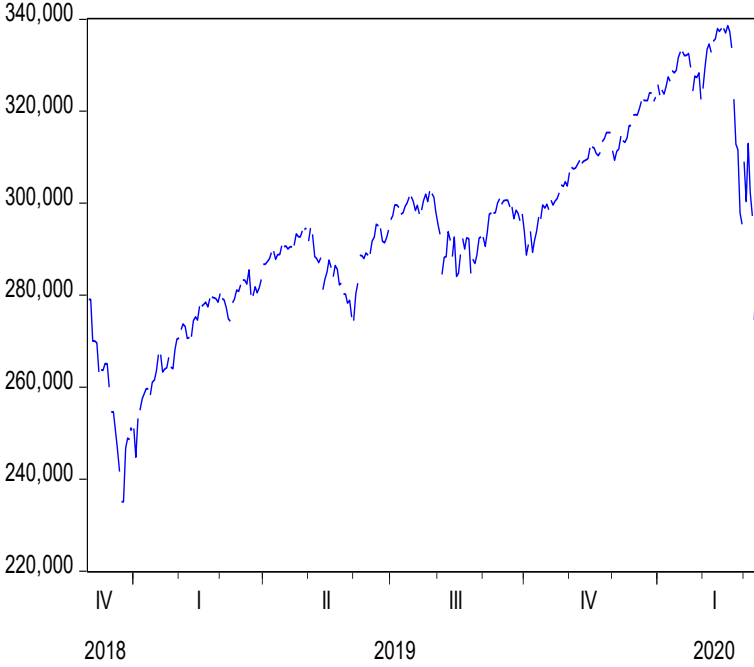
invit40

BAX

SP500

Şekil 1. Değişkenlerin Zaman Serisi Grafikleri

2.3. Çalışmanın Hipotezleri

Araştırmaya dair kurulan hipotezler aşağıda verilmiştir:

H0: SSEC Endeksi(VIX), KOSPI 50, invit40, BAX, SP500 Endeksi arasında bir nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır.

H1: SSEC Endeksi(VIX), KOSPI 50, invit40, BAX, SP500 Endeksi arasında bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

H2: Seriyeye ait veriler için birim kök vardır ve durağan değildir.

H3: Seriyeye ait veriler için birim kök yoktur ve durağandır.

2.4. Lee- Strazicich Birim Kök Testi ve Toda-Yamamoto Nedensellik Testi

Zaman serilerinde yapılan birçok çalışma durağanlık varsayımı altında yapılmaktadır. Uygun model seçimi yapılırken ilk aşamada zaman serisinin özellikleri belirlenir. Zaman serileri durağan seriler ve durağan olmayan seriler olmak üzere ikiye ayrılır. Bu ayrım zaman serisi analizleri için oldukça önemlidir. Çünkü serilerin olasılık teorisinde test edilebilmeleri için durağan olmaları gerekmektedir. Ancak uygulamada serilerin genellikle durağan olmadığı yani birim

köklü olduğu görülmektedir. Bu tür durumlarda serilerin farkları alınarak durağan hale gelmeleri sağlanmaktadır (Yurdakul, 2000: 31).

Durağan halde olmayan değişkenlerin diğer hareketlerini incelemek mümkün olmayacak ve bu zaman serisini başka dönemlere genelleştirilemeyecektir. Bu sebeple durağan durumda olmayan zaman serilerinin tahminde bulunma amacına yönelik uygulanabilir bir değeri olmayacaktır. Eğer birden fazla durağan olmayan zaman serisi varsa, bu zaman serilerinin bulunduğu regresyon analizi sahte veya anlamsız olacaktır (Gujarati, 2016: 320). Bu çalışmada verilerin durağanlığını sağlamak için Lee- Strazicich Birim Kök Testi kullanılmış olup, bu test veriler üzerinde gerçekleşen yapısal kırılmaları göstermesi açısından üstünlüklere sahiptir. Bu çalışmada tek kırılmalı test uygulanmıştır. Tek ve iki kırılmalı birim kök testleri için kabul edilen kritik değerler, tek kırılma için Lee ve Strazicich (2004)'deki çalışmadan, iki kırılma için de Lee ve Strazicich (2003)'ten elde edilir. Kritik değerlerden büyük bir test istatistiği elde edilirse, yapısal kırılma içeren birim kök temel hipotezi reddedilir (Yılcı, 2009: 331).

Çalışmanın uygulama bölümünde kullanılan Toda Yamamoto nedensellik testi ise, Toda ve Yamamoto (1995) tarafından geliştirilmiş, Granger nedensellik testini daha ileri bir seviyeye çıkartmak amacıyla ortaya konmuştur. Granger nedensellik testinde meydana gelen bazı problemler bu model ile ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Zaman serilerine Granger nedensellik testi yapabilmek için serilerin öncelikle durağan hale gelmesi ve aynı seviyede durağanlaşması gerekmektedir. Bu şart sağlandıktan sonra aynı seviyede durağanlaşan seriler arasında uzun dönemli ilişki olduğunu ortaya koymak amacıyla eş bütünleşmenin de olması gerekmektedir. Yani aynı seviyede durağanlaşan ve aralarında eş bütünleşme ilişkisi olan seriler arasında sadece Granger nedensellik testi yapılabilir. Ancak Toda-Yamamoto testi farklı seviyelerde durağan olan zaman serilerinin de aralarında nedensellik bulunabileceğini hatta durağanlık testine bile gerek olmadan nedensellik testinin yapılabileceğini ortaya koymuştur. Bu model ayrıca eş bütünleşmeyi de dikkate almadan, seriler arasında bir eş bütünleşme olup olmamasına bakılmaksızın test edilebilir (Toda ve Yamamoto, 1995).

Toda ve Yamamoto (1995) testi yapılırken öncelikle uygun gecikme uzunluğu (k) VAR modeli yardımıyla belirlenir. Analizin ikinci aşamasında en yüksek bütünleşme derecesine sahip olan değişkenin bütünleşme derecesi (d_max) modelin gecikme uzunluğuna (k) ilave edilmektedir. Son aşamada ise seriler düzey değerleriyle (k + d_max) gecikmeye göre VAR modeli tahmin edilmektedir. VAR

modeli aşağıdaki denklemler yardımıyla uygulanmaktadır (Toda ve Yamamoto, 1995 ve Doğan, 2018: 24);

$$Y_t = a_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} a_{1i}Y_{t-i} + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} a_{2i}X_{t-i} + u_t \quad (1)$$

$$X_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{1i}X_{t-i} + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{2i}Y_{t-i} + v_t \quad (2)$$

Toda-Yamamoto testinin temel ve alternatif hipotezi aşağıdaki gibi ele alınabilir:

H0: X değişkeni Y değişkeninin Granger nedeni değildir.

H1: X değişkeni Y değişkeninin Granger nedenidir.

Toda-Yamamoto nedensellik testinin başarısı, serilerin (d_{max}) değerinin, modelde (k)'nın doğru belirlenmesiyle doğrudan ilişkilidir (Yavuz, 2006: 169). Ayrıca bu çalışmada her iki dönem için her bir değişken hem bağımlı hem de bağımsız değişken olarak denkleme dahil edilmiştir. Çalışmanın tamamında kurulan modeller aşağıdaki gibidir:

SSEC endeksi ve KOSPI50 endeksi için kurulan denklem;

$$SSEC_t = a_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} a_{1i}SSEC_{t-i} + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} a_{2i}KOSPI50_{t-i} + u_t \quad (3)$$

$$\begin{aligned}
KOSPI50_t &= \beta_0 \\
&+ \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{1i} KOSPI50_{t-i} \\
&+ \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{2i} SSEC_{t-i} \\
&+ v_t
\end{aligned} \tag{4}$$

$$\begin{aligned}
KOSPI_t &= a_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} a_{1i} KOSPI_{t-i} \\
&+ \sum_{i=1}^{k+d_{max}} a_{2i} SSEC_{t-i} \\
&+ u_t
\end{aligned} \tag{5}$$

$$\begin{aligned}
SSEC_t &= \beta_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{1i} SSEC_{t-i} \\
&+ \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{2i} KOSPI_{t-i} \\
&+ v_t
\end{aligned} \tag{6}$$

SSEC endeksi ve invit40 endeksi için kurulan denklem;

$$\begin{aligned}
SSEC_t &= a_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} a_{1i} SSEC_{t-i} \\
&+ \sum_{i=1}^{k+d_{max}} a_{2i} invit40_{t-i} \\
&+ u_t
\end{aligned} \tag{7}$$

$$\begin{aligned}
invit40_t &= \beta_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{1i} invit40_{t-i} \\
&+ \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{2i} SSEC_{t-i} \\
&+ v_t
\end{aligned} \tag{8}$$

$$\begin{aligned}
 invit40_t = a_0 + & \sum_{i=1}^{k+d_{max}} a_{1i} invit40_{t-i} \\
 & + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} a_{2i} SSEC_{t-i} \\
 & + u_t
 \end{aligned} \tag{9}$$

$$\begin{aligned}
 SSEC_t = \beta_0 + & \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{1i} SSEC_{t-i} \\
 & + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{2i} invit40_{t-i} \\
 & + v_t
 \end{aligned} \tag{10}$$

SSEC endeksi ve BAX endeksi için kurulan denklem;

$$\begin{aligned}
 SSEC_t = a_0 + & \sum_{i=1}^{k+d_{max}} a_{1i} SSEC_{t-i} \\
 & + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} a_{2i} BAX_{t-i} \\
 & + u_t
 \end{aligned} \tag{11}$$

$$\begin{aligned}
 BAX_t = \beta_0 + & \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{1i} BAX_{t-i} \\
 & + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{2i} SSEC_{t-i} \\
 & + v_t
 \end{aligned} \tag{12}$$

$$\begin{aligned}
 BAX_t = a_0 + & \sum_{i=1}^{k+d_{max}} a_{1i} BAX_{t-i} \\
 & + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} a_{2i} SSEC_{t-i} \\
 & + u_t
 \end{aligned} \tag{13}$$

$$\begin{aligned}
SSEC_t = \beta_0 + & \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{1i} SSEC_{t-i} \\
& + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{2i} BAX_{t-i} \\
& + v_t
\end{aligned} \tag{14}$$

SSEC endeksi ve SP500 endeksi için kurulan denklem;

$$\begin{aligned}
SSEC_t = a_0 + & \sum_{i=1}^{k+d_{max}} a_{1i} SSEC_{t-i} \\
& + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} a_{2i} SP500_{t-i} \\
& + u_t
\end{aligned} \tag{15}$$

$$\begin{aligned}
SP500_t = \beta_0 + & \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{1i} SP500_{t-i} \\
& + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{2i} SSEC_{t-i} \\
& + v_t
\end{aligned} \tag{16}$$

$$\begin{aligned}
SP500_t = a_0 + & \sum_{i=1}^{k+d_{max}} a_{1i} SP500_{t-i} \\
& + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} a_{2i} SSEC_{t-i} \\
& + u_t
\end{aligned} \tag{17}$$

$$\begin{aligned}
SSEC_t = \beta_0 + & \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{1i} SSEC_{t-i} \\
& + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{2i} SP500_{t-i} \\
& + v_t
\end{aligned} \tag{18}$$

Tablo 1. Lee- Strazicich Birim Kök Testi Sonuçları (Aralık 2018-Mart 2020 Dönemi)

Lee Strazicich (Model C)						
Değişken	Düzyey	Düzyeyin Kırılma Tarihi	Kritik Değer	1. Fark	1.Farkın Kırılma Tarihi	Kritik Değer
	Test İstatistiği			Test İstatistiği		
SSEC	-4.286706*	3/06/2019	-3.958776*			
KOSPI 50	-3.013981*	12/05/2019	-3.984862*	-11.02191	1/06/2020	-3.954395*
invit40	-6.428709*	1/24/2020	-3.960896*			
BAX	-4.172890*	1/03/2020	-3.955926*			
SP500	-4.876155*	1/24/2020	-3.960896*			

*: %5 seviyesinde anlamlıdır.

Lee- Strazicich Birim Kök Testi Sonuçlarına göre KOSPI50 dışındaki tüm değişkenlerde I(0) halinde yani düzeyde durağan oldukları görülmüştür. KOSPI endeksi için H2 kabul edilirken, H3 reddedilmiştir. Diğer bir taraftan SSEC, invit40, BAX ve SP500 değişkenler, için H3 kabul edilirken, H2 reddedilmiştir. Bu durumda KOSPI50 değişkeninde ise bir fark alındıktan sonra I(1) seviyesinde durağanlığın gerçekleştiği görülmüştür.

Tablo 2. Lee- Strazicich Birim Kök Testi Sonuçları (Aralık 2019-Mart 2020 Dönemi)

Lee Strazicich (Model C)						
Değişken	Düzyey	Düzyeyin Kırılma Tarihi	Kritik Değer	1. Fark	1.Farkın Kırılma Tarihi	Kritik Değer
	Test İstatistiği			Test İstatistiği		
SSEC	-4.005338*	23.01.2020	-4.923514*	-6.105628*	30.01.2020	-4.350492*
KOSPI 50	-3.967011*	06.02.2020	-4.344667*	-6.542788*	26.02.2020	-4.180831*
invit40	-5.508318*	10.02.2020	-4.338000*			
BAX	-6.394135*	20.02.2020	-4.266333*			
SP500	-7.416278*	27.12.2019	-4.064000*			

*: %5 seviyesinde anlamlıdır.

Aralık 2019-Mart 2020 Dönemi için yapılan birim kök testleri sonuçları incelendiğinde SSEC ve KOSPI50 dışındaki tüm değişkenlerde I(0) halinde yani düzeyde durağan oldukları tespit edilmiştir. SSEC ve KOSPI50 endeksleri için H2 kabul edilirken, H3 reddedilmiştir. Diğer bir taraftan invit40, BAX ve SP500 değişkenler, için H3 kabul edilirken, H2 reddedilmiştir. Bu durumda SSEC ve KOSPI50 değişkeninde ise bir fark alındıktan sonra I(1) seviyesinde durağanlığın gerçekleştiği gözlemlenmiştir.

2.5. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Toda-Yamamoto nedensellik testi ile değişkenler arasındaki ilişki ikili test şeklinde tek tek gerçekleştirilmiştir. Bağımlı değişken olarak virüsün yayıldığı ülke olan Çin pay piyasası (SSEC) endeksi alınarak diğer piyasalar bağımsız değişken olarak alınmıştır. Bununla birlikte değişkenler arasında iki taraflı nedensellik ilişkisini test etmek amacı ile (SSEC) endeksi tüm değişkenler ile bağımlı değişken olarak da yer aldığı denklemler oluşturulmuştur. Analizde ayrıca serilerin gecikme uzunluğu (k) Schwarz Bilgi Kriteri(SC)'ne göre, maksimum bütünleşme derecesi d_{max} ise Lee-Strazicich (LS) birim kök testine göre bulunmuştur. Son olarak değişkenler arasında nedensellik ilişkisi test edilmek üzere modeldeki k gecikmeli değerlerine Wald istatistiği uygulanmış, analizden elde edilen ampirik bulgular Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları (1) (Aralık 2018-Mart 2020 Dönemi)

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	d_{max}	K	Ki-Kare İstatistiği	Test	Ki-Kare P-değeri	İlişki ve Yönü
KOSPI 50	SSEC	1	1	3.651973		0.0560	Yok
invt40		0	1	0.358717		0.5492	Yok
BAX		0	1	1.780193		0.1821	Yok
SP500		0	1	1.732455		0.1881	Yok

*: %5 düzeyinde istatistiki olarak anlamlıdır. Optimal gecikme uzunluğu SC kriterine göre belirlenmiştir, d_{max} = Lee Strazicich birim kök testine göre maksimum durağanlaşma seviyesi, k =VAR gecikme uzunluğunu göstermektedir.

Bağımsız değişken olarak (SSEC) endeksinin yer aldığı salgın öncesi döneminin de dahil olduğu çalışmadan elde edilen sonuçlara göre; (SSEC) endeksinin hiçbir endeks üzerinde anlamlı bir değişimin nedeni olmadığı görülmüştür. Bu sonuca Ki-Kare P-değeri nin % 5 anlamlılık düzeyinde anlamlı olmadığı bulgusundan ulaşılmıştır. Bu durumda (SSEC) endeksi ile KOSPI 50, invt40, BAX, SP500 endeksleri için kurulan modellerde, H_0 sıfır hipotezi kabul edilirken, H_1 hipotezi reddedilmiştir.

Tablo 4. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları (2) (Aralık 2018-Mart 2020 Dönemi)

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	dmax	K	Ki-Kare İstatistiği	Ki-Kare P-değeri	İlişki ve Yönü
SSEC	KOSPI 50	1	1	3.250858	0.0714	Yok
	invit40	0	1	8.405350	0.0037	Var (tek taraflı)
	BAX	0	1	0.603518	0.4372	Yok
	SP500	0	1	20.43303	0.0000	Var (tek taraflı)

Aralık 2018-Mart 2020 Dönemi için kurulan modellerin sonuçlarına göre, SSEC'nin bağımsız değişken olarak yer aldığı denklemler incelendiğinde, yalnızca invit40 endeksi ve SP500 endeksi ile tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu duruma göre SSEC endeksi invit40 endeksi ve SP500 için kurulan model için, H₀ hipotezi reddedilirken, H₁ hipotezi kabul edilmiştir. Diğer bir taraftan SSEC endeksi ile KOSPI 50 ve BAX endeksi için kurulan modelde H₀ sıfır hipotezi kabul edilirken, H₁ hipotezi reddedilmiştir.

Tablo 5. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları (1) (Aralık 2019-Mart 2020 Dönemi)

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	dmax	K	Ki-Kare İstatistiği	Ki-Kare P-değeri	İlişki ve Yönü
KOSPI 50	SSEC	1	1	5.410969	0.0200	Var(tek taraflı)
invit40		0	1	0.009456	0.9225	Yok
BAX		0	1	2.045744	0.1526	Yok
SP500		0	1	0.153808	0.6949	Yok

*: %5 düzeyinde istatistiki olarak anlamlıdır. Optimal gecikme uzunluğu SC kriterine göre belirlenmiştir, dmax= Lee Strazicich birim kök testine göre maksimum durağanlaşma seviyesi, k=VAR gecikme uzunluğunu göstermektedir.

Bağımsız değişken olarak (SSEC) endeksinin yer aldığı salgın sonrası dönemi kapsayan Aralık 2019-Mart 2020 Dönemi için kurulan denklemlerden elde edilen sonuçlara göre; (SSEC) endeksinin KOSPI 50 endeksi üzerinde tek taraflı olarak anlamlı bir ilişki gerçekleştirdiği görülmüştür. Bu sonuca değişkenler için kurulan denklemin Ki-Kare P-değeri nin % 5 anlamlılık düzeyinde (0.0200) olduğu bulgusundan ulaşılmıştır. Diğer bir taraftan SSEC endeksi ile invit40, BAX ve SP500 endeksleri ile istatistiksel olan anlamlı bir nedensellik ilişkisinde olmadığı görülmüştür. Bu sonuca Ki-Kare P-değeri nin % 5 anlamlılık düzeyinde anlamlı olmadığı bulgundan erişilmiştir. Ayrıca kurulan modeller için, H₀ sıfır hipotezi kabul edilirken, H₁ hipotezi reddedilmiştir. Bununla birlikte SSEC endeksi ile KOSPI 50 endeksinin yer aldığı denklemlerin sonucunda H₀ sıfır hipotezi kabul edilirken, H₁ hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 6. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları (2) (Aralık 2019-Mart 2020 Dönemi)

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	dmax	K	Ki-Kare İstatistiği	Test	Ki-Kare P-değeri	İlişki ve Yönü
SSEC	KOSPI 50	1	1	1.603688		0.2054	Yok
	invt40	0	1	1.118419		0.2903	Yok
	BAX	0	1	0.051512		0.8205	Yok
	SP500	0	1	0.028897		0.8650	Yok

*: %5 düzeyinde istatistiki olarak anlamlıdır. Optimal gecikme uzunluğu SC kriterine göre belirlenmiştir, dmax= Lee Strazicich birim kök testine göre maksimum durağanlaşma seviyesi, k=VAR gecikme uzunluğunu göstermektedir.

Aralık 2019-Mart 2020 Dönemi için SSEC endeksinin bağımlı değişken olarak yer aldığı testlerin sonuçlarına bakıldığında istatistiksel olarak anlamlı bir nedenselliğe rastlanmamıştır. Bu sonuca Ki-Kare P-değeri nin % 5 anlamlılık düzeyinde anlamlı olmadığı bulgundan erişilmiştir. Bu durumda (SSEC) endeksi ile KOSPI 50, invit40, BAX, SP500 endeksleri için kurulan modellerde, H0 sıfır hipotezi kabul edilirken, H1 hipotezi reddedilmiştir.

Sonuç

İnsanlık tarihinde tüm toplumları etkisi altına alan gerek sosyal gerekse ekonomik açıdan karşı konulması güç birçok felaket yaşanmıştır. Savaşlar, doğal afetler, salgın hastalıklar ve buna bağlı olarak yaşanan ekonomik krizler sayılabilir. Bu çalışmada da Çinin Wuhan şehrinde ortaya çıktığı bilinen ve kısa sürede tüm dünyayı etkisi altına alan koronavirüsü(covid19) salgın hastalığının ekonomik etkileri incelenmiştir. Şüphesiz bu çalışma ve bu alanda yapılan tüm çalışmalar ele alınan dönem itibari ile ve örnekleme dahil olan değişkenler ile sınırlılık göstermektedir. Hatta çalışmalarda kullanılan verilerin güvenilirliği ile doğru orantılıdır. Buna bağlı olarak bu çalışmada da koronavirüsünün(covid19) salgının etkileri ölçme amaçlı olarak salgının ortaya çıktığı ülkenin pay piyasasının günlük verileri ile salgının en çok etkilediği ülkelerin pay piyasaları baz alınarak ekonometrik model kurulmuştur. Elde edilen bulgular itibari ile ülkelerin salgın dışındaki başka nedenlerden ortaya çıkması muhtemel ilişkileri olma ihtimali her zaman mevcuttur. Diğer bir taraftan bu uygulama çalışması için elde edilen veriler Mart 2020 dönemine kadar geçerli olup daha sonraki zamanlarda salgının etkilediği bölgelerde en çok etkilenen ülkelerin farklılık gösterebileceği unutulmamalıdır.

Çalışmanın uygulama bölümünde değişkenlere ait günlük fiyat serilerinin durağanlığını ölçmek üzere Lee- Strazicich Birim Kök Testi'nden faydalanılmıştır. Bu test, verilere ait yapısal kırılmaları

belirleme açısından üstünlüklere sahiptir. Çalışmadan elde edilen bulgulara bakıldığında koronavirüsünün Çin'den yayılım gösterdiği 2019 Aralık öncesi ABD pay piyasası SP500 endeksinin Çin pay piyasası SSEC endeksini etkilediği istatistiksel olarak %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı bulunurken, 2019 Aralık sonrasında Çin piyasasının daha bağımsız kendi dinamiklerinden etkilendiği (0.153808) Ki-Kare Test İstatistiği ve (0.6949) Ki-Kare P-değerinden elde edilen bulgulardan anlaşılmaktadır. Diğer bir yandan 2019 Aralık öncesinde 2018-2020 dönemi arasında Çin pay piyasası ile Güney Kore Pay piyasaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir nedensellik ilişkisine rastlanmamış iken virüsün Çin'de tespit edildiği 2019 Aralık sonrasında ise SSEC endeksinde ortaya çıkan bir hareketliliğin Güney Kore pay piyasası olan KOSPI50 endeksi üzerinde tek yönlü anlamlı bir etki bıraktığı gözlemlenmiştir. Bu nedensellik ilişkisi (5.410969) Ki-Kare Test İstatistiği ve (0.0200) Ki-Kare P-değerinden anlaşılabilmektedir.

Bu sonuçlardan hareketle SSEC endeksi ile virüsün yayılım gösterdiği ülkelerin pay piyasaları arasında kısmen tek taraflı bir nedensellik ilişkisine rastlansa da virüsün ortaya çıktığı dönem sonrasında bölgesel olarak daha yakın olan piyasalar ile istatistiksel olarak anlamlı ilişkilerin varlığı, bölgesel yakınlığın pay piyasaları açısından önemli olduğu sonucunu yönünde düşünülmesine sebep olmuştur. Bu hali ile literatür ile uyumlu olarak Ahmad vd., (2020) ve Du vd., (2020) çalışmaları ile aynı yönde sonuçlara ulaşılmıştır. Diğer bir yandan bu çalışmanın bu konu ile yapılacak başka çalışmalara da zaman ve emek tasarrufu sağlayacağı düşünülmekte olup aynı zamanda uluslararası yatırımcılar ve politika yapıcılarının da karar verme süreçlerinde etkili olacağı umulmaktadır. Son olarak bu çalışmanın baz alınan dönem itibari ile süreç açısından daha dar bir dönemi kapsadığı daha az ülkede yayılım gösterdiği göz önünde bulundurularak, ilerleyen zaman dilimlerinde bu virüsün yayılım gösterdiği ülkelerin ve bölgelerin değişebileceği dikkate alınarak yorumlanması gerektiği unutulmamalıdır.

Kaynakça

- Ahmad, T., Khan, M., Khan, F. M., & Hui, J. (2020). Are we Ready for The New Fatal Coronavirus: scenario of Pakistan? *Human Vaccines ve Immunotherapeutics*, 16(3), 736-738.
- Ayittey, F.K., Ayittey, M. K., Chiwero, N. B., Kamasah, J. S. ve Dzuvoor, C. (2020). Economic Impacts of Wuhan 2019-nCoV on China and the World. *Journal of Medical Virology*, 10.1002/jmv.25706.

- <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/jmv.25706>, (Erişim Tarihi: 06.03.2020).
- Bobdey, S. ve Ray, S. (2020). Going Viral–Covid-19 Impact Assessment: A Perspective Beyond Clinical Practice. *Journal of Marine Medical Society*, 22(1), 9-12.
- Chen, M-P., Lee, C.C., Lin, Y-H. and Chen, W-Y. (2018). Did the SARS Epidemic Weaken the Integration of Asian Stock Markets? Evidence from Smooth Time_Varying Cointegration Analysis. *Economic Research*. 31(1), 908-926
- Corbet, S., Hu, Y., Lucey, B. M., ve Oxley, L. (2020). Aye Corona! The Contagion Effects of Being Named Corona During the COVID-19 Pandemic, Working paper. Erişim: 02.02.2020. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3561866
- Doğan, Z., Buyrukoğlu, S. ve Kutbay, H. (2018). Türkiye ‘de Bitcoin işlemlerinin vergilendirilmesi ve muhasebeleştirilmesine ilişkin öneriler. *Vergi Sorunları Dergisi*, (361), 23-33.
- Du, Z., Wang, L., Cauchemez, S., Xu, X., Wang, X., Cowling, B. J., & Meyers, L. A. (2020) Risk for Transportation of Coronavirus Disease from Wuhan to Other Cities in China. *Emerging Infectious Diseases*. 26(5):1049-1052. Doi:10.3201/eid2605.200146
- Gujarati, D. (1995). *Basic Econometrics-Third Edition*. USA. MC-Graw-Hill.
- Gürsoy, S., Tunçel, M. B., & Sayar, B. Koronavirüsün (COVID-19) Finansal Göstergeler Üzerine Etkileri, *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 3(1), 20-32.
- Investing, (2020). ‘‘Büyük Dünya endeksleri’’, Erişim: 15.03.2020. <https://tr.investing.com/indices/major-indices>
- Lee, J. ve Strazicich, M. C. (2004). Minimum LM Unit Root Test with One Structural Break *Appalachian State University*, 04(17), 1-15.
- Lee, J. ve Strazicich, M. C. (2003). Minimum Lagrange Multiplier Unit Root Test with Two Structural Breaks, *Review of Economics and Statistics*, 85(4), 1082-1089.
- Luo, S. ve Tsang, K. P. (2020). How Much Of China And World GDP Has The Coronavirus Reduced? *Social Science Research Network Report*. Erişim: 01.03.2020. <file:///C:/Users/Samet%20G%C3%9CRSOY/Downloads/SSRN-id3543760.pdf>
- Luo, S. ve Tsang, K. P. (2020). How Much Of ChinaAnd World GDP Has The Coronavirus Reduced?, *Social Science Research Network Report*.

- McKibbin, W., J. ve Fernando, R. (2020). The Global Macroeconomic Impacts of COVID-19: Seven Scenarios. Erişim: 01.02.2020 http://www.sensiblepolicy.com/download/2020/2020WorkingPapers/2020_19_CAMA_COVID19_mcKibbin_fernando_0.pdf
- Şenol, Z., ve Zeren, F. (2020). Coronavirus (Covid-19) and Stock Markets: The Effects of The Pandemic On The Global Economy. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 1-16.
- Toda, H. Y. ve Yamamoto, T. (1995). Statistical Inference in Vector Auto Regressions with Possibly Integrated Processes. *Journal of Econometrics*, (66), 225-250.
- Wordometers (2020). Covid-19 Coronavirus Pandemic, Erişim: 15.03.2020 <https://www.worldometers.info/coronavirus/>
- Yavuz, N., Ç. (2006) Türkiye’de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisinin Testi: Yapısal Kırılma ve Nedensellik Analizi, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7(2), 162-171.
- Yılancı, V. (2009). Yapısal kırılmalar altında Türkiye için işsizlik histerisinin sınanması, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 10(2), 324-335.
- Yurdakul, F. (2000). Yapısal Kırılmaların Varlığı Durumunda Geliştirilen Birim-Kök Testleri. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 21-34.
- Zeren, F. ve Hızarcı, A. E. (2020). The Impact of Covid-19 Coronavirus on Stock Markets: Evidence From Selected Countries, *Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi*, 3(1), 78- 84.

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 379-392

Geleceği Öne Almak ve Pandemi Gelecek Bringing Forward the Future and the Pandemic Future

• Hasan ÇİÇEK*

*Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Eğitimin Felsefi Sosyal ve Tarihi Temelleri Anabilim Dalı, Van / Türkiye.
Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Education, Department of Educational Sciences, Department of Philosophical Social and Historical Foundations of Education, Van / Turkey.
hcicek@yyu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5914-8323

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:
12/06/2020
Kabul Tarihi / Date Accepted:
01/07/2020
Yayın Tarihi / Date Published:
15/07/2020

Atf: Çiçek, H. (2020). Geleceği Öne Almak ve Pandemi Gelecek. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı*, 379-392

Citation: Çiçek, H. (2020). *Bringing Forward the Future and the Pandemic Future. Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute, Outbreak Diseases Special Issue*, 379-392

Öz

İnsanlık tarihinin en hızlı yayılan salgını ile karşı karşıyayız. Covid-19 (coronavirüs) olarak adlandırılan salgın bütün dünyaya kısa bir süre içinde yayıldığı için Dünya Sağlık Örgütü (WHO) hastalığı pandemi olarak ilan etmiştir. Bu salgının geçmişteki salgınlarla benzerlik taşıyan yanları olduğu gibi, birçok farklılığı da vardır. Bu salgın ile ilgili olarak farklı tezler ileri sürülmektedir. Salgına yol aşan “coronavirüs”ün yapay olma ihtimalinden söz edilmektedir. Laboratuvar ortamında üretilmiş ya da doğal olarak ortaya çıkmış olsun, bu virüsün yol açtığı etkiler gelecekte de devam edecektir. Virüs yapaysa gelecekte de buna benzer pandemiler ile karşılaşma ihtimalimiz vardır. Aynı zamanda bu pandemi yıllar sonra ulaşabileceğiniz birçok teknolojik dijital olanağı bugüne taşımıştır. Bu nedenle pandemi süreci hem geleceği öne almış hem de geleceğimizi pandemik kılma ihtimalini doğurmuştur. Bu nedenle bu süreç insanlığın sahip olduğu uygarlık değerlerine hem zarar vermiş hem de yeni avantajları da içinde barındırmaktadır. Bu çalışmada pandemi süreci ve bu sürecin bazı etkileri irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Pandemi, coronavirüs, insanlık, dijitalleşme, gelecek.

Abstract

We are facing the fastest-growing epidemic of human history. The epidemic called Covid-19 (coronavirus) has been declared as a pandemic by the World Health Organization (WHO) because it has spread to the whole world in a short time. This epidemic has similarities to past epidemics, but it also has many differences. Different theses are proposed regarding this epidemic. The possibility of being artificial of “coronavirus” leading to the epidemic is mentioned. Whether produced in a laboratory or naturally occurring, the effects caused by this virus will continue in the future. If the virus is artificial, we are likely to encounter similar pandemics in the future. At the same time, this pandemic has brought many technological digital possibilities today that we can access years later. For this reason, the pandemic process both brought forward the future and created the possibility of making our future pandemic. For this reason, this process has damaged both the civilization values of humanity and includes new advantages. In this study, the pandemic process and its effects will be examined.

Keywords: Pandemic, coronavirus, humanity, digitalization, future.

Giriş

İnsan adı verilen akıllı ve özgür varlık yeryüzünde sınırlı bir ömürle yaşama imkânına sahip olduğunun bilincindedir. Bu nedenle sınırlı ömrünü daha iyi koşullarda, olabildiğince standartlarını yükselterek geçirmek ister. Bu varlık, sahip olduğu bilinçle hayatını nasıl daha iyiye yöneltebileceğinin de farkındadır. İnsan, daha çok yaşamak, mutlu olmak, sahip olmak, egemen olmak, üstün olmak vb. özellikleriyle egoist bir özelliğe de sahiptir. İnsanın bu egoizmi başına daha fazla problem açmaktadır. Ancak insanın ontik yapısı, onun yaşadığı evrende karşılaştığı problemlerin üstesinden gelebilme mücadelesi içinde olmasını gerekli kılmaktadır. Bu mücadelede bazen başarılı bazen de başarısız olmaktadır. Başarısız olduğunda alternatif çözümler geliştirebilmektedir. Bazen de çözümler zaman almakta, geleceğe havale edilmekte, ya da zamana yayılmakta, ertelenmektedir. İnsanın bir gelecek tasavvuru ve planlaması vardır. Bu planlama ihtiyaca göre ve insanın ulaştığı olanak düzeyine göre şekillenir. Özellikle iletişim ve ulaşım alanında insanın ulaştığı muazzam teknolojik düzey gün geçtikçe gelişmekte, geleceğe ilişkin beklentiler yükselmektedir. İnsanın egoist doğası kontrol altına alınmadığında, eriştiği teknolojik imkânları bazen doğayı paylaştığı diğer varlıklara zarar vermekte bazen bu zarar kendisine de dokunmaktadır. İnsan, bağlı kalması gereken kurallar ve değerleri hiçe sayıp doğayla çarpık bir sömürü ağı kurduğunda ciddi sorunlarla karşılaşabilmektedir.

Karşı karşıya kaldığımız Covid-19 hastalığının da böyle bir kuralsızlıktan doğduğu düşünülebilir. İddia edildiği gibi koronavirüs

yapaysa bundan sonra da insanlığın böyle salgınlarla karşılaşma ihtimali artacaktır. Böylece bu süreç insanlık tarihinde birçok yeniliğe yol açtığı gibi yeni değişim ve dönüşümlere de kapı aralayacaktır. Bunlardan birisi de yıllar sonra ulaşabileceğimiz teknolojik değişimin bugüne taşınmış olmasıdır. Adeta pandemi süreci ile birlikte, biraz da insanın mecbur kalmasından dolayı, iletişim ve ulaşım teknolojisi alanında insanlığın yaklaşık olarak 10 yıl sonra ulaşacağı düzey, erkene alındı ve bugüne taşındı. Özellikle hayatın dijitalleşmesi, online işlemlerin hayatın bir parçasına dönüşmesi, geleceğin teknolojik olanaklarını günümüze taşımış bulunmaktadır. Küresel ve yerel anlamda buna benzer daha fazla değişim ve dönüşüm bizi beklemektedir. Bunun yanında dünyanın salgının gelecekte tekrarlanması gibi bir belirsizlikle karşı karşıya kalma ihtimalinden söz etmek mümkündür. Bu durumda insanlığın geleceği pandemik bir hal alacak, böylece toplumlar bu pandemik gelecekle yaşamayı öğrenmek zorunda kalacaklardır. Belki de Covid-19 pandemisi sonrası zamanın/çağın temel özelliklerinden birisi salgınlarla mücadele olacaktır.

Küreselleşen Tehdit KoronaVirüs ve Öne Alınan Gelecek

Daha çok ekonomik, bilimsel, düşünsel ya da maddi ve manevi değerlerin ulusal sınırları aşarak, dünyada dolaşımına göndermede bulunur küreselleşme. Küreselleşmenin her çağda ve dönemde küresel aktörleri veya özneleri vardır. Küresel aktörler veya özneler, kendi kültürlerinin daha fazla, daha hızlı ve daha etkili dolaşımı için çaba sarf ederek diğer toplumlar ve kültürler üzerinde egemenlik ya da baskı kurabilmektedirler. Küresel öznelerin bu baskısı, diğer kültürler için, maddi ve manevi unsurlarının marjinalleşmesi ya da yok olması gibi, zaman zaman bir tehlide dönüşebilmektedir. Ama bugün yalnız başına “Corona virüs” salgını bütün dünya için tehdit teşkil etmektedir. Bu nedenle pandemi bugün bütün dünya için küresel bir tehlike ve tehdit durumundadır. Çünkü Covid-19 pandemisi bütün toplumların ve kültürlerin maddi ve manevi unsurları için yıkıcı ve yok edici bir niteliğe sahiptir. Böylece pandemi bölge, ülke, ulus, din, kültür, vs. farkı gözetmeksizin bütün dünyaya yayılarak ve bütün insanlığın ortak sorunu olmuştur.

Çağımıza özgü bir salgın olan covid-19 (corona virüs) da ortaklaşa bir nitelik kazandı ve uluslararası bir dolaşıma girip küreselleşti ve bütün dünyayı etkisi altına aldı. Covid-19 başlangıçta pek anlaşılmayan, önemsenmeyen, sıradan bir üst solunum yolu enfeksiyonu gibi algılandı. Bu nedenle haber ajanslarına konu olması da ilk başlarda basit bir şekilde geçiştirildi. Sonra olayın sıradan bir

enfeksiyondan daha öte, tehlikeli, yeni, anlaşılmayan, bulaşıcı ve ölümcül bir hastalık olduğu gün geçtikçe anlaşılmaya başladı. İnsanlık tarihinin en etkili salgınlarından biri olan corona virüs olayının başlangıcı haber bültenlerinde şöyle yer aldı: 27 Aralık 2019 tarihinde Çin'in Wuhan kentindeki bir hastaneye ağır pnömoni tanısıyla üç hasta yatırılmıştır. İlk vaka, Wuhan'daki hayvan pazarında balık satıcısı olan 49 yaşında bir kadındır. Bu ilk vakadan sonra bir anda “corona virüsü” bütün dünyanın gündemi oldu. Başlangıçta sadece Çin’de ortaya çıkan garip yerel bir hastalık olarak algılandı. Fakat kısa bir süre içinde, hızlı bulaştığı ve ölümcül olduğu anlaşılınca, Çin’de önlemler üst düzeye çıkarıldı. Hatta salgının vahameti, ciddiyeti konusunda hem Çin’in hem Dünya Sağlık Örgütü (WHO)’nün hem de diğer ülkelerin yetkililerinin duyarlı davranmadıkları tartışıldı. Çin’e coğrafi olarak uzak olan ülkeler salgının bulaşıcılığı karşısında önlem alma konusunda duyarlı davranmayarak, olayın daha yıkıcı olmasına yol açtılar. Hatta bazı yöneticiler ‘kitle bağışıklığı’ ile salgının etkisinin azaltılabileceğini savun. Ancak corona virüs salgını üç ay gibi kısa bir süre zarfında insan medeniyetini tehdit eder bir biçimde, bir şok dalgası yaratarak, etkilemediği toplum ve sektör bırakmadı. Bu nedenle etkileri dolaylı ya da doğrudan herkese ve her kesime dokundu. Böylece küresel bir nitelik kazandı. Bunun üzerine, Dünya Sağlık Örgütü (WHO), 11 Mart 2020’de “küresel olarak 114 ülkede 118 bin civarında Kovid-19 vakasının tespit edildiğini” belirterek, “Corona Virüsü” kaynaklı “Covid-19” hastalığını Pandemi olarak ilan etti. Zaten bir hastalığın bu denli küresel nitelikte etkili olması pandemi olarak nitelendirilir. Böylece vakanın küresel anlamda ciddiye alınması gereken bir hastalık olduğu; tedbirlerin en üst düzeye çıkarılması gerektiği ve hastalıkla mücadele için uluslararası bir iş birliğine ihtiyaç duyulduğu, Dünya Sağlık Örgütü tarafından tescil edildi. İnsanlık uzun bir süredir böyle bir salgınla karşılaşmamıştı ama elbette bu salgın insanlık tarihinin ilk salgını değildir.

Geçmişte de insanlık birçok salgına maruz kalmıştır. Salgınlar her seferinde hem beşeri sermayenin hem de medeniyetin her türlü değerinin ortadan kaldırılmasını beraberinde getirmiş ve her seferinde toplumlarda farklı alanlarda travmalara yol açmıştır. Bu nedenle tarih boyunca salgınlar, bu gün olduğu gibi, insanlığın ortak derdi olmuş, insanlık tarihinde çeşitli kırılmalara yol açmıştır. Salgınların insanlık tarihinde toplumlarda yol açtığı kırılmalara ilişkin çarpıcı bir analizi, İbn Haldun (1332-1406) yapmıştır. İbn Haldun, 1348’deki (H.749) Tunus veba salgınını bizzat yaşayan bir düşünürdür. Rivayetlere göre, henüz genç İbn Haldun bu salgında anne ve babasıyla hocalarının bir kısmını yitirmiştir. Salgın öyle etkili olmuştur ki, bu sırada Tunus’u

işgal etmiş olan Sultan Ebü'l-Hasan Fas'a dönmek zorunda kalıyor. Beraberinde getirdiği âlimler de onunla Fas'a dönüyor. Hocalarıyla beraber Fas'a gidip öğrenimine orada devam etmeye karar veren İbn Haldûn'u ağabeyi Muhammed bu fikirden vazgeçiriyor. Anne babasını ve bazı hocalarını bu salgınında kaybeden İbn Haldun, büyük veba salgınının gerek *Doğu'da gerekse Batı'da* insanlığın elde ettiği birçok uygarlık değerinin ve insanlığın çok sayıda büyük kazanımlarının yok olmasını beraberinde getirdiğini ve insanlık tarihinde büyük bir yıkıma yol açtığını, umranın bundan yara aldığını belirtmiştir. İbn Haldun salgının sonuçlarıyla ilgili olarak da şöyle der: Salgından sonra, *sanki* “eski dünya çökmüş, yeni bir dünya yaratılmıştır” (Uludağ, 1999). İbn Haldun'un açıklamaları günümüze de ışık tutacak cinstendir. Çünkü onun yaşadığı salgından ve sonrasında edindiği izlenimleri ve tecrübeleri aktardığı analizinde iddia ettiği gibi, diğer salgınlar ve bu günkü salgın da benzer biçimde insanlığın ulaştığı uygarlık değerlerini tehdit etmekte ve yeni bir dünyaya kapı aralamaktadır.

Karşı karşıya kaldığımız Pandemi bütün insanlığı tehdit etmesi bakımından geçmişteki pandemilere benziyor. Uzun süre ABD dış İşleri Bakanlığı yapan Henry Kissinger, Covid-19 pandemisini, “1944'ün sonlarında olduğu gibi, şimdi de herhangi bir kişiyi hedef almayı rastgele ve yıkımla vuran yeni başlayan bir tehlike hissi uyanıyor” (Kissinger, 2020), diyerek 2. dünya savaşındaki duruma benzetiyor. Gerçekten de salgının nerede ve ne zaman can alacağı belli olmayan; her yerde ve her zaman can alan ve bütün insanlığı dehşete düşüren bir yanı vardır. Şüphesiz salgınların hem yaşanan bir süreç olarak hem de sonuçları itibariyle birbirine benzeyen yönleri vardır ama aralarında zaman, mekân, olanaklar, ulaşılan bilimsel teknolojik düzey vb. bakımdan farkların olduğunu da biliyoruz. Bu bağlamda günümüz Covid-19 salgınının diğerlerinden ayrı birçok farkı barındırdığını belirtmeliyiz.

Bugün karşı karşıya kaldığımız salgının, tarihteki diğer pandemilerden bir farkı çok hızlı yayılmasıdır. Adeta insanlık tarihinin en hızlı yayılan salgını ile karşı karşıyayız. Salgın üç ayda bütün dünyayı kapladı. Bugün nereye giderseniz gidin salgın oradadır. Bu nedenle Pandemi bana, “Samara'da Randevu” adlı kadim Arap hikâyesini çağırıştırıyor. Farklı versiyonları olan “*Samara'da randevu*” öyküsü, insanın ölüm karşısındaki trajik halini ve çaresizliğini anlatır. Hikâyeye göre, efendisinin/sahibinin isteği üzerine Bağdat'ta en kalabalık Bağdat pazarına giden köle, orada ‘ölüm’le karşılaşır. İrkilerek, dehşete kapılarak, efendisinin evine koşarak gelir. “Pazarda ‘ölüm’ü gördüğünü ve kendisine en hızlı koşan atını vermesini ve akşama kadar koşarak, ölümün onu bulamayacağı Samara'ya

varacağını; böylece ‘ölüm’den kurtulacağını” söyler. Efendisi köleye en iyi atımı verir ve onu Samara’ya yolcu ettikten sonra, pazara gider, ‘ölüm’ü arar ve bulur. Efendi, ‘ölüm’ü azarlayarak “neden kölemi korkuttun?” diye sorar. Ölüm der ki: “Ben köleni korkutmadım, bu akşam onunla Samara’da bir randevumuz var, buna rağmen onu burada görünce şaşırdım, o şaşkınlıkla baktım.” Görüldüğü gibi, aslında insan ölümden kaçarken bile ölüme kaçmaktadır. Bu hikâye insanın çağımız pandemisi karşısındaki acizliğini hatırlatıyor. Üstelik bugün salgından kaçıp kurtulacağımız herhangi bir yer de yok. Günümüzde salgından kurtulmak için kimsenin koşarak, kaçarak gidebileceği bir ‘Samara’ yoktur. Bulduğumuz yerde hastalığa yakalanmamışsak, gideceğimiz yerde yakalanma ihtimali vardır. Kaçarsak bile salgına kapılma riskini arttırabiliyoruz. Bu nedenle bulunduğumuz yerde kalıp, önlemleri alarak, yapabileceğimiz ne varsa o uğurda çaba içinde olmalıyız. Çünkü salgın en hızlı bir biçimde her coğrafyayı kaplamıştır.

Fakat geçmişe baktığımızda salgınların bu günkü kadar hızlı bir biçimde yaygınlık sergilemediğini görüyoruz. Geçmişteki pandemiler ‘Covid-19’ kadar hızlı bir bulaşma etkisi göstermiyor. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için geçmişteki salgınlardan birine bakabiliriz. Geçmişteki bulaşıcı hastalıklardan biri olan ve birçok cana mal olan Kolera üzerinden karşılaştırma yapabiliriz: Hindistan’da 1817’ye kadar mahallî bir özellik gösteren kolera sonrasında bütün dünya için bir tehdit olmaktadır. Kolera Asya, Afrika, Avrupa ve Amerika’da etkili olmuş ve yüzyıl içinde büyük pandemiler yapmıştır (Yılmaz, 2017: 28). Koleranın küresel tehdit olması Hindistan sınırlarını aşmasıyla başlıyor. Fakat koleranın Avrupa’ya ulaşma tarihi 1831. 1829 yılında ortaya çıkan ikinci büyük pandeminin devamı olarak salgın, 1847’de Osmanlı ülkesine ulaşır (Yılmaz, 2017: 28). Görüldüğü gibi aynı salgın, Osmanlı ülkesine daha geç ulaşıyor.

Kolera 1817’de Japonya’da, 1826’da Moskova’da, 1831’de Berlin’de karşımıza çıkıyor. Dikkat edilirse ortaya çıkması ile diğer coğrafyalara ulaşması ya da yayılması arasında, günümüzdeki salgına göre çok zaman vardır. Salgın ortaya çıktığından ancak on dört yıl sonra Avrupa’ya ulaşır. Ama günümüzdeki salgın üç ay gibi kısa bir sürede bütün dünyaya yayıldı. Kolera salgını Berlin’e ulaştığında toplumsal bir tarvmaya yol açıyor. Bazı insanlar Berlin’i terk etmek zorunda kalıyorlar. Çünkü günümüzdeki durumdan farklı olarak, salgının henüz ulaşmadığı yerlere gidip kurtulma imkânı vardır. Fakat günümüz için böyle bir olanak yok çünkü salgın her yerde vardır. Berlin kolera salgının düşünce tarihine dokunan bir yanı da vardır: 1831 salgınında iki ünlü Alman filozof Arthur Schopenhauer (1788-1860) ile Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) de Berlin’de yaşamaktadırlar.

Hayat ikisinin karşılığını/rekabetini bu olayda da sınar. 1831'de Berlin'deki kolera salgınında Hegel'in meslektaşı ve entelektüel düşmanı Schopenhauer, meşhur bir kötümser olmasına karşın ya da belki de bu nedenle İtalya'nın daha sağlıklı ikliminden yararlanmak için vakit kaybetmeden şehri terk eder. Böylece Schopenhauer salgından kurtulur. Hegel, belki de kendi ulusunu tercih ettiğinden hastalığa yakalanır ve hayatını kaybeder (Cohen, 2019: 217). Hegel, 'seçkin ırk' teorisine bağlı olarak kendi ülkesini terk etmeyi, savunduğu Alman ruhunun yükselişine engel olacak her şeye karşı durma öğretisine aykırı bularak, kolera tehdidinde rağmen ülkesini terk etmez. Çünkü Hegel, güçler ayrımına karşı olduğu gibi, uluslararası ihtilafları ortadan kaldıracak ya da barışı tesis etmesi beklenen uluslar üstü kurumları Almanya'nın ruhunun yükselişine tehdit olarak görür ve çatışmaları önleme görevini üstlenen uluslararası örgütlere karşı çıkar. Ve Alman ruhunu yükseltecek savaşın gerektiğini rüzgâr metaforu üzerinden açıklar: Nasıl ki esen rüzgârlar denizi uzun süreli bir durgunluğun sonucunda ortaya çıkan pislikten arındırır, aynı şekilde ulusların yozlaşması da bu durgunluğun, bu 'daimi' barışın ürünüdür (Cohen, 2019: 217). Hegel'in bu düşünsel arka planı onun kendi ülkesini/şehrini terk etmesini engellemiş ve koleraya yenilmesiyle sonuçlanmıştır. Çünkü salgınlar 'seçkin ırk' ya da ulusun yükselen ruhunu görmez. Schopenhauer, daha realist olduğu için hayatın, doğanın ve o günün şartlarının gerçekliğine uygun olarak davranmış, Berlin'i terk etmiş ve salgından kurtulmuştur. Fakat bu gün Schopenhauer gibi kaçıp gideceğimiz Pandemisiz bir yer yoktur. İşte bu nedenle Covid-19, geçmişteki salgınlardan daha hızlı ve daha geniş bir biçimde bütün bölgelere/alanlara yayılmıştır.

Günümüz Covid-19 salgınının geçmişteki diğer pandemilerden ikinci farkı bu pandeminin yapay olup olmadığı etrafında oluşan tartışmadır. Salgına yol açan virüs, laboratuvar ortamında insan eliyle yapılan bir virüs mü, yoksa doğal olarak ortaya çıkan/gelişen bir virüs müdür? Bu virüs doğal ortamda ortaya çıktıysa kaynağı nedir? Söz konusu virüs hayvandan mı insana geçmiştir? İnsandan hayvana geçmekte midir? Hayvandan hayvana geçmekte midir? Bu ve bunlara benzer sorular etrafındaki tartışmalar uzun süre devam edecek gibi görünmektedir. İnsanlığın bilim ve teknoloji alanında ulaştığı devasa olanaklar ile insanın iflah olmaz aç gözlülüğü ve egoizmi, virüsün yapay olması etrafındaki şüpheyi doğurmuyor değil. Konu başlangıçtan beri tartışılmaktadır ve böyle devam ederse, tartışılmaya devam edecektir. Bilimsel ve politik çevreler şüphelerini ifade etmektedirler. Fakat öyle görünüyor ki, herkesçe kabul görecektir konu ile ilgili bilimsel verilere ihtiyaç vardır. Konu ile ilgili sansasyonel, gerçekdışı, abartılı,

bilimsel olmayan haberler ve bilgiler de şüphesiz bilgi kirliliğine yol açmaktadır. Fakat bütün bunların önüne geçmenin yolu, bir an önce bilim çevrelerinin tarafsız, kimseyi kollamayan, bilimsel hakikati deklere etmelerinden geçmektedir. Başlangıçta konunun araştırıldığı ve virüsün hayvandan insana geçtiği iddia edildi. Bu iddialar Çin'deki ilgililerce dile getirilince, dünya kamuoyu tatmin olmanın ötesinde, şüpheli bir tutum içine girdi. Sonrasında farklı açıklamalar ve bilgiler de ortaya çıkınca, bu açıklama etrafında şüpheler azalacağına arttı. Virüsün yapay olup olmadığı konusunda bilim çevreleri adına yapılan açıklamalar ülkeden ülkeye farklılık gösterince, dünya kamuoyunu tatmin eden bir bilgiye henüz ulaşılabilmiş değildir.

Son yıllarda insanın kendi hemcinslerine ve doğaya karşı geliştirdiği insanlık dışı muamele, Corona virüsü konusunda da doğal olarak insanları şüpheli olmaya sevk ediyor. Çünkü günümüzde hiçbir canlı, kendi türüne karşı böylesine yönlendirilebilir bir yok ediciliğe, insan denli sahip değildir (Mitscherlich, 1996: 227). İnsanın bu saldırgan ve akla ziyan tutumu insanlığı ontolojik bir felakete sürüklemektedir. Çağımızda hiçbir kuralın ve insani değerlerin çiğnenemez oluşundan dolayı 21. Yüzyılı 'sınırsız kötülükler çağı' olarak nitelemek istiyorum. Çünkü yaşadığımız yüzyılın daha başlangıcında insan dediğimiz varlığın kötülük konusunda hiçbir sınır tanımadığını görüyoruz. Bu durum, insanlığın ontolojik, epistemolojik ve etik anlamda yıkımı ve/veya felakettir. Hem uluslararası ilişkilerde hem de bireysel ilişkilerde adaletin değil, gücün belirleyici olması, çağın kötücül bir veçheye bürünmesine yetmektedir. Çağımızda, insanın insan için bir risk, bir tehlike unsuru olması, insanın kendi aklına ve cinsine karşı ihanettir. İnsanın günümüzdeki bu akla ziyan davranışı yüzünden yeryüzü bir cehenneme dönüşmektedir. Dünyanın her tarafında karşımıza çıkan bu insan manzaraları, insanda, insana karşı bir güven bunalımı yaratmaktadır.

İnsanın insanla ilgili güvensizlik içinde olması her konuya şüpheyile bakmasını sağlamaktadır. Günümüzde insanlığın bilimsel ve teknolojik anlamda ulaştığı düzey ve insanın kötücül tarafı yan yana getirildiğinde söz konusu güvensizlik ve/veya şüphe kendiliğinden doğmaktadır. Çünkü insanın bu konudaki tarihsel ve güncel sicili iyi değildir ve hiç de umut vaat etmemektedir. Bu konuda literatürden şunları da derlemek mümkündür: Saldırganlığın kaynakları kendi içimizde, doğamızda içsel olarak yer almaktadır (Mitscherlich, 1996: 227). İnsan davranışı üstüne bilimsel araştırmaların, yok etme tutkusunun kimseyi dışarıda bırakmayacak biçimde her birimizde bir itkiye denk düştüğünü öğretmeleri gerekirdi (Mitscherlich, 1996: 227). İnsanın hem kendi cinsine hem de diğer varlıklara yönelik söz konusu

saldırgan tutumu maalesef uygarlık alanındaki bütün gelişmelere rağmen ortadan kaldırılabilmiş değildir. Freud da saldırganlık konusunda şunları söyler: Açıkça insanları kendi doğalarında bulunan saldırganlığa eğilimi doyurmaktan vazgeçirmek kolay değildir (Akt. Mitscherlich, 1996: 224). Bütün bunların yanında, insanı anlatılan olumsuz özelliklerinden sıyırıp, medeni ve erdemli bir varlığa dönüştürme hedefimiz ve umudumuz vardır. Eğitimin temel amacı da budur. İnsanlık bunu bazen başarıyor da. Fakat eğitim her zaman yeterli olmamaktadır. Bu nedenle gelecekte de insanın elinden neşet eden felaketlerle karşılaşma tehlikesi her zaman olacaktır.

Bugün üzerinde konuştuğumuz, hastalığa yol açan virüsün yapay olması doğruysa, gelecekte de buna benzer salgın felaketleriyle karşılaşmaya hazır olmalıyız. Bu durumda bütün dünyada, eve mahkûmiyet, sosyal izolasyon, maskeli sokağa çıkış vb. tedbirlerle süren hayata alışmalıyız. Tabii ki, ekonomik anlamda toplumların çöküşünü önlemek için ilelebet sokağa çıkma yasaklarıyla yaşayamayız. Ama diğer tedbirlerle hayatın devam etmesi gerekir. İnsanlık bu doğrultuda geleceğin pandemilerine kendini hazırlamalıdır. Bu süreçlerde olacak yeniliklere de. İnsanlık bu doğrultuda yeni uygarlık değerleri üretmek zorundadır. İnsan her duruma uyum sağlayan, farklı problemlere farklı çözümler üretebilen bir varlık olduğundan yeni duruma uygun çözümler üretecektir. Zaten her toplum, salgının en yoğun olduğu zamanda, sosyal izolasyon sürecinde kendine özgü yaşam ve iş koşulları oluşturdu. Örneğin salgının dünyayı kasıp kavurduğu zamanlarda, bütün toplumlar bütün eğitim süreçlerini dijitalle ya da online dönüştürdüler. Dünyada pandemiden etkilenen her toplum bir anda okulsuz topluma dönüştü. Okulsuz eğitim öğretimin olamayacağını savunanlar bile bir anda okulsuz bir toplumun üyesi olduklarını fark ettiler. Bundan sonra da insanlık birçok alanda dijital ve çevrim içi olanaklardan faydalanmanın yollarını arayacaktır. Çünkü hayatımız giderek daha çok dijitalleşecektir. Yeni bir çağa uyanmamız söz konusu olabilir. Sanal olanın reel olanın yerine geçtiği yeni bir dünyaya ve yeni bir asra hazırlanıyoruz. Bu yoğun dijitalleşme zaten gelecekte olacaktı ama corona virüs salgınından dolayı çok fazla erkene alındı. Artık yüz yüze görüşme yerine ekrandan ekrana görüşmenin yapıldığı, fiziksel mekânlardaki toplantı, konferans, seminer, ders vb. etkinlikler yerine, bütün bu faaliyetlerin artık bir aygıt (bilgisayar, tablet, telefon, televizyon vs.) ile sanal olarak gerçekleştiği bir yaşam biçimine evriliyoruz. Biz bu olguyu, ‘geleceğin öne alınması’ ya da ‘geleceğin erkene alınması’ olarak adlandırabiliriz. Bütün toplumlar zorunlu olarak, özellikle iletişimin, iş ve işleyişin aksamaması için teknolojik olanaklarını zorlayarak, daha sonra ulaşılması mümkün

görülebilen, sanal bir hayatın nasıl da olmazsa olmaz olduğunu bizzat yaşadılar. Böylece toplumlar eğitim sistemlerini, iletişim sistemlerini dijitalleştirmeye mahkûm oldular. Bütün bu değişimin pandemiden sonra da devam etmesi, hatta dijitalleşmenin daha da hızlanması mümkündür. Zaten pandemiye yol açan virüs mekanik bir nitelikte ise veya doğal olup yeni salgınları tetikleme ihtimaline sahipse, yeni ve pandemik bir geleceğin bizi beklediğini tahmin etmek zor değildir.

Salgına yol açan virüsün durumu netleşmemekle beraber, insanlık da yeni duruma, pandemi sonrasına kendini hazırlamak zorundadır. Çünkü insan farklı durumlara hızla adaptasyon sağlayan bir varlıktır. Yeni durum, yeni pandemiler ve yeni önlemler anlamına da gelebilir. Salgın sonrası yeni bir çağ ve yeni bir dünyadan söz edebiliyorsak; böyle bir çağda ve dünyada değişim şüphesiz birçok alanda gerçekleşecektir. Pandeminin oluşturduğu krizden, fırsatlar çıkarılacaktır. Yeni pandemik dünyada insanların bireysel ve toplumsal alışkanlıklarından, ilişkilerine; iş anlayışından eğitim sistemlerine kadar birçok alanda değişim kaçınılmaz olacaktır.

Değişimin yoğun yaşanması olası alanlardan biri de ülkelerin dış müdahalelere karşı savunma/saldırma stratejilerinde ve/veya güvenlik politikalarında; askeri alanlarda da ya da savaş kültüründe olması muhtemeldir. Ülkelerin birbirlerine karşı virüs gibi biyolojik savaş aygıtları üretmesini düşünmek bile itemiyoruz. Ama ne yazık ki, 'bütün tarihi savaşın tarihi olan' insanın bunu yapmayacağını veya yapamayacağını söylemek mümkün değildir. Pandemi sonrası dünya, distopik savaflara hazır hale getirilebilir. En hafifinden en ağır olanına kadar silahlarla yapılan geleneksel savaşlar yerine yeni savaş taktikleri geliştirilebilir. Artık savaşlar terör faaliyetleri ve örgütleri üzerinden değil, daha etkili stratejilerle yapılabilir. İnternet sistemlerini çökertmek için hackerler tarafından gerçekleştirilen Rakip ya da düşmana dijital ortamda online olarak verilen zararlar yerine artık yeni bir savaş türünün geliştirilmesi muhtemeldir. Ne olabilir yeni savaş türü. Buna distopik savaş diyebiliriz: Bir ülke başka bir ülkeye böyle bir virüs salacak; ya da uçaklar artık bomba değil, virüs püskürtecek bir şehrin üzerine. Artık Asimetrik ve/veya Konvansiyonel savaşlar yerini distopik savaflara bırakabilir. Bütün bunlar geleceğimizin pandemik olabilme ihtimali karşısında insanlığın yaşayabileceklerinden sadece bazılarıdır. Elbette, pandemi sonrasının salt kötü tarafını görmemeliyiz. İnsanlık, sağlık, eğitim, iletişim, ulaşım, yaşam standardı, insan hakları vs. birçok alanda, önemli ve olumlu gelişmeler de kaydedecektir. Burada yine iş insana düşmektedir. İnsan, 21. Yüzyılın başında karşılaştığı, bütün dünyanın/toplumların duçar olduğu bu tarihi sorunu hem yeni krizlerin/problemlerin başlangıcı yapabilir hem de karşılaştığı

bu tarihi krizi fırsata çevirip dünyayı daha yaşanabilir bir âleme dönüştürebilir. İkincisinin daha insani ve ahlaki olduğu açıktır.

O zaman şu soruyu sormalıyız: Pandemi gelecekte daha iyiye ulaşmak için ne yapabiliriz? Dijital hayatın üzerimizde tahakküm kurmasına izin vermeden, sanal dünyanın kontrolümüzde olmasına dikkat etmeliyiz. Hayat dijitalleşse de insan, insan kalmaya devam etmelidir. Bunun için acıyı paylaşmak, acıları dindirmek gerekmektedir. Çünkü bu yeni hayat birçok insanın yoksullaşmasına ve yoksunlaşmasına yol açabilecektir. İşini, aşını, gelirini, kaybeden insanlar elbette acı ve ıstırap içinde olurlar. Online ders kapsamında dersine katılmak için, internet erişimi ya da bu erişim için bir aygıt imkânı bulamayan öğrenci acı çekecektir. İlgi görmeyen, sosyal iletişim ihtiyacını gideremeyen yaşlı, genç, çocuk her insan, bunu kendine dert edinir. Çünkü “ilgi görmek” hepimizde evrensel bir istek olarak mevcuttur (Mutlu, 2018: 711). Öyleyse herkes imkânı ölçüsünde, elinden geldiğince, acıları dindirmek, başkalarının yoksullukları ve yoksunluklarını gidermek için çaba sarf edebilmelidir. Tolstoy der ki: “İnsan acı duyabiliyorsa canlıdır; başkasının acısını duyabiliyorsa insandır.” Tam da böyle süreçlerde insan, insanla ve insanlığıyla sınanmaktadır. Tarihi krizlerin tetiklediği zorlu toplumsal değişim ve dönüşümlerde imkânı olanlar başkalarının dertleriyle dertlenmeyince, toplumsal bir dayanışma sergilenmeyince, kriz daha çok derinleşmekte ve toplumsal kaoslara yol açmaktadır. Metaforik olarak ifade edersek, ‘herkes aynı gemide’ olduğundan, toplumsal kaos herkese zarar vermektedir.

Bu nedenle Pandemi gelecekte, sosyal ilişki etiği geliştirmek gerekiyor. Reel sosyal hayatımızın ve dijital sosyal hayatımızın belli kurallarının olması gerekmektedir. Bir ilişki ahlaki geliştirebilmek gerekir. Evde, işte, yolda, toplantıda, sokakta, sosyal medyada ilişkileri iyileştirmek gerekir. Adeta bir ‘ilgi ve özen etiği’ne (Çağrı Mutlu, 2018: 128), ihtiyacımız vardır. Başkalarına ilgi ve ilişkilerde/davranışlarda özen göstermek insan olmanın gereğidir. Zaten gelişmemişliğin alameti farikası empati yoksunluğudur. Öyleyse empatik eylemeli ve söyleyebilmeliyiz. Peygamberler ve filozoflar bu sosyal ilkeyi haykırırlar: “sana yapılmasını istemediğini başkasına yapma.” İnsan aklına eseni söylememelidir. Karşısındakinin ne kadar rahatsız ettiğini hesaba katmalıdır. Her zaman haklı olmayabiliriz. Rakibimizin, muhatabımızın da haklı çıkabileceği ihtimaline razı olmaya her zaman hazır olmalıyız. Ancak ilişkileri iyileştirerek zor zamanları atlatmak kolaylaşır.

Sonuç

Korona virüs (Covid-19) salgını bir sonuçtur. Şayet yapay ya da mekanik ise insanın açgözlülüğünün, egoizminin ve hemcilerine karşı acımasızlığının bir sonucudur. Eğer doğal olarak gelişen bir virüse, insanın evren/doğa ile ve doğadaki diğer varlıklarla çarpık ilişkilerinin bir sonucudur. Her iki durumda da ahlaki bir sorunla karşı karşıyayız. Şayet Koronavirüs yapaysa bundan sonra da insanlığın bu tür salgınlarla karşılaşma ihtimali vardır. Böyle olursa pandemik bir gelecek bizi bekliyor. Bu nedenle pandemi süreci hem geleceği bugüne taşımakta hem de geleceği pandemik bir sürece dönüştürebilmektedir. İnsan gelecekte sahip olacağı birçok teknolojik imkâna bu günden sahip olma olanağı buldu. Bunun hem eksileri hem de artıları olacak. İnsan hayatının dijitalleşmesi, çevrim içinin hayatımızı kaplaması olası birtakım sorunlara yol açma potansiyeline sahiptir. İnternet üzerinden toplumların manipüle edilmesi istenen doğrultuda, istenen yöne kanalize edilmesi gibi bir tehlikeden söz etmek olasıdır. Dijitalleşme aracılığıyla hayatımız tamamen kontrol altında tutulmak istenebilir; bu da bireysel ve toplumsal özgürlüğün yok olmasını ve totaliterleşmeyi pekiştirebilir. O zaman bu süreç otoriter ve totaliter anlayışlara kapı aralamaya yol açabilir. Sözü ettiğimiz yoğun dijital hayat, gençlerin sosyal gerçeklik duygusunu yitirmesine ve hayatı tamamen sanal olarak algılamasına sürükleyebilir. Böylece insan giderek düşünsel ve duygusal olarak robotlaşmaya doğru evrilebilir. Bu da insanın zaman içinde başka bir varlığa dönüşmesi riskini taşır. Bu nedenle bir zorunluluk olan dijitalleşmenin kontrollü olması elzemdir.

Kaynakça

- Kissinger, H. (2020). “Koronavirüs Pandemisi Dünya Düzenini İlelebet Değiştirecek”, (<https://www.perspektif.online/tr/odak/korona-sonrasi-dunya/koronavirus-pandemisi-dunya-duzenini-ilelebet-degistirecek.html>. 15.05.2020)
- Cohen, M. (2019). *Felsefi Masallar*, çev. S.Aktuyun-M.Yalçınkaya, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Çağrı Mutlu, E. (2018). İlgi Etiği Bağlamında Çocuğun Ahlaki Eğitimi. *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, 4 (2), 127-141.
- Mitscherlich, A. (1996). *Zulüm Üstüne Savlar*. Sevil, N. (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Mutlu, B. (2018). Nel Noddings'te ‘İlgi’nin Etik Önemi ve Eğitimdeki Yeri. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17 (2), 711-725.

- Uludağ, S. (1999). “İbn Haldûn”, (<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-haldun>, 11.05.2020.)
- Yılmaz, Ö. (2017). 1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri. *Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Inquires*, 1 (6), 23-55. (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuavid/issue/33577/371499>, E.T 01.06.2020).
- Dünya Sağlık Örgütü (2020). “Pandemi İlanı”, (<https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020>. 15.05.2020)
- Anadolu Ajansı (<https://www.aa.com.tr/tr/koronavirus/dunya-saglik-orgutu-yeni-tip-koronavirusu-kuresel-salgin-ilan-etti/1762600>.E.T.15.05.2020).

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 393-428

Covid-19'un Toplumsal Kurumlara Etkisi* The Effect of Covid-19 on Social Institutions

• Fatma GÜNGÖRER*

*Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Van / Türkiye.
Asst. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters, Department of Sociology, Van / Turkey.
fatmagungorer@yyu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1621-3775

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Date Received:

15/06/2020

Kabul Tarihi / Date Accepted:

09/07/2020

Yayın Tarihi / Date Published:

15/07/2020

Atf: Güngörer, F. (2020). Covid-19'un Toplumsal Kurumlara Etkisi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 393-428

Citation: Güngörer, F. (2020). The Effect of Covid-19 on Social Institutions. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Outbreak Diseases Special Issue, 393-428

Öz

Toplumsal kurumlar, farklı özellikte insanların bir arada yaşaması için gerekli faaliyetleri düzenleyen, bu düzeni sağlamak için birtakım kurallar koyan ve kuralların işleyişini kontrol etme gücüyle belli bir yapıya sahip yapılardır. Her toplumda içerik ve nitelikleri değişebilmekle birlikte varlık gösteren, yaşamsal sürekliliği sağlamak ve bu sürekliliği anlamlı kılmak amacıyla faaliyet yürüten toplumsal kurumlara rastlanmaktadır. 2019 yılı Aralık ayında, Çin'in Vuhan kentinden çıkarak tüm dünyayı etkisi altına alan ve Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi ilan edilen Covid-19'un, toplumsal kurumların yapı ve işleyişini etkilediği düşünülmektedir. Bu araştırmanın temel amacı, Sosyoloji Bölümüne yeni başlayan öğrencilerin, Covid-19'un en çok hangi toplumsal kurumu etkilediğine yönelik görüşlerini ortaya koymaktır. Araştırmanın çalışma grubu, rastlantısal olmayan amaçlı örnekleme yöntemiyle seçilmiş ve 2019-2020 öğretim yılında Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyoloji bölümü birinci sınıfta öğrenim gören 20 öğrenciden oluşmuştur. Araştırmanın verileri, nitel araştırma yöntemiyle toplanmış, verilerin analizinde betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre Covid-19'un en çok etkilediği düşünülen kurumların başında ekonomi gelmektedir, onu sırasıyla; aile, eğitim, din ve siyaset kurumları takip etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Aile, Covid-19, din, eğitim, ekonomi, toplumsal kurumlar, siyaset.

* Bu çalışmada kullanılan görüşme formu ve veriler, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Yayın Etik Kurulu Başkanlığı tarafından etik kurallara ve ilkelere uygun bulunmuştur (Evrak Tarih ve Sayısı:10/07/2020-85157263-604.01.02-E.45708).

Abstract

Social institutions are structures that regulate the activities necessary for people of different characteristics to live together, set certain rules to ensure this order and have a certain sanction with the power to control the functioning of the rules. In every society, although the content and qualities can change, there are social institutions that exist and operate in order to ensure vital continuity and make his continuity meaningful. Covid-19, which came out of the Wuhan city of China in December 2019 and was declared as a pandemic by the World Health Organization, is thought to affect the structure and functioning of social institutions. The main purpose of this research is to reveal the opinions of the students who have recently started to the Department of Sociology on which social institution the Covid-19 affects the most. The study group of the study was selected by non-random sampling method and consisted of 20 students studying in the first year of Yüzüncü Yıl University, Department of Sociology in 2019-2020 academic year. The data of the research were collected with the qualitative research method and descriptive analysis technique was used in the analysis of the data. According to the results of the study, one of the institutions that Covid-19 is thought to affect the most economy, respectively; family, education, religion and political institutions follow.

Keywords: Family, Covid-19, religion, education, economy, social institutions, politics

Giriş

Her toplum, içerik ve etkin olma durumları farklı olmakla birlikte; aile, eğitim, din, siyaset ve ekonomi gibi insan ilişkilerini düzenleyen temel toplumsal kurumlara sahiptir. Yapı ve işleyişleri toplumdan topluma, kültürden kültüre değişmekle birlikte bu kurumlar, hem birbirleriyle hem de toplumsal olgu ve olaylarla etkileşim içindedir. Toplum yaşamında görülen bir problem karşısında, her kurum kendi yapısı ve faaliyet alanı gereği mevcut soruna yönelik alternatif çözüm önerileri geliştirebilir. Bu öneriler bazen toplumsal kurumların tek başına aktif olmasını gerektiren daha lokal düzeyde önlemler iken bazen de tüm kurumların birlikte etkin olmasını gerektiren daha kolektif bir çabayı gerekli kılmaktadır. Deprem, sel, heyelan vb. tabiat kaynaklı doğal afetler gibi sosyal yapıda hızla yayılan, ölümcül ve bulaşıcı salgın hastalıklar da toplumsal kurumların faaliyet alanlarını etkileyen ve kısa vadede çözüme dayalı önlem ve strateji geliştirilmesi beklenen olgular arasında yer almaktadır.

Sosyolojik bazı veriler, iletişim ve ulaşım ağlarının hız kazanmasını sağlayan küreselleşmeyle birlikte salgın ve bulaşıcı hastalıkların dünya genelinde daha hızlı yayıldığını ve bu durumun insan sağlığını tehdit eden birçok riski de beraberinde getirdiğini

göstermektedir. Canlı hayatını tehlikeye atan risklerin artmasında, insanın doğaya karşı geliştirdiği umarsız tavırla birlikte küreselleşmenin canlı hayatını tehdit eden olumsuz birtakım sonuçlarının da etkili olduğu düşünülmektedir. Özellikle son yıllarda tüm dünyada hızla yayılan ve küresel toplumu tehdit etmeye başlayan; AIDS, domuz gribi, kuş gribi, deli dana hastalığı, genetiği değiştirilmiş hormonlu gıdalar, ebola virüsü ve küresel ısınma gibi felaketlerin, günümüz toplumlarını ciddi bir biçimde tehdit ettiği ve risklerin oluşmasında en az insanın doğaya ilişkin tutumu ve onun üzerinde egemenlik kurmaya çalışması kadar etkisi olduğu düşünülmektedir (Duman, 2016:117).

İnsanın doğaya karşı olumsuz tutumunun sonuçlarından biri olarak ortaya çıktığı düşünülen, küreselleşmenin etkisiyle artan ve son dönemin en etkin salgın hastalığına neden olan virüslerden birinin Covid-19 (Yeni Tip Koronavirüs) olduğu görülmektedir. Covid-19 virüsü, insandan insana bulaşarak ve toplumlar arasında kısa sürede hızlı bir yayılım göstererek birçok ülkede başta tıbbi olmak üzere, sosyal, ekonomik ve siyasi birçok sorunu da beraberinde getirdiği için uzmanlar tarafından son dönemin bilinen en etkili salgın hastalığı olarak tanımlanmaktadır. Covid -19'un, 2019 yılının Aralık ayında Çin'in Hubei eyaletinde yer alan Vuhan kentindeki bir deniz ve et ürünleri pazarından çıkarak dünyadaki birçok ülkeyi etkilediği ve virüsün yüzbinlerce insanın ölümüyle birlikte son yılların en büyük sağlık krizlerinden birine neden olduğu görülmektedir. Tüm dünyayı kısa sürede etkisi altına alan Yeni Tip Koronavirüs, bulaşıcı ve ölümcül bir hastalık olarak kayıtlara geçtiği 11 Mart 2020 tarihinde, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından uluslararası halk sağlığını tehdit eden bir pandemi olarak ilan edildi. Virüsün bulaştığı vaka ve ölü sayılarının güncel verileri hızla artmakta, bugün için dünya genelinde Koronavirüs vaka sayısının 10.630.286, ölü sayısının ise 514.979 kişi olduğu¹ kaydedilmektedir. Vaka ve ölü sayılarının her geçen gün artması, ülkelerin daha sıkı tedbirler almalarını zorunlu kılmaktadır.

Covid-19'la birlikte toplumsal kurumların işleyişinde bazı değişiklikler olduğu, sosyal izolasyon gereği alınan tedbirlerin her kurumda farklı uygulamalara neden olduğu bilinmektedir. İnsanların zorunlu olarak evlerinde kalmaları aile kurumunu, ilk ve orta öğretim ile üniversitelerin tatil edilmesiyle birlikte eğitim öğretim faaliyetlerinin uzaktan yapılmaya başlanması eğitim kurumunu, cami, kilise vb. yerlerin toplu ibadete kapatılması ise din kurumunu

¹ <https://www.worldometers.info/coronavirus/> Erişim Tarihi: 01.07.2020

etkileyen gelişmelerdir. Günübirlik ve/veya sosyal güvencesi olmayan işlerde çalışanların salgın sürecinde iş bulamaması veya bazı işletmelerin kapanması sonucu işsiz kalanların durumu ekonomi kurumu ve çalışma hayatını, toplumun salgın karşısında değişen ihtiyaçları için gerekli yasa ve uygulamaları hayat geçirmek ve kriz yönetimi için gerekli koordineyi sağlamak siyaset kurumunu ve salgınla mücadelede en kritik rolü üstlenen sağlık çalışanlarının günlük hasta bakım, tedavi vb. uygulamaları ise sağlık sektöründe yer alan uygulamaların niteliğinin kısa sürede değiştiğini göstermektedir. Değişen kurumsal işleyişlerin yanı sıra insanların günlük faaliyet alanları, çalışma ve iş hayatlarında, toplumsal algı ve bakış açılarında da birtakım değişiklikler olduğu düşünülmektedir.

Bu bağlamda bu araştırmanın amacı, salgın sürecini okullarından uzak ve evlerinde -aileleriyle birlikte- geçiren öğrencilerin Covid-19'un en çok hangi toplumsal kurumu ne yönde etkilediğine yönelik düşüncelerini -kendi yaşantılarından yola çıkarak- ortaya koymaktır. Sosyoloji bölümünde öğrenim görmeye yeni başlayan öğrencilerin toplumsal kurum kavramına salgın süreciyle birlikte nasıl bir anlam yükledikleri ve salgın sürecine -sosyolojik gözleme dayalı-nasıl bir algı geliştirebildiklerini belirlemek araştırmanın temel çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Toplumsal Kurumlar ve Covid-19

Toplumsal kurumlar, sosyolojinin en temel kavramlarından biridir. Toplumsal yapıyı oluşturan toplumsal kurumlar, “toplum üyelerinin yenilenmesi (aile) ya da toplum düzeninin korunması (devlet) gibi temel toplumsal ihtiyaçlar tarafından örgütlenen inanç ve davranış kalıpları” (Schaefer, 2013:103) olarak tanımlanmaktadır. Sosyolojik açıdan kurum, ne bir kişi ne de bir grup olarak tanımlanamaz. Kültürün bir kısmıdır, insanların yaşam tarzlarının örüntüleşmiş bir parçasıdır. Açık ya da kapalı davranış örüntüleri kişilerin oynadığı sosyal roller ve kişiler arası çeşitli sosyal ilişkilerle ilintilidir; bu ilişkiler arasında ise sosyal süreçler bulunur. Sosyal ilişki ve roller, kurumun temel öğeleridir. Kurum, çoğunluğun paylaştığı ve bazı temel grup gereksinimlerinin karşılanması amacıyla yönelik, davranış örüntüleri bileşimidir (Fichter, 2012:139). Toplumlar birbirinden çok farklı inanç, etnik köken, kültürel arka plana sahip insanlardan oluşur. Birbirinden çok farklı özelliklere sahip insanların aynı ortamlarda bir arada yaşamasını sağlayan, onların faaliyetlerini düzenleyen yapılar, kurumlardır. Kurumlar, herhangi bir alanda bir araya gelmiş insanların faaliyetlerini düzenleyen, bu düzenlemeyi

yaparken de kurallar/cezalar/yaptırımlar koyan yapılardır (Zencirkıran, 2018:6-7).

Her toplumsal kurum, sosyal bir gereksinimi karşılamaya yönelik bir hedefe sahip olduğu için *amaçlı*, toplumsal bir kültür içinde yer alan kişilerin gerçekleştirdiği örüntüler, roller ve ilişkilerin bir süre sonra gelenekselleşerek insan yapısı nesnelere gibi değişime uğraması sonucu ise *sürekli* bir içeriğe sahiptir. Toplumsal kurumlar aynı zamanda zorunlu olarak değer yüklüdür (Fichter, 2012:139-140). Bu tanımlarla birlikte toplumsal kurumlarla ilgili diğer önemli bir konu kurumların çeşitleri ve bunların sınıflandırılmasıdır. Kurumlar; tarihsel, coğrafi, işlevsellik gibi değişik ilkelere göre sınıflandırılmışlardır. Ayrıca evrensellik, önemlilik ve zorunluluk gibi özellikleri içeren işlevlerine göre sınıflandırıldıkları da bilinmekte ve bu üç özelliğe sahip olan kurumlara temel kurumlar, olmayanlara ise yardımcı kurumlar denmektedir (Aydın, 2013:119-120). Aile, eğitim, ekonomi, din ve siyaset toplumda yer alan temel kurumlar arasında yer almaktadır. Bu kurumlar birbirilerinin yapı ve işleyişini etkileyebildiği gibi toplumda görülen deprem, sel, vb. doğa olaylarından veya bulaşıcı hastalık ve salgın gibi kitlesel etki yaratan olumsuz durumlardan etkilenmektedir.

İnsanlık tarihi boyunca, bulaşıcı hastalıklar ve salgınlar insanların kitlesel olarak hastalanmasına ve ölümüne yol açmıştır. Bulaşıcı hastalıklarla mücadelede koruyucu sağlıklı hizmetleri yaşamsal bir öneme sahiptir. İnsanın doğaya müdahalesi, doğal yaşamın, ekolojik dengenin, ekosistemlerin bozulmasına, eşitsizliklerin derinleşmesine yol açarak giderek daha büyük yıkımlara ve salgınlara neden olmaktadır. Bunun son örneği, yaşanmakta olan ve pandemi olarak tanımlanan Covid-19 salgınıdır². Covid-19, Türkiye’de ilk kez 11.03.2020 tarihinde görülmüş ve ilk resmi vaka olarak kayıtlara geçmiştir. Bu tarihten itibaren Sağlık Bakanlığı öncelikle toplumun ve kamuoyunun salgınla ilgili bilinçlenmesi ve hastalıktan korunması için uyulması gereken kurallarla ilgili çok hızlı bir dizi tedbir olarak resmi web sitesinde Covid-19’la ilgili bir bilgilendirme sayfası açmıştır. Sağlık Bakanlığı’nın Covid-19 resmi web sitesinde yer alan tanımına göre; Koronavirüsler (CoV), soğuk algınlığından Orta Doğu Solunum Sendromu (MERS-CoV) ve Şiddetli Akut Solunum Sendromu (SARS-CoV) gibi daha ciddi hastalıklara kadar çeşitli hastalıklara neden olan büyük bir virüs ailesidir. Bu ailede yer alan Yeni Koronavirüs Hastalığı (Covid-19) ilk

²https://www.ttb.org.tr/makale_goster.php?Guid=4da9a49c-7674-11ea-b329-aa051764b049 Erişim Tarihi: 27.06.2020

olarak Çin'in Vuhan Eyaleti'nde Aralık ayının sonlarında solunum yolu belirtileri (ateş, öksürük, nefes darlığı) gelişen bir grup hastada yapılan araştırmalar sonucunda 13 Ocak 2020'de tanımlanan bir virüstür³.

Sağlık Bakanlığı resmi web sitesinde, Covid-19 pandemi döneminde, belli tarih aralıklarıyla güncellediği bir listeyeyle 'Toplumda Salgın Yönetimi' adı altında, toplu yaşam alanları ve günlük hayatta uyulması gereken kurallar ve hastalıktan korunmak için alınması gereken tedbirler hakkında detaylı bir rehber yayınlamıştır⁴. Bunun yanı sıra kişisel alanın korunması için uygulanan sosyal mesafe kuralları; maske, dezenfektan, eldiven vb. koruyucu ekipmanların kullanımı da önemlidir. Bu önlemler ve uyulması gereken kurallarla birlikte kişisel alanın korunmasının kültürel yapıyla ilintili olduğu göz ardı edilmemelidir. "Kişisel alan, yani toplumdaki iki kişinin birbirine ne kadar yakın olabilecekleri, kültürel bir olgudur. Batı toplumlarında, salgın olmadığı zamanlarda da kişisel alan geniş olduğu için sosyal mesafeye dair davranış değişikliğinin daha etkin olabileceği düşünülebilir. Akdeniz kültüründe ise kişisel alan dardır, duygular dokunarak gösterilmek istenir. Bu kültüre bağlı davranışın kolaylıkla değişeceğini düşünmek zordur"⁵. Bu nedenle, uygulanan sosyal mesafenin kalıcılığının toplumdan topluma değişebileceği, her toplumun salgınla mücadelede farklı bir yol izleyebileceği ve toplumsal kurumların salgından etkilenme düzeylerinin de -yaşamsal öncelikler ve kültürel yapıya göre- yine kişiden kişiye, toplumdan topluma farklılık gösterebileceği belirtilmelidir.

Aile Kurumu ve Covid-19

Toplumun en küçük sosyal örgütü olarak tanımlanan aile, üyelerinin farklı rol ve işlevlere sahip olmasıyla birlikte dünya üzerindeki her toplumda varlık gösteren bir yapıya sahiptir. Toplumsallaşmanın birincil aracı olan aile; neslin devamının sağlanması, yetişmekte olan kuşağa -kültürel aktarım yoluyla- toplumsal öğelerin aşılması ve bireyin en temel yaşam gereksinimleri olan beslenme, barınma ve güvenlik gibi ihtiyaçlarının ilk karşılandığı yer olması açısından toplumda öncelikli bir konuma sahiptir. Aile tipi (geniş/geleneksel veya çekirdek), yerleşim yeri (kent yerleşimli aile/kırsal [köy/kasaba] yerleşimli aile), ekonomik gelir

³ <https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/> Erişim Tarihi: 27.06.2020

⁴ <https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/toplumda-salgin-yonetimi.html> Erişim Tarihi: 27.06.2020

⁵ <https://www.istanbul.edu.tr/tr/haber/doc-dr-aysen-satiroglu-covid-19-pandemisinin-sosyolojik-etkilerini-degerlendirdi-> Erişim Tarihi: 03.06.2020

düzeıyі, ailedeki kişi sayısı, aile içi sorumluluk ve rol dağılımları gibi birçok etken ailenin toplumsal işlevini etkilemektedir. Dış etkilere açık bir kurum olan aile; hem eğitim, sağlık, ekonomi, din ve siyaset gibi diğer toplumsal kurumların yapı ve işleyişinden etkilenmekte hem de bu kurumları etkileyebilmektedir.

Covid-19 salgınından dünya genelinde en çok etkilenen kurumlardan biri ailedir. Devlet ve sağlık politikaları gereği, salgının yayılmasını önlemek amacıyla insanların zaruri bir gerekçeleri olmadığı sürece evlerinden çıkmamaları yönünde bir uygulama yürütülmesi aile yapısını ve ailede yer alan her yaş grubundaki bireyin günlük yaşantısını etkilemiş görünmektedir. Özellikle geleneksel toplumlarda st bir statüye karşılık gelen 65 yaş üstü bireyler ile sosyalleşmenin merkezinde arkadaş gruplarının yer aldığı 18 yaş altı bireylere uygulanan sokağa çıkma yasaklarıyla toplumun farklı bir hassasiyet kazandığı ve sosyal bir deneyim elde ettiği düşünülmektedir. Kamusal bir farkındalık yaratılarak salgından korunmak amacıyla hayatın evlere sığdırılmaya çalışılması ve bu durumun bir zorunluluk olarak ortaya çıkmasıyla birlikte hareket ve yaşam alanları kısıtlanan ailelerin günlük yaşam akışları ve iş hayatları değişikliğe uğramış, görev ve sorumluluk dağılımı ile ev içi faaliyetlerinin yeniden düzenlenme gereği ortaya çıkmıştır.

Eğitim Kurumu ve Covid-19

Toplumsallaşma aracı olarak eğitim, toplumsal yapının devamı ve korunmasını sağlayan en etkili kurumların başında yer almaktadır. Eğitim kurumu, bireyin toplumsallaşması ve toplumun sürekli liğinin sağlanması temel bir işleve sahiptir. Eğitim, “gayri resmi olarak evde ve genel kültür olarak çevrede, resmi olarak da toplumun karmaşık eğitimsel düzenlemelerinde gerçekleştirilen sistemli bir sosyalizasyon sürecidir” (Aydın, 2013:128). Eğitimin kurumsal açıdan uygulama biçimi toplumlara göre değişebilir ama varlığı ve gerekliliği kuşaklar arası sosyal ve kültürel aktarım gereği değişmez.

Covid-19 salgınının en çok etkilediği kurumlardan biri eğitimdir. Salgınla birlikte eğitim alanında yapılan en köklü değişikliğin, okul öncesinden başlanarak yükseköğretime kadar tüm kademelerde okulların kapatılarak uzaktan eğitime geçilmesi olduğu bilinmektedir. Milli Eğitim Bakanlığı, dijital eğitim platformu EBA’da canlı ders sistemiyle ğretim faaliyetlerini yürütmüş, Yükseköğretim Kurumu niversitelerin uzaktan eğitim yapması yönünde bir karar alarak tüm illerdeki üniversitelerde aktif eğitime ara verildiğini açıklamıştır. Bu kararla birlikte farklı sosyo-ekonomik ve

kültürel alt yapıya sahip aile çocuklarının uzaktan eğitim imkânlarından eşit düzeyde ne derece faydalanabileceği sorunu gündeme gelmektedir.

Eğitim sürecinde nispeten okullarla sınırlı olarak görülen fiziksel donanım yetersizlikleri ve eğitim olanaksızlıkları, sınıf içi öğretim faaliyetlerinde yaşanan güçlükler ve ekonomik gelir farklılıklarından kaynaklı birtakım kısıtlamalar, çatışmalar ve eşitsizliklerin, salgın sürecinde “ev odaklı” bir eğitim modeliyle farklı bir boyut kazandığı ileri sürülebilir. Uzaktan eğitimde öğrenme ortamının evlerde uygulanma zorunluluğuyla birlikte eğitimde “ev merkezli” yeni bir eşitsizlik/çatışma türünün ortaya çıktığı düşünülmektedir. Çocukların uzaktan eğitim imkânlarından en asgari düzeyde faydalanabilmeleri için hem teknolojik bir alt yapıya (internet ağı ve erişimine), hem de teknolojik bir alete (bilgisayar, tablet, akıllı telefon vb.) sahip olmaları gerekmektedir. Türkiye genelinde ailelerin ekonomik gelir dağılımına bağlı olarak teknolojik alt yapı ve imkânlarından eşit düzeyde faydalanamadığı ve teknolojiye erişim ve kullanımının eşit bir dağılım göstermediği istatistiksel verilerin⁶ ortaya koyduğu bir gerçekliktir. Salgın sürecinde okula gidemeyen öğrencilerin sürekli evde vakit geçirerek sosyalleşme ve oyun ortamlarından uzak kalmaları, çocuğun uzaktan eğitimini takip etmenin ebeveynler açısından aile içinde yeni bir çatışma türüne neden olabileceği, uzaktan eğitimle sanal ortamda gerçekleştirilen öğretim faaliyetlerinin öğrenci motivasyonu üzerinde uzun süre kalıcı olmayan etkisi ve okulların kapanmasıyla ücretli öğretmenlerin işsiz ve sigortasız kalmaları vb. nedenler Covid-19'un eğitim kurumu üzerindeki olumsuz etkileri arasında sayılabilir.

Ekonomi Kurumu/Çalışma Hayatı ve Covid-19

Ekonomi kurumu, bir toplumdaki üretim ve bölüşüm sistemini kapsayan toplumsal ilişkiler bütünüdür. Üretimin sınıfsal niteliği, kullanılan teknikler ve ürünlerin toplum içindeki dağılım biçimi toplumun en belirleyici dinamiklerinden biri olan ekonomi kurumunu oluşturur (Topses, 2018:65). Ekonomi ve çalışma hayatı, Covid-

⁶ TÜİK Hane halkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması 2016 verilerine göre; bilgisayar ve internet kullanım oranları 2016 yılı Nisan ayında 16-74 yaş aralığında yer alan bireylerde; bilgisayar kullanım oranı % 54,9 ve internet kullanım oranı % 61,2 oldu. Bu oranlar erkeklerde % 64,1 (bilgisayar kullanımı) ve % 70, 5 (internet kullanımı) iken, kadınlarda % 45,9 (bilgisayar kullanımı) ve % 51,9 (internet kullanımı)'dur. 2015 yılında belirtilen yaş aralığında (16-74) yer alan bireylerde bilgisayar kullanım oranı %54,8 ve internet kullanım oranı % 55,9'du. <http://tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21779> Erişim Tarihi: 29.06.2020

19'dan olumsuz yönde etkilenen kurumların başında yer almaktadır. Salgının tüm dünyayı etkisi altına almasıyla birçok ülkenin devlet bütçelerini acil eylem planları dahilinde yeniden düzenlemek zorunda kaldığı ve salgının hem küresel ekonomide hem de dünya ticaretinde maddi zarara yol açtığı bilinmektedir. Uzmanlar, ekonomide “salgın nedeniyle büyüme oranında düşüş, işsizlik oranında artış, ödemeler dengesinde bozulma, bütçe dengesinde bozulma ve dış finansmanda zorluklar”⁷ yaşanabileceğini belirtmektedir. Bu salgının ekonomiyle birlikte sosyal bir kriz için de yıkıcı etkileri olabileceği başka bir ifadeyle şu şekilde yer almaktadır: “Covid-19 salgınının bir ekonomik yavaşlama sürecini takip etmesi ne salgının ekonomik etkisini (bazı üretim süreçlerinin aksaması, tedarik zincirlerinin kesintiye uğraması, havayolu taşımacılığı ve turizm üzerindeki sektörel etkiler vs.) ne de sebep olduğu tehdidin ciddiyetini inkâr etmeye yol açmalıdır. Üstel dinamiklere sahip yıkıcı bir fenomen olarak bu salgın, ekonomik ve sosyal kriz için belirgin bir güçlendiricidir” (Tanuro, 2020:53).

Salgının ekonomi ve çalışma hayatına en büyük etkisinin işsizlik ve geçim sıkıntısı olduğu düşünülmektedir. Küçük ve orta ölçekli bazı işletmelerin kapanması ve virüsün yayılma hızının insanların evlerinde kalması sağlanarak düşürülmeye çalışılması, belirli aralıklarla dışarı çıkma yasaklarının uygulanması sonucunda sosyal güvencesi ve düzenli geliri olmayan, günübirlik işlerde çalışan insanların ailelerinin geçimini sağlayamadıkları için maddi açıdan zor durumda kaldıkları bilinmektedir. Ülkeler arası seyahat kısıtlamaları veya ulaşımın kademeli olması nedeniyle turizm sektörü başta olmak üzere; inşaat, sağlık, ve tarım sektörlerinde de istihdam kaybı yaşanabileceği düşünülmektedir.

Türkiye’de ekonomi ve ticaret işlerinden sorumlu olan Ticaret Bakanlığı, Covid-19’la birlikte bazı önlemler aldığını resmi web sayfasından duyurmuştur. Bakanlığın aldığı ticaret önlemleri; ihracat, ithalat, gümrük, iç ticaret, tüketici ve esnaf-sanatkar kooperatif alanlarını kapsamaktadır. Salgın sürecinde ihracata yönelik etkinlikler arasında; maske, tulum, sıvı geçirmez önlük, gözlük, eldiven ihracatında ön izin uygulaması, maske kumaşı ihracatında kayda bağlama uygulaması ve yoğun bakım için gerekli teçhizatların ihracatına ilişkin izin uygulamaları gibi düzenlemeler yer almaktadır. İthalata yönelik etkinlikler arasında; gümrük vergisinin düzenlenmesiyle ilgili kolonya ve dezenfektan üretiminde hammadde olarak kullanılan dökme etil alkol ithalatı ile kolonya ve dezenfektan

⁷https://aybu.edu.tr/yulisa/contents/files/ULI%CC%87SA12_Kovid_19_Ekonomik_Etkiler.pdf Erişim Tarihi: 27.06.2020

üreten sanayiciler için gümrük vergilerinin sıfırlanması; solunum cihazlarına ve tek kullanımlık tıbbi maskelerdeki ilave gümrük vergilerinin kaldırılması gibi bazı uygulamaların yer aldığı görülmektedir. Tüketicilere yönelik etkinlikler arasında; fahiş fiyat artışı tespit edilen firmalara ceza verilmesi, tüketici hakem heyetlerine elektronik başvuru, sosyal izolasyon, sokağa çıkma yasakları, çalışma saatlerindeki düzenlemeler, AVM'lerin kapalı olması gibi nedenlerle, tüketicilerin online alışverişi daha çok tercih etmeye yönelmesiyle ilgili hazırlanan güvenli sanal alışveriş rehberi gibi bazı uygulamalar yer almaktadır.

Siyaset Kurumu ve Covid-19

Siyaset kurumu, toplumsal örgütlenmedeki yönetim ilişkilerinin kurumsallaşmasıyla meydana gelmiş, “kamu düzenini sağlama ve genel yönetimi gerçekleştirme görevini yerine getiren temel bir kurumdur” (Aydın, 2013:126). Siyaset kurumu; otorite, iktidar, devlet, yönetim, önderler, seçim sistemleri, bürokrasi, siyasi partiler vb. gibi oldukça geniş konu başlıkları ve etkinlik alanlarına sahiptir ki sosyal bir olgunun tüm bu süreçlerle ilişkisini ortaya koymak için oldukça detaylı bir akademik çalışma ve uzmanlık sahası gerekmektedir. Böyle bir iddia taşımayan bu çalışmada oldukça sınırlı bir alana, Türkiye’de siyaset kurumunu temsil eden aktörlerin/devlet yöneticilerinin Covid-19 sürecinde sosyal yaşamı düzenlemeye yönelik aldığı tedbirler ile bazı yabancı ülkelerin bu dönemde gündeme yansıyan sağlık politikalarına ilişkin uygulamalarından örnekler yer verilecektir.

Covid-19 salgını dünya genelindeki ülkeleri ve dolayısıyla devlet yönetimlerini etkileyen küresel bir kriz olarak etki göstermeye başladığı 2019 yılı Aralık ayından bu yana, her ülkenin salgınla mücadelede farklı bir politika uyguladığı ve salgını önlemeye yönelik farklı çözüm önerileri geliştirdiği görülmektedir. Covid-19 virüsü, dünyaya Çin’in Hubey eyaletinde yer alan Vuhan kentinden yayılmaya başlamış ve Çin, -özellikle ABD ve Avrupa ülkeleri tarafından- ilk vakalar görülmeye başlandıktan sonra yeterince önlem almamakla suçlanmıştır. Ölüm vakaları görülmeye başlandıktan sonra katı izolasyon ve sosyal uzaklaştırma tedbirlerini devreye sokan Çin’in, sadece Hubey eyaletinde 60 milyon insanın zorunlu olarak evlerine kapandığı ve insanların telefon ve yüz tanıma teknolojileriyle

takibe alınması gibi anti-demokratik bazı uygulamalarının eleştirilene neden olduğu belirtilmektedir⁸.

İngiltere hükümeti, salgın süreciyle en başta ‘sürü bağışıklığı’ yöntemini kullanarak mücadele etme yoluna gitmiş; bu aşamada salgını kontrol altında tutmak için yaşlı ve riskli kesimleri korurken sağlıklı kesimin mümkün olduğunca yavaşlatılmış bir süreçte virüsü kapabileceğini kabul etme ve -virüse karşı doğal bir bağışıklık kazanma yoluyla- salgının zirvesini aşağıya çekerek geciktirme yoluna başvurmuştur ancak ölüm oranlarının kısa sürede artması ve bilimsel çalışmaların hükümet stratejileri üzerindeki etkisiyle birlikte daha sıkı tedbirler almak zorunda kalmıştır⁹. İtalya, İspanya, Fransa ve ABD hükümetleri de koronavirüs salgınıyla mücadelede acil durum ilan etmiş ancak sıkı eylem planlarını devreye sokmasına rağmen alınan tedbirler ve yapılan sağlık müdahalelerinin ölüm oranları karşısında yetersiz kaldığı gözlenmiştir.

Türkiye’de ilk Koronavirüs vakası, 11 Mart 2020 tarihinde kayıtlara geçmiştir. Sağlık Bakanlığı tarafından yapılan ilk açıklamaya göre, hasta virüsü Avrupa teması üzerinden almış ve dış dünyadan tamamen izole edilerek¹⁰ karantinaya alınmıştır. Ölümle sonuçlanan bu ilk vakadan sonraki süreçte; evde kal kampanyaları, sosyal mesafe kuralları ve seyahat kısıtlamalarıyla toplumda virüsün yayılmasını önlemek amacıyla sıkı tedbirler alınmaya ve belli aralıklarla sokağa çıkma yasakları uygulanmaya başlanmıştır¹¹. Alınan tedbirlere rağmen İlk vakanın görüldüğü günden bu yana Türkiye’de resmi kayıtlara göre toplam 5131 kişi Covid-19 nedeniyle hayatını kaybetmiştir¹².

⁸ <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/korona-ile-mucadele-modelleri-cin-nasil-basardi-41472229> Erişim Tarihi: 09.06.2020

⁹ <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51973784> Erişim Tarihi: 09.06.2020

¹⁰ <https://www.trthaber.com/haber/gundem/turkiyede-ilk-koronavirus-vakasi-tespit-edildi-466216.html> Erişim Tarihi: 09.06.2020

¹¹ 21 Mart 2020 tarihinde İçişleri Bakanlığı tarafından yayınlanan genelgede, 65 yaş ve üzeri olan, bağışıklık sistemi düşük ve kronik hastalığı olanlar ile bağışıklık sistemini bozan ilaçları kullanan vatandaşların 21 Mart saat 24.00’den sonra ikametlerinden dışarı çıkmaları, açık alanlarda, parklarda dolaşmaları ve toplu ulaşım araçları ile seyahat etmeleri sınırlandırılarak sokağa çıkmaları yasaklandı. Sokağa çıkma yasağı 10.05.2020 tarihinden itibaren Pazar günleri saat 11.00-15.00 saatleri dışında geçerlidir. Dışarı çıkma yasağı, 20 yaş ve altı için de uygulanmıştır. 14 yaş ve altı çocuklar için 13.05.2020 tarihinden itibaren Çarşamba günleri, 15-20 yaş arasındaki gençlerin ise 15.05.2020 tarihinden itibaren Cuma günleri 11.00-15.00 saatleri arasında yürüme mesafesiyle sınırlı olmak, sosyal mesafe kurallarına riayet etmek ve maske takmak kaydıyla dışarı çıkabilmelerine izin verilmiştir. <https://www.icisleri.gov.tr/65-yas-ve-uzeri20-yas-altikronik-rahatsızligi-bulunan-kisilerin-sokaga-cikma-kisitlamasi-istisnasi-genelgesi> Erişim Tarihi: (09.06.2020).

¹² <https://covid19.saglik.gov.tr/> Erişim Tarihi: 30.06.2020

Hükümet adına Sağlık Bakanlığı salgınla mücadelede ilk günden bu yana önemli roller üstlenmekte ve hem toplumun hastalıktan korunmaya yönelik alması gereken tedbirlerle ilgili bilinçlendirilmesi, hem de süreçle ilgili gelişmelerden kamuoyunun -her gün- haberdar edilmesi gibi konularda düzenli olarak çalışmalarını sürdürmektedir. Sağlık Bakanlığı, salgınla mücadelede Koronavirüs Bilim Kuruluyula birlikte hareket etmektedir. Sağlık Bakanlığı Koronavirüs Bilim Kurulu, Sağlık Bakanlığı tarafından koronavirüs pandemisi nedeniyle Covid-19 hastalığı ile mücadele için 10 Ocak 2020 tarihinde oluşturulan ve tıp biliminin farklı alanlarında üniversitelerde akademisyen olarak çalışan 38 kişiden oluşturulmuş danışma kuruludur.

Salgın sürecinde yürütülen politikalar çerçevesinde Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından sosyal destek yardımı talep eden kişilere 1000'er lira nakdi destek ödenmesi, "Biz Bize Yeteriz Türkiyem" sloganıyla yürütülen bağış kampanyası, koronavirüsle mücadele kapsamında salgının yoğun olduğu dönemde sokağa çıkma yasağı olan 65 yaş üstü vatandaşların temel gıda, ilaç vb. ihtiyaçlarını karşılamak üzere oluşturulmuş Vefa Sosyal Destek Grubu çalışmaları, bankaların kredi yapılandırma uygulamaları, ihtiyaç, konut ve taşıt kredilerini ertelemeleri ile hazine destekli tarımsal kredi geri ödemelerinin 6 ay ertelenmesi gibi gelişmelerin olduğu görülmektedir.

Din Kurumu ve Covid-19

Din, toplumsal ilişkileri düzenleyen, toplumun anlam ve değer dünyasını şekillendiren, toplumsal bağları kuvvetlendiren ve bireyin toplumsallaşması sürecinde etkin aracı rol üstlenen bir kurumdur. "Dinin sosyolojik gerçekliği onun görünürlüğüne yansıyan dil, söylem, simge, sembol ve kurumlarla birlikte hayat bulur. Dini gündelik kullanımındaki yansımaları toplumsal hayatın hemen her alanında kendine bir karşılık bulmakta gecikmez. Dinden kaynaklanan tutum ve tercihler, dinsel bir gerekliliğin ürünü olarak gerçekleştirilen eylemler ve yine dinsel aidiyetlerle ilişkilendirilen toplumsal yapı ve kurumlar dinin oldukça farklılaşmış üniteler içinde birey ve toplum üzerinden hayata katıldığını göstermektedir" (Subaşı, 2017:194). Din, "bir topluluk içerisinde kendilerine bağlı olan insanları birleştiren kutsal şeylerle ilişkili birleşik inançlar ve pratikler sistemi" olarak bilinen bütün toplumlarda bulunmaktadır (Giddens ve Sutton, 2014:171). İnanç sistemleri toplumdaki topluma değişmekte, inanç sistemleri gibi toplumsal yapılar da sosyal gerçekliğin inşasında referans aldıkları kaynaklara göre farklılaşabilmektedir. Toplumsal bir

yapı ve bir inanç sistemi içinde anlam bulan dini kurumlar, “bir yandan inananları arasında birincil ilişkiler geliştirilmesini ister bir yandan da ‘dış dünya’ daki acı çektirilen kişileri rahatlatmaya çabalar” (Fichter, 2012:83).

Geleneksel ve muhafazakâr toplumların sosyal gerçeklik algısında din kurumu ve kurumun sembolik temsil araçlarına bir kutsallık atfedildiği bilinmekte; sosyal olgu ve olaylar, ilahi gücün yeryüzündeki yansımaları (tecellileri) olarak algılanmaktadır. Birey ve toplum hayatı için tehlike arz eden ve sosyal bir krize neden olan deprem, heyelan, sel, çığ gibi doğal afetler, salgınlar vb. felaketlerin kaynağı dini referanslarla açıklanmaya çalışılmaktadır. Tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgını, din kurumunu birçok açıdan etkilemiştir. Dünya genelinde toplu ibadet yapılan; Kâbe, cami, kilise vb. yerlerin virüs salgınını önlemek amacıyla kapatılması, ibadet için farklı öneriler geliştirilmesini gündeme getirmiştir. Ülkelerdeki dini kurum ve yetkililer hızlı ve acil çözüm önerileri geliştirmek durumunda kalmıştır.

Türkiye muhafazakâr boyutun, dinden kaynaklı ahlaksal referans ve vurguların güçlü olduğu (Zencirkıran, 2018:96) ve çoğu yerleşim yerinde geleneksel yaşam örüntülerinin hâkim olduğu bir toplum yapısına sahiptir ve “geleneksel toplumların en belirgin özelliklerinden biri sembolik bütünleşmelerin din yoluyla gerçekleştirilmesidir” (Subaşı, 2017:297). Ülkemizde sembolik bütünleşme açısından cemaatle birlikte yapılan ibadetlere bir değer atfedilmektedir. Türkiye’de din kurumunun en üst düzey resmi temsilcisi olan Diyanet İşleri Başkanlığı, Covid-19 salgınının yayılmasını engellemek amacıyla cemaatle yapılan ibadetlere yönelik birtakım önlemler aldığını açıklamıştır. Diyanet İşleri Başkanlığının, Türkiye’de ilk resmi vakanın görülmesinin ardından dini kurumların alması gereken önlemlerle ilgili ve cemaatle yapılacak ibadetlerin taşıdığı riske karşı duyarlı davranılması gerektiği yönünde kamuoyuyla paylaştığı resmi açıklamayla birlikte cami ve mescitlerde cuma ve vakit namazlarının cemaatle kılınmasına 29 Mayıs 2020 tarihine kadar¹³ ara verildiği duyurulmuştur. Dini açıdan alınan bir diğer önlem hac ve umre ziyaretlerinin yasaklanması ve Mekke’nin Hac için ziyarete kapatılması olmuştur.

Din kurumu, sosyal ilişkileri düzenleyen birtakım kurallara sahip olmanın yanında doğal afetler ve salgın hastalıklar gibi insanlarda panik ve korku yaratan durumlar karşısında ne yapılıması,

¹³<https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29555/29-mayista-camilerimize-kavusacagiz-hasret-ve-ozlem-bitecek> Erişim Tarihi: 23.05.2020

duyguların nasıl kontrol altına alınması gerektiğine yönelik hazır düşünme ve davranış kalıpları da sunmaktadır. İslam dininde, 'yaşanan her güçlüğün ardında bir kolaylık olduğu'¹⁴ inancı yer almakta ve bir güçlüğü atlatabilmeksi için –diğer semavi dinlerde olduğu gibi- *duanın* önemli bir telkin aracı olarak kullanıldığı bilinmektedir. Covid-19'un toplumlara etkisi altına almasıyla birlikte diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de dua etmenin 'kamusal alandaki görünürlüğünün' arttığı görülmektedir¹⁵. Bunun dışında İtalya'da farklı cemaatlerin dini temsilcilerinin bir araya gelerek "salgına karşı birlikte dua ediyoruz" etkinliği düzenlemeleri; Katolik, Ortodoks, Evangelist, Sikh, Yahudi ve Müslüman cemaatleri temsilcilerinin 'salgının bir an önce geçmesi için' birlikte dua etmeleri¹⁶ de dinin kamusal görünürlüğünün artmasına örnek teşkil edebilir. Farklı ülkelerde yaşayan Müslümanlar için günün belli saatlerinde hoparlörlerden ezan okutulması¹⁷, salgın sürecinde toplumda moral değerlerin yükseltilmesi açısından önemli görülen gelişmeler arasında yer almaktadır.

Her toplumda din kurumuna yüklenen anlam ve beklenti şekli/düzeyi değişebilmektedir. Salgın nedeniyle hayatını kaybeden insanlar için, bazı dini kuruluşlara karşı eleştirel bazı yorumların varlığına da rastlanmaktadır. Konuya örnek teşkil etmesi açısından İtalyan siyaset felsefesi düşünürü Agamben (2020: 13-14), Koronavirüsle birlikte hayatını kaybedenlerle ilgili kiliseyi de içeren eleştirel görüşünü şu şekilde ifade etmektedir; "ölülerin –ölülerimizin- cenaze hakkı yok artık; sevdiğimizimizin naaşlarına ne olduğu meçhul. Komşu silindi ve kiliselerin bu konuda sessiz kalması tuhaf. Bu şekilde yaşamaya alışan, bunun ne kadar süreceğini bilmeyen bir ülkede insan ilişkilerine neler olur? Hayatta kalmak dışında başka bir değeri olmayan bir toplum nedir?"

Yöntem

Bu çalışma; eğitim, aile, ekonomi, siyaset ve din gibi temel kurumların, Covid-19'un yol açtığı salgından nasıl etkilendiğini

¹⁴İnsirah Suresi (5-6). <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-1/insirah-suresi-94/ayet-1/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1> Erişim Tarihi: 08.06.2020

¹⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından, Koronavirüs salgınının bir an önce son bulması için ülke genelinde yatsı ezanlarından sonra camilerden toplu dua edilmesi istendi. "90 bin camiden dua sesleri yükseldi" <https://www.diyaret.tv/90-bin-camiden-dua-sesleri-yukseldi> Erişim Tarihi: 08.06.2020

¹⁶<https://www.hurriyet.com.tr/avrupa/italyada-koronaya-karsi-hep-birlikte-dua-ettiler-41498217> Erişim Tarihi: 08.06.2020

¹⁷<https://www.cnnturk.com/dunya/italyada-aksam-ezani-polis-aracindan-okundu> Erişim Tarihi: 08.06.2020

sosyolojik bir bakış açısıyla ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu amaçla, araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden görüşme tekniği kullanılmıştır. Görüşme tekniği insanların gerçekliğe ilişkin algılarına, anlamlandırmalarına, tanımlamalarına ve gerçeği inşa edişlerine vakıf olmanın iyi bir yoludur. Aynı zamanda başkalarını anlamak için kullanılan en güçlü tekniklerden biridir (Punch, 2005:165'den Akt. Bal, :278) Patton'a (1987) göre görüşmenin amacı, bir bireyin iç dünyasına girmek ve onun bakış açısını anlamaktır. Görüşme yoluyla, deneyimler, tutumlar, düşünceler, niyetler, yorumlar ve zihinsel algılar ve tepkiler gibi gözlenemeyeni anlamaya çalışırız (Yıldırım ve Şimşek, 2013:148). Ayrıca dilin kullanımı toplumsal bir eylemdir. Görüşmelerdeki cümlelerin tamamı, yanlış veya doğru olarak değerlendirilmez. Onların her biri bir toplumsal etkinlik, bir öznenin/eyleyicinin (aktörün) eylemi olarak değerlendirilir (Geray, 2014:150). Çalışmada gerçekleştirilen görüşme tekniği, salgın süresince uygulanan sosyal mesafe kuralları gereği yüz yüze değil, yazı temelli olarak internet üzerinden ve ağ postası yoluyla gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmada kullanılan görüşme formu ve veriler, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Yayın Etik Kurulu Başkanlığı tarafından etik kurallara ve ilkelere uygun bulunmuştur (Evrak Tarih ve Sayısı:10/07/2020-85157263-604.01.02-E.45708).

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu, rastlantısal olmayan amaçlı örneklem yöntemiyle oluşturulmuştur. Bu durum, niteliksel araştırma örneklemini araştırma amacına dayanan ve “belirli bir kriter veya özelliğe bağlı olarak seçilen birey ve gruplardan oluşan” bir yapıya kavuşturmuştur. Bu örneklem biçiminin avantajı, “küçük bir örneklem içinde araştırma evreninin farklı karakteristikleri içinde barındıran bir kesitini kapsayabilmesidir” (Black, 2002:54'ten Akt. Kümbetoğlu, 2012:99). Bu araştırmanın amacı Covid-19'un en çok hangi toplumsal kurumu ve bu kurumu en çok hangi yönde etkilediğini sosyolojik bir perspektiften anlamaya çalışmaktır. Sosyolojiye giriş dersinin temel konularından biri olan “toplumsal kurumlara” ve bir başka toplumsal kurum veya olgunun bu kurumları nasıl ve ne yönde etkilediğine yönelik düşüncelerini ortaya koyabilmek amacıyla araştırmanın çalışma grubu, bu konunun yer aldığı dersi salgın sürecinde uzaktan eğitim yoluyla online olarak alan sosyoloji bölümü öğrencileri arasından seçilmiştir. Çalışma grubunun özellikle birinci sınıflar arasından seçilmesinin nedeni, sosyolojik bir farkındalık kazanmaya yeni başlayan öğrencilerin, 2019-2020 eğitim-

öğretim yılı bahar döneminde aldıkları Sosyolojiye Giriş II ders içeriğinde yer alan 'toplumsal kurumlar' konusuna ilişkin öğrendikleri teorik bilgilerini, gözlem ve kendi yaşantıları yoluyla nasıl yorumladıklarını ve toplumsal kurumları Covid-19'la ilişkilendirmeye yönelik nasıl bir bakış açısı geliştirebildiklerini ortaya koymaya çalışmaktır.

Veri Toplama Aracı

Araştırmada veri toplama aracı olarak açık uçlu bir sorudan oluşan görüşme formu kullanılmıştır. Açık uçlu sorularda yanıt birey tarafından biçimlendirilir. Soru açık olduğu için, verilen yanıtların standart olması gerekmez ve bireye yanıt vermede esneklik sağlar (Yıldırım ve Şimşek, 2013:162). Görüşme formunda yer alan açık uçlu soru; "Covid-19 salgınının, sosyal izolasyon süresince deneyimlediğiniz gün içi faaliyetleriniz ve gözlemlerimize dayalı olarak toplumsal kurumları (en çok) hangi konularda ve ne yönde (olumlu-olumsuz) etkilediğini düşünüyorsunuz?" şeklinde hazırlanmış ve çalışma grubunda yer alan katılımcılara e-posta yoluyla iletilmiştir. Katılımcılardan cevaplarını araştırmacıya yine e-posta yoluyla göndermeleri ve bir haftalık zaman dilimi içinde geri bildirim sağlamaları istenmiştir. Veri toplama aracının e-posta yoluyla gönderilmesinin nedeni, hem salgın için alınan toplumsal önlemler gereği yüz yüze görüşmenin sağlık açısından uygun olmaması, hem de katılımcılara zamanı daha verimli kullanabilmeleri açısından tasarruf sağlayacağı düşüncesidir. Görüşme formu; 17'si kadın, 17'si erkek olmak üzere toplam 34 katılımcıya gönderilmiş ancak hem belirtilen zaman diliminde geri bildirim sağlanamamış olması hem de bazı formların değerlendirmeye uygun olmaması nedeniyle katılımcılar arası eşit bir cinsiyet dağılımı gerçekleştirilememiştir.

Verilerin Analizi

Araştırmadan elde edilen verilerin analizinde betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Betimsel analiz, görüşme çözümlerindeki verilerin özgün biçimlerine sadık kalınarak ve bireylerin söylediklerinden doğrudan alıntılar yaparak betimsel bir yaklaşımla verileri sunmaya dayanır. Görüşme çözümlerinde yer alan kelimelere, ifadelere, kullanılan dile, diyalogların yapısına ve özelliklerine, kullanılan sembolik anlatımlara ve benzetmelere dayanarak tanımlayıcı bir analiz yapılabilir (Kümbetoğlu, 2012:154). Bu çalışmada, katılımcıların Covid-19'un toplumsal kurumlara olan etkisine ilişkin görüşleri, belli kategoriler altında toplanmıştır. Bu kategorilerin her biri yer aldıkları toplumsal kurum başlıkları altında

ele alınacak ve katılımcıların görüşlerinden doğrudan alıntılar yapılarak salgının toplumsal kurumlar üzerindeki etkisine yönelik veriler, yorumlayıcı bir bakış açısıyla analiz edilmeye çalışılacaktır.

Tablo 1: Katılımcıların Kod, Cinsiyet ve Yaşlarına ilişkin Özellikleri

Katılımcı	Cinsiyet	Yaş	Katılımcı	Cinsiyet	Yaş	Katılımcı	Cinsiyet	Yaş	Katılımcı	Cinsiyet	Yaş
K1	Kadın	21	K6	Erkek	29	K11	Kadın	20	K16	Kadın	22
K2	Kadın	21	K7	Erkek	23	K12	Kadın	21	K17	Erkek	27
K3	Kadın	21	K8	Kadın	21	K13	Kadın	20	K18	Kadın	22
K4	Kadın	23	K9	Kadın	24	K14	Kadın	21	K19	Erkek	25
K5	Kadın	20	K10	Erkek	20	K15	Erkek	22	K20	Kadın	19

Tablo.1’de katılımcıların kodları, cinsiyet dağılımları ve yaşlarına ilişkin bilgiler yer almaktadır. Araştırma, 14’ü kadın, 6’sı erkek olmak üzere toplam 20 kişiyle gerçekleştirilmiştir. Çalışma grubunda yer alan katılımcıların yaş ortalaması 22.1’dir.

Covid-19’un Toplumsal Kurumlara Etkisine İlişkin Bulgular

Araştırmada katılımcılara Covid-19’un en çok hangi toplumsal kurumu ne yönde etkilediği sorulmuş ve alınan cevaplar aynı başlıklar altında toplanarak her toplumsal kurumla ilgili farklı kategoriler oluşturulmuştur. Tablo.2’de katılımcıların kodları ve Covid-19’un toplumsal kurumlara etkisiyle ilgili görüşlerinden oluşan kategorilere ilişkin başlıklar yer almaktadır.

Tablo 2: Katılımcıların Covid-19’un Toplumsal Kurumlara Etkisine İlişkin Kategorileri

Katılımcı/ Cinsiyet/ Yaş	TOPLUMSAL KURUMLAR					
	Sağlık Sektörü	Aile Kurumu	Eğitim Kurumu	Ekonomi Kurumu/ Çalışma Hayatı	Siyaset Kurumu	Din Kurumu
K1			-Uzaktan Eğitim -Eğitimde Fırsat Eşitsizliği -Ücretli Öğretmenler			

Covid-19'un Toplumsal Kurumlara Etkisi

K2				-Küçük Ölçekli İşletmelerin Kapanması -Üretim Faaliyetlerinin Durması -İş Hacminde Daralma -İşsizlik		
K3	- Sağlık Çalışanları			-İşsizlik -Yoksullukla Mücadele		
K4		- Kala balık Aileler		-İşletmelerde Daralma -İşten Çıkarmalar -İşsizlik -Yoksullukla Mücadele	-Sosyal Destek/ Yardım	
K5		- Eşler Arası Çatışma				- Cenaze/Defin İşlemleri -Taziyeler
K6				-Üretimin Faaliyetlerinin Durması -Ekonomik Kriz		-Kaderci Anlayış -Toplu İbadetler
K7			-Uzaktan Eğitim -Eğitimde Dijitalleşme -Dijital Okur-Yazarlık -Eğitim Paydaşlarının Uyum			
K8	- Sağlık Çalışanları - Toplumsal Bilinç - Sağlık Kurallarına Uyum			-Yoksullukla Mücadele -İş Hacminde Daralma	-Sosyal Destek/ Yardım	
K9	- Sağlık Çalışanları - Sağlık Kuralları					

	arına Uyum					
K10			-Uzaktan Eğitim	-Evden Çalışma Modeli -Online (Çevrimiçi) Alışveriş -Online (Çevrimiçi) Ürün Tercihleri		

Tablo 3: Katılımcıların Covid-19'un Toplumsal Kurumlara Etkisine İlişkin Kategorileri

Katılımcı/ Cinsiyet/ Yaş	TOPLUMSAL KURUMLAR					
	Sağlık Sektörü	Aile Kurumu	Eğitim Kurumu	Ekonomi Kurumu/ Çalışma Hayatı	Siyaset Kurumu	Din Kurumu
K11		-Aile İçi İstismar				- Cenaze/Defin İşlemleri -Taziyeler
K12				-İşsizlik		-Dine Yönelim -Kadercilik Anlayış
K13	-Kriz Yönetimi -Online (Çevrimiçi) Randevu Sistemi	-Kadının Görünmeyen Emegi -Eşler Arası Çalışma	-Uzaktan Eğitim -Online (Çevrimiçi) Eğitim -Eğitimde Fırsat Eşitsizliği	-Üretimin Faaliyetlerinin Durması -İşsizlik		
K14	- Salgınla Mücadele -Hijyen Kuralları	-Aile İçi Şiddet -Kadının Görünmeyen Emegi		-Sanal Ticaret Ağı -Online (Çevrimiçi) Alışveriş -Evden Çalışma Modeli -İşsizlik		-Toplu İbadetler -Dini Hassasiyet/ (Ramazan Ayı)
K15	-Kriz Yönetimi -Sağlık Çalışanları -Toplumsal Bilinç	-Aile İçi Dayanışma -Üyeler Arası Sorumluluk Dağılımı				-Dine Yönelim (Namaz-Dua) -Kadercilik Anlayış (Sabır-Şükür)

Covid-19'un Toplumsal Kurumlara Etkisi

K16				-İthalat-İhracat Faaliyetleri -Ekonomik Kriz -Ulaşım Sektörü/(Seyahat Yasağı) -Özel Sektör Tedbirleri (Daralma) -Gelir Dağılımında ki Eşitsizlik -Mevsimlik İşçi Göçü -İşsizlik		
K17				-İthalat-İhracat Faaliyetleri -Ürün Fiyat Artışları – Yoksullukla Mücadele -Özel Sektör Tedbirleri (Daralma)	-Sosyal Destek/ Yardım	
K18	-Sağlık Çalışanları -Risk Grupları	-Aile Bağları -Çalışan Anne/ Babalar -Aile İçi Şiddet		-Evden Çalışma Modeli -Ekonomik Kriz -Kriz Fırsatçıları	-Sosyal Destek/ Yardım	- Cenaze/Defin İşlemleri -Taziyeler
K19				- Yoksullukla Mücadele -Gelir Dağılımında ki Eşitsizlik	-Sosyal Destek/ Yardım -Sosyal Dayanışma	-Kadere Anlayış
K20		-Eşler Arası Çatışma -Aile İçi Şiddet -Kalabalık Aileler	-Eğitimde Fırsat Eşitsizliği -Alt Yapı Sorunları -Merkezi Sınavlar	-İşsizlik -Özel Sektör Tedbirleri (Daralma)	-Sosyal Destek/ Yardım	- Cenaze/Defin İşlemleri -Taziyeler -Ramazan Ayı

Katılımcıların kodları ve Covid-19'un toplumsal kurumlara etkisiyle ilgili kategorilerin yer aldığı Tablo.2'de Sağlık sektöründe 8, Aile kurumunda 9, Eğitim kurumunda 9, Ekonomi kurumu /Çalışma hayatında 19, Siyaset kurumunda 2 ve Din kurumunda 6 olmak üzere

toplam 53 kategori başlığı tespit edilmiştir. Sağlık sektöründe; sağlık çalışanları, toplumsal bilinç, sağlık kurallarına uyum, kriz yönetimi, online randevu sistemi, salgınla mücadele, hijyen kuralları ve risk grupları adlı kategori başlıkları yer almaktadır. Aile kurumunda; kalabalık (geniş) aileler, eşler arası çatışma, aile içi istismar, kadının görünmeyen emeği, aile içi şiddet, aile içi dayanışma, aile üyeleri arasında sorumluluk dağılımı, aile bağları ve çalışan anne-babalar kategorileri bulunmaktadır. Eğitim kurumunda; uzaktan eğitim, eğitimde fırsat eşitsizliği, ücretli öğretmenler, eğitimde dijitalleşme, dijital okur-yazarlık, eğitim paydaşlarının (yeni eğitim sürecine) uyumu, online eğitim, eğitimde alt yapı sorunları ve merkezi sınavlarla ilgili kararları konu alan kategoriler yer almaktadır. Ekonomi kurumu ve çalışma hayatı altında yer alan kategoriler şu şekilde sıralanmıştır: küçük ölçekli işletmelerin kapanması, üretim faaliyetlerinin durması, iş hacminde yaşanan daralma, işsizlik, yoksullukla mücadele, işletmelerde daralma, işten çıkarmalar, ekonomik kriz, evden çalışma modeli, online alışveriş, online ürün tercihleri, sanal ticaret ağı(nın genişlemesi), ithalat ve ihracat faaliyetleri, ulaşım sektörü (seyahat yasağı), özel sektör tedbirleri, (toplum genelinde görülen) gelir dağılımındaki eşitsizlikler, mevsimlik işçi göçü, ürün fiyat artışları (zamlar) ve kriz fırsatçıları. Siyaset kurumunun alt kategorileri sosyal destek/yardım ve sosyal dayanışmadır. Din kurumunda ise; cenaze/defin işlemleri, taziyeler, kadercî anlayış (bakış açısı), toplu ibadetler, dine yönelim (eğilim) ve Ramazan ayı kategorileri yer almaktadır.

Covid-19'un Sağlık Sektörüne Etkisine İlişkin Bulgular

Katılımcıların sağlık sektörüne ilişkin bulguları; sağlık çalışanları, toplumsal bilinç, sağlık kurallarına uyum, kriz yönetimi, online randevu sistemi, salgınla mücadele, hijyen kuralları ve risk grupları kategorilerini içermektedir. Salgın sürecinde mesai dışı çalışma saatleri, aile ve çocuklarından uzak kalmaları ve yüksek hastalık riski taşımaları gibi nedenlerle en olumsuz etkilenen kişilerin sağlık sektöründe yer aldığına dikkat çeken katılımcı görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir:

“Bence bu süreçten en çok ve olumsuz şekilde etkilenen sağlık alanı olmuştur. Sağlık alanında sağlık kurumu, sağlık emekçileri ve hastanelerin vazgeçilmez unsurları olan hastaları da etkilemiş, büyük bir salgın tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Birçok yerin kapatılmasına ve pek çok kişinin tedbir amaçlı evde bulunmasına rağmen, sağlık kurumları zorunlu olarak kapatılmamış ve zaten fazla mesai yapan sağlıkçılara başta doktorlar ve hemşireler

olmak üzere, canları pahasına çok daha fazla mesai yaptırılmaya başlanmıştır. Hastalarla birebir ilgilendikleri için hastalık taşıyıcısı olarak görülmüş ve ailelerini tehlikeye atmamak adına onlardan ayrı kalmışlardır. Bu hastalıkla mücadelede ön saflarda yer alan birçok doktor salgına yakalanmış ve hayatını kaybetmiştir” (K9, Kadın, 24).

Türkiye'nin salgın sürecini en iyi yöneten ülkelerin başında yer aldığı ve özellikle dünyanın süper gücü olarak bilinen Amerika Birleşik Devletleri'nden çok daha iyi olduğu ifade edilmektedir. Diğer ülkelere yapılan sağlık ekipman yardımlarıyla da örnek bir davranış sergilediğine ilişkin görüşlerini katılımcılar şu şekilde ifade etmektedirler:

“Covid-19'un en çok etkilediği kurum tartışmasız sağlık kurumudur. Dünya'ya bakıldığında çoğu ülkenin sağlık sisteminin çökme noktasına geldiği görülüyor. Bunların başında Dünya'nın süper gücü ABD geliyor. Tıbbi malzemenin yetersiz kalması, hastanelerde yer kalmaması, morgların dolu olması, sağlık sistemini dünyanın süper gücü olarak düşünürsek çok kötü durumda. Türkiye'ye baktığımızda bu durumun Avrupa ülkeleri gibi kötü olmadığını görüyoruz. Türkiye bu pandemi sürecini en iyi yöneten ülkelerin başında geliyor. Ayrıca Covid-19'un olması Türkiye'de sağlık sisteminde bazı değişiklikler oluşturdu. İnsanlar artık hastaneye gidip sıra almak yerine internette görüntülü şekilde randevularını gerçekleştirebiliyorlar” (K13, Kadın, 20).

“Bir dünya devi olan Amerika bu salgınla savaşta geçer not alamadı, sağlık alt yapısı salgınla mücadelede yetersiz kaldı. Ama Türkiye sürecin başında büyük bir öngörüyle gerekli tüm tedbirleri aldı ve almaya da devam etmektedir. Şehir hastanelerinden tutun gerekli sağlık ekipman üretimine kadar bu süreci az hasarla atlattı. Türkiye görünmez bir savaşçıyla savaştığı yetmezmiş gibi tüm dünyaya kol kanat germiş ve ihtiyacı olan ülkelere elinden geldiğince sağlık ekipman yardımında bulunmuştur. Dünyada süper güçlerin yapamadığını yaparak tüm dünyaya güzel bir örnek teşkil etmiştir” (K15, Erkek, 22).

Salgın sürecinde zor koşullar altında çalışan sağlık görevlilerinin, bazı insanların virüsün yayılmasını önlemek için gerekli hassasiyeti göstermemesi ve uyulması gereken hijyenik kurallarına riayet etmemesi sonucunda işlerinin daha da zorlaştığı bilinmektedir. Katılımcının virüsün yayılmasını önlemede toplumsal bilincin önemine dikkat çektiği ve yaşanan can kayıpları göz önünde bulundurulduğunda mevcut riskin sanıldığından çok daha ciddi boyutta olduğuna ilişkin görüşleri şu şekildedir:

“İnsanlar tehlikenin boyutunu yeterince algılayamıyor ya da bu duruma kayıtsız kalmayı seçiyorlar. Verilen binlerce can kaybına rağmen tedbirler biraz gevşetildiği takdirde insanlar sokaklara dökülüyor. Toplum olarak bu virüse karşı yeteri kadar bilinçli olduğumuzu düşünmüyorum” (K8, Kadın).

Covid-19’un Aile Kurumuna Etkisine İlişkin Bulgular

Yapılan araştırmada, Covid-19’un aile kurumunu; ‘aile içi/eşler arası çatışma’, ‘aile üyeleri arasındaki orantısız sorumluluk dağılımı, kalabalık aileler, kadının görünmeyen emeği’, gibi olumsuz etkilerinin yanında ‘çalışan anne ve babaların çocuklarıyla evde vakit geçirmesi’ ve ‘aile bağlarını geliştirmesi’ gibi olumlu yönde etki ettiği düşünülen alt kategorilerin de yer aldığı görülmektedir.

Aile içi çatışma, ailede her yönden etkileşim içinde bulunan eşlerin veya diğer aile üyelerinin, kendi aralarında yaşadıkları uyum sorunu, iletişim bozukluğu, duygusal ve fiziksel açıdan zarar verici söz veya davranışlar olarak tanımlanabilir. Covid-19 sürecinin aile içi çatışmaya neden olduğunu düşünen katılımcılar, salgın sürecinde kendi evlerinde yaşanan çatışmanın aile üyelerini nasıl etkilediğini şu şekilde ifade etmektedirler:

“Virüs, anne baba ilişkilerini değiştirdi bence. Örneğin annelerimiz, ev halkının, babalarımızın bitmek bilmeyen isteklerinden bıkmış durumda, babalarımız ise işsizliğin evde oturmanın vermiş olduğu sinir ve gerginlikle sürekli bir açık arama peşinde ve bu da evdeki insanların üzerinde yoğun bir psikolojik baskı oluşturuyor” (K5, Kadın, 20).

“Erkekler evde kalmaya pek alışık olmadığı için aile üyelerine sorunlar yaşattı diyebilirim. Örneğin babam günde en az altı defa evin içinde tur atar, yetmez dışarı çıkar bostanla uğraşır. Yeni tohumlar getirir. Bostanı genişletmeye çalışır. Bu konuya annem çok kızar çünkü iş yokken babam başımıza iş açar. Haftada bir dip köşe temizlik yaptığımızda bazen mızımızlanır ‘ev temiz, daha yeni temizlediniz’ gibi söylemlerini işitiriz” (K20, Kadın, 19).

Katılımcılar tarafından; kadınların, evden çıkma kısıtlamalarının uygulanmasıyla birlikte özellikle geleneksel kapalı toplumlarda atfedilmiş kalıp rollerin (çocuk bakımı, temizlik, yemek vb.) dışında vaktini sürekli evde geçiren aile üyelerinin istek ve ihtiyaçlarını karşılamaktan da sorumlu görülmelelerinin, ev içi iş yükleri ve görünmeyen emeklerini arttırdığı ve bu durumun kadınlar açısından yıpratıcı bir süreç olduğu dile getirilmektedir. İçeride dönük kapalı yaşamın aile içi şiddet ve istismara maruz kalanlar açısından da bir

dezavantaj olarak değerlendirildiği katılımcı görüşleri şu şekilde ifade edilmiştir:

“Eve kapanmak alt yapısı sorunlu olan eski evlerde, kalabalık düzende oturanları ve aile içi şiddet görenleri daha çok zorluyor. Bu süreçte kadına yönelik şiddetin hala devam ettiği hatta belki de daha da arttığını göz ardı etmemeliyiz. Bu pandemi kadının sorumluluğunu yükünü arttırdı. Hane halkının sürekli evde olmasıyla artan işleri nedeniyle kadınlar kendilerine yeterince zaman ayıramamaktadır” (K14, Kadın, 21).

“Aile içi istismara uğrayanlar düşünüldüğünde böyle bir süreç içerisinde karşılaştıkları bu gerçeklerle nasıl baş edeceklerini bilemiyorlar” (K11, Kadın, 20).

Baba otoritesinin hâkim olduğu ataerkil aile yapısında kadın, çocuklarının ev içindeki tüm faaliyetleri, bakımı, beslenmesi ve eğitimi konusunda birincil derecede sorumlu olan kişi olarak görülmektedir. Katılımcı, okulların uzaktan eğitime geçmesiyle birlikte kadınların ev içi iş yüklerinin daha fazla arttığı ve erkeklerin sürece olan etkisine yönelik düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir:

“Okulların uzaktan eğitime geçmesiyle kadının evdeki sorumluluklarına bir de çocuğun uzaktan eğitimini takip etme, derslerini dinlemek için ona uygun sağlıklı bir ortam hazırlama eklenmiştir. Bunun dışında erkeğin sürekli evde olması, kadının işlerini daha da zora sokuyor bu yüzden de çiftler arasında birbirine tahammül güçleşiyor. Özetleyecek olursam, korona aile kurumunda çiftlerin tartışmalarına yol açtığı, evde birbirlerine tahammül edemedikleri için sürecin sonunda boşanmaların artabileceği, evde tüm yükün kadınların omuzlarına çökmesi sebebiyle aile kurumunu olumsuz etkilemiştir” (K13, Kadın, 20).

Çalışan çocuklu eşlerin, özellikle küçük yaşta çocuklarının bakımı konusunda destek hizmet sağlayan kurum veya kişilere (kreş, bakıcı vb.) başvurduğu bilinmektedir. Covid-19 salgını sürecinde birçok kamu kuruluşu ve özel şirketin tedbir amacıyla geçici olarak kapatılması, farklı meslek grubunda yer alan kişilerin (özellikle sigortalı ve devlet memuru statüsünde olanların) işlerine ara vermelerine ve evde aile üyeleri ve çocuklarına zaman ayırabilmelerine olanak sağlamıştır. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre, işe gitmek zorunda olmayan erkeklerin ev işleri konusunda eşlerine salgın öncesi döneme kıyasla daha fazla zaman ayırdığı ve destek olduğu belirtilmektedir. Bu gelişmelerin aile üyelerinin bir arada vakit geçirmelerine ve erkeklerin ev işleri konusunda eşleriyle eşit sorumluluk paylaşımına imkân yarattığı için salgın sürecinin aile kurumuna yönelik olumlu etkileri olarak değerlendirilmiştir:

“Aileleriyle fazla diyalog içinde olmayanlar aile kavramının uzun yıllar sonra ilk defa hakkını verdiler. Çalışan anne babalar çocuklarıyla daha çok vakit geçirme imkânına sahip oldular” (K18, Kadın, 22).

“Özellikle sokağa çıkma yasağıyla birlikte aile büyükleri yani evin reisinin, uzun süreli evde kalmasıyla birlikte ev işi yapan hanımlarını anlamış oldular bu süreçte. Nasıl büyük zorluklarla evi çekip çevirdiklerine tanık oldular. Babalar da bu süreçte boş kalmayarak eşlerine temizlik ve ev işlerinde yardım ederek geçer puan aldılar” (K15, Erkek, 22).

Covid-19’un Eğitim Kurumuna Etkisine İlişkin Bulgular

Katılımcıların, eğitim kurumuna etkisine ilişkin bulguları; uzaktan eğitim, eğitimde fırsat eşitsizliği, ücretli öğretmenler, eğitimde dijitalleşme, dijital okur-yazarlık, eğitim paydaşlarının (yeni eğitim sürecine) uyumu, online eğitim, eğitimde alt yapı sorunları ve merkezi sınavlarla ilgili kararlar başlıkları altında kategorileştirilmiştir.

Salgın sürecinde; ilk, orta ve yükseköğretimde uzaktan eğitim uygulamasına geçilmesi, ders saatlerinin takibi ve ödev planlaması açısından özellikle ilkökul düzeyinde hizmet veren EBA (Eğitim Bilişim Ağı)’nın bir ev ortamında ve bir ebeveyn veya yetişkin rehberliğinde yürütülmesini gerektirmektedir. Evlerde yürütülen eğitim faaliyetlerinin eşit olmayan koşullarına dikkat çeken katılımcının görüşleri şu şekilde ifade edilmiştir:

“4., 6. ve 7. Sınıfa giden üç kardeş EBA TV’deki derslerini izliyorlar. Bir de annelerinin telefonlarına öğretmenleri tarafından WhatsApp’tan atılan ödevlerini takip etmeye çalışıyorlar. Tek bir telefonu paylaştıkları için ödevlerindeki gecikmelerden ve anlamadıkları yerleri öğretmenlerine soramamaktan şikâyetçiler. 5. Sınıf öğrencisi Z. A’nın evde iki bilgisayarı ve bir tableti var. Haftanın üç günü canlı derse katılıyor. “Okulun yerini tutmuyor ama en azından (kendi) öğretmenlerimiz anlatıyor. Online dersin başında ve sonunda soru sorabiliyoruz” diye konuşuyor. Türkiye’de uzaktan eğitim sürecinde etkisini daha fazla hissettiren bir eşitsizlik var. Yani farklı sosyo-ekonomik koşullardaki bireylerin bilgi iletişim teknolojilerine erişiminde ve bunların kullanımında yaşadığı eşitsizlik. Yaşadığım şehirde (Van’da) bir lisede çalışan öğretmen, evde bilgisayarı ve interneti olmayan öğrencilerin babalarının cep telefonunu kullanmak için akşam eve gelmesini beklediklerini anlatmıştı” (K1, Kadın, 21).

Salgının toplumda dolaylı veya doğrudan tüm meslek gruplarını kısa veya uzun vadede etkilediği bilinen bir gerçekliktir

ancak eğitim kurumunda bir alt meslek grubu olarak ekonomik açıdan en fazla mağduriyet yaşayanların, ücretli öğretmenler olduğu görülmektedir. Ücretli öğretmenlik, “her derecedeki eğitim ve öğretim kurumları ile okul, kurs veya yaygın eğitim yapan kurum veya benzeri kuruluşlarda öğretmen veya öğretim üyesi bulunmaması halinde ücret karşılığı ek ders görevinin verilmesiyle”¹⁸ yürütülen bir uygulamadır. Yıllık, mazeret ve idari izin hakları bulunmayan ücretli öğretmenler, okuttukları ders saati karşılığında ücret almakta ve sigorta primleri okuttukları ders saati üzerinden yatırılmaktadır. Bu süreçte maaş alamayan ücretli öğretmenlerin durumuna dikkat çeken katılımcının ifadesi şu şekildedir:

“Covid-19 pandemisinden önce Milli Eğitim sistemi içerisinde çalışan ücretli öğretmenler girdikleri ders saati kadar ücret alıyorlardı. Fakat bu süreçten onlar da olumsuz etkilendi. Derslere verilen arayla birlikte derse giremeyen ücretli öğretmenler maaş alamamaktadır. Okullarda eğitime ara verilmesiyle birlikte bazı özel okulların mali açıdan girdikleri sıkıntıların öğretmenlere yansıdığı görülmektedir” (K1, Kadın, 21).

Bazı uzmanlar, uzaktan eğitimin anaokulundan üniversiteye kadar yardımcı bir teknik olarak kullanılmaya devam edilebileceğini ancak okullardaki *sosyal alışverişin* de eğitim sürecinin önemli bir parçası olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle salgından sonraki süreçte eğitimin tamamen sanal olmayacağı ancak senkron eğitimin yardımcı bir imkan olarak kullanılmaya devam edileceği ve eğitimciler açısından bir davranış değişikliğine yol açacağı ön görülmektedir¹⁹. Süreçle ilgili bu ön görüş, eğitimde dijitalleşmenin kaçınılmaz olduğuna dikkat çeken katılımcı tarafından desteklenmektedir. Eğitimde dijitalleşme; hem eğitim öğretim faaliyetlerindeki kalite artışına olan etkisi, hem de öğretmenlerin teknolojik bilgi donanımı gerekliliği açısından değerlendirilmektedir:

“Eğitimde dijitalleşme birçok fırsatı beraberinde getirmektedir. Bu fırsatların eğitim sistemine olumlu katkı verebilmesi için özellikle öğretmenlerin dijital eğitime adapte olması gerekmektedir. Son yıllarda yapılan yatırımlar ve eğitimlere, sınıfların, okulların teknolojik alt yapıları, öğretmenlerin teknolojik bilgi ve becerilerinde olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Bu olumlu gelişmeleri eğitim-öğretim süreçlerinin geneline yayarak ve sistemi dijital araçlarla destekleyerek hem içerisinde bulunduğumuz süreçte

¹⁸<http://www.turkhukuk sitesi.com/mevzuat.php?mid=7475> DMK (657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu/89) Erişim Tarihi: 04.06.2020

¹⁹<https://www.istanbul.edu.tr/tr/haber/doc-dr-aysen-satiroglu-covid-19-pandemisinin-sosyolojik-etkilerini-degerlendirdi-> Erişim Tarihi: 03.06.2020

hem de sonraki süreçte eğitimde kalite artışı sağlanması mümkündür. Bu süreçte öğretmenlerin teknolojik bilgi ve becerileri desteklenirken dijital eğitime uygun interaktif içerik geliştirmeleri için gereken eğitimler verilmelidir” (K7, Erkek, 23).

Salgın süreciyle birlikte dijital eğitim ortamları ve dijital okur yazarlığın eğitimin tüm paydaşları açısından salgın öncesi döneme göre daha fazla önem kazanacağı düşünülmekte, teknoloji kullanımıyla öğretmenlerin daha aktif girişimlerde bulunarak öğretimde yeni yöntem ve teknikler geliştirebilecekleri şu şekilde ifade edilmektedir:

“Uzmanlara göre salgın, teknolojinin eğitim sistemine uyarlanma sürecini ve dijital eğitim sınıflarının oluşturulmasını hızlandırmış durumda. Böylece dijital eğitim sınıflarımızın eğitim sistemimize entegre edilerek bazı olumlu değişiklikler yaratılabilir. Öğretmen, öğrenci ve velilerin teknoloji ile daha fazla kaynaşması ve teknolojiden yararlanmasını sağlayabilir. Bu şekilde öğretmen, yönetici ve eğitimin tüm paydaşları dijital okuryazarlığın önemini kavramış olacaklardır. Teknolojiyi kullanmayı ihmal etmeyen öğretmenler bu durumu fırsat bilip daha fazla aktif girişimlerde bulunabilir, yeni yöntem ve teknikler geliştirebilirler” (K7, Erkek, 23).

Covid-19’un Ekonomi Kurumu/Çalışma Hayatına Etkisine İlişkin Bulgular

Katılımcıların Covid-19’un ekonomi kurumu ve çalışma hayatına etkisine ilişkin görüşlerinin yer aldığı kategoriler şu şekildedir: küçük ölçekli işletmelerin kapanması, üretim faaliyetlerinin durması, iş hacminde yaşanan daralma, işsizlik, yoksullukla mücadele, işletmelerde daralma, işten çıkarmalar, ekonomik kriz, evden çalışma modeli, online alışveriş, online ürün tercihleri, sanal ticaret ağı(nın genişlemesi), ithalat ve ihracat faaliyetleri, ulaşım sektörü (seyahat yasağı), özel sektör tedbirleri, (toplum genelinde görülen) gelir dağılımındaki eşitsizlikler, mevsimlik işçi göçü, ürün fiyat artışları (zamlar) ve kriz fırsatçıları.

Küresel salgının en önemli toplumsal sonuçlarından biri yaşanan ekonomik gelir kaybıdır. Uzmanlar, kamu personeli dışında büyük ve küçük sermayeye ait işyerlerinde çalışan kişilerin, güvensiz koşullar altında çalışmak zorunda olanların (sokak satıcıları, seyyar satıcıları, günlük işlerde çalışanlar) ve işsizlerin, işini kaybedenlerin salgın koşullarından büyük yara aldığını belirtmektedir²⁰. Çoğu

²⁰ <https://www.istanbul.edu.tr/tr/haber/doc-dr-aysen-satiroglu-covid-19-pandemisinin-sosyolojik-etkilerini-degerlendirdi> - Erişim Tarihi: 03.06.2020

işyerinin kapanması, ihracat faaliyetlerinin yavaşlaması, ülke sınır kapılarının kapanması ekonomiyi olumsuz yönde etkileyen gelişmelerdir. Katılımcılar, salgın sürecinin en önemli ekonomik etkilerin, işsizlik sonucu gelir kaybı yaşayan insanların şartları ve asgari ücretli ailelerin yaşadığı geçim sıkıntısı olduğuna şu şekilde dikkat çekmektedir:

“Ben bu soruyu işsizliği ele alarak değerlendirmek istiyorum. Mesela asgari ücret ile zar zor geçinen bir vatandaş iki ay boyunca evinde kalmak zorunda kaldı. Bu iki ay içerisinde biriken kiralar, faturalar, evin ihtiyaçları vb. sorunlar daha doğrusu zorluklar çekti. Ayrıca pandemi süreci, bütün süreçleri, olguları, çelişkileri hızlandırdı. Örneğin, yoksulluk. Yoksulluğu daha da hızlandırdı, fakir olan daha da fakirleşti” (K3, Kadın, 21).

“Pandemiden dolayı özel sektörün çalışmalarına, faaliyetlerine ara vermesi, işsizlik oranını artırmıştır. Yasal olarak işten çıkarılmaların bu süreçte yasak olması da maalesef etkili olamamıştır. Enflasyonun artması, doların yükselmesi, ülkelerin ekonomik açıdan içe kapanık bir hal alması ihracatı da etkilemiştir. Bu durum gelişmekte olan ülkeler için ekonomik krizin kapıda olduğu işaretini vermektedir. Seyahat yasağının olması da mevsimlik işçi göçü olan tarım sektörü için de krizin kaçınılmaz olduğunu ortaya koymaktadır” (K16, Kadın, 22).

“Covid-19 sebebiyle Türkiye ekonomik bir çöküş yaşadı. Çoğu işyerinin kapanması iş sektörlerinin durmasına yol açtı ve bu ekonomik akışı kesti. Çevremdeki çoğu insan geçim sıkıntısı çekiyor ve devletin bu kadar işsiz insana bakabilmek için ekonomik alt yapısı yetersiz kaldı. Geçim sıkıntısı can sıkı bir mevzu. Bu virüsle birlikte toplumlardaki eksik ve çatlak görüntüler gün yüzüne çıktı. Umarım bu çatlaklar sıvayla örtülmek yerine yıkılıp daha sağlam bir yapı inşa edilir” (K8, Kadın, 21).

Küreselleşmeyle birlikte dünya çapında yaşanan bir salgının etkilerine ekonomik açıdan hiçbir ülkenin kayıtsız kalamayacağı gibi Türkiye'nin de bu krizden olumsuz yönde etkilendiği, alınan tedbirlere karşın üretim faaliyetleri durdurulan hizmet ve ulaşım sektörlerinin ekonomik açıdan devlet bütçesine zarar verdiği belirtilmektedir:

“Ekonomik açıdan dünya çapında bir kriz yaşandığında Türkiye'nin de bunun dışında kalamayacağını söylemek gerekir... Türkiye'de ilk Covid-19 vakasının açıklanmasından sonra ekonomik açıdan birçok tedbir alındı. Bu kapsamda eğlence yerleri, spor tesisleri ve lokanta gibi yerlerin faaliyetleri durduruldu. Havayolu ile ulaşım da kısıtlamalara gidildi. Bazı işyerlerinin faaliyetleri durdurulunca doğal

olarak bu işyerlerine girdi sağlayan sektörlerin de üretiminde düşüş, daralma ve istihdam kaybı yaşanacak. Daralan sektörlerde işten çıkarma ve ücretsiz izin gibi etkenlerle bu sektörlerde çalışanların gelirleri de düşecek... alınan ekonomik tedbirlerin doğrudan etkilediği küçük işletmelerin kapalı olması durumunda işçilere ücret ödenmesinin mümkün olmadığı açık bir şekilde ortadadır” (K2, Kadın, 21).

Dünya genelinde yaşanan herhangi bir kriz durumunda, toplumların kültürel yapısı ve günlük alışkanlıklarına bağlı olarak talep yoğunluğu değişen tüketim maddelerinde haksız fiyat artışları veya stokçuluk gibi krizi fırsata çevirmeye çalışan olumsuz girişimlerin olduğu bilinmektedir. Katılımcılar devlet denetimlerine karşın salgın sürecinde artan zamlara ve kriz fırsatçılara ilişkin görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir:

“Devletin fiyat artışında denetimleri olmasına karşın, temel gıda ürünleri bu süreçte tavan yaptı. Sarımsak ve soğan, gram altın fiyatına yaklaşmakta. Dolar ve Euro, 7'nin²¹ çok üzerinde, çeyrek altın sadece 2-3 aylık bir sürede 130-140 TL'lik bir artış gösterdi. Faturalarda herhangi bir indirim gitmeyen tedarikçiler ortalama tüketim üzerinden fatura kesmek gibi bir uygulamaya başvurdular. Tüm bu verileri ele alırsak geliri azalan veya sifıra inen halkın bu süreçte faturalar bir kenara kira ve temel ihtiyaçlarını karşılaması imkânsız bir hal aldı. İşyerini kapatmak zorunda kalan küçük hizmet sektörü işleteni kira desteği alamadan 3 aydan beri kapalı. Vatandaş ve esnaf ekonomik anlamda zorda iken salgın sürecinin etkisiyle tam bir sefalete mahkûm oldu” (K17, Erkek, 27).

“Her toplumsal krizde olduğu gibi bu salgında da krizi fırsata çeviren insanlar oldu. Kolonya, maske, dezenfektan gibi hijyen ürünleri ve bazı temizlik ürünleri normal fiyatının üstünde satılmaya başlandı” (K18, Kadın, 22).

Covid-19'un insanların tüketim alışkanlıkları ve temel gereksinimlerini değiştirdiği ve bu süreçte daha çok online alışverişin tercih edildiği belirtilmektedir. Katılımcı, alışveriş yöntemiyle birlikte insanların temel ihtiyaçlarındaki önceliklerinin de değiştiğini ve hastalıktan korunmayla ilgili önlemlere ilişkin toplumun yaşadığı hassasiyete bağlı olarak doğal ürünlere yönelik tüketim talebinin arttığı ifade edilmektedir:

“Süreçle birlikte evlerde yaşamının bir gereksinimi olan online alışveriş sonrasında uzaktan gıda alışverişleri hızlı bir şekilde artış gösterdi. İnsanlar evlerine çekilirken tüm ihtiyaçlarını online

²¹ Görüşmenin gerçekleştiği 09.05.2020 tarihli döviz kuru baz alınmıştır.

olarak hem temassız hem de hareketsiz karşılaşmak zorunda kaldılar. Sağlıklı beslenme ve bağışıklığı güçlü tutmanın daha da önemli olduğu bu dönemde tüketicilerin vitamin, bal ve aktar ürünlerine yönelmesi sonucunda sağlıklı ürünler kategorisinin satışı da yükselişe geçti. Örgü ve el işi gibi hobi siteleri evde daha fazla vakit geçiren tüketicilerden yüksek ilgi gördü” (K9, Erkek, 24).

Covid-19'un Siyaset Kurumuna Etkisine İlişkin Bulgular

Katılımcıların Covid-19'un siyaset kurumuna etkisiyle ilgili fikir beyan etmedikleri görülmüştür. Sınırlı sayıda katılımcı, sadece devletin uyguladığı sosyal destek ve yardım kampanyalarına dikkat çekerek, araştırmada tek bulgu olarak yer alan bu kategoriye ilişkin düşüncelerini paylaşmışlardır. Elde edilen katılımcı görüşleri, devlet tarafından alınan tedbirlerin, yapılan sosyal destek ve maddi yardımların toplumsal ihtiyaçları karşılamada ancak kısa vadeli çözümler üretebileceği yönündedir:

“Bu süreçte devlet tarafından yapılan gıda ve para yardımları çalışamayan bireyler için destek oldu. Yapılan bu sosyal yardımlar bu zor sürecin etkilerini biraz daha azalttı. Fakat bu süreçte çalışamayan işçi sayısı çok fazla olduğundan yapılan sosyal yardımlar yeterli düzeyde değildir” (K4, Kadın, 23).

“Bu süreçte devlet tarafından yapılan gıda ve para yardımları çalışamayan bireyler için destek olur. Yapılan bu sosyal yardımlar, yaşanan bu zor sürecin etkilerini biraz daha azaltır. Fakat yapılan sosyal yardımlar yeterli düzeyde değildir. Bu süreçte çalışamayan işçi sayısı çok fazla olduğundan sosyal yardımlar daha fazla yapılmalıdır” (K3, Kadın, 21).

Covid-19'un Din Kurumuna Etkisine İlişkin Bulgular

Katılımcıların Covid-19'un din kurumuna etkisine ilişkin görüşlerinde; cenaze/defin işlemleri, taziyeler, kadercı anlayış (bakış açısı), toplu ibadetler, dine yönelim (eğilim) ve Ramazan ayı kategorileri yer almaktadır. Covid-19 salgınıyla birlikte ‘sadece hayatta kalmaya odaklanan’ toplumların, dini ibadet ve ritüellerine ilişkin uygulamalarında zaruri nedenlerden kaynaklı bazı değişiklikler yapıldığı ve bu değişikliklerin; ölen insanların defin işlemleri, cenaze törenleri ve taziye kabulleri gibi konular olduğu bilinmektedir. Birçok ülke, virüsün yayılmaması için Covid-19 salgınıyla hayatını kaybeden insanları yıkamadan defnetmek zorunda kaldı. Katılımcı bu durumun toplumda rahatsız edici bir etkiye neden olduğunu belirtmektedir:

“Ölen insanların yıkanmadan gömülmesi, herhangi bir cenaze töreninin yapılmaması dini açıdan toplumları kötü etkiledi” (K18, Kadın, 22).

Bazı düşüncelerin, salgının nedeninin dini yaşamdan uzaklaşmanın bir bedeli olarak toplumlara bir ‘uyarı ve ceza’ niteliğinde ilahi bir güç tarafından gönderildiği şeklinde yorumlandığı görülmektedir:

“Toplumun belli bir kesimi virüsün çıkış nedenini ilahi bir ceza olarak gördü. Çünkü onlara göre Allah’a topluca ibadet edilen yerlerin kapatılmasına sebep olan Covid-19 virüsü ancak ilahi bir ceza olarak açıklanabilir. Bu düşünce doğrultusunda toplumumuzda dindarlık kavramı yoğun bir şekilde konuşulmaya başlandı” (K6, Erkek,29).

Katılımcı görüşünden elde edilen bulguya göre Covid-19 salgını sürecinde bazı insanlar tarafından, salgın hastalık ve doğal afetlerle mücadelede, kaderci bir bakış açısı geliştirildiği ve virüsün bulaşıcılığı konusunda gerekli hassasiyetin gösterilmediği ifade edilmiştir:

“Yasaklar uygulanmasa çoğu kronik hasta ve yaşlının evde kalmayacağına eminim. Bu durum virüsün daha hızlı bir şekilde yayılmasına neden olurdu ancak buna rağmen çoğu insan bu virüse kaderci bir anlayışla yaklaşıyor” (K8, Kadın, 21).

“Covid-19 virüsü dünyada ortaya çıktığında Çinliler teker teker sokaklarda öldüğünde çevremdeki insanların söyledikleri şey ‘ölsünler, onlar kâfir zaten nüfusları da çok bir şey olmaz’ şeklindeydi. İnsanlarımız umursamaz bir halde ‘bize bir şey olmaz’ düşüncesi vardı ta ki İstanbul’da ilk vaka çıkana kadar. Sıra bize gelince artık toplumumuz bir suçlu aramaya başladı. ‘Uçuşları neden durdurmuyorlar?’, ‘umrecileri ülkeye almayın’ gibi eleştiriler yapılmaya başlandı” (K19, Erkek, 25).

Bir katılımcı salgın sürecinde dine (İslamiyet’e) ilgi ve yönelimin arttığını, bu ilginin artmasında ölüm korkusunun etkili olduğunu düşünmektedir. Konuyla ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir:

“Din konusunda farklı inançta olan kişi ve ülkelerin Müslümanlığa olan ilgisinin arttığını düşünüyorum. İtalya’da bir kilisede ezan okunmaya başlandı. Müslüman kişilerde ise kıyamet kopacak korkusu arttı. Çevremde karşılaştığım namaz kılmayan kişiler namaza başladı ölüm korkusundan. Aslında virüs birçok şeyi değiştirdi” (K12, Kadın, 21).

Araştırmada din kurumuna yönelik elde edilen bir başka bulgu toplulukla birlikte yapılan ibadetlerle ilgilidir. Özellikle Ramazan

ayında camilerde cemaatle birlikte kılınan teravih namazlarının, salgın sürecinde gerçekleştirilememesinin insanların psikolojilerini olumsuz yönde etkilediği belirtilmektedir. Katılımcı, salgın sürecinde yasaklanan toplu ibadetin, bazı insanlar için dini bir ritüel olma dışında, bir sosyalleşme aracı olarak da algılandığı yönünde görüş bildirmiştir:

“Bu süreçten en çok etkilenen toplumsal kurumlardan biri de din kurumudur. Pandemiyle birlikte diyanetin ‘insanlar Cuma namazı yerine evlerinde öğle namazı kılabilirler’ açıklaması insanlarda bir boşluk yarattı. Çünkü cami özellikle belli bir yaşın üstündeki insanlar için sadece ibadet değil aynı zamanda sosyalleşme aracı, boş zamanları değerlendirip rehabilite olma mekânıdır ancak şu an insanlar camilerde cemaatle birlikte namaz kılamıyorlar. Ramazan ayının gelmesiyle, insanlar arasında dayanışmayı sağlayan teravih namazlarının evlere sığdırılmaya çalışılması birlikteliği zorlayarak bireyselliği ön plana çıkarmıştır” (K14, Kadın, 21).

Sonuç

Covid-19 salgınının toplumsal kurumlara etkisine yönelik yapılan bu araştırma sonucunda, salgının başta sağlık hizmetlerinde çalışan tüm paydaşlar olmak üzere toplumdaki her kurum ve bireyi genel anlamda olumsuz yönde etkilediği ve aile, eğitim, ekonomi, siyaset ve din kurumlarının yapı ve işleyişinde uzun veya kısa vadede etkili birtakım değişikliklere yol açtığına yöneliktir. Salgın sürecinde tüm meslekler içinde en yüksek risk grubunda yer alanlar, kişisel koruyucu ekipmanlar kullanmalarına karşın hastalarla doğrudan temas kurdukları için sağlık çalışanlarıdır. Sağlık Bakanlığı'nın, ilk Covid-19 pozitif vaka görüldüğü günden bu yana sürecin her aşamasının -ülke genelindeki tüm sağlık birimleriyle birlikte-takibi konusundaki hassasiyeti, gelişmeler hakkında kamuoyunun düzenli olarak bilgilendirilmesi, sağlık ihtiyaçlarıyla ilgili gerekli alt yapı hazırlıkları, bazı ülkelere yapılan sağlık ekipman yardımları, şehir hastanelerinin kurulması, online hasta bakılması gibi daha birçok gelişmeyle birlikte, salgınla mücadelede yürüttüğü hizmet alanında Türkiye, dünya genelinde krizi en iyi yöneten ülkeler arasında yer almaktadır. Araştırma sonucunda, ülke çapında alınan sıkı tedbirlere rağmen, toplumda salgından korunmaya yönelik gerekli hijyen ve sosyal mesafe kurallarına uyum konusunda birtakım aksaklıkların yaşandığı belirtilmiş ve bu kural ihlallerinden bazılarının toplumun -bireyci olmayan- kültürel yapısıyla ilgili olduğu anlaşılmıştır.

Salgın süreci aile kurumu açısından değerlendirildiğinde; dışarı çıkma kısıtlamalarıyla birlikte, aile üyeleri zamanını sürekli

evde geçirmiştir. Ev işleri konusunda görev ve sorumluluk dağılımı üyeleri arasında eşit dağılım gösteren, çalışan anne-babalar ve/veya çekirdek aileler açısından bu durum pozitif bir etkileşim sağlamış; anne, baba ve çocukların farklı programlarla, eğitici faaliyetlerle birlikte nitelikli ve olumlu zaman geçirmesine neden olmuştur. Ancak bazı geniş aile yapılarında kadınların hane içi tüm işleri yüklenmiş olması ve -tam zamanlı- evde kalan aile üyelerinin istek ve ihtiyaçlarını tek başına karşılamaya çalışması, sürecin kadınlar açısından yıpratıcı olmasına neden olmuştur. Bu süreçte tüm ilk, orta ve yükseköğretim kurumlarının uzaktan eğitime geçmesiyle birlikte -özellikle küçük yaş grubu çocuk sahibi olan- kadınların ev içi iş yüklerine, çocukların evdeki eğitim faaliyetlerinin düzenlenmesi, ödev takibi ve kontrolü gibi yeni sorumluluk alanları eklenmiş ve hane üyeleri arasında kadınlar açısından eşit olmayan bu sorumluluk dağılımı, aile içi çatışmalara neden olabilmektedir.

Salgının toplumda yayılmasını önlemek amacıyla her tür ve kademede okulların kapatılması nedeniyle, ev ortamında gerçekleştirilmesi planlanan uzaktan eğitimden her öğrencinin eşit düzeyde faydalanmadığı anlaşılmıştır. Sosyo-ekonomik gelir düzeyi düşük ve -farklı eğitim kademelerinde öğrenim gören- çok çocuklu ailelerde her çocuk için ayrı bir öğrenme ortamı oluşturulamaması, bilgisayar, tablet, akıllı telefon vb. dijital cihazlara erişim olanaksızlığı gibi durumlar, bazı öğrencilerin mağduriyet yaşamasına neden olmuş ve böylece 'eğitimde fırsat eşitsizliğinin' bir çatışma türü olarak kendisini *evlerde* yeniden inşa ettiği sonucu ortaya çıkmıştır. Araştırmadan elde edilen bir diğer sonuç, Covid-19'un toplumda en olumsuz etkilediği kurumun ekonomi olduğu ve toplumdaki en büyük sorunun çoğu işyerinin kapanması ve ihracat faaliyetlerinin yavaşlaması nedeniyle başta işsizlik olmak üzere, güvensiz koşullarda ve gününbirlik işlerde çalışmak zorunda olan insanların salgın sürecinde yaşadığı geçim sıkıntısıdır.

Geleneksel toplum özellikleri gösteren Türkiye, bu yönüyle muhafazakâr bir yapıya sahiptir. Salgınla birlikte belirli yaş grubunun üstünde yer alan kişilere uygulanan dışarı çıkma ve kalabalık gruplar halinde bir arada bulunma yasakları, camilerin toplu ibadete kapatılması, hac ve umre ziyaretlerinin yasaklanması gibi bazı uygulamaların, Müslümanların dini açıdan kutsal saydığı Ramazan ayına rastlaması, toplumun moral değerleri açısından kırılmalı bir dönemin yaşanmasına neden olmuştur. Taziye, cenaze ve defin işlemlerindeki uygulama değişiklikleri de -ölülerin yıkanmadan defnedilmesi, cenaze namazına katılımlardaki sosyal mesafe zorunluluğu ve kişi sınırlamaları, taziyelerin yapılmaması- toplumun

genel ahlaki yapısıyla çeliştiği için hassasiyeti artıran salgının olumsuz etkilediği bir başka sonuç olarak değerlendirilmiştir.

Kaynakça

- Agamben. G. (2020). Çivisi Çıkan Dünya –Covid-19 Salgını Üzerine Muhasebeler- içinde *Covid-19 Tartışmasına Dair Yazılar* (s.11-16). Ünal, E. (Der.). İstanbul: Runik KitapYayımları
- Aydın, M. (2013). “Toplumsal Yapı ve Kurumlar” *Sosyolojiye Giriş* (içinde s.113-134). (Çapçioğlu, İ. ve Beşirli, H.). Ankara: Grafiker Yayınları
- Bal, H. (2015). *Sosyolojide Yöntem ve Araştırma Teknikleri (Uygulamalı-Örnekle)*. (2. Basım). İstanbul: Sentez Yayıncılık
- Duman, Z. (2016). *Sosyolojik Açıdan Deprem ve Din*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Fichter, H. J. (2012). *Sosyoloji Nedir?* (2. Baskı). Çelebi, N. (Çev.). Ankara: Anı Yayıncılık
- Geray, H. (2014). *İletişim Alanından Örneklerle Toplumsal Araştırmalarda Nicel ve Nitel Yöntemlere Giriş*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları
- Giddens, A. ve Sutton, W. P. (2014). *Sosyolojide Temel Kavramlar*. (2. Baskı). Esgin, A. (Çev.). Ankara: Phoenix Yayınları
- Kümbetoğlu, B. (2012). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. (3. Baskı). İstanbul: Bağlam Yayıncılık
- Schaefer, R. T. (2013). *Sosyoloji*. (12. Baskı). Coşar, S. (Çev.). Ankara: Palme Yayıncılık.
- Subaşı, N. (2017). *Din Sosyolojisi*. (2. Baskı). İstanbul: Dem Yayınları.
- Tanuro, D. (2020). Çivisi Çıkan Dünya –Covid-19 Salgını Üzerine Muhasebeler- Ünal, E. (Der.) içinde “Covid-19 Üzerine Sekiz Tez” (s.53-56). Turhan, E. (Çev.). İstanbul: Runik Kitap Yayınları.
- Topses, M. D. (2018). *Eğitim Sosyolojisi* (3.Basım), Ankara: Nobel Yayıncılık
- Yıldırım, A. Şimşek, Ha. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemi*. (Genişletilmiş 9. Baskı). Ankara: Seçkin Yayınları
- Zencirkıran, M. (2018). *Sosyoloji*. (7. Baskı). Bursa: Dora Yayınları

Web Kaynakları

<https://www.worldometers.info/coronavirus/> (Erişim Tarihi: 01.07.2020)

- https://www.ttb.org.tr/makale_goster.php?Guid=4da9a49c-7674-11ea-b329-aa051764b049 (Erişim Tarihi: 27.06.2020)
- <https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/tr/> (Erişim Tarihi: 27.06.2020)
- <https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/tr/toplumda-salgin-yonetimi.html> (Erişim Tarihi: 27.06.2020)
- <https://www.istanbul.edu.tr/tr/haber/doc-dr-aysen-satiroglu-covid-19-pandemisinin-sosyolojik-etkilerini-degerlendirdi-> (Erişim Tarihi: 03.06.2020)
- <http://tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21779> (Erişim Tarihi: 29.06.2020)
- https://aybu.edu.tr/yulisa/contents/files/ULI%CC%87SA12_Kovid_19_Ekonomik_Etkiler.pdf (Erişim Tarihi: 27.06.2020)
- <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/korona-ile-mucadele-modelleri-cin-nasil-basardi-41472229> (Erişim Tarihi: 09.06.2020)
- <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51973784> (Erişim Tarihi: 09.06.2020)
- <https://www.trthaber.com/haber/gundem/turkiyede-ilk-koronavirus-vakasi-tespit-edildi-466216.html> (Erişim Tarihi: 09.06.2020)
- <https://www.icisleri.gov.tr/65-yas-ve-uzeri20-yas-altikronik-rahatsızligi-bulunan-kisilerin-sokaga-cikma-kisitlamasi-istisnasi-genelgesi> (Erişim Tarihi: 09.06.2020).
- <https://covid19.saglik.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 30.06.2020)
- <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29555/29-mayista-camilerimize-kavusacagiz-hasret-ve-ozlem-bitecek> (Erişim Tarihi: 23.05.2020)
- <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-1/insirah-suresi-94/ayet-1/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1> (Erişim Tarihi: 08.06.2020)
- <https://www.diyaret.tv/90-bin-camiden-dua-sesleri-yukseldi> (Erişim Tarihi: 08.06.2020)
- <https://www.hurriyet.com.tr/avrupa/italyada-koronaya-karsi-hep-birlikte-dua-ettiler-41498217> (Erişim Tarihi: 08.06.2020)
- <https://www.cnnturk.com/dunya/italyada-aksam-ezani-polis-aracindan-okundu> (Erişim Tarihi: 08.06.2020)
- <http://www.turkhukuk sitesi.com/mevzuat.php?mid=7475> DMK (657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu/89) (Erişim Tarihi: 04.06.2020)

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 429-458

Covid-19 Salgınında Markaların Twitter Kullanımları Üzerine Bir İnceleme

An Analysis on Twitter Usage of Brands in Covid-19 Pandemics

• Beris ARTAN ÖZORAN*

*Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, Ankara / Türkiye.
Assist. Prof., Ankara University, Faculty of Communication, Department of Public Relations, Ankara / Turkey.
bartan@ankara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1814-4323

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma

Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Date Received:

15/06/2020

Kabul Tarihi / Date Accepted:

05/07/2020

Yayın Tarihi / Date Published:

15/07/2020

Atrf: Artan Özoran, B. (2020). Covid-19 Salgınında Markaların Twitter Kullanımları Üzerine Bir İnceleme. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 429-458

Citation: Artan Özoran, B. (2020). An Analysis of Twitter Usage of Brands in Covid-19 Pandemics. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Outbreak Diseases Special Issue, 429-458

Öz

Tüketim anlayışındaki değişimle birlikte, tüketicilerin markalardan beklentileri de dönüşmektedir. “İhtiyaç temelli” tüketimden, “anlam temelli” tüketime geçişle birlikte, artan sayıda tüketici markalardan sosyal sorunların çözümü konusunda duyarlı olmalarını sorumluluk almalarını beklemektedir. Markaların toplumsal sorunlara yönelik tutumları özellikle kriz dönemlerinde daha önemli hale gelmektedir. Covid-19 virüsü ortaya çıkışından kısa bir süre sonra, bütün dünyanın ortak sorunu haline gelmiştir. Salgının pek çok ülkede ekonomik, siyasi, toplumsal ve kültürel etkileri olmuştur. Bu dönemde markaların salgına yönelik tutumu ve izlediği iletişim stratejisi, markanın geleceği için büyük bir önem taşımaktadır. Makale kapsamında Türkiye'nin en değerli 10 markasının (Brandfinance, 2019) salgının ilk iki ayındaki Twitter paylaşımlarının incelenmesi amaçlanmaktadır. Nicel ve nitel içerik analizi yöntemiyle 10 markanın paylaştığı 510 tweet, belirlenen kategoriler çerçevesinde incelenmiştir. Sonuç olarak, markaların paylaşımlarının büyük oranda salgın ile bağlantılı olduğu görülmüştür. En çok beğeni alan kategoriler “sağlık çalışanlarına teşekkür”, “çalışanlarına teşekkür” ve “umut mesajı” içeren paylaşımlarken; en çok yorum alan paylaşımların “ücretsiz yapılan uygulamalar” ve “ekonomik destek” ile ilgili olduğu bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Marka, tüketim, Covid-19, kriz, twitter.

Abstract

With the change in the understanding of consumption, the expectations of the consumers from the brands are also transformed. With the transition from “need-based” consumption to “meaning-based” consumption, an increasing number of consumers expect brands to take responsibility for social good. Shortly after the appearance of the Covid-19 virus, it has become the common problem of the world. In this period, the response of the brands to the epidemic and the communication strategy have great importance for the future of brands. In this article it is aimed to analyze how 10 most powerful Turkish brands use their Twitter accounts in the first two months of the epidemic. With the quantitative and qualitative content analysis method, 510 tweets shared by 10 brands were examined within the framework of the specified categories. As a result, it was observed that the shares of the brands were largely related to the epidemic. While the categories that received the most appreciation included “thanking healthcare workers”, “thanking employees” and “message of hope”; it was found that the shares with the most comments were related to “free applications” and “economic support”.

Keywords: Brand, consumption, Covid-19, crisis, twitter

Giriş

Covid-19 salgınıyla birlikte, bütün dünya hazırlıklı olmadığı bir kriz ortamıyla karşı karşıya kalmıştır. Salgının oluşturduğu kriz ortamının ekonomik, siyasi, toplumsal ve kültürel sonuçları olmuştur. Salgın nedeniyle uygulanan önlemler kapsamında pek çok ülke alışveriş merkezleri, kafeler, mağazalar gibi insanların sosyal mesafelerini korumalarının zor olduğu kalabalık mekânları belirli süreler için kapatmıştır. Salgının oluşturduğu ortam ve uygulanan önlemlerin bütün dünya için ciddi ekonomik ve politik sonuçları olmuştur. Bu etkilerin salgın sonrası dönemde de devam edeceği öngörülmektedir. Makro etkilerin yanı sıra, salgının mikro düzeyde bireyler üzerinde de etkileri olduğu görülmektedir. Ekonominin daralması iş kayıplarını ve maddi sorunları beraberinde getirirken, bireylerin gündelik alışkanlıklarının da değiştiği görülmektedir. Örneğin, Ipsos’un (2020) yaptığı araştırmaya göre, bireylerin günlük ve sıradan aktivitelere karşı tutumları değişmiştir. “Evde kalma” süreciyle birlikte insanlar, mutfakta geçirdiği zamandan keyif almaya ve bunların sunumlarını sosyal medyadan paylaşmaya başlamıştır. Evde spor yapma alışkanlıkları artmış, çevrimiçi eğitimler, görüntülü konuşma gibi uygulamalarının kullanımının artmasıyla internet hayatın daha büyük bir bölümünü kaplamaya başlamıştır.

Covid-19 salgınıyla başlayan bu değişimlerin, tüketim davranışı üzerinde de etkisi bulunmaktadır. Krizle birlikte, pek çok ülkede Gayri Safi Milli Hasılanın düşeceği öngörülmektedir. Kotler’e (2020: 14-15) göre Covid-19 krizi bittikten sonra, kapitalizm yeni bir

aşamaya geçecektir. Kapitalizmin yeni aşamasında zayıf markalar ve şirketler iflas edecek, müşteriler bu şirketlerin yerine güvенеbilecekleri alternatifler arayacaktır. İş kayıplarının devam etmesi nedeniyle, insanlar paralarını daha dikkatli harcayacaktır. Tüketiciler ne tüketeceği ve tüketmeye ne kadar ihtiyaçları olduğu konusunda daha çok düşünecektir.

Bunun yanı sıra, Kotler (2020: 15) tüketicilerin markalardan beklentilerinin de değişeceğini söylemektedir. İnsanlar dünyanın kırılğanlığı, su ve hava kirliliği gibi konularda daha bilinçli olacaktır. Dolayısıyla markalardan kâr etmek dışındaki “büyük amaçlarını” paylaşmaları ve toplumsal faydaya nasıl hizmet ettiklerini anlatmaları istenecektir. Kolster (2020: 9) de marka aktivizminin son yıllarda iletişim alanında önemli bir kavram olduğunu belirtmiş, pek çok markanın okyanustaki plastik atıklar ya da sosyal eşitlik gibi sosyal ve çevresel sorunlar etrafında çalışmalar gerçekleştirdiğini söylemiştir. Markaların çevresel ve sosyal sorunlara duyarlılığının Covid-19 salgını sonrasında daha da önem kazanacağını öngörmektedir. Kriz zamanlarında “kahramanlara” ihtiyaç duyulduğunu söyleyen Kolster (2020:20) bu kahramanların gerçek sorunlara odaklanması gerektiğinin altını çizmiştir. “Piyanoyla çalınmış dramatik bir melodi eşliğinde sarf edilen tatlı sözlere değil”, tüketicilerin markaların üstlenebileceği anlamlı rolleri keşfetmelerine, faydalı olmaya çalışmalarına ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda markaların çalışanlarına yönelik tutumları da salgın döneminde önem kazanmıştır. “Çalışanın Yükselişi” araştırmasıyla Covid-19 krizinde markaların çalışanlarına nasıl davrandığının, onlara ne tür desteklerde bulunduğunun daha yakından takip edildiği, eleştirildiği ve övgüyle bahsedildiği görülmüştür (Arslan, 2020: 50-51).

“Trust Barometer Special Report” araştırması da benzer sonuçları ortaya koymuştur. Araştırmaya göre, bireyler salgın döneminde markalardan sorumluluk almalarını, sorunlara anlamlı ve uygun yanıtlar geliştirmelerini, bireyleri bilgilendirme ve sakinleştirmeye yardımcı olmalarını, çalışanlarını desteklemelerini beklemektedir (Edelman, 2020: 5-20). Markaların bu dönemdeki tutumunun, marka-müşteri arasındaki güven ilişkisini etkileyeceği öngörülmektedir. İnsanların hayatlarının bağlam ve düzeni değiştiğinde, markalara yönelik beklentileri de farklılaşmaktadır. Markaların bu yeni gerçeklik durumuna nasıl yanıt vereceklerini düşünmeleri önemlidir. Ancak pek çok markanın bu konuda ne yapacaklarından emin olmadıkları görülmektedir (Murphy and Strong, 2020). Bu görüşler ve araştırmalar post-salgın döneminde marka-tüketici iletişiminde öne çıkacak kavramların “marka amacı”, “sosyal

sorumluluk”, “toplumsal sorunlara duyarlılık” olduğunu göstermektedir.

Covid-19 krizinde markaların iletişim çalışmaları tüketicilerin markaların salgına yönelik tutumu konusunda bilgi edinmeleri açısından oldukça önemlidir. Salgın döneminde uygulanan “evde kal” çağrıları ve sokağa çıkma yasaklarıyla, sosyal medya kullanımında bir artış olduğu da göz önünde bulundurulduğunda, markaların sosyal medya paylaşımları, tüketicilerle iletişim kurmaları, salgın dönemindeki katkıları konusunda tüketicileri bilgilendirmeleri ve diyalog olanağı sunduğu için tüketicilerden geri bildirim almaları için önemli bir araç olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda makalede, Brandfinance (2019) tarafından belirlenen Türkiye’nin en değerli 10 markasının salgının ilk iki ayında Twitter kullanımlarının incelenmesi amaçlanmaktadır.

“İhtiyaç” Temelli Tüketimden “Anlam Temelli” Tüketime

Tüketim insanlığın ortaya çıkışından beri var olmakla birlikte, “ihtiyaç temelli” bir eylemden “anlam temelli” bir eyleme dönüşmüştür. Özellikle 21.yüzyılda kimlik oluşturma sürecinin önemli bir parçası haline gelmiştir. Yaklaşık yarım milyon yıl önce insanlar yalnızca doğada hazır bulunan besinleri tüketerek hayatlarını sürdürmüşlerdir. Zaman içinde başta nüfusta yaşanan artış olmak üzere (Özüşen ve Yıldız, 2012: 2), üretim, iletişim ve ulaşım teknolojilerindeki dönüşümle birlikte hem tüketime olan ihtiyaç artmış hem de tüketime yüklenen anlam değişmiştir.

“Tüketim” sözcüğü uzun bir süre, “yiyip bitirmek, ziyan etmek, harcamak” gibi olumsuz anlamlarıyla kullanılmıştır. 18.yüzyılda yaşanan kırılmayla, olumsuz yan anlamlarını korumakla birlikte tüketimin yansız bir kavram olarak kullanılmaya başlandığı, bugünkü popüler anlamına geçişin ise 20.yüzyılın ortalarında gerçekleştiği görülmektedir (Williams, 2005: 95-96). Tüketimin anlamında yaşanan bu dönüşümün, tüketim alışkanlıklarındaki dönüşümle yakından ilgili olduğu bilinmektedir.

Sanayi devriminin ortaya çıkışıyla birlikte, insanlık tarihinde ilk kez “seri tüketim”den söz edilmeye başlanmıştır. Sanayi devriminden önce lüks tüketim sadece belirli ve küçük bir sınıf için mümkündür ve bu küçük sınıfın parayı harcamak için kullanacak yerleri sınırlıdır (Huberman, 2009). Sanayi devrimiyle birlikte, seri üretim ortaya çıkmış ve tüketim yalnızca küçük bir sınıfın ulaşabileceği bir ayrıcalık olmaktan çıkmıştır. Böylelikle artık herkes “tüketici” olarak tanımlanmaya başlamıştır. Üretim, ulaşım ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerle birlikte ürünlerin sayısı ve çeşitliliği artmıştır.

Yalnızca 6 yüzyıl önce, Ortaçağ'da “biraz tuz ve biraz demir dışında hemen satın alınacak bir şey bulunmazken” (Huberman, 2009: 27), şimdi sınırsız ürün çeşitliliği bulunmaktadır. Gerekli maddi yeterliğe sahip olunması durumunda, kişiye özel dikilmiş bir çanta ya da sadece sizin için yapılmış bir araba satın almak mümkündür. Aynı zamanda bu ürünlere ulaşmak da kolaylaşmıştır. İstedığınız ürünü kısa süre içinde dünyanın bir ucundan getirtmek mümkündür. Tüketim ürünlerinin niceliksel olarak artması tüketimin nedenlerini de değiştirmektedir. 20.yüzyılın başlarında yapılan araştırmalar, insanların ihtiyaçları dışında da tükettiklerini ortaya koymuştur. Amerikalı bir sosyolog olan Veblen, Kuzey Amerika zengin orta sınıf üzerine yaptığı araştırmada, bu sınıfın Avrupa'daki üst sınıfın yaşam tarzını “taklit” için tükettiklerini bulmuştur (aktaran Bocock, 1997: 25). Araştırma sonuçlarına göre, alt sosyo-ekonomik sınıflar, elit sınıfın tüketim alışkanlıklarını taklit etmektedir, ancak elit sınıflar kendilerini bir alt sınıftan ayırt etmek için yeni ürünler bulmaktadır (Peterson, 2006: 18-20). Simmel de Berlin'de yaşayanlar üzerine gerçekleştirdiği araştırmada üst sınıfın, kendisini alt sınıflardan ayırt etmek için tükettiğini bulmuştur. Hem Veblen hem de Simmel yaptıkları çalışmalarla burjuva sınıfının kendisini işçi sınıfından ayırmak ve hiyerarşiyi doğal göstermek için refahlarını vurguladıklarını ve buna uygun ürünler tükettiklerini ortaya koymuştur (Peterson, 2006: 22-23).

20.yüzyılın ikinci yarısından sonra ise tüketimin üretimden daha önemli hale geldiği tartışılmaya başlamıştır. Daha önce tüketim ikincil bir faaliyet olarak ve olabildiğince kaçınılması gereken bir aktivite olarak ele alınırken (Ritzer, 1997: 495), bu dönemde “tüketim”in temel aktivite olduğu, bu eylemi gerçekleştirmeyenlerin toplumdaki dışlandığı (Baudrillard, 2008), bir “kendini ifade” ve tanımlama yöntemine dönüştüğü görülmektedir. Baudrillard'a (2008: 15) göre, artık ihtiyaçtan fazla üretim söz konusudur. Bu nedenle önemli olan üretimin değil, tüketimin sağlanmasıdır. Ürünlerin tüketilebilmesi için, önce malın pazarı yaratılmakta ve sonra üretim yapılmaktadır. Başka bir ifadeyle, daha önce üretimin temel ilkeleri olan yararlılık ve nesnellik tamamen ortadan kalkmaktadır. Eskiden alışverişin temeli ihtiyaca dayanırken, artık semboller ve simgeler tüketilmeye başlanmıştır. Bir ürün ihtiyaç nedeniyle değil, sahip olduğu anlam nedeniyle satın alınmaktadır. Tüketim, “yaşam biçimi” oluşturma aracısı durumuna gelmiştir. Örneğin, “çevre dostu ürünler kullanarak, çevreye ne kadar duyarlı bir kişiliğe sahip olunduğu kanıtlanmaya çalışılmaktadır. Diyet ürünler tercih edilerek

bedene ve sağlığa verilen önem vurgulanmaktadır” (Odabaşı, 2013: 83). Ürünler kendini ve kimliği tanımlamanın bir aracı olmuştur.

Aynı ürünü üreten binlerce şirketin olduğu bir ekonomik sistemde, şirketlerin ayakta kalmak için farklılaşmaları gerekmektedir. Bu farklılığı oluşturan ise, şirketlerin paydaşları için yarattıkları “anımlar”dır. Bir şirketin, tüketici zihnindeki “anımları”, tüketiciler için giderek daha fazla öneme sahip olmaktadır. Bireyler, ister kâr amaçlı ister kâr amacı gütmeyen örgütlerle oluşturduklarıanımlar çerçevesinde ilişki kurmaya başlamıştır. Bu örgütlerle, o örgütlerin onlar için ne anlama geldiği bağlamında ilişki geliştirmektedirler (Lambert and Hessler, 2018: 126).

Bu durum örgütler için “amaç” (brand purpose) kavramının öne çıkmasına neden olmaktadır. Örgütlerden kâr elde etmek dışında, toplumun faydasını önceleyen amaçlara sahip olmaları beklenmektedir. “Amaç” örgütün toplumdaki değerini tanımlamakta; aynı anda hem örgütün büyümesini hem de dünyayı pozitif şekilde etkilemesini sağlamaktadır (Cone/Porter Novelli, 2018). Bireyler artan şekilde örgütlerden, toplumsal sorunların çözümlerine yönelik sorumluluk almalarını, toplum çıkarını önceleyen amaçları olmasını beklemektedir. Cone/Porter Novelli’nin (2018) gerçekleştirdiği araştırma Amerikalıların %78’inin şirketlerin yalnızca kâr elde etmek için çalışmalarının kabul edilemez olduğunu, şirketlerden aynı zamanda toplumu pozitif biçimde etkilemelerini beklediklerini ortaya koymuştur. Bu durum şirketlerin toplumsal fayda için önemli bir güç olmalarının yanı sıra, artık bu durumun beklenen iş yapma biçimi olduğunu göstermektedir.

Özetle, tüketim ihtiyaç-odaklı olmaktan anlam-odaklı olmaya doğru kaymaktadır. Tüketiciler markalardan sosyal sorunlara duyarlı olmalarını ve dünyayı daha yaşanılabilir bir yer haline getirmek için sorumluluk almalarını beklemektedir. Markaların sosyal sorunlarına duyarlılıkları, tüketici ve marka arasındaki iletişimi etkilediği gibi satın alma kararları üzerinde de etkili olabilmektedir.

Değer Odaklı Tüketici¹

Neo-liberal politikaların yükselmesiyle devletin küçüldüğü ve uluslararası markaların güç kazanmaya başladığı görülmektedir. Bu

¹ “Belief Driven Buyer” kavramı doğrudan Türkçeye çevrildiğinde “inanç odaklı tüketici” anlamına gelmektedir. Ancak kavramın doğrudan çevirisinde anlamı tam karşılamadığı düşünülmüştür. Bu kavramla sözü edilen tüketiciler, politik ve sosyal konuları tanımlamaları bağlamında markalarla iletişim kurmaktadır. Dolayısıyla, “değer” kavramının kullanılmasının anlamı daha çok karşılayacağı düşünülmüştür.

şirketler hem ekonomik hem de sosyal alanda önemli bir etki alanına sahip olmuştur. Daha önce “toplumsal fayda”nın (social good) garantörü olarak ulus devletler görülürken, küreselleşmeyle birlikte bu durum değişmiştir (de Bettignies ve Lepineux, 2009: 159). Artık dünyada yaşanan sorunların, tek bir devlete ya da tek bir bölgeye özgü olmadığı görülmektedir. Ozon tabakasının delinmesi, küresel ısınma, terörizm, ekonomik kriz, temiz suya ulaşma gibi pek çok sorun bütün dünyayı ilgilendirmektedir. Devletlerin ise, artık bu sorunlara yanıt bulmak için tek başlarına yeterli olmadıkları düşünülmektedir. Belirsizlik ve güvensizlik yaratan sorunlar küreseldir ve bu yüzden mevcut siyasi kurumların ulaşamayacağı bir yerde bulunmaktadır (Bauman, 2000: 60). Mevcut tarihsel aşama, devletlerin gücünün azalmasıyla belirginleşmektedir. Bu durumda, diğer ekonomik ve sosyal aktörler, küresel sorunların çözümünde rol oynamaları gerektiğini görmeye başlamıştır. Artık şirketlerin, sivil toplum kuruluşlarının ve uluslararası kuruluşların “toplumsal fayda” (social good) için sorumluluk almaları beklenmektedir (de Bettignies ve Lepineux, 2009: 159). Diğer bir ifadeyle markalardan “sosyal sorumluluk” fikrini benimsemeleri ve toplumsal sorunlar konusunda eyleme geçmeleri beklenmektedir.

Artan sayıda tüketicinin kamu yararını önceleyen, daha büyük bir toplumsal faydaya katkı sağlayan markalar aradıkları ve onlara destek verdikleri görülmektedir (Hughes, 2016). Özellikle yeni kuşak tüketiciler sosyal meseleler ve kaygılarla daha çok ilgilenmektedir (Kotler vd., 2014). En geniş demografik gruptan biri olan milenyal kuşak hava kirliliği, içme suyuna ulaşamama, suç gibi devamlı sorunları olan bir dünyada yaşamaktadır. Bu kuşağın markalardan yüksek beklentileri bulunmaktadır. Pek çoğu markaların yalnızca kârlarını düşünmelerini değil, aynı zamanda hizmet ettikleri toplumu önemsemelerini istemektedir (Kotler ve Sarkar, 2017). Bu kişiler değerleri ve inançları doğrultusunda marka tercihinde bulunmakta ve satın alma davranışını gerçekleştirmektedir. Markanın toplumsal, siyasi ve etik yaklaşımı yalnızca tüketicinin belirli bir markayı tercih etmesine değil, aynı zamanda tüketicilerin farklı markalara yönelmesine ya da bir markayı boykot etmesine neden olabilmektedir (Kam ve Diechert, 2019). Dolayısıyla tüketicilerin marka tercihlerine yalnızca ihtiyaçları doğrultusunda karar vermedikleri, “değer” kavramının giderek önem kazandığı görülmektedir.

“Değer odaklı müşteri” değer verdikleri politik veya sosyal konularda kendilerini nasıl konumlandıklarıyla ilgili olarak bir markayı seçen, değiştiren, satın alan ya da boykot eden kişiler olarak tanımlanmaktadır. “Earned Brand-2017” araştırması “değer odaklı

müşteri” oranında artış olduğunu göstermektedir. Araştırmaya katılanların yarısından fazlası, değerlerine uygun markaları tercih etdiklerini belirtmiştir. Aynı zamanda %30’u değer odaklı satın alma davranışlarının 3 yıl önceye kıyasla arttığını söylemiştir. Araştırma, market alışverişinden arabaya kadar her ürünün tercihinde değer odaklı tüketim gerçekleştiğini bulmuştur. En fazla değer odaklı tüketim gerçekleştiren grup %69 ile milenyal kuşaktır, bu grubu %53 ile Y kuşağı ve %51 ile X kuşağı takip etmektedir. Bu kişiler markaları, kişisel değerlerini göstermek için kullandıklarını ifade etmiştir. Araştırmaya katılanların %65’i markaların bir duruş sergilemeleri gerektiği durumlarda sessiz kaldıkları takdirde, markaları tercih etmeyeceklerini belirtmiştir. Araştırma, paylaşılan inançlar üzerinden kurulan marka-tüketici iletişiminin daha güçlü olduğu sonucunu ortaya koymaktadır. Paylaşılan ortak değerler üzerinden iletişim kurulduğunda markaya sadakatin arttığı görülmektedir (Edelman, 2017). Her yıl tekrarlanan “Earned Brand” araştırmasının 2018 verilerinde, “değer odaklı tüketici” oranının bir önceki yıla göre %13 arttığı görülmüştür. Araştırma değer odaklı müşterilerin, pazarın çoğunluğunu oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Aynı araştırma, tüketicilerin markalardan beklentilerinin değiştiğini göstermektedir. Tüketiciler, markaların toplumsal sorunları ele almak ve değişimi yönlendirmek için önemli bir güce sahip olduğunu düşünmektedir. Sosyal sorunlar konusunda markaların tutumu, müşteri etkileşiminde büyük bir öneme sahiptir (Edelman, 2018).

Barton vd. (2018) tarafından yapılan araştırmada tüketicilerin %53’ü markaların sosyal sorunlarla ilgili açıklamaları ya da eylemleri konusunda hayal kırıklığına uğradığını belirtmiştir. Bu durum şaşırtıcı değildir çünkü tüketiciler bu durumdan hep yakınmaktadır. Ancak bu araştırmayla ortaya konan, artık tüketicilerin %47’sinin kendisini hayal kırıklığına uğratan markaları tercih etmeyeceklerini söylemeleridir. Araştırmaya katılanların %62’si çevreyi iyileştireceğini söyleyen markaları, %50’si toplumsal sorunların çözümünü destekleyen markaları, %65’i çalışanlarını destekleyen ve onlara iyi davranan markaları tercih ettiklerini söylemiştir.

Belirsizliklerin arttığı ve krizler arasındaki sürenin giderek azaldığı bir risk toplumunda yaşadığımız düşünüldüğünde, tüketicilerin bu konuda duyarlılıklarının artması beklenen bir durumdur. Yeni riskler, “sebepleri ve sonuçları tek bir coğrafi mahal ile sınırlı olmayan” ve “telafisi zor” sorunlardır (Beck, 2011: 357). Küresel ısınma, insan hakları, çatışma ve savaşlar, su kirliliği, açlık, toplumsal cinsiyet eşitsizliği, mülteciler gibi pek çok farklı sorun bütün dünyayı ilgilendirmektedir. Tüketiciler, bu sorunlara duyarlı ve

çözüm geliştiren markalar talep etse de ülkelere göre tüketicilerin temel kaygıları da farklılık göstermektedir. “Brand Purpose in Divided Times” (2018) raporuna göre, ABD’de temel kaygılar terörizm, küresel yoksulluk ve yozlaşma iken, Hindistan’da kirlilik ve çevresel problem temel kaygılar arasındadır. Brezilya’da temel kaygılardan biri hastalıkların yayılmasıyken, Çin’de yozlaşma temel kaygılar arasındadır. Dolayısıyla, temel kaygılar ve tüketicilerin beklentileri ülkelere göre farklılaşmaktadır. Markaların buldukları bölgelerdeki temel kaygıları ve beklentileri dikkate alarak çözüm üretmesi beklenmektedir.

Ancak Covid-19 virüsü ortaya çıkışından kısa bir süre sonra çoğu ülke için birincil kaygı haline gelmiştir. İlk virüs vakası 12 Aralık 2019’da Çin’de görülmüş ve yaklaşık bir buçuk ay sonra 30 Ocak’ta Finlandiya’dan Filipinler’e, Kanada’dan Nepal’e kadar 14 ülkeye yayıldığı bildirilmiş, Dünya Sağlık Örgütü tarafından “Uluslararası Kamu Sağlığı Acil Durumu” ilan edilmiştir. Türkiye’de de ilk vakanın görüldüğü 11 Mart 2020’de Dünya Sağlık Örgütü tarafından Pandemi ilan edilmiştir. Temmuz 2020 itibarıyla, dünyada yaklaşık 11 milyon kişi virüse yakalanmış ve virüs nedeniyle 529.000 kişi hayatını kaybetmiştir (Worldometers, 2020).

Salgının yayıldığı ülkelerde, devlet kurumları salgının önlenmesi ve salgının oluşturduğu ekonomik, sosyolojik, psikolojik problemlerle baş etmek için çok sayıda adım atmış, yardım ve destek paketleri oluşturmuştur. Ancak devletlerin markalar, sivil toplum kuruluşları gibi diğer aktörlerin desteği olmadan bu krizin etkilerini yumuşatmaları oldukça zordur. Tüketiciler de markalardan Covid-19 salgınında sorumluluk almalarını ve virüsle savaş konusunda devlete yardımcı bir aktör olmalarını beklemektedir (Edelman, 2020). Bu beklenti, markaların salgın ve salgın sonrası süreçteki eylemlerinin ve iletişim stratejilerinin marka-tüketici iletişimi açısından kritik olduğunu göstermektedir. Özellikle kriz dönemlerinde markaların eylemleri ve tüketicilerle kurduğu iletişim, markanın geleceği açısından büyük bir önem taşımaktadır.

Covid-19 Krizinde Markalar ve Sosyal Medya

21.yüzyıl, “akışkan” (Bauman, 2009), “türbülans çağı” (Greenspan, 2008), “kesintiler çağı” (Drucker, 2003), “yeni normallik” (Kotler ve Caslione, 2010) gibi farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Farklı tanımlamalar olmasına rağmen, yazarların ortaklaştığı görüş, yeni yüzyılın esnek, hızla değişen, belirsizliklerin arttığı ve sürekliliğin mümkün olmadığı, çalkantı ve kriz durumlarının sıklığının arttığı bir dönem olmasıdır.

Bu yüzyılda kriz durumu “normallik” haline gelmektedir. Kriz ile kastedilen “alışılmış yol ve yordamların geçersizleşmesi ve bunun sonucunda yola nasıl devam edileceği konusunda bir belirsizlik çıkması” olarak tanımlandığında, bu toplumun normal durumudur (Bauman, 2000: 152). Bauman’a (2000: 156) göre krizler artık normal bir durum olarak kabul edildiğinde, krizde olma talihin üzücü bir tersliği değil, insanlık durumunun ayrılmaz bir özelliğidir. Bu nedenle kriz sözcüğü, “sıvı su”, “sütten yapılmış tereyağı” tabirleri kadar gereksizleşmektedir.

Kriz dönemlerinde tüketiciler ekonomik ve çevresel çalkantılardan daha çok etkilendiği için, markalardan beklentileri artmaktadır. Markaların, bu sorunlarla karşı karşıya kalan insanlara yanıtlar sunması, onlarla yakın temas kurmasını sağlamaktadır. Rekabetçi ekonomik sistemde, markalar kendi değerleriyle farklılaşmaktadır. Özellikle çalkantı zamanlarında, bu farklılaşma markaları daha güçlü kılmaktadır (Kotler vd., 2014). Dolayısıyla bir “kazan-kazan” durumu oluşmaktadır. Markalar eylemleriyle toplumsal fayda yaratırken, aynı zamanda marka-tüketici ilişkisi de güçlenmektedir.

Krizin “normal durum” haline geldiği bir dönemde, markalardan kâr etmek dışında, toplumsal sorunların çözümüne katkıda bulunması her zamankinden önemli hale gelmiştir. Bu durum pazarlama anlayışında da bir dönüşüme neden olmuştur. Kotler vd.(2014) yeni pazarlama anlayışını “pazarlama 3.0” şeklinde tanımlamaktadır. Ürün merkezli pazarlama (pazarlama 1.0) evirilerek tüketici merkezli pazarlamaya (pazarlama 2.0) ve sonra da değer merkezli pazarlamaya (pazarlama 3.0) dönüşmüştür. Bu anlayışa göre, markalar insanları sadece tüketici olarak görmemeli, onlara akli, kalbi ve ruhu olan insanlar olarak yaklaşmalıdır. İnsanların dünyayı daha yaşanılır bir yer kılmakla ilgili endişeleri bulunmaktadır ve bu endişelerine çözüm aramaktadırlar. Markaların bunun farkında olması, iletişim stratejileri açısından önem taşımaktadır.

2020 yılının başından itibaren bütün dünya kamuoyunun ortak endişesi Covid-19 salgını ve bu salgının yarattığı siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel etkilerdir. Edelman’ın Mart 2020’de 12 ülkede (Brezilya, Kanada, Çin, Fransa, Almanya, Hindistan, İtalya, Japonya, Güney Afrika, Güney Kore, İngiltere ve ABD) 12.000 kişiyle gerçekleştirdiği araştırma, bu süreçte insanların markalardan sorumluluk almalarını beklediklerini ve markaların salgına yönelik tutumunun, satın alma davranışlarında dönüşüme neden olacağını göstermiştir. Araştırma sonuçlarına göre, tüketicilerin markalardan temelde 4 beklentisi bulunmaktadır. Öncelikle, markalardan bu

dönemde saklanmamaları, sorumluluk almaları beklenmektedir. İkinci olarak, işbirlikçi bir yaklaşım içinde olmaları, müşterilerine yardım ederken, özellikle devletle güçlerini birleştirmeleri talep edilmektedir. Üçüncü olarak, salgın sürecinde markaların ürün satmak için çabalamamalarını, bütün çabalarını insanların yüzleştiği problemlere anlamlı ve uygun sonuçlar geliştirmek için kullanmaları beklenmektedir. Son olarak, iletişimin önemli olduğu belirtilmiş, markalardan hem bilgilendirmeye hem de insanları sakinleştirmeye yardımcı olmak için iletişim kurmaları talep edilmiştir (Edelman, 2020).

Araştırmaya katılanların %62'si ülkelerinin krizi markaların rolü olmadan atlatamayacağını düşündüklerini belirtmiştir. Aynı zamanda, markalardan salgın bitene kadar çalışanları ve tedarikçilerinin sağlığını ve ekonomik güvenliğini sağlamaları, devletle ortak çalışmalar yürütmeleri, insanları virüs ve virüse karşı savaş konusunda bilgilendirmeleri, sosyal destek sağlamaları, ürün ve hizmetlere nasıl ulaşılacağı konusundaki değişimlerle ilgili kamuyu bilgilendirmeleri, salgın nedeniyle yaşanan zorluklarla baş etmeye yardımcı olabilecek ürün ve hizmetlerle ilgili bilgilendirme yapmaları beklenmektedir. Araştırma bu beklentiler doğrultusunda, satın alma davranışlarının da değişebileceğini göstermektedir. Katılımcıların %37'si “virüse karşı yaratıcı ya da merhametli bir tutumu olduğu için kısa bir süre önce yeni bir marka kullanmaya başladıklarını”, %65'i “markanın salgına verdiği tepkinin, gelecekte o markayı satın alma ihtimali üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğunu”, %71'i “kârlarını toplumsal faydanın önüne koyduğunu düşündüğü markaların sonsuza kadar güvenlerini kaybedeceğini” belirtmiştir. Tüketiciler, markalardan eyleme geçmelerinin yanı sıra, sağladıkları faydayı paylaşmak için iletişim kanallarını kullanmalarını beklemektedir (Edelman, 2020).

Sosyal medya araçları salgın döneminde markaların hedef kitleleriyle iletişim kurmaları için fırsatlar sunmaktadır. Covid-19 salgını döneminde, karantina ve sokağa çıkma uygulamaları nedeniyle dünya genelinde sosyal medya kullanımının arttığı görülmektedir (Statistica, 2020). Türkiye’de de sosyal medya kullanımında önemli bir artış yaşanmıştır. Salgın öncesinde bireyler günde yaklaşık 3 saat 28 dakika sosyal medya kullanırken, salgın sonrasında bu süre 5 saat 38 dakikaya yükselmiştir (Diker ve Çelik, 2020). Bu veriler göz önünde bulundurulduğunda salgın döneminde, markaların sosyal medya araçları aracılığıyla hedef kitleleri ile iletişim kurmaları büyük bir önem taşımaktadır.

Covid-19 Salgınında Markaların Twitter Kullanımı Araştırma Yöntemi

Araştırma kapsamında Türkiye markalarının salgın döneminde sosyal medya kullanımlarının incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, Brandfinance (2019) “Türkiye’nin en Değerli ve en Güçlü Markaları” 2019 raporuna göre, “en değerli” 10 marka incelenmiştir. Bu markalar sırasıyla; Türk Hava Yolları (1,735\$), Ziraat Bankası (1,637\$), Garanti Bankası (1,344\$), Türk Telekom (1,185\$), Turkcell (1,182\$), İş Bankası (1,135\$), Akbank (934\$), Arçelik (837\$), Yapı Kredi (647\$) ve Ford (458\$)’dur. Türkiye’nin en değerli 10 markasının 5’ini bankalar, 2’sini telekomünikasyon şirketleri, 1’ini hava yolu şirketi, 1’ini dayanıklı tüketim şirketi ve 1’ini otomotiv şirketi oluşturmaktadır.

Araştırmada 10 markanın salgının ilk iki ayında Twitter hesaplarını nasıl kullandıklarının incelenmesi amaçlanmıştır. Sosyal medya platformu olarak Twitter’ın seçilmesinin nedeni, seçilen markaların diğer sosyal medya platformlarındaki hesaplarından daha fazla takipçi sayısı olmasıdır. Dolayısıyla Twitter paylaşımlarının diğer sosyal medya hesaplarına oranla daha geniş bir etki alanı olacağı düşünülmüştür. Bu bağlamda markaların resmi Twitter hesapları Türkiye’de ilk vakanın görüldüğü 11 Mart 2020’den başlayarak 2 aylık süreyle 11 Mayıs 2020’ye kadar taranmıştır. Aşağıdaki araştırma soruları aranmıştır:

- Salgın döneminde gerçekleştirilen Twitter paylaşımlarının ne kadarı virüs ile bağlantılıdır?
- Salgın ile ilgili olan ve olmayan paylaşımlar hangi konulara odaklanmıştır?
- Farklı kategorilerdeki paylaşımların beğeni sayıları farklılaşmakta mıdır?
- Farklı kategorilerdeki paylaşımların yorum sayıları farklılaşmakta mıdır?
- Farklı sektörlerde (bankacılık, telekomünikasyon, vs.) işlev gören markaların paylaşımları arasında ortaklaşma ya da farklılaşma bulunmakta mıdır?
- En çok etkileşim alan (beğeni ve yorum) paylaşımlar hangileridir? ve bu paylaşımların içerikleri nedir?

Soruların araştırılması için nicel ve nitel içerik analizi yöntemleri birlikte kullanılmıştır. Nicel içerik analizi “sistematik, nesnel ve değişkenleri ölçmek amacıyla niceliksel bir bağlamda iletişimi incelemek ve çözümlmek için geliştirilmiş bir yöntem” (Kerlinger, 1973’den akt. Atabek ve Atabek, 2007: 20) olarak

tanımlanmaktadır. Bu tanım doğrultusunda, sistematik ve nesnel bir inceleme gerçekleştirilmesi için, Twitter paylaşımlarını analiz etmek için kategoriler oluşturulmuştur. Bu amaçla öncelikle kategoriler belirlenmiş ve Twitter paylaşımları bu kategorilere göre kodlanmıştır. Ancak kodlama gerçekleştirilirken, yeni kategoriler ortaya çıkmış ya da bazı kategorilerin birbirlerini dışlamadıkları görülmüştür. İçerik analizinde kategori sistemlerinin işe yarayabilmesi için, birbirini karşılıklı dışlayan, eksiksiz ve güvenilir olmaları gerekmekte, bir çözümleme biriminin yalnız tek bir kategoriye yerleştirilmesi gerekmektedir (Atabek ve Atabek, 2007: 32). Yeniden düzenlemeyle kategoriler, son kodlama için hazır hale getirilmiştir. Bu çerçevede 2 ana kategori altında toplam 15 kategori belirlenmiştir:

Ana Kategori 1: Covid-19 Konulu Paylaşımlar

- Hizmette Kolaylaştırma: “Evde kalma” çağrısının yapılmasıyla, markaların hizmet ya da ürüne evde ulaşılabilmesi için yaptıkları bilgilendirmeler, dijital kanalların kullanımını açıklayan paylaşımlar.
- Hizmet/Ürüne Ulaşmada Değişiklik ile İlgili Bilgilendirme: Virüs nedeniyle markaların açılış/kapanış saatlerinde, ürün ve hizmete ulaşmada değişen koşullar ile ilgili bilgilendirmeleri içeren paylaşımlar.
- Sağlık Çalışanlarına Teşekkür: Sağlık çalışanlarına teşekkür ve minneti ifade eden paylaşımlar.
- Sağlık Uyarıları: Sosyal mesafe ve hijyen kurallarını hatırlatan paylaşımlar.
- Ekonomik Destek: Markaların yaptıkları bağış, para ya da teçhizat yardımıyla ilgili bilgi veren paylaşımlar.
- Çalışanlarına Teşekkür: Salgın döneminde çalışmak zorunda olan çalışanlarına teşekkür içeren ya da destek mesajı veren paylaşımlar.
- Evde Kalma Sürecini Kolaylaştıran Öneriler/Ürünler: Bireylerin evde kalma sürecinde faydalanabilecekleri eğitim, film, ürün ile ilgili önerileri içeren paylaşımlar.
- Umut Mesajı: Her şeyin eskiye döneceğine yönelik umut veren paylaşımlar.
- Markanın Hijyen Önlemleri: Markaların ürün ve hizmet sunumunda aldığı hijyen önlemlerini anlatan paylaşımlar.
- Ücretsiz Yapılan Hizmet/Ürün: Markaların salgın döneminde hayatı kolaylaştırmak için ücretsiz yaptığı hizmet ve ürünlerle ilgili bilgi içeren paylaşımlar

Ana Kategori 2: Diğer Paylaşımlar

- Özel Gün Kutlama: Araştırmada incelenen iki ay içerisinde yer alan Çanakkale Zaferi, 23 Nisan, Otizm günü gibi günler ile ilgili kutlama içeren paylaşımlar.
- Sosyal Sorumluluk Projeleri: Markaların korona virüsle başa çıkmak dışında yürüttükleri engellilere destek, sporculara yardım gibi sosyal sorumluluk kampanyalarıyla ilgili bilgilendirme içeren paylaşımlar.
- Ürün/Hizmet Tanıtımı: Markaların ürün ve hizmetlerini tanıtmak için kullandıkları paylaşımlar.
- Çekiliş/Hediye: Markaların çekilişleri ve verdikleri hediyelerle ilgili paylaşımlar.
- Diğer: Bu kategoriler dışında kalan ve virüs ile ilgili olmayan paylaşımlar.

Markaların Twitter paylaşımları kategorilere göre kodlandıktan sonra bu paylaşımların etkileşim düzeylerinin ölçülmesi için yorum ve beğeni sayısı kategorilere göre kodlanmıştır. En çok etkileşim alan paylaşımların derinlemesine incelenmesi için nitel içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Böylece en çok etkileşim alan paylaşımlarının ortak noktaları olup olmadığının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Araştırma Sonuçları

Marka Paylaşımlarının Kategorilere Göre İncelenmesi

Markaların Twitter paylaşımları ve bu paylaşımların aldığı etkileşim incelenirken, takipçi sayılarının göz önünde bulundurulması önemlidir.

Tablo 1: Takipçi Sayıları

Marka	Takipçi Sayısı	Takip edilen
THY	1.6 milyon	24
Ziraat B.	453.7b	10
Garanti B.	285.1b	16
Türk Telekom	435.1b	28
Turkcell	700.4b	15
İş Bankası	219.4b	9
Akbank	165.7b	5
Arçelik	51.5b	999
Yapı Kredi	210.8b	10
Ford	419b	665

Tabloda görüldüğü üzere en yüksek takipçi sayısına sahip olan marka Türk Hava Yolları'dır. Türk Hava Yolları'nı Turkcell ve Ziraat

Bankası takip etmektedir. En düşük takipçi sayısı ise, Arçelik markasına aittir.

Araştırmadan elde edilen sonuçlara Tablo 2 üzerinden bakıldığında Türkiye’de Covid-19 salgını ile baş etme sürecinde ilk iki ayda, markaların çoğunun paylaşımlarının Covid-19 odaklı olduğu görülmektedir. İş Bankası paylaşımlarının %82,2’si, Yapı Kredi paylaşımlarının %81,4’ü, Garanti Bankası paylaşımlarının %77,3’ü, THY paylaşımlarının %73,5’i, Türk Telekom paylaşımlarının %66,6’sı, Akbank paylaşımlarının %64,8’i, Turkcell paylaşımlarının %52,7’si ve Ford paylaşımlarının %52’sinin Covid-19 odaklı mesajlardan oluştuğu görülmektedir. Bunun yanı sıra, Ziraat Bankası paylaşımlarının yalnızca %42,4’ü ve Arçelik paylaşımlarının %32’si Covid-19 salgını konusudur. Paylaşımlar incelendiğinde Ziraat Bankasının iki ay içinde 38 kez paylaştığı “sabah stratejisi” raporunun bu oranı düşürdüğü, Arçelik’in ise ürün tanıtımı konulu paylaşımlara ağırlık verdiği görülmektedir.

Tablo 2: Paylaşımların Konulara Göre Dağılımı

	COVID-19 konulu paylaşımlar		Diğer paylaşımlar	
	Sayı	%	Sayı	%
THY	50	%73,5	18	%26,4
Ziraat B.	31	%42,4	42	%57,5
Garanti B.	41	%77,3	12	%22,6
Türk Telekom	26	%66,6	13	%33,3
Turkcell	39	%52,7	35	%47,3
İş Bankası	37	%82,2	8	%17,7
Akbank	24	%64,8	13	%35,1
Arçelik	17	%32	36	%67,9
Yapı Kredi	35	%81,4	8	%18,6
Ford	13	%52	12	%48

Markaların Twitter paylaşımları kategorilere göre incelendiğinde, aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır. Covid-19 salgını ile ilgili paylaşımlar arasında en yüksek sayının hizmette kolaylaştırmayla ilgili olduğu görülmektedir. Bunun temel nedenlerinden birinin incelenen markaların 5’inin banka olması olduğu söylenebilir. Salgın dönemde pek çok iş kolu geçici süreyle kapatılmış ya da uzaktan çalışma sistemine geçmiştir. Bankalar ise, çalışma saatlerinde kısıtlamalara gitmiş ancak çalışmaya devam etmiştir.

Tablo 3: Paylaşımların Kategorilere Göre Dağılımı

COVID-19 ARAŞTIRMA	THY		Ziraat B.		Garanti B.		Türk Telekom		Turkcell		İş Bankası		Akbank		Arçelik		Yapı Kredi		Ford		Toplam
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	
COVID-19 konulu paylaşımlar	8	%66,6	13	%10,7	21	%17,4	8	%66,6	14	%11,6	19	%15,7	12	%9,9	6	%5	18	%14,9	2	%1,7	121
Hızmette kolaylaştırma	19	%59,4	0	%0	3	%9,4	3	%9,4	1	%3,1	2	%6,3	2	%6,3	0	%0	2	%6,3	0	%0	32
Hızmette değişiklik ile ilgili bilgilendirme	0	%0	0	%0	7	%23,3	0	%0	4	%13,3	9	%30	3	%10	0	%0	7	%23,3	0	%0	30
Eyde kalma süreci kolaylaştırma öneri	2	%7,4	1	%3,7	0	%0	9	%33,3	10	%37	2	%7,4	0	%0	0	%0	1	%3,7	2	%7,4	27
Ücretsiz yapılan uygulamalar	3	%11,5	14	%53,8	0	%0	1	%3,8	2	%7,7	1	%3,8	1	%3,8	0	%0	0	%0	4	%15,4	26
Sağlık uyarıları	1	%4,3	3	%13,0	6	%26,1	1	%4,3	3	%13	3	%13	2	%8,7	0	%0	3	%13	1	%4,3	23
Ekonomik destek	5	%31,3	0	%0	0	%0	0	%0	1	%6,3	1	%6,3	1	%6,3	4	%25	2	%12,5	2	%12,5	16
Umut mesajı	5	%33,3	0	%0	0	%0	1	%6,7	1	%6,7	0	%0	0	%0	6	%40	0	%0	2	%13,3	15
Marka hijyen önlemleri	7	%58,3	0	%0	1	%8,3	3	%25	0	%0	0	%0	0	%0	0	%0	1	%8,3	0	%0	12
Çalışanlara teşekkür	2	%18,2	0	%0	2	%18,2	2	%18,2	2	%18,2	0	%0	1	%9,1	1	%9,1	1	%9,1	0	%0	11
Sağlık çalışanlarına teşekkür																					
Diğer paylaşımlar																					0
Özel gün kutlama	15	%20,3	4	%5,4	5	%6,8	8	%10,8	8	%10,8	5	%6,8	9	%12,2	6	%8,1	7	%9,5	7	%9,5	74
Diğer	3	%6	38	%76	0	%0	3	%6	1	%2	0	%0	2	%4	3	%6	0	%0	0	%0	50
Ürün hizmet tanıtım	0	%0	0	%0	0	%0	2	%4,8	9	%21,4	3	%7,1	0	%0	23	%54,8	1	%2,4	4	%9,5	42
Sosyal sorumluluk projesi	0	%0	0	%0	7	%41,2	0	%0	4	%23,5	0	%0	2	%11,8	3	%17,6	0	%0	1	%5,9	17
Çekiliş/hediye	0	%0	0	%0	0	%0	0	%0	13	%92,9	0	%0	0	%0	1	%7,1	0	%0	0	%0	14
TOPLAM	68	%13,3	73	%14,3	53	%10,4	39	%7,6	74	%14,5	45	%8,8	37	%7,3	53	%10,4	43	%8,4	25	%4,9	510

Hizmette kolaylaştırma kategorisindeki paylaşımların %68,6'sı bankalara aittir. Bu paylaşımlarda, virüsün bulaşıcılığının çok yüksek olması nedeniyle, bireyler bankacılık işlemlerini evden çıkmadan, dijital kanallar aracılığıyla gerçekleştirmeleri konusunda teşvik edilmiştir. Aynı zamanda bu paylaşımların çoğunun video şeklinde olduğu, bu videoların dijital işlemlerin nasıl gerçekleştirileceği konusunda kullanıcıları bilgilendirdikleri görülmektedir. Bu kategoride yer alan paylaşımların %11,6'sı Turkcell, %6,6'sı Türk Telekom, %5'i Arçelik ve %1,7'si Ford'a aittir. Hizmette değişikliklerle ilgili bilgilendirme kategorisinde Ziraat Bankası, Arçelik ve Ford'un paylaşımı bulunmazken, bu kategori altında en yüksek oranda paylaşım %59,4 ile Türk Hava Yolları'na aittir. Türk Hava Yolları paylaşımlarında uçuş iptalleri, uçuşların hangi ülkelere olduğu gibi konularda bilgilendirme yapmıştır. Türk Hava Yolları'nı %9,4 ile Garanti Bankası ve Türk Telekom, %6,3 ile Akbank ve Yapı Kredi takip etmektedir.

Evde kalma sürecini kolaylaştıran önerilerle ilgili paylaşımlar, Covid-19 konulu paylaşımlar arasında üçüncü sırada bulunmaktadır. Bu kategoride markaların yarısının (THY, Ziraat Bankası, Türk Telekom, Arçelik, Ford) paylaşımı bulunmamaktadır. Bu kategorinin %30'u İş Bankası, %23,3'ü Yapı Kredi, %23,3'ü Garanti Bankası, %13,3'ü Turkcell ve %10'u Akbank markalarına aittir. Paylaşımlarda online eğitim programları, film, blog ve dergi önerilerinde bulunulmuştur. Ücretsiz yapılan uygulamalar konusundaki paylaşımların %37'sini Turkcell ve %33,3'ünü Türk Telekom gerçekleştirmiştir. Telekomünikasyon şirketlerinin paylaşımları ağırlıklı olarak ücretsiz olarak sağlanan ek internet paketleriyle ilgilidir. Telekomünikasyon şirketlerinin paylaşımlarını %7,4 ile Ford, İş Bankası ve Türk Hava Yolları, %3,7 ile Ziraat Bankası ve Yapı Kredi takip etmektedir. Garanti Bankası, Akbank ve Arçelik'in bu konuda paylaşımı bulunmamaktadır.

Sağlık önerileri kategorisinin %53,8'ini Ziraat Bankası'nın paylaşımları oluşturmaktadır. Bu paylaşımlarda sosyal mesafe ve hijyen kuralları hatırlatılmaktadır. Garanti Bankası, Arçelik ve Yapı Kredi'nin paylaşımı bulunmayan kategorinin %15,4'ü Ford'un %11,5', Türk hava Yolları'nın, %7,7'si Turkcell'in ve %3,8'i Türk Telekom'un, %3,8'i Akbank'ın ve %3,8'i İş Bankası'nın paylaşımlarından oluşmaktadır. Ekonomik destek konusunda %26,1 ile en fazla paylaşımda bulunan Garanti Bankası olurken; Arçelik ise bu kategoride herhangi bir paylaşımda bulunmamıştır. Garanti Bankası'nı %13 ile Yapı Kredi, İş Bankası, Turkcell ve Ziraat

Bankası; %8,7 ile Akbank, %4,3 ile Türk Hava Yolları, Türk Telekom ve Ford markaları takip etmektedir.

Her şeyin yoluna gireceği ve eski günlere geri döneceği mesajı verilen umut içerikli paylaşım kategorisinde en fazla paylaşımda bulunan markalar sırasıyla %31,3 ile Türk Hava Yolları, %25 ile Arçelik, %12,5 ile Yapı Kredi ve Ford, %6,3 ile Turkcell, İş Bankası ve Akbank'tır. Ziraat Bankası, Garanti Bankası ve Türk Telekom'un bu kategoride paylaşımı bulunmamaktadır. Markaların hijyen önlemleri ile ilgili bilgilendirmelerin en fazla %40 ile Arçelik ve %33,3 ile Türk Hava Yolları tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Arçelik, sipariş edilen ürünler için alınan, Türk Hava Yolları uçuşlarda uygulanacak hijyen önlemleri ve yeni havalandırma sistemi ile ilgili paylaşımlar gerçekleştirmiştir. Ziraat Bankası, Garanti Bankası, İş Bankası, Akbank ve Yapı Kredi'nin paylaşımı bulunmamaktadır.

Covid-19 konulu paylaşımlar arasında en düşük sayıda olan, sağlık çalışanlarına teşekkür ve kendi çalışanlarına destek/teşekkür içeren paylaşımlardır. Kendi çalışanlarına destek ve teşekkür mesajı paylaşan markalar Türk Hava Yolları (%58,3), Türk Telekom (%25), Yapı Kredi (%8,3) ve Garanti Bankası (%8,3)'dir. Ancak incelenen tüm markaların çalışanlarının bir kısmının, salgın döneminde çalıştığı bilinmektedir. Sağlık çalışanlarına teşekkür içeren mesajlar %18,2 ile Türk Hava Yolları, Garanti Bankası, Türk Telekom ve Turkcell; %9,1 ile Akbank, Arçelik ve Yapı Kredi markalarına aittir.

Covid-19 salgınıyla ilgisi olmayan paylaşımlar arasında en yoğun olan özel gün kutlamalarıdır. Bu kategoride paylaşım gerçekleştirilmeyen marka bulunmamaktadır. Özel gün kutlama mesajlarını, diğer ve ürün/hizmet tanıtımı kategorileri takip etmektedir. "Diğer" başlığının %76'sını Ziraat Bankası oluşturmaktadır. Bunun nedeni ise bankanın hemen hemen her gün paylaştığı "sabah stratejisi" raporlarıdır. Ürün/hizmet tanıtımı kategorisinde en çok paylaşımda bulunan ise %54,8 ile Arçelik'tir. Arçelik, katı meyve sıkacağı, ekmek yapma makinası, elektrikli süpürge gibi hijyen ve sağlıklı beslenme ile ilişkili ürünlerin tanıtımına yönelik paylaşımlarda bulunmuştur. Diğer markaların ürün/hizmet tanıtımlarına yönelik paylaşımlarının normal zamanlara oranla oldukça düşük olduğu görülmektedir. Sosyal sorumluluk kategorisinde en fazla paylaşımı %41,2 ile Garanti Bankası gerçekleştirirken, çekiliş/hediye kategorisinin %92,9'u Turkcell tarafından gerçekleştirilmiştir.

Paylaşımın Etkileşime Göre İncelenmesi

Markaların hangi konularda paylaşım yaptıklarının yanı sıra, bu paylaşımın katılımcılar tarafından “beğenilmesi”, başka bir ifadeyle onaylanması da önem taşımaktadır. “Beğeni” sayısı, hangi paylaşımın kullanıcılardan etkileşim aldığını göstermektedir. Twitter’da paylaşımın “beğeni” sayısı tweetin içeriğini beğenen ya da onaylayan kullanıcı sayısını ifade etmektedir. Tweetlerin altında bulunan kalp şeklindeki ikon beğeni ya da onaylamayı sembolize eden evrensel bir semboldür (Perdana and Pinandito, 2018: 41-43). Aşağıdaki tablo, kategorilere göre beğeni aralıklarını göstermektedir.

Tablo4: Kategorilerin Beğeni Sayılarına Göre Dağılımı

BEĞENİ SAYISI	0-249		250-499		500-749		750-999		1000 üzeri ve		GENEL TOPLAM
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	
COVID-19 konulu paylaşımlar											
Hızmette kolaylaştırma	93	%76,9	16	%13,2	4	%3,3	0	%0	8	%6,6	121
Hızmette değişiklik ile ilgili bilgilendirme	16	%50	7	%21,9	4	%12,5	2	%6,3	3	%9,4	32
Evde kalma süreci kolaylaştırıcı öneri	27	%90	1	%3,3	2	%6,7	0	%0	0	%0	30
Ücretsiz yapılan uygulamalar	19	%70,4	3	%11,1	1	%3,7	0	%0	4	%14,8	27
Sağlık uyarıları	17	%65,4	1	%3,8	3	%11,5	1	%3,8	4	%15,4	26
Ekonomik destek	6	%26,1	6	%26,1	2	%8,7	2	%8,7	7	%30,4	23
Umut mesajı	6	%37,5	1	%6,3	0	%0	3	%18,8	6	%37,5	16
Marka hijyen önlemleri	11	%73,3	2	%13,3	2	%13,3	0	%0	0	%0	15
Çalışanlara teşekkür	2	%16,7	0	%0	3	%25	0	%0	7	%58,3	12
Sağlık çalışanlarına teşekkür	7	%63,6	0	%0	1	%9,1	0	%0	3	%27,3	11
Diğer paylaşımlar											
Özel gün kutlama	40	%54,1	4	%5,4	6	%8,1	2	%2,7	22	%29,7	74
Sosyal sorumluluk projesi	13	%76,5	2	%11,8	0	%0	0	%0	2	%11,8	17
Ürün hizmet tanıtımı	31	%73,8	7	%16,7	2	%4,8	0	%0	2	%4,8	42
Çekiliş/hediye	12	%85,7	0	%0	0	%0	0	%0	2	%14,3	14
Diğer	42	%84	1	%2	3	%6	1	%2	3	%6	50
TOPLAM	342	%67,1	51	%10	33	%6,5	11	%2,2	73	%14,3	510

Tablonun geneline bakıldığı zaman, markaların paylaşımlarına beğeni sayılarının çoğunlukla 0-249 aralığında olduğu görülmektedir. Covid-19 konulu paylaşımlar arasında en fazla olan hizmette kolaylaştırma kategorisinde bulunan tweetlerin yaklaşık %77'si 0-250 arasında, yalnızca %6,6'sı 1000'in üzerinde beğeni almıştır. Hizmette değişiklik ile ilgili bilgilendirme kategorisindeki paylaşımların yarısı 0-249 arasında beğeni alırken, %9,4'ü 1000'in üzerinde beğeni almıştır. Evde kalma sürecini kolaylaştıran önerilerin %90'ı 0-249 aralığında beğeni alırken, 1000'in üzerinde beğeni alan paylaşım bulunmamaktadır. Ücretsiz yapılan uygulamaların %70,4'ü, sağlık uyarılarının %65,4'ü, marka hijyen önlemleriyle ilgili bilgi içeren paylaşımların %73,3'ü, sağlık çalışanlarına teşekkür mesajlarının %63,6'sı 0-249 aralığında beğeni almıştır. Bunun yanı sıra, çalışanlarına destek/teşekkür mesajı içeren paylaşımların %58,3'ünün, umut mesajı içeren paylaşımların %37,5'inin, ekonomik destek ile ilgili bilgi içeren paylaşımların %30,4'ünün 1000'in üzerinde beğeni aldığı görülmektedir. Sağlık çalışanlarına teşekkür içeren paylaşımların sayısı Covid-19 konulu paylaşımlar arasında en az olmasına rağmen, bu konudaki paylaşımların %27,3'ü 1000'den fazla beğeni almıştır.

Covid-19 ile bağlantılı olmayan paylaşımlar arasında ise en fazla beğeni alan kategorinin özel gün kutlama paylaşımları olduğu görülmektedir. Diğer kategorisinin Covid-19 konulu paylaşımlar arasında ikinci sırada gelmesi, Ziraat Bankası'nın paylaştığı 38 adet "sabah stratejisi" raporundan kaynaklanmaktadır. Bu kategorinin %84'ü 0-249 aralığında beğeni almıştır. Ürün/hizmet tanıtımı kategorisinde bulunan 42 paylaşımın %73'ü 0-250 arasında beğeni almış, 1000'in üzerinde beğeni alan paylaşım oranı ise yalnızca %4,8 olmuştur. Dolayısıyla kategoriler çerçevesinde paylaşım sayıları ve beğeni sayıları arasında asimetric bir ilişki olduğu görülmektedir.

Etkileşim düzeyini ölçen önemli bir gösterge ise yorum sayıdır. Twitter'da yer alan yorum özelliği marka ile hedef kitle arasında bir diyalog oluşmasını mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla, kullanıcıların gerçekleştirdiği yorumlar iki yönlü iletişimin sağlanması için büyük bir önemi taşımaktadır. Yorum özelliği, "işletme ile hedef kitlesi arasında etkileşim oluşturduğu için bir diyalog fırsatı olarak" (Çetintaş, 2019: 88) kabul edilmektedir. Aynı zamanda, yorum sayısı, kullanıcıların markanın paylaşımlarına yönelik olumlu/olumsuz fikirlerini iletmeleri için de fırsat oluşturmaktadır. Aşağıdaki tablo, kategorilere göre yorum sayısını göstermektedir.

Tablo5: Kategorilerin Yorum Sayısına Göre Dağılımı

YORUM SAYISI	0-49		50-99		100-149		150-199		200 ve üzeri		GENEL TOPLAM
	Say	%	Say	%	Say	%	Say	%	Say	%	
COVID-19 konulu paylaşımlar											
Hizmette kolaylaştırma	88	%72,7	21	%17,4	6	5	2	%1,7	4	%3,3	121
Hizmette değişiklik ile ilgili bilgilendirme	11	%34,4	9	%28,1	5	%15,6	5	%15,6	2	%6,3	32
Evde kalma süreci kolaylaştıran öneri	27	%90	2	%6,7	0	%0	0	%0	1	%3,3	30
Ücretsiz yapılan uygulamalar	14	%51,9	4	%14,8	2	%7,4	1	%3,7	6	%22,2	27
Sağlık uyarıları	18	%69,2	4	%15,4	2	%7,7	1	%3,8	1	%3,8	26
Ekonomik destek	6	%26,1	4	%17,4	5	%21,7	2	%8,7	6	%26,1	23
Umut mesajı	9	%56,3	3	%18,8	2	%12,5	1	%6,3	1	%6,3	16
Marka hijyen önlemleri	14	%93,3	0	%0	1	%6,7	0	%0	0	%0	15
Çalışanlara teşekkür	7	%58,3	1	%8,3	1	%8,3	0	%0	3	%25	12
Sağlık çalışanlarına teşekkür	7	%63,6	3	%27,3	0	%0	0	%0	1	%9,1	11
Diğer paylaşımlar											
Özel gün kutlama	54	%73	2	%2,7	2	%2,7	6	%8,1	10	%13,5	74
Diğer	31	%62,0	14	%28	1	%2	0	%0	4	%8	50
Ürün hizmet tanıtımı	38	%90,5	2	%4,8	0	%0	1	%2,4	1	%2,4	42
Sosyal sorumluluk projesi	14	%82,4	3	%17,6	0	%0	0	%0	0	%0	17
Çekiliş/hediye	13	%92,9	1	%7,1	0	%0	0	%0	0	%0	14
TOPLAM	351	%68,8	73	%14,3	27	%5,3	19	%3,7	40	%7,8	510

Tablo 5 değerlendirildiğinde, paylaşımlara gelen yorum sayısının genelde 0-49 arasında olduğu tespit edilmiştir. Ancak Covid-19 konulu paylaşımlara, diğer paylaşımlara göre daha fazla yorum yapılmıştır. 200'ün üzerinde en yüksek oranda yorum alan paylaşımlar sırasıyla ekonomik destek, çalışanlara destek/teşekkür ifade eden ve ücretsiz yapılan uygulamalarla ilgili bilgi kategorilerinde bulunmaktadır. Hizmette değişiklik ile ilgili bilgilendirme içeren paylaşımlara gelen yorumların oranlarının, diğerlerine göre yüksek olduğu görülmektedir. Paylaşımların, %28,1'i 50-99, %15,6'sı 100-149, %15,6'sı 150-199 aralığında yorum almıştır. En az yorum alan

kategoriler ise evde kalma sürecini kolaylaştıran uygulamalar ve markaların aldıkları hijyen önlemlerini anlattıkları paylaşımlardır.

Covid-19 ile ilgili olmayan paylaşımlarda ise, en fazla yorum alan kategori özel gün kutlama paylaşımlarıdır. Markalar, özellikle Çanakkale Zaferi ve 23 Nisan gibi özel günler için hazırladıkları reklam filmlerini Twitter hesapları üzerinden paylaşmıştır. Bu paylaşımlar yüksek oranda yorum almıştır.

En Çok Etkileşim Alan Paylaşımların Nitel Analizi

İncelenen markaların gerçekleştirdiği 313 Covid-19 konulu paylaşımın yalnızca %13,4'ünün 1000'den fazla beğeni aldığı görülmektedir. 1000'den fazla beğeni alan paylaşımların %19'u hizmette kolaylaştırma, %16,6'sı ekonomik destek, %16,6'sı çalışanlarına teşekkür/destek mesajı, %14,2'si umut mesajı, %9,5'i sağlık uyarıları, %9,5'i ücretsiz yapılan uygulamalar, %7,1'i hizmette değişiklik ile ilgili bilgilendirme ve %7,1'i sağlık çalışanlarına teşekkür içeren paylaşımlardır. Nitel analizle bu paylaşımların içerikleri ve ortak noktaları olup olmadığı araştırılmıştır. En çok beğeni alan paylaşımların 3'ü hariç diğerleri fotoğraf ya da video içermektedir. Paylaşımların yarısından fazlası (22) video içermektedir. Video içeren paylaşımların, yarısından fazlasının ses ve görüntünün birlikte kullanıldığı ve duygusal mesajlar verildiği görülmektedir. Örneğin, Arçelik umut mesajı içeren paylaşımlarında duygusal bir müzik eşliğinde “İyileşeceğiz, bu da geldi ve geçecek”, “daha iyi insanlar olacağız”, “evdesin ama yalnız değilsin, hiç bu kadar kalabalık olmadık belki”, “her yeni günde umut var” gibi ifadeler kullanmıştır. Garanti Bankası, ekonomiye destek paylaşımında “nefesin nefesim Türkiye” ifadesine, İş Bankası umut mesajı veren paylaşımında “biz bizsiz yapamayız”, “elbet gün gelir, üzerimizdeki kara bulutlar dağılır”, Türk Hava Yolları “bir gün yolculuğumuza kaldığımız yerden devam edeceğiz”, “tüm kötü günleri geride bırakacağız” ifadelerine yer vermiştir.

Bazı paylaşımlarda marka çalışanlarının yer aldıkları görülmektedir. Türk Hava Yolları'nın yaptığı 2 sağlık çalışanlarına teşekkür mesajı içeren paylaşımında Türk Hava Yolları personellerinin sağlık çalışanlarını alkışladıkları, çalışanlarına destek/teşekkür paylaşımında ise, kendi personellerinin yer aldığı ve paylaşımların hikayeleştirildiği görülmektedir. Örneğin, bir Türk Hava Yolları pilotunun tıbbi malzeme taşımak için Pekin'e gittiği bir uçuşta, kızının doğum gününü kutladığı bir video paylaşmıştır. Diğer video içeren paylaşımlarda ise, markaların yazı formunda ifade ettikleri mesajların video ile hareketli hale getirildiği görülmektedir.

Fotoğraf içeren paylaşımlar çoğunlukla hizmette kolaylaştırma, ekonomik destek ve hizmette değişikliklerle ilgili bilgilendirme kategorilerindedir. Ekonomiye destek ile ilgili olan paylaşımlarda, markaların verdiği mesajlarda “toplum sağlığını korumak” ve “salgının ekonomiye olası etkilerini hafifletmek”, “olumsuz etkileri hafifletmek” ifadeleri yer almaktadır. Türk Telekom ve Ziraat Bankası, paylaşımlarında her çalışan için aylık net asgari ücret tutarında destek sağlayacakları açıklamalarına yer vermiştir. Bu paylaşımların altında markaların ekonomik destekleri ile ilgili bilgiler içeren (kobilere destek, kredi borcunda erteleme vb.) fotoğraflar bulunmaktadır. Benzer şekilde, ürün ve hizmete dijital yollarla ulaşma üzerine odaklanan hizmette kolaylaştırma paylaşımlarının da fotoğraflarla görselleştirildiği görülmektedir.

En çok beğeni alan paylaşımların büyük bir kısmı en çok yorum alan paylaşımlar arasında bulunmamaktadır. 313 paylaşımın yalnızca 25’i 200’den fazla yorum almıştır. Bunların 12’si ekonomik destek ve ücretsiz yapılan uygulamalarla ilgili bilgi içeren paylaşımlardır. Ekonomik destek kategorisinde 200’den fazla yorum alan markaların 4’ü bankalar ve diğerleri de Türk Telekom ve Turkcell’dir. Ancak yorumlar incelendiğinde, özellikle bankaların paylaşımlarının altında yer alan yorumların çok büyük oranda negatif yorumlar olduğu görülmektedir. Paylaşımların altında “zaten kabahat sizden hayır bekleyende”, “kimseye ulaşamıyoruz”, “milletten böyle bir dönemde kart aidatı alıyorsunuz”, “sayenizde nefes alamıyoruz”, “kredi ertelemesinin faizini alarak yaptıktan sonra bu mu destek oluyor?” gibi eleştiri içeren yorumlar bulunmaktadır. Negatif yorumları, destek paketlerinden nasıl ve hangi koşullarda faydalanılabileceği ile ilgili sorular takip etmektedir. Bankalar, bu sorular ve eleştirilerin bir kısmına destek birimlerini işaret ederek yanıt vermiştir. Olumlu yorumların ise oldukça az olduğu görülmektedir. Turkcell ve Türk Telekom’un “Milli Dayanışma” kampanyasına bağış ile ilgili paylaşımına ise, bankalara oranla daha az eleştiri içeren yorum geldiği, paylaşımların önemli bir bölümünde ücretsiz internet ve fatura ödemede erteleme ile talepler yer aldığı, özellikle Türk Telekom’un paylaşımında internet hızıyla ilgili şikayetlerin bulunduğu, takdir içeren paylaşımların da diğerlerine oranla daha fazla olduğu görülmektedir.

En çok yorum alan diğer 6 paylaşım, Covid-19 döneminde ücretsiz yapılan hizmet ve uygulamalarla ilgilidir ve hepsi Türk Telekom tarafından paylaşılmıştır. Ücretsiz internet paketleri ve diğer uygulamalarla ilgili paylaşımlar altındaki yorumların çok büyük bir kısmı negatiftir. Takipçiler, internet hızı, telefonların açılmaması,

işlem için şubeye gidilmesinin istenmesi, fiyatların pahalılığıyla ilgili şikayetlerde bulunmaktadır. Türk Telekom bu şikayetlerin bazılarında Türk Telekom Destek hesabından yanıt vermiştir.

Hizmette kolaylaştırma ile ilgili en çok yorum alan 4 paylaşım Arçelik, İş Bankası ve Türk Telekom'a aittir. Arçelik "onlar için önce sendin, şimdi hepimiz için önce onlar. Önce büyükler. Arçelik olarak servis ve montajda da önce büyükler" temalı reklam filmini paylaşmıştır. Bu paylaşımın altına gelen yorumların yarısının bazı mağazaların açık olması ve fabrikalarda işçilerin çalışmaya devam etmesiyle ilgili eleştiri içerdiği, yarısının ise büyüklerle öncelik verilmesi, servisten gelenlerin hijyen kurallarına uyması konusunda takdir içerdiği görülmektedir. İş Bankası'nın paylaşımı emekli maaşlarının promosyon taahhütlerinin otomatik olarak yenilenmesi duyurusudur. Paylaşım altındaki yorumların ağırlıklı olarak "işte benim bankam", "promosyonumu aldım, teşekkür ederim" gibi takdir içeren yorumlar olduğu, eleştiri içeren yorumların çoğuna da İş Bankası tarafından yanıt verildiği görülmektedir. Diğer iki paylaşım Türk Telekom markasındır ve dijital servislerin geliştirildiği, evden işlem yapılabileceği ile ilgili duyuruları içermektedir. Ancak bu paylaşımların altına ağırlıklı olarak olumsuz yorumlar gelmiştir. Türk Telekom'un faturalarının yüksekliği, şubeye gitmeden işlem yapılamadığı gibi konularda yorumlar bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, çalışanlara yeterince önem verilmediğini vurgulayan "çalışanlarımız değerli diyorsunuz ama çalışıyorlar", "evde kalanlara çözümünüz var da, mağaza çalışanlarına nasıl bir çözüm sunuyorsunuz?" gibi paylaşımlar da dikkat çekmektedir.

En fazla yorum alan sağlık çalışanlarına teşekkür paylaşımları Türk Hava Yolları, Türk Telekom ve Yapı Kredi tarafından gerçekleştirilmiştir. Türk Hava Yolları'nın çalışanlarının maske ve eldiven kullanmadan sağlık çalışanlarını alkışladıkları bir video kullandıkları paylaşımın altındaki yorumların büyük bir kısmı takdir içerirken, eleştiri içeren yorumlar da bulunmaktadır. Olumsuz yorumların hemen hemen hepsi videoda sosyal mesafenin korunmaması ile ilgilidir. THY, sağlık çalışanlarını alkışladığı ikinci videosunda buna dikkat etmiş ve çalışanlarını sosyal mesafe ve maske ile videoya çekmiştir. Türk Telekom ve Yapı Kredi'nin reklam filmlerinin altına gelen yorumların ise, çoğu olumsuzdur. Türk Telekom'a "evde kal diyorsunuz, şehrin göbeğindeki 16 daireli apartmanımıza 2 yıldır internet bağlamıyorsunuz", "keşke call center çalışanlarına da teşekkür etseydiniz" gibi eleştiriler, Yapı Kredi'ye ise, "reklam çekmekle olmaz, borç ötelemesi istiyoruz" gibi eleştirilerin ağırlıklı olduğu görülmektedir.

THY'nin Hizmette değişiklikle ilgili bilgilendirme paylaşımlarının altına gelen yorumların önemli bir kısmının soru içerdiği görülmektedir. Ancak, Türk Telekom'un paylaşımının altındaki yorumlar hizmetin sağlanmasıyla ilgili şikayetler ağırlıklıdır. Çalışanlarına destek/teşekkür içeren paylaşımda Türk Telekom markasına aittir. Ve diğer paylaşımlarla benzer şekilde olumsuz yorumlar almıştır. Takipçiler internet hızı, internet servisine ulaşamama, internetin çekmemesi gibi sıkıntılarını ifade etmiştir. Evde kalma sürecini kolaylaştıran uygulamalar ve kendi çalışanlarını destek içeren paylaşımlar da Türk Telekom markasına aittir ve paylaşımların altındaki yorumların olumsuz olduğu görülmektedir. En yüksek yorum alan sağlık uyarısı paylaşımı Ziraat Bankası'na aittir, ancak bu paylaşımın aldığı yorumların da bankanın yeterince destek sağlamadığıyla ilgili eleştiriler içermektedir. Yapılan yorumlar mesajın içeriğinden bağımsız olarak, bankanın uygulamalarını eleştirmektedir. En çok yorum alan umut mesajı Turkcell'indir. Bu paylaşımda Turkcell "Türkiye! Bir süre sevdiklerimizden, güzel ülkemizin sokaklarından, caddelerinden ayrı kalacağız. Ama merak etme geçici bu ayrılık" ifadesiyle reklamını paylaşmıştır. Paylaşımın altındaki yorumları ağırlıklı olarak soru ve taleplerden oluştuğu görülmektedir. Takipçiler, hizmetlere nasıl ulaşılacağı konusunda sorular sormuş ve özellikle internet paketlerinde hediye, fatura erteleme gibi taleplerde bulunmuştur. Aynı zamanda çok sayıda olumlu yorum da bulunmaktadır. Reklamı güzel ve duygusal bulanlar, duygulandıklarına yönelik ifadeler yazmıştır.

Sonuç

Covid-19 virüsü ortaya çıkışından kısa bir süre sonra, dünyanın önemli bir kısmı için bir kriz haline gelmiştir. Salgının pek çok ülke üzerinde ekonomik, siyasi, toplumsal ve kültürel etkileri olmuştur. Salgının ne zaman biteceği bilinmemekle birlikte, bu etkinin kısa süreli olmayacağı salgın sonrası dönemde de devam edeceği öngörülmektedir. Türkiye Temmuz 2020 itibariyle, en çok vaka sayısının görüldüğü 15 ülke arasında yer almaktadır. Türkiye'de de pek çok ülkede olduğu gibi salgının olumsuz etkileriyle baş etmek için destek ve yardım paketleri oluşturulmuştur. Ancak bu çapta bir krizle baş etmek için işletmeler, sivil toplum kuruluşları gibi diğer aktörlerin desteği oldukça önemlidir.

Yapılan araştırmalar tüketicilerin markalardan özellikle kriz zamanlarda sosyal sorunlara duyarlı olmalarını beklediğini göstermektedir. Markaların toplumsal sorunlara yaklaşımları sonucunda o markayı satın alma ya da almama kararı veren değer-

odaklı tüketici sayısı her yıl artmaktadır. Covid-19 krizinde de markalardan sorumluluk almalarının, krizin etkilerini azaltmak için eyleme geçmelerinin ve yaptıklarıyla ilgili kamuoyunu bilgilendirmelerinin beklendiği görülmektedir (Edelman, 2020). Salgın döneminde sosyal medya kullanımının da arttığı göz önünde bulundurulduğunda markaların sosyal medya üzerinden tüketicilerle kurdukları iletişim önem kazanmaktadır. Bu bağlamda makalede Türkiye'nin en değerli 10 markasının salgının ilk iki ayındaki Twitter paylaşımları nicel ve nitel içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir.

10 marka toplamda 510 paylaşım yapmıştır. Bu paylaşımların %61,3'ü Covid-19 salgınıyla ilgilidir. Dolayısıyla markaların salgını görmezden gelmedikleri ve bu konuda sessiz kalmadıkları söylenebilir. Paylaşımlar kategoriler çerçevesinde incelendiğinde Covid-19 konulu paylaşımların en çok %38,6 oranıyla hizmette kolaylaştırma ve %10,2 oranıyla hizmet/ürüne ulaşmada değişikliklerle ilgili bilgilendirmeye ilgili olduğu görülmektedir. En azı ise %3,5 oranıyla sağlık çalışanlarına teşekkür ve %3,8 oranıyla çalışanlara teşekkür mesajlarıdır. Dolayısıyla markaların en çok Covid-19 sürecinde hizmeti kolaylaştırma ve dijitalleştirme ve uygulamalarındaki değişimlerle ilgili bilgilendirme paylaşımları gerçekleştirdikleri görülmektedir.

Ancak en çok etkileşim alan paylaşımlar bu kategorilerde bulunmamaktadır. Etkileşimin ölçülmesi için beğeni ve yorum sayılarına bakılmıştır. Beğeni sayısı, markaların paylaşımlarına yönelik “onaylama”, mesaja “katılma” olarak değerlendirilmiştir. Covid-19 konulu paylaşımlarda 1000'in üzerinde beğeni alan yalnızca 42 paylaşım bulunmaktadır. En çok gerçekleştirilen paylaşım hizmette kolaylaştırma kategorisine ait olmasına rağmen, bu konudaki paylaşımların yalnızca %6,6'sının 1000'in üzerinde beğeni aldığı görülmektedir. Çalışanlarına teşekkür, umut mesajı, ekonomik destek ile ilgili paylaşımlar düşük sayıda olmasına rağmen, çalışanlara teşekkür mesajlarının %58,3'ü, umut mesajlarının %37,5'i ve ekonomik destek mesajlarının %30,4'ü 1000'den fazla beğeni almıştır. Bu durum, tüketicilerin bilgilendirme mesajlarından ziyade, çalışanlarını önemseyen, umut veren ve ekonomik destek sağladığını ifade eden paylaşımları “beğen”diğini göstermektedir. Aynı zamanda en yüksek beğeni alan paylaşımların genellikle “duygusal ifadeler” kullandığı ve mesajı video ya da fotoğraf ile görselleştiren paylaşımlardır.

Yorum sayıları da etkileşim düzeyini gösteren bir faktör olarak ele alınmıştır. Yalnızca 25 paylaşım 200'ün üzerinde yorum almıştır. Yorumlar incelendiğinde ise, onaylamadan daha çok eleştiri ve soru

içerdikleri görülmektedir. En çok yorum alan paylaşımlar ekonomik destek ve ücretsiz yapılan uygulamalarla ilgili paylaşımlardır. Bu paylaşımların aldığı yorumların büyük bir kısmını gerçekleştirilen desteklerin yetersiz olduğu ile ilgili olduğu görülmektedir. Mesajların önemli bir kısmında markaların bu dönemde daha fazla sorumluluk almaları gerektiği, özellikle ekonomik konularda tüketiciye destek olmaları gerektiği vurgulanmaktadır.

Sonuç olarak, markalar incelenen 2 aylık süreçte ağırlıklı olarak Covid-19 konulu paylaşımlarda bulunmuştur. Ancak beğeni sayıları ve yorumlar incelendiğinde, tüketicilerin en çok çalışanlarına destek mesajı paylaşan, umut mesajı veren ve ekonomik desteklerini ifade eden paylaşımları “beğen”dikleri görülmüştür. Buna rağmen, bu paylaşımların sayısı diğerlerine kıyasla oldukça azdır. Yorumlar incelendiğinde ise, tüketicilerin markalardan daha fazla destek (özellikle ekonomik konularda) beklediği, gerçekleştirilen destekleri yetersiz buldukları görülmektedir. Başka bir ifadeyle, tüketiciler reklam ve iletişim faaliyetlerinin ötesinde, markalardan krizin olumsuz etkilerini azaltmak ve tüketicilerin hayatını kolaylaştırmak için somut adımlar beklemektedir.

Kaynakça

- Arslan, E. (2020). Çalışanına Sahip Çıkan Markalar. *Marketing Türkiye*, Haziran 2020, 50-69.
- Atabek, G.Ş. ve Atabek Ü. (2007). *Medya Metinlerini Çözümlemek*. Ankara: Siyasal.
- Barton, R. vd. (2018). From Me to We: The Rise of Purpose-led Brand. Accenture Strategy. https://www.accenture.com/_acnmedia/thought-leadership-assets/pdf/accenture-competitiveagility-gcpr-pov.pdf (Erişim tarihi: 05.06.2020).
- Baudrillard, J. (2008). *Tüketim Toplumu*. H. Deliceçaylı & F. Keskin (Trans.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2000). *Siyaset Arayışı*. Birkan, T. (Çev.). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Bauman, Z. (2009). *Akışkan Aşk*. Ergüden, I. (Çev.). İstanbul: Versus Kitap.
- Beck, U. (2011). Risk Toplumu. Özdoğan K. ve Doğan, B. (Çev.). İstanbul: İthaki
- Bocock, R. (1997). *Tüketim*. Kutluk, İ. (Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Brandfinance. (2019). Turkey 100-2019 https://brandfinance.com/images/upload/turkey_100.pdf (Erişim tarihi: 08.06.2020).

- Cone/Porter Novelli Purpose Study: How to Build Deeper Bonds, Amplify Your Message and Expand Your Consumer Base. (2018).
https://static1.squarespace.com/static/56b4a7472b8dde3df5b7013f/t/5c66ce8dfa0d600c4f44d4ce/1550241426931/021319_PurposeStudy_Single.pdf (Erişim tarihi: 08.06.2020).
- Çetintaş, B. (2019). Diyalojik Paydaş İletişimi için Twitter Kullanımı. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(3), 83-96.
- De Bettignies, H.C. ve Lepineux, F. (2009). Can Multinational Corporations Afford to Ignore the Global Common Good? *I. Business and Society Review*, 114(2), 153-182.
- Diker, E. ve Çelik, F. (2020). *Covid-19 Sürecinde Sosyal Medya Kullanımı*. BrandMap.
- Drucker, P. (2003). *Geleceğin Toplumunda Yönetim*. Zaman, M. (Çev.). İstanbul: Hayat Yayınları.
- Edelman. (2017). *Earned Brand*.
<https://www.edelman.com/research/earned-brand-2017> (Erişim tarihi: 01.05.2020)
- Edelman. (2018). *Earned Brand*.
https://www.edelman.com/sites/g/files/aatuss191/files/201810/2018_Edelman_Earned_Brand_Global_Report.pdf (Erişim tarihi: 02.05.2020).
- Edelman. (2020). *Trust Barometer Report*.
<https://www.edelman.com/research/covid-19-brand-trust-report> (Erişim tarihi: 03.05.2020).
- Globescan. (2020). *Brand Purpose in Divided Times*.
https://globescan.com/wpcontent/uploads/2017/11/BBMG_GlobeScan_BrandPurposeReport_2017-1.pdf (Erişim tarihi: 03.05.2020).
- Greenspan, A. (2008). *Türbülans Çağı: Yeni Bir Dünya Serüveni*. Miler, N. (Çev.). İstanbul: Boyner Yayınları.
- Huberman, L. (2009). *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hughes, B. (2016). “Why Corporate Brand Strategy is Essential for Brand Strategy”. HuffPost.
https://www.huffpost.com/entry/why-corporate-social-resp_b_9282246 (Erişim tarihi: 03.05.2020).
- Ipsos. (2020). *Covid-19 Dönemi ve Evdeki Keşifler*.
https://www.ipsos.com/sites/default/files/ipsossia_trends_6nisan2020.pdf (Erişim tarihi: 03.06.2020).

- Kam, C. D., ve Diechert, M. (2019). Boycotting, Buycotting, and the Psychology of Political Consumerism. *The Journal of Politics*, 82(1), 1-35.
- Kolster, T. (2020). Toplumsal Fayda Ticari Getirilerin Önüne Geçiyor. *Marketing Türkiye*, Haziran 2020, 19-21.
- Kotler, P. (2020). The Consumer in the Age of Coronavirus. *Journal of Creating Value*, 6(1), 12-15.
- Kotler, P. vd. (2004). *Pazarlama 3.0*. İstanbul: Optimist Yayınları.
- Kotler, P. ve Caslione, J. A. (2010). *Kaos Yönetimi: Çalkantılar Çağında Yönetim ve Pazarlama*. Dündar, K. (Çev.). İstanbul: Optimist Yayınları.
- Kotler, P. ve Sarkar, C. (2017). Finally, Brand Activism. *The Marketing Journal*. <https://www.marketingjournal.org/finally-brand-activism-philip-kotler-and-christian-sarkar/> (Erişim tarihi: 15.04.2020).
- Lambert, J. ve Hessler, B. (2018). *Digital Storytelling: Capturing Lives, Creating Community*. Routledge.
- Murphy, C., Naert, S. ve Strong, C. (2020). Coronavirus and Behavior Change. <https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/publication/documents/2020-03/ipsos-coronavirus-behavior-change.pdf> (Erişim tarihi: 03.05.2020).
- Odabaşı, Y. (2013). *Tüketim Kültürü: Yetinen Toplumdan Tüketen Topluma*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Özüşen, B. ve Yıldız, Z. (2012). Buzul Çağı'ndan İlk Çağ'a Tüketimin Tarihi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 4 (7), 1-16.
- Perdana, R. S. ve Pinandito, A. (2018). Combining Likes-Retweet Analysis and Naive Bayes Classifier within Twitter for Sentiment Analysis. *Journal of Telecommunication, Electronic and Computer Engineering*, 10(1), 41-46.
- Peterson, M. (2006). *Consumption of Everyday Life*. New York: Routledge.
- Ritzer, G. (1997). *Postmodern Social Theory*. New York: The McGraw-Hill.
- Statista. (2020). In-home Media Consumption due to the Coronavirus Outbreak Among Internet Users Worldwide As of March. <https://www.statista.com/statistics/1106498/home-media-consumption-coronavirus-worldwide-by-country/> (Erişim tarihi: 03.05.2020).
- Williams, R. (2012). *Anahtar Sözcükler*. Kılıç S. (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Worldometers. (2020). *Coronavirus Cases*.
<https://www.worldometers.info/coronavirus/>. (Erişim tarihi:
04.07.2020).

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 459-492

Covid-19 (Koronavirüs) Üzerine Öğretmen Adaylarının Görüşleri Prospective Teacher' Views on Covid-19 (Coronavirus)

- **Aslı GÖRGÜLÜ ARI***
- **Meryem HAYIR KANAT****

*Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi,
Eğitim Fakültesi, Matematik ve Fen
Bilimleri Eğitimi Bölümü,
İstanbul/Türkiye,
Assoc. Prof., Yıldız Technical University,
Faculty of Education, Department of
Mathematics and Science Education,
İstanbul/Türkiye,
agorgulu@yildiz.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6034-3684

**Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi,
Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal
Bilimler Eğitimi Bölümü,
İstanbul/Türkiye,
Assoc. Prof., Yıldız Technical University,
Faculty of Education, Department of
Social Sciences and Turkish Language
Education, İstanbul/Türkiye,
mhayir@yildiz.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3190-3144

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Date Received:

05/06/2020

Kabul Tarihi / Date Accepted:

25/06/2020

Yayın Tarihi / Date Published:

15/07/2020

Atf: Gorgulu-Ari, A. & Hayır-Kanat. M. (2020). Covid-19 (Koronavirüs) Üzerine Öğretmen Adaylarının Görüşleri. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 459-492

Citation: Gorgulu-Ari, A. & Hayır-Kanat. M. (2020). Prospective Teacher' Views on Covid-19 (Coronavirus). *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Outbreak Diseases Special Issue, 459-492

Öz

Bu çalışmada, ülkemizde ve tüm dünyada görülen Covid-19 pandemi sürecinde, sosyal bilgiler ve fen bilgisi öğretmen adaylarının Covid-19 hakkında genel düşüncelerini ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Ayrıca adaylara, onlara göre Covid-19 salgınının hangi tedbirler ile durdurulabilir olduğu, Covid-19 salgının ülkemizde ne kadar süre devam edeceğini düşündüklerini, salgın sırasında kullanılan çevrim içi eğitim hakkındaki düşünceleri sorulmuştur. Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan olgu bilim deseni kullanılmıştır. Araştırmanın katılımcılarını, İstanbul da yer alan bir devlet üniversitesinin, eğitim fakültesinde, sosyal bilgiler öğretmenliğinden 27 ve fen bilimleri öğretmenliğinden 26 öğretmen adayı oluşturmaktadır. Öğretmen adayları ile yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerde kullanılmak üzere ise altı maddelik görüşme formu, veri toplama aracı olarak hazırlanmıştır. Elde edilen veriler, betimsel analiz tekniği ile çözümlenmiştir. Ortaya çıkan sonuçlara göre öğretmen adayları salgına neden olan virüs için hızlı ve kolay yayılabilen bir virüs, tüm dünyayı etkisi altına alan bir virüs gibi genel tanımlamaları ağırlıklı olarak kullanırken, toplumca gerekli tedbirler alınmalı ve ciddiyetle uyulmalı, sosyal mesafe korunmalı, zorunlu olmadıkça dışarı çıkılmamalı, salgının tedbirler ile en erken yaz sonu bitebileceği, ancak bu salgının ardından sosyal ilişkilerde azalma ve temas gerektiren davranışlarda azalma olacağı, tüm olumsuzluklara rağmen çevrim içi eğitimde önemli ilerleme kaydedildiği ancak her şeye rağmen yüz yüze eğitimi karşılayamaması gibi düşüncelerinden bahsetmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19 (Koronavirüs), öğretmen Adayı, yarı yapılandırılmış görüşme, çevrim içi eğitim.

Abstract

In this study, it was aimed to reveal the general ideas of prospective science teachers about Covid-19 in the Covid-19 pandemic process in our country and all over the world. In addition, the candidates were asked about what measures the Covid-19 outbreak could be stopped, how long they thought the Covid-19 outbreak would continue in our country, and their thoughts on online education used during the outbreak. In the study, a fact science pattern, one of the qualitative research methods, was used. Participants of the research consist of 27 teacher candidates from a social sciences teacher and 26 from a science teacher at a faculty of education in a public university in Istanbul. Semi-structured interviews were made with prospective teachers. For use in these interviews, a six-item interview form was prepared as a data collection tool. The data obtained were analyzed by descriptive analysis technique. According to the results, while pre-service teachers use general definitions such as a virus that can spread rapidly and easily for a virus that causes the epidemic, a virus that affects the whole world, necessary precautions should be taken and seriously obeyed, social distance should be maintained, it should not go out unless it is necessary. They stated that the measures may end at the end of the summer with the precautions, but there will be a decrease in social relationships and behaviors requiring contact after this epidemic, and despite all the negativities, significant progress has been made in online education, but in spite of all, it cannot meet face to face education.

Keywords: Covid-19 (Coronavirus), prospective teacher, semi-structured interview, online education

Giriş

Taç anlamına gelen corona kelimesinden türetilmiş bir virüs olan koronavirüs latince kökenli bir kelimedir. Virüs yüzeyinde proteinlerin meydana getirdiği viral sivri peplomerler bulunmaktadır. İlk kez 1930'lu yıllarda tavuklarda tespit edilmiştir (Alpago ve Alpago, 2020). Elektron mikroskobu ile yapısal olarak tanımlanması ise 1968'li yılları bulmuştur (Avcı vd., 2015). Koronavirüsler bütün dünyada yaygın bulunan ve insanlarda hafif düzeyde solunum yolu hastalıklarına sebep olan virüslerdir (İnal, 2016). 2002 yılında Çin'de Guandong eyaletinde ortaya çıkan bir koronavirüs tipi olan ve "akut şiddetli solunum yetmezliği sendromu (SARS)" adı verilen bir hastalık nedeniyle bir yıl içinde 30 ülkeden, 8373 kişinin hastalığa yakalanmasıyla birlikte 774 kişinin ölümüne sebep olmuştur. SARS, 2003 yazında tamamen ortadan kaybolurken, 2012 yılının Haziran ayında viral pnömoni olgusunda yeni bir koronavirüs tespit edilmiştir. Arap Yarımadası'nda ortaya çıkan ve ölümcül viral pnömoni salgınına sebep olan bu yeni koronavirüse ise "Ortadoğu solunum yetmezliği sendromu koronavirüsü (MERS-CoV)" adı verilmiştir.

Çin'in Hubei eyaleti Wuhan'da, 2019 yılının Aralık ayında, nedeni bilinmeyen pnömoni olarak adlandırılan bir hastalık görülmüştür (He vd., 2020). Wuhan'da deniz ürünleri ve başka birçok türde canlı hayvanın satıldığı pazarda 44 kişide hemen hemen aynı belirtilerin görüldüğü Dünya Sağlık Örgütü'ne bildirilmiş, yeni bir virüsle salgın olasılığından bahsedilmiştir (Çifçi ve Çoksuer, 2020). Bilinmeyen pnömoninin yeni bir tip koronavirüsten kaynaklandığı belirlenmiştir. Daha sonra bu salgın hastalık Dünya Sağlık Örgütü tarafından yeni koronavirüs hastalığı 2019 ya da çok bilinen ismi ile Covid-19 olarak adlandırılmış, bu hastalığa neden olan virüs ise SARS-Cov-2 olarak adlandırılmıştır (He vd., 2020). 11 Mart 2020 tarihinde ise Dünya Sağlık Örgütü bu hastalığın neden olduğu salgın için pandemi ilan etmiştir. Pandemi kıtalar arası gerçekleşen salgın hastalık olarak tanımlanabilen bir terimdir (Til, 2020).

Salgın hastalıklar tarihsel süreç içerisinde toplumsal yaşantının önemli bir parçası olmuştur. Yeni karşılaşılan ve yeni tanı konulan COVID-19 hastalığı hakkında bugünkü koşullarda yeterli veri olmadığı için tedavisinde zorluklar yaşanmakta, virüs kontrol altına alınamamakta ve hastalık hızla yayılmaktadır. Hastalığın dünya üzerinde hızla yayılması ve birçok ülkede ciddi boyutlara ulaşmasıyla birlikte ülkemizde ilk COVID-19 tanısı konulan hasta olduğu 11 Mart 2020 tarihinde T.C. Sağlık Bakanlığı tarafından açıklanmıştır.

Virüsün insanlar arasında bulaşma yolunun damlacık ve temas yolu olduğu belirtilmiştir. Virüs, hasta olan kişinin hapsirmesi, öksürmesi hatta konuşması ile çevreye yayılan damlacıkların diğer bireyin nefes ile vücuduna alınması ya da elleriyle ağzına, burnuna veya gözüne götürmesi sonucu bulaşmaktadır (Çifçi ve Çoksuer, 2020). Çin'deki verilere bakılarak hastalık belirtilerinin çıkması için geçen süre minimum 2 gün olmakla beraber maksimum 14 gün olduğu gözlenmiştir. Covid-19 hastalığı genellikle ateş, öksürük, nefes darlığı gibi solunum yolu belirtir vermektedir. Daha ciddi vakalarda ise pnömoni, ağır akut solunum yolu enfeksiyonu, böbrek yetmezliği meydana gelmekte bazı vakalar ölüm ile sonuçlanmaktadır (Til, 2020).

Hastalığın başlamasına neden olan ilk kaynağın vahşi bir hayvan olduğu düşünülmekle birlikte kesin bir yargı yoktur (Çifçi ve Çoksuer, 2020). Pandeminin kökeni ile ilgili kesin bir yargı olmadığından SARS-CoV-2'nin biyolojik silah olduğuna dair fikirler ileri sürülmüştür. SARS-CoV-2'nin proksimal kökünü araştırmak için çalışmalar yapmış ve bu çalışmalar sonucunda SARS-CoV-2'nin doğal seleksiyon ile ortaya çıktığını ve öncelerde kullanılan bir virüs

üzerinden yapılmadığını açıklamıştır. Doğal seleksiyon olması biyolojik kökeni olmadığını kanıtlar (Anderson vd., 2020).

Covid-19 salgını ile tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de önemler alınmış, ilk vaka görülmesi ile birlikte yükseköğretime 3 hafta ara verilmiş, hatta son olarak 2019-2020 bahar döneminin uzaktan eğitim ile kapatılacağı ilan edilmiştir. Daha sonraları ise gün geçtikçe salgının büyümesi ile birlikte eğitime verilen ara uzatılmıştır. Öğrencilerin hayatına, uzaktan eğitim bu süreçte daha da fazla girmeye başlamıştır. Covid-19 hastalığının yaptığı hayatımızdaki bu değişim ile çokta uzak olmayan gelecekte dijital öğrenme, gelişen yeni teknoloji ve sistemlerle etkililiğinin daha artacağı ve ana öğrenme yapısı haline gelebileceği öngörülmektedir (Telli ve Altun, 2020).

Covid-19 salgını tüm dünyayı etkisi altına almış ve toplumu ciddi boyutta etkilemiştir. Salgının yayılmaması için karantina uygulaması başlamıştır. Bazı ülkelerde zorunlu olmasına karşın, Türkiye’de hafta sonları hariç gönüllü olarak karantina uygulanmaktadır. Karantina uygulaması insanların evlerinden çıkmamalarına sebep olmuş ve internet, telefon, bilgisayar, tablet kullanımını arttırmıştır. Teknolojinin kullanılmasıyla birlikte sosyal medya hayatımızda yer edinmiştir. Kırık ve Özkoçak (2020) tarafından yapılan araştırmada yenedünya düzeni bağlamında sosyal medya ve koronavirüs (Covid-19) pandemisi ele alınmıştır.

Tarihte her pandemi sonrası dünyada geri dönülemez değişimler yaşanmış ve hiçbir pandemi sonrası öncesi gibi olmamıştır. Toplum etkileyen her alan kendi içinde derinden etkilendiği için pandemi sonrası bizi bekleyen döneme “Yeni Dünya Düzeni” denilmektedir. Günümüzde internet ve sosyal medya kullanımının arttığı bilinmektedir. Pandemi sürecinde ivmeyi daha hızlandırmasıyla birlikte hayatımıza sınıksız yapışan bir parça haline gelmesi ve insanların evlerinden çalışıp, evlerinden eğitim görmesi de bu “Yeni Dünya Düzeninin” bir uzantısıdır. Gelecekte olan değişimleri net bir şekilde söylemek mümkün olmasa da köklü ve geri dönülemez değişimlerin olacağını söylemek mümkündür (Kırık ve Özçolak, 2020).

Gelecekte değişmesi beklenen bir konunun ise sosyoekonomik anlayış olduğu söylenebilir. Koronavirüs (Covid-19) salgınının sosyoekonomik sonuçları oldukça fazla olduğu söylenebilir. Alpago ve Alpago (2020) tarafından yapılan çalışmada koronavirüs (Covid-19) salgınının başta sosyoekonomik yaşam olmak üzere ne gibi değişim ve dönüşüme yol açacağı irdelenmiştir. Salgın ve bulaşıcı hastalıkların sosyoekonomik düzeyi daha düşük olan insanları daha çok etkilediği bir gerçektir. Covid-19'un etkilediği sektörlerden bir

diğeri de turizm sektörüdür. Ülkeler kendi sınırlarını kapatıp, gönüllü bir şekilde turistik hareketleri sınırlandırmışlardır. Şu an turizm sektörü küresel bir boyutta durma noktasına gelmiştir. Türkiye'deki seyahat acentalarının bu süreçten nasıl ve ne şekilde etkilendiğini belirlemek ve geleceğe yönelik beklentilerini ortaya koymak amacıyla araştırmalar yapılmıştır. Yapılan araştırmalardan salgın sürecinin seyahat acentalarını dolayısıyla turizmin derinde etkilediği sonucu ortaya çıkmıştır (İbiş, 2020).

Ilıman, Ekiz ve Dönmez (2020) tarafından, şu an savaştığımız Covid-19 pandemisinde sağlık anksiyetesinin yükseldiği, bireylerin özgürlüklerinin kısıtlanmış olmasıyla beraber Covid-19 hastası olma, sevdiklerini ve işini kaybetme gibi korkular sonucunda psikolojik olarak yıpranmalarıyla bağışıklık sistemlerinin zayıflaması düşüncesi ve pandemiye karşı korunabilme algılarının ne olduğunu belirlemek amacıyla çalışma yapılmıştır. Araştırma sonucunda bireylerin sağlık anksiyetesi ile salgının kontrol algısı düzeylerinin demografik değişimler ile etkilendiği ortaya çıkarılmıştır. Sağlık anksiyetesi düzeyi Covid-19 salgını kontrol algısını negatif olarak etkilemektedir. Sağlık anksiyete düzeyi arttıkça salgının kontrol edilmesine yönelik algılar düşmektedir. Çalışma bulguları değerlendirildiğinde Covid-19 salgınının kişisel kontrol boyutunun yüksek düzeyde başarılı olduğu gözlenmiştir. Kişisel hijyen, el yıkama sıklığı ve süresi, sosyal mesafe gibi konularda bireylerde farkındalığın oluşmasında medya ve sosyal ağlar rol oynamıştır. Toplumdaki bireylerin sağlık anksiyetesinin varlığını ve düzeyinin kontrol altında tutulması kişisel ve toplum olarak alınan önlemlerin uygulanmasında önemli bir yere sahiptir (Ekiz vd., 2020). Bir başka çalışmada ise covid-19 hastalığının insanlar üzerine etkileri araştırılmıştır. Araştırmada çevrim içi yaklaşım kullanılarak 17.865 aktif Weibo kullanıcısının Weibo yayınları analiz edilmiştir (Liv vd., 2020). Weibo, Çin'de sosyal medya platformlarının kullanılmasının yasak olmasıyla birlikte Çin'e ait olan ve Çin kimlik numarası veya Çin'e kayıtlı bir telefon numarasıyla kullanılan sosyal medya platformudur (Böyük ve Korkmaz, 2019). Araştırmada kelime sıklığı, duygusal göstergelerin puanları (anksiyete, depresyon, öfke, mutluluk) ve bilişsel gösterge (sosyal risk yargısı ve yaşam memnuniyeti/doyumu) verileri toplanmış ve 13-26 Ocak 2020 tarihlerinde 20 Ocak öncesi ve sonrası olarak analiz edilmiştir. Weibo kullanıcılarının psikolojik durumlarının Covid-19 hastalığının çıkmasıyla birlikte büyük ölçüde değiştiği bulunmuştur.

Covid-19 hastalığı dünyadaki günlük rutini, yaşam tarzını, iş dünyasını, ekonomiyi ve okulları kısacası tüm düzeni değiştirmiştir ve

halende tüm dünyayı etkilemeye devam etmektedir. Dolayısıyla sosyal medyanın en güncel konusudur. Buna bağlı olarak sosyal medyada yayılan bilgilerin yalan, yanlış olma olasılığı giderek artmaktadır. Bu konuda yapılan bir çalışmada, yanlış ve doğru bilgilerin nasıl paylaşıldığını analiz etmek için 2 gün boyunca Twitter’da Covid-19 salgını ile ilgili dolaşan tweetler incelenmiştir. Araştırmanın sonucunda yanlış bilgiler, bilime dayalı kanıtlardan veya gerçekleri kontrol eden tweetlerden daha fazla tweetlenmiştir şeklinde bir sonuca ulaşılmıştır (Pulido vd., 2020).

Bu çalışmada da, ülkemizde ve tüm dünyada görülen Covid-19 pandemi sürecinde, sosyal bilgiler ve fen bilimleri öğretmen adaylarının Covid-19 hakkındaki genel düşüncelerini ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Covid-19 pandemi sürecinde tüm eğitim kurumlarının yüz yüze olan eğitim ortamlarından sanal ortamlara geçme durumunda kaldığı günlerde, bu süreci kendi eğitim ortamlarının da çevrim içi eğitime kaymasının verdiği tecrübelerden yola çıkarak eğitim sistemindeki etkilerini öğrenebilmek ve geleceğin öğretmenleri olan öğretmen adaylarının Covid-19 hastalığı ve onun sonuçları hakkında düşüncelerini alabilmek, öğretmenlerin lisans eğitimi sırasında bu konuya bakış açılarını öğrenmek, geleceğe dönük olarak topluma sağlayabilecekleri faydalar hakkında da ipuçları taşımaktadır. Covid-19 hastalığından sonra beklenen “Yeni Dünya Düzeninde” eğitimin kilit noktası olan öğretmenlerin önemi yadsınmaz. Ayrıca bu sürecin bir süre daha bu şekilde devam edebileceği düşünülürse, geleceğin toplum sağlığını korumak için öğretmenlerin en temel hijyen becerilerini öğrencilerine kazandırmaları ve riskin farkında olmaları ve hangi tedbirler ile bu durumların bertaraf edilebileceğini düşündüklerini öğrenmenin, literatür açısından önemli olacağı düşünülmüştür.

Problem Cümlesi

Sosyal bilgiler ve fen bilimleri öğretmen adaylarının Covid-19 hakkında görüşleri nelerdir?

Alt Problemler

1. Sosyal bilgiler ve fen bilimleri öğretmen adaylarının, Covid-19 hakkındaki genel düşünceleri nelerdir?
2. Sosyal bilgiler ve fen bilimleri öğretmen adayları, Covid-19 salgınının hangi tedbir ya da tedbirler ile durdurulabilir olduğunu düşünmektedirler?

3. Sosyal bilgiler ve fen bilimleri öğretmen adayları, Covid-19 salgınına karşı ülke insanlarının tutumunu nasıl bulmaktadırlar?
4. Sosyal bilgiler ve fen bilimleri öğretmen adayları, Covid-19 salgının ülkemizde ne kadar süre devam edeceğini düşünmektedirler?
5. Sosyal bilgiler ve fen bilimleri öğretmen adayları, Covid-19 salgın günleri geçtikten sonra insanların yaşantılarında ne tür değişiklikler öngörmektedirler?
6. Sosyal bilgiler ve fen bilimleri öğretmen adaylarının, Covid-19 salgını sırasında kullanılan çevrim içi eğitim sistemi hakkındaki görüşleri nelerdir?

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan olgu bilim deseni kullanılmış, sosyal bilgiler ve fen bilimleri öğretmen adaylarının Covid-19 konusundaki görüşleri saptanmıştır. Olgular ile, algılar, yönelimler, olaylar, deneyimler ve kavramlar gibi farklı şekillerde karşılaşırız. Tam olarak anlamını kavrayamadığımız ancak tümüyle de yabancı olmayan olguları araştırmayı hedefleyen çalışmalar için bu desen sıklıkla tercih edilir ve belirli bir olguya yönelik bireysel düşüncelerin veya algıların ortaya çıkarılması daha sonra ise yorumlanması amaçlanır (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Bu amaç doğrultusunda bu çalışmada öğretmen adayları ile yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır. Araştırmanın katılımcıları, 2019–2020 eğitim-öğretim yılı içerisinde İstanbul da yer alan bir devlet üniversitesinin, eğitim fakültesinde, sosyal bilgiler öğretmenliğinden 27 ve fen bilimleri öğretmenliğinden 26 öğretmen adayı olmak üzere, 53 kişiden oluşan öğretmen adaylarından oluşmaktadır. Araştırma için kolay ulaşılabilir durum örnekleme türü, amaçlı örnekleme yöntemleri içerisinde uygun bulunmuş ve seçilmiştir. Bu yöntem, araştırmaya pratiklik ve hız kazandıran bir yöntem olarak bilinir ve tercih edilir (Gök vd., 2011). Bu örnekleme yönteminde, erişilmesi kolay ve yakın olan bir durum seçilir (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Aynı zamanda bu örnekleme, örneklemin sistematik olarak ya da rastgele seçilemediği durumlarda kullanılan bir örnekleme türüdür (Fraenkel vd., 2012).

Veri Toplama Aracı

Çalışmada yarı yapılandırılmış görüşmelerde kullanılmak üzere altı maddelik görüşme formu, veri toplama aracı olarak

kullanılmıştır. Belirlenen bir konu için detaylandırılmış soru sormayı, cevap yetersiz veya açıkça ifade edilmemişse, cevabı daha açık hale getirmek için tekrar sorarak cevapları tamamlayabilmeye fırsat sunması açısından, bu yöntem avantajlıdır. Ayrıca, araştırmacı bu teknikte, hazırladığı görüşme formuna bağlı kalacak şekilde, ek sorular da sorabilecek esnekliktedir (Yıldırım ve Şimşek, 2005). Öğretmen Adayı Görüşme Formu'nun geliştirilmesi sürecinde öncelikli olarak adayların Covid-19 salgını sırasında fikir geliştirebilecekleri konular belirlenmiş bu doğrultuda görüşme soruları oluşturulmuştur. Görüşme sorularının oluşturulmasında, kimi ölçütler temel alınmıştır. Bu ölçütler, kolay anlaşılabilir, yönlendirmeyen, odaklı, açık uçlu sorular sorma, çok boyut içeren sorulardan kaçınma, hazırlanan soruların alternatifi ve sonda sorular hazırlama ve soruları iyi biçimde düzenlemedir (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Bu ölçütler doğrultusunda oluşturulan görüşme soruları uzman görüşlerine sunulmuştur. Bu süreçte, görüşme formu, bir alan eğitimci ve bir biyolog tarafından değerlendirilmiş, değerlendirme sonrası alınan dönütler doğrultusunda yeniden düzenlenmiştir. Görüşme formunun nihai hali iki bölümden oluşmuştur. İlk bölümde, araştırmanın amacı ve görüşme süreci hakkında bilgiler yer alırken, ikinci bölümde ise görüşme sorularına yer verilmiştir. Daha sonra ise uygulama grubundaki üç öğretmen adayına farklı zamanlarda uygulanmıştır.

Verilerin Toplanması ve Etik Süreçler

Araştırmada yarı yapılandırılmış görüşmeler, pandemi sürecinin devam etmesinden dolayı yüz yüze olarak değil, sanal ortamda gerçekleştirilmiştir. Bu sanal görüşmeler görüntülü ve sesli olarak yürütülmüştür. Çalışma katılımcıları, özellikle kendilerini rahatça ifade edebilen ve görüşmelere katılmayı tercih eden öğretmen adaylarından seçilmiştir. Ayrıca araştırma ve yayın etiği kurallarına uyum olarak tamamlanmıştır. Gerçekleştirilen araştırma çerçevesinde, Yıldız Teknik Üniversitesi Akademik Etik Kurulu'ndan (73613421-604.01.02-E.2006190260 sayı ve Etik Kurul Kararı 2020/4 Konulu) etik izin alınmıştır. Araştırmaya gönüllü olarak katılım sağlayan öğrencilerden alınan cevapların gizlilik ilkesinin çiğnenmeyeceği, elde edilen verilerin bilimsel araştırma dışında diğer amaçlarla asla kullanılmayacağı ve araştırmacı tarafından kontrolünün her basamakta sağlanacağı açıklanmıştır. Ayrıca yanıtlayıcıların isimleri alınmayarak, kimliklerinin gizleneceği konusunda güvence verilmiştir. Bilimsel etik anlayışına göre katılımcı öğretmen adaylarının isimleri verilmemiş, onun yerine katılımcı öğretmen adayları Ö1, Ö2, Ö3, Ö4,

Ö5... gibi kodlar ile tanımlanmıştır. Etik Kurul'dan alınan Etik Kurul Onay formu ekte sunulmuştur (Ek 1).

Verilerin Çözümlemesi

Bu çalışmada, öğretmen adayları ile yarı yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen veriler, betimsel analiz tekniği ile çözümlenmiştir. Betimsel analiz tekniğinde, farklı araştırma yöntemleri ile elde edilmiş olan veriler, düzenlenir ve yorumlanır, mantığa uyan ve anlaşılır bir yapıda betimlemeler yapılarak değerlendirilir. Ayrıca bu analiz yönteminde, görüşmeye katılan katılımcıların görüşlerini dikkat çekici bir şekilde yansıtmak amacıyla, sıklıkla doğrudan alıntılar yapılır (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Betimsel analiz, verilerin görüşme formuna yazımı, görüşme kodlama anahtarının oluşturulması, görüşme verilerinin kodlama anahtarına kodlanması, kodlamaların karşılaştırılması ve güvenilirlik, bulguların tanımlanması ve yorumlanması aşamalarından oluşur (Miles ve Huberman, 1994). Bu doğrultuda, her bir öğretmen adayı ile yapılan görüşmeler, görüşme veri dökümü formlarına aktarılmıştır. Görüşme verilerinin betimsel analizinde bir başka alan eğitimi uzmanından yardım alınmış ve araştırma verileri görüşme veri dökümü formuna aktarıldıktan sonra görüşme dökümü formları diğer uzmana incelemesi için verilmiştir. Uzman ve araştırmacı görüşme veri dökümleri formunun betimsel indeks bölümünü kodlama yaparak birbirlerinden bağımsız olarak doldurmuşlardır. Daha sonra uzman ve araştırmacı bir araya gelerek, her sorunun yanıtını tek tek incelemiştir. Uzman ve araştırmacı arasında görüş birliği sağlanarak görüşme kodlama anahtarına son biçimi verilmiştir. Uzman ve araştırmacı birbirinden bağımsız olarak görüşme kodlama anahtarına her bir soru için işaretleme yapmışlardır. Bu aşamadan sonra kodlamaların karşılaştırılması ve güvenilirlik aşamasına geçilmiştir. Betimsel analizde, araştırmacı ve uzman işaretlemelerinden “Görüş Birliği” ve “Görüş Ayrılığı” sayıları belirlenir. Araştırmanın güvenilirliği; Güvenilirlik: Görüş Birliği/ Görüş Birliği + Görüş Ayrılığı formülü kullanılarak hesaplanır (Miles ve Huberman, 1994). Alanyazında güvenilirlik formülüyle hesaplanan sonucun %70 düzeyinde olması durumunda (Miles ve Huberman, 1994) değerlendiriciler arası güvenilirliğin sağlanmış olacağı belirtilmektedir. Görüşme sorularının güvenilirlik yüzdeleri her soru için ayrı ayrı hesaplanmış ve ortalama değer %91 çıkmıştır. Tablo biçiminde sunulan verilerin altına açıklamalar yapılmış ve öğretmenlerin görüşlerinden doğrudan alıntılar yapılmıştır.

Bulgular Öğretmen Adaylarının Covid-19 hakkındaki genel düşünceleri

Öğretmen adayları ile görüşmede birinci soru olarak Covid-19 hakkındaki genel ifadeler ile görüşlerini belirlemek amacıyla, “Covid-19 hakkındaki genel düşünceleriniz nelerdir?” sorusu yöneltilmiştir. Öğretmen adaylarının bu soru için verdikleri cevapları ve frekans dağılımları Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Öğretmen Adaylarının Covid-19 Hakkındaki Genel Düşüncelerine İlişkin Görüşleri ve Frekans Dağılımları

KATEGORİ	KOD	Frekans
Bulaşma ve Yayılma	Hızlı ve kolay yayılabilen bir virüs	12
	İnsandan insana kolayca bulaşan bir virüs	3
	Hayvandan insana yayılan bir virüs	3
	Wuhan kentinde başlayıp yayılan bir virüs	3
	Domuz gribi ve ebolaya göre daha bulaşıcı bir virüs	2
	Temas yoluyla bulaşan bir virüs	1
Pandemi	Tüm dünyayı etkisi altına alan bir salgın	19
	Ölümcül bir pandemi	7
	Bir salgın hastalık	6
	Her zaman görülebilecek doğal bir salgın	3
Sağlık ve Can Kaybı Üzerine Etkisi	Sağlık üzerine olumsuz etkileri bulunma	6
	Solunum yollarının tahribatına yol açma	5
	Yaşlıları ve sağlık sorunu olanları daha fazla etkileme	4
	Gençleri ve bağışıklığı güçlü kişilerin sağlığını etkilememe	3
	Dünya üzerinde milyonlarca can kaybına yol açma	2
	Ölüm oranının vaka sayısından düşük olması	1
Ruhsal Etki	Sosyal medya haberlerinin insan psikolojisine olumsuz etkileri	3
	Hastalığa yakalanma ve ölüm korkusu yaratması	2
	Küçük bir virüse karşı insanların etkisiz kalmasının olumsuz etkisi	2
	Ölüm oranlarının bireylerde olumsuz etki oluşturması	1
	Psikolojik destek gerektirmesi	1
	Günlük yaşantı akışındaki özgürlüğün önemini bireylere kavratma	1
	Bireyleri ruhsal olarak sarsan bu salgına hazırlıksız yakalanma	1
Toplumsal Boyutu	Toplumca gerekli tedbirler alınarak ciddiyetle uyulmalı	8
	Tedbirlerle ortadan kaldırılabılır	6
	Tedbirsizlik sonucu ortaya çıktı	4
	Toplumca sakin ve bilinçli hareket edilmeli	2
	Bölgesel karantina gerekli	2
Günlük Yaşama Etkisi	Ekonomik düzeyde sorunlar yaşanması	3
	Yaşam düzeninin bozulması	2
	Sosyal yaşantının sekteye uğraması	2
	Eğitim hayatında yer alan düzeninin değişmesi	2
	Sağlık sektörünü etkilemesi	2
	Siyasi yaşantıyı etkilemesi	1
	Biyolojik bir savaş amaçlı yayılan	5
	Yapay olarak üretilen	3

Planlanmış Virüs	Bir	Yaşlı nüfusunu ortadan kaldırma amaçlı hazırlanmış	3
		Tedavisinin ve aşısının bilinçli olarak gizlendiği	3
		Belirli bir kitle tarafından kasıtlı yayılan	2
		Sistemin değişmesine yönelik yayılan	1
		Bilinçli olarak üretilip hızı alınamayan	1
		Güç dengelerinin değiştirilmesi amacıyla yayılan	1
		Ülkelerin kendi çıkarları amacıyla yaydıkları	1
		Genç bir nesil yaratma amaçlı hazırlanmış	1
		Bağımsızlığı düşük bireylere yönelik hazırlanmış	1
		Ülkelerin nüfuslarını azaltma amaçlı hazırlanmış	1

Tablo 1'de, öğretmen adaylarının Covid-19 hakkındaki görüşlerinde farklılıklar görülmektedir. Öğretmen adaylarının bu soruya verdikleri cevaplara göre elde edilen kodlar 7 kategori altında değerlendirilmiştir. Bu kategoriler "bulaşma ve yayılma", "pandemi", "sağlık ve can kaybı üzerine etki", "ruhsal etki", "toplumsal boyutu", "günlük yaşama etki" ve "planlanmış bir virüs" şeklinde isimlendirilmiştir. Bulaşma ve yayılma kategorisi altında toplanan cevaplara göre, 12 kişi hızlı ve kolay yayılabilen bir virüs, 3 kişi insandan insana kolayca bulaşan bir virüs, 3 kişi hayvandan insana yayılan, 3 kişi Wuhan kentinde başlayıp yayılan bir virüs, 2 kişi domuz gribi ve ebolaya göre daha bulaşıcı, 1 kişi ise temas yoluyla bulaşan bir virüs şeklinde açıklamışlardır. Belirlenen kodlara dönük olarak öğretmen adayı görüşlerinden seçilen alıntılar şu şekildedir:

Ö8, bulaşma ve yayılma kategorisi altında yer alan fikrini "Bence bu virüs hakikaten çok farklı. Evet, çok uzun bir süre yaşamış yaş grubunda olmayabilirim ama hayatımda böyle hızlı ve kolay yayılabilen bir virüs daha görmedim. Sanki rüzgârla uçup insanlara bulaşıyor gibi kolay yayılıyor" şeklinde açıklamıştır.

Ö31 ise bu kategoride Covid-19 hakkında, "Bence domuz gribi ve ebolaya göre daha bulaşıcı bir virüs, hâlbuki bu iki hastalıkta çok tehlikeli ve bulaşıcılıkları ile meşhur hastalıklardı ama bu Covid-19 onları kat kat katladı" şeklinde bir açıklama yapmıştır.

Pandemi kategorisi altında toplanan cevaplara göre, 19 kişi tüm dünyayı etkisi altına alan bir salgın, 7 kişi ölümcül bir pandemi, 6 kişi bir salgın hastalık, 3 kişi her zaman görülebilecek doğal bir salgın şeklinde belirtmiştir. Belirlenen kodlara dönük olarak öğretmen adayı görüşlerinden seçilen alıntı şu şekildedir:

Ö17, Covid-19 konusunda, " Covid-19 diğer hastalıklar gibi sadece gelişmemiş ülkeleri değil, tüm dünyayı etkisi altına aldı" şeklinde görüş belirtmiştir.

Sağlık ve can kaybı üzerine etkisi kategorisi altında toplanan cevaplara göre, 6 kişi sağlık üzerine olumsuz etkileri bulunma, 5 kişi solunum yollarının tahribatına yol açma, 4 kişi yaşlıları ve sağlık

sorunu olanları daha fazla etkileme, 3 kişi gençleri ve bağışıklığı güçlü kişilerin sağlığını etkilememe, 2 kişi dünya üzerinde milyonlarca can kaybına yol açma, 1 kişi ölüm oranının vaka sayısından düşük olması şeklinde açıklanmıştır. Belirlenen kodlara dönük olarak öğretmen adayı görüşlerinden seçilen alıntılar şu şekildedir:

Ö4, "Covid-19'un özellikle solunum sistemi üzerine ciddi etkileri bulunduğunu biliyorum" şeklinde görüş bildirmiştir.

Ö28 ise, "Direnci düşük kişilerde etkili olduğunu düşünüyorum" şeklinde fikrini beyan etmiştir.

Ruhsal etki kategorisi altında toplanan cevaplara göre, 3 kişi sosyal medya haberlerinin insan psikolojisine olumsuz etkileri, 2 kişi hastalığa yakalanma ve ölüm korkusu yaratması, 2 kişi küçük bir virüse karşı insanların etkisiz kalmasının olumsuz etkisi, 1 kişi ölüm oranlarının bireylerde olumsuz etki oluşturması, 1 kişi psikolojik destek gerektirmesi, 1 kişi günlük yaşantı akışındaki özgürlüğün önemini bireylere kavratma, 1 kişi bireyleri ruhsal olarak sarsan bu salgına hazırlıksız yakalanma şeklinde görüş belirtmiştir. Belirlenen kodlara dönük olarak öğretmen adayı görüşlerinden seçilen alıntılar şu şekildedir:

Ö11, "Wuhan'da sosyal medya aracılığı ile gördüğümüz ani ölüm videoları psikolojik olarak bence insanları çok kötü etkiledi. Bu virüsün tehlikeli olduğu açık ama sosyal medyanın da ruhsal olarak etkilerinin olumsuz olduğunu düşünüyorum" demiştir.

Ö27, "Bu salgın sonrası bence çok kişinin ruhsal olarak psikolojik desteğe ihtiyacı olacak, sadece yakınlarını kaybedenler değil, evde kalan insanlar da bence çok sıkıldı ve psikolojik olarak etkilendi" şeklinde açıklama yapmıştır.

Toplumsal boyutu kategorisi altında toplanan cevaplara göre, 8 kişi toplumca gerekli tedbirler alınarak ciddiyetle uyulmalı, 6 kişi tedbirlerle ortadan kaldırılabilir, 4 kişi tedbirsizlik sonucu ortaya çıktığı, 2 kişi toplumca sakin ve bilinçli hareket edilmesi, 2 kişi bölgesel karantina gerekliliği şeklinde değerlendirilmiştir. Belirlenen kodlara dönük olarak öğretmen adayı görüşlerinden seçilen alıntı şu şekildedir:

Ö45, "Toplum olarak bizler gerekli tedbirleri almalıyız ve bu tedbirlere harfiyen uymalıyız" şeklinde bir açıklama ile görüşünü açıklamıştır.

Günlük yaşama etkisi kategorisi altında toplanan cevaplara göre, 3 kişi ekonomik düzeyde sorunlar yaşanması, 2 kişi yaşam düzeninin bozulması, 2 kişi sosyal yaşantının sekteye uğraması, 2 kişi eğitim hayatında yer alan düzeninin değişmesi, 2 kişi sağlık sektörünü

etkilemesi, 1 kişi siyasi yaşantıyı etkilemesi şeklinde sıralanmıştır. Belirlenen kodlara dönük olarak öğretmen adayı görüşlerinden seçilen alıntı şu şekildedir:

Ö23, "Bence pek çok aile ekonomik olarak sorunlar yaşıyor şuan, evde bizler kalıyoruz ama ancak çalışarak evine para götürebilen insanlar şuan ciddi sorunlar yaşıyor" şeklinde görüş bildirmiştir.

Planlanmış bir virüs kategorisi altında toplanan cevaplara göre, 5 kişi biyolojik bir savaş amaçlı yayılan, 3 kişi yapay olarak üretilen, 3 kişi yaşlı nüfusunu ortadan kaldırma amaçlı hazırlanmış, 3 kişi tedavisinin ve aşısının bilinçli olarak gizlendiği, 1 kişi belirli bir kitle tarafından kasıtlı yayılan, 1 kişi sistemin değişmesine yönelik yayılan, 1 kişi bilinçli olarak üretilip hızı alınamayan, 1 kişi güç dengelerinin değiştirilmesi amacıyla yayılan, 1 kişi ülkelerin kendi çıkarları amacıyla yayılan, 1 kişi genç bir nesil yaratma amaçlı hazırlanmış, 1 kişi bağışıklığı düşük bireylere yönelik hazırlanmış, 1 kişi ülkelerin nüfuslarını azaltma amaçlı hazırlanmış bir virüs olarak değerlendirmiştir. Belirlenen kodlara dönük olarak öğretmen adayı görüşlerinden seçilen alıntılar şu şekildedir:

Ö38, Covid-19 hakkındaki görüşlerini ise, "Bana göre bu normal, doğal bir virüs değil, ülkeler artık silahla tankla değil, biyolojik olarak savaşıyorlar ve bu virüste bana göre bir biyolojik savaş amaçlı olarak hazırlandı" şeklinde açıklamıştır.

Ö52 ise, "Çin gibi nüfus sorunu olan ülkeler bence nüfuslarını azaltmak için bu virüsü ürettiler" şeklinde görüşünü belirtmiştir.

Öğretmen Adaylarının Covid-19 Salgınının Hangi Tedbir ya da Tedbirler ile Durdurulabilir Olduğuna Ait Görüşleri

Öğretmen adayları ile görüşmede ikinci soru olarak, kendilerine göre Covid-19 salgınının durdurulmasına yönelik alınması gereken tedbirleri belirlemek amacıyla, "Covid-19 salgını sizce hangi tedbir ya da tedbirler ile durdurulabilir?" sorusu yöneltilmiştir. Öğretmen adaylarının bu soru için verdikleri cevapları ve frekans dağılımları Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Öğretmen Adaylarının Covid-19 Salgınının Hangi Tedbir ya da Tedbirler ile Durdurulabilir Olduğuna İlişkin Görüşleri ve Frekans Dağılımları

Kategori	Kod	Frekans
Kişisel Tedbirler	Sosyal mesafe korunmalı	26
	Zorunlu olmadıkça dışarı çıkılmamalı	18
	Maske kullanılmalı	16
	Eldiven kullanılmalı	12
	Hijyen kurallarına dikkat edilmeli	11
	Bireysel izolasyona önem verilmeli	7
	Bağışıklık güçlendirmeli	6

Covid-19 (Koronavirüs) Üzerine Öğretmen Adaylarının Görüşleri

	Sağlıklı ve düzenli beslenmeli	5
	El ve yüz sık sık yıkanmalı	5
	Kişisel temizliğe dikkat edilmeli	5
	Yakın temastan kaçınılmalı	3
	Kolonya ve dezenfektan kullanılmalı	3
	Paketli yiyecekler açılmadan yıkanmalı	3
	Uyku düzenine dikkat edilmeli	3
	Odalar sık sık havalandırılmalı	2
	Vücut temizliğine dikkat edilmeli	2
	Virüse yakalanmış birey ve çevresi kendini karantinaya almalı	2
	Sigara gibi tütün ürünlerinden uzak durulmalı	2
	Bol sıvı tüketilmeli	2
	Ev temizliği sıklıkla yapılmalı	1
	Gıdalar kullanılmadan birkaç saat güneşte bekletilmeli	1
	Marketlerde tedbirler üst seviyelere çıkarılmalı	1
	Sokaklar temizlenmeli ve ilaçlanmalı	1
	Öksürürken veya hapşırırken mendil kullanılmalı	1
	Moral yüksek tutulmalı	1
	Spor yapılmalı	1
	Sinir sistemi güçlendirilmeli	1
	Sokağa çıkma yasağı olmalı	19
	Toplum bilinçlendirmeli ve farkındalık kazandırılmalı	8
	Devlet desteğiyle önlemler alınmalı	4
	Tüm kalabalık topluluklar engellenmeli ve ortamlar kapatılmalı	3
	Kontrollü bir yasak uygulanmalı	3
	Ülkelerarası giriş çıkışlar uzun süre yasaklanmalı	3
	İlaç üretimi yapılmalı	3
	Belirli sektörler çalışanlarına izin vermeli	2
	Maske ve eldiven üretimi artırarak stoklanmalı	1
	Halka gereken maddi yardım yapılmalı	1
	Maske eldiven kullanımı uzun süre zorunlu kılınmalı	1
	Uyarıları dikkate almayan kişilere yaptırım uygulanmalı	1
Yasal ve İdari Tedbirler		

Tablo 2' de, öğretmen adaylarının Covid-19 salgınının hangi tedbir ya da tedbirler ile durdurulabilir olduğuna ilişkin görüşleri görülmektedir. Öğretmen adaylarının bu soruya verdikleri cevaplara göre elde edilen kodlar 2 kategori altında değerlendirilmiştir. Bu kategoriler "Kişisel Tedbirler", "Yasal ve İdari Tedbirler" şeklinde isimlendirilmiştir. Kişisel tedbirler kategorisi altında toplanan cevaplara göre, 26 kişi sosyal mesafe korunmalı, 18 kişi zorunlu olmadıkça dışarı çıkılmamalı, 16 kişi maske kullanılmalı, 12 kişi eldiven kullanılmalı, 11 kişi hijyen kurallarına dikkat edilmeli, 7 kişi bireysel izolasyona önem verilmeli, 6 kişi bağışıklık güçlendirmeli, 5 kişi sağlıklı ve düzenli beslenmeli, 5 kişi el ve yüz sık sık yıkanmalı, 5 kişi kişisel temizliğe dikkat edilmeli, 3 kişi yakın temastan kaçınılmalı, 3 kişi kolonya ve dezenfektan kullanılmalı, 3 kişi paketli yiyecekler açılmadan yıkanmalı, 3 kişi uyku düzenine dikkat edilmeli, 2 kişi odalar sık sık havalandırılmalı, 2 kişi vücut temizliğine dikkat

edilmeli, 2 kişi virüse yakalanmış birey ve çevresi kendini karantinaya almalı, 2 kişi sigara gibi tütün ürünlerinden uzak durulmalı, 2 kişi bol sıvı tüketilmeli, 1 kişi ev temizliği sıklıkla yapılmalı, 1 kişi gıdalar kullanılmadan birkaç saat güneşte bekletilmeli, 1 kişi marketlerde tedbirler üst seviyelere çıkarılmalı, 1 kişi sokaklar temizlenmeli ve ilaçlanmalı, 1 kişi öksürürken veya hapşırırken mendil kullanılmalı, 1 kişi moral yüksek tutulmalı, 1 kişi spor yapılmalı, 1 kişi sinir sistemi güçlendirilmeli şeklinde görüş belirtmiştir. Belirlenen kodlara dönük olarak öğretmen adayı görüşlerinden seçilen alıntılar şu şekildedir:

Ö53, Covid-19 salgınının hangi tedbir ya da tedbirler durdurulabilir olduğuna ilişkin olarak "Sağlık bakanımızın sürekli altını çizdiği bir durum var o da sosyal mesafe, bence en büyük tedbir bu sosyal mesafenin korunması, çünkü en büyük yayılım bu yolla oluyor bu nedenle herkesin bu sosyal mesafe kuralına uyması gerektiğini düşünüyorum" şeklinde görüş belirtmiştir.

Ö11, "Öğrendiğime göre odaların havalandırılması çok önemli, hatta çift taraflı bir hava sirkülasyonu gerekiyor ki virüs havada askıda kalamasın ve hava akımıyla ortamdaki uzaklaştırılsın, bence bu konuya dikkat edilmesi kapalı mekanlar için çok önemli" şeklinde açıklama yapmıştır.

Ö7, "Sigara konusunun çok önemli olduğunu düşünüyorum, çünkü sigara içenlerde bu virüsün çok daha etkili olduğunu öğrendim, hala içenler varsa da sigara ve tütün ürünlerinden uzak durmalarının sağlıkları açısından önemli olduğunu düşünüyorum" şeklinde görüşünü ifade etmiştir.

Yasal ve idari tedbirler kategorisi altında toplanan cevaplara göre, 19 kişi sokağa çıkma yasağı olmalı, 8 kişi toplum bilinçlendirmeli ve farkındalık kazandırılmalı, 4 kişi devlet desteğiyle önlemler alınmalı, 3 kişi tüm kalabalık topluluklar engellenmeli ve ortamlar kapatılmalı, 3 kişi kontrollü bir yasak uygulanmalı, 3 kişi ülkelerarası giriş çıkışlar uzun süre yasaklanmalı, 3 kişi ilaç üretimi yapılmalı, 2 kişi belirli sektörler çalışanlarına izin vermeli, 1 kişi maske ve eldiven üretimi artırarak stoklanmalı, 1 kişi halka gereken maddi yardım yapılmalı, 1 kişi maske eldiven kullanımı uzun süre zorunlu kılınmalı, 1 kişi uyarıları dikkate almayan kişilere yaptırım uygulanmalı şeklinde değerlendirmiştir. Belirlenen kodlara dönük olarak öğretmen adayı görüşlerinden seçilen alıntılar şu şekildedir:

Ö22, "Sokağa çıkma yasaklarının çok önemli olduğunu düşünüyorum, özellikle yayılım sürecinde sokağa çıkma yasakları olmalı" şeklinde görüş bildirmiştir.

Ö50, "Ülkelerarası giriş çıkış yasakları kısa süreli değil, mümkün olan en uzun süre devam etmesi gerekiyor ki biz kontrolü

sağlamışken başka ülkelerden yine bize virüs gelmesin" şeklinde açıklama yapmıştır.

Ö10, "Maske ve eldiven tedbiri bence çok önemli, bu tedbirlere uzun süre uymalıyız" şeklinde görüşünü bildirmiştir.

Öğretmen Adaylarının Covid-19 Salgınına Karşı Ülke İnsanlarının Tutumunu Nasıl Bulduklarına İlişkin Görüşleri

Öğretmen adayları ile görüşmede üçüncü soru olarak, Covid-19 salgınında ülkede bulunan insanların tutumlarını nasıl bulduklarına ilişkin görüşlerini belirlemek amacıyla, "Covid-19 salgınına karşı ülke insanların tutumunu nasıl buluyorsunuz?" sorusu yöneltilmiştir. Öğretmen adaylarının bu soru için verdikleri cevapları ve frekans dağılımları Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Öğretmen Adaylarının Covid-19 Salgınına Karşı Ülke İnsanlarının Tutumunu Nasıl Bulduklarına İlişkin Görüşleri ve Frekans Dağılımları

Kategori	Kod	Frekans
Olumlu Yaklaşım	Bilinçli olarak tedbir alan	15
	Ciddiyetle önemseyen	9
	Zamanla bilinç kazanıp önemseyen	8
	Temizlik ve hijyeni önemseyen	3
	Eğitim ve iş hayatını aksatmadan devam eden	2
Olumsuz Yaklaşım	Umursamaz bir tavır sergileyen	24
	Bilinçli olarak tedbir almayan	14
	Bilinçsiz ve bencilce davranan	10
	Aç kalma korkusuyla evde stok yapan	7
	Sosyal mesafeyi korumayan	7
	Panik ve korku durumu yaşayan	5
	Gençlerin ve yaşlıların önemsemez davranışları	4
	Hala virüsün ciddiyetine fark edemeyen	4
	Kendini koruduklarını zanneden	4
	Salgının ciddiyetinin farkında olmayan	4
	Sokaklarda maskesiz ve eldivensiz gezen	4
	Çalışanlarına zoraki işe devam zorunluluğu uygulayan	3
	Hala gezmeyi düşünen	3
	Karantınayı tatil olarak algılayan	2
	Can sıkıntısını bahane eden cahilce davranış sergileyen	2
	Çocuklarını yasağa rağmen dışarı çıkartan	1
	Eve misafir davet eden	1

Tablo 3' te, öğretmen adaylarının Covid-19 salgınında ülke insanların tutumlarını nasıl bulduklarına ilişkin farklı kodlarda değerlendirilen görüşleri görülmektedir. Öğretmen adaylarının bu soruya verdikleri cevaplara göre elde edilen kodlar 2 kategori altında değerlendirilmiştir. Bu kategoriler "Olumlu Yaklaşım", "Olumsuz Yaklaşım" şeklinde isimlendirilmiştir. Olumlu yaklaşım kategorisi altında toplanan cevaplara göre, 15 kişi bilinçli olarak tedbir alan, 9 kişi ciddiyetle önemseyen, 8 kişi zamanla bilinç kazanıp önemseyen, 3 kişi temizlik ve hijyeni önemseyen, 2 kişi eğitim ve iş hayatını aksatmadan devam eden şeklinde nitelendirilmiştir. Belirlenen kodlara dönük olarak öğretmen adayı görüşlerinden seçilen alıntılar şu şekildedir:

Ö9, "Benim çevremde ve birçok kişide gördüğüm kadarıyla insanlar bilinçli ve elinden gelen tedbiri alıyorlar" şeklinde görüş bildirmiştir.

Ö46, "Süreç nasıl olursa olsun gerek eğitimsel anlamda gerekse iş hayatında aksamayan süreçler yaşandı, bunların olumlu olduğunu ve toplumun gayreti ile olduğunu düşünüyorum" şeklinde görüşünü ifade etmiştir.

Olumsuz yaklaşım kategorisi altında toplanan cevaplara göre, 24 kişi umursamaz bir tavır sergileyen, 14 kişi bilinçli olarak tedbir almayan, 10 kişi bilinçsiz ve bencilce davranan, 7 kişi aç kalma korkusuyla evde stok yapan, 7 kişi sosyal mesafeyi korumayan, 5 kişi panik ve korku durumu yaşayan, 4 kişi gençlerin ve yaşlıların önemsemez davranışları, 4 kişi hala virüsün ciddiyetine fark edemeyen, 4 kişi kendini koruduklarını zanneden, 4 kişi salgının ciddiyetinin farkında olmayan, 4 kişi sokaklarda maskesiz ve eldivensiz gezen, 3 kişi çalışanlarına zoraki işe devam zorunluluğu uygulayan, 3 kişi hala gezmeyi düşünen, 2 kişi karantınayı tatil olarak algılayan, 2 kişi can sıkıntısını bahane eden cahilce davranış sergileyen, 1 kişi çocuklarını yasağa rağmen dışarı çıkartan, 1 kişi eve misafir davet eden şeklinde belirtmiştir. Belirlenen kodlara dönük olarak öğretmen adayı görüşlerinden seçilen alıntılar şu şekildedir:

Ö51, "Çevrede resmen hala ağız ağıza oturan, sanki bilinçli olarak tedbir almaktan kaçınan insanlar görüyorum ve onların bu tutumlarına inanamıyorum" şeklinde görüş belirtmiştir.

Ö43, "Geçen bir tanıdığımızı aramıştık, komşumuzla oturup kahve içiyoruz dedi, biz çok şaşırdık tabi, çünkü biz bunca tedbir alırken onlar hala evlerine misafir çağırıyor" şeklinde görüşünü belirtmiştir.

Öğretmen Adaylarının Covid-19 Salgının Ülkemizde Ne Kadar Süre Devam Edeceğini İlişkin Görüşleri

Öğretmen adayları ile görüşmede dördüncü soru olarak, Covid-19 salgınında onlara göre ülkemizde ne kadar süre devam edeceğine ilişkin görüşlerini belirlemek amacıyla, "Covid-19 salgının ülkemizde ne kadar süre devam edeceğini düşünüyorsunuz?" sorusu yöneltilmiştir. Öğretmen adaylarının bu soru için verdikleri cevapları ve frekans dağılımları Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Öğretmen Adaylarının Covid-19 Salgının Ülkemizde Ne Kadar Süre Devam Edeceğine İlişkin Görüşleri ve Frekans Dağılımları

Kategori	Kod	Frekans
Süreç	Yaz sonu	8
	Gereken tedbirler ile kısa sürede	7
	Birkaç ayda	6
	Yaz mevsimi ortası	6
	Virüs sürekli kalıcı	6
	2-3 ay	5
	2020 sonu	4
	Haziran ayı	4
	Pik noktasına ulaşılnca	2
	Aşı veya tedavi yöntemi bulunca	2
	4-5 ay	1
	6-7 ay	1
	7-8 ay	1

Tablo 4' de, öğretmen adaylarının Covid-19 salgınında ülkemizde ne kadar süre devam edeceğine ilişkin farklı kodlarda değerlendirilen görüşleri görülmektedir. Öğretmen adaylarının bu soruya verdikleri cevaplara göre elde edilen kodlar 1 kategori altında değerlendirilmiştir. Bu kategori ise "Süreç" kategorisi şeklinde isimlendirilmiştir. Süreç kategorisi altında toplanan cevaplara göre, 8 kişi yaz sonu, 7 kişi gereken tedbirler ile kısa sürede, 6 kişi birkaç ayda, 6 kişi yaz mevsimi ortası, 6 kişi virüs sürekli kalıcı, 5 kişi 2-3 ay, 4 kişi 2020 sonu, 4 kişi haziran ayı, 2 kişi pik noktasına ulaşılnca, 2 kişi aşı veya tedavi yöntemi bulunca, 1 kişi 4-5 ay, 1 kişi 6-7 ay, 1 kişi 7-8 ay şeklinde değerlendirmiştir. Belirlenen kodlara dönük olarak öğretmen adayı görüşlerinden seçilen alıntılar şu şekildedir:

Ö4, "Bana göre bu virüs yaz sonu etkisini tamamen kaybedecek, çünkü yaşaması için gerekli olan koşullar değişecek, alıştığı mevsim değişince o da artık varlığını sürdüremeyecek" şeklinde açıklama yapmıştır.

Ö19, " Ben bu virüsün uzun soluklu ve aşı ya da tedavi bulunmadığı sürece devam edeceğini düşünüyorum" şeklinde görüşünü belirtmiştir.

Ö44, "Bana göre bu virüs, 6-7 aya kadar tamamen ortadan kaybolacak ve kurtulacağız" şeklinde görüş bildirmiştir.

Öğretmen Adaylarının Covid-19 Salgını Geçtikten Sonra İnsanların Hayatında Ne Tür Değişiklikler Öngördüklerine İlişkin Görüşleri

Öğretmen adayları ile görüşmede beşinci soru olarak, Covid-19 salgını sonrası insanların hayatında ne tür değişikliklerin olacağına ilişkin görüşlerini belirlemek amacıyla, "Covid-19 salgını geçtikten sonra sizce insanların hayatında ne tür değişiklikler olacaktır?" sorusu yöneltilmiştir. Öğretmen adaylarının bu soru için verdikleri cevapları ve frekans dağılımları Tablo 5’de verilmiştir.

Tablo 5. Öğretmen Adaylarının Covid-19 Salgını Geçtikten Sonra İnsan Hayatında Ne Tür Değişiklikler Öngördüklerine İlişkin Görüşleri ve Frekans Dağılımları

Kategori	Kod	Frekans
Sosyal Yaşantı Üzerine Etki	Sosyal ilişkilerde azalma	11
	Temas gerektiren davranışlarda azalma	11
	Mevcut duruma adapte olunamaması	8
	Ev hayatının rahatlığına alışma	4
	Dijital sosyalleşmede artma	2
	Kalabalık mekânlarına gidilme durumunda azalma	2
	Toplu taşıma araçlarının kullanımında azalma	2
Psikolojik Yaşantı Üzerine Etki	Eğitim, sağlık, bankacılık vb. sektörlerin online ortamlara kayması	1
	İnsanların uzun süre tedirginlik yaşaması	9
	İnsanların uzun süre korku yaşaması	8
	İnsanların hastalık psikolojisinden kurtulamaması	5
	İnsanların uzun süre kaygılı ve karamsar olması	4
	Yeni psikolojik rahatsızlıkların gelişmesi	2
Ekonomik Yaşantı Üzerine Etki	Zihnimizin dinginleşmesi	1
	İnternet üzerinden alışverişe yönelme	3
	Ekonomik bir buhran yaşanabilmesi	2
	Kafe, alışveriş merkezi, eğlence alanların kullanımında azalma	2
	Kolonya ve sirkenin talep görmesi	1
	Dezenfektanların talep görmesi	1
Bilinç Kazanma Üzerine Etki	Bazı ailelerin geçim sıkıntısı yaşayabilmesi	1
	Temizlik ve hijyen konusuna verilen önemin artması	28
	Salgın hastalıklara korunma hassasiyetinde artma	4
	Doğaya ve çevreye karşı olumlu tutumun artması	3
	Market ürünlerine dikkat edilme durumunun artması	1
	Hapşırma, öksürme esnasında peçete kullanma alışkanlığı kazanma	1
	Dini açıdan daha duyarlı olma	1
	Kişisel alana daha fazla saygı duyulması	1
Değer Algısı	İnsanların daha düzenli ve özenli yaşaması	8
	Özgür olmanın değerini anlama	5
	Basit görülen şeylerin kıymetini daha iyi anlama	3
	Sevdikleriyle bir arada olmanın kıymetini anlama	3

Covid-19 (Koronavirüs) Üzerine Öğretmen Adaylarının Görüşleri

Üzerine Etki	Sokağa çıkabilmenin kıymetini anlama	3
	Doğanın kıymetini anlama	2
	Hastaneye kolayca gidebilmenin kıymetini anlama	1
	Seyahat etme özgürlüğünün kıymetini anlama	1
Eğitim ve İş Hayatı Üzerine Etki	Home office çalışma alışkanlığını devam ettirilmek istenmesi	3
	İş hayatına teknolojinin fazlaca dahil edilmesi	2
	İş ve okul ortamına adapte olma sorunları	2
	Uzaktan eğitime devam edilmek istenmesi	2
	Sağlık sektörü ve çalışanlarının olumsuz etkilenmesi	2
Öğrencilerin devamsızlık oranının azalması	1	

Tablo 5' de, öğretmen adaylarının Covid-19 salgını geçtikten sonra insan hayatında ne tür değişiklikler öngördüklerine ilişkin farklı kodlarda değerlendirilen görüşleri görülmektedir. Öğretmen adaylarının bu soruya verdikleri cevaplara göre elde edilen kodlar 6 kategori altında değerlendirilmiştir. Bu kategoriler ise "Sosyal Yaşantı Üzerine Etki", "Psikolojik Yaşantı Üzerine Etki", "Ekonomik Yaşantı Üzerine Etki", "Bilinç Kazanma Üzerine Etki", "Değer Algısı Üzerine Etki" ve "Eğitim ve İş Hayatı Üzerine Etki" kategorileri şeklinde isimlendirilmiştir. Sosyal yaşantı üzerine etki kategorisi altında toplanan cevaplara göre, 11 kişi sosyal ilişkilerde azalma, 11 kişi temas gerektiren davranışlarda azalma, 8 kişi mevcut duruma adapte olunamaması, 4 kişi ev hayatının rahatlığına alışma, 2 kişi dijital sosyalleşmede artma, 2 kişi kalabalık mekânlarına gidilme durumunda azalma, 2 kişi toplu taşıma araçlarının kullanımında azalma, 1 kişi eğitim, sağlık, bankacılık vb. sektörlerin online ortamlara kayması şeklinde ifade etmiştir. Belirlenen kodlara dönük olarak öğretmen adayı görüşlerinden seçilen alıntılar şu şekildedir:

Ö1, "Bana göre bu süreç bitince insanların sosyal ilişkileri kesinlikle azalacak, çünkü insanlar süreç bitse bile tedirgin olarak yaşayacaklar" şeklinde görüş bildirmiştir.

Ö14 ise, "Duyduğuma göre imkânı olan hiç kimse artık toplu taşıma kullanmak istemiyormuş, virüsün toplu ortamlardan geçişi insanları araba almaya yönlendirmiş, tabi imkânı olan bunu yapabilir ama şu sıralarda da bayilerde araç bile bulunmadığını ve talebin yüksek olduğunu duydum" şeklinde açıklama yapmıştır.

Psikolojik yaşantı üzerine etki kategorisi altında toplanan cevaplara göre, 9 kişi insanların uzun süre tedirginlik yaşaması, 8 kişi insanların uzun süre korku yaşaması, 5 kişi insanların hastalık psikolojisinden kurtulamaması, 4 kişi insanların uzun süre kaygılı ve karamsar olması, 2 kişi yeni psikolojik rahatsızlıkların gelişmesi, 1 kişi zihnimizin dinginleşmesi şeklinde belirtilmiştir. Belirlenen kodlara dönük olarak öğretmen adayı görüşlerinden seçilen alıntı şu şekildedir:

Ö22, "Bu süreç insanları kaygılı yaptı bana göre, çünkü insanlar çok büyük bir tehlike ile karşı karşıya olduklarını gördü ve bu tehlikeli durumun endişesi, insanların uzun süre tedirgin olarak yaşamalarına neden olacaktır" şeklinde görüşünü belirtmiştir.

Ö17, " Evet çok kötü bir süreç yaşadık ama bir miktarda psikolojik olarak dinginleştiğimiz bir dönemi yaşadık" şeklinde görüş bildirmiştir.

Ekonomik yaşantı üzerine etki kategorisi altında toplanan cevaplara göre, 3 kişi internet üzerinden alışverişe yönelme, 2 kişi ekonomik bir buhran yaşanabilmesi, 2 kişi kafe, alışveriş merkezi, eğlence alanların kullanımında azalma, 1 kişi kolonya ve sirkenin talep görmesi, 1 kişi dezenfektanların talep görmesi, 1 kişi bazı ailelerin geçim sıkıntısı yaşayabilmesi şeklinde değerlendirmiştir. Belirlenen kodlara dönük olarak öğretmen adayı görüşlerinden seçilen alıntılar şu şekildedir:

Ö49, "İnsanlar dışarı çıkmadıkça, internette alışverişe yüklendi, bence ekonomik olarak en büyük kazancı sanal alışveriş siteleri kazandı" şeklinde görüş bildirmiştir.

Ö40, "Bazı insanlar ekonomik olarak ciddi çöküntüler yaşadı, bazı ailelerin geçim sıkıntısı çektiğini çok iyi biliyorum" şeklinde açıklama yapmıştır.

Bilinç kazanma üzerine etki kategorisi altında toplanan cevaplara göre, 19 kişi temizlik ve hijyen konusuna verilen önemin artması, 4 kişi salgın hastalıklara korunma hassasiyetinde artma, 3 kişi doğaya ve çevreye karşı olumlu tutumun artması, 1 kişi market ürünlerine dikkat edilme durumunun artması, 1 kişi hapsizlik, öksürme esnasında peçete kullanma alışkanlığı kazanma, 1 kişi dini açıdan daha duyarlı olma, 1 kişi kişisel alana daha fazla saygı duyulması şeklinde ifade edilmiştir. Belirlenen kodlara dönük olarak öğretmen adayı görüşlerinden seçilen alıntılar şu şekildedir:

Ö28, "Artık insanlar temizliğin ve hijyenin önemini anladı bence, herkes bu konulara daha fazla dikkat edecek ki hastalığa yakalanmasınlar" şeklinde görüş belirtmiştir.

Ö39 ise, "Kişisel alanlara saygının ciddi şekilde artacağını düşünüyorum bana göre bu süreç bu konuda bilinç kazandırdı" şeklinde görüşünü ifade etmiştir.

Değer algısı üzerine etki kategorisi altında toplanan cevaplara göre, 8 kişi insanların daha düzenli ve özenli yaşamaları, 5 kişi özgür olmanın değerini anlama, 3 kişi basit görülen şeylerin kıymetini daha iyi anlama, 3 kişi sevdikleriyle bir arada olmanın kıymetini anlama, 1 kişi sokağa çıkabilmenin kıymetini anlama, 1 kişi doğanın kıymetini anlama, 1 kişi hastaneye kolayca gidebilmenin kıymetini anlama, 1

kişi seyahat etme özgürlüğünün kıymetini anlama şeklinde ifade etmiştir. Belirlenen kodlara dönük olarak öğretmen adayı görüşlerinden seçilen alıntılar şu şekildedir:

Ö41, "Bu sürecin bir katkısı olarak insanlar hayatlarında daha düzenli ve özenli olmayı öğrendi ve ona göre yaşayacak bana göre" şeklinde görüş belirtmiştir.

Ö10 ise, "Yıllarca özgürce doğada zaman geçirdik ama geçirdiğimiz zamanının kıymetini hiç bilmemiştir, bu süreçte doğanın kıymeti bence çok fazla anlaşıldı" şeklinde görüş bildirmiştir.

Eğitim ve iş hayatı üzerine etki kategorisi altında toplanan cevaplara göre, 3 kişi home office çalışma alışkanlığını devam ettirmek istenmesi, 2 kişi iş hayatına teknolojinin fazlaca dahil edilmesi, 2 kişi iş ve okul ortamına adapte olma sorunları, 2 kişi uzaktan eğitime devam edilmek istenmesi, 2 kişi sağlık sektörü ve çalışanlarının olumsuz etkilenmesi, 1 kişi öğrencilerin devamsızlık oranının azalması şeklinde değerlendirmiştir. Belirlenen kodlara dönük olarak öğretmen adayı görüşlerinden seçilen alıntılar şu şekildedir:

Ö22, "Bu süreç ile birlikte birçok insan işlerini de evden yapabileceğini öğrenci, home office kültürü gelişti ve bunun devam edeceğini düşünüyorum" şeklinde görüş belirtmiştir.

Ö37, "Bence özellikle bazı derslerde uzaktan eğitim devam ettirebilir, bu sayede masraflarda azalır" şeklinde görüşünü belirtmiştir.

Öğretmen Adaylarının Covid-19 Salgını Sırasında Kullanılan Çevrim İçi Eğitim Sistemi Hakkındaki Görüşleri

Öğretmen adayları ile görüşmede altıncı soru olarak, Covid-19 salgını sırasında kullanılan çevrim içi eğitim sistemi üzerine görüşlerini belirlemek amacıyla, "Covid-19 salgını sırasında kullanılan çevrim içi eğitim sistemi hakkındaki görüşleriniz nelerdir?" sorusu yöneltilmiştir. Öğretmen adayların bu soru için verdikleri cevapları ve frekans dağılımları Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. Öğretmen Adaylarının Covid-19 Salgınının Eğitim Sistemleri Üzerinde Etkilerine İlişkin Görüşleri ve Frekans Dağılımları

Kategori	Kod	Frekans
Olumlu	Çevrim içi eğitimde önemli ilerleme kaydedilmesi	29
	Çevrim içi eğitimin bu süreçte test edilmesi	14
	Çevrim içi eğitim aksaklıklarının belirlenmesi	9
	Zamandan kazanç elde etme imkânı tanınması	7
	Olağanüstü durumda çevrim içi eğitime hazır olunması	7
	Dersi tekrar dinleyebilme imkânı tanınması	7
	Teknolojiyi aktif kullanım imkânı tanınması	5
	Öğrencilerin çevrim içi eğitime adapte olma imkanı	4

Değişiklikler	tanınması	
	Okulun değerinin anlaşılmasını sağlaması	4
	Bilgiye kolay ulaşılabilme imkânı tanınması	2
	Daha az maliyetli olması	2
	EBA eğitim platformunun önem kazanması	2
	Her ortamda eğitim imkânı tanınması	1
	Çekingen öğrencilere rahat bir ortam oluşturması	1
	Sınavlarda pratiklik kazanma imkânı	1
	Yüz yüze eğitim ile entegre edilmesi	1
Öğrencilerin daha başarılı olması	1	
Olumsuz Değişiklikler	Yüz yüze eğitimi karşılayamaması	9
	Öğrenciler üzerinde olumsuz etki yaratması	8
	Öğrencilerin odaklanma problemi yaşaması	7
	Sosyalleşmeyi azaltacak olması	7
	Teknik eksikler dolayısıyla sekteye uğraması	5
	Güvenilir bir ölçme değerlendirmeyi zorlaştırması	4
	Yeterli teknolojik imkânı olmayan bireylerin zorluk yaşaması	4
	Çevrim içi eğitime adapte olmakta zorlanılması	4
	Teknoloji bağımlılığına kapı aralaması	3
	Çevrim içi eğitime adapte olmakta zorlanması	3
	Öğretmenin rolünü azaltması	3
	Öğrenciler umutsuzluk ve korku yaratması	3
	Öğrenci aktifliğinde azalmaya neden olması	3
	Öğrencilerin uzaktan kontrolünün zor olması	2
	Bir sonraki eğitim dönemine uyum sağlamayı zorlaştırması	2
	Uygulama gerektiren derslerde yetersiz kalması	2
	Fizyolojik yapımızın online eğitime uygun olmaması	2
Bireyler arasında bilgi paylaşımında zorluk yaşanması	2	
Çevrim içi eğitimin yeterince önemsenmemesi	2	
Bir üst kuruma geçiş sınavlarında belirsizliğe yol açması	1	

Tablo 6'da, öğretmen adaylarının covid-19 salgınının eğitim sistemleri üzerinde ne tür değişiklikler yapacağına ilişkin farklı kodlarda değerlendirilen görüşleri görülmektedir. Öğretmen adaylarının bu soruya verdikleri cevaplara göre elde edilen kodlar 2 kategori altında değerlendirilmiştir. Bu kategoriler ise "Olumlu Değişiklikler" ve "Olumsuz Değişiklikler" kategorileri şeklinde isimlendirilmiştir. Olumlu değişiklikler üzerine etki kategorisi altında toplanan cevaplara göre, 29 kişi çevrim içi eğitimde önemli ilerleme kaydedilmesi, 14 kişi çevrim içi eğitimin bu süreçte test edilmesi, 9 kişi çevrim içi eğitim aksaklıklarının belirlenmesi, 7 kişi zamandan kazanç elde etme imkânı tanınması, 7 kişi olağanüstü durumda çevrim içi eğitime hazır olunması, 7 kişi dersi tekrar dinleyebilme imkânı tanınması, 5 kişi teknolojiyi aktif kullanım imkânı tanınması, 4 kişi öğrencilerin çevrim içi eğitime adapte olma imkanı tanınması, 4 kişi okulun değerinin anlaşılmasını sağlaması, 2 kişi bilgiye kolay ulaşılabilme imkanı tanınması, 2 kişi daha az maliyetli olması, 2 kişi eba eğitim platformunun önem kazanması, 1 kişi her ortamda eğitim

imkânı tanınması, 1 kişi çekingen öğrencilere rahat bir ortam oluşturması, 1 kişi sınavlarda pratiklik kazanma imkanı, 1 kişi yüz yüze eğitim ile entegre edilmesi, 1 kişi öğrencilerin daha başarılı olması şeklinde değerlendirmiştir. Belirlenen kodlara dönük olarak öğretmen adayı görüşlerinden seçilen alıntılar şu şekildedir:

Ö41, "Çevrim içi eğitim olarak adlandırılan, online eğitimin, eğitim sistemleri üzerine ciddi katkıları olacağını düşünüyorum ve bu süreçte bu sistemden ciddi şekilde gelişti, derslerimizi aktif olarak ve çok anlaşılır şekilde işleyebildik" şeklinde görüş bildirmiştir.

Ö19 ise, "Bu zorunlu süreç sayesinde çevrim içi eğitim ile, bizler daha az maliyetle eğitim ortamına ulaşabildik, bu nedenle bence artık eğitimde daha az maliyetle daha fazla fayda sağlanabilecek" şeklinde görüşünü bildirmiştir.

Ö34 ise, "Öğrenciler derslerini tekrar tekrar dinleyebilecek platformlar sayesinde bana göre daha başarılı olacaktır, çünkü derste bazen motivasyonumuz düşük oluyor, anlayamıyoruz ama çevirmiçi sistem sayesinde motivasyonumuz ile ilgili olmayacak şekilde istediğimiz zaman istediğimiz bilgiyi tekrar dinleyebileceğiz, bu da öğrenci başarısını artıracaktır" şeklinde görüş bildirmiştir.

Olumsuz değişiklikler üzerine etki kategorisi altında toplanan cevaplara göre, 9 kişi yüz yüze eğitimi karşılayamaması, 8 kişi öğrenciler üzerinde olumsuz etki yaratması, 7 kişi öğrencilerin odaklanma problemi yaşamaması, 7 kişi sosyalleşmeyi azaltacak olması, 5 kişi teknik eksikler dolayısıyla sekteye uğraması, 4 kişi güvenilir bir ölçme değerlendirmeyi zorlaştırması, 4 kişi yeterli teknolojik imkânı olmayan bireylerin zorluk yaşamaması, 4 kişi çevrim içi eğitime adapte olmakta zorlanılması, 3 kişi teknoloji bağımlılığına kapı aralamaması, 3 kişi çevrim içi eğitime adapte olmakta zorlanması, 3 kişi öğretmenin rolünü azaltması, 3 kişi öğrenciler umutsuzluk ve korku yaratması, 3 kişi öğrenci aktifliğinde azalmaya neden olması, 2 kişi öğrencilerin uzaktan kontrolünün zor olması, 2 kişi bir sonraki eğitim dönemine uyum sağlamayı zorlaştırması, 2 kişi uygulama gerektiren derslerde yetersiz kalması, 2 kişi fizyolojik yapımızın online eğitime uygun olmaması, 2 kişi bireyler arasında bilgi paylaşımında zorluk yaşanması, 2 kişi çevrim içi eğitimin yeterince önemsenmemesi, 1 kişi bir üst kuruma geçiş sınavlarında belirsizliğe yol açması şeklinde ifade etmiştir. Belirlenen kodlara dönük olarak öğretmen adayı görüşlerinden seçilen alıntılar şu şekildedir:

Ö12, "Online eğitim bana göre asla yüz yüze eğitimin verdiği başarılı eğitimi veremez, çünkü yüz yüze eğitimde ders öğretmenimizden sınıf kontrolü olsun, etkileşimi bol konuşma ortamı

olsun çok fazla fayda sağlayabiliyoruz, bu süreç sonunda bunun farkını anlamış olacağız" şeklinde açıklama yapmıştır.

Ö20, "Teknolojik olarak özellikle küçük yaş grubunun telefondan tablettan televizyondan uzak durmasının faydalı olacağını düşünürken, bu sürecin getirdiği çevrim içi eğitim kişileri teknolojiye bağımlı hale getirmektedir" şeklinde fikrini belirtmiştir.

Ö44 ise, "Bana göre insan vücudu sürekli oturarak da eğitim alamaz, arada bir kalkması lazım ve sürekli bilgisayar tablet tv başında eğitim yapılmaz, fizyolojik olarak insan vücudunda buna uygun değil zaten" şeklinde görüşünü bildirmiştir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Bu çalışmada, ülkemizde ve tüm dünyada görülen Covid-19 pandemi sürecinde, sosyal bilgiler ve fen bilgisi öğretmen adaylarının Covid-19 hakkında genel düşüncelerini ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Bu kısımda öğretmen adaylarından yarı yapılandırılmış görüşmeler sonucunda elde edilen veriler, alt problemlerin verilmiş sırasına ve yarı yapılandırılmış görüşmelerdeki soru sıralamasına göre değerlendirilmiştir.

Öğretmen adaylarının Covid-19 hakkındaki genel görüşlerine göre çok farklı olarak değerlendirilebilecek kategorilerde ilginç fikirlere ulaşılmıştır. Örneğin çok sayıda öğrencinin virüsü tanımlarken hızlı ve kolay yayılabilen, insandan insana kolayca bulaşabilen, hayvandan insana yayılan, domuz gribi ve ebolaya göre daha bulaşıcı ve temas yoluyla bulaşan bir virüs olarak ifadelerini kullanmaları Covid-19 konusunda öğretmen adayların konunun ciddiyetinde olduğunu ve konu hakkında bilgi sahibi olduklarının bir göstergesidir. Bu gibi verilerin ortaya çıkmasının nedeninin medya ve takip ettikleri bilgi kanalları olabileceği düşünülmüştür. Ayrıca Covid-19'u tüm dünyayı etkisi altına alan bir virüs ve ölümcül bir pandemi olarak nitelendirilmeleri bu olayın ciddi bir pandemi olduğunun farkında olduklarını göstermektedir. Covid-19'un sağlık üzerine etkisi için ise solunum yollarının tahribatına yol açan, gençleri ve bağışıklık sistemi güçlü kişileri etkilemekten çok, yaşı ileri ve sağlık sorunu olan kişilerde etkili olduğunu belirtmeleri, bu hastalığın epidemiyolojisi hakkında fikirlerinin olduğunu gösterir niteliktedir ki yapılan araştırmalarda özellikle can kayıplarının, öğretmen adaylarının bahsettikleri kriterleri taşıyan kişilerde görüldüğü bilinmektedir (Gülbahar ve Gök-Metin, 2020; Sandalcı vd., 2020; Xu vd., 2020). Covid-19 hakkında diğer bir kategori olarak ortaya çıkan ruhsal etkide ise sosyal medya haberlerinin insan psikolojisine olumsuz etkilediklerini düşünmeleri, kriz durumlarında insanların bu gibi

ortamlardan daha da fazla etkilendiklerini gösterir çalışmalar ile uyumaktadır (Kırık ve Özkoçak, 2020). Hastalığa yakalanma ve ölüm korkusu yaratması, küçük bir virüse karşı insanların etkisiz kalmasının olumsuz etkileri ve ölüm oranlarının bireylerde olumsuz etki oluşturması gibi anksiyete oluşturacak durumlar literatürde de özellikle Covid-19 üzerine yapılmış psikolojik alt yapılı çalışmalarda mevcuttur (Wang vd., 2020; Xiang vd., 2020; Yao vd., 2020; Zandifar ve Badrfam, 2020). Toplumsal boyutta Covid-19'a karşı bakış açıları ise toplumca gerekli tedbirlerin alınmasının gerekliliğine duyulan inanç, hatta bu virüsün ancak tedbirler ile ortadan kaldırılabileceğinin farkındalığı, toplumun bilinçli ve sakin bir şekilde hareket etmesine duyulan ihtiyaçtan bahsedilmiştir. Elde edilen bu veriler ile de öğretmen adaylarının tedbirler konusunda özellikle toplumsal farkındalık ve bilinç ile bu sorunun çözülebileceğine inandıklarını göstermiştir. Bu konudan bahseden diğer çalışmalarda literatürde yerini almıştır (Bostan vd., 2020). Ayrıca öğretmen adaylarının Covid-19'un ekonomik etkilerine değinmesi de konu hakkında farkındalıklarının fazlalığının göstergesidir. Öğretmen adaylarından gelen cevaplar içerisinde en ilginç olan grupta ise bu virüsün yapay olarak üretildiklerini düşünmeleridir. Buna ilişkin olarak çeşitli mecralarda bu virüsün doğal yollar ile ortaya çıkmadığından bahsedilmiş olan bilgileri, bilinçlerinde değerlendirip bu sonuçlara ulaştıkları düşünülmektedir. Covid-19'un biyolojik silah olup olmadığını sorgulayan çalışmalara literatürde de rastlanmıştır (Dehghani ve Masoumi, 2020). Öğretmen adaylarının görüşlerinden yola çıkılarak özellikle Covid-19 hakkında adaylarının bilgilerinin doğruluğuna rağmen, özellikle bu virüsün biyolojik bir silah olduğunu düşünmelerine neden olan bilgilerin, ayrıca kaygı geliştirilebilecek durumların ortadan kaldırılması toplumun psikolojik sağlığı açısından faydalı olacaktır.

Covid-19 salgınının hangi tedbir ya da tedbirler ile durdurulabilir olduğuna ilişkin öğretmen adaylarının görüşlerinden elde edilen sonuçlara göre özellikle alınan cevaplarda kişisel tedbirlerin ön plana çıkarılması ve bu tedbirlerin yasal ve idari tedbirler ile de desteklenmesinin üzerinde durulmuştur. Özellikle de kişisel tedbirler içinde sosyal mesafe konusu çok sayıda öğretmen adayı tarafından dile getirilmiştir ki bu konunun önemi de literatürde vurgulanmıştır (Til, 2020). Katılımcı öğretmen adaylarının bahsettiği tedbirler, Covid-19 salgınında hayati değerde kıymetli bilgiler içermekle birlikte bu bilgilerin tüm topluma da yayılımının önemli olduğu da yadsınamaz bir gerçektir.

Yine öğretmen adaylarından alınan veriler ile ulaşılan bir diğer sonuç ise, Covid-19 salgınında ülke insanların tutumları için bilinçli olarak tedbir alan kişilerden oluştuğunu düşünenlerin varlığına rağmen çok sayıda adayın ise, umursamaz bir tavır sergileyen bir toplum içinde bulduklarını belirtmeleri toplumsal olarak yaşadıkları çevreye Covid-19 süreci içerisinde çokta olumlu olarak bakmamalarına neden olan durumlar ile karşılaştıklarını düşündürmektedir ki öğretmen adayı görüşlerinden alınan alıntılarda da yer yer bu ifadelere rastlanmaktadır. Aday görüşlerinden yola çıkılarak, insan hayatının söz konusu olduğu Covid-19 hastalığı ile ilgili kişisel bilinçlendirmelerin eksik kaldığı, çok sayıda insanın hala bu konuya yeterince önem vermediği bilinen bir gerçektir. Belkide bu noktada bu tedbirlerin alınması için daha fazla yasal düzenlemenin yürürlüğe girmesi ülke insanların yaklaşımını tedbirli ve bilinçli hale getirebilecektir.

Ülkemizde Covid-19 salgının ne kadar süre devam edeceğine ilişkin öğretmen adaylarından alınan verilere göre elde edilen bir başka sonuç ise, çalışma grubunun çoğunluğunun bu virüsün belirli bir süreç içinde ve gereken tedbirler alındığı takdir de geçeceğine inanmamasıdır. Bu sonuca ulaşmanın nedeni olarak ise toplumun önemli kesiminin ve yayın organlarının bu sürecin belirli bir süre sonra sonlanacağı şeklinde bilgi paylaşımı yapmalarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Ancak bu virüsün tıpkı domuz gribi virüsü gibi kalıcı olduğunu düşünen kişilerinde olması şaşırtıcı değildir. Çünkü bugünkü koşullarda aşı ve tedavi yönteminin henüz geliştirilmemiş olması bu tarz düşünen öğrencilerin kaygılarını artırdığını düşündürmektedir. Öte yandan öğretmen adaylarının iyimser bir yaklaşımla virüsün kalıcı olarak ortadan kaybolacağına inanmalarının altında mevcut sağlık sistemine ve uygulanan destek tedavilerine olan inancın bir yansıması olabileceği şeklinde de yorumlanabilir. Salgının sürecinin şu günkü bilgiler ile belirlenmesinin çokta mümkün olmadığını söylemek çokta yanlış olmayacağı için, adayların farklı tarihler ile salgının seyrinin değişeceğini düşünmelerinin normal olduğu düşünülebilir. Bu konudaki belirsizliğin ortadan kaldırılması ve insan hayatını tehlikeye atan bu hastalığın gerekli tedbirler, tedavi ve aşı ile sonlanabileceğine dair umut ortamının artırılması için özellikle bilimsel kaynaklar ve yapılan çalışmalar insanların ulaşabileceği medya araçları ile duyurulmalıdır.

Öğretmen adaylarının Covid-19 salgını geçtikten sonra insan hayatında ne tür değişiklikleri öngördüklerine ilişkin görüşlerinden yola çıkılarak elde edilen sonuçlara göre özellikle sosyal yaşantı

üzerine etkilerinden bahsederken çok sayıda adayın, sosyal ilişkilerde azalma ve temas gerektiren davranışlarda azalma gibi çıkarımlarda bulunmalarının nedeni olarak şuan için sosyalleşme ortamlarının virüsün yayılma ortamları olarak görülmesinin etkisi olduğu ve bu açıdan belirttiklerini düşündürmektedir. Ek olarak belirtilen salgın sonrası insan hayatı üzerine psikolojik etkileri kategorisinde yer alan cevapların, ilk sorudaki Covid-19 hakkındaki genel düşünceleri konusunda da belirtilen cevaplar ile örtüştüğü görülmektedir. Bu durum ise bu konunun özellikle psikolojik etkilerinin öğretmen adayları tarafından yadsınmaz şekilde büyük olduğunun bir göstergesidir ki bu gösterge insanların uzun süre tedirginlik yaşaması, insanların uzun süre korku yaşaması, kişi insanların hastalık psikolojisinden kurtulamaması, insanların uzun süre kaygılı ve karamsar olması gibi ifadeler ile ön plana çıkmaktadır. Literatürde bu salgın için insanların psikolojileri üzerine yapılmış çalışmalara da rastlanmaktadır (Demir vd., 2020). Yine bu soru altında verilen bazı cevaplardan salgının ekonomik etkisine dikkat çekici görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden özellikle internet üzerinden alışverişe yönelme görüşünün literatürde de karşılaşılan durumlardan olduğu açıktır (Telli-Danışmaz, 2020). İnsanların evden çıkamayarak gerek temel ihtiyaçları için gerekse evde zaman geçirirken tıpkı bir alışveriş merkezinde gezer gibi gezebilme imkanları, insanları online alışveriş ortamlarına yöneltmiştir. Bu kategori altında elde edilen bir diğer sonuca göre ise çok sayıda öğretmen adayının özellikle temizlik ve hijyen konusuna verilen önemin artması konusunda bilincin arttığını düşünceleri sevindiren bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır çünkü bu hastalıkta özellikle kişisel temizlik ve hijyenin mutlak faydası yadsınmaz şekilde büyüktür (İşsever vd., 2020). Değer algısı üzerine elde edilen sonuçlara göre ise, özellikle insanların özgür olmanın değerini anlama, basit görülen şeylerin kıymetini daha iyi anlama, sevdikleriyle bir arada olmanın kıymetini anlama, doğanın kıymetini anlama gibi ifadeler kullanmaları olumsuz olan sürecin kişilere bireysel olarak kattığı olumlu değerler olarak görülebilir. Covid-19 sonrası insan hayatında meydana gelebilecek değişikliklere antropolojik olarak bakış sağlayan makalelere literatürde de yer verilmiştir (Özkoçak vd., 2020). Ayrıca yine literatürde Covid-19 süreci sonrasında anlatan uluslararası makalelerde bulunmaktadır ve burada bahsedilen görüşlere yakın ifadeler bu çalışmalarda da rastlanmaktadır (Tesarik, 2020). Adayların insan hayatında beklemedikleri değişimlerden yola çıkarak özellikle psikolojik etkilerinde vurgu yapmaları dikkat çekici olduğu kadar üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdur. Bu salgının sonunda insanların en az ruhsal

yıpranma ile süreçten çıkmaları için belki de bu süreç içerisinde online psikolojik desteklerin sayısı artırılmalı, hatta yer yer ücretsiz desteklerin bu tür online ortamlardan verilebilmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir.

Covid-19 salgını sırasında uygulanan çevrim içi eğitim sistemi hakkında öğretmen adaylarının görüşlerinden elde edilen sonuçlara göre özellikle çok sayıda kişinin çevrim içi eğitimde önemli ilerleme kaydedilmesi şeklinde görüş bildirmeleri, hâlihazırda çevrim içi sistem ile eğitim alan öğretmen adaylarının bu süreçten olumlu olarak etkilendiklerinin bir göstergesi olarak kabul edilebilirken, bazı öğrencilerin ise bu sistemin yüz yüze eğitim sistemini hiçbir şekilde karşılayamayacağını düşünmeleri, sistemin olumsuz yanlarının da görüldüğünün bir göstergesidir. Ayrıca yine azımsanmayacak sayıda öğretmen adayı görüşüne göre, bu olumsuz görülen pandemi sürecinde çevrim içi eğitimin test edilebilmesi, bu süreçte aksaklıklarının belirlenmesi aynı zamanda bu süreç ile zamandan kazanç elde etme imkânı sağlanması ve olağanüstü durumda çevrim içi eğitime hazır olunması gibi faydaların sağlandığından bahsedilmiştir. Literatürde öğretmen adaylarının da bahsettiği gibi Covid-19 salgını sırasında çevrim içi eğitimin yükselişinden bahseden çalışmalara da ulaşılmaktadır (Telli ve Altun, 2020). Alınan cevaplardan özellikle öğrencilerin dersi tekrar dinleyebilme imkânına sahip olmalarına vurgu yapmaları da yüz yüze eğitime karşın çevrim içi eğitimin avantajlarından sayılabilir. Bu faydalara rağmen olumsuz görülen bazı değişikliklerden de bahseden öğretmen adayları öğrencilerin çevrim içi eğitimler nedeniyle odaklanma problemi yaşamaları ve sosyalleşmeyi azaltacak etkilerinin de olacağına vurgu yapmışlardır. Ayrıca çevrim içi eğitimlerin güvenilir bir ölçme değerlendirmeyi zorlaştıracağını düşünen öğretmen adayları da bulunmaktadır. Alınan cevaplar içinde özellikle yeterli teknolojik imkânı olmayan bireylerin bu gibi eğitimlerde zorluk yaşayacağını düşünmeleri de haklı bir görüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Öğretmen adaylarının süreç içinde bizzat bulunmaları ve kendilerinin de eğitimlerini çevrim içi olarak almalarından dolayı bu konuda görüşlerinin çok faydalı olabileceği göz ardı edilmemeli ve bundan sonraki süreç için bu fikirlerden yararlanılmalıdır.

Tüm bu sonuçları genel olarak değerlendirmek gerekirse öğretmen adaylarının görüşlerinden yola çıkılarak, adayların Covid-19 konusu hakkında doğru değerde azımsanmayacak kadar bilgi sahibi oldukları sonucu net olarak görülmektedir. Alınacak tedbirlerde özellikle toplumsal olarak hareket edilmesinin gerekliliğinden bahsedilmiş, kişisel tedbirlerin önemi üzerine vurgu yapılmıştır.

Ülkedeki insanların tavırları hakkında da olumlu ve olumsuz yaklaşımlarda bulunan adaylar, özellikle insanların tedbirsiz yaklaşımlarından şikâyetçidir. Salgın süreci hakkında ise çoğunluğunun bu süreci belirli süreler içinde geçeceğine inancına rağmen bazı adaylar bu virüsün hiçbir şekilde ortadan kaldırılamayacağını düşünmektedir. Ayrıca salgın sonrası insanların hayatlarında sosyal etkilerin yanında psikolojik ve ekonomik etkilerine de devam edeceğini düşünen öğretmen adayları çoğunluktadır. Bunun yanında çevrim içi eğitimin bu süreç ile yoğun bir şekilde hayatımıza girmiş olmasının yansımaları öğretmen adaylarında da görülmektedir. Bu konuda ortaya çıkabilecek olumlu ve olumsuz özellikler açık ve net bir şekilde kendileri tarafından ifade edilmiştir.

Kaynakça

- Alpago, H. ve Alpago, O. D. (2020). Koronavirüs Salgınının Sosyoekonomik Sonuçları. *Ibad Journal of Social Sciences*, 8 (8), 99-114.
- Andersen, K. G., Rambaut, A., Lipkin, W. I., Holmes, E. C. ve Garry, R. F. (2020). The Proximal Origin of Sars-Cov-2. *Nature Medicine*, 26 (4), 450-452.
- Bostan, S., Erdem, R., Öztürk, Y.E., Kılıç, T. ve Yılmaz, A. (2020). The Effect of Covid-19 Pandemic on the Turkish Society. *Electronic Journal of General Medicine*, 17 (6), 1-8.
- Böyük, M. ve Korkmaz, A. (2019). Sosyal Medya Ortamlarının Diploması İletişiminde Kullanımı: Weibo Sosyal Medya Platformu Örneği. *Simetrik İletişim Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 37-47.
- Çiftçi, E. ve Çoksüer, F. (2020). Yeni Koronavirüs İnfeksiyonu: Covid-19. *Flora*, 25 (1), 9-18.
- Dehghani, A. ve Masoumi, G. (2020). Could Sars-Cov-2 Or Covid-19 Be A Biological Weapon?. *Iran Journal of Public Health*, 49 (1), 143-144.
- Demir, G. T., Cicioğlu, H. İ. ve İlhan, E. L. (2020). Anxiety of Catching the Novel Coronavirus (Covid-19) Scale (Acncs): Validity and Reliability Study. *Journal of Human Sciences*, 17 (2), 458-468.
- Ekiz, T., İlman, E. ve Dönmez, E. (2020). Bireylerin Sağlık Anksiyetesi Düzeyleri ile Covid-19 Salgını Kontrol Algısının Karşılaştırılması. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 6 (1), 139-154.

- Gök, A., Turan, S. ve Oyman, N. (2011). Okul Öncesi Öğretmenlerinin Bilişim Teknolojilerini Kullanma Durumlarına İlişkin Görüşleri. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 1 (3), 59-66.
- He, F., Deng, Y., ve Li, W. (2020). Coronavirus Disease 2019 (Covid-19): What We Know? *Journal of Medical Virology*, 1-7.
- Gülbahar, M. ve Gök-Metin, Z. (2020). Koronavirüs-19'un Kardiyovasküler Sistem Üzerine Etkileri. *Türkiye Klinikleri Hemsirelik Bilimleri*. 12(2), 305-314.
- İbiş, S. (2020). Covid-19 Salgınının Seyahat Acentaları Üzerine Etkisi. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), 85-98.
- İnal, S. (2016). Middle East Respiratory Syndrome-Coronavirus (Mers-Cov) Enfeksiyonu: Ortadoğu Solunum Yetmezliği Sendromu-Koronavirüs Enfeksiyonu. *Okmeydanı Tıp Dergisi*, 32 (Ek sayı), 37-45.
- İşsever, H., İşsever, T., ve Öztan, G. (2020). Covid-19 Epidemiyolojisi. *Sağlık Bilimlerinde İleri Araştırmalar Dergisi*, 3 (1), 1-13.
- Kırık, A. M. ve Özkoçak, V. (2020). Yeni Dünya Düzeni Bağlamında Sosyal Medya ve Yeni Koronavirüs (Covid-19) Pandemisi. *The Journal Of Social Sciences*, 45 (7), 133-154.
- Li, S., Wang, Y., Xue, J., Zhao, N. ve Zhu, T. (2020). The Impact of Covid-19 Epidemic Declaration on Psychological Consequences: A Study on Active Weibo Users. *International Journal Of Environmental Research And Public Health*, 17 (6), 1-9.
- Miles, M. B. ve Huberman, A. M. (1994). *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook*. Sage.
- Özkoçak, V., Koç, F. ve Gültekin, T. (2020). Pandemilere Antropolojik Bakış: Koronavirüs (Covid-19) Örneği. *Turkish Studies*, 15 (2), 1183-1195.
- Pulido, C. M., Villarejo-Carballido, B., Redondo-Sama, G. ve Gómez, A. (2020). Covid-19 İnfodemic: More Retweets for Science-Based Information on Coronavirus than for False Information. *International Sociology*, 00 (0), 1-16.
- Sandalcı, B., Uyaroğlu, O. A., ve Güven, G. S. (2020). COVID-19'da Kronik Hastalıkların Rolü, Önemi ve Öneriler. *Flora*, 25(5), 1-7.
- Telli-Danışmaz, A. (2020). Covid-19 Salgınının Tüketicilerin Online Alışveriş Tercihine Etkisi. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 9 (2), 83-90.

- Telli, S. G. ve Altun, D. (2020). Coronavirüs ve Çevrim içi (Online) Eğitimin Önlenemeyen Yükselişi. *Üniversite Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), 25-34.
- Tesarik, J. (2020). After Corona: There is Life After the Pandemic. *Reproductive Biomedicine Online*, 40 (6), 760-762.
- Til, A. (2020). Yeni Koronavirüs Hastalığı Hakkında Bilinmesi Gerekenler. *Ayrıntı Dergisi*, 8 (85), 53-57.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi , Erişim Tarihi 28.05.2020, <https://Corona.Cbdo.Gov.Tr/>
- Wang, C., Pan, R., Wan, X., Tan, Y., Xu, L., Ho, C. S. ve Ho, R. C. (2020). Immediate Psychological Responses and Associated Factors During the İnitial Stage of the 2019 Coronavirus Disease (Covid-19) Epidemic among the General Population in China. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17 (5), 1-25.
- Xiang, Y. T., Yang, Y., Li, W., Zhang, L., Zhang, Q., Cheung, T. ve Ng, C. H. (2020). Timely Mental Health Care for the 2019 Novel Coronavirus Outbreak is Urgently Needed. *The Lancet Psychiatry*, 7 (3), 228-229.
- Xiao-Wei, X., Xiao-Xin, W., Xian-Gao, J., Kai-Jin, X., Ling-Jun, Y., Chun-Lian M., Shi-Bo, L., Hua-Ying W., Sheng, Z., Hai-Nv, G., Ji-Fang, S., Hong-Liu, C., Yun-Qing, Q. ve Lan-Juan, L. (2020). Clinical Findings in a Group of Patients İnfected with the 2019 Novel Coronavirus (Sars-Cov-2) Outside of Wuhan, China. *Retrospective Case Series*, 368, 1-7.
- Yao, H., Chen, J. H. ve Xu, Y. F. (2020). Rethinking Online Mental Health Services in China During The Covid-19 Epidemic. *Asian Journal of Psychiatry*, 50.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara, Seçkin Yayıncılık.
- Zandifar, A. ve Badrfam, R. (2020). Iranian Mental Health During The Covid-19 Epidemic. *Asian Journal of Psychiatry*, 51.

Ek 1. Etik İzin Formu

Evrak Tarih ve Sayısı :19.06.2020 - E.2006190260 Yazının Ekidir

YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
Akademik Etik Kurul

Toplantı Tarihi: 19.06.2020

Toplantı No:2020/04

AKADEMİK ETİK KURUL TOPLANTI KARARI

Yürütücülüğünü Üniversitemiz Eğitim Fakültesi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Meryem Hayır Kanat'ın yapacağı **“COVID-19 (CORONAVIRUS) Salgını Bilinç, Algı ve Sorumluluk Belirlemesi”** adlı çalışma ve bu çalışmada kullanılacak veri toplama araçları ve yöntemlerine ilişkin bilgilerde etiğe aykırı herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

Akademik Kurul Üyeleri

Prof. Dr. Abdürrezzak E. BOZDOĞAN
Başkan

Prof. Dr. Nihan ÇETİN DEMİREL
Başkan Yardımcısı

Prof. Dr. Kenan AYDIN
Üye

Prof. Dr. Adem BAKKALOĞLU
Üye

Prof. Dr. Erhan ALTAN
Üye

Yıldız Kampüsü 34349 Yıldız /İstanbul Tel: ((0212) 260 21 99 Faks: (0212) 258 51 40 , Tlx:26837 İYU
E-posta: apry@yildiz.edu.tr Web: <http://www.yildiz.edu.tr>

Bu belge 5070 sayılı elektronik imza kanununa göre güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.
<http://www.ebys.yildiz.edu.tr/Dogrulama/Index?EvrakNo=E.2006190260&ErisimKodu=ec34742ad>

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 493-538

Sanatçının Esin Kaynağı Olarak Salgın Hastalık ve Hastalığın Resim Sanatına Yansıması *The Epidemic Disease and the Reflection of the Illness to the Art of Painting as the Artist's Inspiration*

• Halit YABALAK*

* Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl
Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi,
Van / Türkiye.
Assoc. Prof., Van Yüzüncü Yıl University,
Faculty of Fine Arts, Van / Turkey.
halityabalak@yuu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5723-8373

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:
15/06/2020
Kabul Tarihi / Date Accepted:
02/07/2020
Yayın Tarihi / Date Published:
15/07/2020

Atf: Yabalak, H. (2020). Sanatçının Esin Kaynağı Olarak Salgın Hastalık ve Hastalığın Resim Sanatına Yansıması. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 493-538

Citation: Yabalak, The Epidemic Disease and the Reflection of the Illness to the Art of Painting as the Artist's Inspiration. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Outbreak Diseases Special Issue, 493-538

Öz Sanatçı toplumun genel bakış açısının dışındadır ve olaylara sıradan bir gözle bakmaz, etrafında gerçekleşen tüm durumlara zihin dünyasını şekil-lendiren imgelere döndürür. Sanatçının zihin dünyası sadece güzel değil trajediler, yıkımlar, çirkinlikler ve hastalıklardan oluşturabilmekte-dir. Sanatçının esin kaynağı arasında yer alan hastalık, kökleri çok eskiye giden ve sanat tarihi-nin birçok döneminde sanatçıların çalışmaları-nda karşılaşılan bir konudur. Özellikle büyük yıkımlara neden olan salgın hastalıklar, sanatçı-ıların ilk çağlardan günümüze kadar eserlerinde konu olarak işlenmiştir. Cüzzam, veba, kolera, frengi, sıtma, İspanyol gribi ve günümüzde yaşanan covid-19 salgını bu salgınlar arasında yarattıkları toplumsal yıkımlar ve sanatçılara resimlerinde konu olmaları nedeniyle ön plana çıkmıştır. Resimlerinde hastalık ve hastalık kay-naklı duygulara yer veren sanatçıların konuyu farklı şekillerde ele almış olmaları, sanat tarihinin farklı dönemlerinde farklı tekniklerde üretimlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Araştırmamızda tarihin farklı dönemlerinde ortaya çıkan salgın hastalıkların toplumları nasıl etkiledikleri ve bu etkilerin sanatsal üretime yansıma biçiminin irdelenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda literatür taraması ile toplanan bilgiler ışığında salgın hastalıklar hakkında genel bilgi verilmiş ve salgın hastalıkları konu alan resim örneklerinde, hastalık ve hastalık imgelerinin biçimsel yansımaları çözümlenmeye çalışılmıştır. Yaşandıkları dönemlerde sanatçıların resimlerine konu olan salgın hastalıklar, sanatçılar tarafından estetik haz kaynağı olan sanatsal çalışmalar, tarihe görsel bir belge olarak aktarılmıştır. **Anahtar Kelimeler:** Salgın hastalık, sanat, resim

Abstract

The artist is outside the general perspective of the society and does not look at the events with an ordinary eye, it turns into images that shape the world of mind for all the situations that take place around him. The artist's world of mind is not only beautiful, but can create tragedies, destructions, ugliness and diseases. The disease, which is among the inspiration of the artist, is a subject whose roots go back to the old and encountered in the works of artists in many periods of art history. The epidemic diseases, which caused great destructions, have been the subject of the works of the artists from the early ages to the present day. Leprosy, plague, cholera, syphilis, malaria, Spanish flu and the covid-19 epidemic that has been experienced today have come to the forefront due to the social destructions they created among these epidemics and to the artists in their paintings. The fact that the artists, who included the feelings of illness and illness in their paintings, dealt with the subject in different ways, led to the production of different techniques in different periods of art history. In our study, it was aimed to investigate how epidemic diseases that occur in different periods of history affect societies and how these effects are reflected on artistic productions. Accordingly, in the light of the information collected through the literature review, general information about the epidemic diseases was given and the formal reflections of the illness and disease images were tried to be analyzed in the examples of pictures that deal with epidemic diseases. Epidemic diseases, which are the subject of the paintings of the artists at the time they lived, and artistic works, which are the source of aesthetic pleasure by the artists, have been transferred to history as a visual document.

Keywords: epidemics, art, painting

Giriş

Sanatçı kimliği tanımlanmasında ortaya çıkan en belirgin özellik, sanatçının olaylara sıradan insanlar gibi yaklaşmadığı, sezgilerinin daha güçlü olduğu ve duyguları ile imgelem dünyasını genişleterek bunları eserlerine yansıtmasıdır. Bu nedenle sanatçılar yaşanan olayları daha derinden hissederek bunlar ile ilgili sanatsal yaratımlar gerçekleştirirler. Sanatçının karşılaştığı ve kendisini derinden etkileyen olaylar arasında en trajik olanlarından biri salgın hastalık ve hastalıklar sonucunda gerçekleşen ölüm olmuştur.

Sanatçıların çalışmalarına konu olan hastalık, Türkçe Sözlük'te "Organizmada bir takım değişikliklerin ortaya çıkmasıyla fizyoloji görevlerinin bozulması durumu, sayrılık, maraz, esenlik karşıtı" salgın ise "Bir hastalığın veya başka bir durumun yaygınlaşması veya birçok kimselere birden bulaşması" şeklinde tanımlanmaktadır (Akalin vd. 2011: 879). Tarihin farklı dönemlerinde ortaya çıkan ve insanların yaşam kalitelerini bozan ve bazen de ölüm ile sonuçlanan hastalıklar olmuştur. Bu hastalıkların bulaş ile

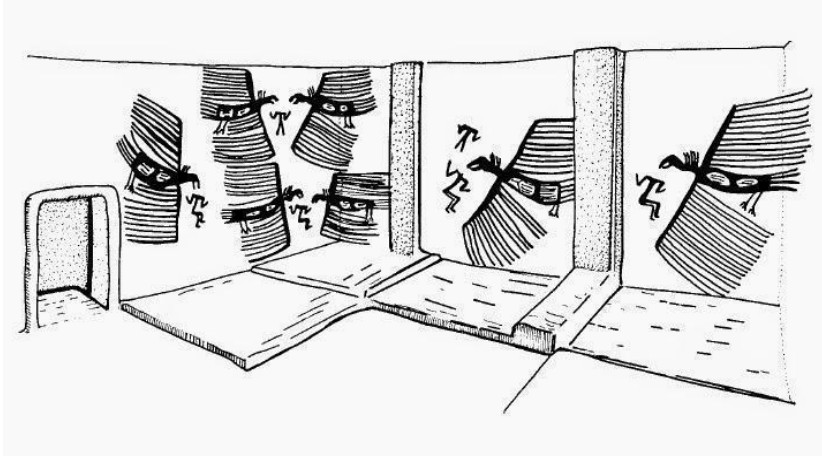
toplumun geneline yayılması sonucunda yaşanan salgınlar ise daha geniş kitleleri etkilemiştir.

Toplumlarda yaşanan bölgesel hastalıklar, bazı dönemlerde toplumun geneline yayılmış ve salgın hastalıklar ortaya çıkmıştır. Salgın hastalıklar insanlığı, devletleri ve medeniyetleri olumsuz yönde etkileyen sonuçlar doğurmuştur. Nitekim tarihi süreçte görülen salgın hastalıklar neticesinde devletler yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmış, ordular kırılmış, nüfus kayıpları yaşanmış, ticaret ve tarım neredeyse durma noktasına gelmiştir. Salgınlar; siyasi, askeri, iktisadi, demografik ve sosyal sonuçları itibarıyla güçlü imparatorlukların ve medeniyetlerin sarsılmasında hatta yıkılmasında etkili olmuştur (Ayar, 2007: 1; Özdemir, 2005: 3-5).

İlk çağlarda kaynağının ne olduğu bilinmeyen ve insanların acı çekmesine neden olan hastalıklar, insanların yakınlarını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. Hastalık ve ölüm karşısında çaresiz kalan insan, bu duruma yönelik bir savunma gerçekleştirememiştir. Yakınındakilerin ölümlerini görme insanın kendisinde de benzer bir durumun ortaya çıkma ihtimalini ve acı çekme korkusunun yayılmasına neden olmuştur. Bu korku toplumlarda derin bir etkiye sahip olmuş ve sanatçıları da etkilemiştir (Polat, 2020: 15). Sanatçının üretimlerine konu olan salgın hastalık ve ölüm gibi insanoğlunun karşısında çaresiz kaldığı olaylar, toplumlar tarafından bir gizem olarak kabul edilmiş ve bu olayların gerçekleşmemesi için çaba harcanmıştır. Sanatçılar yaşanan herhangi bir salgın hastalık ve hastalığın yıkıcı etkileri yada bu olayın kendisinin başına gelme olasılığının yarattığı korkusundan etkilenmiş bu durumdan esinlenerek üretimler gerçekleştirmiştir. İnsanlık tarihini etkileyen salgın hastalıklar sanat tarihinin farklı dönemlerinde toplumun bir parçası olan sanatçılar tarafından ele alınmış, sanatçılar üretimlerinde salgınlardan kesitlere yer vermiştir. Zihin ve esin dünyasında derin yaralar bırakan salgın hastalıklar sanatçı tarafından yeniden yorumlayarak sanatsal biçimlerle geleceğe aktarılmıştır. Sanatçı toplumu ve kendisini etkileyen hastalık ve ölüme ait korkuları üretimlerine konu olarak genellikle, yarattığı sonuçlar ve bıraktığı derin duygusal etkiler şeklinde ele almıştır. Sanat tarihinde yapılmış betimlemelerde özellikle hastalığın yarattığı çaresizlik ve korkunun farklı ifade biçimleri ile aktarılmaya çalışıldığı görülmektedir.

Sanat tarihinde de erken dönemlerden başlayarak işlenen salgın hastalıklar temasına ait çalışmalar arasında en eskilerden biri Çatalhöyük'te bulunan insan bedenini parçalayan akbabalar betimlendiği kaya resimleridir.(Bkz. Görsel 1) Günümüzde bu resimler ile ilgili yapılan değerlendirmeler, ölen kişilerin hastalık

bulaştırmalarını engellemek için etlerinin akbabalara yedirildiği ve daha sonra kalan kemiklerin defnedilmesi şeklindedir (Pilloud, 2016: 740-741). Antik dönemde insanların hastalıklardan korktukları ve bundan korunmak için farklı yöntemler geliştirdikleri yaptıkları Çatalhöyük betimlemelerinden anlaşılmaktadır.

Görsel: 1. Akbaba Duvar Resimleri Çizimleri, James Mellaart, (James, 1967: 183).

Sanat tarihinde sanatçıları bilinmemesine karşın yarattığı etki nedeniyle sanatsal üretime konu olan hastalık betimlemeleri arasında eski örneklerden bazıları İncil’de yer alan ve Hz. İsa’nın cüzzamlı insanları iyileştirmesi sahneleridir. Cüzzamlı betimlemeleri Avrupa’da daha sonraki yıllarda birçok sanatçının çalışmasında yer almıştır (Grön, 1973: 278). Avrupa’da medeniyetin temellerini sarsan ve bıraktığı yıkıcı etkiler nedeniyle sanatçıların ölüm ve hastalık imajlarına konu olan bir diğer salgın hastalık vebadır. XII-XVIII. yüzyıllar arasında Avrupa’da devletlerin yıkılması ile sonuçlanmış ve etkileri oldukça uzun süre devam eden veba salgını, sanat tarihinde sanatçıları en fazla etkisi altına alan hastalık olmuştur. Ortaçağ resim sanatında hastalık ile ilgili resimlerin yoğun şekilde görüldüğü bu dönem ile ilgili; Huizinga, özellikle XV. yüzyılın Avrupa için büyük bir buhran dönemi olduğunu, bu dönemde karamsarlığın egemenliğinde vebanın, şiddetin, açlığın, cehennem ve kötülük ile ilgili varlıkların kol gezdiği insanların korkular içinde yaşadığından bahseder (Venturi, 2005:116).

Veba kadar yaygın olmasa da frengi salgını, Avrupa başta olmak üzere dünyanın farklı bölgelerinde görülmüş ve hastalık özellikle bedende yarattığı fiziki bozulmalar nedeniyle insanların hafızalarına kazınmıştır. XV. yüzyılda başlayan frengi salgını,

sanatçıların çalışmalarına figürlerin biçimlerinde meydana gelen deformasyonların abartılı şekilde betimlenmesi şeklinde yansımıştır.

İnsanların yaşam biçimlerinde meydana gelen değişiklikler salgın hastalıkların ortaya çıkmasına neden olmuş, bu değişiklikler kolera gibi bölgesel hastalıkları büyük salgınlar haline dönüştürmüştür. Kirli sular ve hijyen eksikliği nedeniyle yayılan kolera hastalığı yarattığı ani ölüm ve büyük yıkımları ile sanatçıların ilgisini çekmiş olan salgının sanatsal biçimlere yansımada insan bedeninde yarattığı etkiler ve ani ölüm konu olarak işlenmiştir. İnsanın doğaya olan müdahalesi ile ortaya çıkan bir diğer hastalık olan sıtma salgını, özellikle Afrika kökenli olmasına rağmen farklı bölgelerde de yayılım göstermiştir. Sanatçılar sıtma konusunu hastalığın yarattığı korkuya karşı yaşanan çaresizlik ve hastalıktan korunmaya yönelik yapılan eylemlerin tasvir edilmesi şeklinde gerçekleştirmiştir. Modern dünyanın karşılaştığı en büyük felaketlerden biri olan İspanyol Gribi I. Dünya savaşı yıllarında ortaya çıkmış 1918-1920 yılları arasında yaklaşık olarak 50 milyon insanın ölümüne neden olmuştur. Birçok sanatçının da yakalandığı hastalık sanatsal üretimlerde özellikle yarattığı ölüm ve ölüm korkusu ile ele alınmıştır.

Çağımızda insanlarını etkileyen HIV, AIDS ve covid-19 salgını gibi hastalıklar toplumsal duyarlılıkların ortaya çıktığı hastalıklar olmasına rağmen ressamın üretimlerinde henüz etkili üretimlerin ortaya çıktığı temalar olmamıştır. 2019 yılında ortaya çıkan covid-19 salgınının yeni olmasına rağmen insan hayatında yaratacağı değişim ve bu hastalık ile ilgili yapılacak sanatsal üretimlerin daha sonraki süreçte gerçekleştirileceğini düşündürmektedir.

Bu kapsamda çalışmamızda; cüzzam, veba, frengi, kolera, sıtma, İspanyol gribi ve covid-19 salgınlarının ortaya çıkışları ve hastalık özelliklerine kısa bir şekilde değinilmiştir. Hastalık teması kapsamında yapılmış resimler, hastalıkların sanatçılar tarafından biçimsel olarak ele alınmış şekilleri görsel olarak analiz edilmiş ve hastalığın görsel biçime yansımaları irdelenmeye çalışılmıştır.

Salgın Hastalıklar Ve Hastalık Konulu Çalışmaların Analizi

Sanatta Cüzzam Konulu Çalışmalar

Arapçada “elin kesilmesi, parmakların düşmesi” anlamına gelen “cezem” kökünden türetilen cüzzam kelimesi, özellikle bulaşıcı lepra vakalarında ortaya çıkan ciddi şekil bozukluklarını ifade eder ve Türkçede daha çok cüzzam şeklinde söylenir. Aynı kökten türeyen

mezum ise “cüzzamlı, kötürüm hale gelmiş, parmakları ve burnu düşmüş kimse” demektir (Palalı, 1993:150).

Kökenleri MÖ.1300'lere dayanan cüzzam insan bedeninde deformasyonlara, deride dökülmelere neden olan ve insanlar arasında korku uyandıran bir hastalıktır. Asya kaynaklı olan bu hastalık Büyük İskender'in Hindistan seferi dönüşü ile birlikte Avrupa'da görülmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nda tam olarak ne zaman ortaya çıktığı bilinmemesine rağmen kuruluş dönemine yakın tarihlerde cüzzamın var olduğu ve II. Murat döneminde Edirne'de cüzzamlıların tedavisi için kurulan cüzzamhanenin varlığı Osmanlıda bu hastalığın varlığını göstermektedir. Osmanlıda cüzzamlıların tedavi edildiği cüzzamhanelerin 1817 yılına kadar faaliyet gösterdiği kayıtlardan anlaşılmaktadır (Pala, 1993:152).

Dünyanın farklı bölgelerinde görülen cüzzam ile ilgili Aybar, “ cinsel yolla, yenilen yiyecekler ve cüzzamlı biri ile temas yoluyla yayılırdı. Yüzü buruşan, kolları ve bacakları çürüyen cüzzamlılar, aileleri tarafından da terkedilirdi” şeklinde değerlendirmede bulunmaktadır (2018: 505). Cüzzam hastalığına yakalananların vücutlarında belirgin deformasyonların meydana gelmesi hastaların toplumdan tecrit edilmesine yol açmış ve toplumda korku ögesine dönüşmesine neden olmuştur.

Cüzzam, Ortaçağ Avrupa insanının ifadesiyle “Tanrı'nın Laneti” olarak adlandırılmaktaydı. Bu hastalığın ortaya çıkış yeri Asya idi. Bu hastalıktan korunmanın tek yolu cüzzamlıları izole etmekten yani ayrıştırmaktan geçtiği düşünülmekteydi. Örneğin Orta Çağ boyunca Avrupa'da, cüzzam hastaları özel giysi giymiş, yüzük takmış, etraftakileri uyarmak için çan veya zil çalmış ve hatta rüzgârın yönüne bağlı olarak yolun belli bir tarafından yürümek zorunda bırakılmışlardır (Serdar, 2014: 104)

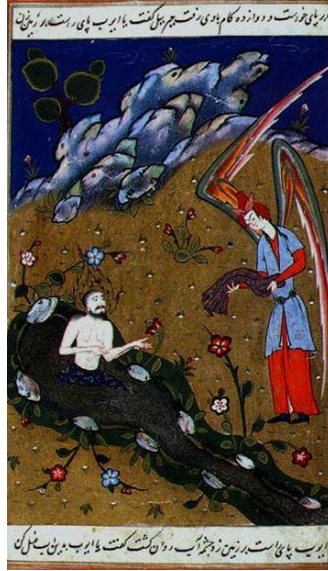
Görsel: 2. Cüzzamlı Büst, Human Museum, Paris İnsan Müzesinde yer alan cüzzamlı büstü (Bkz. Görsel 2) cüzzamın yarattığı deformasyonu en iyi şekilde yansıtmaktadır. Büste hastalık sonrası meydana gelen vücut deformasyonları belirgin şekilde görülmektedir.

Sanat tarihinde salgın hastalıklar ile ilgili yapılan çalışmaların ilkleri arasında yer alan cüzzamlı betimlemelerinde genel olarak hastalığın fiziksel deformasyonu izleyiciye aktarılmaya çalışılmıştır. III. yüzyıldan başlayarak Hristiyan ikonografyasında yer alan cüzzamlı betimlemelerinde cüzzama yakalanmış kişilerin Hz. İsa tarafından iyileştirilmesi yer almaktadır.

Görsel: 3. İsa'nın Cüzzamlıyı İyileştirmesi, Kariye Camii mozaikleri, (Grön, 1973: 279).

Hristiyan ikonografisinde İncil anlatılarından yola çıkarak birçok versiyonu yapılmış Hz. İsa'nın cüzzamlı hastayı iyileştirme betimlemeleri bulunmaktadır. İncil'de "Ve işte bir cüzzamlı gelip: Yâ Rab, eğer istersen beni temizleyebilirsin, diyerek ona secde kıldı. İsa da elini uzattı ve: İsterim temiz ol, diyerek ona dokundu; ve onun cüzzamı hemen temizlendi" (Matta İncili, 8/2-3). Kariye cami mozaiklerinde yer alan betimlemede (Bkz. Görsel 3) Hz. İsa ile karşısında çıplak şekilde betimlenmiş ve vücudunda yaralar olan bir figür yer almaktadır.

Görsel: 4. Eyüp Peygamber Şifalı Suda, Peygamberler Kıssaları Kitabından Fars minyatürü,¹

İncil ve Tevrat'ta geçen Hz. Eyüp'ün cüzzama yakalanması ve daha sonra tövbe ederek iyileşmesi betimlemesinde (Bkz. Görsel 4) tövbe eden Eyüp peygamber şifalı suya girmiş şekilde görülmekte; suyun kenarında ise elinde Eyüp peygamberin giymesi için elbisesini tutan kanatlı bir melek yer almaktadır.

¹ [https://tr.wikipedia.org/wiki/Ey%C3%BCp_\(peygamber\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Ey%C3%BCp_(peygamber)), (Erişim Tarihi: 03.04.2020)

Görsel: 5. Bernard Von Orley, 1530, Cüzzamlılar,²

Flaman Rönesans resim sanatının öncüsü olan Bernard Von Orley'e ait "Cüzzamlılar" çalışmasında Ortaçağ Avrupa'sını etkisi altına almış ve tanrının insanları cezalandırması olarak kabul edilen cüzzam hastalığı işlenmiştir. Çalışmanın arka planından dini mimari özelliği gösteren bir binanın önünde bir grup iyi giyimli insan cüzzam hastaları ile konuşmaktadır. Çalışmanın orta planında sütun ve süslemeleri görülen ihtişamlı bir yapının içinde yatakta yatan bir hasta ve hastanın başında bekleyen kalabalık bir grup insan yer almaktadır. Çalışmanın ön planında bir grup yırtık elbiseler içerisinde ve acınacak

² <https://unifestal.com/medicine/lepra-alice-augusta-ball/attachment/cuzzam-4/>, (Erişim Tarihi: 03.06.2020).

durumda cüzzamlı ve iki iyi giyimli figür bulunmaktadır. Bu figürlerden birinin ayağının kesilmiş olduğu görülmektedir. Kompozisyonda ön planda bulunan figür anatomik olarak aşırı deforme olmuş, kolları ve bacakları ters dönmüş şekilde tasvir edilmiştir. Orley'in çalışmasında cüzzamlı figürün önlerinde yer alan bez parçasının üzerinde ki para, sepet ve ekmekten bu cüzzamlıların dilencilik yapmakta oldukları anlaşılmaktadır. Sepet ve diğer eşyaların dağınıklığına bakıldığında yanlarında yer alan figürlerin cüzzamlıların dilenmesine engel olan ve onları oradan uzaklaştırmaya çalışan kişiler olduğu düşünülmektedir. Bu eylem cüzzamlıların toplumda kabul görmeyen ve dışlanan bireyler olarak görüldüğünü göstermektedir.

Sanatta Veba Salgını Konulu Çalışmalar

Ortaçağ Avrupa'sında büyük yıkımlar gerçekleştirmiş olan veba salgını köken olarak daha eskilere dayanmaktadır. MÖ. 500'lerde Filistin ve Mısır olmak üzere çeşitli yerlerde varlığı bilinen veba salgınının Avrupa'yı etkilemesi XIV. yüzyılda gerçekleşmiştir. Roma İmparatorluğunun çökmesinde etkisi olan hastalık 1720'de yaşanan son salgına kadar farklı tarihlerde Avrupa'da görülmeye devam etmiştir. XVIII yüzyılda Avrupa'da yaklaşık olarak nüfusun üçte birinin salgın nedeniyle öldüğü tahmin edilmektedir.

Ticaret yolu ile Avrupa'ya geldiği bilinen veba salgınının, özellikle gemilerde bulunan hastalıklı farelerin başta liman şehirleri olmak üzere tüm Avrupa'ya yaydığı bilinmektedir. Hastalığın fare kökenli olabileceğini düşünmeyen ve neredeyse fareler ile aynı ortamı paylaşan insanlar bu salgını çok şiddetli yaşamışlardır. Veba salgınının Avrupa'da hızla yayılmasının sebepleri arasında hijyen kurallarının olmaması, özellikle hastalığın taşıyıcısı olan farelere evlerde ve işyerlerinde sıkça rastlanması ve bazı din adamlarının bu hastalığın tanrısal bir cezalandırma olduğuna halkı inandırması etki etmiştir (Özden, 2014:62-67).

Avrupa'da yıkıcı etkileri görülen veba salgını, Osmanlı devletinin kuruluşundan yıkılışına kadar belirli aralıklarla ve az sayıda görülmüştür. Osmanlı topraklarında veba salgını ile ilgili ilk dönem kayıtlarının sınırlı olması bu salgının boyutu hakkında malumatın az olmasına neden olmuştur. Belirli dönemlerde etkileri görülen veba salgını ile ilgili tedbirler alınmış ve hastalığın yayılması engellenmeye çalışılmıştır. Veba salgınında ana faktör olan hastalığın bulaştırıcısı farelerin pislik ve hastalık taşıdığı için İslam dininde hoş görülmemesi Osmanlı toplumunda hastalığın seyrini etkilemiştir. Farelerin ev ve işyerlerinden uzak tutulmaya çalışılması ile İslam dini gereği temizlik

hassasiyetinin bu hastalığın yayılmasını engelleyen faktörler olduğu söylenmektedir (Ayar ve Kılıç, 2017:166-167).

Geniş kitleleri etkisi altına alan vebanın Avrupa'nın üzerine kabus gibi çökmesi bu hastalığın Avrupa da "Kara Ölüm" olarak anılmasını neden olmuştur. Ersoy, hastalığın "Kara Ölüm" olarak anılması ile ilgili "Hastalığın, ortaya çıkardığı yüksek ateş ve buna bağlı olarak derinin mor-siyah renk alması nedeniyle Kara Ölüm adını aldığı düşünülmekte ise de, ona bu adın verilmesi, yarattığı büyük yıkım nedeniyledir" şeklinde değerlendirmede bulunmaktadır (1996: 84). Çınar, veba salgınının yaşandığı dönem ile ilgili; "Ortaçağ; kıtlıkların, işgallerin, veba salgınlarının ve erken ölümlerin yaşandığı, buna bağlı olarak kırsal alanların yoksullaştığı ve kentlerin biçim değiştirdiği yıllardır" ifadesi ile yaşananların yıkıcı etkisini ortaya koymaktadır (2013:15).

Veba salgınının yarattığı toplumsal çöküş sanatçıları derinden etkilemiştir. Avrupa sanatında, XIV. yüzyıldan başlayarak salgının ortadan kalktığı XVIII. yüzyıla kadar çeşitli dönemlerde veba salgını ve bu salgının yarattığı korku ile yaşanan ruh hali sanata ilham kaynağı olmuştur. Ortaçağ Avrupa sanatında şeytan tasvirleri, biçimsiz yaratıklar ve iskeletler sanatçıların anlatımlarında veba salgını için kullandıkları semboller olmuştur. Baynes, "Ölüm, felaket, acı figürleri, yarı tanrı, yarı şeytan biçiminde dünya mitolojilerine girer: kimi zaman sakince kimi zaman da dehşet içinde tapınılır bunlara" şeklinde değerlendirmede bulunmaktadır (Baynes, 1981: 97). Avrupa sanatında veba salgınının yarattığı trajik olayların betimlemeleri Rönesans sanatçıları tarafından işlenmeye devam etmiştir. Rönesans sanatçılarının betimlemelerde yaşanan salgının kaynağı olarak görülen karakterler özellikle şeytan ve benzeri doğaüstü yaratıklar olarak karşımıza çıkmaktadır (Çınar, 2013: 18). Rönesans sonrası Avrupa sanatında veba salgınının yarattığı ölüm korkusunun betimlenmesinde özellikle natürmortlar aracı olmuştur. (Bkz. Görsel 6) Özellikle Hollanda resminde kendisine yer bulan natürmort geleneği yaşanan ölüm korkusunu cansız nesnelere ve iskeletler üzerinden aktarması şeklinde gerçekleşmiştir (Erdoğan, 2018: 153-154).

Görsel: 6. Hendrick Andriessen, 1650, Vanitas,³

Görsel: 7. Parşömen üzerine minyatür, 1349,⁴

³ <https://artmuseum.mtholyoke.edu/object/vanitas-still-life>, (Erişim Tarihi: 04.06.2020).

⁴ <http://balat.kikirpa.be/photo.php?path=X004179&objnr=20049662&lang=en-GB>, (Erişim Tarihi: 01.06.2020).

Avrupa'da veba salgınının yarattığı yıkımın büyüklüğü sanatçıların betimlemelerinde yer alan hasta ve ölü kalabalıklar ile

verilmiştir. 1349 yılında yapılmış olan betimlemede (Bkz. Görsel 7) bu yıkıcı etki kalabalık figürlerin yer aldığı defin töreninde gösterilmiştir.

Görsel: 8. Hollander Eugen, 1656 dolayları, Veba Doktoru (Doktor Schnabel),⁵

Hollander Eugen tarafından 1656 yılında yapılan çalışma, veba salgını ile özdeşleşmiştir. Salgın nedeniyle hastaları muayene eden doktorun tasvir edildiği çalışmada, doktorun başında şapka ve gagalı bir kostüm içerisinde betimlendiği görülmektedir. Çalışmanın arka planında bir yerleşim yeri görüntüsü ile ön planda bulunan figüre benzer bir figürden kaçan insanlar yer almaktadır. Üzerinde Latince metin bulunan çalışmada yer alan kostüm Avrupa’da veba salgını sırasında doktorlar tarafından kullanılmıştır. Kostüm ile ilgili Black, bronz maske, eldivenler, yağlı bir iç çamaşırı ve pelerin ile aromatik otlar hastalığın bulaşmasını engellemek için doktorlar tarafından kullanıldığını ifade etmektedir (2019: 222). Eugen tarafından yapılan bu çalışma, XVII. yüzyılda veba salgınının bulaşmasının engellenmesi ve tedavi için doktorların yaptıklarını etkili bir şekilde ortaya koymaktadır. Daha sonraki yıllarda farklı versiyonları bulunan çalışma, günümüzde de korku imgesi olarak kullanılmaya devam etmektedir.

Görsel: 9. Hans Holbein, 1523-1526, Ölüm Dansı, (Holben, 2017: 48-50).

Hans Holbein’in 1523-1526 yılları arasında yapmış olduğu “Ölüm Dansı” isimli 41 adet ağaç baskısı, Avrupa’yı büyük bir yıkıma uğratan “veba- kara ölüm” konusunu ile alan önemli çalışmalar arasındadır. Ressamın betimlemelerinde, insanların karşısında aciz

⁵ <https://www.mediastorehouse.com/science-photo-library/popular-themes/human-body/plague-doctor-17th-century-artwork-6331385.html>, (Erişim Tarihi: 07.06.2020).

kaldığı vebanın yıkıcı etkileri açık bir şekilde verilmiştir. Holbein, “Ölüm Dansı” serisinde toplumun her kesiminden insanın betimlemiş, resimlerinde veba salgınına yakalanmış insanların acılar içerisinde ki trajedileri ve ölümleri tasvir edilmiştir. Holbein’in resimlerinde iskeletler; Avrupa’yı etkisi altına alan büyük salgın sonrası yaşanan kıtlık, sıkıntı ve çaresizliğin insanları hazırlıksız yakalaması, günlük hayatına devam eden insanların yanında onları istemedikleri halde ölüme götüren ve yaşanan korkunun temsili olmuştur. Resimlerinde insan figürlerine ölümün sembolü olan iskeletler eşlik etmektedir. İskeletler, figürleri zorla tutarak ölüme götürmeye çalışmakta ve insanlara her an karşı karşıya oldukları ölümü hatırlatmaktadır. Resim serisinde yer alan iskeletlerin gülen yüz ifadeleri ve eğlence havasında dans eden hareketleri yaşanan trajediye getirilen güçlü bir yorumdur. Holben resimlerin bir kısmında etleri çürümüş ve dökülmüş figürlere yer vererek yaşanan dramının sürecini ve etkisini ustaca aktarmıştır. Betimlemelerde yer alan hastalık ve ölümden korkan insanların yüzünde yaşanan çaresizlik, ölüm korkusu ve sıranın kendilerine gelmesinin verdiği dehşet, sanatçı tarafından portrelerde etkili bir şekilde verilmiştir.

Görsel: 10. Yaşlı Pieter Bruegel, Ölümün Zaferi, 1562-63, Prado Müzesi.

1525 doğumlu olan Hollandalı sanatçı özellikle yaptığı köy ve köylü tabloları ile bilinmesine rağmen yaşadığı dönemde yaşanan ölümlere, çaresizliklere ve yaşanan dramalara tepkisiz kalmamıştır. Yıldırım, Bruegel’in Ölümün Zafer çalışması ile ilgili; “Şehirdeki

asayişin muhbirlerin insafına kaldığı, peş peşe Protestan kitle kıyımlarına sahne olan bu dönemin, ressamın imgelemi üzerindeki etkisini tahmin etmek güç değildir. Brueghel genelde kalabalık, kimi irkiltici olmak üzere, kaotik sahnelerin egemen olduğu, gündelik yaşamdan izler taşıyan yoğun kompozisyonlu tablolar çizmiştir. Resimlerinde mekân olarak Flemenk şehir ve kırsalını kullanmış, özellikle taşra yaşamına ilişkin pek çok ipucu veren örnekler oluşturmuştur” şeklinde değerlendirmede bulunmaktadır (Yıldırım, 2005: 167).

Brueghel’in 1562 yılında yapmış olduğu çalışmasında, hem yaşanan veba salgınının yıkımı hem de yaşanan savaşların getirdiği ölüm ve acı birlikte verilmiştir. Karamsar bir atmosfere sahip olan resimde savaş betimlemesi özellikle arka planda yer alan yanan gemiler ve resmin çeşitli yerlerinde betimlenen askerler ile askerlere ait savaş malzemelerin resim yüzeyine yerleştirilmesiyle verilmiştir. Sanatçı veba salgının yıkımını resmin geneline renkler, semboller ve figürler ile vermiştir. Resimde, toplumun her sınıfında insanların hiçbir şekilde kaçamadıkları ve ölümle sonuçlanan kaçınılmaz sonu aciz bekleyişleri yer almaktadır. Betimlemede çorak bir mekanda bulunan figürlerin çaresizlikleri toprak ile bütünleşmiş, resim yüzeyinin farklı yerlerinde betimlenen ölümün en belirgin sembolü iskeletler temanın vurgusunu arttırmıştır. Sanatçının resimde yer alan beyaz kefen ve beyaz giyimli insan ile iskelet figürlerine saflık ve tanrısal bir anlam yüklediği düşünülmektedir. Beyaz kefenli iskeletlerin dışında kalan iskeletlerin insanları farklı yerlerde ve farklı pozisyonlarda öldürmeleri bu trajedide farklı misyon yüklenmiş iskelet figürlerinin varlığını göstermektedir.

Cılız bir atın çektiği at arabası üzerinde bulunan iskelet insanları ezerek geçmekte ve ölüme götürmektedir. At arabasının içerisinde yer alan kafataslarının çokluğu ve atın üzerinde bulunan karga, sanatçının diğer ölüm sembolleri olarak yer resimde almaktadır. İskeletlerin ellerinde tırpan bıçak ve çeşitli öldürücü silahlar ile bazıları çıplak insanlara acı çektirerek öldürdükleri görülmektedir. Resimde yer alan insan ve hayvan figürlerinin oldukça zayıf ve hastalıklı görüntüleri ile dikkat çekmektedir.

Resmin ön planında yer alan eğlenen figürlerin bazıları ölümden kaçmaya çalışırken bazıları da yaşanan ölümden çıkışın olmayacağını çaresizliği ile eğlenmeye devam etmektedir. Resmin ön planında fişalar içinde bulunan paralar ve altınlar görülmektedir. Bu değerli eşyalar artık anlamsızlaşmış, yıkımın zengin fakir herkesi öldürdüğü vurgusu sanatçı tarafından bu imge ile vurgulanmıştır.

Sanatçı yaşanan yıkımın büyüklüğünü kompozisyonun her yerinde bulunan ölümler, iskeletler ve kafatasları ile izleyiciye aktarmıştır.

Görsel: 11. Jacopo Tintoretto, 1549, Saint Roch Hastanesinde Vebalılar, (Marshal, 2012: 165).

Tintoretto, 1549 yılında yapmış olduğu çalışmada, Venedik'te yaşanan veba salgınında hastalarının karantinaya alındığı bir hastanedeki hastalar ile bir azizi betimlemiştir. Sanatçı veba salgınının neden olduğu acıyı ve yıkımı çaresiz insanların bedenlerinde canlı bir şekilde aktarmıştır. Koyu karamsar bir ortamda yapılmış betimlemede, çıplak olarak acı içerisinde ölümü bekleyen veba hastaları çalışmanın her yerinde görülmektedir. Kompozisyonun merkezinde hastaları iyileştirmeye çalışan başında hale bulunun aziz kompozisyonun farklı yerlerinde bulunan figürlerin bakışlarının da merkezindedir. Azizin kendilerine şifa vermesini bekleyen hastaların çaresizlikleri ve acıları yüz ifadelerine ustaca verilmiştir. Sanatçının hastaları yarı çıplak erkekler olarak betimlediği, aziz ve kendisine yardım eden kadınları ise giyimli ve sağlıklı tasvir ettiği görülmektedir. Sanatçı bu şekilde yaptığı betimlemede ilahi bir mesaj ile Ortaçağda özellikle veba salgınının tanrı tarafından verilen bir ceza olduğuna olan inancı resimde açık bir şekilde ortaya koymuştur. Vebanın Ortaçağ insanları tarafından algılanması ile ilgili Akın; “Antikçağ’da ve Ortaçağ’da yaşanan salgınların nedenini, hijyen eksikliği veya sağlıklı yaşam koşullarına bağlamak yerine, doğrudan doğüstü güçlerle ilişkilendirmek veya Tanrı’nın gazabı olarak görmek büyük ölçüde vebanın felâket boyutlarındaki yıkıcı etkisinden kaynaklanmaktaydı” değerlendirmesinde bulunmaktadır (2018: 251).

Görsel: 12. Arnold Böcklin, 1898, Veba, Kunstmuseum Basel.

Arnold Böcklin tarafından 1898 yılında yapılmış “Veba” tablosu, sembolik yapısı ile dikkat çekmektedir. Resimde betimlenen sokak görüntüsünde yarasa şeklinde siyah kanatları olan bir kuş üzerinde oturan siyah giyimli bir figür görülmektedir. Figür neredeyse iskelete dönmüş vücudu ve elinde tırpan ile ölümün en belirgin temsilidir.

Sanatçı resmin merkezine diğer figürlerden daha büyük olarak yerleştirdiği bu figür ile vebanın büyük yıkımlar yaptığını vurgulamıştır. Kompozisyonda sokakta ölmüş figürler arka planda bulunurken, ön planda bulunan kuş duvar dibine yığılmış figüre doğru gagasını açmış ve bir ışık yutmaktadır. Sanatçı yaptığı sembolik anlatımda kuşun figürün ruhunu çekerek öldürmesine yer vermiştir. Resmin ön planında beyazlar içerisinde yatmış ölü bir kadının üzerine kapanmış kırmızı elbiseli bir kadın görülmektedir. Ölen solgun yüzlü kadınına ağıt yakan kadının kıyafetinin rengi ve özellikle altın gibi parlayan süslemeleri resmin merkezini oluşturmaktadır. Sanatçı kadının elbisesinin süslemesinde canlılık ve varyet sembolü renk ve süslemeler ile sembolik anlatımı güçlendirmiş, veba salgının ayırım gözetmeksizin zengin fakir herkesi etkisi altına aldığını vurgulamıştır.

Görsel: 13. Jacob Van Oost, 1673, Saint Macarius'un Vebalıları İyileştirmesi, (Ventura, 2018: 128).

Flaman sanatçı Jacob Van Oost'un 1676 yılında yapmış olduğu "Ghent St. Macarius Veba Kurbanlarına Yardım Veriyor" isimli

çalışmada, veba hastalarına şifa veren Macarius betimlenmiştir. Arka planında manzara bulunan resmin ön planına ölen kadın ve çocuklar ile onların başında ağlayan bir bebek ile bir adam görülmektedir. Kompozisyonun merkezinde yer alan Macarius elinde bir kadeh ve bir dilim ekme ile kendisinden şifa bekleyen figürler ile resmin orta planında betimlenmiştir. Macarius kutsallığına vurgu yapmak için ressam Macarius tepesinde 6 melek figürüne yer vermiştir. Yapılan melek betimlemeleri ile hastalığın tanrısal bir olay olduğu, ölen kişilerin inanmışlar ile günahsız çocuklar oldukları bu nedenle cennet ile mükafatlandırılacakları düşüncesini anımsatmaktadır. Şifa bekleyen veba hastaları zayıf bedenleri ve yüzlerindeki çaresizlik içinde betimlenmiştir. Macarius arkasında yer alan siyah giyimli figürler ellerinde bulunan evraklardan anlaşılacağı üzere salgın ile ilgili kayıtları tutan görevlilerdir.

Sanatta Kolera Salgını Konulu Çalışmalar

Eski bir hastalık olan kolera Hindistan kökenlidir. Kirli suların içilmesi ile bulaşan hastalık insan bedeninde çok kısa sürede ölümcül semptomlar göstermekte ve hastaları öldürmektedir. Hindistan'ın Ganj Ve Brahmaputra nehirleri arasında mevsimsel olarak lokal etkileri görülen kolera, 1816-1818 yılları arasında İngilizlerin Hindistan'ın kuzeyinde yaptıkları savaş sonrası başta Hindistan genelinde, daha sonrada dünya çapında görülen salgın hastalığa dönüşmüştür. İngiliz askerleri ile başlayan hastalık, 1830'larda Avrupa ve Asya'nın büyük bölümünü etkisi altına almıştır (Evans, 1987:227).

Kolera Osmanlı İmparatorluğunda hastalık Avrupa'ya yayıldığı dönemde görülmeye başlanmıştır. 1822 yılında ilk kez görülen kolera salgını geniş bir coğrafyada hüküm süren Osmanlıda, farklı dönemlerde farklı bölgelerde görülmüştür. Hicaz başta olmak üzere Osmanlı topraklarında yaklaşık olarak 40 bin insanın ölmesine neden olmuştur (Sarıyıldız, 2002: 316;).

Kirli suların içilmesi ile bulaşan hastalık özellikle hijyen konusunda kötü olan Hindistan'da yaygınlaşmış fakat dünyaya yayılmasıyla baş edilmez bir hal almıştır. Koleranın bu kadar etkili olmasında hızlı yayılması ve hastalık belirtilerinin görüldükten hemen sonra ölümün gerçekleşmesi gelmektedir. Modern hijyen ve sağlık imkanlarına sahip toplumlarda görülmeyen hastalık özellikle su sıkıntısı yaşayan ve bu nedenle kirli su kullanan yerlerde görülmeye devam etmektedir. Kolera, karın ağrısı ve ishalle başlayan ve vücutta oluşan su kaybı ile yaşanan susuzluk sonrası vücutta yaşanan deri kuruluğu ile vücut ısısının 36°C'tan 32°C'a kadar düşmesi şeklinde

belirtiler gösteri. hastalık belirtileri görüldükten vücutta morarmalar başlar ve saatler sonra ölüm gerçekleşebilir (Meydan Larousse, 1987: 391).

Görsel: 14. Koleraya yakalanmış Venedikli Kadın, Wellcome Kütüphanesi, Londra İkonografik Koleksiyonları,⁶

XIX yüzyılın başlarında etkileri yaygın olarak görülen kolera salgını sanatsal çalışmalara konu olan trajik bir olaydır. Sanatçılar yaşanan bu dramı resimlerinde konu olarak işlemiş ve hastalığın insan bedeni ve ruhundaki izleri izleyicilere aktarılmaya çalışılmıştır. Kolera salgını ile ilgili yapılmış çalışmalar arasında hastalığın yarattığı etkiyi göstermesi açısından (Bkz. Görsel 15) önemli olan çalışmada iki kadın portresi yer almaktadır. Sanatçısı bilinmeyen çalışmada 23 yaşında bir kadına ait olan portrelerin solda bulunanında, sağlıklı şekilde betimlenen kadının yüzünde canlı renkler kullanılmış ve kadının yüzünde sağlıklı olduğuna ait ifade etkili şekilde verilmiştir. Sağ tarafta bulunan portrede kadının yaşadığı hastalık tüm etkileri ile verilmeye çalışılmış, hastalık sonrası kadının bedeninde yaşanan susuzluk ile cildin kuruması, göz çukurlarının görülmesi ve kemiklerinin görülmesi şeklinde tasvir edilmiştir. Gri tonlarda yapılmış betimleme ile verilen hastalık hissi yüz ifadesi ile desteklenmiş ve hastalığın ölümcül etkisi güçlü bir şekilde izleyiciye aktarılmıştır. Kolera salgını ile ilgili yapılan resimlerde özellikle kullanılan renkler belirleyici olmuştur. Hastalığın insan bedeninde

⁶ http://www.branchcollective.org/?attachment_id=1297, (Erişim Tarihi: 01.06.2020).

yarattığı renk değişimi sanatçıların betimlemelerinde kullandıkları en belirgin özellik olarak görülmektedir. Solgun, morarmış ve gri tonlarında yapılmış portreler sanatçıların kolera betimlemelerinde etkili bir ifade biçimi olmuştur.

Görsel: 15. Armand Gautier, 1859, 1854'te Jura'da kolera hastaları, (Vogt, 1980: 116).

Fransız sanatçı Gautier'in 1859 yılında yapmış olduğu çalışma, 1854 yılında yaşanan kolera salgını konu almaktadır. Kalem ile yapılmış çalışmada açık koyu dengesi ustaca verilmiş ve temanın anlaşılır olması için etkili bir ışık kullanılmıştır. Sanatçı betimlemenin merkezine bir oda içerisinde bulunan figürleri almıştır. Yatakta yatan iki figürler hastalık nedeniyle kendilerine yardım edecek olan insanları beklemektedir. Sağ tarafta bulunan figür yatağa uzanmış ve hastalığın şiddetinden dolayı kendinden geçmiş şekilde yarı çıplak sırt üstü uzanmış şekilde betimlenmiştir. Solda yatakta oturan figür de çaresizlik içinde beklemektedir. Hasta olan her iki figürün yukarı doğru bakan yüzleri ve çukurlaşan gözleri dikkat çekmektedir. Kompozisyonun ön planında doktor olduğu düşünülen siyah giyimli iki erkek ve başında beyaz şapka bulunan bir kadın figürü yer almaktadır. Bu figürler ellerinde ilaçlar ve hastalar için bir şeyler hazırlayıp onları tedavi etmeye çalışmaktadır. Karamsar penceresiz bir mekanda yapılan betimlemede, sanatçı Salgın ne kadar fazla insanı etkilediğini göstermek için kapı arasından ikinci bir oda içerisindeki bir başka hastayı da betimlemiştir. Sanatçı resim üzerine resmin temasını, yapılış tarihi ve yerini belirten yazılar

eklemiş böylece resmin görsel bir ansiklopedi şeklinde tarihe ışık tutmasını sağlamıştır.

Görsel: 16. Horace Vernet, Melpomene de Kolera, 1833-34,⁷

Horace Vernet'in kolera salgınına konu alan çalışmasında, karantina amaçlı kullanılan bir geminin içinde betimlenmiş bir figür grubu yer almaktadır. Resim yüzeyi sol taraftan gelen güçlü ışık ile

⁷ <https://leprincelointain.blogspot.com/2015/08/horace-vernet-1789-1863-etude-pour-le.html>, (Erişim Tarihi: 03.04.2020)

yerleştirilmiş figürlerden algılanır olmasını sağlamıştır. Kompozisyonun ön planında 4 figürden biri yatmış vaziyette diğerleri ise oturur pozisyondadır. Yarı çıplak betimlenen yatan figür yüzündeki yardım isteyen ifade ile izleyiciye bakmaktadır. Oturmuş figürlerin iki tanesi kafalarının eğmiş adeta hastalığın getirdiği ölümü kabullenmektedir. Sağ tarafta bulunan figür acı çeken yüz ifadesiyle gemide bulunan topun ipini tutmuş şekilde arka planında betimlenen görevlilerden yardım istemektedir. Kompozisyonun arka planında ayakta betimlenen 3 figür soldan gelen ışığın etkisi ile resmin merkezini oluşturmaktadır. Figürlerden beyaz denizci elbiseli genç endişeli gözler ile doktor olduğu anlaşılan figüre bakmaktadır. Betimlemede yer alan doktor, hasta genci muayene etmekte bekçi olduğu anlaşılan güvenlik görevlisi hasta olan genci doktora getirmeye çalışmaktadır. Sanatçı toplumsal bir trajedi olan hastalığın farklı aşamalarda etkilerini betimlediği figürlerin pozisyonları ile vermiştir. Hastalığa yeni yakalanan kişiler normal görünürken daha ileri aşamada olan hasta ölüm ile karşı karşıyadır.

Görsel: 17. Pavel Fedotov, 1848, Kolera Suçlama,⁸

Rus gerçekçi ressam Fedotov'un yaptığı çalışmada, Rusya'yı etkisi altına alan kolera salgının etkilerine yer verilmiştir. Sanatçı kahverengi kapalı bir mekan içinde hastalığın yaşattığı ani ölüm

⁸ <https://www.wikiart.org/en/pavel-fedotov/it-is-cholera-to-blame>, (Erişim Tarihi: 02.06.2020).

etkisini figürlerin hareket ve yüz ifadeleri ile vermiştir. Kompozisyonun merkezinde yerde ölü halde yatan figür ile başında ağlayan kadın bulunmaktadır. Kompozisyonun solunda masada oturan figürler yaşanan olaydan habersiz kendi aralarında konuşmaya devam etmektedir. Figürlerin bu hareketleri yaşanan ölümün sıradanlaştığını ve insanlar tarafından normal karşılandığını göstermektedir. Masanın sağında bulunan iki figür ölen adama doğru hareket halinde betimlenmiş olmalarına rağmen onlar da bu olaydan çok fazla etkilenmiş gözükmemektedir. Resimde yaşanan dram ölen adamın başında bekleyen kadın ile resmin sağında kendisini engelleyen hizmetçiye direnerek ölen kişinin yanına gelmeye çalışan kadın figürünün hareket ve yüzlerindeki ifadeden anlamaktadır. Sanatçı kolera salgının etkilerini ölen figür üzerinden etkili bir şekilde aktarmıştır. Hastalığın getirdiği ani ölümü ölü figürü günlük hayatta giydiği elbiseler içerisinde betimleyen sanatçı, hastalığın ölünün bedeninde yarattığı etkiyi solgun mor ten ile vermiştir.

Görsel: 18. Alfred Johannot, 1832, Orleans Dükü Kolera Salgını Sırasında Hotel-Dieu'da Hasta Ziyaretinde,⁹

Alfred Johannot, Avrupa'yı etkisi altına alan kolera salgının Fransa'da yarattığı dramı kompozisyonuna aktarmıştır. Karamsar bir ortamda yapılmış betimlemede kalabalık insan grupları bir binanın

⁹ <https://www.art-prints-on-demand.com/a/johannot-alfred/the-duke-of-orleans-visit.html>, (Erişim Tarihi: 04.06.2020).

önünde çeşitli pozisyonlarda tasvir edilmiştir. Gri silüet şeklinde betimlenen binanın önünde asker kıyafetli Orleans Dükü resmin merkezindedir. Dükün arkasında kendisine eşlik eden iki sivil ve bir asker görülmektedir. Resmin ön planında sağ ve sol taraflara yerleştirilmiş bitkin acı çeken figür grupları düke ulaşmak ve binaya girmek için çabalamaktadırlar. Johannot, figürlerin üzerinde etkili bir ışık kullanarak figürlerin portrelerinde yaşanan dramı ve acıyı izleyiciye aktarmaya çalışmıştır. Salgının büyüklüğü kalabalık hasta figürler ile verilmiş hastalığın ölümcül etkisi ön tarafta yer alan figürler ile pekiştirilmiştir. Ön planda yer alan ölmüş figürler ve başlarında bekleyen yakınları ile hastalığın etkisi ile yürüyemeyecek şekilde başkalarının yardımı ile ayakta durmaya çalışır şekilde betimlenmiş solgun yüzlü ve acınacak durumda olan hastalar ile yakınları bina önündeki dükten yardım ister şekilde konumlandırılmış ve hareketleri bu doğrultuda gerçekleştirilmiştir.

Sanatta Sıtma Konulu Çalışmalar

Sıtma, “anofel türü sivrisineğin sokmasıyla insandan insana bulaşan, titreme, ateş ve ter nöbetleriyle kendini gösteren bir hastalık, ısıtma, malarya” şeklinde tanımlanmaktadır (Akalin vd. 2011: 1256). Sıtma salgını aşırı sıcakların yaşandığı Afrika kıtasında tarım arazileri açmak için yağmur ormanlarının kesilmesi sonucunda oluşan bataklıklardan ortaya çıkmış ve buradan köleler vasıtasıyla dünyaya yayılmıştır (Onul, 1971: 805-813). Sıtma hastalığına yakalanan kişilerde bünye zayıflar, ateş ve titreme nöbetleri meydana gelir ve aşırı ağrılar ve açılar sonucunda ölüm gerçekleşir (Nikiforuk, 2007: 36). İnsan bedeninde meydana getirdiği tahribatlar nedeniyle sıtma hastalığına yakalananlar bitap düşmüş ve bedenlerinde görsel bir aciziyet oluşmuştur. Sanatçılar sıtmanın insanda yarattığı bu durumu resimlerinde ele almış ve figür betimlemeleri ile izleyiciye aktarmıştır.

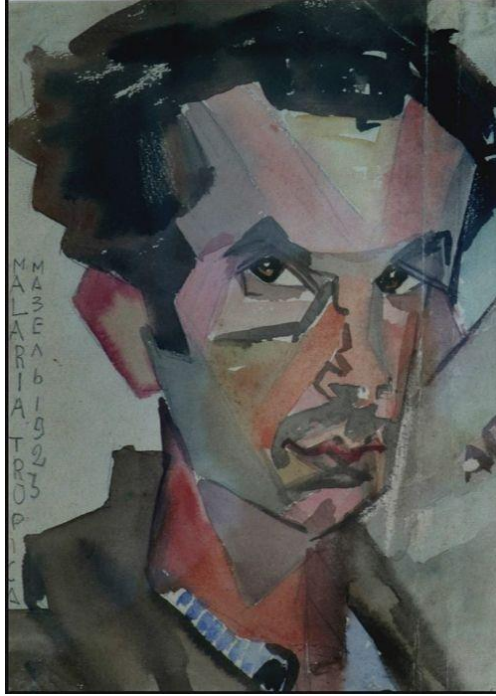
Osmanlı arşiv kayıtlarında, “sıtma illeti”, “maraz-ı sıtma” şeklinde geçen sıtma hastalığı, Osmanlı Devleti’nde XVIII. yüzyıldan itibaren görülmüş bu hastalığın tedavisine yönelik tıbbi çalışmalar yapılmıştır (Koşlu ve Doğan, 2010: 210) .

Görsel: 19. Giulio Aristide Sartorio, 1883, Sıtma,¹⁰

Sartorio'nun çalışmasında, çorak bir arazide betimlenmiş iki figür yer almaktadır. kompozisyonun merkezini oluşturan figürlerden biri yarı çıplak şekilde uzanmış diğeri ise başında oturmaktadır. Sıtma hastalığına yakalanmış ve bu hastalıktan ölen birinin betimlendiği resimde ölen erkek figürünün bedeninde morluklar ve cilt deformasyonlarına yer verilerek hastalığın etkisi gösterilmiş bu etki ışığın yardımı ile anatomik olarak zayıflayan figürün kemik yapısı gösterilerek hastalığın ölümcül sonucu pekiştirilmiştir. Ölen figürün başında elleri yüzünü kapatmış kadın figürü daha koyu tenli ve ölen figüre göre daha sağlıklı bir anatomik yapıdadır. Sanatçı figür anatomiklerinde hastalığın etkisini vurgulamıştır. Pastel tonlarda yapılmış resmin arka planında bir ışık olmasına rağmen ön planda hastalığın sebebi sayılan bataklığı andıran çorak bir arazi ve ön planda ise deve diken bitkisine yer verilmiştir.

¹⁰ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Giulio_Aristide_Sartorio_-_Malaria.jpg, (Erişim Tarihi: 04.06.2020).

Görsel: 20. Igor Savitsky, 1923,Otoportre,¹¹

Rus sanatçı Savitsky'in otoportresinde, sıtma hastalığı belirtileri renkler ve sert hatlar ile belirtilen anatomik yapı ile verilmiştir. Sanatçının otoportresi üzerinde sıtma hastalığı ile ilgili yapıldığına dair bir yazılar yer almaktadır. Yazılarda “tropikal sıtma ve Rusçada ayı anlamında Mabeab ile 1923” yer almaktadır. Sanatçı bu yazılar ile hastalığın kaynağına göndermede bulunmuştur.

¹¹ <https://www.alamy.com/self-portrait-during-malaria-museum-regional-i-savitsky-art-museum-nukus-author-mazel-ilya-ruvim-moiseyevich-image246931952.html>, (Erişim Tarihi: 02.06.2020).

Görsel: 21. John Singer Sargent, 1912, Cibinlik,¹²

John Singer Sargent, kompozisyonda, kolera salgınında hastalık taşıyıcısı olan sivrisineklere karşı koruma amaçlı kullanılan cibinlik içerisinde yatakta yatan bir kadını resmetmiştir. Kolera salgını sıcak aylarda hastalık taşıyan sivrisineklerin insanları ısırması sonrası hastalığı bulaştırmasıyla meydana gelmektedir. Sanatçı bu hastalığın yarattığı korku sonrası insanların gündelik hayatlarında koruma amaçlı kullandıkları cibinliğin insanların rutin hayatlarının bir parçasına dönüşmesini aktarmıştır. Beyaz kabarık yastık ve yatak örtüsünün içinde uzanmış kadının başının etrafında siyah cibinlik resmin merkezini oluşturmaktadır. Kadın herhangi bir hastalık belirtisi göstermemekte ve elinde bulunan kitaptan anlaşılacağı üzere yatakta kitap okurken betimlenmiştir. Sanatçı hastalığın insanlara bulaşmamış olmasına rağmen insanların sosyal hayatında meydana getirdiği değişimi kullanılan materyal ile izleyiciye aktarmıştır.

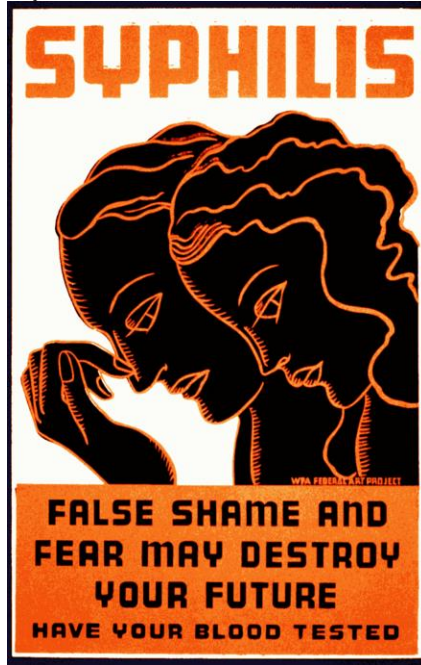
Sanatta Frengi Konulu Çalışmalar

Türkçe Sözlükte frengi “Genellikle cinsel birleşmelerle bulaşan, tedavi edilmezse inme, körlük, delilik gibi sonuçlara kadar varan, döle de geçerek vücutça ve akılca sakat bir soyun yetişmesine yol açan hastalık” şeklinde tanımlanmaktadır (Akalm, Ş. H. ve diğ. 2011:832).

Cinsel yolla bulaşan bu hastalığın kökeni ve ortaya çıkışı ile ilgili net bir bilgi olmamasına rağmen hastalığın XV. yüzyıl sonunda

¹² <https://highshrink.com/2017/07/31/the-mosquito-bar/>, (Erişim Tarihi: 07.06.2020).

Haiti ve Karayipler'e giden Kristof Kolomb ve mürettebatı tarafından Avrupa'ya getirildiği kabul edilmektedir. Yerli kadınlar ile birlikte olup hasta olan Kristof Kolomb ve mürettebatı daha sonra Avrupa'da birlikte oldukları kadınlara bulaştırmış ve daha sonra dünyayı etkileyen bir salgına dönüşmüştür. Hastalığın bulaşma şekli ve yarattığı etkiler nedeniyle bütün ülkeler birbirlerini suçlamış hasta bireyler toplumdaki tecrit edilmiştir (Nikiforuk, 2001:122). Hastalığın cinsel kaynaklı olması bu hastalığa karşı uyarıcı ve bilgilendirici poster ve bilgilendirme tasarımlarının (Bkz. Görsel 22.) ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Görsel: 22. Bir kadın ve bir erkeğin utanç içinde başlarını öne eğişini gösteren frengi testi posterini (circa1936)¹³

Frengi hastalığı birincil bulaşıcı kaynağı cinsel münasebet olmasına rağmen hasta kişinin kişisel eşyalarının kullanımı ile de bulaşan, bütün bedeni etkileyen ve dış görünüşte deformasyonlara neden olan bir hastalıktır. Hastalığa yakalananlar belirli bir süre sonra hastalığın belirtilerini gösterir fiziki deformasyonlar uzuvların düşmesine yüzde ve bedende şiddetli ağrılara neden olur. Frengi hastalığı toplum içerisinde kabul görmeyen imajı nedeniyle tecrit ve

¹³ <https://www.wikiwand.com/tr/Frengi>, (Erişim Tarihi: 06.06.2020).

yaşattığı dışlanmadan dolayı hastaları ruhsal olarak da etkilemiştir (Kılıç, 2014: 298).

XV. yüzyılda Avrupa'yı büyük ölçüde etkileyen hastalık XIX. yüzyıl Osmanlıda görülmeye başlanmış. “frenge illeti, illet-i efrenc, maraz-ı efrenc” olarak isimlendirilen hastalık Osmanlıda kişisel eşyaların ortak kullanımından dolayı yayılım göstermiştir (Bulut, 2009:111).

Görsel: 23. Albert Dürer, 1496, Frenge Adam. (Morton, 1990: 37).

Frengi salgını ile ilgili ilk resimlerin Albert Dürer tarafından yapıldığı sanılmaktadır. Gravür tekniği ile yapılan resimler frengi hastalığına yakalanarak bedensel deformasyona uğramış figürleri konu almaktadır. Dürer'in 1496 yılında yaptığı ilk gravürde vücudunun tamamını hastalık kaplamış bir figür yer almaktadır. Figür tüylü şapkası, üzerine attığı kumaş ve deforme olmuş çizmesi ile görülmektedir. Figürün vücudunda bulunan deformasyon nedeniyle vücudun her yerinde şişlikler görülmektedir.

Dürer'in çalışmasında dikkat çeken diğer detaylar resim yüzeyinde figürün her iki yanında görülen bayraklar, figürün kafasının üstünde yer alan dünya şeklindeki bir küre ve altta üzerinde güneş olan bir madalyon yer almaktadır. Küre üzerinde yılın 12 ayını temsil eden hayvan betimlemeleri ve semboller yer almaktadır. Küre üzerinde yer alan hayvan betimlemeleri ve sembollerin burçları karşılayan simgeler olması ve ortaçağda hastalığın kaynağının bilinmemesi nedeniyle burada doğa üstü güçlere yapılan bir gönderme olabileceğini göstermektedir.

Görsel: 24. Rembrandt Van Rijn, 1665–67, Gerard de Laresse'in Portresi, (The Metropolitan Museum of Art, New York).

Rembrandt tarafından yapılan portre, ressam ve sanat kuramcısı Gerard de Lairese aittir. Doğuştan frengi hastası olan Gerard de Lairese hastalığı yüzünden büyük sıkıntılar yaşamıştır. Hastalığın şiddeti nedeniyle yüzünde meydana gelen deformasyonlar ileriki safhalarda Gerard de Lairese'in kör olmasına yol açmıştır.¹⁴

Büyük Rönesans sanatçısı Rembrandt tarafından yapılan portrede Lairese elinde bir kitap ile oturur halde betimlenmiştir. Koyu zemin ve koyu elbiseler içindeki Gerard de Lairese'in portresi ve eli açık tonlarda yapılmıştır. Gerçekçi yapılmış portrede Lairese'in hastalığının etkileri özellikle göz, dudak ve burun etrafında yer alan deformasyonları sanatçı tarafından estetik bir biçimde verilmiş olsa da deformasyon belirgindir. Sanatçının yaptığı portrede Lairese'in sağ elini elbisesinin içine sokmuş şekilde betimlemiş olması elde gösterilmeyecek kadar büyük deformasyonun olabileceğini düşündürmektedir.

Görsel: 25. Otto Dix, Frenkililer, 1920, (Wye ve Figura, 2004: 92).

¹⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/Portrait_of_Gerard_de_Lairesse, (Erişim Tarihi: 13.04.2020).

Ekspresyonist Dix özellikle yaptığı savaş resimleri ile bilinen bir ressamdır. Sanat hayatının her döneminde kendine özgü biçimleri ile olaylara yaklaşan sanatçının frengi hastalığı ile ilgili yaptığı baskı çalışmasında sanatçının olaylara bakışını ortaya koymaktadır. Toplumsal olaylara olan duyarlılığı ile bilinen Dix, toplum içerisinde bozulmalara neden olan savaş, kentsel çürüme ve fuhuş gibi konuları ele almıştır. Frengi bu çürümelerin içinde insanın zihninde sürekli yer alan bir imge olmuştur.¹⁵

Sanatçının çalışmasında perspektif doğrultusunda yapılmış bir bina betimlemesi yer almaktadır. Binanın ön yüzünde detaylı olarak yapılmış pencere ve benzeri mimari yapılar yer almaktadır. Binanın yan tarafında bina yüzeyine yapılmış bir grafiti şeklinde bir portre yer almaktadır. Sanatçının frengi hastalığının kaynağı olan cinselliği ele aldığı çalışmada erkek portresinin içinde farklı pozisyonlarda betimlenmiş çıplak kadın figürleri bulunmaktadır. Sanatçının hastalığı insanın kafasında olan ve saplantılı bir hale dönüşen bir imge olarak gördüğü bu nedenle yapılan çalışmada kendisi tarafından kabul edilmeyen bu durumu ortaya koymuştur. Çalışmada yer alan betimlemenin günümüzde bina yüzeylerine yapılan bilgilendirme afişleri şeklinde tasarlanması çalışmanın izleyiciye sanatsal bir hazzın yanında bilgi verme amacı taşıdığını da göstermektedir.

Sanatta İspanyol Gribi Konulu Çalışmalar

Modern dünyanın karşılaştığı en büyük felaketlerden biri olan İspanyol Gribi I. Dünya Savaşı yıllarında ortaya çıkmış ve 1918-1920 yılları arasında yaklaşık olarak 50 milyon insanın ölümüne neden olmuştur. Grip belirtileri gösteren hastalığın kökeni ile ilgili farklı savlar bulunmaktadır. Hastalığın savaş yıllarına denk gelmesi dünyanın içinde bulunduğu kaotik durumu daha da içinden çıkılmaz bir hale dönüştürmüş, hastalığın birçok devlete yayılmasına ve ölümlerin artmasına neden olmuştur (Yolun, 2012: 72). Osmanlı Devleti'nde hastalığın görülmesi dünyada görülmesi ile eş zamanlı ve benzer şekilde olmuştur. İnsandan insana bulaşan hastalık özellikle liman şehirlerinde daha fazla görülmüş fakat dünyada büyük felaketlere neden olan salgın Osmanlı'da etkili olmamıştır (Temel, 1997: 167).

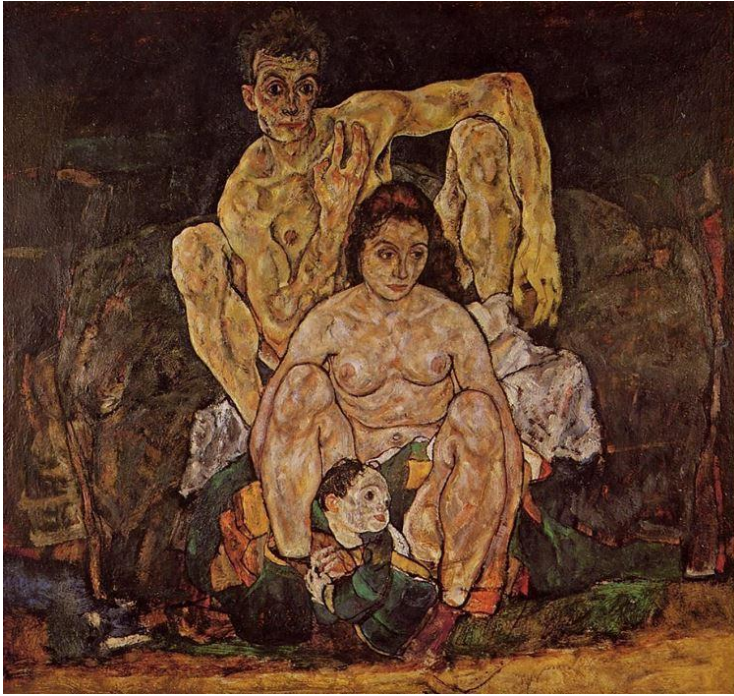
¹⁵ <https://www.moma.org/collection/works/59608>, (Erişim Tarihi: 28.03.2020).

Görsel: 26. Edvard Munch, 1919, Solda: İspanyol Gribi ile Otoportre – Sağda: İspanyol Gribinden Sonra Otoportre, (Schmid, 2009: 88-89).

Norveçli sanatçı Edvard Munch İspanyol gribine yakalanmış hastalık ile mücadele etmiş ve hastalığı yenmiştir. Sanatçı hastalığa yakalanmış olmasından dolayı hastalığı ve hastalığın getirdiği ölüm korkusunu yaşamış, bu trajik durum sanatçının çalışmalarında hastalık konusunda yapılan çalışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Sanatçının birçok çalışmasında yer alan ölüm ve ölüm korkusu teması sanatının biçimlerinde ve renklerinde kendisini göstermektedir. Resimlerinde ölümün yaşattığı trajik durumu figürlerin yüzlerindeki ifadeyle vermeye çalışan sanatçının kullandığı şiddetli renkler özellikle bedensel ve ruhsal hastalık simgeleri olarak ortaya çıkmaktadır. Sanatçının hastalık sürecini betimlediği otoportrelerinde hastalığın sanatçının ruh dünyasında meydana gelenler renk ve biçime yansımıştır. Hastalık dönemi portresinde bir oda içerisinde bulunan bir sandalyede yatağının başında oturmaktadır. Sanatçı boş olarak tasarladığı mekanda oturan sanatçının solgun ten rengi resmin gerisinde kalan canlı ve parlak renklere zıtlık oluşturmaktadır. Hastalığın yarattığı bitkinlik ve ölüm korkusu ile yapılan betimleme sanatçının portrede renkleri bu şekilde kullanmasıyla hastalığın şiddetini izleyiciye aktarmıştır. Sanatçının hastalık sonrası yaptığı otoportresinde özellikle ten renginde kullanılan renklerin daha canlı olduğu görülmektedir. Hastalığın yarattığı fiziki ve ruhsal travmanın izlerini taşıyan portrede gözler ile hastalığın yaşattığı durum verilmiştir.

Görel: 27. Egon Schiele, 1918, Aile, (Selsdon ve Zwingerberger, 2012: 190).

Salgın hastalıklar ile en fazla karşılaşan sanatçı olan Schiele, çocuk yaşta frengi hastası olan babasını kaybetmiştir. Frengi hastalığı annesine de bulaşan sanatçı büyük zorluklar ile devam ettirdiği sanat hayatında İspanyol Gribinden ölen eşi ve doğmamış çocuğunun acısını da yaşamıştır. Gustav Klimt'ten eğitim ve destek alan sanatçı 1918 yılında İspanyol Gribinde henüz 28 yaşındayken ölmüştür. Sanatçı resimlerinde özellikle babası ile başlayan travmatik ölüm ve acı temalarını işlemiş bu konuda birçok çalışma yapmıştır. İspanyol gribinin yarattığı yıkımı özellikle "Aile" isimli çalışmasında ele almıştır. Çalışmada yer alan 3 figür koyu karamsar koyu zemininde resmedilmiştir. Sanatçının gripten ölen karısı ve doğmamış çocuğunu betimlediği kompozisyonda Schiele ve karısının yüz ifadeleri yaşanan dramı göstermektedir. Schiele donuk bir ifade ile izleyiciye bakarken karısı ve çocuğunun gözleri sağa bakmaktadır. Karısının gözlerinde kaybolan yaşam belirtisi sanatçının şahit olduğu acının ifadesine dönüşmüştür. Arka arkaya sıralanmış şekilde betimlenen figürler adeta ölüm sırasına dizilmiş gibidir. Sanatçı 1918 yılında karısını kaybettikten 3 gün sonra kendisi İspanyol Gribinden ölür.

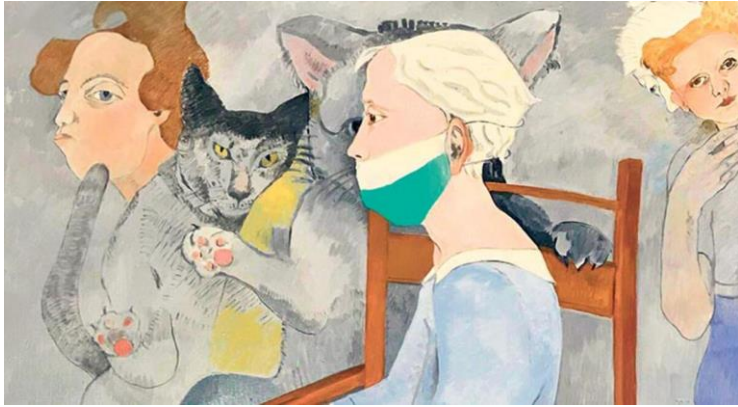
Sanatta covid 19 Salgını Konulu Çalışmalar

Aralık 2019 tarihinde Çin'in Wuhan şehrinde ortaya çıktığı düşünülen Covid-19 virüsünün sebep olduğu covid-19 salgını dünyayı etkisi altına almış, 1-2 ay gibi kısa sürede 2,5 milyonun üzerinde insana bulaşmış hızlı yayılımı ve ölümcül etkileri nedeniyle bu kısa süre zarfında 170 binden fazla insanın ölümüne neden olmuştur (Yılmaz, 2020:20). Covid-19 salgını günümüz dünyasının karşılaştığı ve karşısında çaresiz kaldığı bir salgına dönüşmüş, insanları koruma amaçlı evlerine hapsedmiştir. Salgının etkilerinin devam ettiği bu dönemde salgından etkilenen sanatçıların da bu konuda çalışmalar yapması kaçınılmazdır. Salgının yeni olması nedeniyle sanatsal üretimlerde daha çok karşılaşılmayan bir tema olmasına rağmen etkilerinin daha sonraki dönemlerde sanatsal üretimlerde ortaya çıkacağı düşünülmektedir.

Görsel: 29. Neşe Erdok, 2020, 'Koronavirüs',¹⁶

¹⁶ <https://www.hurriyet.com.tr/kitap-sanat/koronavirusun-resmidir-41502194>, (Erişim Tarihi: 01.06.2020).

Görsel: 28. Neşe Erdok, 2020, 'Sınırlar Açıldı',¹⁷

Günümüzde etkileri yaşanmaya devam salgınına yönelik çalışmalar yapan Neşe Erdok, figürü ele alış biçimi ve yorumlaması ile oldukça farklı bir bakış açısına sahiptir. Toplumsal olayları kendine özgü figür formları ile ele alan sanatçının çalışmalarında figürler zayıf ve hastalıklı bir şekilde görülmektedir. Sanatçının toplumun farklı kesiminden insanları betimlediği resimlerde özellikle kullandığı soğuk ve solgun renkler figürlerin çaresiz anatomilerini daha da çaresiz göstermektedir.

Erdok, 2019 yılında Çin'den başlayarak bütün dünyayı etkisi altına alan milyonlarca insanın hastalanmasına ve yüzbinlerce insanın ölümüne neden olan covid 19 salgınının toplumsal etkisini gösteren çalışmalarında hastalığın bulaşmasını engellemek için kullanılan maskeyi resimde hastalık simgesi olarak kullanmıştır. Yaşanan salgının toplumsal etkilerinin en belirgin olanı hastalık nedeniyle toplumda yaşanan izolasyon süreci olmuştur. Hastalık yeni olmasına rağmen sanatçı yaşanan bu durumdan etkilenerek yaptığı resimlerde bireyin yalnızlaşmasını güçlü bir kompozisyonla aktarmıştır. İlk resminde tek figür kullanan sanatçı figüre beyaz bir maske takmıştır. Erdok resimleri ile ilgili; "Korona virüsü gösterdiler, ilginç bir şekilde çiçeğe benziyor. Bu kadar kötü etki yapan bir şeyin çiçeğe benzemesi tuhaf bir durum. Ben de yüzüne maske takan, maskeden çıkan uzantılar, kişinin saçları ve benzeri detaylar ile bir virüse

¹⁷ <https://www.hurriyet.com.tr/kitap-sanat/koronavirusun-resmidir-41502194>, (Erişim Tarihi: 01.06.2020).

benzeterek ‘korona virüs’ diye adlandırdığım bir baş yaptım. Sonra bir diğer resimde maskeli bir ikinci kişi koydum.” değerlendirmesinde bulunmaktadır.¹⁸

Görsel: 30. Juan Luceda, 2020, "Onlarsız ne yapacağız?"¹⁹

İspanyol sanatçı Juan Luceda'nın covid-19 salgını yüzünden hastanelerde sevdiklerine veda edemeden ölen yaşlılara atfen yapmış olduğu çalışmada resim yüzeyi ikiye bölünmüştür. Kompozisyonun üst bölümünde yaşlı insanlardan oluşan bir grup insan yürür pozisyonda görülmektedir. Dairesel bir ışığa doğru yürüyen figürler arkadan betimlenmiş yalnızca en arkada yürüteç ile yürüyen kadın arkaya doğru bakar şekilde tasvir edilmiştir. Kompozisyonun üst

¹⁸ <https://www.hurriyet.com.tr/kitap-sanat/virusun-resmidir-41502194>, (Erişim Tarihi: 01.06.2020).

¹⁹ <https://www.diariolasamericas.com/cultura/covid-19-pintor-juan-lucena-recauda-fondos-su-pintura-n4199937>, (Erişim Tarihi: 02.06.2020)

bölümünde betimlenen yaşlı insanların sağ tarafında üzerinde pelerin bulunan oturmuş bir figür ile sol tarafta kanatlarını açmış büyük bir akbaba figürü görülmektedir. Sağ tarafta betimlenen pelerin içinde betimlenen figürün beyaz ve detaysız portresi ölüm meleği Azrail'i çağrıştırmaktadır. Sol tarafta bulunan akbaba grup halinde yürüyen yaşlı figürlerin ölümünü büyük bir heyecan ile beklemektedir. Akbaba figürünün insanlardan daha büyük olarak betimlenmiş olması hastalığın ölümcül etkisinin büyüklüğüne yapılan bir vurgu olarak değerlendirilmektedir.

Kompozisyonun alt bölümünde resim yüzeyini ikiye bölen bir cam bölme önünde bekleyen kız ve erkek çocuklar cama yaslanmış şekilde betimlenmiştir. Cam önünde bekleyen çocuklar kendilerinden uzaklaşan figürlere ulaşmak istemelerine rağmen aradaki cam engel olmaktadır. salgını özellikle yaşlı insanları daha fazla etkilemiş ve birçoğunun hastanelerde sevdiklerinden ayrı şekilde ölmelerine neden olmuştur. Sanatçı yaptığı betimlemede insanların birbiri ile vedalaşma imkanı bulamadıklarını ve özellikle yaşlı insanların torunları başta olmak üzere sevdikleri insanları arkada bırakmanın verdiği acıyı aktarmıştır. Betimlemede cama yaslanmış çocuklara çaresizlik içerisinde bakan yaşlı kadın bu istemsiz ayrılığı çarpıcı şekilde izleyiciye aktarmaktadır. Kadının geriye dönük bakışının aksi yönde onlardan uzaklaşan figürlere doğru yürür şekilde betimlenmiş olması, salgının getireceği ölüme olan gidişinin kaçınılmaz olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Sanat tarihinin farklı dönemlerinde salgın hastalıklar sanatçıları derinden etkileyen izler bırakmış bu travmatik durumlar sanatçıların eserlerine konu olmuştur. Schiller (1990: 38) sanatçının, zamanının çocuğu olarak davranması gerektiğine yönelik saptamaları, sanatçının imge dünyasının kaynağının yaşadığı dönem olması gerekliliğini vurgulamaktadır. Esin kaynağı toplum ve toplumsal olaylar olan sanatçılar salgın hastalıklara sanatsal bir ifade ile yaklaşmışlardır. İlk örneklerine tanrısal bir yaklaşım ile bakılan hastalıklar daha sonra hastalıkların şiddetinin artması ve getirdiği ölümler nedeniyle Tanrının laneti olarak kabul edilmiştir. Sanat tarihinde yer alan hastalık betimlemelerinde hastalığın kaynağına yönelik bir kabul durumu oluşmuştur. Tanrısal bir anlam yüklenen cüzzam hastalarının vücut deformasyonlarını işlerken bunlara ilahi bir şefkat yüklemişlerdir. Bunun temel nedeni Hz. İsa'nın cüzzamlılara şifa dağıtması inanışıdır. Ortaçağ Avrupa'sında yıkımlara neden olan ve sanat tarihinde sanatçıların üretimlerine en fazla konu olan veba

salgını XIV-XVIII. yüzyıllar arasında farklı tarihlerde görülmüş, yarattığı ölüm ve korku nedeniyle birçok sanatçı tarafından resimlerde işlenen bir tema olmuştur. Veba salgını sanatçıların resimlerinde güçlü sembolik anlatımlara neden olmuştur. Veba salgını sanatsal ifade olarak yoğun sembolik anlatımlarda özellikle iskeletler, cehennem betimlemeleri ve doğaüstü-canavarımsı yaratıklar bu hastalığın temsiline dönüşmüştür.

Sanatçının tarihsel süreçte karşılaştığı hastalık kaynaklarının değişmesi biçim benzerliklerini ortaya çıkarmıştır. Cüzzam gibi vücut deformasyonuna neden olan frengi salgını cüzzam benzeri toplumsal ötekileştirmenin yoğun yaşandığı hasta olanların dışlandığı bir hastalık olmuştur. Sanatçılar için insan bedeninde meydana gelen bu deformasyonlar biçimi güçlendiren sanatsal biçimlere dönüşmüştür.

Yaşadığı dönemin olaylarının etrafında sanatsal üretimler yapan sanatçılar bazı dönemlerde toplumda yapısal çöküş meydana getiren yıkımları, savaşları, kıtlıkları ve hastalıkları birlikte yaşamış ve çok büyük dramlara tanık olmuşlardır. I. Dünya Savaşı döneminde ortaya çıkan ve bütün dünyayı etkisi altına İspanyol Gribi bu bağlamda birçok sanatçıyı etkilemiştir. Hastalığın etkilendiği bu dönemde yapılan çalışmalarda hastalığın ölümcül etkilerinin izleyiciye aktarıldığı dönemdir.

Sanat tarihinde yaşattıkları yıkımlar nedeniyle sanatsal üretimlere konu olan cüzzam, veba, frengi, kolera, sıtma ve İspanyol gribi salgınları gerek ortaya çıkış dönemlerinde gerekse yarattıkları etkiler nedeniyle daha sonraki dönemlerde sanatçıların imgeleri olmuşlardır. Bir salgının sanatçılar tarafından ele alınması sürecinde, sanatçının yaşanan drama şahit olması bunu içselleştirmesi ve üretime dönüştürmesiyle ortaya çıkan resimler ve yaşanan salgın sonrası toplumsal travmanın sonraki dönemlerde sanatçılar tarafından işlenmesi şeklinde gerçekleşebilmektedir.

Günümüzde dünyayı etkisi altına alan salgınının da benzer şekilde sanatçıların imge dünyasını etkilemiş bu konuda çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Salgının yeni olması ve etkilerinin sanata yeni yeni yansması nedeniyle sanatsal üretimler çok sınırlıdır. Salgın sürecinde ve salgının bitiminde salgınının sanatçıların üretimlere etkisinin daha net görüleceği bu nedenle daha sonra yapılacak araştırmalarda bu konuda ortaya konmuş daha fazla örneğin yeniden değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Akalın, Ş. H., Toparlı, R., Gözaydın, N., Zülfikar, H., Argunşah, M., Demir, N. ve Gültekin, B. (2011). *Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akın, H. (2018). Felaket Geliyorum Demişti: Ortaçağda Yaşanan Büyük Veba Salgını ve Toplumsal Yaşamdaki Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme. *Kebikec: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 46, 247-296.
- Ayar, M. ve Kılıç, Y. (2017). Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 17(2), 163-181.
- Aybar, M. (2018). İlet-i Cüzzam: Osmanlı Dağılıma Dönemi. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 11, 503-517.
- Baynes, K. (1981). *Toplumda Sanat* (Çev. Yusuf Atılgan). İstanbul: Karacan Yayınları.
- Black, W. (2019). *The Middle Ages: Facts and Fictions*, California: ABC-CLIO.
- Bulut, F. (2009). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tehlikeli Bir Miras: 'Frengi', *Tarih Okulu Dergisi*, III, 109-123.
- Çınar, F. (2013). *Heykel Sanatında Bir Tema Olarak "Korku"*, (Yayımlanmamış Sanatta Yeterlilik Eser Metni). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gombrich, E. H. (1997). *Sanatın öyküsü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Grön, K. (1973). Leprosy in Literature and Art, *Internatioan Journal of Leprosy*, Vol. 41, No.2, 249-283.
- Holbein, H. (2017). *The Dance of Death*, London: Hansebook.
- Kolera, (1987). Meydan Larousse [ML], C. VII, İstanbul: Meydan Yayınları.
- Koylu, Z. ve Doğan, N. (2010). Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nde Sıtma Mücadelesi ve Bu Amaçla Yapılan Yasal Düzenlemeler. *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 34(3), 209-215.
- Marshall, L. (2012). A Plague Saint for Venice: Tintoretto at the Chiesa di San Rocco. *Artibus et Historiae*, 153-187.
- May, R. (1994) *Yaratma Cesareti*. A Oysal (Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Mellaart, J. (1967). *Çatal Hüyük: a neolithic town in Anatolia*. New York: McGraw-Hill.
- Morton, R. S. (1990). Syphilis in art: an entertainment in four parts. Part 1. *Sexually Transmitted Infections*, 66(1), 33-40.

- Nikiforuk, A. (2007). *Mahşerin Dördüncü Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özden, K., ve Özmat, M. (2014). Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa’da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları. *İdealkent*, 5(12), 60-87.
- Özgenç Erdoğan, N. (2018). 17. Yüzyıl Hollanda Resim Sanatında Vanitas İmgeleri. *Ulakbilge*, 6(21), 143-159.
- Palalı, M. Z. (1993): “Cüzzam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:8, 150-152, İstanbul: TDV.
- Polat, İ. (2020). *Türk Masal ve Efsanelerinde Olağanüstü Güçler ve Varlıklar: Türkiye Sahasının Demonoloji ve Diabolojisi*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Pilloud, M. A., Haddow, S. D., Knüsel, C. J., & Larsen, C. S. (2016). A bioarchaeological and forensic re-assessment of vulture defleshing and mortuary practices at Neolithic Çatalhöyük. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 10, 735-743.
- Richard J. E.(1987). *Death in Hamburg, Society and Politics in the Cholera Years 1830-1910*, Oxford.
- Rüya K. (2014). “Türkiye’de Frenginin Tarihi”, *Kebikeç Dergisi*, 38, 291-305.
- Safranki, Rüdiger. (2013). *Romantik, Bir Alman Sorunsalı*, Çev. Ali Nalbant, Kabalıcı Yay.
- Sarıyıldız G. (2002). “XIX Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Kolera Salgını”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri*, İstanbul: 22-23.
- Schiller, F.V. (1990). *İnsanın Estetik Eğitimi Üzerine Bir Dizi Mektup*, Özgü, M. (Çev). Ankara: MEB Yay.
- Schmid, L. (2009). *Edvard Munch: His life as told through self-portraits*. University of South Carolina.
- Selsdon, E., & Zwingerberger, J. (2012). *Egon Schiele*. Parkstone International.
- Serdar, M . (2014). Ortaçağ Avrupasında Tanrının Laneti Cüzzam ve Cüzzam Evleri. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 9 (2) , 100-110.
- Temel, M. (1997). *İşgal Yıllarında İstanbul’un Sosyal Durumu*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Ata ilk ve İnk Tar. Enst., İzmir.
- Ventura, G. (2018). Mothers, Wet Nurses and Feeding Bottles. *In Maternal Breast-Feeding and Its Substitutes in Nineteenth-Century French Art*. Brill.

- Venturi, L. (2005). *Hieronymus Bosch'tan Bruegel'e, Rönesansın Serüveni*, Gürsoy, S. (çev). İstanbul: Y.K.Y.
- Vogt, H. (1980). *Das Bild des Kranken*, München: J.F. Bergmann Verlag.
- Wye, D., & Figura, S. (2004). *Artists & prints: masterworks from the Museum of Modern Art*. The Museum of Modern Art.
- Yıldırım N. (2005). 6. Yüzyıl Flaman Resmi Cehennem Betimlemesinde Türk imgesi. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 26, 157-172.
- Yılmaz, M. (2020). 20 Nisan 2020 Tarihi İtibariyle Covid-19 Virüsünün Dünyadaki Coğrafi (Kıtalar ve Ülkelere Göre) Dağılımı. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7 (4) , 17-44.
- Yolun, M. (2012). *İspanyol gribinin dünya ve Osmanlı Devleti üzerindeki etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman.
<https://www.wikiart.org/en/pavel-fedotov/it-is-cholera-to-blame>, (Erişim Tarihi: 02.06.2020).
- <http://balat.kikirpa.be/photo.php?path=X004179&objnr=20049662&lang=en-GB>, (Erişim Tarihi: 01.06.2020)
- http://www.branchcollective.org/?attachment_id=1297, (Erişim Tarihi: 01.06.2020).
- <https://artmuseum.mtholyoke.edu/object/vanitas-still-life>, (Erişim Tarihi: 04.06.2020).
- https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Giulio_Aristide_Sartorio_-_Malaria.jpg, (Erişim Tarihi: 04.06.2020).
- <https://highshrink.com/2017/07/31/the-mosquito-bar/>, (Erişim Tarihi: 07.06.2020).
- <https://unifestal.com/medicine/lepra-alice-augusta-ball/attachment/cuzzam-4/>, (Erişim Tarihi: 03.06.2020).
- <https://www.alamy.com/self-portrait-during-malaria-museum-regional-i-savitsky-art-museum-nukus-author-mazel-ilyaruvim-moiseyevich-image246931952.html>, (Erişim Tarihi: 02.06.2020).
- <https://www.art-prints-on-demand.com/a/johannot-alfred/the-duke-of-orleans-visit.html>, (Erişim Tarihi: 04.06.2020).
- <https://www.diariolasamericas.com/cultura/covid-19-pintor-juan-lucena-recauda-fondos-su-pintura-n4199937>, (Erişim Tarihi: 02.06.2020).
- <https://www.hurriyet.com.tr/kitap-sanat/virusun-resmidir-41502194>, (Erişim Tarihi: 01.06.2020).

- <https://www.mediastorehouse.com/science-photo-library/popular-themes/human-body/plague-doctor-17th-century-artwork-6331385.html>, (Erişim Tarihi: 07.06.2020).
- <https://www.wikiwand.com/tr/Frengi>, (Erişim Tarihi: 06.06.2020).
- <https://www.moma.org/collection/works/59608>, (Erişim Tarihi: 28.03.2020).
- [https://tr.wikipedia.org/wiki/Ey%C3%BCp_\(peygamber\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Ey%C3%BCp_(peygamber)), (Erişim Tarihi: 03.04.2020).
- <https://leprincelointain.blogspot.com/2015/08/horace-vernet-1789-1863-etude-pour-le.html>, (Erişim Tarihi: 03.04.2020).
- https://en.wikipedia.org/wiki/Portrait_of_Gerard_de_Lairesse, (Erişim Tarihi: 13.04.2020).

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 539-556

التوظيف الأدبي للأوبئة

Salgınlar ve Edebi Yansımaları Epidemic and Literary Reflections

- Murat KAFİ*
- Mehmet Şirin ÇIKAR**

* Öğr. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâğatı Anabilim Dalı
Lecturer, Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Divinity, Department of Arabic Language and It's Rhetoric
Van/Turkey
muradhasankafi@gmail.com
ORCID:0000-0003-1101-7257

** Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâğatı Anabilim Dalı
Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Divinity, Department of Arabic Language and It's Rhetoric.
Van/Turkey
ORCID: 0000-0002-5798-0439

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Date Received:

10/06/2020

Kabul Tarihi / Date Accepted:

08/07/2020

Yayın Tarihi / Date Published:

15/07/2020

Atf: Kafi, M. & Çıkar. M. Ş. (2020). Salgınlar ve Edebi Yansımaları. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 539-556

Citation: Kafi, M. & Çıkar, M. Ş. (2020). Epidemic and Literary Reflections. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Outbreak Diseases Special Issue, 539-556

Öz

Edebiyatın diğer ilimlerle kopmaz bir bağı vardır. Toplumun tüm bireylerini etkileyen ve bu yüzden de yakından takip ettiği sağlık ilimlerinde bu bağ çok bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmamızda amacımız özellikle salgın dönemlerinde edebiyat ile uğraşan kişilerin gönüllü bir şekilde şiir, tiyatro, hikaye ve romanlarında bu soruna yaklaşımlarını ortaya koymak olacaktır. Yer yüzünde, zaman-mekandan soyut bir şekilde hatta yayıldığı, ortaya çıktığı bölgelerde gelişmişlik düzeyini de yerle bir ederek yayılan salgın hastalık çeşitleri hep olagelmıştır. Salgının kaynağı, belirtileri, etkileri, tanım yolları ve buna karşı yapılan yanlışlar edebi sanatlarda kendini gösterir ve sanatçı dilsel tüm becerilerini kullanarak konuyla ilgili yaratıcılığını ortaya koyar. Bu çalışmada ele alınan birkaç salgın örneğinde ortaya çıktı ki, insanın rolü, salgınların ortaya çıkması ve yayılması konusunda çok fazladır. İşte tam böylesi ortamda, sanatçı kişi de sanatını, salgın dönemlerinde koruyucu gayretleri destekleme konusunda konumlandırabilir. Çok erken dönemlerde Mütenebbi'nin yazdığı Kasidetü'l-humma ve çağdaş G. G. Marquez'in Kolera Günlerinde Aşk bu duruma örnek verilebilir. Son dönemde tüm dünyayı etkisi altına alan korona salgınının şimdiye kadar yaşanmış salgınlarda çok farklı etkileri olduğu açıktır. Toplum bilinçlendirmede kendilerine görev biçen sanatçıların çalışmaları aynı zamanda yeni bir salgın edebiyatının ilk tohumu olabilecek niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Veba, salgın, korona, kolera, salgın edebiyatı.

Abstract

Literature has an indispensable bond with other sciences. This bond affects all the members of society, which is the reason why it emerges very clearly in health sciences that are closely followed by literature. Our aim in this study is to reveal the voluntarily approaches to this epidemic problem in poetry, theater, story, and novels especially during this period by the people who deal with literature. Types of epidemics that have spread on the earth, in an abstract way even from time-space, and in the regions where it has emerged and destroyed the level of development have always been experienced. With the emergence of the biological structure of the epidemic, works in the field of literature, especially including protection and treatment methods, appear. The source of the epidemic, its symptoms, effects, ways of definition, and the mistakes made against it are manifested in literary arts and the artist reveals his creativity by using all his linguistic skills. While raising awareness of the society on the one hand, it also tries to effectively process the epidemic with its history and results. In the literary arts such as poetry, novel, theater, which are used in the period of health-related crises, the person who reflects his social or personal feelings in accordance with his life experience is accepted as an effective artist. In several examples of epidemic discussed in this study, it turned out that the role of people is great in the emergence and spread of outbreaks. In such an environment, the artist can also position his art in supporting protective efforts during epidemic periods. It is clear that the corona epidemic, which has recently influenced the whole world, has had very different effects on outbreaks experienced so far. The works of artists who have been assigned to raise awareness of the society are also the first seeds of a new epidemic literature.

Keywords: Plague, epidemic, corona, cholera, epidemic literature.

مقدمة

ما زال الوقت مبكرًا لترسيم الخطوط العريضة لمصطلح "أدب الأوبئة"، لأن الأوبئة ليست دائمة الحدوث والانتشار، بل هي أزمات موضعية وأنية، هي وليدة فترات تاريخية معينة، ضمن أقاليم جغرافية محددة، عكستها نتاجات الكتاب والأدباء ممن أرخوا بكتابتهم الواقع الذي عاصروه، ناقلين أحداثه بأمانة وموضوعية، موثقين كل ما ألم بمجتمعاتهم من وقائع وأحداث مختلفة معتمدين على النزعة التسجيلية التي عكسوا من خلالها صور حياتهم، ومن ضمنها صور الأوبئة والجوائح المرضية. وتكاد تكون الحصيلة الكمية لنتائج موضوع الأوبئة متواضعة نسبيًا مقارنة مع باقي الموضوعات الأدبية الأكثر حظًا ووفرة في المخزون الأدبي العالمي. والأدب لطالما بقي محتفظًا بدوره الريادي المواكب لتاريخ البشرية وأحوال بيئاتها، فكان مؤرخًا أمينًا لحداثها ونوابها ونوازلها من حروب، وأمراض وأوبئة وجوائح مرضية فتكت بالكانن البشري والحيواني. وكان لحضور وباء الكورونا (Covid 19) في الربع الأول من السنة الحالية دور رئيس في إيقاظ ذكريات العالم حول موضوع الأوبئة قديمها وحديثها. وقد عرّفته منظمة الصحة العالمية: مرض كوفيد-19، هو مرض معد يسببه آخر فيروس تم اكتشافه من سلالة فيروسات كورونا. ولم يكن هناك أي علم بوجود هذا الفيروس الجديد ومرضه قبل بدء تفشيه في مدينة ووهان الصينية في كانون الأول/ ديسمبر 2019. وقد تحوّل كوفيد-19 الآن إلى جائحة تؤثر على العديد من بلدان العالم. تتمثل الأعراض الأكثر شيوعًا لمرض كوفيد-19 في الحمى والسعال

الجاف والتعب. وقد يعاني بعض المرضى من الألام والأوجاع، أو احتقان الأنف، أو ألم الحلق، أو الإسهال. وعادة ما تكون هذه الأعراض خفيفة وتبدأ تدريجياً. ويصاب بعض الناس بالعدوى ولكن لا تظهر عليهم سوى أعراض خفيفة جداً. ويتعافى معظم الناس (نحو 80%) من المرض دون الحاجة إلى علاج في المستشفى. وتشتد حدة المرض لدى شخص واحد تقريباً من كل 5 أشخاص يصابون بعدوى كوفيد-19 حيث يعانون من صعوبة في التنفس. وترتفع مخاطر الإصابة بمضاعفات وخيمة بين كبار السن، والأشخاص الذين يعانون مشاكل طبية أصلاً، مثل ارتفاع ضغط الدم أو أمراض القلب والرتنين، أو داء السكري، أو السرطان. ولكن أي شخص يمكن أن يُصاب بعدوى كوفيد-19 المصحوبة بأعراض شديدة. وحتى الأشخاص المصابين بأعراض كوفيد-19 الخفيفة جداً يمكن أن ينقلوا الفيروس إلى غيرهم. ويجب على جميع الأشخاص المصابين بالحمى والسعال وصعوبة التنفس الحصول على العناية الطبية، أياً كانت أعمارهم.¹

تسعى هذه الدراسة إلى تقديم صورة تاريخية لبعض من صور الأوبئة التي ضربت البشرية في أزمنة متفاوتة؛ بغية الوقوف على فكرة توظيف الأدب موضوع الأوبئة في نتاجات مُبدعيه، ومعرفة كيفية تجلّي هذا الموضوع في الحقل الأدبي كظاهرة مجتمعاتية صحية طالّت الإنسان والبيئة والحيوان في عصور مختلفة، كما تسعى الدراسة إلى الوقوف على الآلية التي تعامل بها أهل الأدب مع ظاهر الوباء ضمن معطيات الزمان والمكان، ونوعية الوباء وأثاره القريبة والبعيدة.

ستحاول الدراسة الإجابة عن عدد من الأسئلة التي تشكل أجوبتها مفاتيح مهمة للولوج إلى عصر كل وباء بمسمّاه، لمعاينته، ومعرفة أعراضه، وإحداثيات فتكه بالجنس البشري، ومنهجية تعامل الأطباء، والأدباء، وأفراد المجتمعات معه، مع التركيز على انعكاساته في نتاجات الأدب- العربي والغربي-؛ وذلك لرصد نجاعة الأدب في الإسهام في الدور التوعوي المنوط به في نقل توصيات القطاع الصحي إلى عامة الناس، ونشر الإرشادات الصحية والاجتماعية التي تشكل حاجزاً مهماً يصدّ موجات تفشي الوباء. من الأسئلة التي ستركز عليها الدراسة: كيف وظّف الأدب موضوع الأوبئة؟ وما نوعية العلاقة المحتملة بين الطب والأدب؟ وما دور الأدب في عصر الأوبئة والجوائح المرضية؟ وهل نقل الأدب الصورة الطبية للوباء إلى جانب صورته الاجتماعية؟ ولأجل ذلك ستعتمد الدراسة على المنهج التاريخي في رصد الأوبئة التي طالّت البشرية عبر عصور مختلفة، كما ستلجأ إلى المنهج الوصفي التحليلي في تعاطيها مع الوباء كظاهرة اجتماعية صحية تستلزم منا توصيفها طبيّاً وعلمياً، وتحليل أثارها وتبعياتها. وستغلب النزعة العلمية الطبية والبيولوجية على هذه الدراسة على مستوى المصطلحات والمفاهيم والأعراض والتوصيفات؛ لما تحمله هذه النزعة من مقدرة على رصد التعالقات الأدبية والطبية التي لُوِحظ تقاطعها في حقل الطب والأدب. وسيُصار إلى تمهيد تعريفي بسيط لمصطلحين اثنين: (الوباء، الجائحة)؛ لكي ينتقل بعدها إلى استقراء المنهجية التي اعتمدها الأدب في تعامله مع أوبئة عصوره وجوانحها عبر بضعة أمثلة منتقاة من الفنون الأدبية. وستحاول الدراسة أن تخلص إلى عدد من النتائج والتوصيات التي قد تسهم في تسليط الضوء على أهمية البدء في فرز الخطوط الرئيسة العريضة لمشروع أدب الأوبئة المحتمل.

بدايةً، حريّ بمثل هذا النوع من الدراسات الأدبية/ الطبيّة أن تقف على فرز مفاهيمي دلالي لبعض المصطلحات المتعلقة بالعنوان الرئيس، فالوباء والجائحة كمصطلحين

1 (موقع منظمة الصحة العالمية -<https://www.who.int/ar/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public/q-a-coronaviruses>، تاريخ الدخول: 29.05.2020) (15:30).

ليستا على القدر نفسه من الدلالة العلمية الحيوية والاجتماعية في الحقل الطبي. لذلك لا بد من الإجابة عن السؤال الآتي: ما الفرق بين الوباء والجائحة؟

لغةً، ذكر صاحب لسان العرب ابن منظور (ت. 711 هـ) المفردة وباء ضمن المادة المعجمية الثلاثية (وَبَأَ)، فقال: الوَبَأُ: الطاعون بالقصر والمدّ والهمز، وقيل هو كل مرض عام، وجمع المممود أوبية، وجمع المقصور أوباء. وأرض وبيئة ومُؤبئة ومُؤبوءة: كثيرة الوباء. والاسم البئنة إذا كثر مرضها. ويقال: استوبأها: استوخمها. والوباء الذي يفسد له الهواء فتفسد به الأمزجة والأبدان. (ابن منظور، من دون تاريخ: مادة وَبَأَ).

أما مفردة الوباء اصطلاحاً، فقد وردت في معجم اللغة العربية المعاصرة ضمن الجذر (وَبَأَ)، وِبُوُّ يُؤبِئُ/وِبَاءٌ ووباءةٌ فهو وِبِيءٌ. وِبِئْتُ الأَرْضَ: كثر فيها الوباء، وِبِئُ البَلَدُ: كثر فيه الوباء، معسكراً وِبِيئٌ. أوبأ مكان المعركة: صار وبيئاً، أي كثرت فيه الأمراض العامة الفاشية كالطاعون وغيره. ومؤبوء: اسم مفعول من وِبِيئَ: مصاب بالوباء، مؤبوء بالشيء: متعفن به. والوباء (مفرد) جمعه أوباء: كل مرض شديد العدوى، سريع الانتشار من مكان إلى مكان يصيب الإنسان والحيوان والنبات، وعادة ما يكون قاتلاً كالطاعون. والوباء الموضوعي: وباء محدود الانتشار لا يتجاوز المزرعة أو المنطقة الجغرافية. ومرض وبائي: مرض سريع الانتشار، مهاجم لأعداد كبيرة من البشر أو الحيوانات في وقت واحد، ضمن منطقة أو إقليم واحد. ومنه: التهاب الكبد الوبائي: مرض ينتج عن الإصابة بفيروس يؤدي إلى التهاب الكبد، أعراضه الحمى والضعف، وفقدان الشهية والقيء واصفرار الجلد والصفراء، وتنتقل عدواه عن طريق الغذاء الموبوث ونقل الدم الملوث أو الحُقن الملوثة. علم الأمراض الوبائية: أحد فروع الطب الذي يدرس الأمراض الوبائية. والوبائيات مصطلح جمعي، مفرده: وبائية، أمراض شديدة العدوى سريعة الانتشار من مكان إلى مكان، تصيب الإنسان والحيوان والنبات. (عمر، 2008: الجذر: وبأ)

وفي لفظة جائحة ذكر صاحب لسان العرب ضمن مادة (جَوَح): الجَوْحُ: الاستئصال، من الاجتياح، جاحتهم السنة جوحاً وجيَاحَةً: استأصلت أموالهم، وقيل: سنة جائحة: جَدْبَةٌ. والجَوْحَةُ والجَاحِيَّةُ: الشدة والنازلة العظيمة التي تجتاح المال من سنة أو فتنه. وكل ما استأصله: فقد جاحه واجتاحه. وجاه الله ماله: أهلكه بالجائحة، والجائحة المصيبة التي تحل بالرجل في ماله فتجتاحه كله. والجائحة تكون باليزد المحرق أو الحرّ المفرط حتى يبطل الثمن، والجائحة كذلك: أفة تجتاح الثمر سماوية، وأصل الجائحة السنة الشديدة تجتاح الأموال. وقيل الجائح هو الجراد (ابن منظور، من دون تاريخ: الجذر: وِبَأَ). اصطلاحاً، جاء الجذر (جوح) ليبدل على معاني المصائب والجذب، فجائحة مفرد جمعه جائحات وجوائح: داهية ومصيبة تحل بالرجل في ماله فتجتاحه كله، ويقال: أصابته جائحة هذا العام، كما يقال: رفع الحوائج أشد من نزول الجوائح، سنة جائحة: جَدْبَةٌ، غيراء، قاطلة (عمر، 2008: الجذر: وبأ).

وقد مايز المعجم الطبي العالمي الموحد بين المصطلحين السابقين؛ فلفظة الجائحة Pandemic جاءت في هذا المعجم مختلفة عن لفظة الوباء Epidemic (الخياط، 2009: 663-1490) ، فالجائحة جاءت – من خلال التعريفات السابقة- بمعنى المصيبة والبلاء والجذب، وهي عامّة، تطال الإنسان والأرض، في حين لفظة وباء أكثر التصاقاً بالأمراض، ويؤخذ من لفظة الوباء دلالات المرض المتفشي سريع الانتشار، ذي العدوى الفتاكة، وتطال الأجناس الحية التي تسكن الأرض على اختلافها، وقد اقترنت هذا اللفظة بمرض الطاعون كما مرّ معنا أعلاه. وبناء على الفرز المفاهيمي المصطلحاتي السابق نجد اليوم منظمة الصحة العالمية تقدّم لمرض الكورونا الفيروسي المصطلح وباء.

بعد هذا التقديم التعريفي لمصطلحي وباء وجائحة، تعمد الدراسة إلى استقراء نماذج أدبية لطواهر وبائية مختلفة، أصابت البشرية في مراحل زمنية مختلفة، وستنهض

الدراسة ببعض صور هذه الظواهر الوبائية للوقوف على تجليات الأوبئة في الحقل الأدبي، مع الأخذ بعين الاعتبار أن غالبية الأدباء- قديماً وحديثاً- كانوا حريصين على هضم الأبعاد الطبية للوباء قبل الخوض فيه أدبياً، وقليل منهم اعتمد على حسه التشخيصي حين يكون هو ضحية الوباء كالمتنبي (ت. 354 هـ) في قصيدته عن الحمى، وشكسبير (ت. 1616 م) في مسرحيته هاملت حين عاين المرض عبر حالة شخص قريب له، أو كما فعلت الشاعرة العراقية نازك الملائكة (ت. 2007م) في قصيدتها عن الكوليرا حين عاصرت وباء الكوليرا مشاهدةً وهو يضرب أهل مصر ويحصد أرواحهم. وهذا يؤكد على أن الأدب لا ينفصل عن المشاعر الفردية الوجدانية أو الجماعية، وهو يرصد وقائع المجتمعات ونوازلهما على اختلافها. بينما نجد أدباء ورجال دين ومفكرين قد نقلوا صور الوباء نقلاً حسياً فوتوغرافياً لمشاهدات حية كانوا قد شهدوها معاصرةً. وما يهمننا هو الانعكاس الأدبي لتجليات الأوبئة في النتاجات الأدبية، وكيف أسهم الأدب في عملية التعاطي مع الوباء كظاهرة اجتماعية طارئة من جهة، وكيف وظّف فنونه المختلفة في تأريخ هذه الظاهرة وتقديمها للمجتمعات - في زمنها الحقيقي وفي الأزمنة اللاحقة- من الناحيتين الطبية والتوعوية من جهة موازية.

في الأدب العربي القديم، في حقل الشعر، إذا ما قرأنا قصيدة المتنبي التي قالها وهو تحت وطأة وباء الحمى، نجدته يقترب من التشخيص الطبّي/ السريري لحالته، فيفرز أعراض حمّاه على أكثر من مستوى؛ كالتشكائية، زمن الإحساس بالتعب، مواعيد مداومة الحرارة جسده، الوهن، الأرق...إلخ. ولو نُقِلت أبياته التي قالها عن الحمى إلى طبيب اختصاصي في زمننا هذا لكان النقل كفيلاً بتحديد نوع الحمى التي شلّت حركته، وقضت مضجعه. أصيب المتنبي بالحمى وهو يهيم بالرحيل عن مصر سنة 348هـ (صالح، و: محسن، 2014، ص 3-4-5)، والشعراء العرب عادة في الزمن القديم ما كانوا ليحددوا نوع الحمى التي يُصابون بها، والحمى عادة في أشعارهم تظهر أعراضها في الليل زيادة عما تظهر عليه في ساعات النهار. ومن الناحية الطبية يُعد ارتفاع درجة إجراءً وقائياً يتخذه الجسم ضد الجرثومة المغيرة التي لا تعيش ولا تتكاثر في درجة حرارة عالية، كما أن سرعة سريان الدم الناتج عن ارتفاع الحرارة تساعد في القضاء على هذه الجراثيم. والحمى على أنواع، نذكر منها: الحمى القرمزية، والحمى الصفراء، وحمى الملاريا، والروماتيزمية، والفحمية، والمالطية، وحمى الأرناب، وحمى القراد...إلخ.

بداية، سنقرأ أبياته عن الحمى التي تعكس الحالة الفيزيولوجية والوجدانية لشخصه، لنقف بعدها عند مقاربات تشخيصية بين شكايته وأعراض الحمى التي يمكن أن يكون أصيب بنوع من أنواعها، يقول: (المتنبي، 1983، 484-485):

أَقَمْتُ بِأَرْضِ مِصْرَ فَلَا وَرَائِي " " تَحْبُّ بِي الْمَطِيُّ وَلَا أَمَامِي
وَمَلْنِي الْفِرَاشُ وَكَانَ جَنْبِي " " يَمَلُّ لِقَاءَهُ فِي كُلِّ عَسَامِ

قَلِيلٌ عَائِدِي سَقَمٌ فُوَادِي " " كَثِيرٌ حَاسِدِي صَعَبٌ مَرَامِي

عَلِيلُ الْجِسْمِ مُمْتَبِعُ الْقِيَامِ " " شَدِيدُ السُّكْرِ مِنْ غَيْرِ الْمُدَامِ

وَزَائِرَتِي كَأَنَّ بِهَا حَيَاءً " " فَلَيْسَ تَزُورُ إِلَّا فِي الظُّلَامِ

بَدَلْتُ لَهَا الْمَطَارِفَ وَالْحَشَايَا " " فَعَاقَبْتَهَا وَبَاتَتْ فِي عِظَامِي

يَصِيقُ الْجِلْدُ عَن نَفْسِي وَعَنْهَا " " فَتَوَسَّعَتْ بِأَنْوَاعِ السِّقَامِ

إِذَا مَا فَارَقْتَنِي عَسَلْتَنِي " " كَأَنَّ عَاكِفَانَ عَلَى حَرَامِ

كَأَنَّ الصُّبْحَ يَطْرُدُهَا فَتَجْرِي " " مَدَامِعُهَا بِأَرْبَعَةِ سِجَامِ

أَرَاقِبُ وَقْتَهَا مِنْ غَيْرِ شَوْقٍ " " مُرَاقِبَةُ الْمَشْوَقِ الْمُسْتَهَامِ

وَيَصْدُقُ وَعَدُّهَا وَالصِّدْقُ شَرٌّ " " إِذَا الْفَالِكُ فِي الْكُرْبِ الْعِظَامِ

أَبْنَتْ الذَّهْرَ عِنْدِي كُلُّ بِنْتٍ " " فَكَيْفَ وَصَلَتْ أَنْتِ مِنَ الزَّحَامِ

جَرَحَتْ مُجْرَحًا لَمْ يَبْقَ فِيهِ " " مَكَانٌ لِلسُّيُوفِ وَلَا السِّهَامِ

غالب الظن أنّ الحمى التي أصابت المتنبي كانت الحمى الصفراء؛ نظرًا إلى إحدائيات المكان والقارّة من جهة، ونظرًا إلى تصوير المتنبي أعراض هذه الحمى من جهة موازية. فمصر منطقة إفريقية فيها زخم سكاني، ويكثر فيها الذباب والبعوض. ونسوق التوصيف العام للحمى الصفراء كما دونتها منظمة الصحة العالمية: الحمى الصفراء Yellow fever مرض نزفي فيروسي حاد ينتقل عن طريق البعوض المُصاب بالعدوى. وتشير كلمة «الصفراء» في اسم المرض إلى اليرقان الذي يصيب بعض المرضى. وتتضمن أعراض الإصابة بالحمى الصفراء ارتفاع درجة الحرارة، والصداع، واليرقان، وآلم العضلات، والغثيان والتقيؤ، والإجهاد. وتظهر أعراض وخيمة على نسبة صغيرة من المرضى المصابين بالفيروس، ويموت نصفهم تقريباً خلال 7 إلى 10 أيام. ويتوطن الفيروس في المناطق المدارية بالقارة الأفريقية وأمريكا الوسطى والجنوبية. وتحدث أوبئة الحمى الصفراء الكبيرة عندما ينقل المصابون بالمرض الفيروس إلى مناطق مُكتنّزة بالسكان، ينتشر فيها البعوض بكثافة عالية، ولا يتمتع أكثر الناس فيها بالمناعة أو تقل مناعتهم بسبب عدم التطعيم. وفي هذه الحالات، ينقل البعوض الحامل للعدوى الفيروس من شخص إلى آخر.²

لقد أبدع المتنبي في تقديم تقرير طبي مفصل عن حالته الصحية عبر أبياته السابقة، وأحسن في توظيف لغته الشعرية الفذة لأجل فرز معطيات حمّاه على مستوى المشاعر الجسدية والروحانية التي تناوبت على إيلامه، لقد استطاع معاينة جسده معاينة سريرية، وكأنه طبيب متمرس يحسن سؤال مريضه، ومريضه على دراية فائقة وملمة بمرضه وبأبعاد تأثيراته الفيزيولوجية. فكان لسان حال المتنبي (اللسان الشعري) بدلاً موضوعياً عن طبيب محيط إحاطة كاملة بالداء؛ بمعنى آخر، يمكن القول إنّ القصيدة كانت بين أطراف ثلاثة، الشاكي/ المخاطب، والحمى الشكوى/ الخطاب، واللائمين أو المهجو أو المتلقين وهم يقومون مقام المخاطب (غرض القصيدة). والحالة المرضية (وباء الحمى) جاءت مؤظفةً في شعر المتنبي عبر القيمة الأسلوبية للأفعال المتكررة في القصيدة، مقابل انخفاض الصفات الاسمية (صالح، و: محسن، 2014: 20 وما بعدها)؛ وهذا دليل واضح على الحالة الحركية النشطة لأعراض الحمى وسط ضعف حركي أبداه الشاعر إزاءها، فالأفعال المنسوبة للحمى مثل: (تزرور، عافتها، وصلت، جرحت، فتوسعه...)، تعبر عن شدة الحدث (وباء الحمى) بقيمة انفعالية واضحة، تُظهر الشاعر في حال مستسلمة للأعراض الطارئة على جسده، فتكرار الأفعال قَدَم صورة شعرية/ طبية عن أثر الحمى في جسده، كما أسهم في منح القدرة على تشخيص نوع الوباء/ الحمى التي استوطنت جسده.

في الشعر العربي الحديث، نقرأ قصيدة نازك الملائكة عن وباء الكوليرا، وفيها وظفت الشاعرة الراحلة مشاهد حية عاصرتها حين ضرب هذا الوباء مصر، واستطاعت أن تسمح ببياناً أهوال الموت المخيمة على أهل مصر عبر لغة شعرية تاريخية، اختارت لها نمط قصيدة الشعر الحر. صوّرت نازك في قصيدة الكوليرا مشاعرها وأحاسيسها نحو مصر حين داهمها وباء الكوليرا عام 1947، ويُظنّ أنّ العدوى انتقلت إلى مصر من الجنود الإنجليز العائدين من الهند إلى مصر في الفترة التي كانت فيها مصر مستعمرة بريطانية. ورصدت الصورة السمعية الكامنة في صورة بصرية؛ إذ حفرت أصوات وقع أرجل الخيل وعجلات العربات التي تنقل قتلى الكوليرا، حفرت في ذاكرتها السمعية صوت الموت، وكانت أول مرة تسمع فيها صوت الموت. تقول الشاعرة (نازك الملائكة، من دون تاريخ: (42-37):

2 (موقع منظمة الصحة العالمية: الحمى الصفراء Yellow fever، www.who.int/ar/news-room/fact-sheets/detail/yellow-fever، تاريخ الدخول: 30.05.2020، 20:25).

سكن الليلُ
أصغ إلى وَفَعِ صَدَى الأَثَاثِ
في عُمُقِ الظلمة، تحت الصمتِ على الأمواتِ
صَرَخَاتٌ تعلو تضطربُ
حزنٌ يتدفقُ يلتهبُ
يتعثرُ فيه صدَى الآهَاتِ
في كل فؤادٍ غليانُ
في الكوخِ الساكنِ أحزانُ
في كل مكانٍ روحٌ تصرخُ في الظُّلُمَاتِ
في كلِّ مكانٍ يبكي صوتُ
هذا ما قد مرَّقَهُ الموتُ
الموتُ الموتُ الموتُ

هذه الأسطر الشعرية المنثورة خليط من مشاعر الحزن والألم الذي قضّ مضاجع أهل مصر بسبب فاجعة جائحة الكوليرا، فالموت يملأ المكان ولا صورة سواه؛ ولذلك لا غرابة نجدها في تعمد الشاعرة، مرغمةً، على تكرار كلمة الموت في المقطع الشعري السابق؛ لتعبر عن سطوة الموت أمام ضعف الحياة، فمرض الكوليرا غدا آلة للموت، ومصنعاً للألم، و منبعاً للآنين. الشاعرة في قصيدتها تحاكي صور المرض وآثاره وتنقلها بنزعة تاريخية ممزوجة بروح الاستسلام والذهول، فتقول:

في صمتِ الفجرِ أصبحُ انظرُ ركبَ الباكين
عشرة أمواتٍ عشرونا
لا تُحصِ أصبحُ للباكيننا
اسمع صوتَ الطُّفلِ المسكين
موتى موتى ضاع العدوُ
موتى موتى لم يبقَ عدوُ

الناس غدوا أرقامًا لا أسماء، وصار الإحصاء يُعنى بالأرقام الميتة والأرقام المصابة بالعدوى، والأرقام السليمة المعافاة الباقية على قيد الحياة ولو إلى حين. هاجس الموت يخيم على الجميع، شبح الخوف من العدوى قتل الروح قبل أن يقتلها الوباء، الذي لا يفرق بين صغير وكبير. مات الغدُ في عيون مترقبيه، وصاروا أسرى الحاضر حاضر الكوليرا.

وتنتهي القصيدة بالمقطع الشعري النثري الآتي:

يا شبحَ الهَيْضَةِ ما أبقيتُ
لا شيء سوى أحزانِ الموتِ
الموتُ الموتُ الموتُ
يا مصرُ شعوري مرَّقَهُ ما فعلَ الموتُ

الموت، ولا شيء سوى الموت، اسواد المكان، وتوقف الزمن عند عتبات الموت، ونازك الملائكة يعترضها الألم على ما آلت إليه مصر وهي بين براثن الكوليرا، تنشد الخلاص لأهلها ولكن هيهات لها والوباء أقوى من أن يُواجه بلغة الطبِّ وقول الشعر دون ترجمته عملياً بممارسات وقائية علاجية. لقد أشارت الشاعرة إلى قسوة نتائج وباء الكوليرا في بلد فقير، ضعيفة هي بنيته الصحية، مترهل النظام الوقائي فيه؛ وهو ما يشكل بيئة مثالية لإقامة البكتريا المسؤولة عن هذا الوباء حسب تعريف منظمة الصحة العالمية له: الكوليرا عدوى حادة تسبب الإسهال وتنجم عن تناول الأطعمة أو شرب المياه الملوثة بضمات بكتيريا الكوليرا، وهي ما زالت تشكل تهديداً عالمياً للصحة العمومية ومؤشراً على انعدام المساواة

وانعدام التنمية الاجتماعية. وتشير تقديرات الباحثين إلى وقوع عدد يتراوح تقريباً بين 1.3 و4.0 مليون حالة إصابة بالكوليرا سنوياً، وتشير أيضاً إلى تسبب الكوليرا في وفيات يتراوح عددها بين 21 000 و143 000 وفاة بأحاء العالم أجمع. الكوليرا مرض شديد الفوعة إلى أقصى حد، ويمكن أن يتسبب في الإصابة بإسهال مائي حاد، وهو يستغرق فترة تتراوح بين 12 ساعة و5 أيام لكي تظهر أعراضه على الشخص عقب تناوله أطعمة ملوثة أو شربه مياه ملوثة، وتؤثر الكوليرا على كل من الأطفال والبالغين، وبمقدورها أن تؤدي بحياتهم في غضون ساعات إن لم تُعالج. ولا تظهر أعراض الإصابة بعدوى ضمات بكتيريا الكوليرا على معظم المصابين بها، رغم وجود البكتيريا في برازهم لمدة تتراوح بين يوم واحد وعشرة أيام عقب الإصابة بعدواها، وبهذا تُطلق عائدة إلى البيئة في دورة ارتجاعية مسببة إعادة تفشي عدوى وباء الكوليرا مرة ثانية. وقد نوهت منظمة الصحة العالمية إلى الخطورة الكامنة في عدم ظهور الأعراض لأيام على الرغم من بقاء جرثومة الكوليرا لأيام في أمعاء المصابين بها؛ وخلال هذه الفترة تزيد نسبة العدوى بين الناس دون أن يشعروا إلى حين ظهور علامات الوباء.³

عكستِ الشاعرة في قصيدتها تهاك الأنظمة الصحية الرعائية لبلد يرزخ تحت حكم استعماري غربي، أهمل صحة الشعب الفقير الجائع، تقاعس عن ملزمة عدوى وباء الكوليرا الذي لا يحتاج سوى ساعات ليفتك بأرواح البشر بغض النظر عن أعمارهم، وتقرير منظمة الصحة عن هذا الوباء بدى واضحاً في قصيدة نازك الملائكة؛ فنتائج هذا الوباء كما بينتها الشاعرة تعود إلى ضعف الأجهزة المناعية لأجساد أهل مصر التي عجزت عن صدّ بكتيريا الكوليرا والتي لا تظهر أعراضها إلا بعد أيام، فتبقى أجسادهم مصدر عدوى قوي للأجساد السليمة إلى أن تفتك بالجميع.

بالانتقال إلى صور الأوبئة في الأدب الغربي، نقرأ نماذج روائية، وشعرية، ومسرحية مختلفة تحدّثت عن أوبئة مختلفة ضربت مجتمعات معينة في أزمنة مختلفة، تطلّعون بعضها على الدور الذي تحمّله الأديب في مواجهة وباء ظهر في عصره، وبعضها الآخر يطلّعون على الواجب الاجتماعي والإنساني للأديب في التعامل مع الوباء، فنقف على الآليات والكيفيات التي انتهجها هؤلاء الأدباء في أداء مهامهم الإنسانية- قبل مهامهم الأدبية- في التكاتف الاجتماعي مع قطاعات حيوية أخرى للحيلولة دون تفشي الوباء أو زيادة أعداد وفياته، وللحدّ من انتشار عدواه عبر نتاجات أدبية توعوية تنقل للناس مفاهيم طبية علمية عن نوعية الوباء الذي يواجهونه، ويشرحون لهم سبل الوقاية الممكنة.

في كتاب "الموت الأسود" للمؤرخ الأوربي جوزيف بيرن Joseph P. Byrne يعرض "بيرن" توثيقات تاريخية أرشيفية لأوبئة وأمراض ظهرت عبر التاريخ ويفرزها زمنياً، وي طرح وقائع معيشة من قصص حياتية واقعية تعكس الواقع الصحي المازوم الذي عاشته جماعات بشرية في فترات زمنية معينة، وهو يركز بشكل رئيس على الطاعون الذي اجتاح أوروبا بين سنتي 1348 و1722م، إذ يشرح تبعيات تفشيته في المجتمعات التي أصابها. كتابه هذا يدخل ضمن نطاق العمل التاريخي/ الأرشيفي، فقد جاء عنوان الكتاب (الموت الأسود) للإشارة إلى مرض الطاعون الذي ضرب العالم الإسلامي والمسيحي على مدى ثلاثة قرون. وأشار "بيرن" إلى الخريطة الفصلية للأوبئة كوباء الطاعون، فهي غالباً ما تبدأ بالظهور في الربيع، وتشتد في الصيف، وتنحسر في الخريف والشتاء، وربما تعاود الظهور في الربيع القادم، وهي تفرض الحصار على السكان عدة سنين في كل مرة.

3 (تقرير مجلة منظمة الصحة العالمية عن وباء الكوليرا Cholera: المجلد: 88، مارس/ آذار، 2010، ص:161-240، <https://www.who.int/topics/cholera/about/ar> ، تاريخ الدخول: 30.05.2020).

يستشهد الكاتب في موضع من مواضع كتابه بمقطع من مسرحية وليام شكسبير (هاملت) يقول فيه: " آلاف الصدمات الطبيعية التي تصيب الجسد". فتأمل في هذا المقطع ليخلص إلى أن شكسبير كان يقصد مرض الطاعون بلا أدنى شك. ففي أثناء كتابة المسرحية الشهيرة هذه بين عامي 1599 و 1602م، كانت العاصمة لندن موبوءة بداء التعرّق الإنجليزي، ولم يكن قد مضى على وفاة ابنه " هَمْنْت" بمرض الطاعون إلا بضع سنين. وكان شكسبير على دراية تاريخية جيدة بالأوقات العصيبة التي وجّه فيها المرض ضربة شديدة (صدمة) حصدت أرواح ملايين البشر. ولهذا ورد مصطلح الصدمة للتعبير عن مرض (Plague طاعون)، وقد ورد في تقرير منظمة الصحة العالمية عن وباء (الطاعون Plangere): هو مرض معد تسببه بكتيريا حيوانية المنشأ تدعى اليرسنية الطاعونية وتوجد عادة لدى صغار الثدييات والبراغيث المعتمدة عليها. وينتقل هذا المرض بين الحيوانات عن طريق البراغيث المعتمدة عليها. ويمكن أن يكون الطاعون مرضاً وخيماً جداً لدى الإنسان، ولا سيما عندما يتخذ شكل طاعون إنتان الدم (عدوى تصيب جهاز الدورة الدموية بسبب دوران بكتيريا المرض في مجرى الدم) والطاعون الرئوي الذي يتراوح معدل الإماتة في حالاته بين 30 و100% إن تُرك من دون علاج. ويكون الطاعون في شكله الرئوي مميتاً على الدوام ما لم يُعالج في وقت مبكر ويكون معدياً بوجه خاص ويمكن أن يسبب أوبئة وخيمة بانتقاله من شخص إلى آخر عن طريق الرذاذ المنتشر في الهواء. وتسبب الطاعون تاريخياً في اندلاع جوائح واسعة النطاق أسفرت عن ارتفاع معدلات الوفيات، وكان معروفاً باسم "الموت الأسود" خلال القرن الرابع عشر بعد أن حصد أرواح أكثر من 50 مليون شخص في أوروبا. أما اليوم فإن الطاعون مرض يسهل علاجه بواسطة المضادات الحيوية واتخاذ التحوطات القياسية للوقاية من الإصابة بعدواه.

الذي يُعدّ جائحة أمام بعض مصطلحات الأمراض أو الأوبئة التي لم ترتق لمرتبة جائحة بحكم انتشارها المحدود ضمن منطقة جغرافية محدودة تضم جماعات بشرية قليلة ولفترة زمنية معينة، مقارنة مع جائحة الطاعون الذي ينتشر لمناطق جغرافية أوسع ويمتد لعقود وعقود أو حتى قرون (بيرن، 2014: 14-15).

يرى مؤلف هذا الكتاب أنّ وباء الطاعون حفّز على نشر أنواع معينة من الأدب كانت خلاصة نصائح الأطباء، واستعرض في كتابه مجموعة من النتاجات الأدبية لأعلام اجتماعية تحنلّ مراتب وظيفية مختلفة في مجتمعها آنذاك، حاول من خلالها طرح فكرة توثيقية عن وباء الطاعون في فترة مؤطرة بزمان ومكان معينين. فقد ألف بعض رجال الدّين كتباً وخطبة توعوية هي خلاصة إرشادات الأطباء وتوجيهاتهم للحبلولة دون تقافم الأمراض والأوبئة، كما دعوا فيها إلى وجوب التحلي بتعاليم المسيحية الداعية إلى الفضيلة والاسنقامة، فمثلاً، ألف روجر فنتون Roger Fenton كتاب (عطر مضاد للطاعون الكريه Perfume A against the pastilence) بناه على آية سفر العدد التوراتي. وكتب نيكولاس باوند Nehcolas Bownd كتاب (أدوية الطاعون. Medicinse for Plague)، وفي مجال الأدب كتب الشاعر البريطاني وليام موغنز (William Muggins) قصيدته " لندن في رداء الحداد"، ونصح فيها قادة العاصمة قائلاً:

أدوا هذه الأمور يا قادة مدينة لندن
عاقبوا الرذيلة الفاحشة، لتطرح وتنمو الفضيلة
عندئذ يتحول غضب الربّ العادل إلى رأفة
واعلموا أنه يعيد لأبنائه ثانية
صحتهم السابقة التي وهبها لهم
الطاعون والوباء واسطة للابتلاء
وبمشيئته المقدسة ينهيه أو يرسله.

يعرض "موغينز" عبر الاقتباس الشعري السابق واقع تفشي الطاعون واستفحاله بين الناس، ويراه غضبًا نازلاً من الله؛ عقابًا على ذبوع الرذائل والفواحش بين الناس بعد أن ماتت القيم والفضائل. ويرهن زوال الوباء هذا برجوع الناس إلى هديها، والتنطّيب باستقامة المسيحية التي تكفل- على حدّ زعمه- عودة رحمة الربّ ورافته. ولكنه لا يراهن على وعي الناس كثيرًا، ولا يثق بصدق توجههم وتضرعهم إلى الربّ- إن حصل-؛ فقد أشار في الجملة الأخيرة إلى أن الابتلاء الرباني قد يزول وقد يُرسل مرة أخرى إن عاود الناس طرق مسالك المعصية (بيرن، 2014: 335-336).

ويرى الكاتب أنّ الطاعون أسهم في إبقاء المسارح خارج مدينة لندن ومحصورة بالمناطق البعيدة، وحظرت العروض في لندن سنة 1569 وسنة 1572. وتعدّ ملهارة بن جونسون Ben Jonson الموسومة بـ (السيمائي The Alchemist)، والتي كتبت سنة 1610، تُعدّ المسرحية الوحيدة التي تعتمد اعتمادًا صريحًا على استخدام مدينة حلّ بها الطاعون مكانًا لها في العصر الإليزابيثي. وتتكشف حبكة المسرحية في لندن التي جُردت من طبقتها المالكة بسبب الطاعون. نقرأ الاقتباس الآتي المأخوذ من مشهد من مشاهدنا :

اشتدّ المرض، فخاف السيد وهجر

منزله في المدينة وترك فيه خادمًا واحدًا

لقد حرص بن جونسون على توظيف الفن المسرحي في مواكبة مجتمع مدينة لندن الموبوء بالطاعون، وحاكى المكان الموبوء في مسرحيته مشيرًا إلى الخوف المسيطر على الناس الذي دفعهم إلى الهروب التماسًا للنجاة من العدوى، فقد فطن إلى عجز أهل لندن أمامها، وضعف الإمكانات الطبيعية والعلاجية والوقائية لهذه المدينة؛ ممّا أرغم الجميع على الهرب، وتحاشي أصحاب العدوى، وعزل أنفسهم في أمكنة بعيدة أكثر أمانًا (بيرن، 2014: 341-342-343).

في الفن الروائي، يمكن لنا أن نقرأ في رواية " الحب في زمن الكوليرا" للروائي الكولومبي جابرييل غارسيا ماركيز Gabriel García Márquez (1927-2014)، التي صدرت سنة 1985. تحكي هذه الرواية قصة حبّ معقدة بين رجل اسمه "فلورينتينو أريثا" وامرأة تُدعى "فيرمينا داتا"، قصة حبهما قديمة منذ المراهقة، واستمرت إلى ما بعد بلوغهما السبعين. تحكي الرواية، التي جرت أحداثها في نهاية القرن التاسع عشر، مجموعة من التغيرات الاجتماعية والسياسية والنفسية، وتسرد الحرب الأهلية التي دارت في منطقة الكاريبي ونهر ماجدولينا في قالب روائي شائق، تقاطعت فيه لوعة الحبّ مع لعنة الحرب مقرونة بجائحة وباء الكوليرا.

يبيد الروائي ضمن سرديات الرواية قلق الطبيب "خوفينال" حيال الوضع الصحي المزري في سوق المدينة العام، فوباء الكوليرا كان قد تأتى من مجموعة عوامل بشرية بامتياز لخصها الكاتب بكلمات قلقة يشوبها الخوف المبطن من القادم على لسان الطبيب، فيقول:

"...وكلفه من تلوث المياه، كان الدكتور خوفينال أوربينو قلقًا كذلك للحالة الصحية في السوق العام، ذلك الامتداد الفسيح مقابل خليج لاس إنماس، حيث ترسو سفن جزر الأنتيل الشراعية، والذي وصفه أحد الرحّالة الشهيرين بأنه واحد من أكثر الأسواق غنى وتنوعًا في العالم. وقد كان غنيًا وافرًا وصاحبًا حقًا، ولكنه ربما كذلك أكثر الأسواق مدعاة للقلق. كان يقوم فوق مزبلته ذاتها، تحت رحمة أهواء البحر المرتفع، حيث تجشّوات الخليج تعيد إلى اليابسة نفايات المجاري. وكانت ترمى هناك فضلات المسلخ المجاور من رؤوس مقطوعة، وأحشاء منعفنة، وروث الحيوانات الطافي بهدوء تحت الشمس في مستنقع من الدماء. وتأتي طيور الرخمة لتتنازع تلك الفضلات مع الجرذان والكلاب في ازدحان دائم وسط الغزلان وديوك سوتافينتو المخصية والمعلقة على أفاريز العنابر، وخضروات أرخونا

الربيعية فوق حصر على الأرض. وكان الدكتور أوربينو يريد جعل المكان صحياً بنقل المسلخ إلى مكان آخر، وتشبيد سوق جديد مسقوف بقباب من زجاج ملون كذلك السوق الذي رآه في برشلونة، حيث البضائع والمون زاهية ونظيفة حتى إن أكلها يثير الحسرة. ولكن هذا جعل أكثر أصدقائه مجاملة بضيقون ذرعاً بأحلامه الخيالية. فهم يقضون حياتهم متغنين بأصلمهم المجيد، وبمزايا المدينة التاريخية، وقيمة آثارها الدينية، وبطولتها وجمالها، لكنهم لا يرون سوس السنين الذي ينخرها. أما الدكتور أوربينو بالمقابل، الذي يكن لها حباً عظيماً يجعله يراها بعيني الحقيقة، فكان يقول:

كم هي نبيلة هذه المدينة التي ما فتننا نحاول القضاء عليها منذ أربعمئة سنة، ولم نتوصل إلى ذلك بعد.

ومع ذلك فقد كانوا على وشك القضاء عليها. فوباء الكوليرا الذي سقطت أولى ضحاياه في مستنقعات السوق تسبب خلال أحد عشر أسبوعاً بأعلى نسبة وفيات في تاريخنا... في الأسبوعين الأولين للكوليرا فاضت المقبرة ولم يكن هناك من مكان للدفن في الكنائس...ولقد اختلط هواء الكندرائية بأبخرة سراديب الدفن غير محكمة الإغلاق، ممّا اضطرهم إلى عدم فتح أبواب الكندرائية إلا بعد ثلاث سنوات... مذ أذيع بلاغ الكوليرا، بدأ حصن الحامية المحلية بإطلاق قذيفة مدفع كل ربع ساعة، في الليل والنهار، إيماناً بالخرافة الحضارية القائلة إن البارود يظهر الجوّ. ولقد كانت الكوليرا أشدّ فتكاً بين السكّان الزنوج، لأنهم الأكثر عدداً وفقراً، ولكنها في الحقيقة لم تكن تأخذ اللون أو الأصل بعين الاعتبار. وتوقفت فجأة كما بدأت دون أن يُعرف عدد ضحاياها...عندما اكتشف والد أوربينو في نفسه الاختلالات التي لا شفاء منها، والتي عاينها ورق لها في الآخرين، لم يحاول حتى مجرد خوض معركة لا طائل منها، وإنما ابتعد عن الجميع كي لا ينقل العدوى إلى أحد" (ماركيز، 1991: 103-104-105).

نقرأ في الاقتباس السابق تداعيات وباء الكوليرا عبر سرد تشريحي للبنية التحتية الموبوءة التي أطلعنا عليها الطبيب أوربينو، ويعزوها إلى جرائم الإنسان بحق الطبيعة، وبحق الإنسان الآخر الباحث عن الأمن الصحي. يصور لنا الطبيب تخبط المجتمع وهو في بدايات مواجهته غير المتكافئة مع الكوليرا، فلجأ للخرافات، وبحث عن تعاويذ دينية، وحاول تقديم القربان؛ لأجل الخلاص، ولكن كانت الكوليرا أقوى بعد أن فطن الجميع إلى مدى ضعفهم في مواجهة عدواها. يمكن لنا أن نقرأ أهمية هذا النص الروائي من منظور علاقة المعنى اللفظي بأمور أخرى مثل: الوضع أو الموقف الشخصي الخاص والمعتقدات السائدة واستجابات القارئ الفرد، أو من منظور علاقة النص بالبيئة الثقافية السائدة في حقبة القارئ الخاصة، أو بمجموعة مفاهيم وقيم معينة. فالمعنى اللفظي للنص يقبل التحديد، بينما تبقى أهمية الطرح المضموني في حالة تغير مستمر ولا تقبل التحديد؛ وهو ما يجعل النص حياً ومستحوذاً على اهتمام مختلف القراء في مختلف العصور(لرولي، و: البازعي، 2002: 91). لقد وظّف صاحب الرواية تقنية سردية تُعرف بتقنية المعيار التفصيلي Scale، وهي "المقدار النسبي للتفصيلات التي تُستخدَم لتقديم مجموعة معينة من الوقائع والمواقف، طول السرد أو في جزء محدد منه بالنسبة للمواقف والوقائع المروية (برنس، 2003: 203). فقد أحسن الكاتب توظيف تقنية التكتيف السردى لمشاهد روائية دون غيرها، كما في مشهد وباء الكوليرا وتبعياته، وسخر حذاقته الإبداعية في الفن السردى لأجل الإحاطة الموضوعية بالوباء القاتل، فكانت مادته الأدبية صورة فوتوغرافية واقعية للمشهد الحي المعاش، بل هي صورة طبق الأصل عن ثقافات الجهل والتخلف المعشعشة في ذهنية مجتمعه آنذاك. في مواجهة الكوليرا، حيث وظّف الكاتب الاقتباس السابق لكي يظهر المسافة الرجعية التي تفصل بين تقدم عدوى الكوليرا وحصادها أرواح الآلاف، وبين التخلف الفكري لدى عامة الشعب في مواجهتها. فالكاتب يصور الوعي الطبي المنشود في فكر الطبيب أوربينو، والتي

هي مفقودة في عقلية الشعب؛ مما سمح للوباء بالتفشي بوتيرة تسارعية مطردة وجهل الشعب.

وفي المحصلة، ما انفكت الأوبئة تحصد أرواح الملايين من البشر على مدى ستة قرون، فالجدري، والإنفلونزا، والحصبة، والتيفوس، والملاريا، والجذام، والكوليرا، والطاعون ما هي إلا أوبئة كانت موجودة في بلاد الهند والصين منذ عهود ضاربة في القدم، ولكنها انتقلت إلى أماكن أخرى من العالم؛ لتصيب شعوباً في أصقاع بعيدة عن المنشأ الأم لها. وكان لحركات التجارة، والحروب، وحركات انتقال عبيد إفريقيا، والغزو الاستعماري لإفريقيا والأمريكتين اليد الطولى في وصول الأوبئة إلى مناطق بعيدة جغرافياً عن موطن الوباء وفق ما أوضح ماكيز في روايته في إشارته إلى دور التجارة البحرية في نقل الأوبئة، ومثل ذلك أيضاً عندما هاجم الطاعون أوروبا كما هاجم مصر، ومعاناة الهند من الكوليرا كمرض متوطن كما عانت إنجلترا منه كوباء، وعانت الصين من الجدري الذي انتقل إلى أوروبا والأمريكتين، وعانت إفريقيا جنوب الصحراء من مرضي الملاريا والحمى الصفراء اللذين حصدا أرواح الملايين من الشعوب الأصلية في الأمريكتين. الوباء ما كان ليميز بين الأعراق، ولا يفرق بين المجتمعات، ولا يعرف المسافات، ولا يولي أهمية لاعتبارات الزمن من حيث مجتمعات قديمة وحديثة، ولكن نمط الاستجابة اختلف بين الأزمنة الفارقة بين مجتمعات حديثة- أوروبا بخاصة- ومجتمعات قديمة كالهند والصين ومصر (واتس، 2010: 23).

بالانتقال إلى رواية "الطاعون" للروائي الفرنسي ألبير كامو Albert Camus (1913- 1960)، نقرأ نتاجاً روائياً بمنزلة تأريخ أو توثيق حقايق عن وباء الطاعون. هي رواية تدور أحداثها في مدينة وهران الجزائرية في أربعينيات القرن الماضي، عندما كانت الجزائر تحت وصاية المستعمر الفرنسي. يتخيل الكاتب الفرنسي كامو المدينة معزولة ومنقطعة تماماً عن العالم الخارجي خشية من العدوى، ويصور الكاتب الخوف العام المسيطر على مخيلة الفرد الذي يبالغ في ممارسات العزل والانعزال عن الآخرين خوفاً من الإصابة بالوباء القاتل. ففي أحد مشاهد الرواية نقرأ قوله:

" في البدء، كان إغلاق المدينة يحتجز في الفنادق المسافرين الذين مُنعوا من مغادرة البلدة، ولكن كثيرين منهم، إذا رأوا الوباء يتفاقم، غدوا يؤثرون السكنى لدى أصدقاء لهم شيئاً فشيئاً. ومنذ ذلك الحين خلت الفنادق للأسباب نفسها التي امتلأت بها." (كامو، 1981: 116).

ونقرأ في مشهد آخر كمية الخوف الذي توجسه أفراد المجتمع وهم يحولون مرافق المدينة مراكز حجر صحي:

" وكان ريو ورامبير قد نظّما المحجر الصحي بدقة وحزم بعد أن كان مجرد أمر شكلي. وقد أصراً بصورة خاصة على أن يُعزل أفراد أسرة واحدة أحدهم عن الآخر، حتى إذا أصيب أحد أفراد الأسرة دون أن يعرف، امتنع سائر الأفراد على العدوى... وقد تمكنت السيدة أوتون وابنتها الصغيرة من النزول في فندق المحجر الذي كان يديره رامبير. ولكن لم يكن لقاضي التحقيق مكان إلا في معسكر العزل الذي كانت الولاية تعدّه آنذاك في الملعب البلدي بواسطة خيمات استعارتها من دائرة الطرق العمومية. أما الصبي فقد نُقل إلى المستشفى المساعد الذي أقيم في قاعة مدرسة قديمة نصبت فيها عشرة أسرة." (كامو، 1981: 209-210).

إنّ عدسة الكاميرا السردية كانت موجهة صوب تعاطف العدوى بين الناس، فصوّرت لنا الروائي عبر كاميرته المتجولة لقطات ذات بؤرة تصويرية مركزة عنّت بما يعد مرحلة تفشي الوباء، بينما صاحب رواية " الحبّ في زمن الكوليرا" كان أكثر تركيز على مشاهد ما قبل كارثة التفشي وعلى أسباب انتشار عدوى الكوليرا، فقد ركّز على الأسباب على حساب

النتائج، وهذا لا يعني أنه غفل عن النتائج لصالح الأسباب. إذًا، يطلعنا صاحب رواية الطاعون على طرائق مواجهة الوباء بوعي جماهيري أعلى من الوعي الذي قابلناه في رواية " الحَبِّ في زمن الكوليرا"؛ فعناية المجتمع بتدابير الحجر الصحي، وإبعاد المصابين عن المدى الفعّال للاحتكاك المعدي مع الآخرين، وغيرها من التدابير أظهرها لنا كامو بلقظات درامية تسارع متوازية مع تسارع مشاعر الخوف والهلع لدى الناس، وتسارع وتيرة العمل الطبي لاحتواء الوباء. فالطاعون، وفق تصوير كامو، خرج عن سيطرة مؤسسات المجتمع؛ لسرعة انتشار عدواه. فكان الحلّ بحجر المصابين، وتجهيز أمكنة ملائمة لعزلهم، فهو قابل للانتشار مع الهواء كما قال ابن خلدون (ت. 808 هـ) في مُقَدِّمَتِهِ، فقد عانى هذا الفيلسوف من وباء الطاعون، وكان قبل ذلك قد نال من والديه وشيوخه، وقد أرجع ابن خلدون هذا المرض إلى فساد الهواء كسبب رئيس أول، وعزاه إلى كثرة العمران الذي هو سبب لظهور العفن والرطوبات الفاسدة؛ ممّا يفسد الهواء، وبفساد الهواء يقع المرض في الرئة. فأمرض الطاعون وما يشبهها مخصوصة بالرئة وفق رؤية ابن خلدون التشخيصية، وهو يربط درجة فساد الهواء بدرجة المرض، فالفساد القوي يُكثر الحُمَيَات في الأمزجة فتمرض الأبدان وتهلك. (ابن خلدون، 2004: 243/1 وما بعدها).

وفي المُؤَلَّف الموسوم بعنوان " أمراض الحيوانات المعديّة وجائحة الوباء التالية بين البشر" لصاحبه الكاتب العلمي والمؤرخ الأمريكي المعاصر " ديفيد كوامن"، يعرض المشاكل العلمية والطبية بأسلوب رشيق، ليتحدث عنها في صيغة رواية مثيرة أو قصة بوليسية يصوغها بوضوح وأناقة، ويهدف من هذا العمل التحقيق بشأن الجراثيم المرضية التي تقيض عدواها من الجنس الحيواني المضيف لها لتصل إلى الجنس البشري وتتخذ من جسده بيئة مثالية للكائن، فتصيبه أمراض جرثومية وبائية معدية قد تشكل تهديدًا لجنسه وتندرج بنفاد أفرادها. و"كوامن" يفرق بين التوصيفات الطبية للأمراض؛ فأحيانًا تصدر كوباء، وأحيانًا تكون في شكل جائحة تغزو جهات العالم الأربع، كما حدث في جائحة طاعون القرون الوسطى، وأنفلونزا ما بعد الحرب العالمية الأولى، وجائحة وباء الإيبز التي لم تغادر العالم إلى الآن. ويحاول الكاتب عبر مؤلفه هذا أن يطرح مشكلة توصل الإنسان إلى وسائل ناجحة تحدّ من تفشي مثل هذه الأمراض الجائحة وانبثاقها بعد خروجها عن سيطرة الزمان والمكان الاحتياطات الأمنية والطبية والوقائية. يعرض كوامن قصص أسفاره على امتداد المعمورة لمدة خمس سنوات مع علماء البحث الميداني من جماعات اختصاصات العلوم الطبية والمناعية والنباتية والحيوية والبيولوجية وغيرها، باحثين عن مصادر الوباء وراء القروء في غابات الكونغو، والخفافيش في كهوفها في بلاد شرق آسيا، راصدين أمراض الماشية في مزارع الألبان في هولندا المعروفة باسم: Bovine Spongiform Encephalopathy اختصارًا BES، منقّصين عن مزارع تربية الجردان لأكلها في جنوب الصين. ويقدم كوامن لقارنه شهادات حيّة لمرضى قابلهم ممّن نجوا بحياتهم بعد مصارعهم للأمراض وبائية جائحة ضربت بلادهم، كما كان يحرص على لقاء أقارب المرضى ممّن تُوفّوا جزاء أوبئة خطيرة دكّت نظام حياتهم البيولوجي، مثل فيروس إنفلونزا الطيور في الصين (H5N1)، ومرض الجمره (Anthrax) الذي يصيب الماشية والإنسان، وحمى الإيبولا النزفية في أفريقيا (Ebola Virus Disease) اختصارًا EVD، ومرض الهندرا (Scleroderma) في أستراليا؛ وهو مرض جهازى ذاتي المناعة مزمن، يؤدي إلى تليّف الجلد أو تصلبه، وحدث تغيرات في الأوعية الدموية. هذه الأوبئة والأمراض يعرضها الكاتب في كتابه القصصي على شكل مادة علمية تاريخية، تشكل ألغازًا محيرة، بعضها خلّ وبعضها الآخر لم يُحلّ؛ فبقي مستعصيًا على جهود أهل الاختصاص، ولتبقى معاناة ضحايا هذه الأوبئة من البشر باقية، يصورها كوامن كدراما حزينة.

هذا الكتاب يشرح الأمثلة والوقائع المتعلقة بهذه الأوبئة الجائحة، وينهض بها كي يشرّحها مخبرياً وبيولوجياً، ومن خلال الأمثلة القديمة والمعاصرة يقدم كوامن تصوّرات أهل العلم عن الأبعاد التفهيمية للوباء وطرائق علاجها وتوقّيها. وقد قسّم فصول كتابه على خمس قصص موسومة بالعناوين الآتية:

حصان شاحب (ص13)، ثلاث عشرة غوريلا (ص57)، كل شيء يأتي من مكان ما (ص139)، وجبة عشاء في مزرعة الجردان (ص181)، الأيل والبيغاء، والصبي في البيت المجاور (ص229).

وختم كتابه بفصل خاص يضم مصطلحات طبية مع شروحاتها لأسماء كثير من الأوبئة والجائحات والحيوانات والطيور ورموزها الطبية (ينظر: كوامن، 2014: 9-46-74). ويحمل كوامن الإنسان النصيب الأكبر من أسباب حدوث الوباء وظهوره ونقشيه؛ لأن الإنسان يضرب بيئته ويؤذي الطبيعة الأم. باختصار؛ كتاب الفيض يرفد أبحاث العلماء والباحثين في تقديم المادة العلمية من مصدرها مدعومة بنماذج وحقائق واقعية حاصلة، وهذا يسهم -من قريب أو بعيد- في إطلاق جرس الإنذار المبكر لأي هجوم محتمل للفيروسات الوبائية على البشر، كما يساعد في تقديم الإجراءات اللازمة لتفاديها، مع السعي إلى تجنبها قبل وقوعها.

الخلاصة

ما كان الأب لينتخلى عن وظيفته الاجتماعية في محاكاة الواقع، ومعالجة قضاياها على مختلف الأصعدة، فالواقع عهدة لدى الأدباء؛ يُعملون فيه أقلامهم توصيفاً، ونقلاً، وتسجيلاً، وتصويراً فوتوغرافياً، وأرشفةً، وتاريخاً؛ فينقلون القراء إلى قلب الحدث مميّطين اللثام عن حقائق ووقائع ما كانت لتتكشف لنا لولا نتاجاتهم الأدبية. ومع مرور البشرية عبر عصور مختلفة بأزمات وبائية تناوبت على الفتك بأرواح الملايين، وبعثرة أنظمة البشر، وتغيير سياسات بعض المجتمعات طبيياً وثقافياً واجتماعياً...، كان الأدب مواكباً جيداً لهذه الأوبئة، فعكف على عكسها ضمن فنونه المتنوعة؛ شعراً، ونثراً، وروايةً، ومسرحاً، وتاريخاً... إلخ. لقد أظهرت هذه الدراسة نماذج أدبية مختلفة تناول أصحابها موضوع الأوبئة بنزعة تسجيالية، وثقت تفاصيل حيوية مهمة عاشها أناسٌ ضربتهم أنواع مختلفة من الأمراض الوبائية، فعكسوا في هذه النماذج أسباب الوباء، وأعراضه، وآثاره، وسبل الوقاية منه، وصوّروا أحوال الناس في مواجهة هذا الوباء. ولم يغيب عن هؤلاء الأدباء أن يؤدوا دورهم الاجتماعي؛ فكانوا يولون مطلق عنايتهم الأدبية للدور التوعوي للواقع على عاتقهم في تنبيه الناس إلى ضرورة التقيد بالقرارات الطبية والمؤسسية التي تفرضها سلطات المجتمع عليهم، كما كانوا يهتمون بتقديم صورة تشريحية فيزيولوجية للوباء وآثاره على أجساد المصابين به؛ للتحذير منه. والدور الأكبر الذي مارسه في أعمالهم انصب على تقديم النصح والإرشاد للناس في نطاق الإسهام في منع انتشار عدوى الوباء، والتشجيع على تقوية حسن المبادرة الذاتية الفردية والجماعية إزاء سياسة الانصياع لتدابير الحجر الصحي. ومن جهة أخرى قّمت الدراسة نماذج لأدباء عاشوا تجربة الوباء في أجسادهم، أو عاشوها من خلال تجارب غيرهم، فامتزج الشعور الوجداني بالشعور الاجتماعي، كما هو الحال عند المتنبي، ونازك الملائكة، وشكسبير وغيرهم ممن مرّت الدراسة على توثيقاتهم الأدبية لأوبئة من مثل: الحمى، والكوليرا، والطاعون.

وقد خلصت الدراسة إلى جملة من النتائج والتوصيات، يمكن تلخيصها كالآتي:

- الأدب مرآة مجتمعه بغض النظر عن الأزمان والأوبئة والنوازل التي قد تعصف بهذا المجتمع.

- العملية التاريخية لا تقتصر على أهل هذا العلم، بل تتعداه إلى الأديب الذي يُنتظر منه نقل وقائع وحوادث عاصرها، أو قابل أناس عاشوها.
- الأوبئة لم تعب عن النتاج الأدبي؛ فلم يوقر الأديب- على اختلاف فنونه- فرصة مواكبة أهل العلوم الطبية والصحية في رصد ظواهر مرضية أُجْمِع على سُمها بالأوبئة. وقد قرأنا تقارير طبية وفيزيولوجية ضمن أعمال أدبية لأعلام لم تنقصهم الحذاقة في توظيف أدبهم لعكس مظاهر مرضية معينة بقوالب مختلفة، كالشعر والنثر و الرواية والمسرح...
- أزمة وباء كورونا التي صنفتها منظمة الصحة العالمية كجائحة؛ لسرعة انتشار عواها في أغلب بلدان العالم، لفتت عناية المهتمين من أهل الاختصاص الأدبي إلى إمكانية ولادة أدب جديد يحمل اسم "أدب الأوبئة"، والذي هو مولود من رحم معاناة البشرية من فتك أوبئة كثيرة بها عبر عصور قديمة إلى يومنا هذا.
- أدب الأوبئة، المُزْمَع والمُنْتَظَرَة ولادته طبيعياً أو بعملية توليدية مبكرة، يحتاج إلى نخبة من الأديباء مَمَّن هم على دراية واسعة بعلوم الطب، والعلوم الحيوية، وعلوم النظام البيئي الحيوي، وغيرها من العلوم التي تمكن الأديب من حسن التعامل مع ظاهرة الأوبئة بشكل علمي يكفل عدم الخلط في تقديم الأعراض، والتوصيفات، والنتائج، ويضمن لهم القدرة على تقديم الوعي الاجتماعي للناس من على لسان أهل العلوم البيولوجية والطبية.

المصادر والمراجع:

- ابن خلدون**، ولي الدين عبد الرحمن بن محمد (2004)، *مُقَمَّمَة ابن خلدون*، تحقيق: عبد الله محمد درويش، ط 1، جميع الحقوق محفوظة للمحقق، توزيع: دار يعرب، دمشق.
- ابن منظور**، محمد بن مكرم بن علي (من دون تاريخ)، *لسان العرب* (خمس عشرة مجلدًا)، طبعة صادر، دار صادر، بيروت.
- برنس**، جبرالد (2003)، *المصطلح السردي* (معجم مصطلحات)، ترجمة: عابد خزندار، ط 1، المجلس الأعلى للثقافة، القاهرة.
- بيرن**، جوزيف (2014)، *سلسلة الحياة اليومية عبر التاريخ: الموت الأسود*، ترجمة: عمر سعيد الأيوبي، ط 1، هيئة أبو ظبي للثقافة والسياحة (مشروع كلمة)، أبو ظبي- الإمارات العربية.
- الخياط**، محمد هيثم (2009)، *المعجم الطبي الموحد*، ط 4، منظمة الصحة العالمية- المكتب الإقليمي للشرق الأوسط، مكتبة لبنان ناشرون.
- الرويلي**، مجيان، و: **البازعي**، سعد (2002)، *دليل الناقد الأدبي* (إضاءة لأكثر من سبعين تيارًا ومصطلحًا نقديًا معاصرًا)، ط 3، المركز الثقافي العربي، الدار البيضاء- المغرب.
- صالح**، خالد محمد، و: **محسن**، حسن حميد (2014)، *الظواهر الأسلوبية ودلالاتها في قصيدة الحمى للمتنبى*، مجلة أبحاث ميسان، مجلد: 10، العدد: 20، مجمع كليات جامعة ميسان-العراق.
- عمر**، أحمد مختار (2008)، *معجم اللغة العربية المعاصرة*، ط 1، عالم الكتب، القاهرة.
- كامو**، ألبير (1981)، *الطاعون*، ترجمة: سهيل إدريس، ط 1، دار الآداب، بيروت.

كوامن، ديفيد (أغسطس / 2014)، الفيض: أمراض الحيوانات المعدية وجائحة الوباء التالية بين البشر (ج 1)، ترجمة: مصطفى إبراهيم فهمي، إصدارات سلسلة عالم المعرفة، المجلس الوطني للثقافة والآداب، الكويت، العدد: 415.

ماركيز، جابرييل غارسيا (1991)، الحب في زمن الكوليرا، ترجمة: صالح علماني، ط 1، دانيه للطباعة والنشر، دمشق- بيروت.

المتنبي، أبو الطيب أحمد بن الحسين (1983)، ديوان المتنبي، دار بيروت للطباعة، القاهرة.

نازك الملانكة (من دون تاريخ)، ديوان نازك الملانكة (ديوان شظايا ورماد)، دار العودة، بيروت.

واتس، شلدون (2010)، الأوبئة والتاريخ: المرض والقوة والإمبريالية، ترجمة وتقديم: أحمد محمود عبد الجواد، ط 1، المركز القومي للترجمة، القاهرة.

الموقع الإلكتروني لمنظمة الصحة العالمية (تقارير وأبحاث موثقة عن أوبئة وأمراض من مثل: الحمى، كورونا، الكوليرا، الطاعون...):

<https://www.who.int/ar/emergencies>

Kaynakça

- İbn Haldun. (2004). *el-Mukadimme*. Derviş. A. (tah). Şam: Daru Ya'reb.
- İbn Manzur. (ts). *Lisanu'l-Arab*. Beyrut: Daru's-Sadr.
- Prince. G. (2003). *el-Mustalah es-Serdi*. Abid. H. (çev.). Kahire: el-Meclisu'l-A'la Li's-Sekafeti.
- Byrne. J. (2014). *Silsiletu'l-hayati'l-yevmiyye 'abere't-tarih: el-Mevtu'l-esvedu*. Ayubi. O. (Çev). Abu Dabi: Heyetu Ebu Dabi li's-Sekafe ve's-Siyahe.
- Camus. A. (1981). *et-Ta'un. İdris*. S. (çev.). Beyrut: Daru'l-Adab.
- Camp. D. (2014). *el-Feydu*. Emradu'l-heyevanati'l-me'diyye ve caihetu'l-vebai't-taliye beyne'l-beşer. Fehmi. M. (çev.). Kuveyt: el-Meclisu'l-Vatani li's-Sekafeti ve'l-Adab.
- el-Heyyat. M. (2009). *el-Mu'cemu't-tibbi el-muvahhed*. Beyrut: Munazzametu's-Sihhati'l-Alemiyye.
- er-Ruveyli. M. (2002). *Delilu'n-nakidi'l-edebi*. Fa: Daru'l-Beydai.
- Salih. H. ve Muhsin. H. (2014). *ez-Zevahiru'l-uslubiyye ve delaletuhu fi kasideti'l-humma li'l-Mutenebbi*. Irak: Mecelletu Kulliyati Camieti Meysan.
- Marquez. G. G. (1991). *el-Hubbu fi zemani'l-kolera*. Salih İ. (çev.). Beyrut: Danya li'Tibaeti ve'n-Neşr.
- el-Melaike. N. (ts). *Divanu Nakiz el-Melaike*. Beyrut: Daru'l-Avde.
- Muhtar. Ö. (2008). *Mu'cemu'l-luğati'l-Arabiyyeti'l-mu'asra*. Kahire: Alemu'l-Kutub.
- Mutennebi, A. (1983). *Divanu'l-Mutenebbi*. Kahire: Daru Beyrut Li'Tibaeti.

Watts. S. (2010). *El-Evbie ve't-tarih el-mered ve'l-kuvve ve'l-imberaliyye*. el-Cevad. A. (çev). Kahire: el-Merkez el-Kavmi li't-Terceme.

e kaynak. <https://www.who.int/ar/emergencies> (Erişim Tarihi: 04.01.2020)

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 557-578

İnsan Sağlığı: Kur'ânî Bir Perspektif* Human Health: A Qur'anic Perspective

• Mehmet Zeki DOĞAN*

*Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı,
Van / Türkiye
Dr., Head of Religious Affairs,
Van/ Turkey
mehmetzekidogan@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-3328-7565

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Date Received:

06/05/2020

Kabul Tarihi / Date Accepted:

06/07/2020

Yayın Tarihi / Date Published:

15/07/2020

Atrf: Doğan, M. Z. (2020). İnsan Sağlığı: Kur'ânî Bir Perspektif. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 557-578

Citation: Doğan, M. Z. (2020). Human Health: A Qur'anic Perspective. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute, Outbreak Diseases Special Issue*, 557-578

Öz

Kur'ân'da tevhit, ibadet ve ahlâk gibi temel birçok ilkeye ait emirler olmakla birlikte, insanın hayatını, bedenî ve ruhî her türlü hastalıklardan korumayı amaçlayan ve hastalıkların bulaşmasını önleyen emirler de bulunmaktadır. Bu emirlerden biri, insan için temiz ve faydalı olan her şeyin helal kılınması, kötü ve insana zarar veren her şeyin de yasaklanmasıdır. Zira Kur'ân, her şeyden önce insanı muhatap almakta ve onu her türlü fizyolojik, psikolojik ve mikrobik hastalıklardan korumayı hedeflemektedir. Kur'ân'ın bu temel hedefleri, insanın hastalanmasını önlemekte, sağlıklı bir hayat sürmesini amaçlamakta ve toplumun sağlığını koruyabilmek için kalıcı hükümler getirmektedir. Kur'ân'ın önerdiği tedbirlerden biri, birçok bulaşıcı hastalıklara neden olması muhtemel olan, insanlar arasında kin ve husumetin oluşmasına, yuvaların yıkılmasına, insanların ruh ve beden sağlığı üzerinde olumsuz etkilere neden olan zararlı yönelişlerden birisi zinanın yasaklanmasıdır. Pek çok hastalığa sebep olabilen adet günlerindeki cinsi münasebetin yasaklanması da bu hükümlerden biridir. Etinde, kanında bağırsaklarında ve yağında birçok tehlikeli mikropları barındıran domuz etinin yasaklanması da Kur'ân'ın koyduğu yasalardan biridir. Kur'ân'ın başka bir hükmü de birçok kötülüğe kaynaklık eden, siroz, verem ve kanser gibi hastalıklara sebep olan alkolün yasaklanmasıdır. Çalışmamızda öncelikle zinanın, adet günlerinde cinsel ilişkinin, domuz etinin ve alkolün yasaklanması; âyetlerden, hadislerden ve günümüzde geçerliliğini koruyan modern tıbbın bilimsel verilerinden istifade edilerek incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İnsan sağlığı, tefsir, zina, adet günlerinde cinsel ilişki, domuz eti, içki ve koruyucu hekimlik.

* Bu makale, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı'nda 2020 yılında sunulan "Bilimsel Tefsir Açısından Kur'ân'ın İ'câzı" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

Abstract

In the Qur'an, together with numerous guidelines based on many basic principles such as monotheism, worship and morality, there are also many directives and divine rules that aim to protect human life from all kinds of physical and mental illnesses, and prevent the transmission of diseases. One of these directives is that everything good for human, clean and beneficial is ordered to be halal (permissible), while everything bad, dirty and harmful for human is forbidden. Because, the Qur'an, first of all, addresses the human beings who have a prominent position among billions of creatures, and aims to protect them from all kinds of physiological, psychological, and microbial diseases. These basic goals of the Qur'an prevent people from getting physically and spiritually ill; and aim to lead them a healthy life and establish permanent provisions to protect the health of the community. One of the permanent provisions of the Qur'an is the prohibition of adultery, which causes the transmission of many infectious diseases, and hatred and enmity among people, destroys families, increases hostility, and has negative effects on people's mental and physical health. Prohibition of sexual intercourse during menstrual days, which leads to a number of diseases, is another provision. And also, in the Qur'an, it is banned to consume pork, which contains a number of dangerous microbes in its meat, blood, intestines and fat. Another provision of the Qur'an is the prohibition of alcohol, the source of all evils, and that causes many diseases such as cirrhosis, tuberculosis, cancer and mental retardation. In our study, first of all, the prohibition of adultery, sexual intercourse during the menstrual days, pork and alcohol will be investigated by utilizing Qur'anic verses, and hadiths and scientific data of modern medicine, which is still valid today.

Keywords: Human health, qur'anic interpretation, adultery, sexual intercourse during menstrual days, pork, alcohol and preventive medicine.

Giriş

Hız. Peygamber'in en büyük mucizesi olan Kur'an, üslûbu, nazmı, belâgatı, fesâhatı, beyânı ve akıcılığı ile çağlar boyu hem dostlarını hem de düşmanlarını ciddi anlamda etkilemektedir. Kur'an, bu özelliği ile nüzûlünden zamanımıza kadar, yaşanan dönemin özelliklerine, karşılaşılan problemlere, onu anlamaya çalışanların bilgi birikimine ve ilgi duydukları hususlara göre farklı şekillerde tefsir edilmektedir. Müfessirler, ilk dönemlerde genellikle rivâyet yöntemi ile Kur'an'ı tefsir ederken, İslâm toplumunun sınırlarının genişlemesi, yeni olayların ve ilimlerin ortaya çıkmasıyla birlikte dirâyet tefsiri ön plana geçmeye başlamıştır. Zaman içerisinde dirâyet tefsir metodu ve yönteminde yeni ekoller ortaya çıkmıştır. Bu ekollerden biri de Kur'an'daki kevnî âyetleri pozitif bilimlerin verileriyle tefsir etmeye çalışan bilimsel tefsir akımıdır.

Bilimsel tefsir anlayışın teorik olarak öncülüğünü Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî'nin (ö. 505/1111)

yaptığı düşünülmektedir. Gazâlî'den sonra Ebu Abdullah Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî (ö. 606/1209), Ebû'l-Fadl el-Mürsî (ö. 655/1257), Abdurrahmân b. Ebu Bekr Celâluddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505), Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî (ö. 1306/1888), Abdurrahmân el-Kevâkibî (ö. 1320/1902), Gazi Ahmed Muhtar Paşa (ö. 1336/1918) ve Tantâvî Cevherî (ö. 1359/1940) gibi bazı müfessirler de kevnî âyetleri bilimsel verilerden yararlanarak tefsir etmeye çalışmışlardır. Muhammed Abduh (ö. 1323/1905) ve Mustafa el-Merâğî (ö. 1371/1945) gibi diğer bazı müfessirler de bilimsel tefsir anlayışından etkilenmiş ve Kur'ân'ın bazı âyetlerini bilimsel verilerden istifade ederek tefsir etmişlerdir (Doğan, 2020: 2).

İnsanlığa her iki âlemin saadetini temin eden prensiplere ve toplumun ahlâkını güzelleştiren temel ilkelere sahip olan Kur'ân'da, insanın aklını kullanmayı, yeryüzündeki varlıklara bakmayı ve onları tefekkür etmeyi emreden birçok âyet bulunmaktadır (Bakara, 2/222; Âl-i İmrân, 3/6; Nisâ, 4/22; Meryem, 19/8, 9, 16; Hac, 22/5; Mü'minûn, 23/12-14; Secde, 32/8; Fâtır, 35/11; Zümer, 39/6; Mü'min, 40/67; Necm, 53/45-46; Talâk, 65/4; Kıyâme, 75/38; İnsân, 76/2; Mürselât, 77/20-23; Abese, 80/17-19; İnfitâr, 82/6-8; Târık, 86/5-6). Ayrıca Kur'ân'da, Astronomi, Jeoloji, Biyoloji, Fizik, Tıp ve Coğrafya gibi pozitif bilim dallarına ait bir takım kevnî âyet de bulunmaktadır (En'âm, 6/97; Hûd, 11/7; Enbiyâ, 21/30; Fussilet, 41/11; Câsiye, 45/13; Mülk, 67/3-5).

Kur'ân'da, söz konusu bilim dallarına ait kevnî âyetlerin yer alması, birçok bilim adamını bu yönden Kur'ân'a yönelmeye ve yorumlamaya sevk etmektedir. Zira Kur'ân üzerinden zaman geçtikçe daha da gençleşen, bilim ve teknoloji ilerledikçe de eşsiz olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Özellikle çağımızda, Kur'ân'ın asırlar öncesinde dile getirdiği ve insanlara kapalı kalmış nice gerçekler keşfedilmektedir. Bu gerçeklerden bazıları zinanın, adet günlerinde cinsel ilişkinin, domuz etinin ve alkolün yasaklanmasıdır. Öncelikle hemen belirtelim ki Allah'ın yasakladığı bir şeyi mümin, ister onun hikmetini bilsin veya bilmesin ondan uzak durması gerekmektedir. Ama Yüce Allah bir şeyi boşu boşuna da yasaklamaz. Yasaklanan şeyin bildiğimiz, bilmediğimiz veya daha sonra ortaya çıkacak birçok zararları da olabilir. Şu da var ki günümüzün bilimsel verileriyle söz konusu yasakların işlenmesinde birçok zararın olduğu da bir gerçektir.

Kur'ân'da insanın en güzel şekilde yaratıldığı (Tin, 95/4), her şeyin onun emrine verildiği (Hac, 22/65) ve insana sayısız nimetler bahşedildiği (İbrâhim, 14/34) belirtilmektedir. Bu nimetlerden biri de hiç kuşkusuz sağlıktır. Çünkü sağlık olmadan hiçbir nimet insana gerçek anlamda huzur ve saadet getirmemektedir. Nitekim Hz.

Peygamber sağlığın dindeki önemi hakkında bir hadisi şeriflerinde şöyle buyurmaktadır:

“İki nimet vardır ki insanların çoğu (onları değerlendirme hususunda) aldanmıştır: Sağlık ve boş zaman.” (Buhârî, 1987: VI/2357).

Kur'ân, fert ve toplumun dünyada sağlıklı olmasını emrettiği gibi, onların itibarını zedeleyecek, beden ve ruh sağlığına zarar verecek davranışları da yasaklamaktadır. Kur'ân'da ibadetlerin temeli ve anahtarı olan elbise temizliğinden (Müddesir, 74/4), vücut temizliğinden (Mâide, 5/6; Tevbe, 9/108), örtünmeden (Nûr, 24/31), içkiden (Mâide, 5/90), ölmüş hayvanların etinden, kandan, domuz etinden (Bakara, 2/173), bulaşıcı hastalıklara neden olma ihtimali olabilen zinadan (En'âm, 6/151; İsrâ, 17/32), anne, kız, kız kardeş, hala, teyze, yeğen, kayın valide, sütkardeş, sütanne gibi yakınlarla evlenmekten (Nisâ, 4/23), adet günlerinde cinsî temastan (Bakara, 2/222), sapık (homoseksüel) ilişkilerden (Şuarâ, 26/165), dengeli, temiz beslenmeden (Bakara, 2/57; A'râf, 7/31) ve şifalı yiyeceklerden (Nahl, 16/69) bahseden pek çok âyet bulunmaktadır.

Çalışmamızda Kur'ân ve modern tıbbâ göre insan sağlığını tehdit eden, zina, adet günlerinde cinsel ilişki, domuz eti ve alkolün yasaklanmasını, bilimsel verilerden yararlanarak incelemeye çalışacağız.

1. Zinanın Yasaklanması

Arada bir nikâh akdi olmaksızın cinsel ilişki anlamına gelen zina kavramı (İsfahânî, 2012: 674), türevleriyle beraber Kur'ân'da dokuz defa geçmektedir (İsrâ, 17/32; Nûr, 24/2-3; Furkân, 25/68; Mümtehine, 60/12).

Kur'ân'da zinanın çirkin bir iş olduğu ve ona yaklaşılmaması gerektiği belirtilmektedir (Furkân, 25/68). Zina, Kur'ân'da Yüce Allah'a ortak koşmak, hırsızlık yapmak (Mümtehine, 60/12) ve adam öldürmek (Furkân, 25/68) gibi büyük günahlar arasında zikredilmektedir. Ayrıca Kur'ân'da zina eden erkekle kadına verilmesi gereken ceza (Nûr, 24/2) ve zina edenlerin ancak birbirleriyle veya Müşriklerle evlenebileceği vurgulanmaktadır (Nûr, 24/3). Aynı zamanda Kur'ân'da hayâsızlık anlamına gelen fahşâ sözcüğü de türevleriyle birlikte birçok âyette geçmekte ve genellikle zina manasına geldiği görülmektedir (Bakara, 2/169, 268; Âl-i İmrân, 3/135; Nisâ, 4/15, 19, 25; En'âm, 6/151; A'râf, 7/28, 33, 80; Yusuf, 12/24; Nahl, 16/90; Nûr, 24/19; Neml, 27/54; Ankebut, 29/28; Ahzâb, 33/30; Şurâ, 42/37; Necm, 53/32; Talâk, 65/1).

Kur'ân, fert ve toplumu korkunç bela ve musibetlerden koruyabilmek ve sağlam temeller üzerinde oturabilmek için kalıcı hükümler getirmektedir. Bu hükümlerden biri de bireyleri, aileleri, nesilleri ve toplumları ifsat eden; edep ve hayâ duygularını yok eden, soyların karışmasına yol açan ve toplumun temel taşı olan aileyi kökünden sarsan, ahlaksızlığın yaygınlaşmasına neden olan zinanın yapılması şöyle dursun, ona yaklaşılmasını ve ona götüren sebepleri de kesin bir şekilde yasaklamaktadır:

“Zinaya yaklaşmayın!” وَلَا تَقْرَبُوا الزَّانَةَ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا
 Çünkü o hayâsızlıktır, çok kötü bir yoldur.” (İsrâ, 17/32).

فَلْيَتَعَالُوا أَثْمَلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ أَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالَّذِينَ إِحْسَانًا وَلَا تَقْتُلُوا
 أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ وَلَا تَقْتُلُوا
 النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذَلِكَمْ وصَاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ

De ki: Gelin, rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım: O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın, ana-babaya iyilik edin. Fakirlik korkusuyla çocuklarımızı öldürmeyin; biz, sizin de onların da rızkını veririz. Kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın. Haklı bir sebep olmadıkça Allah'ın yasakladığı cana kıymayın. İşte düşünüp anlayasınız diye Allah bunları size emretti. Umulur ki anlarsınız. (En‘âm, 6/151).

وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ وَلَا يَقْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَلَا
 يَزْنُونَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ يَلْقَ أَثَامًا

“Onlar, Allah ile birlikte başka bir tanrıya da tapmazlar; haksız yere, Allah'ın dokunulmaz kıldığı insan hayatına kıymazlar, zina etmezler. Zira (bilirler ki) bunları işleyen kimse günahını yükleneyecek.” (Furkân, 25/68).

Yüce Allah bu âyetlerde, namus ve iffet duygusunu rencide eden zinayı ve ona yaklaşmayı yasaklamaktadır. Bir şeye yaklaşmayı yasaklamak, o şeyi yapmayı yasaklamaktan daha etkili olduğu için bu âyetlerde de لَا تَزْنُوا “Zina yapmayın!” ifadesi yerine وَلَا تَقْرَبُوا الزَّانَةَ “Zinaya yaklaşmayın!” ve وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ “Kötülüklere yaklaşmayın” tabirleri kullanılmaktadır. Çünkü “zinaya yaklaşmayın” ifadesiyle zinaya götürme tehlikesi bulunan meşru olamayan bir şekilde karşı cinse bakmak, konuşmak, dokunmak, öpmek, göz kırpmak ve yabancı bir erkekle bir kadının bir odada baş başa kalmaları gibi tutum ve davranışlardan da uzak durmayı ifâde etmektedir (Ebu Zehre, 1394: VIII, 4375).

Hem toplumun çekirdeğini oluşturan ailelerin oluşmasını engelleyen, hem de kurulmuş olanların dağılmasına ve perişan olmasına neden olan zinanın büyük bir günah ve çirkin bir suç olduğunu ifâde eden Hz. Peygamber'in de birçok hadisi bulunmaktadır:

1. ... بايعوني على أن لا تشركوا بالله شيئاً ولا تسرقوا ولا تزنوا ولا تقتلوا ... أولادكم
Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek ve çocuklarınızı öldürmemek üzere bana biat ediniz..." (Buhârî, 1987: I/15).

2. "Zina eden kişi zina ettiği sırada (kâmil) mümin olduğu halde zina etmez" (Müslim, ts: 100).

3. إذا زنى العبد خرج منه الإيمان فكان فوق رأسه كالظلة فإذا خرج من ذلك العمل عاد إليه الإيمان "Kişi zina yapınca imanını çıkar ve başının üzerinde bir gölge gibi kalır. Ama bu işi bırakırsa imanını geri döner." (Tirmizî, ts: V/15).

4. ثلاثة لا يكلمهم الله يوم القيامة ولا يزكيهم ولا ينظر إليهم ولهم عذاب أليم شيخ
"Yüce Allah, kıyamet gününde üç kişi ile konuşmaz, onları tezkiye etmez, onlara rahmet nazarı ile bakmaz ve onlar için de elim bir azap vardır: Yaşlı olan zinacı, yalan konuşan devlet başkanı ve kibirlenen fakirdir" (Müslim, ts: 172).

Kalpleri karartan, beyinleri tahrip eden, toplumun ahlâkî çöküşünü hızlandıran, milyonlarca insanın sağlığını tehdit eden, sadakatsizlik ve vefasızlığa neden olabilen; yuvaların dağılmasına, binlerce çocuğun yok olmasına, sokaklara atılmasına, anne ve babanın şefkatinden mahrum bırakılmasına sebep olabilen zinanın ve fuhşun İslâm'da yasaklanışının hikmetlerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Zinanın yasaklanışı, soyları ve nesilleri muhafaza etmeye dair en önemli ön tedbirlerdendir.

2. Zina neticesinde doğan çocuk, toplumda himayesiz kaldığından ve onun toplumdaki hukuku çiğnendiğinden dolayı zina yasaklanmaktadır.

3. Zinanın yasaklanışı, toplumun temelini teşkil eden ailenin düzenini, güvenini, sadakatini ve devamını sağlamaktadır.

4. Zinanın yasaklanışı, insanların iffet ve namusunu tecavüzden korunmasını sağlamaktadır.

5. Zinanın yasaklanmasının bir başka nedeni de kişilerin sınır tanımayan cinsel fantezileri; karşı cinsle ve aynı cinsle yapılan bir takım seksüel yönelişlere kapı araladığı için HIV/AIDS gibi bir takım hastalıkların ilerlemesine ve artışına neden olabilmektedir. Bu hastalıklar mevcut meşru ilişkilerle de bulaşması muhtemel olsa da bu tür sapkınlıklar ile hastalığın artışında daha hızlı bir ivme ile ilerlediği yapılan araştırmalarda ortaya konmaktadır (Mûyil, 1995: 99-206).

Bu bağlamda Kur'ân, zinayı yasakladığı gibi modern tıp da birçok bakteri, virüs, parazit ve mantar gibi insan sağlığını tehdit eden gonore (bel soğukluğu), sifiliz, chlamydia enfeksiyonu, trikonomiyaz ve HIV/AIDS, gibi birçok bulaşıcı hastalığın cinsel yolla bulaştığını tesbit etmektedir (Fındık ve Arslan, 2006: 873).

Bilindiği gibi İlk defa 1981 yılında Amerika’da tanımlanan AIDS, (kazanılmış bağışıklık yetersizliği sendromu) HIV olarak kısaltılan (insan bağışıklık yetersizliği virüsü) virüsünün sebep olduğu bir hastalıktır. Hastalık, HIV/AIDS kısaltması şeklinde de gösterilmektedir. Bu hastalığı taşıyanların vücut sıvılarının, bu virüsü taşımayanların vücutlarına girmesiyle bulaşmaktadır. Virüs, bu hastalığa bulaşan bireylerin kan, sperm, anne sütü ve vajina salgısında bulunmaktadır. HIV, bu hastalığa bulaşmayan bireylerin vücuduna, penis, vajina, rektum, anüs, damar yolu, ağız, burun ve göz gibi organların derideki kesik ve çatlaklardan girebilmektedir. Bu hastaların %80-85’i bu hastalığa cinsel ilişki yoluyla yakalanmaktadır. Ayrıca kan bulaşması, anneden bebeğe gebelik döneminde, doğum veya emzirme sırasında bulaşması, enfekte organ ve doku nakli yoluyla da bulaşabilmektedir (Ataman-Hatipoğlu vd., 2016: 3-4).

Dünyada günde yaklaşık 14500, dakikada 10 yeni vakanın meydana gelmesine neden olan, çağımızın salgını olarak da bilinen HIV/AIDS hastalığı, hızla yayılmakta ve her bölgeyi de tehdit etmektedir (Tümer ve Ünal, 2001: 446).

Günümüze kadar yaklaşık 40 milyon kişinin ölümüne sebep olan HIV/AIDS enfeksiyonu, erkekler arası homoseksüelin yaygın olduğu çoğu gelişmiş ülkelerde, heteroseksüel (karşı cinsellik) temas ve damar içi ilaç kullanımı ile bu hastalığa bulaşanların sayısında artış gözlenmektedir. UNAIDS (Birleşmiş Milletler AIDS ile Mücadele Programı) verilerine göre; 2016 yılı itibariyle dünyada 36,7 milyon HIV ile enfekte, 1,8 milyon ise yeni vaka bulunmaktadır (Sağlık Bakanlığı, 2018: 8).

Sağlık bakanlığı verilerine göre; ülkemizde 1985’ten 01.11.2018 tarihine kadar tesbit edilebilen 18557 HIV (+) kişi ve 1736 AIDS vakası meydana gelmektedir. Bu vakaların %79,6’sı erkek, %20,4’ü kadınlardan oluşmaktadır. Vakaların bulaş yoluna göre %49,6’sı cinsel yolla, %1,3’ü damar içi madde kullanımıyla bulaşmakta, %48,3’ün de bulaşma nedeni bilinmemektedir. 2011 yılında bu hastalığa yakalananların sayısı 673 iken, 2017 yılında bu sayı dört katından daha fazla artış göstererek 3029 kişi olmaktadır.¹

Aynı zamanda zina, cinsel ilişki sonucu bulaşan Gonore (bel soğukluğu) hastalığına da neden olabilmektedir. Bu hastalık dünya çapında cinsel münasebetle bulaşan enfeksiyonların en yaygınıdır. Gonore hastalığı, kadın ve erkek her cinsten de görülmekte, vajinal, anal ve oral yolla cinsi temasla bulaşmaktadır. Bu hastalık en çok

¹ <https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/bulasici-hastaliklar/862-hiv-aids/1135-istatistik.html> (Erişim Tarihi: 22.01.2020).

gençlerde görülmektedir. Zira CDC (ABD Hastalık Kontrol ve Koruma Merkezleri)'ye göre ABD'de 570.000 vaka 15-25 yaş arası gençlerde görülmektedir.²

Görüldüğü gibi Yüce Rabbimizin haram kıldığı bir eylemin adı olan zinanın yasaklanmasında, elbette bizim bilebildiğimiz veya bilemediğimiz fert ve toplum için bazı faydaların olması muhtemeldir. Olmadığını bile farz etsek bunun sınavın bir parçası olması bile önemli bir unsurdur. Fakat yapılan inceleme ve araştırmalarda görülmektedir ki ele aldığımız eşcinsellik, lezbiyenlik, transseksüellik, homoseksüellik gibi fitrata ve insan doğasına aykırı olan tüm cinsel sapkınlıklar, kişilerinin bir takım psikolojik ve sosyolojik travmalara ve rahatsızlıklara uğramalarına neden olduğu gibi, insan sağlığını olumsuz yönde etki eden bazı rahatsızlıklara neden olduğu da anlaşılmaktadır.

2. Adet Günlerinde Cinsel İlişkinin Yasaklanması

Sözlükte “akmak” anlamına gelen حَيْضُ sözcüğü, bir fıkıh terimi olarak da ergenlik çağına giren sağlıklı bir kadının rahminden düzenli aralıklarla gelen kanı ifâde etmektedir (Curcânî, 2013: 99; Ezherî, 1399: 67). Belirli bir vakitte ve nitelikte kadının döl yolundan çıkan kan anlamındaki حَيْضُ kelimesinin mimli masdârı مَجِيزُ şeklinde mekân veya zaman ismi olabilmektedir. Buna göre مَجِيزُ, hayız yeri veya zamanı anlamına gelmektedir (İsfahânî, 2012: 451).

حَيْضُ sözcüğü türevleriyle birlikte, âdet halinde bulunan kadınlarla cinsel ilişkinin yasaklanması (Bakara, 2/22) ve âdetten kesilmiş veya henüz âdet görmemiş kadınların iddet sürelerinin belirlenmesi (Talâk, 65/4) şeklinde Kur'ân'da iki sûrede dört defa geçmektedir.

Kur'ân, âdet halinde bulunan kadınlarla cinsel ilişki yasağını şöyle beyân etmektedir:

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَجِيزِ قُلْ هُوَ أَذَىٰ فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَجِيزِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهَرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ

Sana kadınların aybaşı hallerini soruyorlar. De ki: O bir rahatsızlıktır. Bu sebeple âdet günlerinde kadınlardan ayrı durun, temizlenmedikçe onlarla cinsel ilişkide bulunmayın. İyice temizlendiklerinde onlara Allah'ın emrettiği şekilde yaklaşın. Allah çok tövbe edenleri sever ve içi dışı temiz olanları sever. (Bakara, 2/222).

² <http://www.seyahatsagligi.gov.tr/Site/HastalikDetay/Bel-Soguklugu> (Erişim Tarihi: 01.05.2020).

Bu âyette, âdet halinde bulunan kadınlarla cinsî temasın, kadına eziyet olduğu, âdetten temizleninceye kadar onlarla cinsel ilişkiden sakınılması ve daha sonra Yüce Allah'ın emrettiği şekilde onlara yaklaşılması emredilmektedir.

Medine'deki bazı kabilelerin Yahudilerle yakın ilişkileri olduğundan onların bazı örf ve adetlerinden etkilenmişlerdi. Bu adetlerden biri de hayızlı olan kadınlarla ilgili idi. Yahudiler âdet halindeki kadınlarla aynı evde yatmadıkları gibi onlarla birlikte yemek de yemezlerdi (Müslim, ts: 302). Mecusîler de Yahudiler gibi âdet halinde bulunan kadınlardan uzak dururken, Hristiyanlar ise hayız önemsemiyorlardı ve âdetli kadınlarla cinsel ilişkiden kaçınmıyorlardı. Kadınları sosyal hayattan dışlayan Yahudilerin bu uygulamaları karşısında bazı Sahâbiler, bu konudaki İslâm'ın yaklaşımını öğrenmek için Hz. Peygamber'e soru sormaları karşısında söz konusu âyetin nazil olduğu rivâyet edilmektedir (Kurtubî, 1964: III, 81).

Bu âyette geçen أَدَى sözcüğü, bir canlının nefesine, cismine ve kazancına ilişkin dünyevî veya uhrevî zarar manasına gelebileceği gibi (İsfahânî, 2012: 451), insanı tiksindiren bir kirlilik ve pislik anlamına da gelmektedir. Yani yaklaşanı tiksindiren, kokusu kötü, rengi bozuk, karışımı kirli, pis ve değersiz bir kan olduğundan bu haldeki kadınla cinsî münasebetten uzak durulması istenmektedir (Taberî, 2000: IV, 374-375).

Bu âyetteki فَاعْتَزَلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَجْبِضِ وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ “Bu sebeple âdet günlerinde kadınlardan ayrı durun ve onlara yaklaşmayın” emirleri, onlarla cinsel ilişkide bulunmamak şartıyla uzak kalmayı ve yaklaşmamayı beyân etmektedir. Yoksa onların bedenlerinden uzak kalmayı ve bütün münasebetleri kesmeyi ifâde etmemektedir (Taberî, 2000: IV, 374-377).

Böylece Kur'ân-ı Kerîm'de, batıl inançların aksine, kadınları sosyal hayatın dışına itecek ve onları hakir görecekt hiçbir hüküm bulunmamakta, sadece âdet dönemindeki kadının hem fizyolojik hem de psikolojik olarak etkilendiğine dikkat çekmektedir. Nitekim âyetin devamındaki فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ “temizlendiklerinde onlara Allah'ın emrettiği şekilde yaklaşın” hükmü, Hz. Peygamber'in bu konudaki beyânları ve âdet gören eşleri ile münasebetleri bu durumu açık bir şekilde şöyle ortaya koymaktadır:

1. اصْنَعُوا كُلَّ شَيْءٍ إِلَّا النِّكَاحَ. “Nikâh (cinsel ilişki) dışında her şeyi yapınız.” (Müslim, ts: 302).

2. “Hz. Peygamber, âdet dönemindeki hanımlarına elbise üzerinden dokunurdu.” (Taberî, 2000: IV, 382).

3. Hz. Aişe'ye "eşi hayızlı olan erkeğe kadının neresi helal olur?" diye soru sormaları üzerine, o şöyle cevap vermiştir: *كل شيء إلا الجماع* "Cinsel ilişki dışında her şey helaldir." Başka bir rivâyette ise: *كل شيء إلا فرجها* "Kadının cinsel organı (vajinal yol) dışında her şey" helaldir (Taberî, 2000: IV, 377-378).

4. *مَنْ أَتَى حَائِضًا أَوْ امْرَأَةً فِي دُبُرِهَا أَوْ كَاهِنًا فَصَدَّقَهُ بِمَا يَقُولُ فَقَدْ كَفَرَ بِمَا أَنْزَلَ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ* "Kim âdet halindeki kadınla cinsel ilişkide bulunur veya onun dübürünü (anüsünü) kullanırsa ya da bir kâhine gidip onun dediğini onaylarsa, Muhammed'e nazil olanı inkâr etmiş olur." (İbn Mâce, ts: 639).

Görüldüğü gibi Kur'ân'ın hükümlerinde ve Hz. Peygamber'in uygulamalarında kadını âdet halinde sosyal hayattan dışlayan Yahudi, Hristiyan ve Mecusilerdeki batıl adet ve inançların aksine, cinsel münasebet ve bazı ibadetlerden muaf tutulmaları dışında günlük hayatlarına, özel, aile ve sosyal ilişkilerine herhangi bir sınırlama getirilmemektedir.

Kur'ân'ın âdet dönemdeki kadınla cinsel ilişki yasağını modern tıp da teyit etmektedir. Modern tıba göre bu dönemde cinsel ilişkinin muhtemel zararlarını şöyle sıralayabiliriz:

1. Normal şartlarda kadının vajinasında laktik asit bulunmaktadır. Bu asit, vajinayı zararlı bakterilerden korumaktadır. Âdet döneminde ise asit oranı düştüğünden vajinal ortam zararlı bakterilerin çoğalması için uygun bir ortam haline gelebilmektedir.

2. Âdet dönemindeki cinsî münasebet, mikropların artmasına ve vajinadaki tahrişin artmasına neden olabilmektedir.

3. Bu dönemde daha fazla hassas olan kadının genital organları olan döl yatağı, rahim kanalları ve vajina cinsel ilişki neticesinde iltihaplanmalara yol açabilmektedir.

4. Rahmin iç zarı bu dönemde düştüğü için yara halinde olduğundan ve âdet nedeniyle de genişlemiş bir şekilde bulunduğundan, mikroplar cinsel ilişki neticesinde vajinaya rahat bir şekilde geçebilmektedir.

5. Âdet döneminde döl yatağı geniş olduğundan ve kanayan damarlar da açık olduğundan mikroplar kolayca döl yolunda iltihaplanmalara neden olabilmektedir.

6. Kadın bu dönemde psikolojik olarak cinsel ilişkiye girmek istemediğinden cinsel ilişkiden uzak kalabilmekte ve ondan nefret edebilmektedir.

7. Âdet döneminde genital bölge, âdet toksinleri denilen zararlı maddeleri içermektedir. Âdet döneminde kadınların maruz kaldığı hastalıklar bile, kendi kendine zehirlenme durumunu göstermektedir.

8. Âdet görme sırasındaki cinsel ilişkinin zararı ile ilgili en önemli yeni keşiflerden biri de âdet kanında bulunan arsenik, iyot, fosfor ve magnezyum gibi zararlı maddelerin varlığı laboratuvar incelemesiyle doğrulanmasıdır.

9. Âdet döneminde rahmin kasılması ve genital organların tıkanmasından kaynaklı kanama meydana gelmekte ve cinsel ilişki kanamanın şiddetini artırmaktadır.

10. Âdet döneminde tedirgin ve heyecanlı olan kadın, cinsel ilişki ile birlikte tedirginliği ve heyecanı daha da artmakta ve âdet döneminin düzensizliğine de yol açabilmektedir.

11. Kadınlar bu dönemde hastalıklara karşı dirençleri zayıf olduğundan enfeksiyon ve mikroplara daha fazla maruz kalabilmektedirler.

12. Âdet kanının kötü kokusu erkeğe eziyet verebildiği gibi, bu kanda bulunan mikropların erkeğin cinsel organına temasıyla, erkekte idrar yolu enfeksiyonlarına neden olabilmektedir.

13. Âdet dönemindeki cinsel münasebetin zararından en çok kadınlar etkilenmektedir. Çünkü hastalığın erkeklerden kadınlara geçme ihtimali %80 iken, kadınlardan erkeğe geçme ihtimali ise %20'dir (Mûyil, 1995: 64-66).

Görüldüğü üzere kişilere kendilerine helan olan eşleriyle özel günlerde yaklaşmamak Yüce Rabbimiz ve Sevgili Peygamberimiz tarafından yasaklandığı gibi bu hususta modern tıbbın verileri de aynı paralelde olumsuzlayan şeyler söylemektedir.

3. Domuz Etinin Yasaklanması

Kur'ân, insan sağlığını korumak için temel kurallar koymakta ve bu kurallara uymayı da emretmektedir. Bu kurallardan biri de helal ve temiz olan yiyecek ve içeceklerden istifade etmek, zararlı olanlardan da kaçınmaktır. Aynı zamanda Kur'ân, insan için faydalı, temiz, güzel, iyi ve yararlı olan her yiyecek ve içeceği helal kılmaktadır (Bakara, 2/168; Mü'minûn, 23/51). İnsana zarar verebilecek pis, habis ve çirkin olan her türlü yiyecek ve içecekleri de yasaklamaktadır (Bakara, 2/173; Mâide, 5/3; En'âm, 6/145; A'râf, 7/157; Nahl, 16/15).

Ayrıca Kur'ân, insan için faydalı olan hayvanların etlerini yemeyi serbest bırakmakta, pis ve zararlı olan domuz etini ise yasaklamaktadır. Kur'ân'da domuz anlamına gelen خنزير sözcüğü beş defa geçmektedir (Bakara, 2/173; Mâide, 5/3, 60; En'âm, 6/145; A'râf, 7/157; Nahl, 16/15).

Kur'ân'da pislik olarak nitelenen ve eti yasaklanan tek hayvan türü domuzdur. Kur'ân'da domuz etinin yanı sıra yenilmesi yasak olan hayvanlarla alakalı şu açıklamalar bulunmaktadır:

1. *إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخَنزِيرِ وَمَا أُهْلَ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ*

“Allah size yalnızca murdar eti, kanı, domuz etini ve Allah'tan başkasının adına kesilmiş olanı haram kıldı. Ama biri zorda kalırsa, haksızlığa sapmadıkça, sınırı aşmadıkça kendisine günah yoktur. Biliniz ki Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir.” (Bakara, 2/173).

2. *حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخَنزِيرِ وَمَا أُهْلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ وَالْمُنْخَنِقَةُ وَالْمَوْفُوذَةُ وَالْمُتَرَدِّيَةُ وَالنَّطِيحَةُ وَمَا أَكَلَ السَّبُعُ إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصَبِ وَأَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلامِ ذَلِكَ فِسْقٌ الْيَوْمَ يَبْسُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنَ الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا فَمَنْ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ*

Murdar hayvan, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına kesilmiş, boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanarak öldürülmüş hayvanlarla canlı iken yetişip kestiklerinizin dışında yırtıcıların yediği hayvanlar, dikili taşlar adına boğazlanmış hayvanlar ve fal oklarıyla paylaşmanız size haram kılındı. Çünkü bunlar doğru yoldan sapmaktır. Bugün, kâfirler dininiz hakkında ümitlerini yitirmişlerdir. Onlardan korkmayın, benden korkun. Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet'i beğendim. Kim açlıktan darda kalırsa, günah sınırına varmaksızın yiyebilir. Şüphesiz ki Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir. (Mâide, 5/3).

3. *قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خَنزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقًا أُهْلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ*

De ki: "Bana vahyedilende, murdar et veya akıtılmış kan yahut domuz eti -ki pisliğin kendisidir- ya da günah işlenerek Allah'tan başkası adına kesilmiş bir hayvandan başka, bunu (haram dediğinizi) yiyecek kimse için yasaklanmış bir şey bulamıyorum. Başkasına zarar vermemek ve sınırı aşmamak şartıyla, kim (yasaklananlardan) yemek zorunda kalırsa, bilsin ki Rabbin bağışlayan ve esirgeyendir. (En'âm, 6/145).

4. *إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخَنزِيرِ وَمَا أُهْلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ*

“Allah size sadece murdar eti, kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesilmiş olanı haram kıldı. Ama biri zorda kalırsa,

haksızlığa sapmadıkça, sınırı aşmadıkça; bilsin ki Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir.” (Nahl, 16/115).

Yüce Allah bu âyetlerde, sadece domuz etinin haram olduğunu belirtmişse de müfessirlerin çoğuna göre domuzun kemiği, yağı, sütü ve diğer bütün organları da haramdır. Kanaatimize göre birçok âlimin de ifâde ettiği gibi, bu âyetlerde sadece domuz etinin haram olduğunun belirtilmesinin temel nedeni, onun etinden en çok yararlanmasındandır (Râzî, 1420: V, 192; Beğâvî, 1997: I, 183; İbnu'l-Cevzî, 1422: I, 133).

Mâide 3. âyette domuz eti فسق/Allah'ın emrini terk etmek, doğru yoldan sapmak, En'âm 145. âyetinde ise رجس/pislik olarak nitelendirilmektedir. Rics/pis şey ise dört açıdan olmaktadır:

1. Mizaç açısından,
2. Akıl açısından,
3. Şer'î/din açısından,
4. Veya bunların tümü açısından pis olmaktadır. Domuzun pisliği ise şer'î/din yönündendir (İsfahânî, 2012: 598). Domuzun pislik olarak nitelendirilmesinin asıl nedeni, beslenme tarzı ve pislikle beslenmesinden kaynaklanmaktadır (Beydâvî, 1418: II, 87).

Kur'ân'da فسق ve رجس olarak nitelendirilen domuz etinin pek çok hastalığa sebep olduğu ve insana verdiği zararların da öldürücü boyutlara ulaştığı hususu bilim adamları tarafından da teyit edilmektedir. Zira bu alanda yapılan araştırmalar, hayvanlar arasında en çok domuz etinin insana hastalık bulaştırdığını ortaya koymakta ve domuz etinde, kanında bağırsaklarında ve yağında birçok tehlikeli mikropların bulunduğunu modern tıp da teyit etmektedir. Nitekim modern tıbbıya göre domuz eti hem sağlığa zararlı hem de şu hastalıklara da yol açmaktadır:

1. Domuz eti çok yağlıdır. Yenildiği takdirde kandaki yağ miktarını artırmaktadır. Zira dananın etinde %10, koyunun etinde %20, kuzunun etinde %23 ve domuzun etinde ise % 35 oranında yağ bulunmaktadır. Yağın kanda yüksek seviyede kalması, damarların daralmasına, sertleşmesine, kalp damarlarının tıkanmasına, bunama ve felç gibi birçok hastalığa neden olmaktadır (Nurbaki, 2017: 271-272).

2. Domuza özgü olan bağırsak kurdu, sindirim sistemi bozulması, kansızlık, sancı, ishal, kusma, depresyon, karamsarlık, sara nöbetleri ve şiddetli sinir gerilmesi gibi birçok hastalığa neden olmaktadır. Bu kurtçuktaki en tehlikeli şey ise larvaların kan akışına girerek beyin, kalp, karaciğer, akciğer gibi vücuttaki hayati öneme sahip olan organlara zarar vermesidir (Neccâr, 2008: I, 539).

3. Hayvanlar arasında ürik asidi en çok domuz taşımaktadır. Domuz dışındaki hayvanlar bu maddenin çoğunu dışarı atmaktadır.

Domuz ise ürik asidin ancak % 2'sini dışarı atabilmekte ve geriye kalan %98'lik oran ise domuz etinin bir parçası haline gelmektedir. Bundan dolayı domuz etini yiyenlerde, eklem ağrıları ve kandaki kolesterol oranı artmakta ve ani ölümlere yol açan damar sertliği, kalp hastalığı ve göğüs kesilmeleri gibi birçok hastalığa neden olmaktadır (Yusuf, 2003: 650).

4. Domuz etinin sebep olduğu ölümcül bir hastalık da trişin mikrobudur. Çoğu zaman kaslara yerleşen bu mikrop, ağır kas hastalığına, damar tıkanmasına, kolera, tifo ve ishal gibi hastalıklara yol açmaktadır (Nurbaki, 2017: 271).

Bunların dışında domuz eti, domuz şeridine, cinsel hayatı düzenleyen hormonların düzensizliğine, deri hastalıklarına, görme arızalarına, alerjik hastalıklara, dokulardaki şişmelere ve lenf bezlerinin iltihaplanmasına sebep olmaktadır. Domuz eti, kolon, prostat, pankreas, rahim, meme ve safra kesesi kanser türlerine; sinir sistemi ülserine, kronik bacak ülserine, egzama, beyin ve kalp kasının iltihaplanması gibi pek çok hastalıklara neden olmaktadır (Neccâr, 2008: I, 539-542).

Aynı zamanda domuz eti, akciğer tüberkülozu, tifo gibi bakteriyel hastalıklara; beyin, kalp kası ve grip gibi nice virüslü hastalıklara; sıtma, karaciğer ve dalak büyümesine; akciğer, kalp kasları ve menenjit iltihabı gibi birçok mikrobik hastalıklara yol açtığı bilimsel olarak kanıtlanmıştır (Yusuf, 2003: 649-650).

Görüldüğü üzere domuz eti, Yüce Rabbimiz tarafından kesin bir şekilde yasaklanmıştır. Yasak olmasının birçok hikmeti olabilir ama bizim illetimiz ve gerekçemiz onun Rabbimiz tarafından yasaklanmasıdır. Zira Yüce Allah tarafından kesin bir şekilde yasaklanan bir şeyin hikmeti bilinsin veya bilinmesin müminin elbette ondan kaçınılması gerekmektedir. Aynı zamanda domuz etinin pek çok hastalığa sebep olabileceği, insan sağlığına zarar verebileceği, zararların da öldürücü boyutlara ulaşabileceği gerçeğini bilim adamları da teyit edilmektedir.

4. Alkolün Yasaklanması

Sözlükte “örtmek, gizlemek ve saklamak” gibi anlamlara gelen خمر sözcüğü, akli örtüğünden özelde şarabın, genelde de sarhoşluk veren her şeyin adı olarak kullanılmaktadır (İbn Manzûr, ts: IV, 254; İsfahânî, 2012: 516).

خمر sözcüğü, türevleriyle birlikte Kur'an'da altı defa geçmektedir (Bakara, 2/219; Mâide, 5/90-91; Yusuf, 12/36, 41; Muhammed, 47/15). Kur'an'da içkinin güzel bir rızık olmadığı (Nahl, 16/67), zararlarının faydalarından fazla olduğu (Bakara, 2/219),

sarhoşken namaza yaklaşmanın yasak olduğu (Nisâ, 4/43), şeytan işi bir pislik olduğu (Mâide, 5/90-91) ve cennetliklerin nimeti olduğu (Muhammed, 47/15) beyân edilmektedir.

Kur'ân, yükümlüklerin tebliği ve insanların ıslahı meselelerinde ikna edici bir metot ve tedricî; yani adım adım ilerleyen bir yöntem takip etmektedir. Özellikle toplumda adet haline gelmiş uygulamaların bir anda yasaklanmasının meydana getireceği sarsıntıyı Hz. Âişe'nin şu sözü bu hususu güzel bir şekilde ifade etmektedir:

ولو نزل أول شيء لا تشربوا الخمر لقالوا لا ندع الخمر أبدا ولو نزل لا تزونا لقالوا لا ندع الزنا أبدا

“Eğer Kur'ân'ın ilk nazil olan âyetleri ‘içkiyi içmeyin ve zina etmeyin’ şeklinde olsaydı insanlar içkiyi ve zinayı hiçbir zaman terk etmeyeceklerini söyleyeceklerdi.” (Buhârî, 1987: IV/1910).

Kur'ân'ın indiği dönemde Araplar arasında içki yaygın olarak kullanılmaktaydı. Kur'ân içkiyi yasaklarken tedricî metodu takip etmekte ve insanların alışkanlıklarından hemen kurtulamayacaklarını dikkate alarak önce imanın sağlam temeller üzerinde oturmasını sağlamakta daha sonra onu şu dört aşamada kesin bir şekilde yasaklamaktadır:

1. Kur'ân, içkinin güzel bir rızık olmadığını şu âyetle belirtmektedir:

وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ “Hurma ağaçlarının ve üzüm asmalarının ürünlerinden hem içki hem de güzel besinler elde edersiniz. Bunda da aklını kullanan bir topluluk için açık delil vardır.” (Nahl, 16/67).

Bu âyetten, Yüce Allah'ın insanlara birçok nimet verdiği anlaşılmakta ve bunlardan ibret alınması istenmektedir. Ayrıca bu âyet, meyvelerden elde edilen besin maddelerini güzel rızık olarak nitelendirmektedir. Fakat içki, meyvelerden üretildiği halde onun güzel rızık olarak nitelendirilmemesi, iyi, makul ve güzel bir madde olmadığını göstermektedir.

2. İçki hakkında ikinci sırada nazil alan ve onda büyük günah ve faydalar bulunduğunu, ancak zararlarının faydalarından daha fazla olduğunu belirten şu ayettir:

سَيَأْتِيكَ مِنَ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلٌّ فِيهِمَا إِنْ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِنَّهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ

Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: Bu ikisinde insanlar için büyük zarar ve bazı faydalar vardır; zararları da faydalarından büyüktür. Sana neyi infak edeceklerini de soruyorlar. De ki: İhtiyaç fazlasını. Allah sizin için âyetlerini işte böyle açıklıyor ki düşünesiniz. (Bakara, 2/219).

Bu âyet, Hz. Ömer ve Hz. Muâz gibi bir grup sahâbe Hz. Peygamber'e içki hakkında hüküm vermelerini istemeleri, çünkü içkinin aklı giderdiğini, malı telef ettiğini ifade etmeleri üzerine indiği ve bu âyetten sonra sahâbeden bir kısmının da içki içmeyi bıraktığı rivâyet edilmektedir (Beğâvî, 1997: I, 249; Zemahşerî, 1407: I, 260).

3. İçki konusunda iniş sırasına göre üçüncü olarak nazil olan ve müminleri sarhoşken ne söylediklerini anlayıncaya kadar cemaatle namaza yaklaşmalarını yasaklayan şu âyettir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّى تَغْتَسِلُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُورًا غَفُورًا

Ey iman edenler! Siz sarhoş iken ne söylediğinizi bitinceye kadar, yolcu olan müstesna olmak üzere, cünüp iken de gusledinceye kadar namaza yaklaşmayın. Eğer hasta olur veya bir yolculuk halinde bulunursanız yahut sizden biriniz ayak yolundan gelirse yahut kadınlara dokunup da -bu durumlarda- su bulamamışsanız o zaman temiz bir toprağa yönelin (teyemmüm edin); yüzlerinize ve ellerinize sürün. Şüphesiz Allah çok affedici ve bağışlayıcıdır (Nisâ, 4/43).

Bu âyette, sarhoşken namazın kılınması yasaklanmakta ve içkinin yasaklanması ile ilgili yeni bir adım atılmaktadır. Rivâyet edildiğine göre Abdurrahman b. 'Avf, Hz. Peygamber'in ashâbından bir grubu davet etmek için yemek hazırlamış. Misafirler yemekten sonra içki içmiş ve sonunda sarhoş olmuşlardır. Akşam namazı vakti gelince Hz. Ali imamlık yapmıştır. Namazda Kâfirûn sûresini anlamını değiştirecek şekilde yanlış okuyunca söz konusu âyet nazil olmuştur (Taberî, 2000: VIII, 376).

4. İçki hakkında dördüncü sırada son nazil olan, onu kesin bir şekilde yasaklayan ve şeytan işi bir pislik olduğunu bildiren şu âyetlerdir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رَجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (90) إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ

Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi iğrenç şeylerdir. Bunlardan kaçın ki kurtuluşa eresiniz. 91. Şeytan içki ve kumar yoluyla aranızda düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçtiniz değil mi? (Mâide, 5/90-91).

Yukarıdaki âyetlerin tefsirinde içkinin kesin bir şekilde yasaklandığına dair birçok rivâyet bulunmaktadır. Bir rivâyete göre Hz. Ömer, aklın ve malın zayi olmasına neden olan içkinin

yasaklanması için *اللَّهُمَّ بَيِّنْ لَنَا فِي الْخَمْرِ بَيِّنَاتًا شَافِيًا* “Allah’ım içki hakkında bize şifa verici açıklamalarda bulun” şeklinde dua edince bu âyetler nazil olmuştur. Âyetin sonu olan *فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ* “Artık vazgeçtiniz değil mi?” cümlesi karşısında Hz. Ömer ve bazı sahabiler: *اِنَّتَهَيْتَنَا يَا رَبِّ*. “Ey Rabbimiz vazgeçtik” demişlerdir (Taberî, 2000: X, 566-569; Râzî, 1420: XII, 425; Ibn ‘Aşûr, 1984: VII, 22).

Diğer bir rivâyet göre içki içen ve sarhoş olan bir grup muhacir ile ensar arasında kavganın çıkmasıyla Sa’d b.Vakkâs’ın burnu yaralanmış ve ardından içkiyi kesin bir şekilde yasaklayan bu âyetler nazil olmuştur (Taberî, 2000: X, 569).

Kur’ân’ın içki yasağında takip ettiği bu tedricî yöntem sahâbe tarafından sevinçle karşılanmıştır. Nitekim Hz. Peygamber,

إن الله تعالى حرم الخمر فمن أدركته هذه الآية وعنده منها شيء فلا يشرب ولا يبيع “Yüce Allah, içkiyi haram kılmıştır. Kimin yanında ondan bir şey bulunduğu halde bu âyet kendisine ulaşırsa onu ne içsin ne de satsın” buyurunca, insanlar yanlarında bulunan içkileri hemen Medine sokaklarına dökmüş ve içki kaplarını imha etmişlerdir (Müslim, ts: 1578).

Böylece Kur’ân, insanlar arasına kin ile düşmanlık sokan; onları Yüce Allah’ı anmaktan ve namazdan alıkoyan içkiyi kesin bir şekilde haram kılmaktadır. İçkinin haram kılınmasında birçok hikmet bulunmaktadır. İçkinin insanı diğer canlılardan ayıran akla, bedene, mala ve insanların birbirlerine karşı olan ilişkilerine birçok zararı bulunmaktadır.

Hz. Peygamber’in de bütün kötülüklerin temel kaynağı olan içkinin tanımı, yasaklanmasının hikmetleri, zararları, üretimi, satımı, hastalıklara neden olduğu ve uhrevî cezasıyla ilgili birçok hadisi bulunmaktadır:

1. *كل مسكر خمر وأن كل خمر حرام* “Sarhoş edici her şey içkidir ve her içki de haramdır.” (Buhârî, 1987: V/2119).

2. *ما أسكر كثيره فقليله حرام* “Çoğu sarhoşluk veren şeyin azı da haramdır.” (Ebu Dâvûd, 1994: III/368).

3. *كل مسكر خمر وكل مسكر حرام ومن شرب الخمر في الدنيا فمات وهو يذمها* “Sarhoş edici her şey içkidir ve her içki de haramdır. Kim dünyada içki içer de ona devam ederken tevbe etmeden ölürse, ahiret içkilerinden içemez.” (Müslim, ts: 2003).

4. *لعن رسول الله صلى الله عليه وسلم في الخمر عشرة عاصرها ومتعصرها* “Resûlullah, içki hakkında şu on kişiye lanet etti: içkiyi sıkana, sıkıtırana, içene, taşıyana, taşıtana, sunana, satana, parasını yiyene, satın alana ve satın aldırana.” (Ebu Dâvûd, 1994: III/366).

5. انه ليس بدواء ولكنه داء. “Muhakkak ki içki deva değildir, bilakis hastalıktır.” (Müslim, ts: 1984).

Birçok kötülüğün kaynağı olan alkol, kişiyi Rabbine yakın olmasını engellemesine, insanlar arasında kin ve husumetin oluşmasına, nice yuvaların yıkılmasına ve düşmanlıkların artmasına sebep olduğu gibi, insanların ruh ve beden sağlığı üzerinde de olumsuz etkilere neden olduğu bilimsel olarak tespit edilmektedir. Zira modern tıba göre alkol, merkezi sinir sistemini baskılamakta, beyne zarar vermekte, depresyona, karaciğer sirozuna, karaciğer yağlanmasına, akciğer veremine, pankreas iltihabına, yüksek tansiyona, ülser, mide, ağız, yemek borusu kanserine ve diğer iç organ kanserlerine yakalanma riskini artırmaktadır. Ayrıca insanın kavrama ve hatırlamada güçlük çekmesine, kalp damar hastalıklarına yakalanmasına, intihara sürüklenmesine, hafıza kaybına, bağışıklık sisteminin baskılanmasına ve cinsel işlev bozukluklarına neden olmaktadır. Aynı zamanda alkol kullanan hamilenin düşük yapmasına, bebekte zekâ geriliğine, gelişimine, kalp bozukluklarına, iskelet sistemine ve zihin geriliği gibi birçok hastalığa sebep olmaktadır (Straus ve Straus, 2009: 342; Özyazıcı, 1997: 65-83).

Sonuç

Kur'ân, birey ve toplumun sağlığını korumak için temel kurallar koymakta ve insanın itibarını zedeleyecek, beden ve ruh sağlığına zarar verecek davranışları da yasaklamaktadır. Kur'ân, temiz, güzel, yararlı olan her yiyecek ile içeceği helal kılmakta ve insana zarar verebilecek her türlü yiyecek ve içeceği de yasaklamaktadır. Ayrıca Kur'ân, insan sağlığını sağlam temeller üzerinde oturabilmek için kalıcı bazı hükümler de getirmektedir. Bu hükümlerden biri, toplumları ifsat eden zinayı ve ona götüren her şeyi de yasaklamaktadır. Kur'ân, zinayı yasakladığı gibi modern tıp da birçok bakteri, virüs ve parazit gibi insan sağlığını tehdit eden gonore, chlamydia enfeksiyonu ve HIV/AIDS gibi birçok bulaşıcı hastalığın cinsel yolla bulaştığını tesbit etmektedir.

Kur'ân'ın koyduğu hükümlerden biri de âdet halinde bulunan kadınla cinsel ilişkinin yasaklanmasıdır. Zira âdet dönemdeki kadın hem fizyolojik hem de psikolojik olarak etkilenmektedir. Kur'ân, bu dönemdeki kadınla sadece cinsel ilişkiyi yasaklamaktadır. Kur'ân'da, batıl inançların aksine, kadınları sosyal hayatın dışına itecek ve onları hakir görececek hiçbir hüküm bulunmamaktadır. Kur'ân'ın bu yasağını modern tıp da teyit etmektedir. Zira modern tıba göre bu dönemde vajinal ortam zararlı bakterilerin çoğalması için uygun bir ortam

haline gelebilmekte, enfeksiyon ve mikroplara daha fazla maruz kalabilmektedir.

Kur'ân'ın koyduğu hükümlerden bir diğeri de domuz etinin yasaklanmasıdır. Kur'ân'da yasaklanan domuz etinin pek çok hastalığa sebep olduğu ve insana verdiği zararların da öldürücü boyutlara ulaştığı hususu bilim adamları tarafından da teyit edilmektedir. Zira bu alanda yapılan araştırmalar, hayvanlar arasında en çok domuz etinin insana hastalık bulaştırdığını ortaya koymakta, onun etinde, kanında bağırsaklarında ve yağında birçok tehlikeli mikropların bulunduğunu modern tıp da teyit etmektedir.

Kur'ân'ın koyduğu başka bir hüküm de akla, bedene ve mala birçok zararı olan alkolün yasaklanmasıdır. Kur'ân, içkiyi yasaklarken tedricî metodu takip etmekte ve insanların alışkanlıklarından hemen kurtulamayacaklarını dikkate alarak önce imanın sağlam temeller üzerinde oturmasını sağlamakta daha sonra yasaklamaktadır. Bütün kötülüklerin temel kaynağı olan alkol, insanlar arasında kin ve husumetin oluşmasına sebep olduğu gibi, insanların ruh ve beden sağlığı üzerinde de olumsuz etkilere neden olduğu bilimsel olarak tespit edilmektedir.

Bütün bunlar, Yüce Rabbimizin birçok bulaşıcı hastalıklara neden olan zınayı, adet günlerinde cinsel ilişkiyi, domuz etini ve alkolü neden yasakladığının bazı hikmetlerini ortaya koymaktadır. Ayrıca bu yasakları beyân eden âyetler ile çağımızda bilimselliği kesinleşmiş modern tıbbın verileri arasında herhangi bir çelişkinin olmadığını da ortaya koymaktadır. Çağımızda tıbbi cihazlar ve biyolojik testler sonucunda insanlar ancak zınanın, adet günlerinde cinsel ilişkinin, domuz etinin ve alkolün zararlarını öğrenebilmişken, kimsenin insan sağlığını tehdit eden HIV/AIDS, domuz şeridi, trişin ve siroz gibi hastalıklardan haberdar olmadığı bir dönemde, Kur'ân-ı Kerîm bu gerçekleri yüzyıllar önce haber vermekte ve bunların haram olduğunu beyân etmektedir. Bu durum Kur'ân'ın, Yüce Allah'ın eşsiz kelamı olduğunu ve tüm insanlara hitap edecek evrensel bir kitap olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Ataman-Hatipoğlu, Ç., Devenci, A., Taşdelen-Fışgın, N., Eren-Gök, Ş., Kocagül-Çelikbaş, A., Sayın-Kutlu, S. (2016). *Hiv Bilgilendirme Kitabı*. Ankara: Türk Klinik Mikrobiyoloji ve İnfeksiyon Hastalıkları Derneği Yayınları.
- Beğâvî, H. M. (1997). *Me'alimu't-Tenzîl*. Riyad: Dârü Tayyibe.
- Beydâvî, K. (1418). *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*. Beyrut: Dârü İhyâ't-Türâsi'l-'Arâbî.

- Buhârî, M. İ. (1987). *el-Câmi 'u's-Sahîh*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr.
- Curcânî, Ş. (2013). *et-Ta'rifât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Doğan, M. Z. (2020). *Bilimsel Tefsir Açısından Kur'an'ın İ'câzı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Ebu Dâvûd, S. E. (1994). *Sünenü Ebu Dâvûd*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Ebu Zehre, M. A. (1394). *Zehretü't-Tefâsîr*. Dâru'l-Fikri'l-'Arâbî.
- Ezherî, M. A. (1399). *ez-Zâhir fi Garîbi Elfâzi's-Şâfiî*. (Thk.: M.C. el-Elfî). Kuveyt: Vizâratu'l-Evkâfi ve'l-Şuûni'l-İslâmiyye Yayınlar.
- Fındık, D., Arslan, M. (2006) Cinsel Yolla Bulaşan Hastalıklar. *Kadın Hastalıkları ve Doğum Bilgisi*, (Editörler: M. N. Çiçek, C. Akyürek, Ç. Çelik, A. Haberal). (2. Baskı). İstanbul: Güneş Kitabevi, 21-34.
- <http://www.seyahatsagligi.gov.tr/Site/HastalikDetay/Bel-Soguklugu>. Erişim Tarihi: 01.05.2020.
- <https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/bulasici-hastaliklar/862-hiv-aids/1135-istatistik.html>. Erişim Tarihi: 22.01.2020.
- İbn 'Aşûr, M. (1984). *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. Tunus: Dâru't-Tunusiyetu li'n-Neşr.
- İbn Mâce, M. Y. (ts). *Sünen-i İbn Mâce*. (Thk.: M. F. Abdulbâki). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Manzûr, M. (1992). *Lisânu'l-'Arab*. Beyrut: Dâru's-Sadr.
- İbnu'l-Cevzî, C. A. (1422). *Zâdu'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*. (Thk.: A. el-Mehdî). Beyrut: Dâru'l-Küttâbî'l-'Arâbî.
- İsfahânî, R. (2012). *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'an*. (Çev.: Y. Türker). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Kurtubî, M. (1964). *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'an*. (Thk.: A. el-Berdunî, İ. Atfîş). (2. Baskı). Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye.
- Mûyil, M. K. (1995). *Âyâtun Tibiyyetün fi'l-Kur'an*.
- Müslim, E. H. (ts). *Sahihu Müslim*. (Thk.: M. F. Abdalbaki). Beyrut: Dâru İhya-i't-Türâsi'l-'Arâbî.
- Neccâr, Z. (2008). *Tefsîru'l-Âyâti'l-Kevniyyeti fi'l-Kur'âni'l-Kerîm'i*. Kahire: Mektebetu's-Şurûki'd-Devliyye.
- Nurbaki, H. (2017). *Kur'an-ı Kerîm'den Âyetler ve İlmî Gerçekler*. (14.baskı). Ankara: TDV Yayınları.
- Özyazıcı, A. (1997), *Alkollü İçkiler Sigara ve Diğerleri*. Ankara: DİB Yayınları.
- Râzî, F. (1420). *Mefâtihu'l-Ğayb*. (3. Baskı). Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-'Arâbî.

- Sağlık Bakanlığı, (2018). *HIV/AIDS Tanı Kılavuzu*. Ankara: Halk Sağlığı Genel M¼d¼rl¼đ¼ Yayınları.
- Straus, E. W. ve Straus, A. (2009). *Tıbbı Mucizeler Tıp Tarihinde Yaşamı Değiştiren 100 Gelişme*. Durmuş, N. (Çev.). İstanbul: Domingo Yayınları.
- Taberı, M. C. (2000). *Cami 'u'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*. (Thk.: A. M. şakir). Beyrut: Muessesetu'r-Risâle.
- Tirmizı, M. İ. (ts). *Es-Sünen*. (Thk: A. M. şakir vd). Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arâbı.
- Tümer, A., Ünal, S., (2001). HIV/AIDS Epidemiyolojis ve Korunma. Ankara: *S¼rekli Tıp Eğitim Dergisi*, (Sted) Yayınları, 10(12), 446-449.
- Yusuf, H. A. (2003). *Mevs¼'atu'l-İ'câzi'l-İlmı fi Kur'ân ves-Sünneti'l-Mutâhhar*. (2. Baskı). Dimeşek: Mektebetu Dâru İbn Hacer.
- Zemahşerı, M. (1407). *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzil ve 'Uy¼ni'l-Akâvil fi Vuc¼hi't-Te'vil*. Beyrut: Dâru'l-Küttâbi'l-'Arâbı.

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 579-598

صورة الوباء في المتخيل الروائي العربي دراسة فنية في روايتي "إيولا 76، والوباء الجهني"

Arap Kurgusal Romanlarında Salgın Hastalık -Ebola-76 ve el-Vebâü'l-Cehennemî adlı Romanları Bağlamında-

Epidemic Disease in Arab Fiction Novels -in the Context of Novels named Ebola-76 and al-Vebâü'l-Cehennemî-

• Majed Haj MOHAMMAD*

Dr. Öğr. Üyesi. Hakkâri Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati
Ana Bilim Dalı Hakkâri / Türkiye.
Asst. Prof., Hakkâri University, Faculty
of Theology, Department of Foundations
of Islamic Sciences, Department of
Arabic Language and Rhetorics,
Hakkâri / Turkey.
halap-200200@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-3315-712X

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Date Received:

14/06/2020

Kabul Tarihi / Date Accepted:

02/07/2020

Yayın Tarihi / Date Published:

15/07/2020

Atf: Mohammad, M.H. (2020). Arap Kurgusal Romanlarında Salgın Hastalık -Ebola-76 ve el-Vebâü'l-Cehennemî adlı Romanları Bağlamında-. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 579-598

Citation: Mohammad, M.H. (2020). Epidemic Disease in Arab Fiction Novels -in the Context of Novels named Ebola-76 and al-Vebâü'l-Cehennemî-. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Outbreak Diseases Special Issue, 579-598

Öz

Edebi roman, insanların yaşamlarını ve yaşamlarını yönlendirmek ve toplumlarda meydana gelen değişiklikleri, dönüşümleri ve olayları açıklamak için gerçek ve hayali konuları ele alır. Böylece, geçmişte meydana gelen veya gelecekte gerçekleşecek çok sayıda olguyu vurgular. Anlatıları incelediğimizde, insan toplumunda meydana gelen felaketler ve salgın hastalıklarla ilgilenen, toplumun hareketini felç eden ve bireyler arasındaki sosyal bağları tehdit eden birçok anlatı olduğunu görüyoruz. Bu araştırma, salgın hastalığın Arap edebiyat sanatları üzerindeki etkisini açıklamaya çalışmaktadır. Bu çalışma, özellikle epidemiyolojik hastalıklarla ilgili olarak yeni sanatların araştırılması ve analiz edilmesine odaklanmaktadır. Bu çalışmada salgın hastalıkları ele alan Arapça romanları iki kısma ayırdık. Birincisi kayıt altına alınan gerçek olayları ele alan romanlardır. Örnek olarak "Ebola-76" adlı romanını inceledik. Bu roman salgın hastalığın ilk ortaya çıkışını, insanların bu hastalığa karşı tutumunu, bunun toplum üzerindeki olumsuz etkilerini ve ortaya çıkardığı huzursuzluk ve değişimleri, bu hastalığın yayılmasını ele almıştır. İkincisi bilimsel kurgu romanlarıdır. Örnek olarak *el-Vebâü'l-Cehennemî* adlı romanı inceledik. Bu roman gelecekte meydana gelme ihtimali bulunan sanal olayları yazmak için biraz gerçek olayları çok sayıdaki kurgu olaylarla birleştirerek ele almıştır. Bu roman Mısır şehirlerinin birinde ortaya çıkan Cehennem Vebası'nda söz etmektedir. Romanda neredeyse işler devlet kontrolünden çıkacak şekilde meydana gelen kapsamlı bir kaos anlatılmaktadır. Bu çalışmayla elde edilen neticeler sonuçta ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat, roman, veba, kurgu, gerçek.

ملخص البحث

تستقطب الرواية الأدبية موضوعات الحقيقة والخيال؛ لترصد من خلالهما حياة الناس ومعاشهم، وتبين التغيرات والتحولات والكوارث التي تطرأ على المجتمعات. انطلاقاً من ذلك لاحظنا أنه ثمة روايات عديدة قد وقفت عند أمراض وأوبئة وكوارث أصابت المجتمع الإنساني، فشلت حركته، وهددت الروابط الاجتماعية بين أبنائه. فجاءت هذه الدراسة لاستجلاء ذلك، فعزفت الوباء، وبيّنت تأثيره على فنون الأدب العربي وخاصة الفن الروائي.

قسّمت الدراسة الروايات العربية التي عرضت الوباء والأمراض إلى نوعين، أولهما: الرواية الواقعية التسجيلية وقد تمثّلت في رواية "إيبولا 76"، التي صوّرت بدايات ظهور الوباء، وكيفية تعامل الناس معه، وبيّنت آثاره السلبية على المجتمع، والإجراءات التي اتبعتها دولتنا الكونغو وجنوب السودان للحد من انتشاره، ومن ثم القضاء عليه، وأما النوع الثاني: هو رواية الخيال العلمي، وقد تمثّلت في رواية "الوباء الجهنمي" حيث سعت الرواية إلى مزج شيء من الحقيقة بكثير من الخيال؛ لصياغة أحداث افتراضية قد تحدث في المستقبل، فتنبأت الرواية بوباء جهنمي يصيب إحدى المدن المصرية، فيحدث فيها فوضى عارمة تكاد تُخرج الأمور عن سيطرة الدولة، وقد توصلت الدراسة إلى مجموعة من النتائج ذكرتها في الخاتمة.

الكلمات المفتاحية: الأدب، الرواية، الوباء، الخيال، الحقيقة.

Abstract

A Literary novel deals with real and fictional issues to guide people's lives and lives and explain the changes, transformations and events that occur in societies. Novel; it reminds the past, describes the current situation and guides the future. When we examine the novels, we see that there are many novels that deal with disasters and epidemics that happen to human society, paralyze the mobility of the society, threaten social ties among individuals, and start to spread from the place where the epidemic is located, releasing the bridle of the fear and unrest. This study was carried out to reveal these aspects of such novels. This research has described the epidemic disease and explained its effect on Arabic literary arts such. This study focuses on researching and analyzing novel art. In this study, we divided Arabic novels that deal with epidemic diseases into two parts. The first one is the novels that address the real events recorded. As an example, we examined his novel "Ebola-76". This novel has addressed the first appearance of the epidemic disease, the attitude of people towards this disease, its negative effects on society, and the unrest and changes it caused. The second is scientific fiction novels. As an example, we examined the novel named al-Vebüü'l-Cehennemî. This novel tackled some real events by combining several fictional events to write virtual events that are likely to occur in the future. This novel speaks of Hell's Plague that originated in one of the Egyptian cities. The novel describes a comprehensive chaos that almost takes place from state control. The results obtained with this study are finally discussed.

Keywords: Literature, novel, plague, fiction, reality.

مقدمة

يعد الفن الروائي الأدبي من أهم الفنون الأدبية المعاصرة القادرة على مواكبة الواقع وتصوير دقائقه، فقد "أثبتت الرواية العربية قدرة فائقة على أن تولد وأن تلد في كل مكان من عالمنا العربي" (نصرالله، 2003: 9)، وأثبتت الروائي العربي أنه على قدر المسؤولية التي أوكلت إليه، فمزال يرفض الاكتمال ويصيرُ على التطور، ويقدم اقتراحاته التي تغني مسيرة

الرواية، وتمّدها بموضوعات تعبر عن رؤى وأفكار وهواجس مجتمعه، فالرواية العربية منذ ظهورها الأول ما فتئت تحاول أن تربط نفسها بمعالجة الواقع الاجتماعي، ونقل صورة حيّة عنه وتصوير الطبقات الدنيا فيه، والتركيز على العيوب والفساد والتناقضات الكامنة في الحياة الاجتماعية، بل ذهبت أبعد من ذلك، وقررت أن تشنّ حرباً شرسة من خلال انتقاد النظام السياسي والاقتصادي والاجتماعي الذي أوصل البلاد والعباد في بعض الدول إلى حدّ الانهيار الطبقي؛ ولأن النقد فقط لا يكون وسيلة للبناء والنهوض، فإن كثيراً من الروايات العربية بأنواعها المختلفة (كالواقعية أو التسجيلية أو الرومانسية أو التاريخية) حاولت مناصرة الفئات الاجتماعية المعدومة، وعملت على غرس القيم التي ستكون نبراساً لتغيير دروب الأجيال؛ ليتمكنوا من النهوض ببلادهم وإعادتها إلى المسار الصحيح.

ولم تكتفِ الرواية العربية بالوقوف عند حد تصوير الوضع المأسوي الكارثي الذي تمرّ به الأمة العربية، بل إنها سلطت الضوء على الكوارث والأوبئة التي حلت بالبلاد، فشلت حركته، وهددت الروابط الاجتماعية بين أبنائه، وأطلقت العنان لشكل خفي من الذعر والفوضى التي بدأت تنتشر في ربوعه.

ومع الانتشار السريع لوباء "كورونا" الذي صنّفته منظمة الصحة العالمية قبل أشهر قليلة على أنه وباء اجتاح العالم، وبدأ يهدّد حياة ملايين البشر، زاد شعف العديد من الباحثين في الميدان الأدبي لمعرفة الأعمال الأدبية التي تناولت هذا النوع من الكوارث الطبيعية الذي يصيب المجتمع الإنساني، فالرواية كما هو معروف للجميع مرآة للمجتمع تعكس جميع ما يطفو على سطحه من تطورات وتغيرات وتبدلات، وتغوص في كثير من الأحيان في أعماقه -أيضاً-؛ لتطلع القارئ على خفاياه، فجاءت هذه الدراسة لاستجلاء ذلك، فعزّفت الوباء، وأشارت إلى أهم الأعمال الأدبية العربية (كالشعر، والمسرح، والمقامات والروايات) التي تناولت الوباء وصوّرتة، لكنّها خصّصت الفن الروائي بالبحث والتمحيص، فقسمت الروايات العربية التي عرضت الوباء والأمراض إلى نوعين، أولهما: الرواية الواقعية التسجيلية، وقد تمثّلت في رواية "أبيوبلا 76" لأمير تاج السرّ، فقد صوّرت الرواية بدايات ظهور الوباء، وكيفية تعامل الناس معه، وبيّنت آثاره السلبيّة على المجتمع، وما أحدثه فيه من بلبلة وتغيير، والإجراءات التي اتبعتها دولتا الكونغو وجنوب السودان للحد من انتشاره، ومن ثم القضاء عليه، وأما النوع الثاني: وهو الرواية الخيالية، فقد تمثّلت في رواية "الوباء جهنمي" لنبيل فاروق، حيث سعت الرواية إلى مزج شيء من الحقيقة بكثير من الخيال؛ لصياغة أحداث افتراضية قد تحدث في المستقبل، فتنبأت الرواية بوباء جهنمي يصيب إحدى المدن المصرية، فيحدث فيها فوضى عارمة تكاد تُخرّج الأمور عن سيطرة الدولة، لتصل الدراسة في نهاية المطاف إلى نتائج عدّة أهمها، أن الروايتين صورتا الوباء من زاويتين مختلفتين، الأولى صوّرت تلكاً دولتي الكونغو وجنوب السودان في التعامل مع الوباء وضعف إمكانيتهما وجهل الشعب ومحدودية ثقافته، وردّت كل ذلك إلى الحروب الأهلية والفساد السياسي والاقتصادي والاجتماعي الذي عصف بالبلاد، والثانية أكّدت على أن سرّعت كشف الدولة للوباء وتحركها بكل إمكانياتها كانت من أهم الأسباب التي أدت إلى القضاء على الوباء في منطقة انتشاره الأولى قبل أن يتفاقم أمره.

أهداف الدراسة ومنهجها

تهدف الدراسة إلى قراءة نوعين من الرواية، النوع الأول: هو الرواية التسجيلية، والنوع الثاني: هو الرواية الخيالية العلمية، اعتماداً على المنهج التحليلي الوصفي، للوقوف على كيفية تعاطي هذين النوعين مع الوباء الذي يعدّ كارثة طبيعية تنزل بالجنس البشري وتصيب ما يحيط به من كائنات وإن كان ضررها الأكبر يقع على الإنسان، فطرحنا أسئلة عدّة منها:

ما مفهوم الوباء؟ وما علاقة الوباء بالأدب ولا سيما الفني الروائي؟ وأي نوع من أنواع الرواية صورته؟ وكيف جاءت صورته؟ وما هو دور التقنيات الفنية للرواية في تصوير الوباء؟

أهمية الدراسة

تكمن في كونها من الدراسات القليلة التي سلطت الضوء على صورة الوباء في نوعين من أنواع الرواية العربية المعاصرة وخاصة في الرواية التسجيلية وفي الرواية الخيالية العلمية، كذلك تكمن أهميتها في أنها وفقت على روايتين لم تُوضعا تحت مجهر البحث والدراسة حتى الآن فيما يخص تصويرهما للوباء، إضافة إلى أنها درست أهم التقنيات الفنية التي أستخدمت في تصوير الوباء، ولم يكن اختيار الروائيتين اختياراً عشوائياً، بل كان بناء على معطيات من أهمها: قرب الرواية التي ستدرس من الواقع الذي نعيشه الآن في ظل أزمة كورونا، فأقرب رواية يمكن أن تحاكي الوباء الذي ضرب العالم في وقتنا الحاضر هي رواية "البيولا76"؛ وسيوضح ذلك في تفاصيل الدراسة، وأما رواية "الوباء الجهنمي" فإن اختيارها يتمشى مع بعض التقارير التي صدرت عن بعض المنظمات الطبية والسياسية التي ألمحت إلى أن الوباء لم يكن طبيعياً عرضياً، بل إنه حدث بفعل فاعل.

التغات الأدب للوباء

يُعرّف الوباء في اللغة بأنه كل مرض عام يصيب أرضاً ما فلا يكاد يسلم أحد فيها (الفرهيد، 2003: 343)، فبصير لأهلها كاللباس، من شدة التصاقه بهم (ابن فارس، 1979: 75)، وتجمع هذه الكلمة على أوبئة (الخوارزمي، 2020: 109). أما مفهومه في الاصطلاح الطبي فإنه: مرض عام يصيب الإنسان والحيوان قتالاً غالباً، ناتج عن سبب رئيسي مشترك هو فساد الهواء، وقد قيل: إن الحيوان غالباً ما يكون السبب الرئيس في نشوء هذا المرض، وانتشاره وإصابة الإنسان به، والأمثلة كثيرة على ذلك (مجموعة من الباحثين، 1999: 27/48)، وآخرها وباء كورونا الذي قيل إنه انتقل للإنسان من الخفافيش، وإن كان هناك من يشكك بهذه المعلومة.

ولأن الوباء كثير الظهور في المجتمعات البشرية منذ أن خلق الله الأرض ومن عليها، فقد حظي باهتمام مختلف العلوم والفنون، وكان من بينها الأدب الذي سلط ضوءه على هذه الكارثة الطبيعية التي تُصيب كل شيء، لكن آثارها تكون قاسية مُدمرة على الإنسان أكثر من غيره، إذ تخلف فيه مأسياً وأوجاعاً وندوباً لا ينساها مع مرور الوقت، بل تبقى عالقة في ذهنه كذكرى ألمية- ما دام حياً.

ولم يكد يخلو فن أدبي من التعرض للأوبئة والأمراض والنكبات التي أصابت الإنسان، وكان على رأس هذه الفنون الشعر العربي الذي صور الأوبئة التي تعرّضت لها المجتمعات العربية والإسلامية في مصر والشام والعراق والحجاز وغيرها من المناطق على امتداد كافة العصور. ولأن المقام لا يتسع للحديث عن جميع هؤلاء الشعراء فقد رأينا أن نكتفي بذكر عدد محدود منهم؛ لنؤكد مواكبة الأدب العربي شعراً وثنراً لهذا الحدث العظيم الذي أصاب الإنسان على مرّ العصور ومازال.

ففي العصر الجاهلي نجد أن عروة بن الورد قد أنشد أبياتاً يصف فيها علاجاً ناجحاً لكل شخص يدخل أرضاً فيها وباء، فما عليه إلا أن يضع يده خلف أذنه وينهق عشر نهقات نهيق الحمار؛ ليجنب نفسه الإصابة بهذا الوباء (الجاحظ، 1424: 6/505)، يقول عروة:
لعمري لنن عشرت من خيفة الردى
نهاق الحمير إنني لجزوع
وفي العصر العباسي نجد المتنبي بقصيدته "من الجمال إلى الحمام" يصف حمى أملت به (المتنبي، 1983: 483)، فيقول:

وزائرتي كـانَ بها حياء
 فلبس تزور إلا في الظلام
 بذلت لها المطـارف والحشـايا
 فعافئها وياتت في
 عظامي
 يضيقُ الجذُ عن نفسـي وعنها
 فتوسعه بأنواع
 السـقام
 إذا ما فارقتني غسَّ _____ أثنى
 كأننا
 عاكفان على حـرام

وفي العصر المملوكي عاصر ابن الوردي الطاعون المدمر الذي نزل بمدينة حلب، وكان ممن مات به في تلك السنة، لكنه قيل وفاته أشد بيتين من الشعر أكد فيهما إصابته بالطاعون (ابن الوردي، 2006: 281)، يقول فيهما:

ولست أخاف طاعوناً كغيري
 فما هو غيرُ إحدى الحسينين
 فإن متَّ استرحتُ من الأعادي
 وإن عشتُ اشتقتُ أذني وعيني
 وكتب رسالة صوّر فيها النتائج الخطيرة التي خلفها هذا المرض، وبيّن مناطق انتشاره، وركّز على مدينته حلب، وأحوال الناس المختلفة فيها، وطرق وقايتهم من الطاعون، وقد صنّف المؤرخون ما كتبه ابن الوردي في أدب المقامة (عبد الرحيم، 2010: 1498)، وقد جاءت مقامته بعنوان "النبا عن الوباء" (ابن الوردي، 2006: 86-94). وفي العصر الحديث نجد أنه من أشهر القصائد التي قيلت في الوباء قصيدتين للشاعرة العراقية نازك الملائكة، وقد جاءت بعنوان "بين فكّي الموت" و"الكوليرا"، وقد نظمت الشاعرة القصيدة الأولى "بين فكّي الموت" عندما كانت مصابة بحمى شديدة، فنظمت هذه القصيدة الحزينة تودع الحياة (الملائكة، 1997: 492-494)، تقول فيها:

ها أنا تحت دُجية الليل روخُ
 مُسْتَطارٌ في هيكلي موهون
 صرخاتُ الحُمى تحطّم أحلا
 مي واحلام قلبي المحزون
 يا عيونَ النجوم لا ترمقيني
 لم يَعد في سنالك أيُّ فتون
 وامددي يا رياح كَفَيْكِ لطفاً
 وحناناً على فمي وجبيني
 ها أنا بين فكّي الموت قلباً حياة

لم يزل راعشاً بخبّ الحياة
 وأما قصيدتها الثانية والتي جاءت تحت عنوان "الكوليرا" فإنها نظمتها بعد أن انتشر وباء الكوليرا في مصر، وقد بلغ عدد الموتى يومياً ثلاثمائة، تقول الشاعرة إنها لما سمعت في الإذاعة هذه الأخبار انفعلت انفعلاً شعرياً، وجلست تنظم قصيدتها هذه (شوقي، 2018: 122)، تقول فيها:

سكنَ الليلُ
 أصغ إلى وقع صدى الأثاث.
 في عمق الظلمة، تحت الصمت، على الأموات
 صرخاتُ تعلقو، تضطربُ
 حزنٌ يتدفقُ، يلتهبُ
 يتعثرُ فيه صدى الأهاتُ

.....
 في كل مكان روحٌ تصرخُ في الظلمات
 في كل مكان يبكي صوت
 هذا ما قد مرَّقة الموت
 الموتُ الموتُ الموتُ
 يا حزنَ النيل الصارخ مما فعلَ الموتُ

.....
 استيقظ داءُ الكوليرا
 حقدًا يتدفقُ موتوراً
 يصرخُ مضطرباً مجنوناً

لا يسمع صوت الباكينا (الملائكة، 1997: 139-142)

أما في الفن القصصي فقد ظهرت عشرات القصص العربية القصيرة التي تناولت الوباء، ورأينا أن نكتفي بذكر أهمها، وهي: قصة "الوباء" لمحمود تيمور (تيمور، 1933: 470-478)، وقصة "الوباء في زمن العواء" لشفيق مقار (مقار، 1989: 34-37)، وقصة "الوباء" ليوسف الشاروبي (الشاروبي، 1950: 21-24). وفي الفن المسرحي نجد أن أبرز مسرحية شدت الأنظار إليه هي مسرحية "هكذا الدنيا" ليوسف وهبي، ومسرحية "وباء" للكاتب عبد الكريم العامري (عواد، 2020: 17)

أما في ميدان الفن الروائي والذي يعد لبّ الدراسة التي نحن بصدها، فقد ظهرت عدة رواية عربية تحدت عن الوباء والأمراض والكوارث، وقد تنوعت هذه الرواية بين واقعية وتسجيلية وثائقية وخيالية علمية، ومن أهم هذه الأعمال رواية "الحرافيش" لنجيب محفوظ (محموط، 1977: 55-91) التي تناول في جزء منها الطاعون الذي أصاب أرض مصر، وكذلك روايتي "إيبولا 76" للكاتب أمير تاج السر، (تاج السر، 2018)، و"الوباء الجهنمي" للروائي "نبيل فاروق" (فاروق، 1983)، هذا بالإضافة إلى عشرات الأعمال الأدبية العربية التي تناولت الوباء ولكن ضيق المقام منعنا من تسليط الضوء عليها، وقد اكتفينا بهذه الإشارة السريعة والموجزة عن تعرض الفنون الأدبية العربية المتنوعة للوباء والأمراض والكوارث التي أصابت البلاد العربية والإسلامية، ولا بد لنا من الإشارة إلى أننا لم ننف عن أي عمل أدبي غربي تناول الوباء ولم نشر إليه؛ لأن هذه الأعمال حظيت باهتمام كبير جداً من قبل النقاد والباحثين، ونحن اقتصرنا في دراستنا على المنتج العربي فقط.

توثيق لحظات الوباء في الرواية التسجيلية

تقوم الرواية التسجيلية على رصد الحوادث الطارئة المؤثرة في بنية المجتمع رسداً حسيّاً مباشراً، إضافة إلى تصوير المشكلات والعقبات اليومية العادية التي تواجه أبناءه، وهذا لا يعني أنها تنقل الواقع بحرفيته إلى الورق، بل إنها تحاول بين الفينة والأخرى أن تقدّم وجهة نظر معينة بخصوص الحدث الذي تطرحه، بمعنى أنها ترصد الحادثة كما حدثت أو يمكن أن تحدث، دون أن يملّي عليها الكاتب إضافات في بنيتها وصفاتها وخصائصها، وغالباً ما تميل في عرض مواضيعها إلى لغة بعيدة عن الشعرية قريبة من الاستعمال المألوف (عبدالله، 2005: 298-303).

إن ما تقدّم ذكره عن الرواية التسجيلية ينطبق على ما وجدناه عند الروائي "أمير تاج السر" الذي يعدّ من الروائيين القلائل الذين عملوا حواسهم في تصوير الحدث، والنقطة حركته الحسية، وأبرزوا خصائصه وصفاته دون زيادة أو نقصان (عبدالله، 2005: 304) فكان خير من مثّل الرواية الواقعية التسجيلية في معماره الفني "إيبولا 76" الذي يعد من أهم الأعمال الروائية التي سجّلت وأرّخت لأحداثٍ ساخنة غريبة مجهولة وقعت في صيف عام

1976، إذ يتخذ الروائي من الخطاب التسجيلي الوثائقي مرصداً لكشف حقائق يعاني منها الإنسان البسيط في حياته اليومية، حيث تستند الرواية إلى جملة من الأحداث الخاصة والعامة، ذات أبعاد اجتماعية وسياسية واقتصادية، تروي تفاصيل الحياة اليومية لأبناء القارة الإفريقية، وقد أقام الروائي معماره الفني على توثيق ونقل لحظات انتشار وباء فتاكٍ مجهولٍ، شبيهه بقاتل يذوب شوقاً ليسكن دماء ضحاياه.

اتخذت الرواية من أراضي عاصمة دولة الكونغو (كينشاسا)، ومن منطقة (أنزارا) الحدودية التابعة لدولة جنوب السودان مسرحاً لانطلاق أحداثها، التي درت في معظمها عن وباء مجهول يفتك بالبلاد، ويتحيز الوقت المناسب لافتراس ضحاياه، لا يفرق بين أحد من الناس، فكلهم لديه سواسية كأسنان المشط. ورغم أن معظم الأحداث الروائية انصبّت على تصوير الوباء القاتل إلا أن الروائي يُصرّ بين الفينة والأخرى على فضح مساوئ الحياة الاجتماعية في هذه البلاد، فيحول روايته في كثير من الأحيان إلى محاكمة النظام السياسي والاجتماعي والاقتصادي الذي أدخل البلاد في هذه المتاهات، وأوصلها إلى حافة الفشل والانهيار، إن لم تكن قد وصلت إلى ذلك بالفعل، لكنه يعود سريعاً ليحدث القارئ عن الحدث الرئيس الذي استمدّه من الواقع المعيش بكل ما ينطوي عليه من تناقضات وسلبيات، ولا شك في أن موقع الكاتب العلمي كان له دور كبير في بلورة رؤيته الصحية والعلمية والاجتماعية لهذا الوباء المجهول، فالروائي أمير تاج السر طبيب، امتن الميدان الروائي. وقد سلطنا الضوء على الوباء في روايته من خلال المزج بين عناصر البناء الفني للرواية وبين الوباء وأعراضه وكيفية انتشاره وكيفية الوقاية منه.

إحياء العنوان والغلاف بالوباء

شكّل عنوان الرواية "إيبولا 76" خليةً حوت الجينات الدلالية التي تكوّن منها النصّ الروائي، وقد تقاطع العنوان -الذي يعد أصغر وحدة فنية لفظية تشتمل على جينات سردية- مع عناصر البناء الفني للرواية (عتيق، 2016: 11)، إذ يجده الممتبّع لتفاصيل النصّ الأدبي في كل عناصر الرواية، فقد أثبت حضوره في المكان والزمان والحدث والشخصيات؛ ليتحوّل بذلك إلى مرآة تعكس موضوع الرواية، ومفتاحاً مُبشراً لولوج عوالمها، كما أنه يتحول في ذات الوقت إلى خطاب إشهاري مغري يشكّل استفهاماً لافتاً وشتاقاً يحفز القارئ على معرفة مضمون النصّ الأدبي الذي بين يديه (أشهون، 2011: 69) (عتيق، 2016: 11)، لقد جسّد العنوان دلالة كبرى على المضمون الروائي، اقتصد الكاتب فيه اقتصاداً لغوياً كبيراً، فصنعه من كلمة ورقم، أما الكلمة وهي "إيبولا"، فإنها لو نُزعت من محيطها الروائي لتسارعت الدلالات السطحية الثقافية لمعناها، وأدخلت القارئ في متاهات كبرى، ووضعته أمام عدّة احتمالات، منها:

- أنها تتحدث عن نهر إيبولا الكونغولي،
- أو أنها عنوان لفيلم سينمائي،
- أو اسماً لمدينة خيالية من اختراع الكاتب، لكن دلالتها لا تخفى على قارئ مثقف واع على اطلاع بما يدور في مجتمعه من أحداث، وما يصيبه من كوارث وأوبئة، فالكلمة لها دلالة واحدة وهي الوباء الفتاك القاتل الذي أصاب الكونغو وبعض أجزاء دولة جنوب السودان. وأما الرقم "76" فإنه يشير إلى السنة التي انتشر فيها المرض وهي 1976، وعليه يمكننا القول إن الظاهرة العنوانية في الرواية قد غدت متعددة الأبعاد، إذ يمكن قراءة العنوان بوصفه وحدة نصية مصغرة مفردة، إلا أنه لا يكتسب معناه الشمولي العام إلا بعد الخلوص من قراءة الرواية برمتها (أشهون، 2011: 70؛ عتيق، 2016: 11-12).

ولم تختلف دلالة غلاف الرواية عن حزمة الدلالات التي اختزلها عنوان الرواية، فالغلاف نص بصري يفضي التأمل فيه إلى علائق نفسية ودلالية بين الغلاف والعنوان من جهة، وبين الغلاف ومضمون الرواية من جهة أخرى، وذلك أن مشهد الطفل الذي يغطي الفضاء السماوي الممزوج بخضرة الشجر -الموجود على غلاف الرواية- بحرك في النفس الإنسانية مشاعر متعددة، منها الخوف الذي يقرؤه الإنسان في لغة عيني الطفل هي لغة أقرب إلى الصدمة والهدوء، والتعجب الذي رُسم على محياه من هول المصيبة التي نزلت بالبلاد والعباد، فالناس أمام قاتل محترف يتصيد فريسته بدقة متناهية ولا يترك لها أي منفذ تستطيع منه أن تعود إلى الحياة من جديد، بل إنه يحاصرها بمكر ودهاء، ويوقعها في شباكه دون أن تدري، وعندما يتمكن منها، يُذيقها الويلات، كما أن الصدمة التي بدت على محي الطفل الذي لبس الجلابية البيضاء، توحي لنا بأن القاتل المحترف لا يفرق بين صغير ولا كبير بين شيخ ولا طفل، بل إنه يجتث كل ما يمر بطريقه. وثوب الطفل المتسخ يوحي لنا بالفقر المتقع والحياة الصعبة التي يعاني منها الناس في هذه البلاد. غير أننا إذا دققنا النظر أكثر في الغلاف نجد أن الروائي قد جعل منه مبعثاً لأمال أراد أن يبثها في نفس القارئ، فالشجرة الخضراء التي تغطي مساحة كبيرة من الغلاف الروائي، تدل على أن الحياة لم تنته، وأنها ستستمر رغم الوباء الذي حصد الأخضر واليابس.

وعليه يمكننا القول إن غلاف الرواية يجسد لوحة تراثية رمزية تجسد الأصالة والبقاء والصمود في وجه الوباء الذي اجتاح أجزاء كبيرة من البلاد، وترمز حركة يد الطفل إلى الإرادة والصمود رغم الجراح والمعاناة، ورغم التخلف على جميع الصُّعد الاجتماعية والصحية والاقتصادية والثقافية التي يعاني منها المجتمع. كذلك يمكننا القول إن الغلاف والعنوان قد شكلا ثنائية دلالية تتوزع في حنايا الرواية؛ لأن مضمون الرواية مؤسس على ثنائية الفقر (أي تردي الوضع الاجتماعي والثقافي والسياسي والأمني الذي تعانيه البلاد) والوباء.

تنوع الاستهلال السردى

يأتي الاستهلال السردى في رواية "إيبولا 76" ليضاعف من يقظة القارئ، إذ تبدأ الرواية بكلمات هي أقرب ما تكون إلى إهداء قد يعتقد القارئ عندما تقع عيناه عليها أنه أمام

إهداء من الكاتب إلى أحد ما، ولكنه عند تدبر ما بين السطور، يكتشف أن الكاتب يوحى لقارئه أنه أمام أحداث حقيقية تسجيلية وثائقية ممزوجة بخيال التفاصيل غير المهمة التي لا تغير من الحقيقة شيئاً، فالعيون التي يملؤها الخوف والبرد التي لا تقوى على الثبات من الارتعاش، والقمر الذي لم يعد محط أنظار العشاق، كل تلك حقائق تدل على أن الوباء غيّرَ وبَدَّلَ ما كان رمزاً للحب والعمل والتأمل، فجعلها رمزاً للخوف من المجهول، واليأس من الواقع المعيش، يقول الكاتب:

"في زمن المأساة،

تبدو الأشياء حقيقية.

العيون حقيقية.

اليد التي تحيي الجار حقيقية،

والقمر ليس محض خيال بعيد، لكنه حقيقي.

تسألني حبيبتي عن معنى الحقيقة،

وأحيل سؤلها للمأساة،

يسألني العابرون عن معنى الدم الحقيقي،

وأقول: الذي تزرعه المأساة". (تاج السر، 2012: 5)

وعند الانتقال إلى الاستهلال الثاني الذي مزج فيه الكاتب بين الحركة والتأمل والإيقاع الصائب، يجد القارئ نفسه أنه أمام مشاهد استهلاكية متمازجة، فالمشهد الاستهلاكي الأول يقوم على وصف يفتح آفاق التأمل للقارئ؛ ليحدد ما يشاء من دلالات فقول الكاتب: "في شهر أغسطس عام 1976، ضرب فيروس إيبولا القاتل، الذي يسبب الحمى النزيفية، مناطق عديدة من جمهورية الكونغو كينشاسا، ومنطقة أنزار الحدودية، في جنوب السودان، وقيل إن عاملاً بسيطاً في مصنع للنسيج، هو الذي جلبه" (تاج السر، 2012: 7)، هو مشهد تأملي يفتح باب التوقعات للقارئ على مصراعيه، ما يدفعه إلى محاولات التهام الصفحات لمحاولة معرفة مدى انسجام توقعاته مع ما يطرحه الكاتب بين طيات المتن الروائي، فكلمة "فيروس إيبولا القاتل" جعلت القارئ أمام توقعات، منها: ما هو هذا الفيروس؟ ولماذا سمي بإيبولا؟ وهل من الممكن أن ينجو الإنسان منه؟ وعندما تقع عيناه على كلمة "يسبب الحمى النزيفية" ينتقل إلى عالم الطب؛ ليحاول استرجاع معلوماته الطبية، فيتساءل: ما هي الحمى النزيفية؟ وأين يكون هذا النزيف؟ هل هو نزيف داخلي أو خارجي؟

بعد أن يقف القارئ أمام نوع تأملي من الاستهلال السردية، يجد نفسه قد دخل في كلام مثير (فانتازي) يكسر المؤلف، ويضع مدار الحدث خارج نطاق التوقع، وهو استهلال يحقق الرغبة في تأمل عالم الغموض والإثارة للقارئ (عتيق، 2016: 50-51)، وينقد الروائي من شروط المنظرين للفن الروائي الذين يشترطون لبناء جسم روائي أدبي متكامل أن تكون حوادثه متخيلة، وأن تكون الشخصيات فيه غير حقيقيين، أي أن يكون من اختراع الكاتب المبدع، وأن تجري أوضاعهم في النص الروائي وفقاً لقواعد السرد لا لقواعد الحياة اليومية الحقيقية (خليل، 2015: 157-158)؛ لذلك حاول الكاتب أن يوهم القارئ أن هذه الأحداث ليست واقعية، وأنها من محض الخيال، وأن أي تطابق بين الشخصيات الروائية والشخصيات الموجودة على أرض الواقع، إنما هو من محض الصدفة، يقول: "هذه ليست قصة عامل النسيج، ولا غيره من الشخصيات الذين وردوا في هذا النص، ولكنها محض خيال بحت، لا علاقة له بالحقيقة مطلقاً، حتى ما ذكر عن التمرد والحرب الأهلية، ليس صحيحاً، ولا أن يحال إلى تواريخ حقيقية" (تاج السر، 2012: 7)، ولكن بعد العودة إلى بياض المتن الروائي، يجد القارئ أن معظم المعلومات التي ضمنها الكاتب النصّ الروائي صحيحة وحقيقية، ولأنّ المقام لا يتسع لذكرها جميعاً، سنذكر بعضها؛ للتأكيد على أن الرواية قريبة جداً من الرواية الوثائقية التسجيلية، إلا أن الكاتب أراد أن يخفي ذلك بمحاولة إضفاء مسحة خيالية على بعض

مجريات الأحداث، من هذه المعلومات الحقيقية الواقعية الذي ذكرها الكاتب في روايته: أماكن انتشار المرض (جمهورية الكونغو، ومنطقة أنزارا في دولة جنوب السودان)، وسرعة فتكه بالناس، والأعراض التي تظهر على المريض، وانتقاله عن طريق الاتصال الجنسي واللمس والعطس، والبيئة التي تعد مثالية للمرض، وطريقة تعامل الناس معه، والإجراءات الوقائية التي يجب أن تتخذها الدولة للحد من انتشاره، وسرعة تفشيه في البلدان الإفريقية لشح الإمكانات المادية والبشرية، الناتجة عن الاقتتال لعشرات السنوات في حروب أهلية طاحنة، والتخلف الاجتماعي الذي يعانیه المجتمع، كل هذه الأحداث حقيقية واقعية لا شك فيها.

ثم ينتقل بالقارئ إلى استهلال حركي تخيلي يقترب من المشهد السينمائي الذي يجعل حواسه تنتقل وتتابع التغييرات الحركية التي تشكل البدايات الأولى لشبكة الأحداث الروائية، ولا سيما عندما يشعر القارئ أنه سيكون أمام جريمة قتل مروعة، فتنسارع نبضات قلبه وتتشابك مع الأحداث، يقول الكاتب: "تتبع إبيولا القاتل، لويس نوا ظهر ذلك اليوم الحار من شهر أغسطس، عام 1976، وهو يتحرق شوقاً ليسكن دمه" (تاج السر، 2012: 76).

بعد هذا الاستهلال السردى المتنوع المتشابك، يدخل القارئ إلى فضاء متفاوت من الأحداث، تتراوح بين الهدوء والصخب، وتتنوع تموجاته بين الصعود والهبوط والثبات، أما الهدوء والثبات والرتابة فقد سببت للمتلقى في أحيان كثيرة فتوراً ومللاً، فالكاتب قد أغرق الرواية ببعض التفاصيل الحياتية للشخصيات، ما دفع القارئ إلى محاولة الهروب إلى الأمام؛ للوصول إلى التفاصيل المليئة بالأحداث المثيرة الصاخبة، من شواهد الأحداث الرتيبة في مريا المتن السردى، حديثه عن ساحر مز به "لويس نوا" -الشخصية الرئيسية- في أثناء عودته إلى بلده "أنزارا"، فلم يكف الكاتب بذكر الساحر وسحره وجمهره، بل راح يحدث القارئ عن سنوات عشر عجاف خلت من عمره، وحديثه هذا لا علاقة له بالوباء الذي تسلسل خلصة إلى دم الساحر بعد أن أقبل عليه "لويس نوا" إقبال المحب العاشق، فحاول تقبيله واحتضانه بعد أن سلب الساحر لبه بألعابه السحرية التي لم تكن عيناه قد وقعت على مثلها قط، يقول في مشهد رتيب مملٍ اخترنا جزءاً منه: "وقد فقد أيضاً في السنوات العشر الأخيرة، مشجعين يحق لأي ساحر حقيقي أن يفخر بحضورهم عروضه، فقد لاعبي الفريق الوطني لكرة القدم كلهم، لأنهم عرفوا سكة السفر والضياع في بلاد أشد جاذبية من بلادهم، وبعض السياسيين الطامعين في السلطة، لأنهم أعدموا بلا محاكمات في الشوارع..." (تاج السر، 2012: 18).

أما المشاهد الصاخبة التي حوت أفعالاً مشحونة بالانفعال والتوتر، وكشفت عن صراع خفي بدت أعراضه من خلال حركات جسمية تختزل طاقة نفسية مكثفة، أشعرت المتلقى أنه يحتاج إلى استنهاض طاقات حواسه كلها؛ ليتمكن من رصد الأحداث ومعرفة تفاصيلها دون أن يفوته أيّاً منها، فقد تمثلت في تربص الوباء الفتاك بالمشخصية الرئيسية "لويس نوا"، وانتظاره له، ورصد تحركاته، ومن ثمّ تحين الفرصة المناسبة للانقضاض عليه، وبعد أن اطمأن الوباء القاتل إلى تمكنه من التسلسل إلى أعماق الضحية، بدأ يفكر ويدبر لجعل "لويس نوا" الضحية رقم صفر التي ستقله إلى بلدة "أنزارا" في جنوب السودان، وقد كان له ذلك، فما كاد "نوا" أن يصل إلى بلده حتى بدأ يحثك بزوجه وأصدقائه ومعارفه، يقول الكاتب: "تتبع إبيولا القاتل... وهو يتحرق شوقاً ليسكن دمه... كان إبيولا حوله، وقريباً منه، ويتحين الوقت المناسب لافتراسه... يقرر الهجرة عبر دمه إلى بلاد أخرى... ابتسم إبيولا... كاد يطلق قهقهة وهو يرى الغريب... انتهى الأمر، وأصبح لويس نوا... ذلك الجسر الذي سيغير عليه إبيولا إلى بلاد أخرى... التقى نوا بصاحبه الكيني أنامي أوقيانو... صافحه وذهب... إبيولا الرهيب كان يقهقه في تلك اللحظة؛ لأن وجهيهما كانا قريبين من بعضهما، وأن عطس بعمق في تلك اللحظة، ففرت ملايين النسخ من القاتل، إلى جسد الكيني أوقيانو (تاج السر، 2012: 8-9-23-38).

وتصل الأحداث الصاخبة إلى ذروتها أكثر فأكثر عندما صَوَّر الكاتب للقارئ كيفية انتقال عدوى الوباء إلى محيط المصاب، والأعراض التي بدأت تظهر على المصابين، وذلك عبر مشاهد تغلب عليها الإثارة والدهشة والجدل، وتفتح أبواباً مغلقة لتسرد أحداثاً لم يشاهدها عامة الناس، وإن شاهدها مالوا إلى إنكارها، يقول الكاتب مصوراً الأعراض: "كانت الحمى في أعلى درجاتها، رغبة القيء لم تكن رغبة، لكنها قيء حقيقي، فيه مرارة ودم، النزف على أماكن متعددة في يديه وقدميه، لا يحتاج إلى تدقيق لرؤيته، ألم الركبتين، شل القدرة على المشي، وبين حين وآخر، تأتي رعدة كبيرة، أو يغيب العقل عن الحضور...ينزف من أحشائه وجده" (تاج السر، 2012: 47-54-63).

العجيب أن الرواية ربطت بين سرعة انتشار المرض وما يعيشه المجتمع في القارة الإفريقية عامة وفي دولتي الكونغو وجنوب السودان من متاهة الجهل والتخلف السياسي والاقتصادي والفقر خاصة، إنه مجتمع يعيش في سراديب لا متناهية ودهاليز لا حصر لها من الجهل والتخلف، فالطرق أمامه غير مضاءة، بل إنها ضبابية؛ لأنه لا يمتلك الرؤية والمعرفة والعلم والأدوات الحديثة التي قد تؤهله للحاق بركب المدنية والحضارة. إن حجم الجهل الذي تُصوِّره الرواية يشعر القارئ بخوف غريب، ويضعه أمام تساؤلات منها، أما زال في عالما من يعيش بهذا الشكل؟ وكيف لهم أن يواجهوا التهديدات الصحيحة المحيطة بهم في ظل غياب النظام الصحي؟ بل يذهب أبعد من ذلك عندما يطرح سؤالاً قد لا يجد له جواباً، ما الذي يُبقي هؤلاء الناس مُكَمَّمي الأفواه أمام الكوارث التي تصيب بلادهم؟

استرجاع التفاصيل

إن الأسئلة المطروحة في الفقرة السابقة دفعت الكاتب إلى محاولة الإجابة عنها، بتقنية الاسترجاع التي تعد من أكثر تقنيات السرد استخداماً في العمل الروائي (قاسم، 2004: 58) حيث يعتمد عليه الراوي في استحضار أحداث أو مواقف أو أقوال قد وقعت في الماضي، ولا تقف هذه التقنية عند هذا الحد، بل إنها تؤدي دوراً مهماً في إضاءة الزمن الحاضر، أو تفسيره، أو تبريره، وقد لجأ الكاتب إلى استرجاع خارجي يعود إلى ما قبل بداية الأحداث الروائية، وقد تجسّد ذلك في حديثه عن شخصية "لويس نوا" فبعد أن أدخل الكاتب القارئ إلى مجريات الأحداث مباشرة دون أن يمده بأي معلومة عن الشخصية الرئيسية "لويس نوا" عاد في المقطع الثاني ليستكمل ملامح الشخصية التي سبق أن ظهرت في بدايات العمل الروائي، فمجمال ملامح الشخصية لم تقدم، بل تُركت لتكون مغذية للفكرة التي يود الكاتب التأكيد عليها، ألا وهي لماذا زار "لويس نوا مدينة كينشاسا؟ وكيف انتقل إليه وباء إيبولا؟ وهل كان يعاني من أمراض مزمنة قبل هذا؟ وهل كان هو الجسر الذي نُقِلَ عبره الوباء إلى منطقة "انزارا" الحدودية في دولة جنوب السودان؟ أم أن أبناء بلده كانوا قد أصيبوا بهذا الوباء قبل زيارة "لويس" لمدينة "كينشاسا"؟ الإجابة على هذه الأسئلة تَمَّت عبر تقنية الاسترجاع.

حدّد الكاتب زمن استرجاع الأحداث الروائية "بأربعة أيام" (تاج السر، 2012: 42)، فسرد أحداثاً وأموراً جرت مع "لويس نوا"، قبل أن يصل إلى عاصمة الكونغو "كينشاسا"، ليزور قبر امرأة كانت قد دغدغت قلبه وشهوته في العامين الأخير، مسئولية على كل ودّ كان يكنه لزوجته في السابق، غير أن يد الردى قد تحطفتها عبر قاتل مجهول النسب والهوية، لم يستطع "لويس" كشفه على الرغم من قربيه منه، فالقاتل كان يحيط به من كل جانب ويتحّى الفرصة لاصطياده كما كان قد فعل بمحبوبته "إلينا"، كان يتواجد في كل مكان، داخل أسوار المقبرة المسورة بالحجر الأبيض التي زارها "لويس"، في دم العجوز المتسولة التي مدت له يدها في صمت، في دم حارس الأمن الذي يقف عند البوابة، في دماء الزوار العديدين الذي ألقى عليهم نظرة هانمة أو لم يلق، وحتى حينما انحنى على قبر المرأة التي جاء من أجلها في تلك الرحلة الشاقة، وبكى بشدة، كان ينحني ويبكي على قبر امرأة يسكن القاتل في

جسدها الميت، رغم من كل ذلك إلا أن "لويس" لم يستطع أن يلمحه أو أن يصل إلى أي دليل يقوده إليه، بل إنه اكتفى بالبكاء، وعاد قزّر أن يعود أدرجها إلى منطقة "أنزارا" الحدودية (تاج السر، 2012: 8-10)

وقد هدف الكاتب من إعادة تزويد المتلقي بأخبار عن الشخصية الرئيسية قبل بدء الأحداث الروائية إلى استكمال التفاصيل الروائية، وإطلاع المتلقي على الحالة الصحية التي كان يتمتع بها "لويس نوا" ومن حوله من أبناء بلدته، فالرجل لا يعاني من أي مرض، بل إنه يتمتع بصحة جيدة، وقد كُرّم من قبل زملائه في مصنع النسيج الذي كان يعمل به، إذ اختاروه ليكون رجل العام، وقد جرى هذا التكريم في أجواء احتفالية، فقد طلب منه أصدقاؤه في ذلك اليوم "أن يتألق بقدر استطاعته، يستحم ويتعطر، ويقص شعره الخشن، عند منقو نقوشوا الحلاق، ولا يسرف في الشجار مع امرأته تينا..." (تاج السر، 2012: 24-25)، لتبدأ بعدها الأجواء الاحتفالية حيث صافح واحتضن العشرات من أصدقائه وأحبائه، وقد سارت الأمور على خير ما يمكن أن تسير عليه، إن استرجاع الأحداث هذه جاء ليكشف حالة التحول التي أصابت الشخصيات بعد أن نُقلَ الوباء إليهم، عبر شخص كان قبل أيام بين ظهرانيهم، لا يشكو من أي اعتلال صحي، بل إن تاريخه المرضي يبدو ناصعاً، لا ضغط ولا سكر، ولا احتقان في الكلى أو البروستاتا، ولا شيء آخر باستثناء حُمى المستنقعات التي تنشط في خلاياهم وهي ليست مرضاً على الإطلاق في تلك المناطق. ولم يقتصر الاسترجاع عند أمير تاج السر على حدث بعينه، بل تتوالى الذكريات بشكل متتابع عبر تسلسل زمني متقطع متداخل متشابك، وبناء عليه يمكننا القول: إن تقنية الاسترجاع قد وضعت يد القارئ على عدة حقائق تتعلق بالوباء، منها:

- 1- بداية انتشار الوباء كان في عاصمة دولة الكونغو.
- 2- تسلسل الوباء أجساد الألاف من أبناء الكونغو.
- 3- جهل السلطات بهذا القاتل.
- 4- سرعة انتشاره.
- 5- الوباء يصيب أي شخص يجده في طريقه سواء أكان صحيحاً معافى أو كان يعاني من أمراض مزمنة.

صورة الوباء في رواية الخيال العلمي

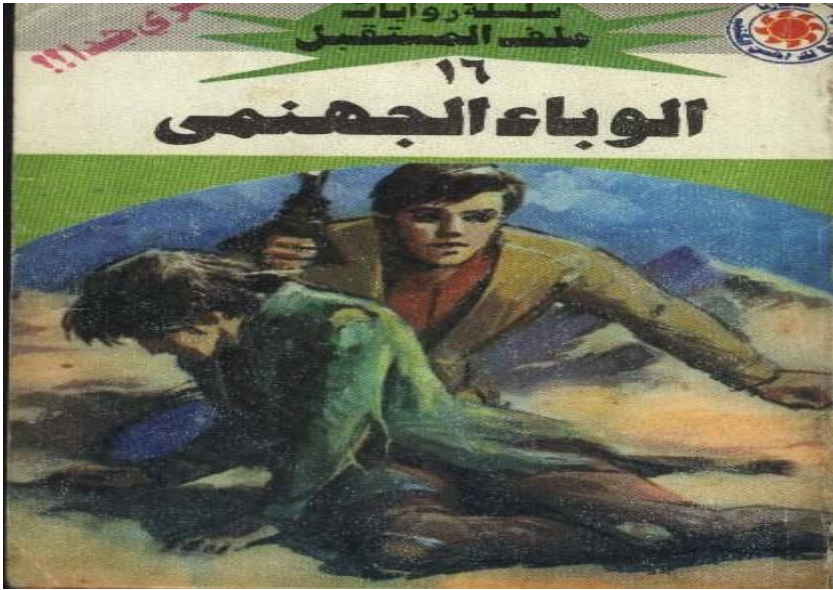
قبل أن نبدأ بالحديث عن صورة الوباء في رواية الخيال العلمي، لا بد لنا من تقديم لمحة موجزة سريعة عن روايات الخيال العلمي أو ما يعرف بأدب الخيال العلمي، فنقول: إن الخيال عند البشر هو مجموعة الروى والصور والأشكال التي يرسمها الإنسان في ذهنه أو في (عقله) لأشياء وأمور وأحداث غير موجودة في الواقع، ولكنها قد تحدث أو يتوقع حدوثها، أو يحذر من حدوثها بناء على معطيات توصل إليها، أو قد تكون هذه الموضوعات التي يطرحها من نبات أفكاره، ولا علاقة لها بأي معلومات تناهت إلى سمعه، فالإنسان منذ القديم تخيل نفسه طائراً في الفضاء، أو غائصاً في أعماق المحيطات، ثم كان له ما أراد. (عبدو، 2010: 12-13).

هذا النوع من الأدب يتناول المستقبل وما يمكن أن يأتيه به (عبدو، 2010: 34)، هو أقرب وسيلة لاستشراف المستقبل، وتخيل سيناريوهات مختلفة، فالمستقبل سيولد حتماً من الحاضر، لذلك فإن هذا الأدب يبنى على تحليل دقيق معمق للحاضر، ليستنتج منه بعض معالم المستقبل.

آليات تصوير الحراك السردي

تتناول رواية "الوباء الجهنمي" للكاتب نبيل فاروق المستقبل وما يمكن أن تأتي به الأيام من تطور علمي قد يكون ضاراً بالإنسان، إذ تصوّر كاتبُ الرواية -دون أن يشير إلى ذلك - أن مصرَ ستشهد في المستقبل غزواً خارجياً، بسلاح سريّ غامض مجهول لا يسبب أضراراً للبنية التحتية في البلاد كما هي عادة الحروب -التي لا تبقى ولا تذر من حجر أو شجر أو بشر، وتحصّد كلّ ما يعترض طريقها- بل تنحصر أضراره بالجنس البشري، والأغرب من ذلك أنه لا أعراض له، فالناس يتساقطون في الشوارع والأحياء والأزقة دون أن تظهر عليهم علامات المرض، فيدون للناظر سكارى وما هم بسكارى، ولكن شيئاً ما أصابهم، دون أن تُعلم ماهية هذا الشيء، لذلك تسارع الدولة إلى تكليف فريق طبي مخابراتي بمحاولة السيطرة على الوباء الجهنمي الذي أصاب أرض مصر، وهدد مفاصل الدولة بالانهيار خلال ثلاثة أيام إن لم تستطع الفرق الطبية السيطرة عليه.

اعتمدت دراستنا على ربط التقنيات الفنية للعمل الروائي بالموضوع المطروح، فالرواية قامت على تقنية عدة في طرحها لفكرة الوباء الغامض الذي أصاب أرض مصر، ومن أهم هذه التقنيات التي سنقف عندها: ثنائية الغلاف والعنوان، والاستهلال السردية، المكان، والزمان، والأحداث، واسترجاع الأحداث. لا يترك عنوان الرواية أي مساحة للقارئ للتخمين أو الظن، بل إنه يطلعه بشكل مباشر على أنه ثمّة وباء جهنمي ستسلط الرواية الضوء عليه، ولكن هذا لا يعني أبداً أن الوباء الجهنمي هو مرض أصاب الناس، بل قد يقصد به فساد ضرب الدولة فالفساد أو الطغيان الحكومي يعد من الأوبئة التي قد تضرب أي مجتمع، وهذا ما يجده القارئ لرواية "الوباء" للكاتب "هاني الراهب" (الراهب، 1981) -بعد أن يطالع القارئ مضمون النص الروائي يجد أن الوباء الذي قصده الكاتب هو الفساد الذي أصاب سوريا في ستينات القرن الماضي- أما الغلاف فالصورة الموجودة عليه توحى للناظر أن اشتباكاً ما وقع بين أشخاص عدة، فالغلاف يحتوي على صورة لشخصين وسط صحراء فيها كثبان رملية مرتفعة، أحدهما ملقى على الأرض يعاني من إصابة والآخر يحمل بيده سلاحاً غريباً، يصوبه باتجاه شخص ما أو مجموعة ما والخوف يملأ عينيه، وعليه فإن النظرة الأولية على ثنائية الغلاف والعنوان توحى أن الوباء الجهنمي هذا قد يكون حرباً أو سلاحاً مدمراً كالأسلحة الكيميائية أو النووية.

أما بالاستهلال السردى الذي يعدُّ أهم تقنية فنية تنقل القارئ بخطوات بطيئة أو قد تكون سريعة إلى عالم الأحداث، وتقربه أكثر من فهم مضمون العمل الأدبي، وتحدد له امتدادات النص، ونطاقه، ونبرته، وإيقاعه، وأسلوبه (أشهون، 2013: 30)، فإنه قام في رواية الوباء الجهنمي بوظيفة إغرائية أثارت اهتمام القارئ وجذبت انتباهه، وحفزت لديه رغبة الانغماس في النص الروائي وتتبع تفاصيله؛ معرفة ما يكمن خلف بداية فانتازية مشوقة، فدون مقدمات يجد القارئ نفسه أمام صحراء شاسعة مترامية الأطراف برمالتها الصفراء، وأشعة شمسها المحرقة الملتهية، ووضعه في مواجهة شاب يسير بخطوات ضعيفة متهالكة، وينقل قدميه بصعوبة، بسبب الإجهاد الشديد الذي أصابه وهو يحمل فوق كتفه جسد شابة ضئيلة الجسم، تراخى رأسها على صدره من فرط الضعف والإجهاد والعطش، عندها يتبادر إلى الذهن هذا الربط العجيب بين الغلاف والاستهلال، فالغلاف احتوى على صورة صحراء شاسعة تعلوها شمس محرقة على كتباتها شخصين مجهولين، أحدهما ملقى على الأرض من شدة الإعياء، والثاني يحاول مقاومة هجوم ما قد تعرض له من قبل أشخاص، إن هذه التقنية لجأ إليها الكاتب تعرف بتقنية التلخيص القائمة على تقديم مشهد قصصي سريع مضغوط يدفع الحدث إلى الأمام مسرعاً لا هتأ (قاسم، 1987: 84).

بعد هذه الاستهلال الحركي الفانتازي المتنوع، يُلاحظ أن الرواية ليست نسقية على صعيد تشكيلها الفني والبنائي، بل تكمن أهمية هذه الرواية بتنوع وحدثها المروية، فالراوي واحد، وهو ما يعرف بالراوي العليم، غير أنه في أحيان كثيرة يتقاسم السرد مع شخصيات محورية وثانوية توزعت على مساحات المتن الأدبي (عبيد، 2015: 65)، ففي أثناء قراءة الاستهلال يتقاجأ القارئ بظهور راو عليم يخاطبه مباشرة، ويحاول أن يجلو له بعض الغموض الذي أخذ يخيم على نظرتة الأولية للأحدث؛ فكانه أمام مشهد اسدال الستار على نهاية الأحداث، فظهر فجأة الراوي العالم بكل مجريات الأحداث وعزفه بالشخصين، قائلاً: "لم يكن هذا

الشباب سوى بطلنا الرائد (نور الدين)، ولم تكن رفيقته سوى زوجته وعضوة فريقه سلوى". (فاروق، 1983: 6-8).

ثم ينقل القارئ من مشهد بدا له ختامياً مع بدايات وقوع الهجوم الذي تعرّض له الفريق الطبي المخبراتي عندما هبطت الطائرة المروحية التي كانت تقلهم في مدينة "السلوم" التي اتخذتها الرواية مسرحاً لأحداثها، هذه النقطة اعتمد فيها الكاتب على تقنية الاسترجاع الداخلي التي تقوم على العودة إلى ماضٍ لاحق لبداية الرواية قد تأخر تقديمه في النص (قاسم، 1978: 58) وقد تمّ ذلك من خلال الراوي العالم، إذ يقول: "قبل أن يتساءل القارئ عما أدى إلى ذلك المشهد الذي وجدنا عليه (نور) و(سلوى)، نعود بالأحداث بضع ساعات إلى الوراء... إلى اللحظة التي توقفت فيها سيارة الدكتور (محمد حجازي) أمام منزل (نور) و(سلوى)". (فاروق، 1983: 9).

ثم تبدأ الأحداث الروائية بالتشكل، لتتجلى معها بعض الغيوم السوداء التي غطت سماء مدينة "الفيوم" فمع محاولة قائد الطائرة المروحية الهبوط بها على أرض المدينة، تتعرض الطائرة لهجوم مجهول يصيب قائدة الطائرة -الذي لم يكن يرتدي زيّاً طبياً وقائياً من الأمراض المعدية كما فعل أعضاء الفريق الطبي المنتمي للمخبرات المصرية بقيادة الرائد نور الدين- أدى هذا الهجوم إلى أصابته باضطراب ما أفقده السيطرة على التحكم باتجاه الطائرة التي بدأت تهوي باتجاه الأرض، لكن الرائد نور الدين حالّ دون وقوع كارثة حقيقية، فحاول السيطرة على الطائرة وخفف من اصطدامها الحتمي بالأرض، ليحمل قائد الطائرة على كتفه ويحاول أن يبتعد مع اشتعال النيران بقمرة القيادة بعد أن حادثة الاصطدام غير أن شدة الانفجار التي حدثت أودت بحياة الطيار دون أن يصيب القائد نور الدين بأي أذى بفضل زيّه الطبي الوقائي الذي زودته به المخبرات المصرية. وبذلك يكون الفريق الطبي أمام أول اختبار حقيقي في مواجهة الوباء الغامض الذي هاجم المدينة. تتسارع الأحداث بعد أن استعاد الفريق قواه التي انهارت بعد واقعة تحطّم الحوامة واستشهاد قائدها، فينقسم فريق الاستطلاع الطبي المنطوي تحت جهاز المخبرات المصرية إلى قسمين، القسم تألّف من نور الدين ومساعدته سلوى، والقسم الثاني تألّف من الطبيب محمد الحجازي ومحمود ورمزي، سلك كلّ فريق اتجاه معين من اتجاهات المدينة، وفي أثناء تجول المجموعتين في أرجاء المدينة، عثرتا على أعداد هائلة من الجثث المتناثرة على أرض المدينة، حاول الفريق الثاني تشريح إحدى الجثث للتعرف على الوباء الذي أصابها، لكنه في أثناء عمله تعرّض لهجوم مفاجئ من شخص يرتدي رداءً طبياً واقياً عليه شعار دولة معادية، ويحمل بندقية ليزيرية متطورة جداً، أطلق منها دفاقة من الليزر على الدكتور حجاوي ومساعديه، فأصاب رمزي ومحمود. لكن الدكتور حجازي أصاب ذلك الرجل الذي حاول قتل الفريق بحجرة أدت إلى كسر خوذته الزجاجية وإصابة وجهه بجروح البسيطة غير مؤثرة، فاستعاد الرجل زمام المبادرة وأمسك بسلاحه ووجه باتجاه الدكتور حجازي، وعندها ظن الدكتور حجازي ومعه القارئ أنه ساعة النهاية قد حانت، ليتفاجأ الاثنان بإصابة الرجل بحالة خوف واهلج، وتحوله إلى فأر جاث على ركبتيه يتوسل الدكتور حجازي للإبقاء على حياته، عنده شعر الدكتور حجازي بأن الوباء الذي نزل بالمدينة قد أصاب الرجل، لكنه لم يستطع تحديد نوع والوباء ولا كيفية انتقاله لهذا العدو.

في هذه الأثناء كانت المجموعة الأولى المكونة من "نور و سلوى" تتعرّض لهجوم من جهة خارجية معادية -أيضاً- حاولت استغلال

الوباء الذي أصاب أرض مصر، إلا أن "نور وسلوى" استطاعا النجاة، بعد تبادل الدفقات الليزيرية مع المجموعة المعادية.

لكنهما وقعا في أسر المجموعة الغازية لأرض مصر، والتي كانت السبب في نشر المرض في أرض مصر، حيث لجأت إلى سلاح سري جديد؛ لتحطيم مقاومة شعبها، كان عبارة عن جهاز مثبت على إحدى السفن الحربية للجهة المعادية، يبيت أمواجاً تؤدي إلى نشر الرعب في أرجاء أرض مصر. وقد أقام الكاتب معماره الفني على تقنية الحوار الخارجي، حيث كشفت هذه التقنية للقارئ عن هدف المجموعة المعادية وأطماعها، أما الكشف عن شكل الوباء وطريقة بثه، فإنه كُشف للقارئ عن طريق تقنية الحوار الداخلي الذي دار في خلد "نور" قائد المجموعة، حيث استطاع بذلك الحاد فك طلاسم اللغز الذي حَيَّر علماء مصر عن طبيعة الوباء الذي اجتاحت محافظة مرسى مطروح ولا سيما مدينة "السلوم".

لكن "نورا وسلوى" استطاع الإفلات من قبضة المجموعة الغازية، بعد أن كشف سر الوباء الجهنمي الذي أصاب أرض مصر، واستقلا سيارة اتجها بها إلى صحراء مصر؛ في محاولة منهما للهروب من المجموعات المعادية، إلا أن الأعداء بدؤوا بمطاردة نور بسيارتين، استطاع نور في هذه المرة أيضاً الانتصار على المجموعة المعادية، وقد كان دافعه إلى ذلك حب الوطن الذي يتعرض لمحاولة غزو خارجي لم يشهده التاريخ.

كان الوباء الجهنمي عبارة عن ترددات كهرومغناطيسية تصنع حالة من الخوف، تسري في الأعصاب، فتصنع في الجسم مجموعة من التغيرات، مثل ارتفاع نبضات القلب، وزيادة إفراز الأدرينالين، وانتصاب الشعيرات الصغيرة وغيرها، تنتهي الأحداث الدراماتيكية المتسارعة المشوقة بتدمير القوات المصرية الجوية والبحرية للسفن المعادية التي كانت تبتئ هذا الوباء الجهنمي بهدف السيطرة على أرض مصر (فاروق، 1983: 104-114). لكن المفارقة أن الرواية لم تكشف عن الجهة المعادية التي نشرت الوباء على أرض مدينة الفيوم، بل تركت الباب مفتوحاً على مصراعيه لخيال القارئ.

الخاتمة

بناء على الدراسة التي تقدّم عرضها في دراسة الرواية العربية المعاصرة وتصويرها للأوبئة والكوارث التي أصابت وتصيب الأمة العربية والإسلامية، نجد ما يلي:

- كان وما زال الأدب العربي بفنونه المتنوعة (كالشعر والمسرح والرواية والمقامات) على قدر لا بأس به من المسؤولية في تغطية الأوبئة التي نزلت بالمجتمع العربي من الجاهلية وإلى يومنا هذا.
- واكبت الرواية العربية معظم الأزمات والتبدلات والتغيرات الاجتماعية والسياسية والاقتصادية والطبيعية التي مرّت وتمرّ بها الأمة العربية والإسلامية، لكنها في بعض الأزمات -مثل الطبيعية- لم تستطع أن تعطيها بشكل كامل، أي أن حجم الناتج في الكوارث كالزلازل والأوبئة -سواء أكانت طبيعية أو مفتعلة- لم يكن بحجم الناتج الاجتماعي والسياسي الذي قدّمته الرواية، وهذا أمر طبيعي؛ لأن الكوارث وغيرها أمر نادر الحدوث، وإن حدث فإنه يحدث في فترات زمنية متباعدة، أما الموضوعات الاجتماعية والسياسية، فإنها يومية ومتجددة.

- وجدنا أنه ثمة نوعين من الرواية واكبت الأوبئة والأمراض التي نزلت بالمجتمع العربي، منها الرواية الواقعية التسجيلية، وهي رواية واقعية وثائقية، لكنها مزروجة بمسحة درامية أدبية، والنوع الثاني كان الرواية العلمية الخيالية التي طرحت الوباء ولكن بنظرة مستقبلية تحذيرية، وإن لم تشر إلى ذلك، بل أشعرت القارئ أنه يعيش في المستقبل ويواجه هذا الوباء.
- قدّمت الرواية الواقعية التسجيلية المتمثلة برواية "إيبولا 76" تقريرياً مفصلاً عن هذا الوباء القاتل الذي أصاب دولة الكونغو في عام 1976، ونسبت تسميته إلى نهر صغير يُسمى "إيبولا"، فبيّنت زمن انتشاره، ومكانه، وبدائياته، وكيفية وطرق انتقاله، وألّحت إلى أن الأزمات والحروب التي مرّت بها الكونغو كانت من أهم عوامل زيادة انتشاره، وذلك لانعدام البنية التحتية كالمراكز الصحية، والخدمات التي تقدّمها البلديات في مجال النظافة، وغمزت ببطء التدابير الحكومية المتخذة للحيلولة دون توسّع رقعة انتشاره.
- عرضت رواية "الوباء الجهنمي" الوباء بنظرة خيالية علمية، فألّحت أن الوباء ليس من الضروري أن يكون وباءً طبيعيًا لا علاقة للإنسان به، بل أكّدت على أنه قد يكون من صنع الإنسان، وكأنها تشير إلى الجدل القائم الآن بيننا فيما يخص وباء كورونا.
- باركت الرواية سرعة التدابير المتخذة من قبل الدولة، وأشارت إلى أن هذه التدابير قد حالت دون انتشار الوباء المصطنع من قبل غزاة خارجيين (عدو خارجي).

المصادر والمراجع

- ابن الوردي، زين الدين أبو حفص عمر بن مظفر بن عمر الوردي الشافعي، *ديوان ابن الوردي*، ت: عبد الحميد هندراوي، دار الأفاق العربية، ط1، 2006.
- ابن فارس، أحمد بن فارس زكرياء القزويني، *معجم مقاييس اللغة*، ت: عبد السلام محمد هارون، دار الفكر، دمشق، 1979.
- أشهبون، عبد الملك، *البدائية والنهاية في الرواية العربية*، دار رؤية، 2013، ط1.
- بوكر، م. كيث، توماس، أن ماري، *المرجع في روايات الخيال العلمي*، المركزي القومي للترجمة، القاهرة، 2010، ط1.
- تاج السر، أمير، *إيبولا 76*، دار الساقى، بيروت، 2012، ط1.
- تيمور، محمود، *الوباء*، مجلة الهلال، ع 4، 1933، (469-478).
- جريفيس، جون، *ثلاث رؤى للمستقبل "أدب الخيال العلمي الأمريكي والبريطاني والروسي (السوفيتي)"*، ت: رؤوف وصفي، المجلس الأعلى للثقافة، القاهرة، 2005، ط1.
- خليل، إبراهيم، *أساسيات الرواية*، دار فضاءات، عمان، 2015، ط1.
- الخليل، أبو عبد الرحمن الخليل بن أحمد بن عمرو بن تميم الفراهيدي البصري، *كتاب العين*، ت: مهدي المخزومي، إبراهيم السامرائي، دار ومكتبة الهلال.
- الخوارزمي، محمد بن أحمد بن يوسف أبو عبد الله الكاتب البلخي، *مفاتيح العلوم*، ت: محمد كمال الدين الأدهمي، مؤسسة هندراوي، دون ط، 2020.
- الراهب، هاني، *الوباء*، دار الآداب، بيروت، 1981، دون ط.
- الشاروبي، يوسف، *الوباء*، مجلة الأديب، 1950، ع10، (21-24).
- شوقي، سعيد، *الأدب المقارن من الأطر النظرية إلى الدراسات النصية*، نوستالجيا، القاهرة، 2018، ط1.
- عبد الرحيم، رائد، *رسالة "النبأ عن الوباء" لزين الدين بن الوردي ت 749 - دراسة نقدية*، مجلة جامعة النجاح، نابلس، 2010، مج 24، ع5، (1496-1530).

- عبد الله، محمد حسن، *الواقعية في الرواية التسجيلية*، مكتبة الأسرة، القاهرة، 2005، دون ط.
عتيق، عمر، *قضايا نقدية معاصرة في الرواية والقصة القصيرة*، دار دجلة، عمان، 2016، ط1.
- عواد، عادل، *تمثلات المسرح للأوبئة.. مآس كونية أبطالها غير مرئيين*، جريدة العرب، قطر، 2020، ع 11662.
- غاتينو، جان، *أدب الخيال العلمي*، ت: ميشيل خوري، دار طلاس، دمشق، 1990، ط1.
فاروق، نبيل، *الوباء الجهنمي*، المؤسسة العربية الحديثة، القاهرة، 1983، ط1.
قاسم، سيزا، *بناء الرواية*، مكتبة الأسرة، القاهرة، 2004، دون ط.
مجموعة باحثين، *الموسوعة العربية العالمية*، مؤسسة أعمال الموسوعة، الرياض، 1999، ط1.
- مجموعة مؤلفين، *أفق التحولات في الرواية العربية*، مؤسسة خاله شومان، الأردن، 2003، ط1.
- محمد، عبدو، *أدب الخيال العلمي بوصفه جنساً أدبياً*، مجلة الخيال العلمي، وزارة الثقافة، سورية، 2008-2009، ع 5-6، (30-37).
- مقار، شفيق، *الوباء في زمن العواء*، مجلة الناقد، ع14، 1989، (34-36).
- نجيب، محفوظ، *الحرافيش*، دار الشروق، القاهرة، 2017، ط8.
- نعمة، محمد قاسم، *الرواية العربية ومغامرة التسجيلية*، مجلة الخليج العربي، مج 44، ع 2-1، 2016، (180-193).

Kaynakça

- Avâd, A. (2020). *Temessulâtu'l-Masrah li'l-Evbie.. Meâs Kevniyye Ebtâluha Ğayre Meriyyîn*. Katar: Cerîdetü'l-Arab.
- Abdurrahim, R. (2010). *Risâletu 'en-Neba 'an el-Vebâ' Lizeyni'd-Din b. el-Verdî-Dirâsetü'n-Nakdîyye. Mecelletü Cami'atü'n-Necâh*, 5 (24), 1496-1530.
- Atik, Ö. (2016). *Kadâya Nakdîyye Muâsirâ fi'r-Rivâye ve'l-Kıssâ el-Kasîra*. Amman: Dâru Diele.
- Bucker, M. Keys, Thomas, Anne Marry. (2010). *el-Merci' fi Rivâyâti'l-Hayali'l-İlmî*. Kahire: el-Merkezî el-Kavmî li't-Terceme.
- el-Harezmi, Muhammed b. Ahmed b. Yusuf Ebu Abdullah el-Kâtib el-Belhî. (2020) *Mefâtihu'l-eulum*. thk. Muhammed Kamal el-din el-adhami, Muasast Hindawi.
- Eşhebûn, Abdulmelik. (2013). *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi Rivâyeti'l-Arabîyye*. eş-Şârûbî, Yusuf. (1950). *el-Vebâ. Mecelletu'l-Edîb*.
- Faruk, N. (1983). *el-Vebâ el-Cehennemî*. Kahire: el-Müessesetü'l-Arabîyyeti'l-Hadîse.
- Gatino, C. (1990). *Edebu'l-Hayali'l-İlmî*. thk. Micheal Hûrî, Dımaş: Dâru Talâs.

- el-Ferâhidî, Halil, b. Ahmed. (2003) *Kitâbu'l-'Ayn*.(1. Baskı) thk. Adulhamid el-hindawi, Dâru el -kutub el-elmia.
- Halil, İbrahim. (2015). *Esâsiyâtu'r-Rivâye*. Amman: Dâru Fedaât.
- İbn el-Verdî, Zeynuddin Ebû Hafs Ömer b. Muzaffer b. Ömer el-Verdî eş-Şafi'î. (2006). *Dîvânu İbn el-Verdî*. thk. Abdulhamit Hindâvî, Dâru'l-Afâk el-Arabiyye,
- İbn Faris, Ahmed b. Faris Zekeriyya el-Kazvinî. (1979). *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*. Thk. Abdusselam Muhammed Harun, Dımaşk: Dâru'l-Fikr.
- Jerifies, John. (2005). *Selâsu Rûâ li'l-Mustakbel 'Edebu'l-Hayâli'l-İlmî el-Amrikî ve'l-Britanî ve'r-Rûsî (es-Suviyetî)*. thk. Râûf Vasfî, Kahire: el-Meclis el-A'lâ li's-Sekâfe.
- Kasım, S. (2004). *Binâu'r-Rivâye*. Kahire: Mektebetu'-Usre.
- Komisyon. (1999). *el-Mevsuâtu'l-Arabîyyeti'l-'Alemîyye*. Riyad: Müessesetü A'mali'l-Mevsu'a.
- Mahfuz, N. (2017). *el-Herafiş*. Kahire: Dâru'ş-Şurûk.
- Makar, Ş. (1989). el-Vebâ fî Zemeni'l-'Evâ. *Mecelletü'n-Nâkid*,14 (34-36).
- Muhammed, Abdu. (2008-2009). Edebü'l-Hayali'l-İlmî Bivasfihi Cinsen Edebiyyen. *Mecelletü'l-Hayali'l-'İlmî, Sûriyye: Vizâretü's-Sekâfe*,5-6 (30-37).
- Ni'met, Muhammed Kasım. (2016). er-Rivâyetu'l-Arabiyye ve Muğameretu't-Tesciliyye. *Mecelletü'l-Halic el-Arabî*, 44 (1).
- Rahib, H. (1981). *el-Vebâ*. Beyrut: Dâru'l-Adâb.
- Teymûr, M. (1933). *el-Vebâ*. Mecelletü'l-Hilâl.

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 599-624

Küresel Salgın Zamanında Din Görevlileri Gözüyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Hizmeti ve Eğitimi* Non-Formal Religious Service and Education of the Presidency of Religious Affairs from the View of Religious Personnel at the Time of the Global Outbreak

- Amine Nuriye ÇITIRIK*
- Zeki Salih ZENGİN**

*Doktora Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri, Ankara, Türkiye
Doctoral Student, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Graduate School of Social Sciences, Philosophy and Religious Sciences, Ankara, Turkey
ncitirik@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-0590-727X

**Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri, Ankara, Türkiye
Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Graduate School of Social Sciences, Philosophy and Religious Sciences, Ankara, Turkey
zekisalih55@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2354-8899

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Date Received:

26/05/2020

Kabul Tarihi / Date Accepted:

01/07/2020

Yayın Tarihi / Date Published:

15/07/2020

Atrf: Çıtırık, A. N. & Zengin, Z. S. (2020). Küresel Salgın Zamanında Din Görevlileri Gözüyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Hizmeti ve Eğitimi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 599-624

Citation: Çıtırık, A. N. & Zengin, Z. S. (2020). Non-Formal Religious Service and Education of the Presidency of Religious Affairs from the View of Religious Personnel at the Time of the Global Outbreak. *Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute*, Outbreak Diseases Special Issue, 599-624

Öz

Dünya, 2020 yılı başında olduğu gibi bazen küresel bir salgın hastalık ile mücadele etmek durumunda kalmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü Çin'in Wuhan şehrinde görülen ve hızla bütün dünyada yayılan yeni tip koronavirüsün neden olduğu COVID-19 adlı hastalığı küresel salgın (Pandemi) olarak ilan etti. Dünya tarihinde zaman zaman yaşanan bu tür olağan dışı durumlar hayatı birçok açıdan etkilemektedir. Tüm dünya da olduğu gibi ülkemizde de hastalığın olumsuz etkilerini en aza indirmek için birçok kurum ve kuruluş görev yürütmektedir. Pandemi sürecinde yaşanan zorlukların aşılmasında manevi-dini desteğin önemli bir yeri vardır. Ülkemizde yaygın din eğitimi çalışmalarını yürütmekle görevli Diyanet İşleri Başkanlığı da (DİB) yaşanan süreçte din hizmetleri ve din-manevi destek amacı ile birtakım faaliyetler düzenlemiştir. Çalışmamızın amacı bu süreçte yapılan çalışmaların hangi şartlarda gerçekleştiği, yeterlilik düzeyi ve geliştirilmesi konularında uygulamaya katılan kurum personelinin görüş ve önerilerini değerlendirmektir. Bu makalede nitel araştırma yöntemlerinden biri olan yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. On beş kurum personeli ile WhatsApp üzerinden yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Elde edilen bulgular doğrultusunda kurum personelinin, DİB'in yapmış olduğu faaliyetlerin birçoğundan haberdar oldukları ve bu faaliyetlerde kısmen yer aldıkları görülmüştür. Ayrıca katılımcılar, yapılan faaliyetleri yerinde ve doğru bulmakla beraber, bazı aksaklıkların da yaşandığını belirtmişlerdir. Süreçte yaşanan aksaklıkların giderilmesi yönünde görüş ve değerlendirmede buldukları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe ve Din Bilimleri, yaygın din eğitimi, diyanet işleri başkanlığı, Covid-19, pandemi, küresel salgın.

* Bu çalışmada kullanılan ölçek ve veriler Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Rektörlüğü Etik Kurul Koordinatörlüğü tarafından etik kural ve ilkelere uygun bulunmuştur. (Evrak Tarih ve Sayısı:23/05/2020- 84892257-604.01.02-E.15825).

Abstract

The world sometimes has to fight a global outbreak like at the beginning of 2020. The World Health Organization has declared COVID-19, a global outbreak (Pandemic), caused by a new type of coronavirus, which has appeared in Wuhan, China, and spreading all over the world. Such extraordinary situations that have happened from time to time in the history of the world affect life in many ways. As in the whole world, many institutions and organizations are working in our country to minimize the negative effects of the disease. Spiritual-religious support has an important point in overcoming the difficulties experienced during the period of Pandemic. The Presidency of Religious Affairs (PRA), which is responsible for carrying out widespread religious education activities in our country, has also organized some activities with the aim of religious services and religious-moral support. The purpose of our study is to evaluate the opinions and suggestions of the personnel of the institution participating in the application in terms of the conditions under which the studies carried out in this process, level of competence and development. In this article, the semi-structured interview technique, one of the qualitative research methods, was used. Face to face interviews was made with fifteen institutional staff via WhatsApp. In line with the findings, it was observed that the personnel of the institution were aware of many of the activities carried out by PRA and were partially involved in these activities. In addition, the participants found the activities appropriate and correct, but also stated that there had been some setbacks. It was determined that they have made views and assessments towards the elimination of the problems experienced in the process.

Keywords: Philosophy and Religious Sciences, non-formal religious education, presidency of religious affairs, Covid-19, pandemic, global outbreak.

Giriş

Dünya tarihinde yaşanan afetler, salgın hastalıklar, terör vb. olağan üstü durumlar insan hayatını kısıtlayan, toplumları olumsuz etkileyen süreçlerdir. Özellikle salgın hastalıklar çok çabuk yayılabilmekte, toplu ölümlere sebep olabilmekte ve siyasi, sosyal ekonomi, eğitim, psikoloji vb. alanlarda toplumları büyük oranda etkileyebilmektedir. Özellikle günümüzde küreselleşmenin bir sonucu olarak yerel başlayan sorunlar çok hızlı bir şekilde tüm dünyayı etkileyen problemlere dönüşebilmektedir. Günümüzde birden fazla ülkede veya kıtada yayılan ve etkisini gösteren salgın hastalıklara verilen genel ad Pandemidir.¹

Aralık 2019 tarihinden itibaren içerisinde bulunan salgın hastalık süreci, yeni tip koronavirüsün neden olduğu COVID-19 adıyla

¹ <https://www.medipol.com.tr/bilgi-kosesi/bunlari-biliyor-musunuz/Pandemi-nedir-corona-virusu-neden-Pandemi-ilan-edildi> (Erişim Tarihi: 25.05.2020)

bilinen salgının ortaya çıkardığı bir sonuçtur. Aynı virüsün farklı biçimleri daha önce de dünyanın farklı bölgelerinde benzer salgınlara neden olmuştur. Bu virüsün neden olduğu yakın dönemlerdeki ilk salgın Kasım 2002 ve Temmuz 2003 tarihleri arasında Hong Kong'da başlayan şiddetli akut solunum sendromu (SARS) salgınıdır. SARS etkeni olan virüs (SARS-CoV-1) 2003 yılının başlarında Hong Kong'dan 37 ülkeye haftalar içinde yayılarak neredeyse Pandemi hale gelmiş ve dünya çapında 8422 vaka ve 916 ölüm görülmüştür. Dünya Sağlık Örgütü ölüm oranını % 10,9 olarak açıklamıştır. Şiddetli akut solunum yolu sendromu Koronavirüsü 2 (SARS-CoV-2) 2019'da ortaya çıkan yeni tip bir virüsdür. Bu virüs ile ilgili hastalığa 2019 da başladığı için Koronavirüs hastalığı-2019 (COVID-19) adı verilmiştir. Aralık 2019 da Çin'in Wuhan şehriden başlayan salgın, Dünya Sağlık Örgütüne (DSÖ) ilk olarak 31 Aralık 2019'da bildirilmiştir. 30 Ocak 2020'de DSÖ, COVID-19'u küresel bir acil sağlık durum salgını olarak ilan etmiştir. DSÖ, 11 Mart 2020'de ise COVID-19'u küresel bir salgın (Pandemi) olarak ilan etmiştir. Koronavirüs ile ilgili hastalıkla hayatını kaybeden insan sayısı 26 Mayıs 2020 tarihi itibarıyla 348.000'i geçmiştir.² Tüm dünya şu günlerde bütün ülkeleri etkileyen COVID-19 ile mücadele etmek durumundadır. Her ne kadar salgın küresel olsa da alınan önlemlerin önemli bir bölümü bölgesel ölçeklidir. Ülkemizde başta Sağlık Bakanlığı olmak üzere bu hastalığın olumsuz etkilerini en aza indirmeye çalışan birçok kurum ve kuruluş görev yürütmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) da bu kurumlar içerisinde yer almaktadır. Çalışmamızın amacı dünya genelinde etkili olan bu yeni tip salgın hastalık ile mücadele sürecinde toplumu din konusunda aydınlatan ve moral ve motivasyon açısından manevi destek hizmeti sunan DİB'in bu alanda yaptığı ve yapabileceği hizmetleri değerlendirmektir. Bununla birlikte kurum mensuplarının faaliyetlere katılımı, faaliyetlerle ilgili değerlendirmeleri ve faaliyetlerin daha da ilerletilmesi için neler yapılabileceği ile halkın sürecin din ile ilişkisi kapsamında ne düşündüklerinin belirlenmesi hakkında tespitler yapmaktır. Bu amaçla DİB'in yaygın din hizmeti görevini ifa eden personelin (Vaiz, İmam, Kur'an Kursu öğreticisi) görüşlerine yer verilmiştir.

Anayasamızın 24. Maddesinde belirtildiği üzere din eğitim ve öğretimi, devletin gözetim ve denetimi altında yapılır ve kişilerin kendi isteğine bağlıdır. Yine anayasamızın 136. Maddesi gereğince Yaygın din hizmeti ve eğitimi Diyanet İşleri Başkanlığının görevidir. DİB,

² <https://emedicine.medscape.com/article/2500114-overview> (Erişim Tarihi:25.05.2020)

İslam dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek, cami ve mescit dışındaki yerlerde panel, konferans, seminer, sempozyum vb. dinî ve ilmî toplantılar düzenlemek, öğrenci yurtları, eğitim kurumları, gençlik eğitim merkezleri, ceza infaz kurumları, sağlık kuruluşları, sosyal hizmet kurumları vb. yerlerde işbirliği esasına göre manevi danışmanlık ve din hizmeti sunmak, yazılı, görsel, işitsel ve dijital medya vasıtasıyla toplumu din konusunda aydınlatmak, göçmen, engelli, bağımlı gibi desteğe muhtaç kesimlere yönelik manevi danışmanlık hizmetleri yürütmek, aile, kadın, gençlik ve toplumun diğer kesimlerine yönelik dinî konularda aydınlatma ve rehberlik yapmak vb. çok çeşitli alanlarda farklı kesimlere geniş bir yelpazede din hizmeti sunan, gerektiği takdirde devletin o alandaki sorumlu kurum yada makamlarına öneride bulunmakla sorumlu tutulan resmi bir kurumdur.³

Uzak Doğu'da görülmesinden hemen sonra dünyayı etkisi altına alan Koronavirüs (COVID-19) hemen her alanda aksamalara ve değişimlere neden oldu. Türkiye'de ilk vakanın görüldüğü 11 Mart 2020 tarihinden itibaren devletin ilgili tüm kurumları sorumlu oldukları alanlarda *bu virüsün yayılmasını önleyecek* çeşitli kararları alarak uygulamaya koyulmuşlardır. DİB 06.03.2020 "Allah temizdir, Temizliği Sever" başlıklı hutbesiyle ülkemizde henüz salgın vakanın görülmediği o tarihten itibaren halkı sağlık, temizlik ve sorumluluk sahibi olma noktasında uyarıcı faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır.⁴ Sonraki haftaların hutbelerinde de yaşanan bu salgın hastalıktan kurtulmanın yollarına dair bilgilere yer vermeye devam etmiştir.⁵

16 Mart 2020 tarihinde cami ve mescitlerde Cuma ve vakit namazların cemaatle kılınmasına ara verilmesiyle beraber cemaatte oluşan psikolojik boşluk ezan sonrası okunan salat ve dualarla giderilmeye çalışılmıştır.⁶ İçişleri Bakanlığı Koronavirüs tedbirleri kapsamında 21 Mart 2020 tarihinde 65 yaş ve üstü yaşlı kişiler ile kronik rahatsızlığı bulunanların sokağa çıkmaları kısıtlamış ya da yasaklamıştır. Bu süreçte tek başına yaşayan, ihtiyaçlarını karşılayacak yakını olmayan 65 yaş ve üstü ile kronik rahatsızlığı olanların ihtiyaçlarının karşılanması için valiliklerin/ kaymakamların başkanlığında il ve ilçelerde Vefa Sosyal Destek Grubu oluşturulmuştur. Bu kapsamdaki vatandaşlar 112, 155, 156 ve diğer

³ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.633.pdf> (Erişim Tarihi:04.06.2020)

⁴ <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/-cuma-hutbesi> (Erişim Tarihi:25.05.2020)

⁵ <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/> (Erişim Tarihi:25.05.2020)

⁶ <https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29402/cami-ve-mescitlerde-cuma-ve-vakit-namazlarin-cemaatle-kilinmasina-ara-verildi> (Erişim Tarihi:04.06.2020)

telefon numaraları üzerinden ihtiyaçları 22 Mart itibariyle Vefa Sosyal Destek Grubu görevlileri tarafından karşılanmaya başlanmıştır.⁷ Birçok DİB personeli de bu süreçte Vefa Destek Gruplarına katılmıştır.⁸ Moral ve motivasyon bağlamında Vefa Sosyal Destek Gruplarında görev alan din görevlileri 65 yaş üstü ve kronik rahatsızlığı bulunan vatandaşlar başta olmak üzere ihtiyaç sahiplerinin yanında olmuş onlara maddi ve manevi destekte bulunarak yardımcı olmuştur. İl müftülükleri bünyesinde bu süreçte hizmet sunan Alo 190 Fetva hattı ile halkın kendi sorularını doğrudan sormalarına imkân verilmiş ehli olan görevlilerden cevapları almaları sağlanmıştır.⁹ Din İşleri Yüksek Kurulu, 22.03.2020 tarihinde “Salgın Hastalık Durumunda Cenaze Namazı ve Defin İşlemleri” konulu bir fetva yayınlamıştır. Bu doğrultuda cenaze hizmetleri usulüne uygun olarak titizlikle yürütülmeye devam edilmiştir.¹⁰ Okullarda eğitime ara verilmesiyle birlikte 16 Mart 2020 tarihinden itibaren Kur’an kurslarında da eğitime ara verilmiştir. Toplumun, içinden geçtiği bu kritik süreçte eğitim faaliyetlerini özel içerikli programlarla desteklemek için Diyanet TV ilerleyen günlerde yetişkinlere yönelik ibadet, siyer, ahlak, itikat ve Kur’an-ı Kerim olmak üzere her gün bir ders şeklinde “Dini Eğitim Vakti” programları yayınlamıştır. Yine yetişkinlere yönelik mahremiyet eğitimi, anne-baba okulu eğitimleri ile aile ile ilgili programlar yapılmıştır. 4-6 yaş aralığına evden öğreniyorum dersleri, masallar ve çeşitli etkinliklerin yer aldığı değerler eğitimi programları düzenlenmiştir. Böylece Diyanet TV yapmış olduğu bu eğitici ve öğretici programları sayesinde bir okula dönüştüğü söylenebilir.¹¹ 30 Mart tarihinden itibaren uzaktan eğitim vasıtasıyla hafızlık eğitimleri devam etmiştir.¹² DİB sosyal medyanın daha etkin ve düzenli kullanılması için 81 il müftülüğüne gönderdiği genelgesinde İl İrşat Kurulları; verilecek olan vaaz, irşat, manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerini sosyal medyanın kendilerine

⁷<https://www.icisleri.gov.tr/65-yas-ve-ustu-ile-kronik-rahatsizligi-olanlara-sokagacikma-yasagi-ek-gezelgesi> (Erişim Tarihi:04.06.2020)

⁸<https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29467/personelimiz-vefa-koordinasyon-gruplarinin-icerisinde-insanimiza-hizmet-ediyor> (Erişim Tarihi:04.06.2020)

⁹ <https://fetva.diyamet.gov.tr/AloFetva190> (Erişim Tarihi:04.06.2020)

¹⁰<https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29470/din-isleri-yuksekkurulundan-cenaze-islemleriyle-ilgili-yeni-aciklama> (Erişim Tarihi:04.06.2020)

¹¹ <https://www.diyamet.gov.tr/programlar> (Erişim Tarihi:04.06.2020)

¹²<https://egitimhizmetleri.diyamet.gov.tr/Detay/655/haf%C4%B1z%C4%B1k-kurslar%C4%B1-uzaktan-e%C4%9Fitimle-devam-ediyor> (Erişim Tarihi:04.06.2020)

sağlayacakları imkânlar içerisinde yürütülmesi için gerekli çalışmaların yapılmasını istemiştir.¹³

Yöntem

Bu araştırmada örneklem seçimi, veri toplama ve analiz sürecinde nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Böylece ayrıntılı şekilde konu ele alınırken araştırmacının kendisi de araştırma aşamasında sürece dâhil olması sağlanmıştır. Nitel veri toplama sürecinde, evreni yansıtabilecek nitelikte amaçlı örnekleme olarak maksimum çeşitlilik örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu örnekleme yönteminde amaç çalışılan konuya taraf olabilecek bireylerin çeşitliliğini maksimum düzeyde yansıtmaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2005: 112). Bu amaçla Ankara'da ayrı müftülüklerde görev yapan ve farklı görev tanımları olan ve beşer kişiden oluşan vaiz, Kur'an kursu öğreticisi, imam-hatip görevlileri ile görüşülmüş araştırma konusu ile ilgili olabildiğince çeşitli görüşlerin elde edilmesi hedeflenmiştir. Buna göre öncelikle farklı müftülüklerde yöneticilerle görüşülmüş kronik rahatsızlık, yıllık izin vb. sebeplerden dolayı bu süreçte sahada aktif görev alamayan personelin haricinde sahada aktif çalışan ve araştırmaya katılabilecek personelin isimlerinin yer aldığı bir isim listesi istenmiştir. Bu isim listesi üzerinden vaiz, imam-hatip ve Kur'an kursu öğreticisi gibi farklı görev tanımı olan toplam on beş kurum elemanı ile birebir WhatsApp üzerinden görüntülü olarak görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Bu araştırmada kullanılan ölçek ve veriler Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Rektörlüğü Etik Kurul Koordinatörlüğü tarafından etik kural ve ilkelere uygun bulunmuştur. (Evrak Tarih ve Sayısı:23/05/2020- 84892257-604.01.02-E.15825). Katılımcıların kendi izinleri alınarak konu ile ilgili düşünceleri kayıt altına alınmıştır. Örneklemdeki kurum personelinin özellikleri Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Kurum Personelinin Özellikleri

Katılımcı	Görev	Cinsiyet	Yaş	Eğitim	Hizmet yılı
K1	Vaiz	Kadın	40	Yüksek lisans	27
K2	Vaiz	Kadın	38	Lisans	15
K3	KKÖ	Kadın	39	Ön lisans	10
K4	KKÖ	Kadın	36	Ön lisans	10
K5	Vaiz	Kadın	39	Lisans	16

¹³ <http://www.dinihaberler.com.tr/public/index.php/haber/diyanetten-sosyal-medya-talimati-58760> (Erişim Tarihi:04.06.2020)

K6	KKÖ	Kadın	46	Ön lisans	14
K7	KKÖ	Kadın	34	Lisans	17
K8	İmam	Erkek	36	Yüksek lisans	13
K9	İmam	Erkek	33	Yüksek lisans	14
K10	Vaiz	Erkek	39	Yüksek lisans	15
K11	İmam	Erkek	45	Ön lisans	25
K12	İmam	Erkek	50	Ön lisans	28
K13	KKÖ	Kadın	36	Lisans	12
K14	Vaiz	Erkek	48	Yüksek lisans	18
K15	İmam	Erkek	51	Lisans	29

Yukarıda verilen tabloda da görüldüğü gibi bu araştırmada yer alanların tamamı Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde 10 ila 29 yıldır kadrolu çalışan 30-51 yaş aralığında sekizi kadın yedisi erkek görevlidir. Katılımcılardan beşi ön lisans (3 Kadın, 2 Erkek), beşi lisans (4 Kadın, 1 Erkek), beşi yüksek lisans (4 Erkek, 1 Kadın) mezunudur. Dolayısıyla bu araştırmanın yürütüldüğü hedef kitle olan 15 katılımcının tamamı hizmet deneyimi olan kişilerden oluşmuştur.

DİB'in yaptığı çalışmaları hangi şartlarda gerçekleştiği, yeterlilik düzeyi ve geliştirilmesi konularında, kurum personelinin ve halkın süreci nasıl değerlendirdiği hususunda, çalışmaya katılan kurum personelinin görüş ve önerilerini almak amacıyla çalışmanın verileri yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile toplanmıştır. COVID-19 Pandemisinin devam etmesi dolayısıyla WhatsApp üzerinden görüntülü arama yoluyla katılımcılara ulaşılmıştır. Her görüşme yaklaşık olarak 35-40 dakika sürmüştür. Katılımcıların izni doğrultusunda görüşleri kayıt altına alınmıştır. Ses kaydının alınması verilerin eksik veya yanlış olma ihtimalini büyük oranda ortadan kaldırmıştır. Sonrasında ses kayıtları analiz sürecinde kullanılmak üzere çözümlenmesi yapılmıştır.

Verilerin çözümlenmesinde içerik analizi kullanılmıştır. İçerik analizinde temelde yapılan işlem, birbirine benzeyen verileri belirli kavram ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlamaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2005:227). Bu amaçla görüşme formunda yer alan her bir soru ile ilgili tüm ifade ve yargılar dikkate alınarak belirlenmiş olan kategori ve temalara göre sunulmuş ve tablolar halinde gösterilmiştir. Ayrıca yapılan görüşmeler esnasında katılımcının konuya dair önemli bazı düşüncelerinden doğrudan alıntılar yapılmıştır.

Tabloda ve görüşmecilerden yapılan alıntılarda katılımcıları tanımlamak için “K1, K2” şeklinde kodlar kullanılmıştır.

Bulgular ve Yorum

DİB'in Yaygın Din Hizmeti ve Eğitimi Faaliyetlerinden Din Görevlilerinin Haberdar Olma Durumu

Araştırmada COVID-19 Pandemi sürecinde din görevlilerinin DİB'in yaygın din hizmeti ve eğitimi alanında yapmakta olduğu faaliyetlerin hangilerinden haberdar olduklarına dair bulgular ele alınmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Din Görevlilerinin DİB'in Faaliyetlerinden Haberdar Olma Durumu

Katılımcı Sayısı	Katılımcılar	Beyanlar
15	K1,K2,K3,K4,K5,K6,K7,K8, K9,K10,K11,K12,K13,K14,K15	Diyanet TV ve Uzaktan Eğitim
5	K2,K4,K13,K14,K15	Ezan sonrası dua
7	K2,K3,K4,K9,K10,K14,K15	Vefa Sosyal Destek Grupları
6	K5,K6,K9,K10,K14,K15	Sosyal Medya aracılığıyla yaptığı hizmetler
6	K8,K9,K10,K13,K14,K15	Sembolik Cuma Namazı uygulaması
3	K4, K10,K15	Sosyal Medya aracılığıyla personel ile iletişim

Tablo 2 değerlendirildiğinde katılımcıların tamamının Diyanet TV vasıtasıyla uzaktan eğitim programlarından haberdar oldukları anlaşılmaktadır. Katılımcıların yarısından azı ezan sonrası dua, vefa sosyal destek grupları, sosyal medya aracılığıyla yapılan hizmetler ve cuma namazı uygulamasından haberdar olduklarını belirtirken, katılımcıların çok azı sosyal medya aracılığıyla personel ile iletişime geçildiğinden haberdar olduğunu ifade etmiştir. Bu doğrultuda Diyanet TV aracılığıyla eğitim programlarını izleyenler K1 “Diyanet TV’de sabah programlarını takip ediyorum. Dua, zikir, tesbihat, Kur’an kursu öğreticilerine ve vaizlere yönelik programları takip ediyorum.” K2 “Diyanet TV de mahremiyet eğitimi var. Öğrencilerime izlemelerini tavsiye ettim. Memnun olduklarını söylediler. Tabii ki herkesin takip ettiğini bilmiyorum.” K5 “Diyanet TV de aile eğitimleri ile ilgili programlar var.” K10 “Kur’an kursu öğreticileri Diyanet TV de müfredattaki dersleri işlemektedirler.” ifadeleriyle görüş beyan etmişlerdir. K13 “Ezan sonrası dualar konusunda” K14 “Yatsı namazı sonrası dua” K9 “15 Temmuz’da nasıl *selâlarımız* varsa şimdi de dualarımız var. Saat 23.00’te dışarı çıkmayın diye anonslar yapılıyor. Şehirdekiler bunun çok farkında değil ama imamlar kırsal kesime kadar ulaşabilen devletin kılcal damarıdır. Böyle bir salgının varlığından köydeki yaşlı teyze haberdar oluyor. Yaşlı teyzenin Twitter’ı, telefonu

yok ki bu bilgileri sadece cami hoparlöründen alıyor. Belki de bu dönemde yaşlı teyze duasıyla destek oluyor.” ifadesini kullanarak ezan sonrası yapılan duaların gerekli olduğunu vurgulamıştır. COVID-19 ile gündeme gelen ve toplumun tüm kesimlerinde hizmet veren Vefa Sosyal Destek Grupları ile alakalı olarak katılımcılar bu grupların varlığından haberdar olduklarını belirtmişlerdir. K2 “Din görevlilerimiz Vefa grubunda çalışıyorlar yardımları vatandaşlara ulaşması noktasında yardımcı oluyorlar. Takip ediyorum ve öğrencilerime de takip etmelerini tavsiye ediyorum.” K4 “65 yaş ve üzerine yardım ediyorlar.” K10 “Din görevlileri Vefa Sosyal Destek Gruplarında görev almaktadırlar.” ifadelerini kullanarak bu alanda yapılan faaliyetleri anlatmışlardır. Katılımcılardan K14 “Diyanet İşleri Başkanlığının yaptığı faaliyetleri sosyal medyadan ve diğer medya vasıtalarından takip etmekteyiz.” ifadesiyle başkanlığın sosyal medya aracılığıyla bilgilendirdiğini vurgulamıştır. Cuma namazı için K10 “Cuma günleri, bir camide de olsa temsilen sosyal mesafe korunarak Cuma namazı kılınmaktadır.” derken K4 “Duyurulardan yararlanıyorum. Ayrıca Başkanlığın sosyal medya üzerinden yaptığı paylaşımlardan yapılan faaliyetleri takip ediyorum” açıklamasıyla sosyal medya vasıtaları ile personelin gelişmelerden haberdar edildiğini ifade etmiştir.

Din Görevlilerinin DİB’in Yaygın Din Hizmeti ve Eğitimi Alanındaki Faaliyetlerini Değerlendirmesi

Ülkemizde yaygın din hizmeti ve eğitimi alanında faaliyetler yapmakla görevli olma niteliğine sahip tek resmi kurum olan DİB yapmış olduğu hizmetlerin aksamaması adına salgın hastalık sürecinde birtakım faaliyetlerde bulunmuştur. Din görevlileri yapılan bu faaliyetleri nasıl değerlendirmektedir. Yapılan faaliyetlerin değerlendirilmesine yönelik bulgular Tablo 3’te yer almıştır.

Tablo 3: Din Görevlilerine Göre Diyanet İşleri Başkanlığınca Yapılan Faaliyetler

Katılımcı Sayısı	Katılımcılar	Beyanlar
4	K3,K7,K11,K13,	Diyanet yaptığı faaliyetlerde çok başarılı oldu
9	K1,K2,K4,K6,K8, K9,K12,K14,K15	Diyanet yaptığı bazı faaliyetlerde aksaklıklar yaşadı. Daha iyi olabilirdi.
2	K5,K10	Görüş beyan etmeyen

DİB’in bu süreçte yapmış olduğu faaliyetleri değerlendiren katılımcılarından bazıları yapılan faaliyetleri yeterli bulduklarını ve bu faaliyetler sırasında herhangi bir aksaklık olmadığını ifade etmiştir. Dokuz katılımcı faaliyetleri yeterli bulmakla beraber faaliyetler sırasında birtakım aksaklıkların yaşandığı ve daha iyi olabilirdi

görüşünü paylaşmıştır. Katılımcılardan ikisi bu konuda görüş beyan etmemiştir.

Yapılan faaliyetleri yeterli bulan K3 “İyi ki Diyanet var. Bu alanda yapabilecek her şeyi en iyi şekilde yapıyor.” K7 “Yapılanlar güzel bence.” K11 “Başkanlığımızın bütün bu faaliyetleri halkımızın din alanındaki ihtiyaçlarına cevap verecek niteliktedir.” ifadelerini kullanarak bu süreçte Diyanet’in yaptığı faaliyetleri yeterli bulmuşlardır.

Yapılan faaliyetlerdeki aksaklıklardan bahseden K6 “Diyanet yapacaklarını süreç içerisinde yaşayarak yaptı. Yapıyor tepki ölçüyor. Tepki alırsa geri çekiliyor. Kabul görürse devam ediyor. Daha net olmalıydı. Ben bunu yapıyorum demeli ve yapmalıydı.” ifadesiyle yaşanan aksaklıkların temel nedenleri üzerinde durmuştur. Yaşanan aksaklıklara dikkat çeken diğer katılımcılar (K2, K4, K13) Diyanet TV’deki programlar da yaşanan sıkıntıları dile getirmişlerdir. K4 “Eğitim amaçlı programların belli saatlerde olmasını isterim.” K2 “Mevcut imkânlarla göre yeni düzenlemeler her zaman yapılabilir. Diyanet’te en büyük eksiklik psikoloji noktasında olduğunu söyleyebilirim. Salgın hastalık durumlarında zamanımızı nasıl değerlendirebiliriz? vb. konularında psikoloji destekli programlar hazırlayabilir.” ifadelerini kullanarak görüşlerini beyan etmişlerdir.

Esanın arkasından okunan dualar konusunda (K1, K15) K1 “Duaların halkı etkilediğini düşünüyorum. Esanın peşinden okunan dua, tekbir, salavat vb. ne uzun ne kısa olacak. Halkı dini ve uhrevi duygularını ortaya çıkarma noktasında varım ama daha fazlası gerekli değil. Çok duyulmuyor. Sadece kısa bir dua olması yeterli olur.” Namaz konusunda farklı görüş beyan eden üç kişiden biri olan (K8,K14,K15) K8 düşüncelerini “Cuma namazları kılınmasın dindikten sonra ilk cuma namazı kılındığında tepki çekti. Kendi dünyamda ben de insanların gözüne soka soka kılınmasını doğru bulmadım. Sonra açıklama yapılırken düşüncelerim değişti. Keşke öncesinden bir açıklama yapılsaydı. O zaman tepki çekmezdi.” şeklinde ifade etmiştir.

Diyanetteki en büyük aksaklığın yapılan onca güzel faaliyetin çok fazla görünür olmamasından kaynaklandığını ifade eden K9 “Özellikle yaptığımız hizmetlerin daha iyi noktada gösterilmesini istiyorum. Mesela Vefa gruplarına din görevlilerimiz katılıyor. İhtiyaç sahiplerine ihtiyaçlarını götürüyorlar. COVID-19 olmadan önce de böyleydi. Bir imam özellikle kırsal bölgelerde o bölgenin en büyük destekçisidir. Bu hep böyleydi. Diyanet bunun reklamını yapınca insanlar görmeye başladı. Ülkemizde farklı görüşte olan insanlar var. Rol model olmayı gösterme çabası olması gerekiyor. Diyanet TV bunu yapıyor ama bu kanal ne kadar izleniyor ki. Başka ajanslara

çıkılmalıdır. Başkanımız farklı farklı kanallardan çıkıyor. Bu iyi bir yöntemdir. Bütün bütün yok diyemem ama sosyal medyada yaptıklarımızı gösteremiyoruz. Şimdilerde halkın desteğini yavaş yavaş kullanmaya başladık.” ifadesini kullanarak reklamın görünür olmadaki etkisi üzerinde durmuştur.

DİB’in Yaygın Din Hizmeti ve Din Eğitimi Alanında Yapılanlarla Birlikte Yapılabilecek Diğer Faaliyetler

COVID-19 sürecinde yaygın din hizmetinde ve eğitiminde başka neler yapılabilir sorusuna verilen cevaplar kategorize edilerek birkaç başlık altında toplanmıştır. Bazı katılımcılar birden fazla öneri sunmuştur. Sunulan her bir öneri ilgili başlık altında Tablo 4’te gösterilmiştir.

Tablo 4: Din Görevlileri Tarafından Diyanet İşleri Başkanlığınca Yapılan Faaliyetlere Ek Olarak Yapılacaklara İlişkin Sunulan Öneriler

Katılımcı Sayısı	Katılımcılar	Beyanlar
1	K9	Bilim kurulu benzeri bir kurul oluşturulmalı
5	K3,K6,K7,K10,K11	Uzaktan EBA benzeri TV üzerinden bir eğitim sistemi olmalı
5	K1,K2,K3,K9,K10	İnternette online eğitimin alt yapısı oluşturulmalı
6	K2,K4,K10,K11,K12,K14	Diyanet TV’de farklı programlar yapılmalı
2	K3,K15	Kursların fiziksel şartları iyileştirilmeli
2	K7,K8	Tüm iletişime geçilen halkın iletişim bilgileri alınmalı
2	K4,K15	Bir şekilde sosyal mesafeye dikkat edilerek insanlarla yüz yüze iletişime geçilmeli
1	K8	Personel ile başkanlık gönül bağı kurmalı
1	K2	Personel teknik konularda eğitilmeli
2	K2,K14	Belli durumlara özel personel yetiştirilmeli
2	K6,K7	Personel zorunlu olmalı
1	K13	Yapılacak çokta bir şey yok
1	K5	Fikrim yok

Mevcut yapılanlardan hareketle din görevlilerinin ileri sürdükleri öneri Diyanet TV’de farklı programlar yapılmalı (6 katılımcı) fikri olmuştur. K4 “Toplu dualar, tövbe duaları ve benzeri etkinlikler yapılmalı. Normal sohbet değil de bu süreci nasıl değerlendirebiliriz olaylara bakış açımızı daha güzel hale getirme noktasında neler yapabiliriz konularında programlar yapılmalı.” K14 “Fetva programları artırılabilir” önerilerini ileri sürerek Diyanet TV’de farklı program olması isteklerini dile getirmişlerdir.

Uzaktan EBA benzeri TV üzerinden bir eğitim sistem olmalı diyenler (5 katılımcı) ile İnternette online eğitimin alt yapısı oluşturulmalı (5 katılımcı) diyenlerin sayıları eşit çıkmıştır. Yetişkin eğitimi yapan K6 “EBA gibi sistemimiz olsa insanlar belli saatlerde derslere girse profesyonelleşsek. Yani Diyanet TV eğlenceli ama sırf eğitimin olduğu, belli saatlerde belli derslerin zorunlu olduğu ayrı bir kanal olmalı” ifadesiyle eğitim hizmetlerinin aksamaması adına bir öneri sunmuştur. Vaiz olarak görev yapan K1 “Bize interaktif ortamda bir alan açılabilirdi. Oradan programlarımızı yapabiliydik. Teknoloji geliyor. Fetvayı cep telefonlarımıza yönlendirecekleri hiç aklımıza gelmezdi. Her görevli kendi cemaatiyle iletişime geçmesi için dijital düzenlemeler yapılmalı” ifadesini kullanarak vaazlarının sekteye uğramaması açısından neler yapılabilirliği konusunda görüş beyan etmiştir. Kuran kurslarına gelecek olan öğrencilerin artık temizlik konusuna daha önem vereceklerine dikkat çeken K3 “Kursların fiziksel yapıları elverişli hale getirilmeli. Sağlıklı kurslar olmak zorunda artık. Bundan sonra öğrenci seçerek gelecek. Bu süreçten takıntı hastalığı ile çıkacak insanlar. Kurslarımızın steril hale getirirsek çok rahat edecekler” İmam olarak görev yapan K15 “Bu hastalık iki kişinin bir araya geldiğinde sosyal mesafenin korunması, toplu alanlardan uzak kalınması, maske takılması eldiven takılması ve benzeri önlemlerin alınmasını gerektiriyor. Süreç sonrasında camilerimizde cemaatimizin mağduriyet yaşamaması için gereken önlemleri almalıyız. Mesela en başta camilerimizde her zamankinden daha çok hijyene önem vermeliyiz. Bir musibet bin nasihatten iyidir. Birçok şeyi virüs öğretti bize. Bir çağı kapatıp bir çağı açtığını düşünüyorum. Bundan sonra insanlar konuşurken COVID-19 öncesi ve sonrası diye iki ayrı tarih yazacaklar” ifadesiyle artık toplu mekânlarda bir arada bulunmanın mümkün olabilmesi için yapılması gereken birtakım düzenlemeleri sıralamıştır.

Kur'an kursu hocası olan ve kendilerinde öğrenci iletişim bilgilerinin olduğunu dile getiren K7 “İmamlar daha aktif olabilirler. İmam da cemaatindeki kişilerin numarası var mı? Biz iletişim kuruyoruz ama imamların ön bilgi alması gerekiyormuş. Camiye gideceğim diye tutturan amcaları ikna edecek kişiler imamlardır. İmamların cemaatleriyle daha iyi bir iletişim kurması için alt yapı oluşturulabilir.” ifadesiyle durum tespitinde bulunmuştur. K14 ve K15 insanların uzun süre evde olmaktan bunaldıklarını ve bir şekilde gerekli kurallara uyularak ziyaret edilmeleri gerektiğini vurgulamışlardır. Din görevlisinin gönüllü yaptığı faaliyetler dışında zorlayıcı bir görev olmadığı vurgusunu yapan K6 ve K7 ortak hareket etme noktasında yapılacak olan işlerde personelin zorunlu tutulması gerektiği ve

takibinin idari amirlerce yapılması gerektiğini dile getirmişlerdir. K13'te aynı düşüncelerle yapılacak bir şeyin olmadığını ifade etmiştir. Gönüllülük esasına dayalı hizmetlerde personelini daha çok sahada görmek isteyen başkanlığın görevlilerin gönlüne girmekle işe başlaması gerektiğini ifade eden K18 "Kendi içimizde de dokunabilirsek o zaman gönüllüler artar. Personelin gönlüne dokunulmuyor. Onların dertleriyle dertleşilmiyor. Sadece kuru bir mesaj üzerinden görüşme ile gönüller fethedilebilir mi?" diyerek sitemini dile getirmiştir. Personelin teknik konularda yetersiz olduğunu ve eğitiminin şart olduğunu ifade eden K2 aynı şekilde her türlü olağan üstü durumlar için eğitilmiş özel ekiplerin gerekli olduğunu vurgulamıştır.

Bilim kurulu benzeri bir kurul oluşturulmalı görüşünde olan K9 "Nasıl devlet sağlık alanında bilim kurulu kurmuşsa artıları eksileri değerlendiriyorsa Diyanet'in de sadece içerisinde bulunduğu durumu değerlendirip hızlıca karar alacağı bilim kurulu gibi bir kurum kurulmalı. Cuma namazı kılınması konusunda bin bir türlü yöntem denendi. Ya da tutarlılık olmalı ya hiç kılınmayacaktı ya da açıklama yaparak söylenecekti. Biz hep deneme yanılma yoluyla yapıyoruz. Kriz yönetimini çok iyi başaramıyoruz belki de. Böyle durumlar için bir üst akıl olmalı. Farklı farklı söylemler olduğu için isabet ettiremiyoruz. Acele etmemek lazım." ifadeleriyle bu gibi durumlarda bir kurulun gerekli olduğunu ifade etmiştir.

Alo Fetva Hattı Veya Diğer Yollarla Sorulan Soruların İçeriği

COVID-19 günlerinde din görevlilerine sorulan soruların mahiyeti hakkında elde edilen bulgular kategorize edilerek belli başlıklar altında Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5: Din Görevlilerine Alo Fetva Hattı Veya Diğer Yollarla Sorulan Soruların İçeriği

Katılımcı Sayısı	Katılımcılar	Beyanlar
6	K9,K10,K12,K13,K14,K15	Namaz
4	K7,K8,K10,K15	Oruç
2	K1,K2,	Zekât
1	K10,	Kur'an okuma
5	K2,K6,K7,K9,K10,	Cenaze işlemleri
3	K2,K5,K9	Aile hayatı
4	K4,K6,K7,K10	İnanç meseleleri
1	K7	Kul hakkı

Tablo 5'ten anlaşıldığına göre salgın hastalık döneminde en fazla sorulan soru (6 soru) Cuma namazı ve Ramazan ayının girmesiyle ferdi kılınacak olan teravih namazı ile ilgilidir. K10'unda ifade ettiği gibi “Cuma namazının kılınmayışı, toplu ibadetlerin terkedilişi namaz konularında sorulan soruların miktarı artmıştır.” Önceden toplu kılınan namazların şimdi ferdi olarak kılınıp kılınmayacağı, kılınacaksa nasıl kılınması gerektiği sorusu sıkça sorulmuştur. Sonrasında cenaze işlemleri ile ilgili sorular gelmiştir. K7 “Bir kişi cenazem var. Gitmesem böyle helallik alımı olur mu? Bulduğumuz mekândan helallik versek sıkıntı olur mu yine helalleşmiş sayılır mıyız? diye sordu.” K9 “Yakınları vefat etmiş. Hocam WhatsApp üzerinden bağlanalım. Siz dua edin biz de evde âmin diyelim olur mu diye sordular. Tabii ki olur dedim.” K7 ve K9 katılımcılarına sorulduğu üzere cenaze işlemlerinde bir arada olamamaktan duyulan sıkıntıların giderilmesi yönünde sorular sorulmuştur. Sonrasında da sırasıyla inanç meseleleri K4 “Dış ülkelerde olması normal onlar haram işliyorlardı. Allah'ımız sizi niye korumadı niye Türkiye'ye geldi ve benzeri sorular soruyorlar.” K10 “Ayrıca salgın hastalıklar ve bunun gibi durumlarda yaşanan ölümlerin kader inancı bağlamından değerlendirilmesine dair sorular artış gösterdi.” ve oruç hakkında K7 “Uzmanlar bu süreçte daha çok sıvı alınması gerektiğini vurguluyor. Bu durum oruç tutmamak için mazeret sayılır mı? şeklinde sordu.” aile hayatında yaşanan çeşitli problemler K2 “Obsesifler özellikle boşanma sebebi ile ilgili kinayeli sözlerle çok takılıyorlar. Aynı kişi defalarca aynı soru için arıyor.” K9 “Belli bir düzenin bozulduğu dönemdeyiz. Ekonomik alanda etkilendi. Maddi sıkıntılar da aileye yansıyor. Endişe korku tarafı var. Covidkolik olmuş millet. Öleceğiz diye. Böyle bir kişi nasıl ailesi ile iletişim kurabilecek. Aile içerisindeki sıkıntıların oluşturmaması mümkün değil. Bu doğrultuda sorular geliyor.” Zekât ile ilgili sorular K1 “Ramazan dolayısıyla zekât ile ilgili devletin açtığı hesap numaralarına zekât yatırılır mı? Mehmetçik vakfına zekât verilir mi?”, Kuran okuma ile ilgili sorular K10 “Ramazan'ın yaklaşmış olması sebebiyle, internet ve televizyon gibi araçlardan Kur'an okunması ve dinlenmesi hatim yerine geçer mi?” bu dönemde Ramazan ayının girmesiyle gündemde olan soruları oluşturmuştur. Kul hakkına dair K7 “Çocuklardan biri bizim dışarı çıkmamız yasak ama çıkarsak günaha girer miyiz?” şeklinde bir soru sordu ifadesini kullanarak bu dönemde her yaş grubunun konu ile yakından ilgilendiklerinin bir göstergesi olduğunu dile getirmiştir.

Din Görevlilerinin İletişim Kurabildikleri İnsanlara Verdikleri Telkinler

Olağan dışı durumlarda çevremizdeki insanlara bazı telkinlerde bulunuruz. Özellikle sahada görevli din gönüllüleri iletişim halinde olduğu cemaatlerine dini-manevi destek sağlamak için birtakım telkinlerde bulunmaktadırlar. Tablo 6’da telkinde buldukları konular ve Tablo 7’de ne tür telkinlerde bulduklarına dair bulgular kategorize edilmiştir. Sonrasında her iki tablo birlikte değerlendirilmiştir.

Tablo 6: Din Görevlileri İletişim Kurabildikleri İnsanlara Hangi Konularda Telkinde Bulunmaktadırlar

Katılımcı Sayısı	Katılımcılar	Beyanlar
5	K1,K4,K6,K7,K9	Aile bireylerinin evde olmasından doğan sıkıntılar
5	K1,K3,K6,K9,K13	Kaygı bozuklukları
2	K11,K7	Ümitsizlik
4	K2,K11,K14,K15	Sıkıntılı dönemlerde müminin tavrı nasıl olmalı

Tablo 7: Din Görevlileri İletişim Kurabildikleri İnsanlara Ne Tür Telkinlerde Bulunmaktadırlar

Katılımcı Sayısı	Katılımcılar	Beyanlar
3	K1,K4,K6	Emanet bilinci
2	K4,K8,K13	Boş zaman gibi bazı fırsatları değerlendirmek
1	K1	Tevekkül etmek
5	K2,K3,K10,K12,K15	Sabır gösterebilmek
4	K3,K8,K14,K15	Şükredebilmek
4	K4,K6,K11,K13	Dua ve ibadet etmek
1	K4	Empati
3	K1,K4,K6,K7,K8	Olumlu bakabilmek
1	K10	Aile büyükleri ve komşularla iyi ilişkilerde bulunma
2	K4,K10	Birlik beraberlik yardımlaşma
4	K9,K10,K12,K15	Tedbir, temizlik

Bu dönemde hastalık ne zaman biter, tekrar eski günlerimize kavuşabilecek miyiz vb. bazı durumlarda oluşan belirsizlikler birçok kişide kaygı bozukluklarına sebep olmuştur. Bu durumun doğal yansıması olarak en çok ölüm kaygısı üzerinde (5 katılımcı) telkinlerde bulunulmuştur. K6 “Ölümden çok korkuyorlar. Ben de çok korkuyorum. Bu süreçte tövbe getirmelerini çok söylüyorum. Tövbe edersek üzerimizden kalkacak diye inanıyorlar. Ramazan’da manevi havadan dolayı kalkacağına inanıyorlar.” K1 “Ölüm kaygısı olanlar var. Müthiş bir evham var. Anne babalarının market ihtiyacını karşılayan bir tanıdığımı anne babası hastalık getirir korkusuyla eve almıyor. Haberleri izleyip izleyip ölüm korkularını iyice artırıyorlar. Tevekküllü olun diyorum.” gibi kaygı düzeyi yüksek kişilere tövbe etmeyi (K6),

tevekkül etmeyi (K1), sabırlı olmayı (K5), gerekli olan tedbirleri almayı (K9), dua ve Kur'an okuyarak rahatlamayı (K13) vb. tavsiyede bulduklarını ifade etmişlerdir.

Salgın öncesinde yetişkinler rutin işlerinde çocuklar ise okuldaydılar. COVID-19 sürecinde ise öncesinde var olan günlük hayat düzeni bozuldu. Özellikle çocukların evde çok fazla zaman geçirmeleri ebeveyn ve çocuklarda sıkıntılar oluşturdu. K1 "Aile bireyleri evde. Bu durumdan asla şikâyetçi olmayın. Çocuklarımızla bol bol vakit geçirin. Evet bu dönemde ev işleri fazla olabilir. Ama koşuşturma içinde birlikte yapamadığınız etkinlikleri şimdi yapmanın tam sırası" K6 "Çocukların sana sıkıntı verse de gözün arkanda değil. Onlara iyi davran, gönüllerini kazan" ifadelerini kullanarak çocukların Allah'ın birer emaneti (K1, K4 de aynı görüşte) olduğunu hatırlatıyoruz. Katılımcılar olayın iyi taraflarının görülmesi gerektiğine dair (K1, K4, K6, K7) vb. tavsiyelerde bulduklarını ifade etmişlerdir.

Sıkıntılı dönemlerde müminin tavrı nasıl olmalı konusunda K15 "Biz insanları korkuyla canlarıyla mallarıyla imtihan ederiz ayetini okuyorum. Korku ile imtihan oluyoruz diyorum. Korkuyu anlatamıyorduk. İşte korku. Ayette geçen korku budur diyorum. Ve ayetin sonunu okuyorum sabredenleri müjdele. Eğer sabredersek Allah bizi sever. Kazanan da biz olacağız ifadesini kullanarak telkinde bulunuyorum." K9 "Bu olay tedbir al maske kullan ama daha sonra da dua et beslenmene dikkat et. Mutlu olmaya çalış. Çünkü stres hastalıkları tetikler. Korkuda da itidal diyorum." vb. söylemleriyle genel olarak müminlerin olaylara bakışının nasıl olması gerektiği hakkında nasıl telkinlerde buldukları üzerinde durmuşlardır.

Boş zamanı değerlendirmek konusunda K8 "Bir anda oldu. Daha çok eğitime yönelik bazı kişilere nimet oldu. Kendim de ders çalışıyorum. Günde 15- 16 saat ders çalışıyorum" ifadesiyle boş zaman fırsatının değerlendirilmesi gerektiğini beyan etmiştir. K13 "O kadar kötü değil aslında. Çocuklarımla vakit geçirmek benim için çok iyi oldu. Evde annelik görevini üstlendim. Boş zaman var. Kendim çocuklarımla faaliyetler yapıyorum. Pastalar yapıyorum." ifadesiyle fırsatları değerlendirmek ve evde nitelikli zaman geçirmenin insanı iyi hissettirebileceği hususuna dikkat çekmiştir. Bu sıkıntılı süreçte din görevlileri tevekkül, sabır, şükür, olayın güzel yanlarını görebilmek, tedbir temizlik K15 "Peygamber efendimizin karantina çadırları kurduğunu anlatıyorum. Hazreti Ömer'in veba salgınına duyduğu zaman aldığı tedbirden bahsediyorum" vb. konularda telkinlerde bulduklarını ifade etmişlerdir.

Din Görevlileri Salgın Sürecini Nasıl Değerlendirmektedirler

Din görevlileri COVID-19 sürecini nasıl değerlendirdikleri konusunda görüşlerini şu şekilde beyan etmişlerdir. Elde edilen bulgular belirli başlıklar altında sınıflandırılıp Tablo 8’de gösterilmiştir.

Tablo 8: Din Görevlileri COVID-19 Sürecini Nasıl Değerlendirmektedirler

Katılımcı Sayısı	Katılımcılar	Beyanlar
10	K1,K2,K3,K4,K7,K8,K10K11,K12,K13	Koronavirüs ders alınması gereken imtihanıdır
1	K2,	Koronavirüs yapılan hatalar ve verilen nimetlere karşı yeterince şükür edemediğimiz için verilen bir cezadır
2	K13,K14,	Verilen nimetlerin değerini anlamak için olan ibretlik bir hadise
4	K5,K6,K7,K8,	Sihhat ve boş zaman kıymetini bilemediğimiz iki nimetin değerinin anlaşılması için verilen fırsat
2	K1,K9	Şer gibi görünen ve sonunda hayır olacak bir durum
1	K5	Bizlere ölüm gerçeğini hatırlatan bir durum
1	K9	Bizlere adalet kavramını öğreten bir süreç
2	K1,K9	Bizlere Allah’ın kudretini bizimde acizliğimizi gösteren bir durum

Din görevlilerinin çoğu bu durumu ders alınması gereken bir imtihan (10 katılımcı) olarak değerlendirmiştir. Yanı sıra konuyu farklı bakış açılarıyla da değerlendirmişlerdir. Din görevlilerinin çok azıda olayı imtihan dışında çok farklı açılardan ele almıştır.

Salgın hastalığı imtihan olarak değerlendirenler genel olarak K10 “Dünya tarihi boyunca, insanoğlu her kuşakta bir takım zorluk ve musibetlerle imtihan edilmiş, zaman zaman helak edilmiş, zaman zaman da bu imtihanların akabinde felaha erdirilmiştir. Bu sürecin de çağımız insanına yönelik küresel bir imtihan olduğunu, içe dönüp kendini ve toplumunu sorgulamak için bir vesile olduğunu düşünüyorum.” ifadesini kullanarak yorumlamıştır.

K2 “İmtihandan geçiyoruz kıymetini bilemediğimiz her şeyi kaybediyoruz. Toplumda bir rahvet çökmüştü. İnsanlar çalışmaktan şikâyetçiydi. Herkes ne kadar az çalışırım ne kadar çok kazanırım hesabına düşmüştü. Allah bizi cezalandırdı yapılan hataların cezası kıyamet öncesi bize kendinize gelin dedi.” salgın hastalığı imtihan ama aynı zaman da bir ceza olarak değerlendirmiştir.

Salgın hastalığı K13 “Hastalıklarla imtihan edilmiş kavimler tarihte de var. Toplumsal bir imtihandayız. Sarılmanın, birlikte çay içmenin ne kadar kıymetli olduğunu hatırlattı. Her şey maddiyat değilmiş. İnsanlarla bir araya gelmek ne kadar güzelmiş değerini

anladık.” imtihan ama aynı zamanda verilen nimetlerin değerini anlamak için ibretlik bir hadise olarak değerlendirmiştir.

K8 “Süreç imtihan. Evet, bu yönü var. Nimetin kadrini bilememekten sınav ama fırsata dönüştürülmesi gereken bir durum içerisindeyiz. Böyle bir hapis hayatı hiç hayal etmemiştim. Zamanı iyi değerlendirme noktasında çalışmak için, gayret etmek için hiçbir bahanemiz yok. İşe gitmiyoruz, sıhhatimiz yerinde ve biriken işlerimizi yapmada değerlendirebileceğimiz boş zamanımız var. Değerlendiremezsek bu iki nimetin kıymetini bilmemiş oluruz.” salgın hastalığı imtihan ama aynı zamanda sıhhat ve zamanın değerini anlamaya bir davet olarak yorumlamıştır.

K9 olayı “Bu olayın ardında hayır bekleyen bir insanım. Adil olan Allah’ın adil olan bir hastalığı ile karşı karşıyayız. Koronavirüs’ün en güzel yanı çok adaletli olması. Zengin fakir ayrımı yapmıyor. Doğulu batılı ayrımı yapmıyor. İnsanların kendine çeki düzen vermeleri gerektiği bir dönem olduğunu düşünüyorum. Avrupa’da çan sesleriyle ezan seslerinin yükseldiği dönemde maddi gücün biçare kaldığı dönemde Allah’a daha çok yakınlaştığımız bir dönem olarak düşünüyorum.” ifadesiyle şer gibi görünen ve sonunda hayır olacağına inanılan, bizlere adalet kavramını öğreten, Allah’ın kudretini, bizim de acizliğimizi gösteren bir durum olduğuna dikkat çekmiştir. K5 ise “Bu konuda zihnim çok net değil. Bu bir oyun da olsa imtihan da olsa insanlar gerçekten ölüyor. Ölmek için dünyaya gelen canlılar olduğumuzu unutuyoruz. Bize ölümü gece ve gündüz hatırlatan ayetler var. Bunu göz ardı edenler var. Virüsün bir Rabbi yok mu? Biz zaten bu döngünün içerisindeyiz. Toplu öleceğimizi düşününce çok kötü olduk. Devam etmesi gereken devam etmeli. Ölüm korkusu Allah korkusunun önüne geçmemeli. Bir virüs nefes borunuza girince akciğerlerinizi etkiliyor ama yemek borunuzdan geçince asitlerle kayboluyor. Virüs neye göre karar veriyor. Kaderciyim demek istemiyorum ama hayatın içinde kendimizi de yıpratmadan devam etmeliyiz.” ifadesiyle aslında ölüme her zaman yakın olduğumuzu ama günlük koşuşturma içerisinde çoğu zaman bu gerçeği unuttuğumuzu bu hastalığın ise bizi gerçeğe yüzleşmek durumunda bıraktığı için sıkıntı yaşadığımızı ifade etmiştir.

Din Görevlileri Cemaatleriyle İletişimlerini Salgın Sürecinde Nasıl Devam Ettirdiler

Bu bölümde din görevlilerinin COVID-19 öncesinde cemaatleriyle kurdukları iletişimin COVID-19 sürecinde nasıl devam ettirdiklerine dair bulgular Tablo 9’da çeşitli başlıklar altında bir araya getirilmiştir.

Tablo 9: Din Görevlilerinin Cemaatleriyle İletişimlerini Nasıl Devam Ettirdiler

Katılımcı Sayısı	Katılımcılar	Beyanlar
8	K1,K3,K4,K8, K9,K11,K12K13	Telefonla arıyorum
8	K2,K3,K4,K5, K6,K7,K12 K13	WhatsApp grupları üzerinden iletişim kuruyorum
2	K2,K3	WhatsApp üzerinden kısa kısa ses kayıtları yolluyorum
2	K5,K10	Skype, Zoom vb. programlar üzerinde online ders yapıyorum.
1	K1	Skype, Zoom vb. programlar üzerinde online ders yapmayı düşündüm. Sonra vazgeçtim.
3	K3,K6,K8	Skype, Zoom vb. programlar üzerinde online ders yapabileceğim cemaatim yok (Yaşlı olma, Teknolojiyi kullanma yetersizliği vs...)
1	K15	Vefa grubundayım. Yüz yüze kapıdan ilişki.

Katılımcılardan yarıdan fazlası telefon ve WhatsApp üzerinden cemaatleriyle iletişime geçtiklerini ifade etmişlerdir. Yaygın din hizmeti ve eğitimi adına çok az kişi sosyal medya vasıtalarını kullanmayı tercih etmiştir.

Online eğitimin çok fazla tercih edilmemesinin sebepleri arasında Başkanlığın personeline bu konuda net bilgilendirme yapmaması olduğunu K2 “Skype ve sunu kullanmıyorum. Kurumum ne der. Endişelerim var. İnsanların sözlerini davranışlarını kontrolü zor olur oralarda. WhatsApp ‘tan ses kaydı yapmak daha mantıklı geldi” ifadesiyle belirtmiştir. Diğer bir sebebi K1 “Zoom üzerinden ders yapmayı düşündüm. Ama evde herkesin çocuğu var. Sabah programları çocukların dersleriyle çakışıyor. Programlar da güvenlik sorunları var. O yüzden tercih etmedim.” ifadesiyle online ders yapmaya herkesin müsait olmadığını dile getirmiştir. Bir diğer katılımcı K6 “Yetişkin eğitimi veriyorum. Öğrencilerimin yaşları büyük olduğu için online eğitimi beceremedik. En iyi WhatsApp üzerinden iletişim kuruyoruz.” ifadesiyle online eğitime sıcak bakmadığını söylemiştir. Bir diğer katılımcı K13 “Mesaj atarak iletişim kuruyorum. Program üzerinden yapsam olur muydu? Bir zorunluluk olsaydı belki. Bana gelen mesajları gruba aktarıyorum. Telefon ettiklerimde oluyor.” sözleriyle gönüllülük esasına göre online eğitim yapıldığından tercih etmediğini ifade etmiştir.

K2 “Haftada iki gün sesli vaaz veriyorum.10 dakikalık sesli mesaj kaydı yapıyorum. Hatim indirdik. Duasını sesli yaptım. Sesli mesajla bu hizmeti devam ettiriyorum. Çarşamba nöbet günüm Alo 190 fetva hattı telefonuma yönlendirildi. Ulaştığımız kitleye ulaşmaya

devam ediyoruz. Hatta bir öğrencim vardı yatalak bir annem var bu sayede sizi dinliyor dedi.” K8 “Telefon ile görüşüyorum. Benim cemaatim üniversite öğrencilerinden oluşmakta. Öğrencilerimle imkân varken dijital ortamda iletişim kurmalıydım. Ben de çok az öğrencinin numarası var. Bir grup kurmadığım için ders ortamım yok. İrtibat olamayacağı zamanları daha önceden öngörmek lazım.” ifadesiyle yaşadığı üzüntüsünü dile getirmiştir. WhatsApp üzerinden iletişim kuran K3 “İlahi söyleyip ses kaydı atıyorum. Duygulanıyorlar. Hocam sesini duyduk sevindik diyorlar.” ve K4 “Telefonla iletişim kuruyorum. Haftada bir gün motivasyon konuşması yapıyorum. Bilgi aktarılmayan gün ziyandadır. Ezberlerini telefonla dinliyorum.” söylemiyle bir şekilde cemaatlerine ulaştıklarını ifade etmişlerdir. Katılımcılardan sadece biri K15 “Vefa destek grubundayım. Her gün sahadayız. İnsanların ihtiyaçlarını aklınıza gelen her şeyi karşılamaya çalışabiliyoruz. Sadece bugün bile 79 vatandaşın kapısını çaldım. Memnun oluyorlar. Dua ediyorlar. Kapıyı kim açtıysa beni görmesinden dolayı memnun oluyor. Çünkü beni hepsi tanıyorlardı. Beni ziyarete geldi gibi düşünüyorlar. Bazı insanlar ağladılar. Manevi yönden destek olduğumuzu düşünüyorum.” yüz yüze iletişim kurduğunu ifade etmiştir.

Halkın COVID-19 Pandemi Sürecini Nasıl Değerlendirdiği

Din görevlilerinin iletişim içerisinde oldukları insanların olaya bakış açısını değerlendirdiğimiz bu bölümde katılımcıların görüşleri belli başlıklar altında toplanarak Tablo 10’da gösterilmiştir.

Tablo 10: Din Görevlilerine Göre Halk Salgın Sürecini Nasıl Değerlendirdi

Katılımcı Sayısı	Katılımcılar	Beyanlar
6	K1,K2,K8,K9,K11,K14	İmtihan olarak görüyor
7	K3,K4,K6,K7,K9,K10,K12	Mazlumların ahından dolayı Allah'ın küresel bir cezası olarak görüyor
1	K6	Nimetlere yeterince şükür edemediğimiz için olduğuna inanıyor
3	K1,K4,K13	Yeterince tedbir alınmadığı için bu süreçleri yaşadığımızı düşünüyor
1	K1	Çinin başımıza sardığı bir musibet olarak görüyor
2	K3,K5	Allah'a yakınlaşmamız için bir uyarı olduğunu düşünüyor

Katılımcıların ifade ettiği gibi iletişim içerisinde oldukları insanlardan birçoğu bu durumu mazlumların ahından dolayı Allah'ın küresel bir cezası olarak görüyor. Bazıları da imtihan olarak görüyor. Sosyal medya, haberler çok fazla bilgi kirliliği oluşturuyor. İnsanların

olayları kendi pencerelerinden nasıl gördüklerine dair halkın söylemlerinden bazıları şu şekildedir. K1 “Bir kesim her şeyden şikâyet ediyor. Çin’i suçluyor etrafı suçluyor. İnanmak istemiyor. İkna olmaya da niyetleri yok.” K2 “Babam ilahiyatçı. Şöyle söyledi: bu kadar insan öldü tüm dünya buna göz yumdu. Allah’ta bizi cezalandırdı. Bunun ortadan kalkması içinde tüm liderler toplanıp bu zulümlere bir dur demeleri lazım.” K3 “Bazıları da evrenin bize mesaj verdiğine inanıyor. Doğa bizden intikam aldı diyorlar. Manevi bir bakış açısı geliştiremedikleri için kendilerince bilimsel yaklaşımlar da bulunuyorlar.” K9 “Bu bir musibet. Allah bazen açıklıkla bazen hastalıkla imtihan ederiz diyor. Buna imtihan olarak bakıyorum. Aylan bebek vardı. İnsanlar böyle yaptı. Suriyeli çocuk Allah’a şikâyet etti. Bu çocuklara bulaşmayın bir virüs. Bunu görmemek çok yanlış olur. Muhakkak bunun zahir noktada bir mesajı var. Alamazsak hiçbir şey elde edemeyiz.” ifadeleriyle görüşlerini aktarmışlardır.

Sonuç ve Öneriler

Küresel bir salgın olan koronavirüsün 2020 yılı başında neden olduğu COVID-19 adlı hastalık tüm dünyada çoğu alanda birçok aksamalara ve değişimlere sebep olmuştur. Türkiye’de ilk vakanın görüldüğü 11 Mart 2020 tarihinden itibaren tüm kurumlar sorumlu oldukları alanlarda öngörülen aksaklıkların yaşanmaması adına çeşitli kararlar alarak uygulamaya koymuşlardır. DİB’de yaygın din hizmetleri ve eğitimi alanlarında değişen şartlar doğrultusunda çeşitli önlemler almak durumunda kalmıştır. Bu çalışmada DİB’in faaliyetlerinin din görevlileri tarafından değerlendirilmesine yer verilmiştir. Ayrıca, kurum mensuplarının faaliyetlere katılımı, faaliyetlerle ilgili değerlendirmeleri ve faaliyetlerin daha da ilerletilmesi için neler yapılabileceği görüşleri irdelenmiş ve kurum personeli ile halkın süreci nasıl değerlendirdikleri üzerinde durulmuştur.

Din görevlilerinin DİB’in yaygın din hizmeti ve eğitimi alanında yapmakta olduğu faaliyetlerin hangilerinden haberdar olduklarına dair bulgular değerlendirildiğinde, DİB’in kendi personelinin yapmış olduğu faaliyetlerin birçoğundan haberdar oldukları görülmüştür. Bu faaliyetler içerisinde en fazla öne çıkan Diyanet TV’de yayınlanan ve yaygın din eğitimine katkısı olduğu düşünülen programlar olmuştur. Katılımcılardan bazıları Vefa destek gruplarında görev alan din görevlilerinin yapmış oldukları çalışmaların önemine değinmiştir. Din görevlisinin her alanda ve zamanda insanımıza yardımcı olma noktasında özenli olduğunu fakat bugün yapılan hizmetlerin görünür kılınmasında en büyük etkenin sosyal

medyada gündem olmasından kaynaklandığını vurgulamışlardır. Bu görüşler değerlendirildiğinde medyada görünürlüğü artırma adına kurumun sosyal medyayı daha aktif kullanması gerektiği sonucuna ulaşılabilir. Katılımcıların çok azı DİB'in sosyal medya aracılığıyla personel ile iletişim kurduğunu bildirmiştir. DİB'in kendi personelini sosyal medya hesaplarını zorunlu olarak takibe yönlendirmemesi bu durumun bir etkeni olarak görülebilir. İki sonuç birlikte değerlendirildiğinde hem kurumun hem de kurum personelinin sosyal medya vasıtalarını aktif kullanmaları konusunda gerekli düzenlemelerin yapılması gerektiği sonucuna varılabilir.

Bu süreçte DİB'in yaygın din hizmeti ve din eğitimi alanında yapmakta olduğu faaliyetlerin değerlendirilmesine dair sorular görevlilere sorulduğunda görüşmeye katılan görevlilerin devlet memuru olması ve kurumsal aidiyete duyulan hassasiyet dolayısıyla fazla detaylı görüş alınamadığı fark edilmiştir. Katılımcılardan bu süreçte Diyanetin yaptığı faaliyetleri çok başarılı bulanlar ve fikir beyan etmeyenlerin sayısı (7 katılımcı) birlikte düşünüldüğünde bu kanaate varılabilir. Ayrıca birtakım aksaklıkların varlığından bahseden katılımcılarda özenli cevaplar vermeye gayret göstermeleri bu durumu destekler niteliktedir.

DİB'in yaygın din hizmeti ve din eğitimi alanında yapılanlarla birlikte neler yapabileceğine dair bulgular değerlendirildiğinde, katılımcılardan bazıları Diyanet TV'de daha çok dua tesbihat, vb. duyuşsal alana hitap edecek, insanları manevi yönden tatmin edebilecek programlar talep ettikleri görülmüştür. Bu da sıkıntılı süreçlerde insanların maneviyata daha fazla yöneldiklerinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu süreçte yaygın din eğitiminin aksamaması adına görüş beyan eden altı katılımcı uzaktan EBA benzeri TV üzerinden bir eğitim sistemi olmalı derken 6 katılımcıda online eğitimin alt yapısı oluşturulmalı şeklinde görüşlerini beyan etmişlerdir. Burada bu iki sistemin karşılaştırılması ve etkinliği ile ilgili net bir veri olmadığı için katılımcılar her iki alternatifini de eşit olarak değerlendirmişlerdir. İlerleyen zamanlarda karşılaştırılmalı çalışmalar yapılarak en doğru yöntemin bulunması durumunda, bu yönelim farklı olabilecektir. Bazı katılımcıların teknoloji konusunda yeterli bilgiye sahip olmaması bu konuda gerekli durumlarda teknolojiyi etkin kullanabilmek adına personelin eğitilmesi görüşünün ne kadar gerekli olduğunu ortaya koymuştur.

Katılımcılardan ikisi yaşanan süreç sonrasında insanların temizlik konularına aşırı derecede dikkat edeceklerini vurgulamıştır. Kursiyerlerin yaşam şartlarıyla da paralel olacak şekilde daha yüksek standartlara sahip dini mekân ve kurs tercihinde bulunacakları

varsayımından hareketle cami ve kurslarda gerekli düzenlemelerin yapılması gerekliliği öngörülebilir.

Yaygın din hizmet ve eğitiminin aksamaması adına 13 başlık altında topladığımız görüşlerin hepsi başkanlığın bundan sonraki çalışmalarına ışık tutabilecek mahiyettedir. Bu bağlamda, özel ekiplerin kurulması, yaygın eğitimin aksamaması yönünde alınacak tedbirler, özel bir kurulun oluşturulması önerileri son derece dikkate değer çözüm önerileridir.

Sorulan soruların içeriğine dair bulgular değerlendirildiğinde, Ramazan ayında sorulan soruların mahiyetinde COVID-19 Pandemi sürecinde değişiklik olduğu gözlemlenmiştir. Özellikle Ramazan ayının gelmesiyle oruç, zekât, teravih namazı ile ilgili sorular “salgın hastalık döneminde nasıl olmalıdır” sorularının fazlalaşmasına neden olmuştur. Yine bu dönemde cenaze işlemleri ile ilgili sorular, inanç problemlerine dair sorular ve aile içi iletişimde yaşanan problemler gündemi oluşturmuştur. Bu süreçle beraber soruların mahiyetinin değişmesi beraberinde fetvaların bir kısmının yeni duruma göre güncellenmesi gerektiğini ortaya çıkarmıştır.

Katılımcıların iletişim kurabildikleri insanlara hangi konularda ne tür telkinlerde bulduklarına ilişkin bulgular değerlendirildiğinde, bu durumun beklenen yansımaları olarak en çok ölüm kaygısı üzerinde (5 katılımcı), sonrasında sırasıyla aile bireylerinin evde olmasından doğan sıkıntılar ve sıkıntılı dönemlerde müminin tavrı nasıl olmalı konularında telkinde buldukları görülmüştür. Katılımcılar bu sıkıntılı süreçte sıkıntılı durumlarla başa çıkmada sabrı, tevekkülü, şükretmeyi, dua ve ibadeti artırmayı, empatiyi, olaylara olumlu bakabilmeyi, boş zamanı fırsata çevirmeyi tedbir ve temizliği vb. tavsiyelerde buldukları görülmüştür.

Bilindiği üzere salgın öncesinde, yetişkinler rutin işlerinde iken, çocuklar okuldaydılar. COVID-19 süreci öncesindeki günlük hayat düzeni bu süreçte bozulmuştur. Özellikle işe gidemeyen, çalışamayan bireylerde ekonomik sıkıntılardan dolayı oluşan stresin aile ilişkilerine de olumsuz yansıdığı görülmüştür. Diyanet TV'nin aile ve aile içi ilişkiler ile ilgili programlara yer vermesi, yerinde bir uygulama olarak değerlendirilebilir.

Din görevlilerinin çoğunun bu süreci bir imtihan olarak kabul ettikleri görülmektedir. Bu bilinçte oldukları için genel bir kabullenmeden sonra kendilerine kalan zamanı daha verimli bir şekilde değerlendirme noktasında neler yapılabilir arayışı içerisine girmişlerdir. Kendi cemaatlerine de bu konuda telkinde bulunmaları, sürecin daha sıkıntısız atlatılmasında farkındalık oluşturmuştur.

Din görevlilerinin hitap ettikleri topluluklardan aldıkları izlenimlere göre, halkın çoğunun bu süreci bir ceza olarak gördükleri belirlenmiştir. Dolayısıyla, halkın bakış açısını pozitif duruma çevirme, salgın ile yaşayabilme ve gerek bireysel, gerekse toplumsal hayatı daha yaşanılır kılma açısından din görevlisine ciddi sorumluluklar düşmektedir.

Katılımcılardan yarından fazlası telefon veya WhatsApp üzerinden cemaatleriyle iletişime geçtiklerini ifade etmişlerdir. Telefon üzerinden yapılan sohbetler hal-hatır sormaya yönelik görüşmelerdir. WhatsApp gruplarından genellikle durum ve bilgi paylaşımı yapılabilmektedir. Bu tür görüşmeler bilginin aktarımı ve moral motivasyonu sağlama açısından önemlidir. Ancak yaygın din eğitiminin devamlılığını sağlamada Skype, Zoom vb. programlar üzerinden online görüşme veya uzaktan eğitim yapılmasının daha faydalı olacağı görüşü ön plana çıkmıştır.

DİB, cezaevleri, hastaneler, sevgi evleri, kadın sığınma evleri KYK'lar vb. pek çok kamu kurum ve kuruluşlarında çeşitli alanlarda çok farklı kesimlere din hizmeti ve eğitimi sunmaktadır. Yapılan görüşmelerde sadece bir katılımcı (K5) sevgi evlerinde kalan çocukları aradığını ve onlarla iletişimini sürdürdüğünü beyan etmiştir. Katılımcılara sorulan sondaj soruları doğrultusunda, bu süreçte sadece yetişkin cemaatleriyle iletişime geçtiklerini ve kurumlarda kalan çocuklarla ve kadınlarla herhangi bir yoldan iletişim kurmadıkları görülmüştür. Olağan üstü durumlarda toplumun yukarıda sayılan diğer kesimlerini de içine alacak şekilde tüm kesimlerine yerinde ve zamanında din hizmeti sunabilmek adına neler yapılabileceğine dair çalışmalar yapılmalıdır.

Katılımcılar Diyanet TV'de uzaktan eğitim kapsamında yapılan programların daha çok çocuklara ve yetişkinlere yönelik programlar olduğunda hemfikirdirler. Özellikle bu süreçte 20 yaş altındakilerin sokağa çıkma yasağı fırsata dönüştürülerek gençlere milli ve manevi değerlere yönelik yaygın din eğitimi kapsamında programlar hazırlanabilir. Gençlerin sosyal medyayı etkin kullandıkları dikkate alınarak sosyal medya üzerinden gençlere yönelik etkinliklere daha fazla yer verilmelidir.

Bu süreçte başkanlık, kendi personeline herhangi bir zorunluluk getirmediği için sahada yaygın din hizmeti ve eğitimi konusunda birliktelik sağlanmadığı görülmüştür. Bu süreçte hizmetlerin aksamaması için daha sistemli hareket edilebilir ve birim amirlerince personel yönlendirmeleri daha etkin olarak yapılabilir.

Katılımcıların bazıları bu süreçte çeşitli sosyal medya vasıtalarıyla cemaatleri ile eğitim faaliyetlerini devam ettirirken diğer

bir kısmı kurumun tavrının ne olacağı endişesi, güvenlik sorunu vb. sebeplerden dolayı çekimser kalmışlardır. Katılımcıların ifadelerinden yapılan gözlemlere göre dijital ortamlardaki derslerin DİB tarafından belirlenmesi, ayarlanması ve kurumsal bir kimlik taşımasının önemi ön plana çıkmaktadır.

Kaynakça

- Cennimo, D. ve Bergman, J. (2020). Coronavirus Disease 2019 (COVID19), <https://emedicine.medscape.com/article/2500114-overview>, (Erişim Tarihi:25 Mayıs 2020)
- Diyanet İşleri Başkanlığı (2020). Din Hizmetleri, <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Detay/323/06032020-cuma-hutbesi-allah-temizdir-temizli%C4%9Fi-sever>, (Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2020)
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Din Hizmetleri, <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/ sitesi>, (Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2020)
- Diyanet İşleri Başkanlığı (2020). <https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal /Detay/29467/ personelimiz-vefa-koordinasyon-gruplarinin-icerisinde-insanimiza-hizmet-ediyor>, (Erişim Tarihi: 04.06.2020)
- Diyanet İşleri Başkanlığı (2020). <https://fetva.diyamet.gov.tr/AloFetva190>, (Erişim Tarihi:04.06.2020)
- Diyanet İşleri Başkanlığı (2020). <https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29470/din-isleri-yuksek-kurulundan-cenaze-islemleriyle-iligili-yeni-aciklama>, (Erişim Tarihi:04.06.2020)
- Diyanet İşleri Başkanlığı (2020). <https://www.diyamet.tv/programlar>, (Erişim Tarihi:04.06.2020)
- Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun (2020). <https://www.mevzuat.gov.tr>, (Erişim Tarihi: 04.06.2020)
- Diyanet İşleri Başkanlığı (2020). <https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29402/cami-ve-mescitlerde-cuma-ve-vakit-namazlarin-cemaatle-kilinmasına-ara-verildi>, (Erişim Tarihi: 04.06. 2020)
- Dini Haber (2020). <http://www.dinihaberler.com.tr/public/index.php/haber/diyamet-sosyal-medya-talimati-58760>, (Erişim Tarihi: 04.06.2020)
- Eğitim Hizmetleri (2020). <https://egitimhizmetleri.diyamet.gov.tr>, (Erişim Tarihi:04.06.2020)

- İçişleri Bakanlığı (2020). <https://www.icisleri.gov.tr/65-yas-ve-ustu-ile-kronik-rahatsızlığı-olanlara-sokaga-cikma-yasagi-ek-genelgesi>, (Erişim Tarihi:04.06.2020)
- Medipol Sağlık Grubu (2020). Bunları Biliyor musunuz? <https://www.medipol.com.tr/bilgi-kosesi/bunlari-biliyor-musunuz/Pandemi-nedir-corona-virusu-neden-Pandemi-ilan-edildi>, (Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2020)
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2005). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 625-640

Hız. Peygamber'in Hastalıklara Karşı Tutumu Prophet's Attitude to Diseases

• Arif GEZER*

*Dr. Öğr. Üyesi. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Van / Türkiye.
Asst. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Theology, Van / Turkey.
arifgezer@yyu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8449-8083

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / ArticleType:
Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi / DateReceived:
04/06/2020
Kabul Tarihi / DateAccepted:
03/07/2020
Yayın Tarihi / DatePublished:
15/07/2020

Atf: Gezer, A. (2020). Hz. Peygamber'in Hastalıklara Karşı Tutumu. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 625-640

Citation: Gezer, A. (2020). Prophet's Attitude to Diseases. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Outbreak Diseases Special Issue, 625-640

Öz

Hastalık, sağlık, tedavi, hasta ziyareti, temizlik gibi konularda Hz. Peygamber'in birçok hadis vardır. Öyle ki Hadis konuları içinde, *Tıbb-ı Nebevi* adı altında ayrı ve müstakil bir alan oluşmuştur. *Tıbb-ı Nebevi*, Hz. Peygamber'in beşerî tecrübe ve bilgilerinin bir yansıması mıdır? Yoksa kısmen de olsa ilham ya da vahiy yönleri var mıdır? Bu tartışmalara girmemekle beraber, tıp alanındaki hadisleri genel olarak değerlendirdiğimizde, *Sünnette* ismi bizzat konmamış olsa bile azımsanmayacak bir *Koruyucu Tıp/Hekimlik* olgusunun var olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Malumdur ki hastalıklar çoğunlukla bireysel olduğu halde bazen toplumsal, bazen de küresel olabilir. İçinde bulunduğumuz küresel salgın (pandemi), bunun bir örneğidir. Küresel bir din olma iddiasındaki *İslam Dini*, hem fert hem toplum hem de küresel anlamda bütün sorunlarla ilgili çözümlerini sunabilmelidir. Bununla beraber, kıyamete kadar gelecek bütün sorunların çözümünü, 1400 yıl önce yaşamış ve Peygamberlik görevini tamamlamış bir şahıstan, uygulanmaya hazır bir şablon şeklinde beklemek mantıklı değildir. Karşılaşılan yeni sorunlar karşısında yeni çözümlerini, Peygamber'in getirdiği ilkeler doğrultusunda, yani sünnetin ışığında günümüzün Müslümanı sunabilmelidir. Bunun bir örneği olarak, Hz. Peygamber'in ve dolayısıyla İslam'ın salgın hastalıklar ve karantina mefhumu ile ilgili yaklaşımının ortaya konması meselesini kabul edebiliriz. Biz bu çalışmamızda ilgili hadislerden yola çıkarak bu konuyu aydınlatmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Hz. Peygamber, hadis, salgın, hastalık, tedavi, karantina.

Abstract

There are many hadiths of the Prophet about issues such as illness, health, treatment, patient visit, cleaning. For this reason, a separate branch has been formed under the name of *Tıbb-ı Nebevi (Prophetic Medicine)* in Hadith issues. Is *Tıbb-ı Nebevi (Prophetic Medicine)* a reflection of the Prophet's human experience and knowledge? Or is there some inspiration or revelation in it? Although we do not participate in these discussions, when we evaluate the hadiths in the field of medicine in general, we can easily say that the *phenomenon of Preventive Medicine* exists considerably, even if it is not named. It is known that although the diseases are mostly individual, sometimes they can be social and sometimes global. The global epidemic (pandemic) we are in is an example of this. The Islamic Religion, which claims to be a global religion, should be able to offer solutions to the problems of individuals, society and globally. However, it does not make sense to wait for the solution of all the problems until the apocalypse as a ready-to-apply template from a person who lived 1400 years ago and completed his prophetic duty. Today's muslim should be able to offer new solutions to new problems faced, in the light of the Sunnah. An example of this is the demonstration of the Prophet's and therefore Islam's approach to Epidemics and Quarantine. In this study, we will try to enlighten this issue based on the relevant hadiths.

Keywords: Prophet, hadith, epidemic, disease, treatment, quarantine.

Giriş

Hız. Peygamber'in (s.a.s.) sağlığa ve temizliğe verdiği önem herkes için dikkati calibtir. İki nimet vardır ki insanların çoğu onların kıymetini bilememiştir; sağlık ve boş zaman (Buhari, 1992: XVIII, 169) buyuran Hız. Peygamber (s.a.s.), insanın ve toplumun sağlığına azami derecede dikkat çekerek. Çünkü ibadetin ibadet ve kulluk ile mükellefiyetin ilk şartı güç yetirebilmektir. Bunun için de sağlıklı olmak en önemli hususlardandır. Zariyat Suresi 56. ayetinde belirtildiği gibi insanın yaratılış gayesi öncelikle kulluktur. Bunun ifa edilebilmesi de her şeyden önce sağlığın yerinde olmasına bağlıdır. Hem kişisel olarak hem de toplum olarak ibadet ve kulluk görevlerimizi yapabilmemiz için hastalıklı bir bünyeye değil, sağlıklı bir yapıya sahip olunması gereklidir. Sağlığın da olmazsa olmaz ilk şartı temizliğe önem vermektir.

Tıbbı Nebevi alanında tarih boyunca birçok müstakil eserler yazıldığı gibi, günümüzde de bu konuda sempozyumların düzenlediğine şahit oluyoruz. Tıbbı Nebevi ile ilgili çok geniş bir neşriyat vardır. Biz konumuzu dağıtmamak için bu alana girmiyoruz.¹

¹ Geniş bilgi için bakınız. Aba, V. (2019). *Tıbb-ı Nebevi Kaynağı ve Bağlayıcılığı*. İstanbul: Endülüs Yay.

Tıp, sağlık ve temizlik ile ilgili hadisleri genel olarak değerlendirdiğimizde, ismi bizzat konmamış olsa bile mükemmel bir *Koruyucu Tıp/Hekimlik* olgusunun var olduğunu rahatlıkla çıkarabiliriz. Yani hastalıkların oluşmasını önleyici birçok tavsiyenin hadislerde var olduğunu görebiliriz.

Koruyucu Tıp, hastalık geldikten sonra tedavi olmak değil, hastalığın gelmesini önlemek veya bir daha dönmemesini sağlamak için tedbir almaktır. Bu tedbirlerin en başında gelen iki unsur temizlik ve beslenmektir. Koruyucu tıp, bireylerin ve toplulukların sağlığına odaklanan bir tıp uzmanlık alanıdır. Önleyici tıbbın amacı sağlığı ve refahı teşvik etmek ve hastalık, sakatlık ve ölümü önlemeye çalışmaktır. Hastalığı önleme ve sağlığı teşvik yoluyla bireylerin, ailelerin, toplulukların ve toplumların sağlığını ve yaşam kalitesini iyileştirme çalışır.²

Koruyucu hekimlik ise, bireysel ya da toplum olarak hastalıkların ortaya çıkmasını ya da ağırlaşmasını engelleyici önlemler üzerinde çalışan bir hekimlik dalıdır. İnsanlık tarihinde pratik uygulama alanı eski olsa da hekimlikte bir bilim dalı olarak teşekkülü çok yenidir.³

Tıbbi Nebeviye temel teşkil eden hadislerde umumiyetle koruyucu hekimlikten bahsedildiği görülmektedir. Çünkü esas olan, kişiyi hasta olmaktan korumaktır. Hastalandıktan sonra tedavi ise zor, aynı zamanda pahalıdır. Bu yüzden Rasulullah sıhhi tedbirlere ayrı bir ehemmiyet vermiş ve bu yöndeki tavsiyelerinde koruyucu hekimlik konunun merkezini teşkil etmiştir (Turhanoğlu, 1996: 10).

Hz. Peygamber hadislerinde bir taraftan günümüzde koruyucu hekimlik (hıfzu's-sıhha) olarak tarif edilen hastalıklara karşı önlem almaya yönlendirirken diğer taraftan da hastalanma durumlarında tedavi olmayı tavsiye etmektedir. Onun sağlık ve temizlik konularındaki duyarlılığı hem maddi hem de manevi pisliklerden ve zararlı maddelerden uzak durulması ile ilgili tavsiyelerinden çıkarılabilmektedir. Hadis kitaplarının Kitabı't-Tıbb bölümleri ile müstakil Tıbbi Nebevi kitaplarında sağlık, temizlik ve doğru beslenme ile ilgili hadisler derlenmiştir. (Şeker, 2020: 160).

Hatta temizlik konusu, maddi ve bedeni temizliğin yanı sıra kalbî ve deruni boyutlarıyla da ele alınır. Müslim'in rivayet ettiği kalbinde zerre kadar kibir olan kişinin cennete gidemeyeceğini bildiren hadiste olduğu gibi (1992: I, 93). Ayrıca, kalp temizliği de

² <http://www.acpm.org/about-acpm/what-is-preventive-medicine> (Erişim Tarihi: 06.07.2020)

³ Yalım, Z.R. (1961). *Koruyucu Hekimlik ve Halk Sağlığı*. İstanbul. İ.Ü. Yayınları, No: 928

imanın olmazsa olmaz bir özelliği kabul edilir. Ayette “kalbinde hastalık kibir olan kişilerin” zemmedilmesi gibi (Ali İmran; 7). Malumdur ki *zekatın* manası da malı temizlemek demektir. Fakirin hakkı olan kırkta biri vermek ile mal temizlenmiş yani kul hakkından arındırılmış olur. Bilindiği gibi İslam, sosyal konuları ele alırken sadece maddi yönüyle değil, aynı zamanda manevi boyutuyla da değerlendirir.

Maddi ve manevi temizliğin yanı sıra, çevre temizliğine de çok önem veren Peygamberimiz, su ve yol kenarları ile gölgelik ve mesire yerlerinin kirletilmemesi için de özel tavsiyelerde bulunmuştur (Müslim, 1992:I, 226).

Kalp temizliği, çevre temizliği, mal temizliği, tıbbi nebevi, koruyucu tedavi gibi çağına göre yeni mefhumları bundan 1400 sene önce insanlığın idrakine sunan Hz. Peygamber (s.a.s.), bilhassa beden temizliği konusunda çok titiz idi. Hz. Peygamber (s.a.s.), abdest alınmak suretiyle, günlük olarak 5 kere yapılan el ve azalar temizliğinin dışında, en az haftada bir kere (Cuma günü), tüm bedeninin de yıkanmasını hadislerinde vurgulamaktadır (Müslim, 1992: I, 579). Ayrıca ağız ve diş temizliğine de çok ısrarlı bir şekilde dikkat çekmekte, her namazın başında yani günde en az 5 kere misvak kullanılmasını (dişlerin fırçalanmasını) tavsiye etmekte idi (Buhâri, 1992: I, 214).

Bu gün insanlık, bilhassa içinde bulunduğumuz şu pandemi sürecinde el yıkamanın ne kadar önemli ve hayati olduğunu farklı bir şekilde anlamış bulunmaktadır. Hz. Peygamber ise sadece ellerin değil, kolların, yüzün ve hatta ayakların yıkanması gerektiğini Kur'an'dan söylemiş ve bunu günlük farz olarak kılınan 5 vakit namazın ön şartı olduğunu belirtmiştir. Bu temizliğe maddi ve sıhhi yönlerinin yanı sıra bir de manevi, ruhi ve deruni temizlik boyutlarını kazandırmıştır.

Bulaşıcı hastalık olan yere girmemek, bulunduğu yerde bulaşıcı hastalık varsa sabretmek ve başka yere kaçmamak yani karantina oluşturmak ve ayrıca hacamat yada dağlama yapmak, koruyucu tıba, temizliğe ve az yemeye dikkat çekmek gibi özellikleriyle *Tıbbi Nebevi* bizce, tıbbın ve tedavinin Hz. Peygamber tarafından çok önemsenmesi, tavsiye edilmesi ve bizzat uygulanmaya konmasıdır.

Konumuzla ilgili olan, fakat her biri ayrı birer araştırma konusu mahiyetini taşıyan *İslam'ın sağlığa ve temizliğe verdiği önem, kalp temizliği, çevre temizliği, mal temizliği, hastalık, sağlık-ibadet ilişkisi, tıbbi nebevi, koruyucu tedavi, koruyucu hekimlik* gibi konuları başka çalışmalara bırakarak, biz bu çalışmamızda, Hz. Peygamber'in

hastalıklar ve özellikle de bulaşıcı hastalıklar ile ilgili tutumunu ortaya koymaya çalışacağız.

Çalışmamızda metot olarak, önce konumuzla ilgili hadislerin tespit edeceğiz. Sonra onları analiz ederek konumuzla ilgili yorumlayacağız. Kütübi Sitte başta olmak üzere en güvenilir hadis kitaplarını esas alacağız. Bu şekilde güncel pandemi sürecine Nebevî bir yorum ve bakış açısı ortaya koymaya çalışacağız.

Hz. Peygamber'in Hasta ve Hastalıklara Karşı Tutumu

Ayet ve hadislerden oluşan Müslümanın dünya görüşüne göre, Allahu Teala her derdin devasını yaratmıştır. En önemli hadis kitaplarından biri kabul edilen İmam Buhari'nin Sahih adlı eserinde Kitabı't-Tıb adlı bir bölüm vardır. Bu bölümün ilk bab başlığı şu cümledir: Allah şifası olmayan hiçbir hastalık vermemiştir. (Buhari, 1992: VII, 11). Aynı cümle, Hz. Peygamber'in sahih bir hadisi olarak senediyle birlikte de verilmektedir. Yani Buhari, bu hadisin metnini bab başlığı haline getirmiştir ki bu onun çokça yaptığı bir uygulamasıdır. Bu hadis aynı zamanda Kütüb-i Sitte denen Hadis Koleksiyonunun diğer kitaplarında da mevcuttur. Mesela İbn Mace'nin Süneninde olduğu gibi (1992: II, 1137).

Ayetlerde de benzer bir açıklama vardır. İnşirah suresinde Allahu Teala şöyle buyurmaktadır: Şüphesiz ki her zorlukla beraber bir kolaylık vardır. Evet, doğrusu her zorlukla beraber bir de kolaylık vardır. (İnşirah, 94/5-6). İbn Abbas (r.a.) başta olmak üzere birçok tefsir alimi, bu iki ayetin metninde iki kere yer alan *zorluk* kelimesinin ma'rife yani belirli, *kolaylık* kelimesinin ise nekre yani belirsiz olmasından delil getirerek, her bir zorluğun en az iki kolaylığı olmalıdır fikrine varmışlardır (Kurtubi, 1996: XX, 108).

Her bir zorluğun en az iki kolaylığı vardır şeklindeki bu kaidenin, Tıb ve hastalıklar da dâhil her bir alanda geçerli olduğunu düşünebiliriz. Mesela her bir hastalığın en az iki devası (ilacı) vardır şeklinde de algılayabiliriz. O zaman hastalıklar da dâhil her bir sıkıntı karşısında insanlar, daha sabırlı ve daha çok çözüm arayışı içinde olacaktır. Nitekim şu mürsel hadis de bunu desteklemektedir. Hz. Peygamber (s.a.s.) bir gün dışarı çıktı. Neşe ve sevinç içinde şöyle dedi: Tek bir zorluk, iki tane kolaylığa asla galib gelemez. Akabinde inşirah suresinin 5. ve 6. ayetlerini okudu. (İbn Hibban, 1988: II, 575)

Bizim konumuz için önemli olan diğer bir husus, normal bir insan için bir iddia ya da bir görüş olarak kabul edilebilecek bir cümle, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) ait olunca, artık o Müslümanlar için bir müjdeye dönüşür. Müslümanın dünya görüşünde çok büyük bir özgüven ve aynı zamanda Allahu Teala'ya karşı derin bir iman ve

tevekkül duygusunun da oluşmasına katkıda bulunur. Hatta biz bu cümleyi, içinde bulunduğumuz şu günlerde Covid-19 virüsüne derman arayan insanlık için de bir müjde olarak kabul edebiliriz. Bu illetin en az iki veya daha fazla devasının bulunacağını söyleyebiliriz. Henüz bulunamamış olması, ileride bulunmayacak anlamına gelmemektedir. Bilakis bu devanın bulunması için bir teşvik olarak algılanmalıdır.

Hz. Peygamber (s.a.s.) sağlık konusunu o kadar önemsemiştir ki onu yakın derecedeki bir imandan sonraki en büyük nimet olarak saymıştır. Bu konuda şöyle buyurmuştur: Allah'tan af ve afiyet (sağlık) isteyiniz. Zira bir kula, yakın derecesindeki bir imandan sonra, afiyetten (sağlıktan) daha hayırlı bir şey verilmemiştir. (Tirmizi, 1992: V, 557). Bu hadisteki Allah'tan sağlık isteyin ifadesinin, sadece dua ile isteyin değil de aynı zamanda, sağlığınıza dikkat edin, sağlığınıza korumak için gerekli bütün tedbirleri alın manasına geldiği aşikârdır. Bu husus gözden kaçırılmamalıdır. Yani sağlığı korumak için alınması gereken bütün koruyucu tedbirlerin yerine getirilmesini ve ayrıca hastalar için de hastalıktan kurtulup afiyete dönmek konusunda gerekli bütün tedavi şekillerinin uygulanması da istenmektedir.

Nitekim Hz. Peygamber, insanlara her derdin devasının aranması ve hastalıklar için de tedavi olunması gerektiğini de ayrıca öğütlemiştir. Arapların ona gelerek, Ya Resulallah, eğer tedavi olmaya çalışmazsak bize bir günah var mıdır, şeklindeki sorusuna şöyle cevap vermiştir: Ey Allah'ın kulları! Hastalandığınızda tedavi olunuz. Hastalığın devasını (ilacını) arayınız. Şüphesiz ki Allahu Teala, yaşlanma hariç devası olmayan hiçbir hastalık yaratmamıştır. (İbn Mace, 1992: II, 1137). Yine bu konuda diğer bir hadiste şöyle buyurulmaktadır: Ey Allah'ın kulları! Tedavi olunuz. Çünkü Allah, her bir hastalığın şifasını da yaratmıştır. (Tirmizi, 1992: IV, 383). Resulullah (s.a.s.), tedaviye bu kadar önem verirken, tedavinin helal yoldan olması gerektiğini de eklemekte ve şöyle demektedir: "... şu halde tedavi olun ama haram şeylerle tedavi olmayın (Ebu Davud, 1992: IV, 206). Bütün bunlarla beraber tedavinin mutlak olmadığı, ilacın ilgili hastalığa denk gelmesi gerektiği şeklinde bir kapı aralığı da bırakılmakta ve şöyle denmektedir. Her derdin bir devası vardır. İlaç hastalığa denk gelirse Allah'ın izniyle hasta iyileşir." (Müslim, 1992: II, 1729)

Halk arasındaki *yarım doktor candan eder* şeklindeki vecize, Sünnette de yerini bulmakta ve hatta yarım doktorlardan tazminat dahi istenmektedir. Yeterli liyakat ve uzmanlığı olmadığı halde, insanları tedavi etmek gibi ciddi bir işe kalkışanlar cezalandırılmakta ve sebep olacakları olumsuzluklardan mesul tutulmaktadır. Şu hadisi şerif bu

konuya ışık tutmaktadır: Her kim ki bilgisi olmadığı halde doktorluğa kalkışırsa, sebep olacağı zararı ödemek zorundadır. (Ebu Davud, 1992: IV, 710).

Hadiste vücudumuzun her bir azasına, mafsalına ve kemiğine kadar, her birinin ayrı birer nimet olduğu belirtilmekte ve onların her biri için ayrıca şükredilmesi gerektiğini hatırlatılmaktadır. Bu anlamda şu hadis dikkati caliptir: İnsanlar bedenlerindeki her bir kemik için, her Allah'ın günü şükür niyetiyle bir sadaka vermelidirler. (Buhari, 1992:III, 170). Görüldüğü gibi Hz. Peygamber (s.a.s.) sadece, çok şükür denerek yetinilmemesini, her bir nimet için ayrı şükredilmesini ve vücudumuzun her bir aza ve mafsal ve kemiğinin de ayrı birer nimet olduğunu hatırlatmaktadır. Burada ayrıca nasıl şükür edileceği de gösterilmekte, fakirin lehine olarak maddi bir şükür tavsiyesi yapılmaktadır. Nimeti veren Allah'tır. Ama onun şükürü, fakire yardım etmek ileldir. Bu nokta da bizce, nebevi sünnetin sosyal tezahürlerinden biri olarak ayrıca dikkat çekilmesi gereken bir husustur.

Sünneti Nebi'de hastalara psikolojik ve moral desteği verilmesi de çok önemsenmektedir. Hasta ziyareti ile ilgili pek çok hadisin⁴ yanı sıra, hastalara nasıl moral ve manevi destek verileceği de gösterilmektedir. Onlara ölümden bahsedilmemesi, bilakis iyileşme umudu aşılması gerektiği bildirilmektedir. Nitekim Hz. Peygamber bir hastayı ziyaret ettiğinde ona şöyle derdi: Önemli bir şeyin yok. Geçmiş olsun. İnşallah bu hastalık senin için temizleyici (günahlardan arındırıcı) olacaktır. (Buhari, 1992: VII, 7). Yine aynı şekilde, birçok hadiste ziyaretçilerin hastaya moral vermesi tavsiye edilmektedir. Şu hadisi şerif bunlardan biridir: Hastanın yanına girdiğinizde iyileşip yaşayacağı konusunda ona moral verin. Çünkü bu, onun akıbetini değiştirmese de onun günlünü hoş eder. (İbn Mace, 1992: I, 462).

Aynı şekilde hastanın maneviyatının ve moralinin düzgün seyretmesi için, hastalığından dolayı yerine getiremediği amelleri konusunda hiç bir kaybı olmadığı da ifade edilmektedir. Bu konuda Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmaktadır: Vücudunda bir hastalığa yakalanan her Müslüman için Allahu Teala, onun koruyan meleklerle şöyle emreder: Bu kuluma, benim verdiğim bu hastalığa bağımlı kaldığı sürece, sağlığında iken her gün ve gece yapmakta olduğu amellerin aynısını yazın. (İbn Hanbel, 1992: III, 194). Görüldüğü gibi hasta olan bir mü'min o hastalığa sabretmenin sevabını almanın yanı sıra, eskiden yaptığı amellerinin hiçbirinden mahrum kalmamaktadır.

⁴ Hasta ziyareti ile ilgili hadisler için bakınız: (İbn Enes, 1992: I. 312; İbn Hanbel, 1992: III, 175; İbn Hibban, 1988: VII, 222)

O amelleri aynen yapıyormuş gibi ecri ve sevabı devam etmektedir. Hatta hastalığın kendisi dahi bir manevi temizlik için adeta fırsat olarak takdim edilmektedir. Şu hadiste olduğu gibi: Müslümanın başına gelen hastalık, eziyet veya başka herhangi bir sıkıntı gibi şeyler sebebiyle Allah, o kişinin günahlarını, tıpkı ağacın yapraklarını döktüğü gibi döker. (Buhari, 1992: VII, 7).

Peygamber'in Sünnetinde, hastaların asla ye's haline düşmeleri yani ümitsizlik hissine kapılmaları istenmez. Daima ümitvar olunması tavsiye edilir. En zor durumlarda dahi ölümün arzu edilmesi menedilir. İntihar asla caiz görülmez. Öyle bir duyguya kapılma ihtimali dahi kapatılmaya çalışılır. Bu konuda Rasulullah şöyle buyurur: Sizin hiç biriniz başına gelen bir sıkıntıdan dolayı ölümü temenni etmesin. Çok zorlanır da illa bir şey demesi gerekirse ancak şöyle desin: Eğer benim için hayat daha hayırlı ise beni sağ bırak. Yok eğer, ölümüm daha hayırlıysa canımı sen al. (Buhari, 1992: VII, 10). Bu son hadiste görülmektedir ki bir Müslüman için ümitsizliğe ve intihara asla mücadele edilmemektedir.

H. Peygamber'in Salgın Hastalıklarla İlgili Hadisleri ve Karantina

Bulaşıcı hastalık, hadislerde taun kelimesiyle ifade edilir. Taun kelimesi sözlükte yaralamak, ayıplamak, kusurlu görmek anlamlarındaki ta'n kökünden türemiştir. Dilcilere göre bulaşıcı yayılan her hastalığın adıdır. Aslında Arapçada bulaşıcı hastalık ifadesinin asıl karşılığı veba kelimesidir. Taun onun bir türünü ifade eder. Aslında bu iki kelime arasında bir umumilik - hususilik ilişkisi vardır. Her taun vebadır. Ama her veba taun değildir. Yani taun, bulaşıcı hastalıklardan bir tanesidir. Bununla beraber her iki kelime de bir birinin yerine kullanılır. Yani taun, o kadar meşhur olmuş ki bütün bulaşıcı hastalıklar anlamında da kullanılır hale gelmiştir (Kurt, 2009: 20-21).

İslam Tarihi boyunca, bulaşıcı hastalıklarla ilgili gerek taun gerekse veba adıyla birçok kitaplar telif edilmiştir. Bu konu ile ilgili yapılan bir yüksek lisans tezinde bu kitaplardan 29 tanesi sayılmaktadır ki bazıları *taun* bazıları da *veba* kelimesiyle başlıklandırılmıştır (Kurt, 2009: 11-14).

İslam tarihinde birçok taun olayı kaydedilmiştir. Hz. Peygamber zamanında görülen ilk taun Hicretin 6. Yılında (M. 627) Medain'de meydana gelen Şirûye taunudur. Hz. Ömer zamanında da birkaç taundan söz edilir. (Varlık, 2011: XXXX, 175).

Salgın hastalıklar denince akla ilk olarak gelen meşhur hadis şudur: Bir yerde salgın hastalık çıktığını duyduğunuzda oraya

gitmeyiniz. Eğer bu salgın, sizin bulunduğunuz yerde çıkmışsa, ondan kaçmak için oradan çıkmayınız. (Buhari, 1992: VII, 21; Müslim, 1992: II, 1742).

Bu hadisin sebebi rivayeti, İslam Tarihinde Amvas vakıası ya da Amvas vebası olarak bilinen meşhur olay sebebiyle Hz. Ömer'in Aşhab ile yaptığı bir istişaredir. İslam Tarihinin ilk dönemlerinde, hicretin 18. yılında (M. 639) Hz. Ömer'in (r.a.) hilafeti zamanında meydana gelen bu meşhur *Amvas vebası* hakkında biraz detaylı bilgi vermek yerinde olacaktır:

Amvas, Kudüs'ün kuzey batısında küçük bir yerleşim yeridir. Eski adı Emmaus olan Amvas, Kudüs ile Remle arasında ve Kudüsün 33 km. kuzey batısında, denizden 375 m. Yükseklikte bir tepenin eteklerinde kurulmuştur. (Fayda, 2011: III, 100)

Amvas mıntıkası Ebu Ubeyde el-Cerrah'ın komutanlığında Hicri 17 yılında (M. 638) fethedilmiştir. Ebu Ubeyde el-Cerrah, sahabenin büyüklerindedir. Daha sağlığında Hz. Peygamber tarafından cennet ile müjdelenen on kişiden yani aşere-i mübeşereden biridir. Savaşçı ve cesur bir komutandır. Hz. Peygamber (s.a.s.) onun hakkında her ümmetin bir emini vardır. Bu Ümmetin emini de Ebu Ubeyde'dir buyurarak ona büyük bir övgü vermiştir. İşte bu büyük komutan Amvas civarında İslam ordusunun başında komuta görevi ifa ederken, taun hastalığı baş göstermiş ve kısa zamanda Filistin, Kudüs, Dımaşk gibi Biladi Şam topraklarına yayılmıştı. Fakat Medine'dekilerin bundan henüz haberi yoktu.

Hz. Ömer, yeni fethedilen şehirleri ve Şam'ı denetlemek üzere yanındaki Müslüman birliklerle Medine'den Şam'a doğru yola çıkar. Hicaz ile Şam topraklarının hududu olan Serğ şehrine geldiğinde kendisini, Ebu Ubeyde, Şurahbil b. Hasene, Yezid b. Ebi Süfyan gibi sahabilerin de aralarında bulunduğu komutanlar karşılarlar. Orada yapılan istişare toplantılarında, Hz. Ömer bütün Şam topraklarına yayılan veba hastalığından haberdar olur. Hatta Ebu Ebeyde b. el-Cerrah'ın anlattıklarından ürperir, dehşete düşer. Yola devam edip etmeme konusunda mütereddit kalır. Hz. Ömer, Şam'a doğru devam etmek ya da Medine'ye geri dönmek konusunda bir karar verebilmek için istişare toplantıları düzenler. Önce muhacirleri toplar. Fakat istişareye katılan muhacirler arasında görüş farklılıkları ortaya çıkar. Onların bir kısmı, Allah rızası için yola çıktıklarını, dolayısıyla devam etmeleri gerektiğini, başlarına bir şey geleceğine inanmadıklarını ifade ederler. Diğer kısmı ise taunun bir bela ve felaket olduğunu, bunu bilerek gitmelerinin doğru olmadığını, Medine'ye dönmeleri gerektiğini söylerler. Muhacirler arasında yaşanan bu ihtilaf üzerine Hz. Ömer bir karar veremez ve bu sefer ensarı toplar onlarla istişare

eder. Fakat ensar arasında da bir görüş birliği oluşmaz. Bunun üzerine Halife üçüncü istişare toplantısını yalnızca Kureyş'ten ilk hicret eden ve Mekke'nin de fethine katılan muhacirler arasında düzenler. En tecrübeli kabul ettiği bu kişilerin görüşüne başvurur. İki kişi dışında onların tamamı, içinde buldukları Taun meselesinin büyük bir imtihan olduğunu, sonunda ölüm söz konusu olabileceği, dolayısıyla Medine'ye dönmenin daha doğru olacağı şeklinde görüş ifade ederler. Hz. Ömer de bu görüşü benimser ve ordusuna ertesi gün erkenden geri dönüşe geçileceğini, bunun için hazırlanmalarını emreder. Halifenin bu kararını öğrenen Ebu Ubeyde el-Cerrah son derece üzülür. Çünkü kendisi çok tevekkül ehli ve kaderci bir anlayışa sahip idi. Hz. Ömer'in karşısına geçerek şöyle der: "Allah'ın kaderinden mi kaçıyorsun ya Ömer?" Ona çok değer veren ama ondan bu sert tepkiyi beklemeyen Halife Ömer, ona uzun uzun bakar ve tarihe geçen şu cevabı verir: "Evet Allah'ın bir kaderinden öbür kaderine kaçıyorum." Hz. Ömer'in Ebu Ubeyde'ye karşı getirdiği şu mantıki deliller de ilginçtir. Ey Ebu Ubeyde! Bu sözü keşke senden başka birisi söyleseydi. Sen devente bir vadiye gittiğinde vadinin bir tarafı yeşillik diğer tarafı da çorak olsa, hangi tarafı tercih ederdin. Yeşillik ve otlak tarafı tercih ettiğinde, bu Allah'ın takdiriyle olmayacak mıydı? Ya da eğer çorak tarafı tercih etseydin, bu da Allah'ın takdiriyle olmayacak mıydı? Bunların her ikisi de Allah'ın kaderidir. Halife Ömer ile Ebu Ubeyde el-Cerrah bu şekilde konuşurlarken, Abdurrahman b. Avf yanlarına gelir. Konuşulanları öğrendiğinde o meşhur hadisi nakleder ve der ki; ben Resulullah'ın (s.a.s.) şöyle buyurduğunu duydum: Şayet bir yerde taun hastalığı ortaya çıktığını duyarsanız oraya girmeyiniz. Sizin bulunduğunuz yerde taun hastalığı meydana gelirse oradan da çıkmayınız. Bunun üzerine Hz. Ömer, verdiği kararın hadise uygun olmasından dolayı çok sevinir. Allahu Teala'ya hamdu sena eder ve Medine'ye geri döner. (Buhari, 1992: VII, 21-22; Müslim, 1992: II, 1740-41).

Amvas'da meydana gelen ve Biladi Şam bölgelerine yayılan bu taun hastalığında, Ubeyde b. El-Cerrah, Muaz b. Cebel, Ebu Cendel b. Suheyl, Yezid b. Ebi Süfyan, Şurahbil b. Hasene, Fazl b. Abbas, Süheyl b. Amr gibi meşhur sahabilerin de aralarında bulunduğu 25000 civarında kişi vefat etmiştir. Bu sayı o bölgedeki İslam ordusunun yarısını teşkil ediyordu. Bu sayının artmasında bölgede meydana gelen savaşlar ve aynı yıl vuku bulan kıtlık da etkili olmuştur. Bu konuyu ele alan birçok çalışma vardır. Ama biz

konumuzu asıl mecrasından çıkarmamak için onlardan bahsetmeye gerek görmedik.⁵

Salgın hastalıklarla mücadelede şüphesiz ki en önemli husus panik yapmamak yani sabretmektir. Hz. Peygamber bütün hastalık ve musibetlerde olduğu gibi, salgın hastalıklar konusunda da sabrı özellikle tavsiye etmektedir. Fakat dikkat çekici bir şekilde, salgın hastalıklara sabretmenin ecini diğerlerinden farklı bir derece ile vurgulamaktadır. Hatta ona en yüksek mertebeyi yani şehitlik derecesini müjdelemekte ve şöyle demektedir: Kim salgın hastalığa yakalanır da sabrederek ve başına Allah'ın kendisine yazdığı şeyden başka bir şey gelmeyeceğine (kadere) inanarak, ecini de Allah'tan bekleyerek beldesinde kalırsa (ondan kaçmak için başka yere gitmezse) ona tıpkı bir şehit sevabı vardır. (Buhari, 1992: IV, 150). Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta şudur. Hadiste o kişi o hastalıktan ölürse kaydı yoktur. Yani bu hastalığa sabreden kişi ölse de kalsa da şehit sevabını hak etmektedir.

Bulaşıcı hastalığa yakalanan ve sabreden kişilerle ilgili olarak vaat edilen bu büyük mükâfatların yanı sıra, bulaşıcı hastalık bulunan yerden kaçanlarla da ilgili olarak aynı derecede şiddetli uyarılar vardır. Bu konuda Hz. Peygamber bir hadisi şeriflerinde şöyle buyurmaktadır: Salgın bir hastalığın bulunduğu yerden kaçan bir kişi, cepheden kaçan kişi gibidir. (İbn Hanbel, 2013: 1794.) Aynı manadaki diğer bir hadiste şu ziyade vardır: ... Sabreden kişi de cephede sabretmiş kişi gibidir. (İbn Hanbel, 2013: 967). Bu iki hadiste yapılan uyarı ve müjde, mantıken çok makuldür. Zira bulaşıcı hastalığın bulunduğu yeri terk edenler, yüksek oranda bir bulaşı riskini taşımış olmaktadırlar.

Resulullah bizzat kendisi de dualarında bulaşıcı hastalıklardan Allah'a sığınmıştır. Onun bu duası, halen bizim için de geçerli olmak üzere, kendisi ile dua edebileceğimiz me'sur dualardan biri olarak hadis kaynaklarımızda yer almaktadır. Enes b. Malik *radiyallahu anh*'den rivayet edildiğine göre Resûl-i Ekrem şöyle dua ederdi: Allâhümme innî eûzü bike mine'l-barasi ve'l-cünûni ve'l-cüzâmi ve seyyii'l-eskâm: Allahım! Alaca hastalığından, akıl rahatsızlığından, (bulaşıcı) cüzâm illetinden ve bütün kötü hastalıklardan sana sığınırım. (Ebu Davud, 1992: II, 195).

Hz. Peygamber, insan hayatı ve sağlığı için tehlike teşkil eden hayvanların imha edilmesini emretmiş, tehlikeli olan kuduz köpek, akrep, fare ve benzeri zararlı hayvanların ve zararlı böceklerin ihramlı

⁵ Daha geniş bilgi için bakınız; Cengiz, E. (2020). Hz. Ömer Döneminde Meydana Gelen Amvas Taunu ve Etkileri. *Kafkas Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 7 (13). 129-150.

iken dahi öldürülebileceğini söylemiştir. (Buhari, 1992: IV, 99). Bu tür hayvanların ve diğer haşeratin öldürülmesine izin verilmesi, tabidir ki onların insan sağlığına zarar vermesi durumundadır.

Bulaşıcı hastalıkla ilgili Sünnette tavsiye edilen en önemli noktalardan biri de *korunmadır*. Korunma dendiğinde ilk akla gelen şey tabi olarak, bulaşıcı hastalığa yakalanan kişiyi ziyaret etmemektir. Hz. Peygamber bundan daha öte bulaşıcı hastaların da başkalarına karışmamasını istemekte ve şöyle buyurmaktadır: Bulaşıcı hastalığı olan kişi, sağlıklı olanların yanına gitmesin. (Müslim, 1992: II, 1743). Bu hadiste dikkat çeken husus, bulaşıcı hastalığa yakalanan kişinin yanına gidilmeyeceği gibi, o kişinin de sağlıklı olan kişileri ziyaretten alıkonmasıdır. Buna göre sünnette hem tecrit, hem de karantina uygulaması tavsiye edilmektedir. Hasta olan kişilerin tecrit edilerek diğerlerinden ayrı tutulması gerektiği gibi belde olarak da karantina uygulanmalıdır. Daha yukarıda verilen hadiste belirtildiği üzere, salgın çıkan memlekete gidilmemesi ve aynı şekilde salgın çıkan memleketten de çıkılmaması tavsiyesi, şehirlerin karantina altına alınması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Yani hastalar için tecrit, şehirler için de karantina tavsiye edilmektedir.

Evrensel bir din İslam'ın mensubu olan Müslümanlar, hem fert hem toplum hem de küresel bazdaki sorunlarla ilgili çözüm önerileri sunabilmelidir. Kıyamete kadar, gelmiş gelecek bütün sorunların çözümünü 1400 yıl önce gelmiş ve görevini tamamlamış bir şahıstan, uygulanmaya hazır bir şablon şeklinde beklemek beşer tabiatına uygun değildir. Hz. Peygamber vahiy ile gelmiş, onunla yeni bir din gönderilmiş ve görevini tamamlamış ve artık ahireti teşrif etmiştir. Günümüz insanı karşılaştığı yeni sorunlar karşısında onun insanlığa sunduğu ilke ve uygulamalar doğrultusunda yeni çözüm önerileri sunabilmelidir. Yani onun getirdiği ilkeleri günümüz şartlarına göre değerlendirerek yeni İslami çözüm önerileri sunabilmelidir. Hz. Peygamber bir örnektir. Onun örneğinde yeni çözümler üretilebilmelidir.

Bu bakış açısı ile sünnete bakıldığında adı bizzat konmamış olsa bile karantina kelimesini çağrıştıran hadisler ve sahabe uygulamaları mevcuttur. Yukarıda arz ettiğimiz *veba hadisi* ile *hastalıklı kişinin sağlam kişileri ziyaret etmemesi* hadisi bunların örneklerinden sayılabilir. Bu iki hadisin birincisinde şehir ya da toplum bazında bir *karantina düşüncesinin*, ikincisinde de hasta olan fertler bazında bir *tecrit olayının* söz konusu olduğu görülmektedir. Çünkü günümüzde Karantina kelimesine yüklenen anlam şudur: Bir bulaşıcı hastalığın bulaşmasına maruz kalmış veya kalmış olmasından şüphe edilen insan veya evcil hayvanların, hastalığın en uzun kuluçka

dönemi boyunca, böyle olmayanlarla temasını önlemek için hareket serbestiliğinin sınırlandırılmasıdır. (Unat, 1975: 28.)

Aynı şekilde, yukarıda anlatılan Amvas vebası olayında, Hz. Ömer'in ve yanındakilerin Medine'ye dönmesinden sonra, oradaki komutanların, hastalığın görüldüğü askeri birlikler ile diğerlerini ayırmaları, karışmalarını önlenmeleri gibi uygulamaları da *karantina mefhumu* olarak kabul edilebilir. Amr b. As'ın yaptığı bu uygulamalar ile askerin geri kalan yarısı bulaşıcı hastalığın pençesine düşmekten ve ölümden kurtarılmıştır. (Cengiz, 2020: 143-144.)

Hadislerde, bulaşıcı hastalık çıkan bir yerde bulunan kişilerin oradan ayrılmamaları istenmektedir. Dikkat edilirse buna, hastalığa yakalanan ya da yakalanmayan hepsi dâhildir. Sadece hastalananları değil de o beldede yaşayanların hepsini kapsaması, hastalığın yayılmaması için çok önemli bir tedbirdir. Aksi takdirde, hastalar kalsın sağlamlar gitsin şeklindeki bir mantık asla insani olamaz. Zira hastalığa sebep olan virüse maruz kalmış fakat henüz hastalık belirtileri göstermeyen kişilerin, gittikleri yeni yere taşıyıcı olmaları da büyük bir ihtimaldir. Bu durum da hastalığın yeni beldelere de bulaştırılması anlamına gelmektedir. Bunun için, hastalık belirtilerini gösterse de göstermese de o şehirde yaşayanların hepsine seyahat kısıtlaması getirilmesi, toplum sağlığı açısından daha mantıklı ve hatta gereklidir. Eğer sağlam kişiler orayı terk ederse, hastalıktan ölenleri defnedecek şahısların kalmaması gibi bir durum ortaya çıkabilir. Açıkta kalan cesetlerden çıkan virüs ve bakterilerin havaya karışması ve rüzgârla diğer uzak memleketlere götürülmesi durumunun vuku bulması, küresel bir riski de barındırmaktadır. Bir veya birkaç belde ile kurtarılacak bir salgın hastalığın küresel bir pandemiye dönüşmesi ihtimali ortaya çıkmaktadır. Bütün bu hususlar göz önüne alındığında, Hz. Peygamber, *bulduğunuz yerde salgın hastalık çıkarsa orayı terk etmeyiniz sabrediniz* şeklindeki emrinin, ne kadar büyük hikmetler içerdiği anlaşılmaktadır. Bu tedbire uyulmalıdır. Uymayanlar uyarılmalıdır. Uyarıya rağmen ısrar edenler cebren orada tutulmalıdır. Yani tam bir karantina uygulanmalıdır.

Salgının çıktığı bir beldede bekleyen hasta yakınlarının veya diğer hasta olmayan kişilerin psikolojisine de yardımcı olan rivayetler de vardır. Salgın hastalık çıkan bir memlekette, evinde sabırla bekleyen kişilere, hastalanmasa bile şehit sevabı müjdelenmektedir. Müminlerin annesi Hz. Aişe'den (r.ha) nakledilen bir hadis şöyledir: "Allah Rasulü'ne (s.a.s.) taunun ne olduğunu sordum. Dedi ki; taun, Allah'ın dilediği kişilere isabet ettirdiği bir azaptır. Ama Allah onu müminler için rahmet kılmıştır. Beldesinde taun çıkan bir kişi sabrederse, sevabını yalnız Allah'tan bekleyerek, başına Allah'ın

yazdığından başka bir şeyin isabet etmeyeceğine inanarak evinde oturursa, orayı terk etmezse, Allah ona muhakkak ki bir şehit sevabı yazar. (Buhari, 1992: VII, 215). Bu hadisten anlaşıldığı gibi, hastalığa hiç yakalanmayan kişiler dahi Hz. Peygamber'in *bulunduğunuz yerde taun çıkarsa orayı terk etmeyin* emrine uydukları için şehitlik sevabıyla müjdelenmektedir. Bu büyük ecre nail olmanın şartları şunlardır: Bulaşıcı hastalık çıkan şehrini terk etmemek, Allah'ın takdirine inanmak, sabretmek, bütün bunların sevabını Allah'tan istemektir. Sözü edilen hadiste de görüldüğü gibi, bir kimsenin taundan kaçması, savaş cephesinden kaçmaya benzetilmiştir.

Sonuç

Bu çalışmamızda görülmüştür ki Hz. Peygamber'in bulaşıcı hasta, hastalık ve bulaşıcı hastalıklarla ilgili birçok hadisleri vardır. Bulaşıcı hastalıklara karşı alınabilecek tedbirler; karantina, tıbbi tedavi, dua sabır ve tevekküldür. Bu tedbirler, birbirinin alternatifi değil destekleyicisidir. Her birinin aynı anda ve beraberce uygulanması gerekir. Bunlardan tıbbi tedavinin yapılabildiği kadar yerine getirilmesi ve ardından dua ve tevekkül edilmesi anlaşılır ve kabul edilebilir hususlardır.

Hz. Peygamber'in hastalıklara karşı tutumu, öncelikle hastalanmamaya yani sağlıklı kalmaya çalışmaktır. Ama hastalanıldıysa gerekli tedbirleri almak ve tedavi olmaya çalışmaktır. Ayrıca dua ve sabır ile Allah'tan yardım istenmelidir. Hastalar ziyaret edilmeli ve onlara moral verilmelidir.

Hastalığın bulaşması mümkündür. Bize bulaşmaması, ama bulaştıysa şayet, başkalarına bulaştırılmaması için gerekli tedbirler alınmalıdır. Karantina uygulaması da en az *dua ve tevekkül* kadar İslami bir mefhumdur. Hadislerden ve İslam Tarihindeki bazı ilgili uygulamalardan anlaşılmaktadır ki bulaşıcı hastalık söz konusu olduğunda, bireysel veya toplumsal tecrit yani karantina uygulaması yapılmalıdır. Hz. Peygamber karantinayı sadece tavsiye etmekle yetinmemiş, karantinaya ve onun kurallarına uymayı dini bir gereklilik olarak görmüştür. Karantinaya karşı çıkmak veya ondan kaçmak caiz değildir. Buna karşılık taun (bulaşıcı hastalıklar), Müslümanlar için bir rahmet vesilesi kılınmıştır. Bulaşıcı hastalıklardan ölenler, bu hastalıklara yakalananlar ve hatta bulaşıcı hastalığa yakalanmasa bile, onun bulunduğu şehirde sabrederek bekleyen kişiler, rivayetlerde övülmüş ve şehitlik mertebesine layık görülmüştür.

Hz. Peygamber beşer olarak kendisi de bazen hastalanmıştır. Hastalandığında o günün şartlarında tedavi olmuş ve şifa bulmak için

Allah'a dua etmiştir. Dualarında, çeşitli hastalıklardan Allah'a sığınmıştır. Hastaları ziyaret etmiş, onlara moral vermiş, iyileşmeleri için de dua etmiştir. Bütün bunları ümmetine de tavsiye etmiştir. Hasta olduğunda tedavi olunmasını tavsiye etmiştir. Hastalık, sağlık, tedavi, hasta ziyareti, temizlik gibi konularda Hz. Peygamber'in birçok hadisleri vardır ki bunlar, *Tıbb-ı Nebevi* adı altında ayrı bir bölüm oluşturmuştur. Bizce *Tıbbı Nebevi*, tıbbın ve tedavinin Hz. Peygamber tarafından çok önemsenmesi ve o günkü mevcut şartlarda bizzat uygulamaya konmasıdır.

Kur'an, günde 5 kere el, kol, yüz ve ayakların yıkanmasını yani abdest almayı insanlığa bir ibadet olarak öğretmiştir. Hatta bunu, her gün kılınması farz olan 5 vakit namazın ön şartı kılmıştır. Yani İslam'a göre temizlik ibadettir. Hatta imanın yarısıdır. Bizce, pandemi sürecindeki günümüz insanı, bu konuyu bu yönüyle de düşünmeli, Hz. Peygamber'in değerini ve İslam dininin güzelliğini idrak etme konusunda biraz daha farkındalık içinde olmalıdır.

Kaynakça

- Aba, V. (2019). *Tıbb-ı Nebevi Kaynağı ve Bağlayıcılığı*. İstanbul: Endülüs.
- Buhari, M. (1992). *Sahihu'l-Buhari*. İstanbul: Çağrı.
- Cengiz, E. (2020). Hz. Ömer Döneminde Meydana Gelen Amvas Taunu ve Etkileri, *Kafkas Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 7 (13). 129-150.
- Ebu Davud, S. (1992). *Sünenü Ebu Davud*. İstanbul: Çağrı.
- Fayda, M. (2011). Amvâs. *TDV Ansiklopedisi* içinde. (III, 100). İstanbul.
- Hakim, N. (1990). *Müstedrek*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Hanbel, A. (1992). *Müsned*. İstanbul: Çağrı.
- İbn Hanbel, A. (2013). *Müsned*. Riyad: Daru's-Selam.
- İbn Hibban, A. (1988). *Sahihu İbn Hibban*. Beyrut: Müessestü'r-Risale.
- İbn Mace, M. (1992). *Sünenü İbn Mace*. İstanbul: Çağrı.
- Kurt, İ. (2009). *Hadislerde Veba ve Korunma Yolları Bezlu'l-Maun Adlı Eser Çerçevesinde*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sakarya.
- Kurtubi, M. (1996). *el-Cami' li Ahkami'l - Kur'an*. Kahire: Daru'l-Hadis.
- İbn Enes, M. (1992). *Muvatta*. İstanbul: Çağrı.
- Müslim, (1992). *Sahihu Müslim*. İstanbul: Çağrı.
- Nesai, A. (1992). *Sünenü Nesai*. İstanbul: Çağrı.

- Şeker, N. (2020). Hz. Peygamber'in Hadislerinde Koruyucu Hekimlik: Hacamat Örneği, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(21), 156-188.
- Tirmizi, M. (1992). *Sünenü Tirmizi*. İstanbul: Çağrı.
- Turhanoğlu, A. (1996). *Hadislerde Koruyucu Hekimlik*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Unat E. (1975). *Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş ve İslam Dini*. İstanbul: Fatih.
- Varlık, N. (2011). Tâun. *TDV Ansiklopedisi* içinde. (XXXX, 175-177). İstanbul.
- <http://www.acpm.org/about-acpm/what-is-preventive-medicine>
(Erişim Tarihi: 06.07.2020)

Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Amaç ve Kapsam

- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi. Yılda 4 sayı (Mart, Haziran, Eylül, Aralık) yayımlanır.

- Derginin yayın dili Türkçe olmakla birlikte İngilizce, Arapça, Almanca, Fransızca, Rusça ve Farsça gibi dillerde yazılan makaleler de kabul edilmektedir. Bu dillerin dışında yazılmış makalelerin kabulü Yayın Kurulunun kararına bağlıdır.

- Dergide, sosyal bilimlerin tüm alanlarıyla ilgili özgün bilimsel çalışmalar yayımlanmaktadır. Dergiye gönderilen makalelerin daha önce başka bir yayın organında yayımlanmamış, yayımlanmak üzere kabul edilmemiş veya eş zamanlı olarak başka bir dergiye gönderilmemiş olması gerekmektedir.

- Bilimsel toplantılarda sunulan bildirimler, daha önce bildiri kitapçığında veya başka bir dergide yayımlanmamışsa yayın kurulu tarafından değerlendirmeye alınabilir. Her ne sebeple olursa bildiri kitapçığında ya da başka bir yayın organında yayımlanan yazılar yayımlanmaz. Yayın kurulu üyeleri ve editöryal ekip, gönderilen yazıların daha önce başka bir yayın organında yayımlanıp yayımlanmadığını araştırmak mecburiyetinde değildir. Söz konusu durumun etik sorumluluğu makale yazar veya yazarlarına aittir.

Araştırma Bütünlüğü ve Yazar Sorumlulukları

-Farklı disiplinlerin ve yayın biçimlerinin farklı normlara sahip olduğunu kabul etmekle birlikte dergimize gönderilen makalelerde bir takım şartlar aramaktayız. Bunlar:

- * Araştırma uygulamasında titizlik, dürüstlük ve mükemmellik,
- * Araştırmadaki tüm katılımcılara ve konulara özen ve saygı,
- * Şeffaflık ve açık iletişim,
- * Araştırma yöntemi,
- * Konu bütünlüğü,
- * Bilimsel özgünlük,
- * Bilim alanı ile ilgili terim bilgisi kullanımındaki hakimiyet,
- * Konuyla ilgili eski ve yeni çalışmaları görebilmek,
- * Yararlanılan kaynaklarda uygunluk ve yeterlilik,
- * Değerlendirme yapabilme ve sonuca ulaşabilme,
- * Alanına katkı sağlama,
- * Dil hâkimiyeti/anlaşılabilirlik ve akıcılık,

-Ayrıca yazarlar aşağıda yer alan hususları kabul etmiş olurlar:

- * Yazarlar derginin yayın politikasına, etik ve yazım kurallarına uymakla yükümlüdürler.
- * Yazarlar yayın sürecinde editör ve hakemlerin önerileri doğrultusunda gerekli düzeltmeler yapmayı kabul etmelidirler. Bu bağlamda yazar veya yazarlar, kendisine yapılan önerileri kabul etmezse söz konusu makale reddedilecektir.
- * Ortak yazarlı makalelerde, diğer yazarlara ulaşılamaması durumunda sorumlu yazar bütün sorumluluğu kabul etmiş sayılır.
- * Dergimizde yayımlanmış makalelerin diğer çalışmalarda kullanılması, sadece atıf verilmesi halinde mümkündür.
- * Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, gönderilen yazılarda düzeltme yapmak, yazıları yayımlamak ya da yayımlamamak hakkına sahiptir.
- * Yayımlanması için Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'ne gönderilen yazıların telif hakları dergiye devredilmiş olur. Dergi yönetiminden izin alınmaksızın başka bir yayın organında bu yazılar yayımlanamaz, çoğaltılamaz ve kaynak gösterilmeden kullanılamaz.
- * Yayımlanan makaleler için yazara/yazarlara telif ücreti ödenmez. Ayrıca yazardan/yazarlardan makale başvuru ücreti ve yayın ücreti alınmaz.
- * Dergide yayımlanan yazıların hukuksal, bilimsel ve etik sorumluluğu yazara/yazarlara aittir. Yayın Kurulu ve editöryal ekip doğabilecek herhangi bir yasal yükümlülük kabul etmez.
- * ULAKBİM TR Dizin kuralları gereği makalelerde yer alan tüm yazarların ORCID numaralarının makalenin son şekline eklenerek gönderilmesi gerekmektedir.

Makale Gönderme

- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'ne makale göndermek isteyen yazarların <http://www.yyusbedergisi.com/> veya <http://dergipark.gov.tr/yyusbed> adresine üye olarak makalelerini sisteme yüklemeleri gerekmektedir. Sistemde yazara/yazarlara ve makaleye ait bilgilere eksiksiz yer verilmelidir. Ancak makale sistem üzerinden hakemlere gönderildiği için sisteme yüklenen makale dosyasında yazarın/yazarların kimliğini belli eden bilgiler bulunmamalıdır. Makalenin hakem süreci tamamlandıktan sonra yazarla/yazarlarla ilgili bilgiler sistemden alınarak makaleye eklenecektir.

- Makalenin, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin web sitesine gönderilmesi, yayımı için başvuru

olarak kabul edilir ve yazının değerlendirme süreci başlatılır. Birden fazla yazarlı makalelerde, yazarların telif haklarını makaleyi sisteme yükleyen yazara devrettikleri kabul edildiğinden, Yayın Kurulu yazarların her birinden telif hakkı talebinde bulunmaz. Bu konuda sorumluluk, makaleyi sisteme yükleyen yazara aittir.

- Dergiye gönderilen makale, daha önce sempozyum/kongrede sunulan bir bildiri ise veya tezden üretilmişse bu durum çalışmada mutlaka belirtilmelidir.

Editöryal Süreç

- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi olarak objektif, bağımsız yayın politikasına önem vermekteyiz. Dergiye gönderilen makaleler ilk olarak dergi editörleri tarafından ön incelemeden geçirilir. Bu aşamadan sonra editörler ve Yayın Kurulu tarafından makalenin, derginin yayın ilkelerine uygunluğu incelenir ve uygun görülenler alan editörlerine atanır. Bunun yanında dergi yayın ilkelerine uymayan makaleler kesinlikle reddedilir. Alan editörleri makaleleri alana katkısı yönünden inceler ve uygun görürlerse makaleleri hakeme gönderirler.

- Editör(ler) makalelerin uygunluğuna ve yayınına karar verirken yazarın/yazarların ırkı, cinsiyeti, inancı, uyruğu gibi etkenleri değil, derginin yayın politikasını ve bilimsel hassasiyeti göz önünde bulundurur. Ayrıca editör(ler) aşağıdaki hususlardan sorumludur:

* Okuyucu ve yazarların ihtiyaçlarını karşılamaya gayret edilmelidir.

* Dergiyi sürekli geliştirmeye çalışılmalıdır.

* Akademik ilkelerin bütünlüğünü korumaya özen gösterilmelidir.

* Gerekliğinde düzeltmeler, açıklamalar, geri çekme konularında inisiyatif alınmalıdır.

* Yazarlara her konuda rehberlik edilmelidir.

* Dergideki hakem değerlendirmelerinin adil, tarafsız ve zamanında yapılması sağlanmaya çalışılmalıdır.

Hakem Süreci

- Hakem süreci, yayınlarımızın standartlarını korumak için kritik öneme sahiptir. Dergi olarak çift taraflı kör hakemlik prensibine bağlı olmakla beraber;

* Tüm yayınlarımıza titiz, adil ve etkili hakem değerlendirmesini kolaylaştırmak için destek sağlamayı hedefliyoruz,

* Editörlerimizi ve hakemlerimizi hakemlik ile ilgili en iyi uygulama yönergelerine aşına olmaları ve bunlara uygun davranmaları için teşvik etmeyi amaçlıyoruz.

- Gizliliğin değerlendirme sürecinin bir parçası olması ilkesi ile hakem değerlendirme sürecinde yazarların ve hakemlerin gizliliğini korumak için uzlaşmaz bir ilke ile hareket ediyoruz. Bu bağlamda, hakemler ve yazar (lar) birbirlerini asla tanımazlar.- Ayrıca hakem sürecinde aşağıdaki hususlara dikkat edilmektedir:

* Hakemler gizlilik politikasına göre çalışırlar. Ulaştıkları bilgi ve değerlendirme sonuçlarını yazar dâhil üçüncü kişilerle paylaşamazlar.

* Hakemler dergi yayın politikası ve yazım kurallarına göre tarafsız, adil ve yapıcı olmak üzere çalışırlar.

* Hakemler, yazarlara önerilerde bulunarak hataların giderilmesine yardımcı olurlar.

* Hakemlerin kendilerine gönderilen makaleleri belirtilen sürede değerlendirememeleri durumları varsa/ veya kendilerine iletilen yazılarda kendilerini yetersiz hissetmelerini gerektiren bir durum söz konusu ise bu hususta editörleri bilgilendirmelidirler.

- Hakem değerlendirmesi sonucu iki olumlu rapor alan makaleler yayımlanmaya hak kazanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde makalenin üçüncü bir hakeme gönderilmesi dergi editörlüğünün tasarrufundadır.

- Makaleyi değerlendirmeleri için hakemlere verilen süre 20 gündür. Ancak bu süre zarfında değerlendirmeyi tamamlamayan hakemlere 10 gün ek süre verilir. Ön incelemesi yapıp editör, yayın kurulu, alan editörü ve hakem süreci aşamalarından geçen bir makalenin değerlendirme süreci yaklaşık 6-8 hafta sürebilir.

- Hakemlerden olumsuz rapor alan makaleler yayımlanmaz ve yazarına/yazarlarına iade edilmez.

- Yazarlar, hakemlerin ve Yayın Kurulunun eleştirisi, önerisi ve düzeltme taleplerini dikkate almak zorundadır. Kabul etmedikleri herhangi bir sorun varsa, gerekçelerine itiraz etme hakları vardır.

İntihal Politikası

İntihal, yazarların çalışmalarında birisinin ifadelerini, keşiflerini veya düşüncelerini izinsiz veya referans vermeden, etik ve akademik bütünlüğü ihlal ederek kullanma şeklidir.

- Dergimiz, intihal olduğunu kabul etme konusunda aşağıda sıralanan temel ilkelere uyar:

* Başka bir kişinin çalışmasını kaynak gösterilmeksizin kelimesi kelimesine alıntılanmak,

* Kelimelerin bazılarını veya sırasını değiştirerek başka bir kişinin çalışmasını yeniden yorumlamak,

* Birinin fikirlerini referans vermeden kullanma. (Referanssız yeniden yazma)

* Çevrimiçi kaynaklardan kaynak gösterilmeksizin kesme ve yapıştırma,

* Birisinin yazılarını kendi çalışmalarının bir parçası olarak kullanmak.

- Yayınlarımızın hiçbirinde intihallere müsamaha gösterilmez ve kontrol etme hakkımızı da saklı tutarız. Bu bağlamda dergimize gönderilen makaleler intihal tespit programı olan *iThenticate* ile taranmaktadır. Benzerlik oranının yüksek çıkması durumunda makale reddedilir. Kabul edilen makaleler raporuyla birlikte hakemlere sunulmaktadır. Makaleler için %20 ve üzeri benzerlik oranları kabul edilmemektedir.

- Okuyucularımızdan, hakemlerden ve editörlerden, ilgili editöre başvurarak veya sbedergisi@yyu.edu.tr / yyu.sbe@yyu.edu.tr adreslerine e-posta göndererek intihal şüphelerini dile getirmelerini bekliyoruz.

Mükerrer Yayın

- Bir eser veya bir eserin önemli bölümleri, eserin yazar veya yazarları tarafından birden çok kez yayımlandığında, gereksiz yayın veya "kendiliğinden intihal" meydana gelir. Bu durum aynı veya farklı bir dilde olabilir. Tekrar Yayın / Duplication / oklu Yayın / Bilimsel Yanıltma, suçtur. TÜBİTAK Yayın Etik Kurulu'na göre duplikasyon, aynı araştırma sonuçlarını birden fazla dergiye yayım için göndermek veya yayınlamaktır. Bir makale önceden değerlendirilmiş ve yayınlanışsa bunun dışındaki yayınlar duplikasyon sayılır. Bu bağlamda editöryal ekip ve yayın kurulu olarak duplikasyona karşı olduğumuzu açıkça belirtiriz.

- Okuyucularımızdan, hakemlerden ve editörlerden, ilgili editörle iletişime geçerek veya sbedergisi@yyu.edu.tr / yyu.sbe@yyu.edu.tr adreslerine e-posta göndererek yinelenen veya gereksiz yayın şüphelerini dile getirmelerini bekliyoruz.

İnsan veya Hayvanlar zerinde Araştırma

- İnsanları veya hayvanları kapsayan araştırmalar ilgili etik kurul(lar) tarafından onaylanmalıdır. Makaleler uluslararası etik ve yasal standartlara uygun olmalıdır. Ayrıca yazarların, insan katılımcılarının gizlilik haklarına saygı duymasını ve dergimize makale

göndermeden önce yayınlamak için gerekli her türlü izni almaları gerekmektedir.

Açık Erişim Politikası

- Dergimiz açık erişimi desteklemektedir. Açık erişim politikası gereğince, dergi sayıları ve makaleler derginin web sayfasında yer alır ve makalelerin tam metinlerine pdf dosyası olarak erişilebilir. Yayımlanmış makalelerin kişisel web sayfası ya da kurumsal arşivlerde saklanmalarına engel herhangi bir kısıtlama bulunmamaktadır.

Çeşitli Hususlar

- Derginin her sayısı için belirlenen makale sayısı en fazla 20'dir (özel sayılarda bu rakam farklılık gösterebilir). Genel prensip olarak, yayınlanmasına karar verilen makaleler geliş tarihine göre derginin ilgili sayısına kabul edilir. Söz konusu sayı için makale sayısının 20'yi aşması durumunda, sayıyı aşan makaleler bir sonraki sayıya devredilir. Ancak yayına kabul edilen tüm makaleler içinden, konusu itibarıyla özgün olması dikkate alınarak ilgili sayıya dâhil edilecek makaleleri seçme hakkı editörlere aittir. Ayrıca makalelerin dergideki sıralaması da editörlerin tasarrufundadır.

- Bir sayıda, aynı yazara ait en fazla bir tane makale yayımlanabilir.

- Bir takvim yılı içerisinde, aynı yazara ait en fazla iki tane makale yayımlanabilir.

- Burada belirtilmeyen hususlar için karar yetkisi, dergi Yayın Kuruluna aittir.

Yazım Kuralları

-Yayımlanmak üzere Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'ne gönderilen makalelerin başında Türkçe "Öz" ve İngilizce "Abstract" mutlaka bulunmalıdır. Türkçe Öz, en az 150, en fazla 200 kelime ve tek paragraf olmalıdır. Öz içinde kaynak, şekil, çizelge vb. unsurlara yer verilmemelidir. Özetin altında en az 3, en çok 6 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir.

-Dergiye gönderilen makale öz, abstract, atıflar, kaynaklar ve ekler dâhil en az 4 bin, en fazla 10 bin kelime olmalıdır.

-Makalede atıf sistemi olarak APA 6 kullanılmalıdır. Kaynak gösteriminde dipnot kesinlikle kullanılmamalıdır. Sadece gerekli durumlarda açıklamalar için dipnota başvurulmalı ve dipnotlar numaralandırılmalıdır.

-İmla ve noktalama açısından, metnin gerektirdiği zorunlu haller dışında, Türk Dil Kurumunun güncel İmla Kılavuzu esas alınmalıdır.

-Dergi sistemine yüklenen makaleler Microsoft Word programında hazırlanmalı, aşağıdaki değerlere uygun bir biçimde düzenlenmelidir:

Kağıt Boyutu	A4 Dikey
Üst Boşluk	2,5 cm
Alt Boşluk	2,5 cm
Sol Boşluk	2,5 cm
Sağ Boşluk	2,5 cm
Yazı Tipi	Times New Roman
Yazı Tipi Stili	Normal
Yazı Boyutu (Başlık ve Metin)	11
Yazı Boyutu (Özetler)	10
Yazı Boyutu (Dipnot)	9
Tablo-Grafik	10
Paragraf Aralığı	Önce 6 nk, sonra 0 nk
Satır Aralığı	Tek (1)

- Microsoft Word programında bulunmayan bir yazı tipinin (font) kullanıldığı çalışmalarda, makale ile birlikte font dosyası da sisteme yüklenmelidir.

- Makalelerde sayfa numarası, üst bilgi ve alt bilgi gibi ayrıntılara yer verilmemelidir.

- Makale başlığı dâhil olmak üzere tüm alt başlıklar koyu ve başlıklardaki her bir kelimenin sadece ilk harfi büyük olmalıdır.

- Makalenin sonunda kaynakça bulunmak zorundadır. Yararlanılan kaynaklar, yazar soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

- Arapça, Farsça veya Rusça dillerinde yazılan makaleler için Latince kaynakça verilmesi zorunludur.

Kaynakça Oluşturma

Tek Yazarlı Kitap

Soyad, Adın Baş Harfi. (Yayın Yılı). *Kitap Adı*. Yayın Yeri: Yayın Evi.

İpekten, H. (1990). *Nâ'ili Dîvânı*. Ankara: Akçağ.

Çok Yazarlı Kitap

Soyad, Adın Baş Harfi., Soyad, Adın Baş Harfi. ve Soyad, Adın Baş Harfi. (Yayın Yılı). *Kitap Adı*. Yayın Yeri: Yayın Evi.

Eğilmez, M. ve Kumcu, E. (2012). *Ekonomi Politikası*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Çetişli İ., Çetin, N., Doğan, A., Gür, A., Karataş, C. ve Demir, Ş. (2007). *II. Meşrutiyet Dönemi Türk Edebiyatı*. Ankara: Akçağ.

Çeviri Kitap

Soyad, Adın Baş Harfi. (Yayın Yılı). *Kitap Adı*. Çevirmenin Soyadı, Çevirmenin Adının Baş Harfi. (Çev.). Yayın Yeri: Yayın Evi.

Ferguson, N. (2009). *Paranın Yükselişi-Dünyanın Finansal Tarihi*. Pala, B. (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Editörlü Kitap

Soyad, Adın Baş Harfi. (Ed.). (Yayın Yılı). *Kitap Adı*. Yayın Yeri: Yayın Evi.

Özbek, M. (Ed.). (2005). *Kamusal Alan*. İstanbul: Hil.

Editörlü Kitapta Bölüm

Soyad, Adın Baş Harfi. (Yayın Yılı). Bölüm Başlığı. Editör Adı (Ed.), *Kitap Adı* içinde (sayfa aralığı). Yayın Yeri: Yayın Evi.

Kejanlıoğlu, B. (2005). Medya Çalışmalarında Kamusal Alan Kavramı. Meral Özbek (Ed.), *Kamusal Alan* içinde (s. 689-713). İstanbul: Hil.

Dergiden Tek Yazarlı Makale

Soyad, Adın Baş Harfi. (Yayın Yılı). Makale Başlığı. *Dergi Adı*, Cilt (Sayı), Sayfa Aralığı.

Özerhan, Y. (2016). Yerel Finansal Raporlama Çerçevesi Taslağındaki Ölçümleme Esasları Üzerine Bir Değerlendirme. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 18 (2), 307-336.

Dergiden Çok Yazarlı Makale

Soyad, Adın Baş Harfi., Soyad, Adın Baş Harfi. ve Soyad, Adın Baş Harfi. (Yayın Yılı). Makale Başlığı. *Dergi Adı*, Cilt (Sayı), Sayfa Aralığı.

Ayrıçay, Y., Özçalıcı, M. ve Bolat, İ. (2017). Katılım Bankalarının Performanslarının AHP ve GIA Tekniklerinden Oluşan Bütünleşik Bir Sistem ile Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği. *Pamukkale Avrasya Sosyoekonomik Çalışmalar Dergisi*, 4(2), 54-69.

Elektronik Dergiden Makale

Soyad, Adın Baş Harfi. (Yayın Yılı). Makale Başlığı. *Dergi Adı*, Cilt (Sayı). Erişim Adresi.

Kardaş, F. ve Tanhan F. (2018). Van Depremini Yaşayan Üniversite Öğrencilerinin Travma Sonrası Stres, Travma Sonrası Büyüme ve Umutsuzluk Düzeylerinin İncelenmesi. *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, XV (I). Erişim: <http://efdergi.yyu.edu.tr/makaleler/Cilt15/rpdabdyuefd01112017y.pdf>

Sempozyum/Kongre/Konferans/Bildiri

Soyad, Adın Baş Harfi. (Tarih). Bildiri Başlığı. *Sempozyum/Kongre/Konferans Adı* Tam Metni içinde (sayfa aralığı).

Bülbül, S. E. ve Baykal, K. B. (2017). Gri İlişkisel Analiz Yöntemi İle Hayat Dışı Branşlarda Türk Sigorta Sektörünün Değerlendirmesi. 3. *Ulusal Sigorta ve Aktüerya Kongresi* Tam Metni içinde (s. 1-9).

Yayımlanmamış Tez

Soyad, Adın Baş Harfi. (Tarih). Tezin Başlığı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans/Doktora Tezi). Kurum adı, Yer.

Ertuş, A. (2016). *Toplumcu Gerçekçi Türk Şiirinde Kadın İmgesi (1960-1980)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Ansiklopediler

Soyad, Adın Baş Harfi. (Tarih). Madde Başlığı. Ansiklopedi Adı içinde. (Cilt, sayfa aralığı). Yer.

Bergmann, P. G. (1993). Relativity. *The New Encyclopedia Britannica* içinde. (Cilt. 26, ss. 501-508). Chicago, IL: Encyclopedia Britannica.

Sözlükler

Soyad, Adın Baş Harfi. (Yayın Yılı). *Sözlük Adı*. Yayın Yeri: Yayın Evi.

Gerrymander. (2003). *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary* (11. Baskı). Springfield, MA: Merriam-Webster's.

Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute

Publishing Principles and Writing Rules

Purpose and Scope

- Van Yüzüncü Yıl University Journal of Social Sciences Institute is an international refereed journal. It is published 4 times a year (March, June, September, December).

- The journal's publication language is Turkish, but articles written in languages such as English, Arabic, German, French, Russian and Persian are also accepted. Acceptance of articles written outside these languages is subject to the decision of the Editorial Board.

- The journal publishes the original scientific studies related to all fields of social sciences. The articles submitted to the journal must not have been previously published in another publication, have not been accepted for publication or have not been sent to another journal simultaneously.

-The papers presented in scientific meetings can be evaluated by the editorial board if they have not been previously published in the proceedings booklet or in another journal. For whatever reason, articles published in the leaflet or any other publications are not published. Editorial board members and the editorial team are not obliged to investigate whether the submitted articles have been previously published in other media. The ethical responsibility of the situation in question belongs to the author or authors of the article.

Research Integrity and Author Responsibilities

- Although we accept that different disciplines and publication formats have different norms with each other, we demand some conditions in the articles sent to our journal. These are:

* Meticulousness, honesty, and perfection in research practice,
* Paying attention and respect to all participants and subjects in the research,

* Transparency and open communication,

* Research method,

* Subject integrity,

* Scientific originality,

*Dominance in the use of term information related to the field of science,

* To see old and new investigations on the subject,

* Eligibility and adequacy in the resources used,

- * To make an evaluation and reach to a result,
- * Contribution of the article to the field,
- * Language domination/understandability and fluency,
- In addition, the authors accept the following rules:
 - * The authors are obliged to comply with the journal's publication policy, ethics and writing rules.
 - * The authors should agree to make the necessary corrections during the publishing process in line with the recommendations of the editors and reviewers. In this context, if the author or authors do not accept the suggestions made to him, the article in question will be rejected.
 - * In articles with co-authors, if the other authors cannot be reached, the responsible author is deemed to have accepted all the responsibility.
 - * It is possible to be used the articles published in our journal in other studies only when cited.
 - * Journal of Social Sciences Institute of Van Yüzüncü Yıl University has the right to make corrections, to publish or not to publish the articles.
 - * The copyright of the articles sent to Van Yüzüncü Yıl University Institute of Social Sciences for publication is transferred to the journal. These articles may not be published, reproduced and used without reference, without permission from the journal management.
 - * No fee is paid to the author / authors for published articles. In addition, article application fees and publication fees are not collected from the author/ authors.
 - * The legal, scientific and ethical responsibility of the articles published in the journal belongs to the author/authors. Editorial Board and the editorial team do not accept any legal obligations that may arise.
 - * As per ULAKBİM rules; all authors in the articles must send the articles by adding their ORCID numbers to the final form of the article.

Submitting an Article

- The authors who want to submit an article to Van Yüzüncü Yıl University Social Sciences Institute Journal should upload their articles to the system by subscribing to <http://www.yyusbedergisi.com/> or <http://dergipark.gov.tr/yyusbed>. In the system, the author/authors and the information about the article should be fully included. However, since the article was sent to the referees through the system, the information that indicates the identity of the author/authors should not be included in the article file uploaded to the system. After the referee

process of the article is completed, information about the author/authors will be taken from the system and added to the article.

- Submitting the article to the website of Van Yüzüncü Yıl University Journal of Social Sciences is accepted as an application for its publication and the evaluation process of the article is started. In articles with multiple authors, the Editorial Board does not request copyright from each of the authors, since it is accepted that the authors transfer their copyrights to the author who uploaded the article to the system. The responsibility for this matter belongs to the author who uploaded the article to the system.

- If the article sent to the journal is an announcement previously presented at any symposium/congress or if it was produced from the thesis, this must be stated in the study

Editorial Process

- As Van Yüzüncü Yıl University Journal of Social Sciences, we attach importance to objective, independent publication policy. Articles submitted to the journal are first reviewed by journal editors. After this stage, the editors and the Editorial Board in accordance with the journal's editorial principles, then they appoint the articles to the appropriate editors of the field. In addition, articles that do not comply with journal publishing principles are strictly rejected. The editor of the field examines the articles in terms of their contribution to the field and if they deem appropriate, they sent the articles to the referee.

- when deciding on the compatibility and printability of the articles, the editor (s) consider the journal's publication policy and scientific sensitivity, not the factors such as the author's / author's race, gender, belief, and nationality.

In addition, the editor (s) is responsible for:

* Efforts should be made to meet the needs of readers and writers.

* It should be tried to improve the magazine continuously.

* Care should be taken to protect the integrity of academic principles.

* If necessary, initiative should be taken for corrections, explanations, and withdrawal.

* Authors should be guided in all matters.

* The referee reviews in the journal should be tried to be made fair, impartial and timely.

Referee Process

- The referee process is critical to maintaining the standards of our broadcasts. Although we adhere to the principle of double-sided blind review as a journal;

* We aim to provide supports for all our publications to facilitate rigorous, fair and effective referee evaluation,

* We aim to encourage our editors and referees to become familiar with and act in accordance with the best practice guidelines regarding refereeing.

- With the principle that confidentiality is the part of evaluation process, we act with an uncompromising principle to protect the confidentiality of the authors and referees during the referee evaluation process. In this context, referees and author (s) never know each other.

- In addition, the following points are taken into consideration during the referee process:

* Referees work according to the privacy policy. They cannot share the information and evaluation results they have reached with third parties, including the author.

* Referees work to be impartial, fair and constructive according to journal publication policy and writing rules.

* Referees help to correct mistakes by making suggestions to the authors.

* If the referees are unable to evaluate the articles sent to them within the specified period, or if there is a situation requiring them to feel inadequate in the articles sent to them, they should inform the editors.

- Articles that receive two positive reports as a result of the referee evaluation are entitled to be published. If one of the referee reports is positive and the other is negative, sending the article to a third referee is at the disposal of the journal editor.

- The time given to the referees to evaluate the article is 20 days. However, referees who do not complete the evaluation during this period are given an additional 10 days. The evaluation process of an article that has been pre-examined and passed through the editor, editorial board, field editor and referee process stages can take approximately 6-8 weeks.

- Articles that receive negative reports from the referees are not published and returned to their author (s).

- The authors have to take into consideration the criticisms, suggestions and requests of correction of the referees and Editorial Board. If there are any issues they disagree with, they have the right to appeal with their justifications.

Plagiarism Policy

- Plagiarism is the way that the writers use in their works someone's expressions, discoveries or thoughts without permission or giving the reference, violating ethical and academic integrity.

- Our journal complies with the following basic principles about accepting plagiarism:

* To quote the work of another person as word-by-word, without reference.

* Reinterpreting another person's work by changing some words or word order,

* Using someone's ideas without giving reference
(Paraphrasing without reference)

* Cutting and pasting without showing sources from online sources,

* To use someone's writing as a part of his or her own work.

- Plagiarism is not tolerated in any of our publications and we reserve the right to control it. In this context, the articles sent to our journal are scanned with iThenticate, a plagiarism detection program. If the similarity rate is high, the article is rejected. Accepted articles are presented to the referees together with their report. For articles, similarity rates of 20% and above are not accepted.

- We expect our readers, referees, and editors to raise their suspicion of plagiarism by contacting the relevant editor or sending an e-mail to sbedergisi@yyu.edu.tr / yyu.sbe@yyu.edu.tr

Repeat Release

- When a work or important part of work is published more than once by the author or authors of the work, unnecessary publication or "spontaneous plagiarism" occurs. This may occur in the same or a different language. Republishing / Duplication / Multicasting / Scientific Deception is a crime. According to TÜBİTAK Editorial Ethics Committee, duplication is to send or publish the same research results in more than one journal for publication. If an article has been previously evaluated and published, other publications are considered duplication. In this context, as the editorial team and editorial board, we clearly state that we are against duplication.

- We expect our readers, referees, and editors to raise suspicions of duplicate or unnecessary publications by contacting the relevant editor or sending an e-mail to sbedergisi@yyu.edu.tr / yyu.sbe@yyu.edu.tr.

Research on People or Animals

- Researches involving human beings or animals should be approved by the relevant ethics committee (s). Articles must comply with international ethical and legal standards. In addition, the authors must respect the privacy rights of human participants and obtain all necessary permissions to publish them before submitting articles to our journal.

Open Access Policy

- Our journal supports open access. In accordance with the open access policy, journal issues and articles are published on the website of the journal, and the full text of the articles can be accessed as a PDF file. There are no restrictions on the publication of published articles on personal web pages or corporate archives.

Miscellaneous

- The number of articles determined for each issue of the journal is a maximum of 20 (in special issue, this figure may differ). As a general principle, the articles that are decided to be published are accepted according to the relevant issue of the journal according to the date of arrival. If the number of articles exceeds 20 for the relevant issue, exceeding the number of articles is transferred to the next issue. However, among all the articles accepted for publication, considering the originality of the subject, the editors have the right to choose the articles to be included in the relevant issue. In addition, the ranking of the articles in the journal is at the disposal of the editors.

- A maximum of one article by the same author can be published.

- A maximum of two articles from the same author can be published in a calendar year.

-The decision authority for the matters not mentioned here belongs to the Editorial Board.

Writing rules

- "Öz" in Turkish and "Abstract" in English should be at the beginning of the articles sent to Van Yüzüncü Yıl University Journal of Social Sciences for publication. Turkish Abstract should be a minimum of 150 and a maximum of 200 words and a single paragraph. In essence, source, figure, chart, etc. elements should not be included. Keywords consisting of at least 3 and at most 6 words should be given under the abstract.

-The article sent to the journal should be a minimum of 4,000 words and a maximum of 10,000 words, including ÖZ, abstract, citations, references and supplements.

- APA 6 should be used as a citation system in the article. Footnotes should never be used in the source representation. Only in necessary cases, footnotes should be used for explanations and footnotes should be numbered.

- In terms of spelling and punctuation, the current Spelling Guide of the Turkish Language Institute should be taken aside, except for the mandatory situations required by the text.

- Articles uploaded to the journal system should be prepared in Microsoft Word program and edited in accordance with the following values:

Paper Size	A4 Vertical
Top Margin	2,5 cm
Bottom Margin	2,5 cm
Left Margin	2,5 cm
Right Margin	2,5 cm
Font	Times New Roman
Font Style	Normal
Font Size (Title and Text)	11
Font Size (Abstracts)	10
Font Size (Footnote)	9
Table-Graphic	10
Paragraph Space	First 6 nk, Then 0 nk
Line Space	Single (1)

- In the case of using a font that is not available in the Microsoft Word program, the font file along with the article should be uploaded to the system.

- Articles should not include details such as page number, header, and footer.

- All subtitles, including the article title, should be bold and only the first letter of each word in the titles should be capitalized.

- The bibliography must be available at the end of the article. The sources used should be listed alphabetically by author surnames.

- For articles written in Arabic, Persian or Russian languages, the Latin bibliography is mandatory.

Creating Bibliography

Single-Author Book

Surname, Initial of Name. (Publication Year). *Title of Book*. Publication Place: Publisher.

İpekten, H. (1990). *Nâ'îlî Dîvânî*. Ankara: Akçağ.

Multiple Author Books

Surname, Initial of Name., Surname, Initial of Name. and Surname, Initial of Name. (Publication Year). *Title of Book*. Publication Place: Publisher.

Eğilmez, M. ve Kumcu, E. (2012). *Economic Policy*. İstanbul: Remzi Publishing.

Çetişli İ., Çetin, N., Doğan, A., Gür, A., Karataş, C. ve Demir, Ş. (2007). *Turkish Literature in the Second Constitutional Monarchy Period*. Ankara: Akçağ.

Translated Books

Surname, Initial of Name. (Publication Year). *Title of Book*. Translator's Surname, Initial of Translator's Name. (Transl.) Publication Place: Publisher.

Ferguson, N. (2009). *The Ascent of Money: The Financial History of the World*. Pala, B. (Transl.). İstanbul: Yapı Kredi Publishing.

Edited Books

Surname, Initial of Name. (Publication Year). Title of the Chapter. Editor's Name (Ed.), *Title of Book* within (page range). Publication Place: Publisher.

Kejanlıoğlu, B. (2005). The Concept of Public Place in Media Studies. Meral Özbek (Ed.), *Public Place* within (p. 689-713). İstanbul: Hil.

Single Author Article from a Journal

Surname, Initial of Name. (Publication Year). Title of Article. *Journal Name*, Volume (Issue), Page Range.

Özerhan, Y. (2016). A Review on the Measurement Basis in the Local Financial Reporting Framework Draft. *The World of Accounting Science*, 18 (2), 307-336.

Journal Articles by Multiple Authors

Surname, Initial of Name., Surname, Initial of Name. and Surname, Initial of Name. (Publication Year). Title of Article. *Title of Journal*, Volume (Issue), Page Range.

Ayrıçay, Y., Özçalıcı, M. and Bolat, İ. (2017). Evaluation of Participation Banks' Performance with an Integrated System Resulting From AHP and GIA Technique: Turkey Sample. *Pamukkale Eurasia Journal of Socio-Economic Studies*, 4(2), 54-69.

Article from Electronic Magazine

Surname, Initial of Name. (Publication Year). Title of Article. *Title of Journal*, Volume (Issue), Accessed Address.

Kardas, F. and Tanhan F. (2018). An Investigation of Post-Traumatic Stress, Post-Traumatic Growth and Hopelessness Levels of University Students Experienced Van Earthquake. *YYÜ Education Faculty Journal*, XV (I). Accessed: <http://efdergi.yyu.edu.tr/makaleler/Cilt15/rpdabdyuefd01112017y.pdf>

Symposium / Congress / Conference / Presentation

Surname, Initial of Name. (Date). Title of Presentation. *Symposium / Conference / Conference Name* Full Text (page range).

Bülbül, S.E. and Baykal, K.B. (2017). Evaluation of Turkish Insurance Sector in Non-life Branches by Using Gray Relational Analysis Method. *3rd National Insurance and Actuarial Congress* Full Text (pp. 1-9).

Unpublished Thesis

Surname, Initial of Name. (Date). Title of Thesis. (Unpublished Master/ Doctoral Thesis). Institution name, Location.

Ertuş, A. (2016). *Woman Image in Socialist Realistic Turkish Poetry (1960-1980)*. (Unpublished Doctoral Thesis). Van Yüzüncü Yıl University / Institute of Social Sciences, Van.

Encyclopedias

Surname, Initial of Name. (Date). Title of Article. Name of Encyclopedia Within (Volume, page range). Location.

Bergmann, P. G. (1993). Relativity. *The New Encyclopedia Britannica* Within. (Vol. 26, pp. 501-508). Chicago, IL: Encyclopaedia Britannica.

Dictionaries

Surname, Initial of Name. (Publication Year). *Dictionary Name*. Place of Publication: Publisher.

Gerrymander. (2003). *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary* (11th Edition). Springfield, MA: Merriam-Webster's.